ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΓΚΑΔΟΛΟΥ

Η ΑΧΑΪΑ ΣΤΟΥΣ ΠΡΩΙΜΟΥΣ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

Κεραμική παραγωγή και έθιμα ταφής

Η ΑΧΑΪΑ ΣΤΟΥΣ ΠΡΩΙΜΟΥΣ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

Κεραμική παραγωγή και έθιμα ταφής

ΑΡΙΘ. ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΟΣ 101

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΟΠΤΕΙΑ	Ντιάνα Ζαφειροπούλου
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ	Μαρία Καζάκου - Βασιλική Κρεββατά
ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ	Βάνα Μάρη
ΕΚΤΥΠΩΣΗ	Αντώνης Ευάγ. Μπουλούκος & Σ[ΙΑ] Ο.Ε.

© ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ
ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ
Πανεπιστημίου 57, 105 64 Αθήνα
www.tap.gr

ISBN 978-960-214-710-8
ISSN 1108-1244

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΓΚΑΔΟΛΟΥ

Η ΑΧΑΪΑ
ΣΤΟΥΣ ΠΡΩΙΜΟΥΣ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

Κεραμική παραγωγή και έθιμα ταφής

ΑΘΗΝΑ 2008

Στη μνήμη των γονιών μου

Μαρίας-Αρτέμιδος και Χρίστου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ 13

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 15

ΕΙΣΑΓΩΓΗ 21
Ια. Φιλολογικές πηγές 28
Ιβ. Κατάλογος θέσεων 32
ΙΙ. Ιστορικό πλαίσιο 40

ΜΕΡΟΣ Α'.
ΑΝΑΛΥΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

Α 1. ΓΕΩΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑ - ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ 45
Α 1.1. Παρουσίαση δεδομένων 45
Α 1.1.1. Θέσεις βορειοανατολικής Αχαΐας (αριθ. θέσεων 1-23 και 41-42/ΚΠ 1α-δ-11) 46
Α 1.1.2. Θέσεις κεντρικής και δυτικής Αχαΐας (αριθ. θέσεων 24-40/ΚΠ 14-17) 56
Α 1.2. Πηγές αργιλοχωμάτων πηλού 63

Α 2. ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ 65
Α 2.1. Τμήμα καμπύλου τοίχου στην οδό Δωδεκανήσων 12, Αίγιο (αριθ. θέσης 10ι) 65
Α 2.2. Οικοδόμημα-«Ναός» Α στην ακρόπολη της Αίγειρας (αριθ. θέσης 12) 66
Α 2.3. Περίπτερος αψιδωτός ναός στο 'Ανω Μαζαράκι (Ρακίτα) Πατρών (αριθ. θέσης 14) 68
Α 2.4. Πήλινα κυκλικά ομοιώματα σιταποθηκών από το Άνω Μαζαράκι 71
Α 2.5. Τείχος Δυμαίων (αριθ. θέσης 40) 71

Α 3. ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΑ 73
Α 3.1. Τα νεκροταφεία - Είδη τάφων 73
Α 3.2. Οι ταφές: Είδος ταφών - Προσανατολισμός - Πλήθος ταφών - Φύλο - Ηλικία 76
Α 3.3. Στάση νεκρού - Διάταξη κτερισμάτων - Φύλο - Ηλικία 82
Α 3.4. Είδη κτερισμάτων 83
Α 3.5. Ταφές πολεμιστών 89
Α 3.6. Προσφορές ύστερων γεωμετρικών χρόνων σε μυκηναϊκούς τάφους 89

Α 4. ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ 90
Α 4.1. Κατάλογος κεραμικής 90
Α 4.2. Χρονολογική παρουσίαση ταφικών συνόλων 151
Α 4.2.1. Ταφικά σύνολα ΠΡΓ περιόδου 151
Α 4.2.2. Ταφικά σύνολα ΠΓ περιόδου 162
Α 4.2.3. Ταφικά σύνολα ΜΓ περιόδου 170
Α 4.2.4. Ταφικά σύνολα ΥΓ περιόδου 175
Α 4.2.5. Ταφικά σύνολα τέλους ΥΓ-αρχών ΠΑ περιόδου 184

Α 4.3. Κεραμική από άλλες θέσεις πλην των ταφικών συνόλων 188
Α 4.4. Εργαστήριο εμπίεστης τεχνικής 190
Α 4.5. Χειροποίητη κεραμική 190
Α 4.6. Εισηγμένη κεραμική 192
Α 4.6.1 Κορινθιακά 192
Α 4.6.2 Αγγεία τύπου «Θάψου» 192
Α 4.7. Ταφικοί πίθοι 196

Α 5. ΜΕΤΑΛΛΟΤΕΧΝΙΑ - ΜΙΚΡΟΤΕΧΝΙΑ 198
Α 5.1. Κατάλογος 198
Α 5.2. Παρουσίαση δεδομένων 213
Α 5.2.1. Σκεύη 214
Α 5.2.2. Κοσμήματα 215
Α 5.2.3. Άλλα αντικείμενα από τους τάφους 222
Α 5.2.4. Άλλα αντικείμενα από το ιερό στο Άνω Μαζαράκι 223
Α 5.2.5. Όπλα ταφικών συνόλων 224
ΣΥΝΟΨΗ 227

ΜΕΡΟΣ Β'.
ΣΥΝΘΕΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

Β 1. ΓΕΩΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑ - ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ 231
Β 1.1. Γεωγραφική κατανομή των θέσεων κατά χρονολογική περίοδο 231
Β 1.2. Είδος θέσεων - Χαρακτηριστικά 231

Β 2. ΣΥΝΟΨΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ 235
Β 2.1. Οικοδόμημα-«Ναός» Α στην ακρόπολη της Αίγειρας (αριθ. θέσης 12) 235
Β 2.2. Περίπτερος αψιδωτός ναός στο Άνω Μαζαράκι (Ρακίτα) Πατρών (αριθ. θέσης 14) 235
Β 2.3. Πήλινα κυκλικά ομοιώματα σιταποθηκών από το Άνω Μαζαράκι 239
Β 2.4. Λίθινος βωμός στο Τείχος Δυμαίων (αριθ. θέσης 40) 241

Β 3. ΕΘΙΜΑ ΤΑΦΗΣ 243
Β 3.1. Είδη τάφων 243
Β 3.2. Είδος ταφών 247
Β 3.3. Πλήθος ταφών - Στάση νεκρού 249
Β 3.4. Είδος και διάταξη κτερισμάτων 250
Β 3.5. Φύλο 250
Β 3.6. Προσφορές υστερογεωμετρικών χρόνων σε μυκηναϊκούς τάφους («ηρωολατρεία» ή «λατρεία τάφων»;) 251
Β 3.7. Χρονολογική διαφοροποίηση των ταφικών εθίμων 253

Β 4. ΕΞΕΛΙΞΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ 254
Β 4.1. Σχήματα 254
Β 4.2. Διακόσμηση 272
Β 4.3. Τεχνικά χαρακτηριστικά 278
Β 4.4. Σύνοψη - Συζήτηση 278

Β 4.4.1. Συζήτηση της μετάβασης από την ύστατη μυκηναϊκή περίοδο 278
Β 4.4.2. Η αχαϊκή κεραμική παραγωγή της ΠΡΓ περιόδου 284
Β 4.4.2.1 «Δυτική Κοινή» 287
Β 4.4.2.2. Σχέσεις με τα εργαστήρια του νότιου ελλαδικού χώρου 288
Β 4.4.3. Η αχαϊκή κεραμική παραγωγή της ΠΓ περιόδου 290
Β 4.4.4. Η αχαϊκή κεραμική παραγωγή της ΜΓ περιόδου 294
Β 4.4.5. Η αχαϊκή κεραμική παραγωγή της ΥΓ περιόδου 295
Β 4.4.5.1. Σχέσεις του αχαϊκού εργαστηρίου της ΥΓ περιόδου με τα εργαστήρια του νότιου και νοτιοδυτικού ελλαδικού χώρου 300
Β 4.5. Κεραμική τέλους ΥΓ-αρχών ΠΑ περιόδου 304
Β 4.6. Εργαστήριο εμπίεστης τεχνικής 305
Β 4.7. Χειροποίητη κεραμική 307
Β 4.8. Εισηγμένη κεραμική 312
Β 4.8.1. Κορινθιακά 312
Β 4.8.2. Αγγεία τύπου «Θάψου» 313

Β 5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ 323

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 332

SUMMARY 334

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στη μελέτη αυτή παρουσιάζονται τα ταφικά έθιμα και η εξέλιξη της κεραμικής παραγωγής της Αχαΐας κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους. Παράλληλα, εξετάζονται τα δεδομένα των φιλολογικών πηγών, της γεωμορφολογίας-τοπογραφίας, της αρχιτεκτονικής και της μεταλλοτεχνίας-μικροτεχνίας και επιχειρείται μια σύνθεση των δεδομένων της περιόδου από την Πρωτογεωμετρική έως τις αρχές της πρώιμης αρχαϊκής, με κύριο στόχο τον προσδιορισμό των βασικών χαρακτηριστικών της ανθρώπινης δραστηριότητας στην περιοχή.

Η μελέτη ξεκίνησε το 1993 στο πλαίσιο του Β΄ Μεταπτυχιακού κύκλου Σπουδών του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, με τριμελή συμβουλευτική επιτροπή την αναπληρώτρια καθηγήτρια Νότα Μποζάνα-Κούρου, την καθηγήτρια Άννα Ραμού-Χαψιάδη και τον αναπληρωτή καθηγητή Αλέξανδρο Μαζαράκη Αινιάνα (Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας). Η συμβολή και των τριών στην κριτική εξέταση και στη συζήτηση απόψεων υπήρξε καθοριστική. Τους ευχαριστώ θερμά για τη συνεχή βοήθεια που μου παρείχαν.

Θερμά ευχαριστώ, επίσης, για τις καίριες παρατηρήσεις τους τους καθηγητές Βασίλειο Λαμπρινουδάκη, Νικόλαο Σταμπολίδη (Πανεπιστήμιο Κρήτης) και τους αναπληρωτές καθηγητές Νάγια Σγουρίτσα και Πάνο Βαλαβάνη που, μαζί με την τριμελή επιτροπή, ενέκριναν την πρώτη μορφή της εργασίας αυτής ως διδακτορικής διατριβής το Μάιο του 2000.

Το παραπάνω θέμα δεν θα ήταν δυνατόν να γίνει αντικείμενο πραγμάτευσης χωρίς την παραχώρηση αδημοσίευτου υλικού από παλαιότερες και πρόσφατες σωστικές ανασκαφές της ΣΤ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Η παραχώρηση του εν λόγω υλικού έγινε από τους καθηγητές Φ. Πέτσα (ταφικό σύνολο Προφήτη Ηλία Φαρών) και Ι. Παπαποστόλου (ταφικά σύνολα Αιγίου), τον τότε διευθυντή της Εφορείας Μ. Πετρόπουλο και τους αρχαιολόγους της αρμόδιας Εφορείας Αρχαιοτήτων Μ. Σταυροπούλου-Γάτση, Α. Βασιλογάμβρου, Λ. Παπάζογλου-Μανιουδάκη, Λ. Παπακώστα, Γ. Γεωργοπούλου, Γ. Αλεξοπούλου, Α. Σωτηρίου, Α. Βόρδο και Μ. Κωτσάκη, τους οποίους ευχαριστώ θερμά. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλονται στο γενικό διευθυντή Αρχαιοτήτων δρ. Λ. Κολώνα, προϊστάμενο της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ το χρονικό διάστημα της μελέτης του υλικού, για τη φιλοξενία, τις διευκολύνσεις και τις ιδανικές συνθήκες μελέτης που μου παρείχε τόσο στο Μουσείο Πατρών όσο και στο Μουσείο Αιγίου. Κατά τη διάρκεια των πολλαπλών επισκέψεών μου στα παραπάνω μουσεία ιδιαίτερα σημαντική υπήρξε η βοήθεια της αρχαιολόγου Μ. Αθανασίου, υπεύθυνης καταγραφών και τακτοποίησης του υλικού στις αποθήκες του Μουσείου Πατρών, αλλά και του φυλακτικού προσωπικού των δύο μουσείων, τους οποίους ευχαριστώ θερμά. Για την άδεια μελέτης και δημοσίευσης των γεωμετρικών αγγείων που εντοπίστηκαν στις αποθήκες του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου ευχαριστίες οφείλονται στις επίτιμες εφόρους Αρχαιοτήτων Ό. Τζάχου-Αλεξανδρή και † Η. Ζερβουδάκη (τότε διευθύντρια και προϊσταμένη της Συλλογής Αγγείων αντίστοιχα), καθώς και στις αρχαιολόγους της ίδιας συλλογής Ε. Στασινοπούλου και Ν. Προκοπίου.

Για θέματα τοπογραφίας και αρχιτεκτονικής ιδιαίτερα χρήσιμες και αποδοτικές υπήρξαν οι συζητήσεις με τον Μ. Πετρόπουλο. Με τη Λ. Παπάζογλου-Μανιουδάκη συζητήθηκαν αρκετά θέματα που αφορούσαν σε ζητήματα ταφικών εθίμων της ύστατης μυκηναϊκής περιόδου, καθώς και στην εξέλιξη της κεραμικής παραγωγής. Ανάλογα θέματα υπήρξαν το αντικείμενο συζήτησης και με τον καθηγητή Θ. Παπαδόπουλο, ανασκαφέα του μυκηναϊκού νεκροταφείου της Αχάια Κλάους Πατρών. Τους ευχαριστώ θερμά.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλονται στον καθηγητή Γεωλογίας του Πανεπιστημίου Πατρών Ν. Κοντόπουλο, με τον οποίο επισκέφθηκα όλες σχεδόν τις θέσεις κατοίκησης. Οι παρατηρήσεις του, όσον αφορά στα γεωμορφολογικά και γεωλογικά χαρακτηριστικά της κάθε θέσης, προσέφεραν πολλά στη σύνταξη της σχετικής ενότητας της παρούσας μελέτης και στην πληρέστερη κατανόηση του χαρακτήρα των θέσεων.

Σε ζητήματα κεραμικής και θεμάτων μεθόδου και ερμηνείας των δεδομένων θερμές ευχαριστίες οφείλονται στην † Η. Ζερβουδάκη, η οποία παρακολούθησε από κοντά όλα τα στάδια συγγραφής της μελέτης και με τις παρατηρήσεις της απέτρεψε αρκετά σφάλματα.

Για την ευγενική φιλοξενία στο Μουσείο Δελφών και την άδεια μελέτης συγκριτικού υλικού θα ήθελα να ευχαριστήσω την προϊσταμένη Δ. Σκορδά.

Η φωτογράφηση του μεγαλύτερου μέρους των ευρημάτων έγινε από το φωτογράφο Π. Κωνσταντόπουλο. Ορισμένες φωτογραφίες αγγείων και μετάλλινων αντικειμένων και μικροτεχνημάτων από το ιερό στο Άνω Μαζαράκι προέρχονται από το αρχείο της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ. Ευχαριστώ θερμά την υπεύθυνη του φωτογραφικού αρχείου Λ. Χριστοπούλου για τη μέριμνα που έδειξε σχετικά με την επανεκτύπωση αρκετών φωτογραφιών.

Τα σχέδια των αγγείων Κ 16, 17, 18, 25, 26, 27 έγιναν από τη Μ. Φιλιπποπούλου-Πετροπούλου. Μερικά σχέδια που έγιναν από τη γράφουσα μελανώθηκαν από τη Μ. Βασιλείου, η οποία πραγματοποίησε και τα σχέδια των αγγείων από το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

Ευχαριστώ, επίσης, το Διοικητικό Συμβούλιο του Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων, που συμπεριέλαβε αυτή τη μελέτη στη σειρά των Δημοσιευμάτων του. Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στην Ντιάνα Ζαφειροπούλου, για τις συμβουλές της και τη γενική επιμέλεια του έργου. Οι αγαπητές συνάδελφοι Μαρία Καζάκου και Βασιλική Κρεββατά ανέλαβαν και έφεραν εις πέρας με τον καλύτερο τρόπο το έργο της επιμέλειας του κειμένου. Η συμβολή τους ήταν σημαντικότατη και ειλικρινά τους οφείλω κάτι περισσότερο από ένα ευχαριστώ. Η γραφίστρια Βάνα Μάρη ασχολήθηκε με το δύσκολο, αλλά όχι ακατόρθωτο γι' αυτήν, έργο της οργάνωσης και ένταξης στο κείμενο των πινάκων και φυσικά τη σύνθεση του εξωφύλλου. Εύχομαι η συνεργασία που προέκυψε στη διάρκεια της παρούσας έκδοσης να επαναληφθεί πολλές φορές στο μέλλον.

Δεν θα μπορούσα να μην ευχαριστήσω το σύζυγό μου Τάκη Κατσιμπίρη και το γιο μας Σωτήρη για τη συμπαράσταση, που μου παρείχαν με κάθε τρόπο, στη διάρκεια τόσο της συγγραφής όσο και της έκδοσης αυτής της μελέτης.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Εκτός από τις καθιερωμένες συντομογραφίες του *American Journal of Archaeology* 95 (1991), χρησιμοποιήθηκαν και οι ακόλουθες:

Alexander 1965	J. Alexander, The Spectacle Fibulae of Southern Europe, *AJA* 69 (1965), 7-23.
Anderson 1954	J.K. Anderson, A Topographical and Historical Study of Achaea, *BSA* 49 (1954), 72-92.
Ανδρόνικος 1969	Μ. Ανδρόνικος, *Βεργίνα* Ι. *Το νεκροταφείο των τύμβων*, Αθήναι 1969.
Antonaccio 1993	C. Antonaccio, The Archaeology of Ancestors, στο C. Dougherty - L. Kurke (επιμ.), *Cultural Poetics in Archaic Greece: Cult, Performance, Politics*, Cambridge 1993, 46-70.
Antonaccio 1995	C. Antonaccio, *An Archaeology of Ancestors: Tomb Cult and Hero Cult in Early Greece*, London 1995.
Arnold 1985	D.E. Arnold, *Ceramic Theory and Cultural Process*, Cambridge 1985.
Barletta 2001	B.A. Barletta, *The Origins of the Greek Architectural Orders*, Cambridge University Press, New York 2001.
Benson 1989	J.L. Benson, *Earlier Corinthian Workshops. A Study of Protocorinthian Stylistic Groups*, Allard Pierson Series, Amsterdam 1989.
Benton 1938-1939	S. Benton, Excavations in Ithaca III, The Cave at Polis II, *BSA* 39 (1938-1939), 1-51.
Benton 1953	S. Benton, Further Excavations at Aetos, *BSA* 43 (1953), 255-337, πίν. 40-70.
Βερδελής 1958	Ν. Βερδελής, *Ο πρωτογεωμετρικός ρυθμός της Θεσσαλίας*, Αθήναι 1958.
Binford 1972	L.R. Binford, Mortuary Practices: Their Study and Their Potential, στο L.R. Binford (επιμ.), *An Archaeological Perspective*, New York Academic Press 1972, 208-243.
Bintliff 1991	J. Bintliff (επιμ.), *The Annales School and Archaeology*, Leicester 1991.
Boardman 1980	J. Boardman, *The Greeks Overseas: Their Early Colonies and Trade* (Revised edition), London 1980.
Βοκοτοπούλου 1969	Ι. Βοκοτοπούλου, Πρωτογεωμετρικά αγγεία εκ της περιοχής Αγρινίου, *ΑΔ* 24 (1969), Μελέται, 74-94.
Βοκοτοπούλου 1982	Ι. Βοκοτοπούλου, Η Ήπειρος στον 8ο και 7ο αιώνα π.Χ., *ASAtene* LX N.S. XLIV (1982), 77-98.
Βοκοτοπούλου 1986	Ι. Βοκοτοπούλου, *Βίτσα - Τα νεκροταφεία μιας μολοσσικής κώμης*, Α'-Γ', Αθήνα 1986.
Bosana-Kourou 1983	N. Bosana-Kourou, Some Problems Concerning the Origin and the Dating of the Thapsos Class Vases, *ASAtene* LXI N.S. LXV (1983), 257-269.
Bouzek 1959	J. Bouzek, Die attisch-geometrische Keramik im National Museum in Prag und in den änderen tschechoslowakischen Sammlungen, *Sbornik, Acta Musei Nationalis Pragae* 12, 1959.
Bouzek 1974	J. Bouzek, The Attic Dark Age Incised Ware, *Sbornik, Acta Musei Nationalis Pragae* 28, 1974, 1-55.
Carter 1972	J. Carter, The Beginnings of Narrative Art in the Greek Geometric Period, *BSA* 67 (1972), 25-59.
Cavanagh 1977	W.G. Cavanagh, *Attic Burial Customs, 2000-700 BC* (Ph.D. diss.), University of London 1977.
Γκαδόλου 1997	Α. Γκαδόλου, Χάλκινα και σιδερένια όπλα, από το ιερό στο Άνω Μαζαράκι (Ρακίτα) Αχαΐας, *Πρακτικά Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Άργος - Ναύπλιο, 6-10 Σεπτεμβρίου 1995*, Αθήνα 1997, τ. Β', 51-72.
Coldstream 1968	J.N. Coldstream, *Greek Geometric Pottery*, London 1968.
Coldstream 1977	J.N. Coldstream, *Geometric Greece*, London 1977.
Coldstream 1982	J.N. Coldstream, Some Problems of Eighth-Century Pottery in the West, Seen from the Greek Angle, στο *La céramique grecque ou de tradition grecque au VIIIe siècle en Italie centrale et méridionale, 34. CCJB III Institut Français de Naples*, Naples 1982, 21-37.
Coldstream 1998	J.N. Coldstream, Achaean Pottery around 700 B.C., at Home and in the Colonies, στο *Helike* II. *Ancient Helike and Aigialeia. Proceedings of the Second International Conference, Aigion, 1-3 December 1995*, Αθήνα 1998, 323-334.
Coleman 1986	E. Coleman, *Excavations at Pylos in Elis*, *Hesperia* Suppl. 21, Princeton - New York 1986.
Corinth VII, I	S.S. Weinberg, *The Geometric and Orientalizing Pottery*, *Corinth* VII, I, Cambridge 1993.

Coulson 1985	W.D.E. Coulson, The Dark Age Pottery of Sparta, *BSA* 80 (1985), 29-84.
Coulson 1986	W.D.E. Coulson, *The Dark Age Pottery of Messenia*, SIMA Pocket-book 43, Göteborg 1986.
Coulson 1988	W.D.E. Coulson, Geometric Pottery from Volimidia, *AJA* 92 (1988), 53-74.
Coulson 1991	W.D.E. Coulson, The "Protogeometric" from Polis Reconsidered, *BSA* 86 (1991), 43-64.
Courbin 1966	P. Courbin, *La céramique géométrique de l'Argolide*, Paris 1966.
Δακορώνια 1987	Φ. Δακορώνια, *Μάρμαρα: Τα υπομυκηναϊκά νεκροταφεία των τύμβων*, Αθήνα 1987.
Dawkins 1929	R.M. Dawkins, *The Sanctuary of Artemis Orthia at Sparta*, *JHS* Suppl. 5, London 1929.
Dehl 1984	C. Dehl, *Die korinthische Keramik des 8. und frühen 7. Jhrs v. Chr. in Italien*, *AM* Abteilung, 11, Berlin 1984.
Δεκουλάκου 1973	Ι. Δεκουλάκου, Γεωμετρικοί ταφικοί πίθοι εξ Αχαΐας, *AE* 1973, Αρχαιολογικά Χρονικά, 15-29.
Δεκουλάκου 1982	Ι. Δεκουλάκου, Κεραμική 8ου και 7ου αι. π.Χ. από τάφους της Αχαΐας και της Αιτωλίας, *ASAtene* LX N.S. XLIV (1982), 219-235.
Desborough 1952	V.R.d'A. Desborough, *Protogeometric Pottery*, Oxford 1952.
Desborough 1964	V.R.d'A. Desborough, *The Last Mycenaeans and Their Successors. An Archaeological Survey c. 1200-c. 1000 B.C.*, Oxford 1964.
Desborough 1972	V.R.d'A. Desborough, *The Greek Dark Ages*, London 1972.
Dinsmoor 1950	W.B. Dinsmoor, *The Architecture of Ancient Greece*, London 1950.
Drerup 1969	H. Drerup, *Griechische Baukunst in geometrischer Zeit. Archaeologia Homerica* II O, Göttingen 1969.
Droop 1906-1907	J.P. Droop, I. Excavations at Sparta, 1907, The Early Pottery, *BSA* 13 (1906-1907), 118-136.
Eder 2001	B. Eder, *Die submykenischen und protogeometrischen Gräber von Elis*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αριθ. 209, Αθήνα 2001.
Fagerstrom 1988	K. Fagerstrom, *Greek Iron Age Architecture*, SIMA 81, Göteborg 1988.
Gadolou 2002	A. Gadolou, The Pottery Fabrics and Workshops from Ano Mazaraki. The 1979 Excavation Season, στο Greco 2002, 165-205.
Gadolou 2003	A. Gadolou, Achaean Pottery of the Late Geometric Period: The Impressed Ware Workshop, *BSA* 98 (2003), 307-329, πίν. 28-38.
Greco 2002	E. Greco (επιμ.), *Atti del Convegno Internazionale di Studi, Gli Achei e l'identità etnica degli Achei d'Occidente*, Fondazione Paestum, Tekmeria 3, Paestum - Atene 2002.
Ζαφειρόπουλος 1952	Ν. Ζαφειρόπουλος, Ανασκαφικαί έρευναι εις περιφέρειαν Φαρών Αχαΐας, *ΠΑΕ* 1952, 396-412.
Ζαφειρόπουλος 1956	Ν. Ζαφειρόπουλος, Ανασκαφικαί έρευναι εις περιφέρειαν Φαρών Αχαΐας, *ΠΑΕ* 1956, 193-201.
Θέμελης 1973	Π. Θέμελης, Περί του εθίμου της καύσης των νεκρών εις την Ελλάδα, *ΑΑΑ* VI (1973), 356-366.
Θέμελης 1983	Π. Θέμελης, Δελφοί και περιοχή τον 8ο και 7ο π.Χ. αιώνα (Φωκίδα - Δυτική Λοκρίδα), *ASAtene* LXI N.S. LXV (1983), 213-254.
Hägg 1974	R. Hägg, *Die Gräber der Argolis in submykenischer, protogeometrischer und geometrischer Zeit*, *Boreas* 4.1, Uppsala 1974, 100-161.
Hägg 1980	R. Hägg, Some Aspects of the Burial Customs of the Argolid in the Dark Ages, *AAA* XIII (1980), 119-126.
Hägg 1983	R. Hägg, Burial Customs and Social Differentiation in 8th Century Argos, στο R. Hägg (επιμ.), *The Greek Renaissance of the Eighth Century B.C.: Tradition and Innovation. Proceedings of the Second International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 1-5 June* 1981, Stockholm 1983, 27-31.
Heurtley 1932-1933	W.A. Heurtley, Excavations in Ithaca I, *BSA* 33 (1932-1933), 22-65.
Hodder 1992	I. Hodder (επιμ.), *Reading the Past*, Cambridge 1992.
Jacobstahl 1956	P. Jacobstahl, *Greek Pins and Their Connections with Europe and Asia*, London 1956.
James *et al.* 1991	P. James *et al.*, *Centuries of Darkness, A Challenge to the Conventional Chronology of Old World Archaeology*, London 1991.
Καλλιγάς 1987	Π. Καλλιγάς, Η Ελλάδα κατά την πρώιμη εποχή του Σιδήρου, *Ανθρωπολογικά και Αρχαιολογικά Χρονικά*, τ. 2/19 (1987), 17-21.
Kerameikos I	W. Kraiker - K. Kübler, *Die Nekropole des 12. bis 10. Jahrhunderts*, *Kerameikos* I, Berlin 1989.
Kerameikos V, 1	K. Kübler, *Die Nekropole des 10. bis 8. Jahrhunderts*, *Kerameikos* V, 1, Berlin 1954.

Kilian 1981-1982	K. Kilian, Ιστορική εξέλιξη της Πελοποννήσου κατά τα τέλη της μυκηναϊκής εποχής, *Πρακτικά του Β΄Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Πάτρα, 25-31 Μαΐου 1980*, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 8, Αθήνα 1981-1982, τ. Β΄, 155-158.
Kilian-Dirlmeier 1979	I. Kilian-Dirlmeier, *Anhänger in Griechenland von der mykenischen bis zur spätgeometrischen Zeit*, *PB* XI, 2, München 1979.
Kilian-Dirlmeier 1984	I. Kilian-Dirlmeier, *Nadeln der frühhelladischen bis archaischen Zeit von der Peloponnes*, *PB* XIII, 8, München 1984.
Κούρου 1978	Ν. Μποζάνα-Κούρου, Ταφικό σύνολο από την περιοχή του Αιγίου, *ΣΤΗΛΗ, τόμος εις μνήμην Ν. Κοντολέοντος*, Αθήνα 1978, 303-320.
Kourou 1987	N. Kourou, À propos de quelques ateliers de la céramique fine, non-tournée du type «argien monochrome», *BCH* 111 (1987), 31-53.
Kourou 1988	N. Kourou, Handmade Pottery and Trade: The Case of the "Argive Monochrome Ware", στο *Ancient Greek and Related Pottery. Proceedings of the 3rd Symposium, Copenhangen, August 31 - September 4 1987*, Copenhangen 1988, 314-322.
Λακάκη 1991	Μ. Λακάκη, Αγροτικοί οικισμοί στη Δυμαία χώρα. Η περίπτωση του Πετροχωρίου, στο Ριζάκης 1991, 241-246.
Larsen 1968	J.A.O. Larsen, *Greek Federal States: Their Institution and History*, Oxford 1968.
Lawrence - Tomlinson 1983	A.W. Lawrence - R.A. Tomlinson, *Greek Architecture*, London 1983.
Lemos 1999	I. Lemos, Some Aspects of the Transition from the Late Bronze Age to the Early Iron Age in Central Greece, *Πρακτικά του Α΄Διεθνούς Διεπιστημονικού Συμποσίου «Η περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου», Λαμία, 25-29 Σεπτεμβρίου 1994*, Λαμία 1999, 21-25.
Maaß 1996	M. Maaß, *Delphi. Orakel am Nabel der Welt*, Karlsruhe 1996, 138-146.
Malkin 1987	I. Malkin, *Religion and Colonization in Ancient Greece*, Leiden 1987.
Malkin 2001	I. Malkin, *Ancient Perceptions of Greek Ethnicity*, Cambridge, Mass. - London 2001.
Μαρινάτος 1932	Σ. Μαρινάτος, Οι ανασκαφές Göekoop στην Κεφαλληνία, *AE* 1932, 1-47.
Marinatos - Hägg 1993	N. Marinatos - R. Hägg (επιμ.), *Greek Sanctuaries, New Approaches*, London - New York 1993.
Mazarakis Ainian 1997	A. Mazarakis Ainian, *From Ruler's Dwellings to Temples. Architecture, Religion and Society in Early Iron Age Greece (1100-700 B.C.)*, SIMA 121, Jonsered 1997.
Morgan 1985	C. Morgan, Corinth, the Corinthian Gulf and Western Greece during the Eighth Century, *BSA* 80 (1985), 313-338.
Morgan 1990	C. Morgan, *Athletes and Oracles*, Cambridge 1990.
Morgan 1991	C. Morgan, Ethnicity and Early Greek States: Historical and Material Perspectives, *PCPS* 37 (1991), 131-162.
Morgan 1998	C. Morgan, Euboians and Corinthians in the Area of the Corinthian Gulf, στο M. Bab - B. d'Agostino (επιμ.), *Euboica. L'Eubea e la presenza euboica in Calcidica e in Occidente. Convegno Internazionale, Napoli, 13-16 nov. 1996*, Napoli 1998, 281-302.
Morgan 1999	C. Morgan, *Isthmia* VIII. *The Late Bronze Age Settlement and Early Iron Age Sanctuary*, Princeton - New Jersey 1999.
Morgan - Hall 1996	C. Morgan - J. Hall, Achaian Poleis and Achaian Colonization, στο M.H. Hansen (επιμ.), *Introduction to an Inventory of Poleis*, Copenhagen 1996, 164-232.
Morgan - Hall 2000	C. Morgan - J. Hall, Αχαϊκές πόλεις και αχαϊκός αποικισμός, στο Ριζάκης 2000, 105-112.
Morris 1987	I. Morris, *Burial and Ancient Society*, Cambridge 1987.
Neeft 1975	C.W. Neeft, Corinthian Fragments from Argos at Utrecht and the Corinthian Late Geometric Kotyle, *BABesch* 50 (1975), 97-134.
Neeft 1981	C.W. Neeft, Observations on the Thapsos Class, *MEFRA* 93 (1981), 7-88.
Neeft 1982	C.W. Neeft, Corinthian Hemispherical Kotylai, Thapsos Panel-Cups and the West, στο *La céramique grecque ou de tradition grecque au VIIIe siècle en Italie centrale et méridionale, 34. CCJB* III, *Institut Français de Naples*, Naples 1982, 39-45.
Nichoria III	W.A. McDonald - W.D.E. Coulson - J. Rosser, *Excavations at Nichoria in Southwest Greece* III. *Dark Age and Byzantine Occupation*, Minneapolis 1983.
Papadopoulos 1979	Th.J. Papadopoulos, *Mycenaean Achaea*, SIMA 55, Göteborg 1979.
Papadopoulos 1995	Th.J. Papadopoulos, A Late Mycenaean Koine in Western Greece and Adjacent Ionian Islands, στο Chr. Morris (επιμ.), *Klados: Essays in Honour of J.N.Coldstream*, London 1995, 201-208.

Papadopoulos 2001	J. Papadopoulos, Magna Achaea. Akhaian Late Geometric and Archaic Pottery in South Italy and Sicily, *Hesperia* 70 (2001), 373-460.
Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1993	Λ. Παπάζογλου-Μανιουδάκη, Εισηγμένη κεραμεική στους μυκηναϊκούς τάφους της Πάτρας, στο C. Zerner - P. Zerner - J. Winder (επιμ.), *Proceedings of the International Conference WACE AND BLEGEN, Pottery as Evidence for Trade in the Aegean Bronze Age 1939-1989, American School of Classical Studies at Athens, Athens, December 2-3, 1989*, Amsterdam 1993, 209-215.
Papazoglou 1994	L. Papazoglou, A Mycenaean Warrior's Tomb at Krini near Patras, *BSA* 89 (1994), 171-200.
Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1999	Λ. Παπάζογλου-Μανιουδάκη, Πήλινα και χάλκινα της πρώιμης μυκηναϊκής εποχής από την Αχαΐα, *Πρακτικά του Α΄Διεθνούς Διεπιστημονικού Συμποσίου «Η περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου», Λαμία, 25-29 Σεπτεμβρίου 1994*, Λαμία 1999, 269-284.
Παπαχατζής 1992	Ν. Παπαχατζής, *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις, Αχαϊκά-Αρκαδικά*, Αθήνα 1992.
Παρλαμά 1974	Λ. Παρλαμά, Μυκηναϊκά Ηλείας, *ΑΔ* 29 (1974), Μελέται, 32-58.
Πετρόπουλος 1987-1988	Μ. Πετρόπουλος, Τρίτη ανασκαφική περίοδος στο Άνω Μαζαράκι (Ρακίτα) Αχαΐας, *Πρακτικά του Γ΄Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Καλαμάτα, 8-15 Σεπτεμβρίου 1985*, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 13, Αθήνα 1987-1988, τ. Β', 81-96.
Πετρόπουλος 1990	Μ. Πετρόπουλος, Αρχαιολογικές έρευνες στην Αχαΐα, *Τόμος τιμητικός Κ.Ν. Τριανταφύλλου*, Πάτρα 1990, 499-504.
Πετρόπουλος 1991	Μ. Πετρόπουλος, Τοπογραφικά της Χώρας των Πατρέων, στο Ριζάκης 1991, 249-258.
Πετρόπουλος 1992-1993	Μ. Πετρόπουλος, Περίπτερος αψιδωτός γεωμετρικός ναός στο Άνω Μαζαράκι (Ρακίτα) Πατρών, *Πρακτικά του Δ΄Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Κόρινθος, 9-16 Σεπτεμβρίου 1990*, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 19, Αθήνα 1992-1993, 141-158.
Πετρόπουλος 1997	Μ. Πετρόπουλος, Νεώτερα στοιχεία από την ανασκαφή γεωμετρικού ναού στο Άνω Μαζαράκι (Ρακίτα) Πατρών, *Πρακτικά του Ε΄Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Άργος-Ναύπλιο, 6-10 Σεπτεμβρίου 1995*, Αθήνα 1997, τ. Β', 165-192.
Πετρόπουλος 2000	Μ. Πετρόπουλος, Μυκηναϊκό νεκροταφείο στα Σπαλιαρέικα των Λουσικών, στο Ριζάκης 2000, 65-92.
Petropoulos - Rizakis 1994	M. Petropoulos - A.D. Rizakis, Settlement Patterns and Landscape in the Coastal Area of Patras. Preliminary Report, *JRA* 7 (1994), 183-207.
Pfaff 1988	C.A. Pfaff, A Geometric Well at Corinth: Well 1981-6, *Hesperia* 57 (1988), 20-61.
Pfaff 1999	C.A. Pfaff, The Early Iron Age Pottery from the Sanctuary of Demeter and Kore at Corinth, *Hesperia* 68,I (1999), 55-120.
Polignac 1984	F. Polignac, *La naissance de la cité grecque*, Paris 1984.
Popham *et al.* 1979-1980	M. Popham - H. Sackett - P. Themelis, *Lefkandi* I. *The Iron Age. The Settlement, the Cemeteries, BSA* Suppl. 11, Oxford 1979 (Plates), Oxford 1980 (Text).
Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη 1982	Ευ. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη, Από το Άργος του 8ου και 7ου αιώνα π.Χ., *ASAtene* LX N.S. XLIV (1982), 1-47.
Reber 1991	K. Reber, *Untersuchungen zur handgemachten Keramik Griechenlands in der submykenischen, protogeometrischen und der geometrischen Zeit*, SIMA, pocket-book 105, Göteborg 1991.
Renfrew - Cherry 1986	C. Renfrew - J.F. Cherry, *Peer Polity Interaction and Socio-Political Change*, Cambridge 1986.
Ριζάκης 1991	Α. Ριζάκης (επιμ.), *Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία. Ανακοινώσεις κατά το πρώτο Διεθνές Συμπόσιο, Αθήνα, 19-21 Μαΐου 1989*, Μελετήματα 13, Αθήνα 1991.
Rizakis 1995	A.D. Rizakis, *Achaie* I. *Sources textuelles et histoire régionale*, Μελετήματα 20, Αθήνα 1995.
Ριζάκης 2000	Α. Ριζάκης (επιμ.), *Αχαϊκό τοπίο* II, *Δύμη και Δυμαία χώρα. Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συμποσίου «Δυμαία και Βουπρασία», Κάτω Αχαΐα, 6-8 Οκτωβρίου 1995*, Μελετήματα 29, Αθήνα 2000.
Robertson - Heurtley 1948	M. Robertson - W.A. Heurtley, Excavations in Ithaka V. The Geometric and Later Finds from Aetos, *BSA* 43 (1948), 1-124.
Rombos 1988	Th. Rombos, *The Iconography of Attic Late Geometric II Pottery*, Jonsered 1988.
Sakellariou 1991	M.B. Sakellariou, Le peuplement de l'Achaïe à la fin de l'âge du bronze et le début de l'âge du fer, στο Ριζάκης 1991, 13-18.
Schachermeyr 1980	Fr. Schachermeyr, Griechenland im Zeitalter der Wanderungen vom Ende der mykenischen Ära bis auf die Dorier, *Die ägäische Frühzeit*, τ. 4, Wien 1980.

Schauer 1998 — C. Schauer, Κεραμική από το αρχαϊκό ιερό της Αρτέμιδος στους Λουσούς, *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Άργος-Ναύπλιο, 6-10 Σεπτεμβρίου 1995*, Αθήνα 1998, τ. Β', 257-271.

Schwarz 1986 — G. Schwarz, Geometrische, archaische und klassische Keramik von der Akropolis, στο W. Alzinger, *Aigeira-Hyperesia* (III), *Klio* 68 (1986), 326-345.

Sherratt 1981 — E. Sherratt, *The Pottery of LHIIIC and Its Significance* (αδημοσίευτη διδ. διατριβή), Oxford 1981.

Snodgrass 1964 — A.M. Snodgrass, *Early Greek Armour and Weapons*, Edinburgh 1964.

Snodgrass 1971 — A.M. Snodgrass, *The Dark Age of Greece*, Edinburgh 1971.

Snodgrass 1980 — A.M. Snodgrass, *Archaic Greece: The Age of Experiment*, London 1980.

Snodgrass 1986 — A.M. Snodgrass, Interaction by Design: The Greek City State, στο Renfrew - Cherry 1986, 47-58.

Snodgrass 1987 — A.M. Snodgrass, *An Archaeology of Greece. The Present State and Future Scope of a Discipline*, California 1987.

Snodgrass 1988 — A.M. Snodgrass, The Archaeology of the Hero, *Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli: Dipartimento di studi del Mondo Classico e del Mediterraneo, sezione di archeologia e storia antica* 10, 1988, 19-26.

Snodgrass 1993 — A.M. Snodgrass, The Rise of the Polis, The Archaeological Evidence, στο M.H. Hansen (επιμ.), *The Ancient Greek City State. Symposium on the Occasion of the 250th Anniversary of the Royal Danish Academy of Sciences and Letters, July 1-4, 1992*, Copenhangen 1993, 30-39.

Snodgrass 1994 — A.M. Snodgrass, The Nature and Standing of the Early Western Colonies, στο G.R. Tsetskhladze - F. de Angelis (επιμ.), *The Archaeology of Greek Colonization. Essays Dedicated to Sir J. Boardman*, Oxford 1994, 1-10.

Sourvinou-Inwood 1979 — Ch. Sourvinou-Inwood, *Theseus as Son and Stepson: A Tentative Illustration of Greek Mythological Mentality*, *BICS* Suppl. 40, London 1979.

Σταμπολίδης 2001 — Ν.Χρ. Σταμπολίδης (επιμ.), *Πρακτικά Συμποσίου «Καύσεις στην εποχή του Χαλκού και την πρώιμη εποχή του Σιδήρου»*, Αθήνα 2001.

Σταυροπούλου 1980 — Μ. Σταυροπούλου, Πρωτογεωμετρικό νεκροταφείο Αιτωλίας, *ΑΔ* 35 (1980), Μελέτες, 102-130.

Strömberg 1993 — A. Strömberg, *Male or Female, A Methodological Study of Grave Gifts as Sex Indicators in Iron Age Burials from Athens*, SIMA, pocket-book 123, Göteborg 1993.

Vermeule 1960 — E.T. Vermeule, The Mycenaeans in Achaia, *AJA* 64 (1960), 1-21.

Voyatzis 1990 — M. Voyatzis, *The Sanctuary of Athena Alea at Tegea and Other Sanctuaries in Arcadia*, SIMA, pocket-book 97, Göteborg 1990.

Wardle 1972 — K.A. Wardle, *The Greek Bronze Age West of the Pindus* (διδ. διατριβή), University of London 1972.

Weinberg 1941 — S. Weinberg, What is Protocorinthian Geometric Ware?, *AJA* 45 (1941), 30-44.

Whitley 1991 — J. Whitley, *Style and Society in Dark Age Greece*, Cambridge 1991.

Whitley 2001 — J. Whitley, *The Archaeology of Ancient Greece*, Cambridge 2001.

Woolfitt 1992 — C. Woolfitt, *The Custom of Cremation in Early Iron Age Greece: A Study of the Cremation Burials at the Sites of Perati, Lefkandi and Athens*, UMI Dissertation Information Service 1992.

Xagorari 1996 — M. Xagorari, *Untersuchungen zu frühgriechischen Grabsitten*, Mainz 1996.

Χατζή 1981-1982 — Γ. Χατζή, Η Πρωτογεωμετρική εποχή στη Μεσσηνία, *Πρακτικά του Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Πάτρα, 25-31 Μαΐου 1980*, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 8, Αθήνα 1981-1982, τ. Β', 321-347.

Χατζή-Σπηλιοπούλου 1991 — Γ. Χατζή-Σπηλιοπούλου, Ταφικοί τίθοι στην Ηλεία κατά τον 4ον αι. π.Χ. και τους ελληνιστικούς χρόνους, στο Ριζάκης 1991, 351-363.

Χωρέμης 1973 — Άγγ. Χωρέμης, Μυκηναϊκοί και πρωτογεωμετρικοί τάφοι στην Καρποφόρα Μεσσηνίας, *ΑΕ* 1973, 25-74.

Ωνάσογλου 1981 — Α. Ωνάσογλου, Οι γεωμετρικοί τάφοι της Τραγάνας, *ΑΔ* 36 (1981), Μελέτες, 1-57.

ΑΛΛΕΣ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΜΑ	Αριθμός Μουσείου Αιγίου
ΑΜΠ	Αριθμός Μουσείου Πατρών
ΕΑΜ	Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο
Κ	Κατάλογος κεραμικής
ΚΠ	Κατάλογος πηγών
Μ	Κατάλογος μεταλλοτεχνίας και μικροτεχνημάτων
Γ	Γεωμετρική
ΜΓ	Μέση γεωμετρική
ΜΕ	Μεσοελλαδική
ΠΑ	Πρώιμη αρχαϊκή
ΠΓ	Πρώιμη γεωμετρική
ΠΡΓ	Πρωτογεωμετρική
ΡΑΚ	Αριθμός καταγραφής ευρετηρίου Ρακίτας
ΥΓ	Ύστερη γεωμετρική
ΥΕ	Υστεροελλαδική

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ιστορία της έρευνας

Για πρώτη φορά κεραμική των πρώιμων ιστορικών χρόνων από την Αχαΐα δημοσιεύθηκε από τον Κυπαρίσση στα *Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας* του 1930[1]. Επρόκειτο για μια ομάδα οκτώ υστερογεωμετρικών αγγείων από το μεσαίο κτιστό θολωτό τάφο στο λόφο Τρουμπέ της Χαλανδρίτσας (αριθ. θέσης 24).

Το 1952 δημοσιεύτηκε από τον Ζαφειρόπουλο, επίσης στα *Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας*, ομάδα υστερογεωμετρικών αγγείων από την ανασκαφή τριών κιβωτιόσχημων τάφων κοντά στο χωριό Καταρράκτης (Λόπεσι) της περιφέρειας Φαρών, στο 28ο χλμ. της εθνικής οδού (αριθ. θέσης 27). Ο Ζαφειρόπουλος χαρακτηρίζει τα αγγεία ως έργα τοπικού εργαστηρίου. Ύστερα από σύγκριση με τα πρωτογεωμετρικά αγγεία από το Δερβένι της ανατολικής Αχαΐας, παρατηρεί ότι δεν συνεχίζουν την παλαιά εγχώρια παράδοση και θεωρεί ότι η δημιουργία τους, όπως και των αγγείων της Χαλανδρίτσας[2] με τα οποία, όπως αναφέρει, αποτελούν ενιαία ομάδα, αφορμάται από ξένες επιδράσεις. Εξετάζοντας τα σχήματα και τα διακοσμητικά θέματα που χαρακτηρίζουν την προαναφερθείσα ομάδα κεραμικής, δέχεται την ύπαρξη κορινθιακών επιδράσεων, αλλά παρατηρεί ότι «τα υστερογεωμετρικά αγγεία της Αχαΐας έχει δημιουργήσει τεκτονική αντίληψις διάφορος των πρωτοκορινθιακών» και καταλήγει «η συνολική εμφάνισις των αγγείων της Αχαΐας δεικνύει ότι τα εδημιούργησαν μορφοπλαστικαί δυνάμεις, αι οποίαι δεν έχουν καθησυχάσει ούτε διεμορφώθησαν συμφώνως προς τας αρχάς μιας ανωτέρας αισθητικής αντιλήψεως και πειθαρχίας, όπως τα πρωτοκορινθιακά».

Το 1956 ο Ζαφειρόπουλος συνεχίζει την έρευνα στην περιοχή των Φαρών και διενεργεί ανασκαφή σε ταφικό πίθο, στη θέση Φτέρη (αριθ. 29). Από την παραπάνω ανασκαφή προήλθε μια ομάδα τεσσάρων αγγείων, τα οποία χρονολογεί υστερότερα από την ομάδα των αγγείων των κιβωτιόσχημων τάφων του Καταρράκτη και χαρακτηριστικά αναφέρει: «Τα αγγεία ταύτα ανήκουν εις την γνωστήν ήδη κατηγορίαν της υπό κορινθιακήν επίδρασιν υστερογεωμετρικής κεραμεικής της Αχαΐας»[3]. Στο ίδιο άρθρο παρουσιάζει και την ομάδα των αγγείων που προέρχονταν από την ανασκαφή στο λόφο Τρουμπέ της Χαλανδρίτσας (αριθ. θέσης 24)[4]. Η παρουσία μίας πρόχου με παράσταση λέοντα που καταδιώκει ζαρκάδι και ενός κρατηρίσκου τον οδηγεί να αναρωτηθεί για τυχόν εξάπλωση των αττικών επιδράσεων προς Δυσμάς[5].

Μια πρώτη συνολική θεώρηση της κεραμικής των πρώιμων ιστορικών χρόνων της Αχαΐας γίνεται από τον Coldstream το 1968[6]. Όσον αφορά στην ΠΡΓ περίοδο, εντάσσει την Αχαΐα σε μια «δυτική κοινή» που διαφοροποιείται αισθητά από την υπόλοιπη Ελλάδα και αναγνωρίζει σχέσεις με την αντίστοιχη κεραμική παραγωγή της Αιτωλοακαρνανίας και της Ιθάκης. Διατυπώνει την άποψη ότι τον πρωτογεωμετρικό ρυθμό ακολουθεί ο υστερογεωμετρικός, σύμφωνα με τα δεδομένα της Αττικής, και κατατάσσει τα έως τότε γνωστά ταφικά σύνολα από τις Φαρές και το Ασάνι-Κρυονέρι της επαρχίας Καλαβρύτων στην ΥΓ ΙΙ φάση.

Ο ίδιος στο έργο του *Geometric Greece* σημειώνει: «The pottery allows some glimpses of a local Geometric style, but there are still long gaps in the sequence»[7].

Το 1970 η ανασκαφή τεσσάρων ταφικών πίθων στο χωριό Δρέπανο της Αχαΐας (αριθ. θέσης 7β) έρχεται να εμπλουτίσει τον ήδη γνωστό κατάλογο των αγγείων. Η Δεκουλάκου δημοσιεύει το 1973 τα παραπάνω ταφικά σύνολα και χρονολογεί τους δύο πρώτους ταφικούς πίθους στα τέλη της ΠΓ-αρχές της ΜΓ

1. Ν. Κυπαρίσσης, *ΠΑΕ* 1930, 84-86.
2. Ζαφειρόπουλος 1952.
3. Ζαφειρόπουλος 1956, 197.
4. Ό.π., 199-201.
5. Ό.π., 201.
6. Coldstream 1968, 220 κ.ε.
7. Coldstream 1977, 180.

περιόδου, την οποία προσδιορίζει χρονολογικά στα μέσα του 9ου αι. π.Χ., και τους δύο άλλους ταφικούς πίθους στην ΥΓ ΙΙ περίοδο[8]. Το 1982 γίνεται από την ίδια μια συνολική θεώρηση της κεραμικής των γεωμετρικών χρόνων στην Αχαΐα, η δεύτερη ύστερα από αυτή του Coldstream, στην οποία εξετάζονται τόσο τα νέα ευρήματα από τους ταφικούς πίθους του Δρεπάνου όσο και ορισμένα παλαιότερα, αδημοσίευτα[9].

Η ανασκαφή ενός αποθέτη που ανήκει στο γνωστό ιερό στο Άνω Μαζαράκι (Ρακίτα) της Αχαΐας (αριθ. θέσης 14) έφερε στο φως μεγάλη ποσότητα κεραμικής, μια πρώτη παρουσίαση και σχολιασμός της οποίας έγινε από τον ανασκαφέα Πετρόπουλο στο Γ΄ Διεθνές Συνέδριο Πελοποννησιακών Σπουδών το 1985. Στην εν λόγω δημοσίευση αναφέρεται: «η ΥΓ κεραμεική της Ρακίτας δείχνει μέχρι στιγμής να μην έχη σχέση με τη γνωστή κεραμεική της δυτικής Αχαΐας. Αντίθετα στενή είναι η σχέση κυρίως με την κεραμεική της Κορίνθου, αλλά και του Άργους και γενικότερα της ΒΑ. Πελοποννήσου. Η θέση της δυτικής (Αχαΐας), στην περιφέρεια των μεγάλων κέντρων της ΥΓ περιόδου, είχε ως αποτέλεσμα την επιβράδυνση της εξελίξεώς της, τη μετατροπή της σε κοινωνία κλειστή και συντηρητική και τη δημιουργία εγχώριων ρυθμών κεραμεικής, που με αρκετή καθυστέρηση μιμήθηκαν τους ρυθμούς άλλων ανεπτυγμένων κέντρων και κυρίως της Κορίνθου»[10].

Το 1985 η Morgan στο άρθρο της «Corinth, the Corinthian Gulf and Western Greece during the Eighth Century BC» αναφέρεται στα μέχρι τότε δημοσιευμένα αγγεία από την Αχαΐα[11]. Τα συμπεράσματά της συνοψίζονται στα εξής: «In conclusion, I suggest that there is no evidence for direct contact with Corinth, or for direct Corinthian influence on the Achaian Geometric style. Evidence for contact with Ithaka is at once stronger and more difficult to interpret, and any assessment of its extent ultimately depends on subjective judgement»[12].

Ο Coulson το 1988 στο άρθρο του «Geometric Pottery from Volimidia» θεωρεί ότι οι οινοχόες αριθ. 18-20[13] «provide examples of an earlier stage for the angular jugs of Achaean LG II»[14]. Διατυπώνει την άποψη ότι οι κωνικές οινοχόες αντιπροσωπεύουν μια τοπική ομάδα που βασίζεται σε πρωτότυπα από την Ιθάκη και, με τη σειρά τους, επηρεάζουν τα αχαϊκά κωνικά αγγεία εκροής. Τέλος, καταλήγει στο συμπέρασμα: «The ceramic similarities with Ithakan LG and the apparent ties with centres in Achaea and Acarnania indicate that the Koine lasted into LG»[15].

Η επόμενη αναφορά στην κεραμική της Αχαΐας γίνεται στο άρθρο των Morgan και Hall. Οι παραπάνω επιστήμονες αμφισβητούν τη χρονολόγηση της Δεκουλάκου για τους ταφικούς πίθους 1 και 2 του Δρεπάνου, στα τέλη της ΠΓ-αρχές της ΜΓ περιόδου, και προτείνουν τη χρονολόγησή τους στις αρχές του 8ου αι. π.Χ., στα τέλη του τοπικού πρωτογεωμετρικού ρυθμού, όπως αναφέρεται. Υποστηρίζουν, επίσης, την άποψη του Coldstream ότι ο πρωτογεωμετρικός ρυθμός στην Αχαΐα ακολουθείται από τον υστερογεωμετρικό[16].

Στην αχαϊκή κεραμική παραγωγή του τέλους της ΥΓ-αρχών της ΠΑ περιόδου, τόσο στην ίδια την Αχαΐα όσο και στις αποικίες, αναφέρεται τελευταία ο Coldstream. Ύστερα από σύντομη ιστορική αναδρομή, εξετάζει τα αγγεία των αρχών της ΠΑ περιόδου, κυρίως την ομάδα από το Ασάνι, αναγνωρίζοντας σε αυτά επιδράσεις από τη μεταλλοτεχνία[17].

Σε πρόσφατο άρθρο του ο Παπαδόπουλος επιχειρεί μια γενικότερη θεώρηση της εξάπλωσης του «αχαϊκού ρυθμού κεραμεικής», όπως τη χαρακτηρίζει, μέσω του πλέον χαρακτηριστικού σχήματος αυτής που είναι ο κάνθαρος, στην Κάτω Ιταλία, τη Σικελία, αλλά και σε θέσεις της βορειοδυτικής Πελοποννήσου, λαμβάνοντας, ωστόσο, υπόψη τα μέχρι τώρα δημοσιευμένα στοιχεία από την Αχαΐα[18]. Θεωρούμε ότι η προσπάθεια που γίνεται, στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης, για τον προσδιορισμό των χαρακτηριστι-

8. Δεκουλάκου 1973.
9. Δεκουλάκου 1982.
10. Πετρόπουλος 1987-1988, 86-87. Η κεραμική πρώιμων ιστορικών χρόνων από την πρώτη ανασκαφική περίοδο του ιερού δημοσιεύθηκε πρόσφατα από τη γράφουσα, πρβλ. Gadolou 2002.
11. Morgan 1985.
12. Ό.π., 329.
13. Coulson 1988, 53-74, ιδ. 68, εικ. 23-25.
14. Ζαφειρόπουλος 1952, 405-407, σχέδ. 24, Γ4. Coldstream 1968, 224, 230, πίν. 50g, όπου εικονίζονται οι αχαϊκές ΥΓ ΙΙ οινοχόες.
15. Coulson 1988, 73.
16. Morgan - Hall 1996, 184 και σημ. 99.
17. Coldstream 1998.
18. Papadopoulos 2001.

κών της χρονολογικής και στυλιστικής εξέλιξης του αχαϊκού εργαστηρίου γραπτής κεραμικής θα συμβάλει στην εποικοδομητική κριτική των απόψεών του και στην περαιτέρω πορεία της έρευνας.

Ελάχιστες είναι οι συνθετικές εργασίες που αφορούν στη σύνδεση των επιμέρους δεδομένων για την Αχαΐα των πρώιμων ιστορικών χρόνων.

Αναφορές για τη σύσταση του πληθυσμού κατά τη διάρκεια των πρώιμων ιστορικών χρόνων έχουν γίνει από τον Hammond, τον Σακελλαρίου και τον Larsen[19]. Ο πρώτος αναφέρεται επίσης στον αποικισμό και συζητά την πιθανή ίδρυση της αχαϊκής ομοσπονδίας ήδη στα τέλη της ΥΓ περιόδου (τελευταίο τέταρτο του 8ου αι. π.Χ.). Οι παραπάνω επιστήμονες έχουν καταλήξει στο συμπέρασμα ότι ο πληθυσμός της Αχαΐας, παρ' όλες τις εθνικές αναστατώσεις που σημάδεψαν το πέρασμα από τη μία εποχή στην άλλη, στα τέλη της ΥΓ περιόδου χαρακτηριζόταν από την αρμονική συνύπαρξη παλαιών και νέων φυλετικών στοιχείων.

Συνοπτική παρουσίαση των στοιχείων εκείνων που αφορούν στην αποικιακή δραστηριότητα και στη δημιουργία της πόλης-κράτους γίνεται από τον καθηγητή Ριζάκη στην εισαγωγή του έργου του, όπου έχει συγκεντρωθεί το σύνολο των φιλολογικών πηγών για την αρχαία Αχαΐα[20].

Στοιχεία που αφορούν στον υλικό πολιτισμό, στη διάρθρωση των χρονολογικών φάσεων ανάπτυξης της κεραμικής, στο οδικό δίκτυο, καθώς και στον αποικισμό εξετάζονται από τους Morgan και Hall προκειμένου να προσδιοριστεί η ταυτότητα του αχαϊκού έθνους[21]. Τα συμπεράσματα που εξάγονται μπορούν να συνοψιστούν στα εξής: 1) πλήρης διαφοροποίηση των κεραμικών ρυθμών από την ύστατη μυκηναϊκή περίοδο, 2) απουσία της πρώιμης και μέσης γεωμετρικής φάσης στην εξέλιξη της κεραμικής παραγωγής, 3) διαφοροποίηση της κεραμικής των παραλίων από εκείνη της ενδοχώρας της Αχαΐας, 4) ύπαρξη ενός και μόνο δρόμου για την επικοινωνία της Αιγιάλειας με την περιοχή των Καλαβρύτων, αυτού που βαίνει παράλληλα με την κοιλάδα του Μεγανείτα ποταμού, 5) μείωση του αριθμού των οικισμών και των προϊόντων της μεταλλοτεχνίας κατά την ΠΡΓ περίοδο και 6) περιορισμένες σχέσεις με άλλες περιοχές. Η συζήτηση και η προσπάθεια ερμηνείας και προσδιορισμού των αιτιών του αχαϊκού αποικισμού, δεδομένου ότι οι περιοχές της Αχαΐας που ίδρυσαν σημαντικές αποικίες δεν είχαν προχωρήσει στον πολιτειακό σχηματισμό της πόλης, έχει απασχολήσει επί μακρόν τους παραπάνω ερευνητές[22]. Προκειμένου να ερμηνεύσουν το γεγονός αυτό διατύπωσαν το ερώτημα, γιατί οι Αχαιοί να αποικήσουν στην Ιταλία, αφού το μεγαλύτερο μέρος της δυτικής Αχαΐας ήταν ακατοίκητο τη συγκεκριμένη περίοδο, αλλά και την άποψη ότι δεν υπάρχουν εισαγωγές αχαϊκών προϊόντων στη Σύβαρη και στον Κρότωνα όπου η παρουσία των αποίκων εκεί αναγνωρίζεται από τα αγγεία τύπου «Θάψου»[23].

Αναγκαία αν όχι επιτακτική θεωρείται η επανεξέταση όλων των παραπάνω ζητημάτων, τη στιγμή, μάλιστα, που ο κατάλογος των θέσεων (οικισμών και τάφων) που είτε έχουν εντοπιστεί με τη μέθοδο της επιφανειακής έρευνας είτε με ανασκαφή, έχει αυξηθεί σημαντικά τα τελευταία χρόνια, με άμεσο αποτέλεσμα την αύξηση των προϊόντων του υλικού πολιτισμού.

Λίγο πριν από την κατάθεση της παρούσας μελέτης για δημοσίευση, εκδόθηκαν τα Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου *Gli Achei e l'identità etnica degli Achei d'Occidente*[24] που πραγματοποιήθηκε στην Ποσειδωνία το Φεβρουάριο του 2001. Σκοπός του Συνεδρίου ήταν να παρουσιαστούν οι τελευταίες εξελίξεις της έρευνας στο ζήτημα της εθνικής ταυτότητας των αχαϊκών αποικιών στη Δύση, ανάγκη που ήταν επιτακτική ύστερα από τα νέα αρχαιολογικά δεδομένα που είχαν έλθει στο φως στο Μεταπόντιο, την Ποσειδωνία, τον Κρότωνα, την Καυλονία και τη Σύβαρη. Το θέμα της ύπαρξης ή μη εθνικής ταυτότητας των αχαιών αποίκων εξετάζεται σχεδόν από όλους τους εισηγητές, οι οποίοι, χρησιμοποιώντας διαφορετικές βάσεις δεδομένων (αρχαιολογικά, ιστορικά, μυθολογικά και φιλολογικά δεδομένα) διατύπωσαν διάφορες απόψεις για το θέμα. Λαμβάνοντας υπόψη ότι στόχος της παρούσας μελέτης είναι ο

19. N.G.L. Hammond, The Peloponnese, *Cambridge Ancient History*, τ. III, 1, β΄ εκδ., 1982, 725-726. Sakellariou 1991. Larsen 1968, 80-81.
20. Rizakis 1995.
21. Morgan 1991. Morgan - Hall 1996.
22. Morgan - Hall 1996, 199-200.
23. Ό.π., 202 και 205.
24. Greco 2002.

προσδιορισμός των χαρακτηριστικών των κοιτίδων εγκατάστασης στην Αχαΐα των πρώιμων ιστορικών χρόνων, μέσα από την παρουσίαση και την εξαντλητική εξέταση των προϊόντων του υλικού πολιτισμού και των συνηθειών των κατοίκων, καθώς και η ένταξη των κοιτίδων αυτών στο ιστορικό γίγνεσθαι, δεν κρίνεται σκόπιμο να αναλυθούν και να συζητηθούν οι απόψεις των ερευνητών που συμμετείχαν στο εν λόγω Συνέδριο. Ελπίζουμε, ωστόσο, ότι τόσο τα δεδομένα και τα συμπεράσματα που προέκυψαν από τις εργασίες του Συνεδρίου όσο και αυτά που θα προκύψουν από την παρούσα εργασία θα αποτελέσουν το έναυσμα για εποικοδομητικές μελλοντικές μελέτες.

Δομή

Θέματα σχετικά με το χαρακτήρα της κεραμικής παραγωγής, τον προσδιορισμό των χρονολογικών φάσεων ανάπτυξης (εργαστήρια, επιδράσεις), την εξάπλωση και την ένταξη της κεραμικής παραγωγής στο γενικότερο ιστορικό πλαίσιο πρόκειται να αποτελέσουν τους βασικούς θεματικούς άξονες της παρούσας μελέτης. Η κριτική και συγκριτική παρουσίαση της κεραμικής, αλλά και η μελέτη των ταφικών εθίμων της περιόδου θα επιτρέψουν τον προσδιορισμό της σύστασης του πληθυσμού της Αχαΐας και της σχέσης όλων των παραπάνω με την ύστατη μυκηναϊκή περίοδο. Η μελέτη της κεραμικής και των ταφικών εθίμων σε συνδυασμό με τα στοιχεία της γεωμορφολογίας, τα αρχιτεκτονικά δεδομένα, καθώς και τα προϊόντα της μεταλλοτεχνίας-μικροτεχνίας είναι δυνατόν να οδηγήσουν στην ιχνηλάτηση των χαρακτηριστικών των κοιτίδων εγκατάστασης στην Αχαΐα των ίδιων χρόνων.

Με τον όρο «πρώιμοι ιστορικοί χρόνοι» προσδιορίζεται η περίοδος από τις αρχές της ΠΡΓ έως και τις αρχές της ΠΑ περιόδου. Με τον όρο «Αχαΐα» εννοείται ο νομός με τα σημερινά γεωγραφικά του όρια, μια και δεν είναι γνωστό ποια χρονική στιγμή στην αρχαιότητα πραγματοποιήθηκε ο σχετικός χωρισμός που παραδίδεται από τα κείμενα των αρχαίων συγγραφέων και τον Παυσανία. Περιλαμβάνεται, δηλαδή, και η σημερινή επαρχία Καλαβρύτων, που το μεγαλύτερο τμήμα της ανήκε στην αρχαία Αρκαδία (Αζανία), ενώ παραλείπεται το δυτικότερο τμήμα του σημερινού νομού Κορινθίας, που αποτελούσε τμήμα της αρχαίας Αχαΐας, και αυτό γιατί δεν έχει εντοπιστεί, μέχρι στιγμής, κάποια θέση της χρονικής περιόδου που εξετάζεται. Όπως θα φανεί και στη συνέχεια, ο περιορισμός στα όρια του νομού, όπως αυτά παραδίδονται από τις φιλολογικές μαρτυρίες, θα στερούσε τη μελέτη από πολύτιμα στοιχεία και πληροφορίες, αφού ιδίως τα ευρήματα των ταφικών συνόλων από την επαρχία Καλαβρύτων παρουσιάζουν ομοιογένεια με αυτά από την υπόλοιπη Αχαΐα, γεγονός που δηλώνει την ύπαρξη ενιαίων πολιτισμικά κοιτίδων εγκατάστασης, ο προσδιορισμός του χαρακτήρα των οποίων είναι και το ζητούμενο της παρούσας εργασίας. Κατά συνέπεια, στον κατάλογο των θέσεων συμπεριλαμβάνεται και το αρκαδικό ιερό της Αρτέμιδος Ημέρας στους Λουσούς, για το οποίο υπάρχουν στοιχεία για την έναρξη της λατρείας στον 8ο αι. π.Χ.[25].

Η κεραμική παραγωγή και τα έθιμα ταφής των πρώιμων ιστορικών χρόνων στην Αχαΐα είναι γνωστά κυρίως από τις σωστικές ανασκαφές της αρμόδιας Εφορείας Αρχαιοτήτων. Θέσεις νεκροταφείων έχουν ανασκαφεί στην περιοχή των Φαρών, στα Καλάβρυτα, στο Δρέπανο και στην πόλη του Αιγίου. Συστηματικές ανασκαφικές έρευνες έχουν φέρει στο φως ένα ιερό στο Άνω Μαζαράκι (Ρακίτα) και οικιστικά κατάλοιπα στην ακρόπολη της αρχαίας Αίγειρας[26]. Αρκετές, εξάλλου, είναι οι θέσεις που έχουν εντοπιστεί τα τελευταία χρόνια ύστερα από επιφανειακή έρευνα[27].

Στη μελέτη αυτή δημοσιεύονται αρκετές θέσεις νεκροταφείων και κεραμική από τις σωστικές ανα-

25. Voyatzis 1990, 35-37, 91, 133-138, 143-144, 155-156, 242-244, 255 και 277-281, όπου και όλη η βιβλιογραφία για την ίδια θέση που ανασκάπτεται από το Αυστριακό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο.
26. Οι ανασκαφές στην ακρόπολη της Αίγειρας πραγματοποιούνται από το Αυστριακό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο.
27. Επιφανειακή έρευνα διεξάγεται στο πλαίσιο του προγράμματος «Τοπογραφία της αρχαίας Αχαΐας» σε συνεργασία της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ (Δρ. Μ. Πετρόπουλος) και του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (Καθηγητής Α. Ριζάκης), βλ. Petropoulos - Rizakis 1994.

σκαφές της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ από το 1970 και εξής, ενώ παρουσιάζεται και εξετάζεται εκ νέου η κεραμική από τις ανασκαφές στην περιοχή των Φαρών και του Δρεπάνου[28]. Για πρώτη φορά παρουσιάζονται, αν και συνοπτικά, τα προϊόντα της μεταλλοτεχνίας και της μικροτεχνίας, χωρίς η παρουσίαση αυτή να έχει τη θέση συστηματικής δημοσίευσης.

Μετά την Εισαγωγή, στην οποία εξετάζονται επίσης θέματα χρονολόγησης και μεθοδολογικών προσεγγίσεων, και πριν από την αρχή του Α' Μέρους, παρατίθενται πίνακας φιλολογικών πηγών, ο κατάλογος των θέσεων κατοίκησης και το ιστορικό πλαίσιο που προκύπτει από τη σύγκριση του πίνακα και του καταλόγου των θέσεων. Η σειρά με την οποία παρουσιάζονται οι θέσεις είναι αυτή που ακολουθείται στην παρουσίαση των δεδομένων σε όλες τις ενότητες. Στην παρουσίαση περιλαμβάνονται τα ανασκαφικά στοιχεία, τα οποία ως επί το πλείστον είναι αποσπασματικά, αναφέρονται τα κινητά ευρήματα και δίδεται η σχετική βιβλιογραφία.

Η μελέτη χωρίζεται σε δύο μέρη. Στο Α' Μέρος παρουσιάζονται και σχολιάζονται τα δεδομένα της γεωμορφολογίας-τοπογραφίας, της αρχιτεκτονικής, των νεκροταφείων και των ταφικών εθίμων, της κεραμικής παραγωγής και της μεταλλοτεχνίας-μικροτεχνίας. Στην ενότητα της γεωμορφολογίας-τοπογραφίας εξετάζονται αναλυτικά οι θέσεις όπου έχουν εντοπιστεί ίχνη κατοίκησης κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους και εντάσσονται στο σύνολο των περιβαλλοντικών συνθηκών της Αχαΐας. Επίσης, προσδιορίζεται ένας αριθμός πηγών αργιλοχωμάτων, πάντα με κριτήριο τη γειτνίασή τους με τις θέσεις των νεκροταφείων, των οικισμών και των ιερών της περιόδου. Στη δεύτερη ενότητα παρουσιάζονται τα αρχιτεκτονικά δεδομένα, με στόχο την πληρέστερη κατανόηση του χαρακτήρα και της σημασίας των θέσεων από τις οποίες αυτά προέρχονται. Ακολουθεί η αναλυτική παρουσίαση των δεδομένων των νεκροταφείων. Περιλαμβάνονται στοιχεία, όπως τα είδη των τάφων και των ταφών, στοιχεία σχετικά με τη στάση, το φύλο και την ηλικία του νεκρού, τα είδη των κτερισμάτων και τις τελετουργικές πράξεις που συνδέονται με τη μεταγενέστερη χρήση των τάφων. Στην ενότητα της κεραμικής παραγωγής παρουσιάζονται τα ταφικά σύνολα, κατά χρονολογική σειρά, εξετάζονται αναλυτικά τα σχήματα των αγγείων και τα διακοσμητικά θέματα και γίνονται συγκρίσεις με τα υπόλοιπα εργαστήρια του νότιου ελλαδικού χώρου και κυρίως αυτά της Πελοποννήσου. Ξεχωριστά παρουσιάζεται η κεραμική που προέρχεται από άλλες θέσεις πλην των ταφικών συνόλων, καθώς και τα προϊόντα του εργαστηρίου εμπίεστης τεχνικής, η χειροποίητη κεραμική (Α 4.6), η εισηγμένη και οι ταφικοί πίθοι. Στο κεφάλαιο της μεταλλοτεχνίας-μικροτεχνίας, τα ευρήματα παρουσιάζονται κατά κατηγορίες (σκεύη, κοσμήματα, άλλα αντικείμενα από τους τάφους, αντικείμενα από το ιερό στο Άνω Μαζαράκι και όπλα) και σχολιάζονται σε σύγκριση με αντίστοιχα από άλλες θέσεις, κυρίως της Πελοποννήσου.

Στη διαπραγμάτευση κάθε ενότητας του Α' Μέρους, συνεπώς, γίνεται η αναλυτική παρουσίαση των δεδομένων από την Αχαΐα και η σύγκριση με τα ισχύοντα από άλλες θέσεις. Έτσι, κάθε εύρημα ή ομάδα ευρημάτων εντάσσεται στο ευρύτερο τεχνοτροπικό και χρονολογικό περιβάλλον όπου ανήκει.

Στο Β' Μέρος της μελέτης, που αποτελείται από τέσσερις ενότητες, επιχειρείται η συνθετική προσέγγιση των δεδομένων, με βάση τις δημοσιεύσεις, την επιτόπια μελέτη και την παραχώρηση αδημοσίευτων στοιχείων. Στην πρώτη ενότητα αξιοποιούνται τα δεδομένα της γεωμορφολογίας-τοπογραφίας του Α' Μέρους και προσδιορίζονται η γεωγραφική κατανομή των θέσεων κατά χρονολογική περίοδο, καθώς και το είδος και ο χαρακτήρας των θέσεων των πρώιμων ιστορικών χρόνων, ενώ συνοψίζονται τα νέα στοιχεία και τα συμπεράσματα που έχουν προκύψει. Στη δεύτερη ενότητα γίνεται κριτική παρουσίαση των αρχιτεκτονικών δεδομένων και ένταξη των αρχιτεκτονικών μορφών στην εποχή και στην περιοχή όπου αυτές συναντώνται. Στην τρίτη ενότητα τα δεδομένα των νεκροταφείων οδηγούν στον προσδιορισμό των ταφικών εθίμων της περιόδου. Στη συνέχεια, παρουσιάζεται η εξέλιξη της κεραμικής παραγωγής, αρχικά κατά σχήματα, διακοσμητικά θέματα και τεχνικά χαρακτηριστικά, και προσδιορί-

28. Ζαφειρόπουλος 1952. Ζαφειρόπουλος 1956. Δεκουλάκου 1973. Δεκουλάκου 1982.

ζονται τα αχαϊκά κεραμικά εργαστήρια των διαφόρων χρονολογικών φάσεων. Γίνεται, επίσης, αναφορά στις σχέσεις του εργαστηρίου με τα υπόλοιπα εργαστήρια του νότιου ελλαδικού χώρου, καθώς και ιδιαίτερη μνεία στο εργαστήριο εμπίεστης τεχνικής, στη χειροποίητη και, φυσικά, στην εισηγμένη κεραμική, και συγκεκριμένα στα κορινθιακά αγγεία και στα αγγεία τύπου «Θάψου».

Στην τελευταία ενότητα παρουσιάζονται και εξετάζονται τα συμπεράσματα που προκύπτουν σε συνδυασμό με την κριτική παρουσίαση των έως τώρα δεδομένων της έρευνας.

Στο Β΄ Μέρος δεν υπάρχει ενότητα αφιερωμένη στη μεταλλοτεχνία-μικροτεχνία και αυτό γιατί τα δεδομένα που παρουσιάζονται και εξετάζονται είναι ελλιπή, αφού το μεγαλύτερο τμήμα του υλικού, ιδίως από το ιερό στο Άνω Μαζαράκι, είναι αδημοσίευτο. Μια πρώτη σύνοψη ορισμένων από τα στοιχεία της συγκεκριμένης κατηγορίας γίνεται στο Α΄ Μέρος.

Στο Παράρτημα παρουσιάζονται συνοπτικά όλες οι νέες θέσεις που έχουν έλθει στο φως από το 2000 μέχρι σήμερα και εντάσσονται στο πλαίσιο αυτής της μελέτης.

Ορισμένα από τα σχέδια των αγγείων προέρχονται από τις δημοσιεύσεις της Δεκουλάκου[29]. Αρκετά από τα υπόλοιπα αγγεία του καταλόγου, ιδίως αυτά που προέρχονται από τις ανασκαφές των Φαρών, δεν έχουν σχεδιαστεί, γιατί πρόκειται για συγκολλημένα και συμπληρωμένα σε μεγάλο βαθμό, με αποτέλεσμα η εικόνα που θα δινόταν να μην ήταν η πραγματική.

Οι χάρτες, τα σχέδια, οι εικόνες και οι πίνακες παρουσιάζονται με τη σειρά που αυτά αναφέρονται στο κείμενο, προκειμένου να γίνεται περισσότερο κατανοητή η διαπραγμάτευση των θεμάτων.

Στη βιβλιογραφία περιλαμβάνονται μόνον οι τίτλοι των άρθρων και των μονογραφιών που χρησιμοποιήθηκαν και όχι απαραίτητα όλοι οι τίτλοι που ανήκουν στη γενική βιβλιογραφία κάθε θέματος. Οι τίτλοι που επαναλαμβάνονται συχνότερα δηλώνονται σε συντομογραφία, ενώ η υπόλοιπη βιβλιογραφία παρατίθεται με πλήρεις τίτλους στις υποσημειώσεις κάθε σελίδας.

Χρονολόγηση

Στην παρούσα μελέτη περιλαμβάνεται η περίοδος από τις αρχές της ΠΡΓ έως τις αρχές της ΠΑ περιόδου. Αν και τα τέλη της ύστατης μυκηναϊκής περιόδου για την Αχαΐα, η οποία διαφοροποιείται αισθητά ως προς τα χρονικά όριά της σε σχέση με τα υπόλοιπα «μυκηναϊκά» κέντρα, έχει απόλυτα προσδιοριστεί στα μέσα περίπου του 10ου αι. π.Χ.[30], χρειάζεται ακόμη αρκετή έρευνα και μελέτη προκειμένου να καθοριστεί το πότε ακριβώς τελειώνει η συγκεκριμένη περίοδος[31].

Ωστόσο, εάν ληφθούν υπόψη: 1) ότι το πρωτογεωμετρικό ταφικό σύνολο από το Δερβένι της Αχαΐας έχει χρονολογηθεί στα τέλη του 10ου-αρχές του 9ου αι. π.Χ.[32], 2) ο προσδιορισμός των χρονολογικών φάσεων στα Νιχώρια, με βάση το στρωματογραφημένο υλικό από τις ανασκαφές του οικισμού[33], στοιχείο τόσο σημαντικό για ολόκληρη τη Δυτική Ελλάδα και 3) το γεγονός ότι το ταφικό σύνολο από το Δερβένι συνδέεται άμεσα με την κεραμική παραγωγή της ύστατης μυκηναϊκής περιόδου στην Αχαΐα, όπως θα δειχθεί στη συνέχεια[34], γίνεται αποδεκτό ότι τα τελευταία δείγματα του μυκηναϊκού ρυθμού στην Αχαΐα είναι δυνατόν να φθάνουν στο β΄ τέταρτο ή ακόμη και στα μέσα του 10ου αι. π.Χ.

Κατά συνέπεια, από τη μια η ΠΡΓ περίοδος στην Αχαΐα είναι δυνατόν να ταυτιστεί με τη δεύτερη φάση των «σκοτεινών αιώνων» (975-850 π.Χ.), όπως αυτή έχει προσδιοριστεί από τον Coulson με βάση το

29. Δεκουλάκου 1973. Δεκουλάκου 1982.
30. Πρβλ. σελ. 282-283.
31. Για τα προβλήματα του χρονολογικού προσδιορισμού της τελευταίας μυκηναϊκής περιόδου, βλ. Α. Βλαχόπουλος, *Η Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ περίοδος στη Νάξο. Τα ταφικά σύνολα και οι συσχετισμοί τους με το Αιγαίο* (αδημοσίευτη διδ. διατριβή Πανεπιστημίου Αθηνών), Αθήνα 1995, 516-517, όπου παρουσιάζεται συνοπτικά το πρόβλημα και παρατίθεται η σχετική βιβλιογραφία. Επίσης, πρβλ. James *et al.* 1991, ιδ. 68-94.
32. Vermeule 1960 και σελ. 151-155, Εικ. 135-136.
33. *Nichoria* III, 316-328.
34. Βλ. σελ. 151-155.

υλικό από τις ανασκαφές στα Νιχώρια, και από την άλλη, η διάρκεια της ΥΓ περιόδου είναι δυνατόν να προσδιοριστεί, με βάση τα ήδη γνωστά στοιχεία των δημοσιευμένων ταφικών συνόλων του Δρεπάνου και των Φαρών, στα οποία συναντώνται και εισηγμένα κορινθιακά αγγεία, στο β΄ μισό του 8ου αι. π.Χ. (750-700 π.Χ.). Κατά συνέπεια, μένουν 100 χρόνια διάρκειας για την πρώιμη και μέση φάση της εξέλιξης του γεωμετρικού ρυθμού στην Αχαΐα.

Έχει ήδη σημειωθεί από αρκετούς ερευνητές η «ολισθηρότητα» των απόλυτων χρονολογήσεων όσον αφορά στην περίοδο που εξετάζεται στην παρούσα μελέτη[35]. Χαρακτηριστικό, εξάλλου, της αβέβαιης αυτής θεμελίωσης της απόλυτης χρονολόγησης είναι οι σημαντικά διαφορετικές χρονολογίες που προτείνουν οι διάφοροι μελετητές[36].

Ενδιαφέρουσα παραμένει η πρόταση του Χαριτωνίδη[37], που περιορίζεται σε σχετική μόνο χρονολόγηση των ευρημάτων της ΠΡΓ και Γ εποχής της ανασκαφής νότια της Ακρόπολης και υιοθετεί για το λόγο αυτό ένα σύστημα συσχετιζόμενο με αυτό που έχει καθιερωθεί για την ΥΕ εποχή.

Στην παρούσα μελέτη ακολουθείται μια σχετική χρονολόγηση διακρίνοντας την κεραμική παραγωγή της Αχαΐας των πρώιμων ιστορικών χρόνων σε ΠΡΓ, ΠΓ, ΜΓ και ΥΓ φάση και σημειώνοντας τις τυχόν διαφοροποιήσεις στα όρια μιας φάσης, με τους χαρακτηρισμούς «πρώιμη» και «ύστερη». Εξάλλου, με βάση τα όσα αναφέρθηκαν παραπάνω και όπως θα φανεί από τη στυλιστική ανάλυση της κεραμικής, είναι δυνατόν να προταθεί η παρακάτω απόλυτη χρονολόγηση των διαφόρων φάσεων ως εξής: πρωτογεωμετρική (975/950-850 π.Χ.), πρώιμη γεωμετρική (850-800 π.Χ.), μέση γεωμετρική (800-750 π.Χ.) και ύστερη γεωμετρική (750-700 π.Χ.), χωρίς βέβαια τα παραπάνω όρια να θεωρούνται δεσμευτικά από τη στιγμή που δεν έχει ανασκαφεί στην Αχαΐα ένας στρωματογραφημένος οικισμός της συγκεκριμένης περιόδου, και κυρίως δεν υπάρχουν εισηγμένα πρωτογεωμετρικά αγγεία του αττικού εργαστηρίου.

Ο προσδιορισμός των χαρακτηριστικών των φάσεων εξέλιξης της αχαϊκής κεραμικής παραγωγής των πρώιμων ιστορικών χρόνων γίνεται με καθαρά τεχνοτροπικά κριτήρια, που αφορούν στην εξέλιξη των σχημάτων και των διακοσμητικών θεμάτων, ενώ ιδιαίτερη σημασία δίδεται στον τρόπο σύνθεσης των στοιχείων της διακόσμησης[38].

Άλλωστε, το ζητούμενο σε μια επιστημονική μελέτη, όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Hodder, δεν θα πρέπει να είναι η ζωή και η ιστορία ενός οικισμού ή μιας κοινότητας στις επιμέρους πολιτιστικές φάσεις, αλλά η προσπάθεια να αποκατασταθεί η ενότητα της ιστορίας του[39].

Μεθοδολογικές προσεγγίσεις

Η παρουσίαση των αρχαιολογικών δεδομένων και των φιλολογικών μαρτυριών, σε συνδυασμό με την αναφορά στη γεωλογία και στο φυσικό περιβάλλον της Αχαΐας, έχει ως στόχο να ανασυσταθεί ο πολιτισμικός και κοινωνικός χαρακτήρας των κοιτίδων εγκατάστασης στη διάρκεια των πρώιμων ιστορικών χρόνων.

Όσον αφορά στη μελέτη της κεραμικής παραγωγής, ως μέρους του υλικού πολιτισμού, απώτερος στόχος είναι η αναζήτηση του χαρακτήρα της κοινωνίας που τη δημιούργησε. Ήδη έχει σημειωθεί ότι η σχέση ανάμεσα στον υλικό πολιτισμό και στην ανθρώπινη οργάνωση είναι εν μέρει κοινωνική[40]. Ο υλικός

35. Σ. Χαριτωνίδης, Ευρήματα πρωτογεωμετρικής και γεωμετρικής εποχής της ανασκαφής νοτίως της Ακροπόλεως, *ΑΔ* 28 (1973), Μελέται, 1-63, ιδ. 2.
36. Πρβλ. Bouzek 1959, 102-138, ιδ. 110. Βλ. και James *et al.* 1991, 95-112, όπου παρουσιάζονται όλα τα τελευταία δεδομένα και γίνεται κριτική παρουσίαση των χρονολογικών συστημάτων, στα οποία έχει βασιστεί η απόλυτη χρονολόγηση της Γ περιόδου. Ο J. Whitley στο βιβλίο του *The Archaeology of Ancient Greece*, Cambridge 2001, 60-74, συζητά με κριτικό πνεύμα το πρόβλημα της χρονολόγησης και προσδιορίζει με τον καλύτερο τρόπο, κατά τη γνώμη μας, τους κινδύνους αλλά και τα οφέλη που είναι δυνατόν να προκύψουν από τις διάφορες μεθόδους χρονολόγησης.
37. Χαριτωνίδης, ό.π. (υποσημ. 35), σημ. 8.
38. R.M. Cook, *Greek Painted Pottery*, London 1960, 5.
39. I. Hodder, Archaeology and History, στο Hodder 1992, 80-106.
40. I. Hodder, *Reading the Past: Current Approaches to Interpretation in Archaeology*, Cambridge 1986.

πολιτισμός στην πραγματικότητα δημιουργεί την κοινωνία μέσα από τις ενέργειες των μεμονωμένων μελών της. Η συμπεριφορά και ο υλικός πολιτισμός επηρεάζουν και επηρεάζονται από τις μεμονωμένες πράξεις των ατόμων στο πολιτισμικό και ιστορικό πλαίσιο της κοινωνίας στην οποία εντάσσονται[41].

Ωστόσο, η προσπάθεια ερμηνείας των κοινωνικών δομών, κυρίως σε προϊστορικές κοινωνίες, μέσω του είδους και της οργάνωσης των μοτίβων στην κεραμική παραγωγή τους, που έχει πραγματοποιηθεί από διάφορους ερευνητές[42], δεν είναι δυνατόν να εφαρμοστεί στην κεραμική παραγωγή της Αχαΐας των πρώιμων ιστορικών χρόνων[43].

Η ανάλυση των δεδομένων των θέσεων των νεκροταφείων μπορεί να συμβάλει, όσο αυτό είναι δυνατόν δεδομένου του ετερόκλητου χαρακτήρα των στοιχείων, στην ερμηνεία της κοινωνικής οργάνωσης των κοιτίδων εγκατάστασης μιας περιοχής[44]. Ωστόσο, η σημασία και οι συμβολισμοί των ταφικών εθίμων μπορεί να είναι περίπλοκοι και να καθορίζονται από διάφορους παράγοντες και, ως εκ τούτου, να μην παραπέμπουν στην πραγματική κοινωνική θέση των νεκρών[45].

Θα πρέπει, επίσης, να σημειωθεί ότι στην παρούσα μελέτη δεν θα χρησιμοποιηθούν παράλληλα από την εθνογραφία όσον αφορά στην προσπάθεια ερμηνείας των ταφικών εθίμων, καθώς για τις κοινωνίες των προϊστορικών και των πρώιμων ιστορικών χρόνων, όπως έχουν δείξει ο Ucko και Orme[46], ενέχουν πολλούς κινδύνους που μπορούν να οδηγήσουν σε εσφαλμένα και παραπλανητικά συμπεράσματα.

Ια. Φιλολογικές πηγές

Στόχος της σύνταξης του Πίνακα 1 είναι ο προσδιορισμός των περιοχών εκείνων για τις οποίες η ανθρώπινη δραστηριότητα μαρτυρείται από τις πηγές. Στη συνέχεια και μετά από σύγκριση με τον κατάλογο των θέσεων προσδιορίζεται για ποιες από τις θέσεις αυτές υπάρχουν και αρχαιολογικά δεδομένα.

Είναι αυτονόητο ότι όπου συνέβαινε το δεύτερο θα ενίσχυε το πρώτο. Όπου πάλι υπήρχαν στοιχεία από τις πηγές που δεν ενισχύονταν από αρχαιολογικά δεδομένα θα έπρεπε να αναζητηθούν τα δεύτερα και όπου υπήρχε κάποια αρχαιολογική αναφορά χωρίς αντίστοιχη από την αρχαία γραμματεία θα έπρεπε να ελεγχθεί μήπως είχαν γίνει λανθασμένες εκτιμήσεις (π.χ. πιθανή λανθασμένη ταύτιση αρχαίας θέσης με νέα ονομασία).

41. Ό.π., σημ. 38, 13.
42. D. Washburn (επιμ.), *Structure and Cognition in Art*, Cambridge 1983. I.R. Hodder, *The Present Past: An Introduction to Anthropology for Archaeologists*, London 1982. Ο πρώτος ασχολήθηκε με τα στοιχεία που μπορούν να προκύψουν από τον τρόπο που τα μοτίβα οργανώνονται σε συμμετρικές ομαδοποιήσεις και ο δεύτερος, μελετώντας την κεραμική της νεολιθικής Δανίας με βάση τη δομή των μοτίβων, κατέληξε ότι η μεταμόρφωση της δομής της διακόσμησης από οριζόντια/κάθετη διάταξη σε οριζόντιες ζώνες σχετίζεται με αλλαγές στην κοινωνία. Τέλος, ο D. Arnold στο άρθρο του Design Structure and Community Organisation in Quina, Peru (Washburn, ό.π., 56-73), προσπαθεί να δείξει πώς βασικοί κανόνες οργάνωσης και χρήσης του περιβαλλοντικού και κοινωνικού χώρου στη συγκεκριμένη περιοχή του Περού αντικατοπτρίζονται στην οργάνωση του διακοσμητικού χώρου στη διακοσμημένη παραγωγή.
43. Αναφέρονται και άλλες περιπτώσεις κοινωνιών που ο υλικός πολιτισμός δεν αντικατοπτρίζει άμεσα την κοινωνία. Βλ., για παράδειγμα, το άρθρο του J.C. Faris, From Form to Content in the Structural Study of Aesthetic Systems, στο Washburn (επιμ.), ό.π. (υποσημ. 42).
44. Κύριοι υποστηρικτές της άποψης ότι υπάρχει αμοιβαία εξάρτηση ανάμεσα στα χαρακτηριστικά της κοινωνικής οργάνωσης και τα ταφικά έθιμα είναι ο L.R Binford, βλ. Binford 1972 και ο A.A. Saxe, *Social Dimensions of Mortuary Practices* (διδ. διατριβή), University of Michigan 1970. Ωστόσο, σοβαρή κριτική της βιβλιογραφίας που αφορά στο θέμα της ερμηνείας των ταφικών εθίμων προσφέρει το άρθρο του B. Bartel, Analyses of Mortuary Practices, *JAA* 1 (1982), 32-58.
45. J. Shennan, The Social Organisation at Branc, *Antiquity* 49 (1975), 279-288. R. Champan - K. Randsborg, Approaches to the Archaeology of Death, στο R. Chapman - I. Kinnes - K. Randsborg (επιμ.), *The Archaeology of Death*, Cambridge 1981, 1-24. S. Humphreys - H. King (επιμ.), *Mortality and Immortality: The Archaeology and Anthropolgy of Death*, London 1981.
46. P.J. Ucko, Ethnography and the Archaeological Interpretation of Funerary Remains, *World Archaeology* 1 (1969), 262-277. B. Orme, *Anthropology for Archaeologists*, London 1981.

Αποδελτιώθηκαν στοιχεία που αφορούν σε 21 «θέσεις», οι οποίες αντιπροσωπεύουν, σύμφωνα πάντα με τις πηγές, «πόλεις», «πολίχνες» και «κώμες»[47] (Πίνακας 1).

Οι πληροφορίες που σημειώθηκαν είναι οι ακόλουθες:

1) Εθνική υπόσταση των κατοίκων.

2) Πληροφορίες περί του συνοικισμού των πόλεων.

3) Στοιχεία λατρείας.

4) Αποικισμός.

5) Συμμετοχή στους Ολυμπιακούς αγώνες κατά τον 8ο και τον 7ο αι. π.Χ.

6) Τυχόν στοιχεία από τα οποία θα μπορούσε να προκύψει κάποιου είδους σχέση ανάμεσα σε αυτές τις θέσεις.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1. ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ.

Α/Α	ΟΝΟΜΑΣΙΑ		ΠΗΓΗ	ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ	ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ	ΑΡΙΘ. ΚΑΤ. ΘΕΣΕΩΝ
	ΑΡΧΑΙΑ	ΝΕΑ				
Ια	Αχαΐα	Αχαΐα	Ηρόδ. 1.145	Πόλεις της Αχαΐας.		
Ιβ	Αχαΐα	Αχαΐα	Πολύβ. II 41, 4-8	Πόλεις της Αχαΐας / ομοσπονδία.		
Ιγ	Αχαΐα	Αχαΐα	Στράβ. VIII. 384	Πόλεις της Αχαΐας / ομοσπονδία.		
Ιδ			Παυσ. VII, 17, 5 και VII, 27, 12	Σύνορα αρχαίας Αχαΐας.		
1	Πάτραι	Πάτρα	Παυσ. VII, 18, 3-5	Συνοικισμός από τον Πατρέα.		
			Παυσ. VII, 19, 1-6	Λατρεία Τρικλαρίας Αρτέμιδος.		
			Στέφ. Βυζ. 512, 14	Πόλη Πάτρα και το εθνικό της.		
1α	Άνθεια	Α. Συχαινά-Βούντενη ;	Παυσ. VII, 18, 3-6	Πόλη Άνθεια και ετυμολογία του ονόματός της.	; Ταφικός υστερογεωμετρικός πίθος στην Αγυιά.	2
			Παυσ. VII, 19, 1	Άνθεια, μία από τις πολίχνες που έλαβε μέρος στο συνοικισμό της Πάτρας. Σε αυτήν ήταν εγκατεστημένοι Ίωνες.		
			Αθην. XI, 460d	Ιερό Δήμητρας Ποτηριοφόρου.		
1β	Αρόη	Κάστρο Πάτρας ή Αρόη-Γηροκομείο;	Παυσ. VII, 18, 2, 4, 5	Πόλη Αρόη. Προέλευση ονόματος.		
			Στέφ. Βυζ. 124, 6	Αρόη, πόλη Αχαΐας, ετυμολογία του ονόματός της και το εθνικό.		
			Παυσ. VII, 19, 1, 8	Αρόη, μία από τις πολίχνες που έλαβε μέρος στο συνοικισμό της Πάτρας. Σε αυτήν ήταν εγκατεστημένοι Ίωνες.		

47. Η αποδελτίωση έγινε από το έργο Rizakis 1995, όπου εμπεριέχονται όλες οι φιλολογικές μαρτυρίες που αφορούν στην Αχαΐα κατά συγγραφείς.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1. ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ.

Α/Α	ΟΝΟΜΑΣΙΑ		ΠΗΓΗ	ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ	ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ	ΑΡΙΘ. ΚΑΤ. ΘΕΣΕΩΝ
	ΑΡΧΑΙΑ	ΝΕΑ				
1γ	Μεσάτις	Λόφος Μυγδαλιά ;	Παυσ. VII, 18, 4-6	Πόλη Μεσάτις, μύθος ανατροφής Διονύσου.	Επιφανειακά ευρήματα και τμήματα ταφικών πίθων ΥΓ χρόνων στο λόφο Μυγδαλιά.	1
			Παυσ. VII, 19, 1	Μεσάτις, μία από τις πολίχνες που έλαβε μέρος στο συνοικισμό της Πάτρας. Σε αυτήν ήταν εγκατεστημένοι Ίωνες.		
1δ	Άρβα	Άνω Καστρίτσι ;	Παυσ. VII, 18, 6	Πολίχνη στην περιοχή των Πατρών.	Ταφικός πίθος Ά. Καστριτσίου.	4
2	Αργυρά	Μαυροποδιά	Παυσ. VII, 18, 6 και 23, 1-4.	Πόλη Αργυρά, μύθος Σελέμνου.	Ταφικοί πίθοι Ξυλοκέρας και Μαυροποδιάς.	5-6
3	Βολίνα	Δρέπανο	Παυσ. VII, 18, 6	Πολίχνη Βολίνη.	Ταφικοί πίθοι Δρεπάνου.	7α-β, δ
			Παυσ. VII, 23, 4	Ποταμός Βολιναίος και πόλη Βολίνα.		
			Στέφ. Βυζ. 174, 14-15	Πόλη Αχαΐας και το εθνικό της.		
4	Ρύπες	Κούμαρη (Τραπεζά)	Παυσ. VII, 23, 4	Προσδιορισμός της θέσης.		
			Στέφ. Βυζ. 548, 4-5	Πόλη των Ρυπών και το εθνικό της.	Αναφέρονται επιφανειακά ευρήματα γεωμετρικών χρόνων.	9
			Στράβ. VI 1, 12 / VIII 7.5 (C 387)	Αναφέρει ότι δεν κατοικούνταν στην εποχή του. Τη χώρα είχαν οι Αιγιείς και οι Φαρείς. Αναφέρει τον Μύσκελλο.		
			Σκύμν. 323	Μύσκελλος, ιδρυτής Κρότωνα.		
			Ζηνόβ. III, 42-43	Μύσκελλος, ιδρυτής Κρότωνα.		
			Διόδ. VIII 17,1	Μύσκελλος, ιδρυτής Κρότωνα.		
5	Αίγιο	Αίγιον	Παυσ. VII, 23, 5-11	Πόλη του Αιγίου και περιγραφή των ιερών της.	Οκτώ θέσεις νεκροταφείων.	10α-θ
			Στέφ. Βυζ. 44, 1-3	Πόλη της Αχαΐας και εθνικό των κατοίκων.		
6	Κερύνεια	Μαμουσιά	Παυσ. VII, 25, 5	Πόλισμα Κερύνεια.	ΠΡΓ ταφικός πίθος.	11
7	Βούρα		Παυσ. VII, 25, 8-9	Πόλη της Αχαΐας.		
			Στέφ. Βυζ. 182, 20-183, 5	Πόλη Αχαΐας και το εθνικό της.		
8	Ελίκη		Παυσ. VII, 24, 5	Πόλη Ελίκη.		
			Ομ. *Ιλ.* II, 569-575	Πόλεις του Αιγιαλού υπό την εξουσία του Αγαμέμνονα.		
			Ομ. *Ιλ.* VIII, 198-204	Ελίκη και Αιγαί στην *Ιλιάδα*.		
			Παυσ. V, 4, 3	Ο Αγώριος από την Ελίκη, βοηθός του Όξυλου στην ίδρυση της Ήλιδος.		
			Παυσ. VII, 1, 1-5	Εγκατάσταση των Ιώνων στην Αχαΐα. Ελίκη, Ιωνική πρωτεύουσα.		

ΠΙΝΑΚΑΣ 1. ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ.

Α/Α	ΟΝΟΜΑΣΙΑ		ΠΗΓΗ	ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ	ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ	ΑΡΙΘ. ΚΑΤ. ΘΕΣΕΩΝ
	ΑΡΧΑΙΑ	ΝΕΑ				
9	Αιγαί	Τράπεζα	Παυσ. VII, 25, 12	Ιερό Ποσειδώνος.		
10	Αίγειρα Υπερησία	Αιγαί/ Παυλόκαστρο	Ομ. *Ιλ.* Β 573	Υπερησίη μαζί με άλλες πόλεις της Αργολίδας, Κορινθίας και Σικυώνας αναφέρονται ως τμήμα της επικράτειας του Αγαμέμνονα.	Ανασκαφές Αυστριακού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου στο θέατρο και την ακρόπολη. Κεραμική ΠΡΓ και Γ χρόνων.	12
			Ομ. *Οδύσ.* ο 252-254	Ο γιος του Μάντιου Πολυφείδης εγκατέλειψε την Αργολίδα και εγκαταστάθηκε στην Υπερισίη, όπου άσκησε το δώρο της μαντικής.		
			Παυσ. VII, 26, 2-3	Αιγείρα, αχαϊκή πόλη. Προέλευση ονόματος Υπερησίη.		
			Παυσ. VII, 26, 5	Αναφορά στο ιερό της Αρτέμιδος.		
			Στέφ. Βυζ. 650, 17	Υπερησία.		
			Στέφ. Βυζ. 39, 6	Αιγείρα, πόλη της Αχαΐας, μετατροπή του ονόματος από Υπερισίην.		
10	Αίγειρα Υπερησία	Αιγαί/ Παυλόκαστρο	Στέφ. Βυζ. 37, 17-21	Εθνικό των κατοίκων της Αιγείρας.		
			Παυσ. IV, 15, 1	Ολυμπιονίκης Ίκαρος στην 23η Ολυμπιάδα (688 π.Χ.).		
			Αφρικαν. κγ' XXXI	Ολυμπιονίκης Ίκαρος στην 23η Ολυμπιάδα (688 π.Χ.).		
			Ευσ. I no 23	Ολυμπιονίκης Ίκαρος στην 23η Ολυμπιάδα (688 π.Χ.).		
			Πολύβ. IV 57, 5	Στρατηγική σημασία της θέσης.		
11	Φελλόη	Σελιάνα	Παυσ. VII, 26, 10-11	Πόλισμα Αχαΐας.	Από την περιοχή προέρχεται από παράδοση ένα ταφικό σύνολο αποτελούμενο από τέσσερα αγγεία τύπου «Θάψου». Ανασκαφές του Αυστριακού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου έφεραν στο φως λείψανα «γεωμετρικών χρόνων».	42
12	Πελλήνη	Ζούγρα;	Παυσ. VII, 26, 12 και 27, 1	Προέλευση του ονόματος και περιγραφή της πόλης.		
			Στέφ. Βυζ. 27, 14-20	Εθνικό των κατοίκων της Πελλήνης.		
			Στέφ. Βυζ. 708, 13-14	Το εθνικό της Πελλήνης.		
			Πολύαιν. VII, 47	Ίδρυση της Πελλήνης.		
			Σκύμν. 635-640	Ίδρυση της Πελλήνης.		
			Θουκ. IV 120, 1	Σκιώνη, αποικία Πελλήνης.		
			Στράβ. VIII, 7, 5	Κώμη Πελλήνη και αγώνες με χλαίνες.		
			P. Oxy. 1365 (2)	Πόλεμος Πελλήνης-Σικυώνας.		

ΠΙΝΑΚΑΣ 1. ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ.

Α/Α	ΟΝΟΜΑΣΙΑ		ΠΗΓΗ	ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ	ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ	ΑΡΙΘ. ΚΑΤ. ΘΕΣΕΩΝ
	ΑΡΧΑΙΑ	ΝΕΑ				
13	Δονούσα Γονόεσσα	Πιτσά / Πύργος ;	Ομ. *Ιλ.* II 573	«αιπεινήν Γονόεσσα».		
			Παυσ. VII, 26, 13	Μεταξύ Αιγείρας και Πελλήνης πόλισμα υπήκοον Σικυωνίων.		
			Παυσ. V, 18, 7	Πατρίδα των προγόνων του Κύψελου.		
			Ησ. Δ. 442, 23/34	Γονόεσσα, πόλη Πελοποννήσου.		
14	Ώλενος	Καμενίτσα ;	Παυσ. VII, 6, 1	Πόλη Αχαΐας.		38
			Παυσ. VII, 18, 1	Θέση της άλλοτε πόλης των Αχαιών Ωλένου.		
			Στράβ. X 2, 6 (C. 451)	Αχαϊκή κώμη.		
			Στέφ. Βυζ. 707, 12-708, 2	Πόλη Ώλενος και προέλευση του ονόματός της.		
15	Δύμη	Κάτω Αχαΐα	Παυσ. VII, 17, 5	Πόλη Δύμη στα σύνορα Αχαΐας Ηλείας.	Κεραμική γεωμετρικών χρόνων έχει περισυλλεγεί από τη θέση Μπαχουμάς.	37 και 39
			Παυσ. VII, 3, 8	Ολυμπιονίκης Οιβώτας στην 6η Ολυμπιάδα (756 π.Χ.).		
			Παυσ. VII, 17, 6-7 και 13-14	Αρχαίο όνομα Δύμης. Λατρεία Οιβώτα.		
			Στέφ. Βυζ. 240, 16-242	Πόλη Δύμη, το εθνικό της και προηγούμενες ονομασίες.		
16	Τριταία	Αγ. Μαρίνα	Παυσ. VII, 22, 6	Πόλη Αχαΐας ανατολικά του Ερύμανθου.		
			Στέφ. Βυζ. 637, 13-14	Πόλη Τριταία και το εθνικό της.	Θέσεις περιοχής Χαλανδρίτσας.	24-35
17	Φαραί	Φαραί	Παυσ. VII, 22, 1	Θέση κοντά στον Πείρο.		
			Στράβ. VIII, 7, 5			
			Στέφ. Βυζ. 658, 3-11	Πόλη Φαραί και το εθνικό της.		

Ιβ. Κατάλογος θέσεων

Α. Θέσεις βορειοανατολικής Αχαΐας

1. Πετρωτό-Λόφος Μυγδαλιά (Πάτρα. Κοντά στην Αχάια Κλάους). ΚΠ 1γ.

α. Τμήματα ταφικών πίθων ΥΓ περιόδου διαπιστώθηκαν κατά τη διάρκεια εργασιών για τη διάνοιξη αγροτικού δρόμου. Οι πίθοι είχαν καταστραφεί από το μηχάνημα εκσκαφής. Δεν αναφέρονται κτερίσματα.

Βιβλιογραφία: Μ. Κωτσάκη, *ΑΔ* 43 (1988), Χρονικά, 168.

β. Υστερογεωμετρικό νεκροταφείο(;). Επιφανειακά ευρήματα.

Χρονολόγηση: ΥΓ.

Βιβλιογραφία: Πετρόπουλος 1991, 253. Petropoulos - Rizakis 1994, πίν. 1, αριθ. 57.

2. Πάτρα-Αγυιά. Οδός Κ. Ουράνη έναντι 20 (οικόπεδο ιδιοκτησίας Γ. Μαντά). ΚΠ 1α.
Ταφικοί πίθοι. Κατά τις εργασίες διάνοιξης θεμελίων αποκαλύφθηκαν δύο ταφικοί πίθοι σε οριζόντια θέση. Ο μικρότερος ήταν κατεστραμμένος. Βρέθηκαν ένας ακέραιος υστερογεωμετρικός κάνθαρος (Κ 1), καθώς και θραύσματα από περόνες και πόρπες.
Χρονολόγηση: ΥΓ.
Βιβλιογραφία: Λ. Παπακώστα, *ΑΔ* 48 (1993), Χρονικά, 116.

3. Πάτρα. Αρχαίο Ωδείο. ΚΠ 1.
Αναφέρονται αγγεία της Γ περιόδου από την παραπάνω θέση. Δυστυχώς δεν έχουν ταυτιστεί.
Χρονολόγηση: Γ.
Βιβλιογραφία: Κ. Συριόπουλος, *Η προϊστορική κατοίκηση της Ελλάδος και η γένεσις του ελληνικού έθνους*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αριθ. 139, Αθήνα 1995, τ. Β', 1374. Papadopoulos 1979, 28.

4. Άνω Καστρίτσι (αγρός Ν. Μπόμπολα), θέση Μάρμαρα. ΚΠ 1δ.
Ταφικός πίθος. Περιείχε μία οινοχόη (Κ 2).
Χρονολόγηση: ΜΓ.
Βιβλιογραφία: Ι. Δεκουλάκου, *ΑΔ* 30 (1975), Χρονικά, 118. Δεκουλάκου 1982, 228-229, εικ. 19.

5. Κάτω Καστρίτσι, θέση Μαυροποδιά. ΚΠ 2.
Ταφικοί πίθοι. Το 1987 παραδόθηκαν από την παραπάνω θέση, και συγκεκριμένα την ιδιοκτησία Μ. Φαρδή, γεωμετρικά αγγεία (Κ 3-6). Μαζί με τα αγγεία παραδόθηκαν και δύο χάλκινοι τετράκτινοι τροχίσκοι, χάλκινες ψήφοι περιδεραίου, μία χάλκινη αμφικωνική ψήφος και ένας χάλκινος σφηκωτήρας (Μ 1-6). Προέρχονται από ταφικό πίθο που καταστράφηκε κατά τη διάνοιξη αγροτικού δρόμου. Στην παραπάνω ιδιοκτησία είναι ορατοί και άλλοι ταφικοί πίθοι.
Χρονολόγηση: ΠΓ.
Βιβλιογραφία: Πετρόπουλος 1991, 256, σημ. 70. Petropoulos - Rizakis 1994, πίν. 1, αριθ. 111.

6. Πλατάνι. ΚΠ 2.
Ταφικοί πίθοι. Τρεις υστερογεωμετρικοί πίθοι αποκαλύφθηκαν μέσα στην κοίτη της Ξυλοκέρας.
Χρονολόγηση: ΥΓ.
Βιβλιογραφία: Μ. Πετρόπουλος, *ΑΔ* 45 (1990), Χρονικά, 135. Petropoulos - Rizakis 1994, πίν. 1, αριθ. 124, σχέδ. 6.

7. Δρέπανο. ΚΠ 3.

α. Ταφικοί πίθοι. Δύο πίθοι αποκαλύφθηκαν και εν μέρει καταστράφηκαν κατά τη διαμόρφωση ανισόπεδης διάβασης της εθνικής οδού Κορίνθου-Πατρών, και συγκεκριμένα κατά τη διάνοιξη της οδού προς το Δρέπανο με εκσκαφέα. Εκτός από τα πήλινα (Κ 7-10), υπάρχουν αρκετά χάλκινα κτερίσματα (ψέλιο, ομφαλωτή φιάλη, διάδημα, σφηκωτήρες, δακτύλιοι και ψήφοι όρμου, περόνες και πόρπες (Μ 7-15).
Χρονολόγηση: ΠΓ.
Βιβλιογραφία: Φ. Πέτσας, *ΑΔ* 26 (1971), Χρονικά, 185-186, πίν. 166-167.

β. Ταφικοί πίθοι. Τέσσερις πίθοι ερευνήθηκαν στο άκρο του χωριού, κοντά στο ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου. Από αυτούς, οι δύο είχαν σχεδόν αποκαλυφθεί εξαιτίας της διάβρωσης του εδάφους, ενώ οι άλλοι δύο βρέθηκαν και καταστράφηκαν εν μέρει από το μηχανικό προωθητήρα κατά τις εργασίες ισοπέδωσης του περιβόλου του παραπάνω ναού.
Ταφικός πίθος 1. Εκτός από δύο χειροποίητα αγγεία, περιείχε δύο χάλκινες περόνες, ένα χάλκινο σφηκωτήρα και δύο χάλκινους δακτυλίους (Μ 16-19).
Ταφικός πίθος 2. Το ίδιο σχήμα και διακόσμηση με τον πίθο 1. Εκτός από έναν πήλινο κάνθαρο (Κ 11), υπήρχαν μία χάλκινη λήκυθος-οινοχόη, μία χάλκινη φιάλη, όρμος από 18 χάλκινες αμφικωνικές ψήφους, χάλκινος ακέραιος αμφικωνικός δακτύλιος, δύο τμήματα σφηκωτήρων, δύο χάλκινα δισκοειδή διάτρητα αντικείμενα και τμήματα σιδερένιων περονών (Μ 20-26).
Ταφικός πίθος 3. Εκτός από μία πήλινη φιάλη (Κ 12), υπήρχαν δύο χάλκινες πόρπες, τρεις χάλκινες περόνες, μία χάλκινη σφαιρική ακέραιη ψήφος, ένας χάλκινος δακτύλιος, τμήματα χάλκινων σφηκωτήρων, θραύσματα χάλκινης φιάλης, δύο τριγωνικές ψήφοι από υαλόμαζα, μία γυάλινη σφαιρική ψήφος, τρεις σιδερένιες περόνες, δύο τμήματα σιδερένιων περονών, μία σιδερένια μονόστομος μάχαιρα, μία σιδερένια αιχμή ακοντίου και ένα σιδερένιο αμφίστομο ξίφος (Μ 27-45).
Ταφικός πίθος 4. Εκτός από δύο πήλινα αγγεία (Κ 13-14), υπήρχαν μία χάλκινη δισκοειδής ψήφος, ένας χάλκινος δακτύλιος και μία σιδερένια περόνη (Μ 46-48).
Χρονολόγηση: ΠΓ, ΥΓ.
Βιβλιογραφία: Ι. Δεκουλάκου, *ΑΔ* 26 (1971), Χρονικά, 187, πίν. 169α-β. Δεκουλάκου 1973, πίν. ΙΑ-ΙΕ.

γ. Εργοστάσιο Βοσινάκη.
Ταφικός πίθος. Τοποθετημένος με την κοιλιά στο χώμα. Είχε καλυφθεί με κομμάτια από άλλο πίθο για την ενίσχυση των τοιχωμάτων του. Στον πίθο

δεν βρέθηκαν κτερίσματα παρά μόνον έξω από αυτόν μία αιχμή δόρατος (Μ 50). Στο ευρετήριο μικροτεχνημάτων του Μουσείου Πατρών αναφέρεται ότι ένα σιδερένιο εγχειρίδιο (Μ 49) βρέθηκε κάτω από το κεφάλι του νεκρού.
Χρονολόγηση: Γ.
Βιβλιογραφία: Ι. Δεκουλάκου, *ΑΔ* 30 (1975), Χρονικά, 120.

δ. Οικόπεδο Μπαλάνου, ανατολικά του ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου. Κατά τη διάνοιξη θεμελίων αποκαλύφθηκε ένας ταφικός πίθος. Ήταν τοποθετημένος οριζόντια. Δεν περιείχε κτερίσματα.
Χρονολόγηση: Γ.
Βιβλιογραφία: Μ. Πετρόπουλος, *ΑΔ* 36 (1981), Χρονικά, 166, πίν. 105α.

ε. Στο πλαίσιο εκτεταμένης επιφανειακής έρευνας στην ευρύτερη περιοχή του χωριού εντοπίστηκαν συγκεντρώσεις οστράκων σε δύο σημεία. Θεωρείται πιθανή η ύπαρξη οικισμού.
Χρονολόγηση: Γ.
Βιβλιογραφία: Petropoulos - Rizakis 1994, 197, πίν. 1, αριθ. 130-131.

8. Νέος Ερινεός (150 μ. ανατολικά του Σιδηροδρομικού Σταθμού).
Τάφοι. Κατά την απομάκρυνση των χωμάτων με γαιοπροωθητήρα, προκειμένου να χρησιμοποιηθούν στην επισκευή της διερχόμενης σιδηροδρομικής γραμμής, καταστράφηκαν τάφοι διαφόρων εποχών. Από τα κινητά ευρήματα που περισυνελέγησαν και κατατέθηκαν αρχικά στο Μουσείο Πατρών (σήμερα στο Μουσείο Αιγίου) ήταν και τέσσερα όστρακα πρώιμου γεωμετρικού αμφορέα (Κ 15), ένας μεσογεωμετρικός σκύφος (Κ 16) και μία γεωμετρική πυξίδα ελλιπής ως προς το πώμα (ΑΜΑ 523), που δεν έχει, ωστόσο, εντοπιστεί.
Χρονολόγηση: ΠΓ, ΜΓ.
Βιβλιογραφία: Ε. Μαστροκώστας, *ΑΔ* 20 (1965), Χρονικά, 223, πίν. 263.

9. Κούμαρη Αιγίου. Θέση Τραπεζά. Ρύπες. ΚΠ 4.
Αναφέρονται γεωμετρικά όστρακα από τη θέση.
Χρονολόγηση: Γ, ΥΓ και αρχαϊκά.
Βιβλιογραφία: Papadopoulos 1979, 35. A. Vordos, Τραπεζά Αιγίου, Επιφανειακή έρευνα του αρχαιολογικού χώρου. Τα πρώτα συμπεράσματα, στο V. Mitsopoulos-Leon (επιμ.), *Forschungen in der Peloponnes, Akten des Symposions anläßlich der Feier »100 Jahre Österreichisches Archäologisches Institut Athen«, Athen 5.3-7.3.1998,* Athen 2001, 47-54. A. Vordos, Rhypes: à la recherche de la métropole achéenne, στο Greco 2002, 217-234.

10. Αίγιο. ΚΠ 5.

α. Οδός Κωνσταντίνου Παλαιολόγου και οδός Κωνσταντίνου Παλαιολόγου 3.
Ταφικοί πίθοι. Κατά την ανόρυξη τάφρου για την τοποθέτηση αποχετευτικών αγωγών από το Δήμο αποκαλύφθηκαν και καταστράφηκαν πέντε πίθοι. Εκτός από τρεις σκύφους (Κ 17-19), υπήρχαν χάλκινες περόνες και πήλινο ειδώλιο ζώου. Από το δεύτερο οικόπεδο ιδιοκτησίας Α. Λουκόπουλου προέρχονται δύο ταφικοί πίθοι και τρία αγγεία (Κ 22-24).
Χρονολόγηση: ΠΓ, ΜΓ.
Βιβλιογραφία: Ε. Μαστροκώστας, *ΑΔ* 22 (1967), Χρονικά, 216-217. Δεκουλάκου 1982, 224, εικ. 15-17.

β. Οδός Ερμού.
Ταφικοί πίθοι. Στην ανατολική πλευρά του χερσονησίζοντος λόφου, όπου έχει ιδρυθεί η πόλη, κατά τη διάρκεια εκσκαφών στο οικόπεδο του Χ. Μεντζελόπουλου αποκαλύφθηκαν δύο υστερογεωμετρικοί πίθοι και περισυνελέγησαν όστρακα άριστης ποιότητας.
Χρονολόγηση: ΥΓ.
Βιβλιογραφία: Ε. Μαστροκώστας, *AAA* I (1968), 136-138.

γ. Οδός Κολοκοτρώνη 22.
Ταφικοί πίθοι. Αποκαλύφθηκαν οκτώ γεωμετρικοί πίθοι, οι περισσότεροι ακτέριστοι. Εκτός από δύο αγγεία (Κ 20-21), βρέθηκαν επίσης τρεις χάλκινοι δακτύλιοι και επίμηκες σιδερένιο αντικείμενο (Μ 51-54).
Χρονολόγηση: ΥΓ.
Βιβλιογραφία: Ι. Παπαποστόλου, *ΑΔ* 31 (1976), Χρονικά, 97.

δ. Οδός Μάρκου Μπότσαρη 15.
Ταφικοί πίθοι. Βρέθηκαν γεωμετρικοί πίθοι όμοιοι με αυτούς της προηγούμενης θέσης. Είναι χαρακτηριστικό ότι στους κλασικούς και μεταγενέστερους χρόνους αφαιρέθηκαν τμήματα αυτών για να ξαναχρησιμοποιηθούν ως τάφοι. Δεν αναφέρεται κανένα εύρημα.
Χρονολόγηση: Γ.
Βιβλιογραφία: Ι. Παπαποστόλου, *ΑΔ* 31 (1976), Χρονικά, 97.

ε. Οδός Πλαστήρα 7, οικόπεδο Ασύλου Ανιάτων (Γηροκομείο).
Ταφικοί πίθοι. Δεκατέσσερις υστερογεωμετρικοί ταφικοί πίθοι, οι περισσότεροι συλημένοι. Ο ένας περιείχε τέσσερις μεγάλες πόρπες του λεγόμενου βοιωτικού τύπου και δύο αιγυπτιακούς σκαραβαίους από φαγεντιανή. Από τους υπόλοιπους προέρχονται υστερογεωμετρικά αγγεία και όστρακα (Κ 25-28).
Χρονολόγηση: ΥΓ.

Βιβλιογραφία: Μ. Πετρόπουλος, *ΑΔ* 45 (1990), Χρονικά, 137. Πετρόπουλος 1990, 509.

στ. Καλλιθέα ή Γυμνάσιο, οικόπεδο Καρόγιαννη.
Κεραμική. Μέσα σε μυκηναϊκό τάφο βρέθηκε μελαμβαφής κανθαρίσκος (Κ 29).
Χρονολόγηση: ΥΓ.

ζ. Οδός Πολυχρονιάδη 8. Οικόπεδο Μητροπόλεως.
Κεραμική. Σε αποθέτη στην άκρη του οικοπέδου βρέθηκαν όστρακα (Κ 30-62) που χρονολογούνται από την ΠΡΓ έως και την ΥΓ περίοδο.
Χρονολόγηση: ΠΡΓ, ΠΓ, ΜΓ, ΥΓ.
Βιβλιογραφία: Λ. Παπάζογλου-Μανιουδάκη, *ΑΔ* 37 (1982), Χρονικά, 149.

η. Οδός Εισοδίων 29. Οικόπεδο Μαγκλάρα.
Κεραμική. Στη βορειοδυτική γωνία του οικοπέδου βρέθηκαν θραύσματα τριών πίθων, ίχνη πυράς και μυκηναϊκά όστρακα. Γεωμετρικά και αρχαϊκά όστρακα προέρχονται από επιχώσεις μαζί με μυκηναϊκά, ελληνιστικά και βυζαντινά (Κ 63-72).
Χρονολόγηση: ΠΡΓ, ΜΓ, ΥΓ και αρχαϊκά.

θ. Οδός Κολοκοτρώνη 16.
Ταφικοί πίθοι. Κατά τη διάρκεια υποθεμελιώσεων στο παραπάνω οικόπεδο, ο μηχανικός εκσκαφέας κατέστρεψε ταφικούς πίθους, από τους οποίους περισυνελέγησαν έξι αγγεία (Κ 73-78), καθώς και ένα λίθινο σφονδύλι, θραύσματα χάλκινων κρίκων, μία χάλκινη αμφικωνική ψήφος και τρεις χάλκινοι δακτύλιοι ημικυκλικής τομής.
Χρονολόγηση: ΠΡΓ, ΥΓ.
Βιβλιογραφία: Α. Βόρδος, *ΑΔ* 52 (1997), Χρονικά, 299.

ι. Οδός Δωδεκανήσων 12.
Οικισμός(;). Τμήμα καμπύλου τοίχου που ανήκε σε καμπύλο ή αψιδωτό οικοδόμημα.
Χρονολόγηση: Γ ή ΠΑ.
Βιβλιογραφία: Λ. Παπακώστα, *ΑΔ* 40 (1985), Χρονικά, 120-121, σχέδ. 10. Mazarakis Ainian 1997, 107, σχέδ. 264. Morgan - Hall 1996, 176.

11. Δερβένι Μαμουσιάς. ΚΠ 6.
Ταφικός πίθος. Περιείχε δώδεκα αγγεία.
Χρονολόγηση: ΠΡΓ.
Ζαφειρόπουλος 1952, 406. Vermeule 1960. Coldstream 1968, 221-223. Morgan - Hall 1996, 184. Δεκουλάκου 1982, 21.

12. Αίγειρα. ΚΠ 10.
Οικισμός-ιερό(;). Από τις ανασκαφές του Αυστριακού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου έχουν δημοσιευθεί περί τα 30 όστρακα που χρονολογούνται στην πρώιμη εποχή του Σιδήρου. Όπως αναφέρεται από τους ανασκαφείς, περιλαμβάνονται υπομυκηναϊκά, πρωτογεωμετρικά και τοπική κεραμική του 8ου αι. π.Χ. (κυρίως θραύσματα σκύφων και καν-θάρων του τύπου της γεωμετρικής κεραμικής της δυτικής Ελλάδας) μαζί με κορινθιάζοντα, καθώς και εισαγωγές κορινθιακής και λακωνικής μεσογεωμετρικής και υστερογεωμετρικής κεραμικής. Συγκεκριμένα, βόρεια και νότια του λόφου της ακρόπολης υπάρχουν δύο σημαντικά επίπεδα· στο νοτιότερο από αυτά εντοπίστηκε κεραμική πρωτογεωμετρικών, γεωμετρικών, αρχαϊκών και κλασικών χρόνων. Επίσης, στην ακρόπολη σε μια δεξαμενή βρέθηκαν δύο βάσεις πρώιμων γεωμετρικών κρατήρων. Από την ακρόπολη, επίσης, αναφέρονται οικοδομικά λείψανα και μεγαρόσχημο οικοδόμημα γεωμετρικών χρόνων («Ναός» Α).
Χρονολόγηση: ΠΡΓ, ΠΓ, ΜΓ, ΥΓ και αρχαϊκά.
Βιβλιογραφία: W. Alzinger *et al.*, Aigeira-Hyperesia I, *Klio* 67 (1985), 388-451, ιδ. 426-451. Schwarz 1986. W. Alzinger, *AAA* VI (1973), 200· VII (1974), 160, εικ. 3· IX (1976), 163-164. W. Alzinger, Aigeira-Hyperesia. Zur Entwicklung eines Heiligtums von mykenischer bis in klassischer Zeit, *Πρακτικά του XII Διεθνούς Συνεδρίου Κλασικής Αρχαιολογίας, Αθήνα, 4-10 Σεπτεμβρίου 1983*, Αθήνα 1988, τ. Δ', 20-23. H. Catling, *AR* 1972-1973, 18-19 και 1979-1980, 37. Mazarakis Ainian 1997, 164-166, 323. Barletta 2001, 33-34.

13. Κάτω Μαυρίκι (πρώην Βόβοδα).

α. Ταφικοί πίθοι. 500 μ. δυτικά της μικρής εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου και περί τα 3 χλμ. δυτικά του χωριού, κατά τη διάρκεια της διάνοιξης του δρόμου από το χωριό Μαυρίκι προς τους Ταξιάρχες, αποκαλύφθηκαν πέντε ταφικοί πίθοι. Κατα-στράφηκαν εν μέρει οι τέσσερις.
Χρονολόγηση: Γ.
Βιβλιογραφία: Ι. Παπαποστόλου, *ΑΔ* 33 (1978), Χρονικά, 100-102.

β. Ταφικός πίθος. Ανήκει στο ίδιο νεκροταφείο που είχε ερευνηθεί το 1978. Βρέθηκε μόνον ένα όστρακο.
Χρονολόγηση: ΥΓ ή ΠΑ.
Βιβλιογραφία: Μ. Πετρόπουλος, *ΑΔ* 43 (1988), Χρονικά, 166-167.

γ. Ταφικό σύνολο. Προέρχεται από τάφο που βρέθηκε τυχαία. Παραδόθηκε από το χωρικό που το ανακάλυψε στο Μουσείο Πατρών, στον τότε Έφορο Αχαΐας Ν. Γιαλούρη. Αποτελείται από ένα μεγάλο πρωτοκορινθιακό κρατήρα τύπου «Θάψου», δύο μικρούς χάλκινους λέβητες, ένα μονόκοπο σιδερένιο μαχαίρι, μία λαβή και δύο λεπίδες από σιδερένια ξίφη τύπου Naue II (Μ 55-60).

Χρονολόγηση: Αρχές ΠΑ.

Βιβλιογραφία: J. Daux, *BCH* 84 (1960), Chroniques, 690. Κούρου 1978.

14. Άνω Μαζαράκι (Ρακίτα).

Ιερό γεωμετρικών χρόνων. Σε υψόμετρο 1.150 μ., στο Παναχαϊκό όρος και στο βορειότερο άκρο μιας μακρόστενης κοιλάδας, κατά τη διάρκεια εργασιών για τη διάνοιξη κοινοτικού δρόμου το 1972, αποκαλύφθηκε ένας αποθέτης, η ανασκαφική έρευνα του οποίου και η συνέχιση της ανασκαφής νότια αυτού προσδιόρισαν τη θέση ενός ιερού. Στο ιερό ανήκε περίπτερος αψιδωτός ναός που εντοπίστηκε το 1988 και η ανασκαφή του συνεχίζεται. Από τη μελέτη των ευρημάτων αναγνωρίστηκε ως λατρευόμενη θεότητα η Άρτεμις. Η ίδρυση του ιερού τοποθετείται στις αρχές της ΜΓ περιόδου (αρχές 8ου αι. π.Χ.). Η ανέγερση του ναού, τουλάχιστον η πρώτη φάση του σύμφωνα με τα μέχρι σήμερα ανασκαφικά δεδομένα, τοποθετείται προς τα τέλη της ΥΓ περιόδου (τελευταίο τέταρτο 8ου αι. π.Χ.), ενώ η λατρεία φαίνεται ότι συνεχίστηκε έως τον 4ο αι. μ.Χ. Στο μεγάλο οροπέδιο της Ρακίτας, όπου ο σημερινός οικισμός, και δίπλα στην εκκλησία της Αγίας Παρασκευής έχουν εντοπιστεί λιθόκτιστοι τοίχοι. Ωστόσο, τα λείψανα των τοίχων που διακρίνονται είναι δύσκολο να χρονολογηθούν χωρίς ανασκαφή και επομένως να προσδιοριστεί αν ανήκουν σε κάποιο οικισμό.

Χρονολόγηση: ΠΡΓ, ΠΓ, ΜΓ, ΥΓ, ΠΑ. Η λατρεία συνεχίζεται έως τον 4ο αι. μ.Χ.

Βιβλιογραφία: Ι. Δεκουλάκου, *ΑΔ* 29 (1973-1974), Χρονικά, 381. Ι. Παπαποστόλου, *ΑΔ* 34 (1979), Χρονικά, 153. Μ. Πετρόπουλος, *ΑΔ* 39 (1984), Χρονικά, 103. Πετρόπουλος 1987-1988. Μ. Πετρόπουλος, *ΑΔ* 43 (1988), Χρονικά, 170, σχέδ. 17, πίν. 95α, γ· 44 (1989), Χρονικά, 133-134, σχέδ. 10. Πετρόπουλος 1992-1993. Πετρόπουλος 1997. Μ. Πετρόπουλος, *Η Ελλάδα μέσα από τις πρόσφατες αρχαιολογικές ανασκαφές. Πρακτικά Επιμορφωτικού Σεμιναρίου Ξεναγών*, Αθήνα 1995, 101-103. E. Lucien Brulotte, *The Placement of Votive Offerings and Dedications in the Peloponnesian Sanctuaries of Artemis*, UMI Dissertation Services 1994. R. Osborne, *Greece in the Making 1200-479 BC*, London 1996, 71. Mazarakis Ainian 1997, 72-73, 120, 323. Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά, *Αρχαιολογία των πρώιμων ελληνικών χρόνων*, Αθήνα 1997, 111. C. Morgan, The Archaeology of Sanctuaries in Early Iron Age and Archaic Ethne: A Preliminary View, στο L. Mitchell - P.J. Rhodes (επιμ.), *The Development of Poleis in Archaic Greece*, London 1997, 168-198. M. Petropoulos, The Geometric Temple of Ano Mazaraki (Rakita) in Achaia during the Period of the Colonization, στο Greco 2002, 143-164. Gadolou 2002.

15. Καλάβρυτα. Θέση Κιούπια.

Ταφικός πίθος. Σε απόσταση 1 χλμ. ανατολικά των Καλαβρύτων στο εξωκκλήσι του Αγίου Κωνσταντίνου. Ο ταφικός πίθος υποδείχθηκε από τον Αντ. Ν. Τσούλου και διερευνήθηκε από το γυμνασιάρχη Παν. Δορμπαράκη και τον αντισυνταγματάρχη Παν. Νικολαΐδη. Περιείχε μόνον όπλα: ένα πρώιμο «ιλλυρικό» κράνος, ένα ζεύγος χάλκινων κνημίδων, ένα αμφίστομο σιδερένιο ξίφος, δύο σιδερένιες αιχμές ακοντίων και μία χάλκινη αιχμή δόρατος (Μ 143-148). Η θέση του εν λόγω νεκροταφείου, στη δυτική κλιτύ του λόφου του Κάστρου των Καλαβρύτων και σε απόσταση 1 χλμ. από αυτό, ονομάστηκε «Κιούπια», εξαιτίας των ταφικών πίθων που βρίσκονται εκεί.

Χρονολόγηση: Τέλη ΥΓ-αρχές ΠΑ.

Βιβλιογραφία: Ε. Μαστροκώστας, *ΑΔ* 17 (1961-1962), Χρονικά, 130-132, πίν. 156. Παπαχατζής 1992, εικ. 115.

16. Κάτω Λουσοί. Ναός Αρτέμιδος Ημέρας.

Το ιερό της Αρτέμιδος Ημέρας βρίσκεται στους πρόποδες του Χελμού σε υψόμετρο 1.200 μ. περίπου. Το γνωστό τοπογραφικό σχέδιο του ιερού, εκτός από το ναό της Αρτέμιδος, περιλαμβάνει λείψανα άλλων κτιρίων σε χαμηλότερο πλάτωμα. Αυτά τα κτίρια είναι ενδεικτικά για την τοπογραφία του ιερού στην ελληνιστική περίοδο. Το 1987, κατά την ανασκαφή βορειοανατολικά του ναού, βρέθηκε ένας αποθέτης, ο οποίος, όπως φαίνεται, σχετίζεται με την τελευταία φάση του αρχαϊκού ιερού. Πρόκειται για τεχνητό λάκκο, ο οποίος είχε στη συνέχεια καταχωσθεί με ακανόνιστες πέτρες, χώμα, κεραμική, καθώς και μικροαντικείμενα, τα οποία προφανώς αποτελούσαν αναθήματα στην Αρτέμιδα κατά την ΥΓ και αρχαϊκή περίοδο. Κατά την τελευταία ανασκαφική περίοδο αποκαλύφθηκε ανατολικά του ορατού σήμερα ναού το θεμέλιο ενός ορθογώνιου κτίσματος, το οποίο οι ανασκαφείς ταυτίζουν με τον παλαιότερο ναό, πιθανότατα της αρχαϊκής περιόδου.

Χρονολόγηση: ΥΓ, αρχαϊκά. Σημαντική ακμή του ιερού στους κλασικούς και ελληνιστικούς χρόνους.

Βιβλιογραφία: M. Jost, Sanctuaires et cultes d'Arcadie, *Études Péloponnésiennes* 9 (1985), 46-51, όπου και όλη η παλαιότερη βιβλιογραφία. Schauer 1998, 257-271. Voyatzis 1990, 35-37, 91, 133-138, 143-144, 155-156, 242-244, 255, 277-281. V. Mitsopoulos-Leon - G. Landstätter, Lousoi, *ÖJh* 67 (1988), 82-92. V. Mitsopoulos-Leon, Lousoi nach hundert Jahren, *Forschungen in der Peloponnes*, στο *Akten des Symposions anläßlich der Feier »100 Jahre Österreichisches Archäologisches Institut Athen«, Athen, 5.3-7.3.1998*, Athen 2001, 131-142.

17. Πριόλιθος Καλαβρύτων.
Ταφικός πίθος. Ανήκει στο γεωμετρικό νεκροταφείο που βρίσκεται βορειοανατολικά του παραπάνω χωριού, περί τα 300 μ. ανατολικά της εθνικής οδού. Περιείχε έναν κάνθαρο και μία οινοχόη (Κ 79-80).
Χρονολόγηση: ΠΓ.
Βιβλιογραφία: Ε. Μαστροκώστας, *ΑΔ* 22 (1967), Χρονικά, 217, πίν. 156δ-ε. Δεκουλάκου 1982, 227.

18. Ασάνι - Κρυονέρι. Κτήμα Σκούρα.
Ταφικός πίθος. Περιείχε ομάδα τεσσάρων αγγείων που χρονολογούνται ακριβώς στις αρχές της ΠΑ περιόδου από έναν πρωτοκορινθιακό αρύβαλλο (Κ 81-84).
Χρονολόγηση: Αρχές ΠΑ.
Βιβλιογραφία: Δεκουλάκου 1982, 232-233.

19. Τρεχλό Καλαβρύτων.
Ταφικοί πίθοι. Κατά τη διάνοιξη αύλακας ύδρευσης στη θέση Σκαμιά, λίγο χαμηλότερα από την εκκλησία του Αγίου Νικολάου, εντοπίστηκαν έξι ταφικοί πίθοι. Περιείχαν συνολικά έξι ολόκληρα αγγεία και θραύσματα ενός έβδομου (Κ 85-91), καθώς και δύο χάλκινους σφηκωτήρες (Μ 150) και τμήμα σιδερένιου μαχαιριδίου (Μ 149).
Χρονολόγηση: Αρχές ΠΑ.
Βιβλιογραφία: Μ. Πετρόπουλος, *ΑΔ* 53 (1998), Χρονικά, 274, πίν. 106α.

20. Φλάμπουρα Καλαβρύτων. Θέση Βελβίνικο.
Ταφικός πίθος. Μοναδικό κτέρισμα ένας κάνθαρος των αρχών της ΠΑ περιόδου (Κ 92).
Χρονολόγηση: Αρχές ΠΑ.
Βιβλιογραφία: Ε. Μαστροκώστας, *ΑΔ* 22 (1967), Χρονικά, 215, πίν. 155β.

Στη θέση του σημερινού νεκροταφείου της κοινότητας εντοπίστηκε, κατά τη διάρκεια ανοίγματος σύγχρονου τάφου, αρχαίος αποθηκευτικός πίθος που ήταν τοποθετημένος πάνω σε στρώμα με όστρακα γεωμετρικών και αρχαϊκών χρόνων.
Βιβλιογραφία: Μ. Πετρόπουλος, *ΑΔ* 50 (1995), Χρονικά, 230-231, πίν. 88δ.

21. Μάνεσι Καλαβρύτων.
Ταφικός πίθος. Περιείχε τέσσερα πήλινα υστερογεωμετρικά αγγεία (Κ 93-96).
Χρονολόγηση: ΥΓ.
Βιβλιογραφία: Δεκουλάκου 1982, 232. Ε. Μαστροκώστας, *ΑΔ* 22 (1967), Χρονικά, 217, πίν. 156δ-ε.

22. Μικρός Ποντιάς. Θέση Βαρθολομιό.
Στην τοποθεσία Βαρθολομιό, κοντά στο χωριό Μικρός Ποντιάς, ο Νεράτζουλης ερεύνησε το 1931 θολωτό τάφο που περιείχε τρεις ταφικούς πίθους, εντός των οποίων υπήρχαν οστά, ψήφοι όρμων λίθινες ή από υαλόμαζα και τμήματα χαλκού και σιδήρου. Τα ευρήματα δικαιολογούσαν τη χρονολόγηση του τάφου, σύμφωνα με τον ανασκαφέα, στην ΠΡΓ ή Γ περίοδο.
Χρονολόγηση: Γ.
Βιβλιογραφία: Κ. Συριόπουλος, *Η προϊστορική κατοίκησις της Ελλάδος και η γένεσις του ελληνικού έθνους*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αριθ. 139, Αθήνα 1995, τ. Β', 1189. G. Karo, *AA* 1932, 142-43. P. Ålin, *Das Ende der mykenischen Fundstätten auf dem griechischen Festland*, SIMA I, Lund 1962, 66.

23. Δροσάτο Καλαβρύτων.
Δυτικά του Δροσάτου και του ποταμού Σελινούντα, στη θέση Λάκες ή Ποτάμι εντοπίστηκε σε περιοδεία εκτεταμένος οικισμός με πλούσια κεραμική από τον 8ο έως τον 1ο αι. π.Χ.
Χρονολόγηση: Γ.
Βιβλιογραφία: Μ. Λακάκη, *ΑΔ* 42 (1987), Χρονικά, 164.

Β. Θέσεις κεντρικής και δυτικής Αχαΐας

24. Χαλανδρίτσα. Λόφος Τρουμπέ.
Υστερογεωμετρικά αγγεία σε μυκηναϊκό κτιστό θολωτό τάφο. Μαζί με τα αγγεία (Κ 97-104) βρέθηκαν μία χάλκινη αιχμή δόρατος, δύο χάλκινες περόνες, δύο χάλκινοι κρίκοι και μία αμφικωνική ψήφος.
Χρονολόγηση: ΥΓ.
Βιβλιογραφία: Ν. Κυπαρίσσης, *ΠΑΕ* 1930, 83 κ.ε. Ζαφειρόπουλος 1956, 198-199, εικ. 7. Coldstream 1977, 180.

25. Χαλανδρίτσα. Θέση Σκόρος. Αγρός Γερ. Ν. Ζαχαράκη. 1 χλμ. βορειοδυτικά του λόφου Τρουμπέ. Κιβωτιόσχημοι τάφοι. Στους κιβωτιόσχημους τάφους υπήρχαν τρεις υστερογεωμετρικές οινοχόες (Κ 105-106 και 106α). Οι τάφοι περιέχονταν σε δύο τύμβους. Στην ίδια θέση επισημάνθηκαν και άλλοι τύμβοι, που δεν ερευνήθηκαν.
Χρονολόγηση: ΥΓ.
Βιβλιογραφία: Ν. Γιαλούρης, *ΑΔ* 16 (1960), Χρονικά, 138. Ε. Μαστροκώστας, *ΑΔ* 17 (1961-1962), Χρονικά, 129.

26. Χαλανδρίτσα. Άγιος Βασίλειος. Χαράδρα Μαρνόλακκα.
Ταφικός πίθος. Δεν περιείχε κτερίσματα.
Χρονολόγηση: Γ.

Βιβλιογραφία: Ε. Μαστροκώστας, *ΑΔ* 17 (1961-1962), Χρονικά, 129.

27. Καταρράκτης (Λόπεσι) περιφέρεια Φαρών (28ο χλμ. της εθνικής οδού).
Τρεις κιβωτιόσχημοι τάφοι. Εκτός από τα πήλινα αγγεία (Κ 107-119), ο τάφος Α περιείχε χάλκινο δακτύλιο και πολλά τεμάχια σιδερένιων οβελών τετράγωνης διατομής, και ο τάφος Γ ένα χάλκινο δακτύλιο και ένα χάλκινο κρίκο (Μ 152-153).
Σημειώθηκε, επίσης, η ύπαρξη άλλων δύο τάφων και δύο τύμβων, πιθανώς γεωμετρικών χρόνων, όπως της Χαλανδρίτσας στην απέναντι κλιτύ (Ν. Κυπαρίσσης, *ΠΑΕ* 1929, 90).
Χρονολόγηση: ΥΓ.
Βιβλιογραφία: Ζαφειρόπουλος 1952, 396-412, εικ. 8 και σημ. 1.

28. Καταρράκτης (Λόπεσι), κοντά στο 28ο χλμ. της εθνικής οδού.
Κιβωτιόσχημος τάφος. Βρέθηκαν μόνον πήλινα αγγεία (Κ 120-123).
Χρονολόγηση: ΥΓ.
Βιβλιογραφία: Ζαφειρόπουλος 1956, 197-198.

29. Καταρράκτης (Λόπεσι). Θέση Φτέρη, δυτικά του Αγίου Γεωργίου.
Ταφικός πίθος. Περιείχε πέντε πήλινα αγγεία (Κ 124-128).
Χρονολόγηση: ΥΓ.
Βιβλιογραφία: Ζαφειρόπουλος 1956, 196.

30. Καταρράκτης. Λόφος Άγιος Γεώργιος.
Οικισμός(;). Πλήθος οστράκων γεωμετρικών χρόνων σε δοκιμαστικές τομές. Τα σχήματα που αντιπροσωπεύονται είναι κυρίως κάνθαροι, σκύφοι, οινοχόες, αλλά απαντούν και όστρακα μεγαλύτερων αγγείων, κρατήρων, υδριών, ίσως και αμφορέων.
Χρονολόγηση: Γ.
Βιβλιογραφία: Ζαφειρόπουλος 1956, 195-196, πίν. 89β.

31. Καταρράκτης (Λόπεσι). Θέση Αριδράκου.
Κιβωτιόσχημος τάφος. Περιείχε έναν κάνθαρο (Π 679) και ένα μόνωτο κύπελλο (Π 680).
Χρονολόγηση: Γ.
Βιβλιογραφία: Ε. Μαστροκώστας, *ΑΔ* 19 (1964), Χρονικά, 186· 20 (1965), Χρονικά, 223.

32. Πλατανόβρυση (Μέντζαινα). Αγρός Δημ. Μπιθέλη. Θέση Καμίνι ή «Στου παπά το μνήμα». 18ο χλμ. επαρχιακής οδού Πατρών-Καλαβρύτων.
Κιβωτιόσχημος τάφος. Περιείχε δύο νεκρούς. Βρέθηκε μία οινοχόη (Κ 131) και ένας γεωμετρικός δακτύλιος αμφικωνικής τομής (Μ 154).
Χρονολόγηση: ΥΓ.
Βιβλιογραφία: Ε. Μαστροκώστας, *ΑΔ* 19 (1964), Χρονικά, 186.

33. Βαλμαντούρα Φαρών.
Αναφέρεται μόνον ένας κάνθαρος (Κ 152).
Χρονολόγηση: ΜΓ.
Βιβλιογραφία: Δεκουλάκου 1982, 225-226, εικ. 18.

34. Φαραί. Θέση Προφήτης Ηλίας.
Ταφικός πίθος. Από την παραπάνω θέση προέρχονται μία οινοχόη και θραύσματα κανθάρου (Κ 129-130), τα οποία εντοπίστηκαν στην αποθήκη του Μουσείου Πατρών με ένδειξη ότι προέρχονται από ταφικό πίθο.
Χρονολόγηση: ΠΓ.

35. Σταροχώρι. Κτήμα Α. Πιτσή, περιοχή Μπολιότη, θέση Κουφάλες ή Πυργάκι.
Ταφικός πίθος. Ανάμεσα στα διαταραγμένα από την εισροή των υδάτων οστά βρέθηκε μικρό σιδερένιο μαχαίρι (Μ 155). Έξω από το στόμιο δύο αγγεία (Κ 132-133) και θραύσματα άλλων. Στην ίδια θέση εντοπίστηκε πρωτοελλαδικός οικισμός.
Χρονολόγηση: ΜΓ.
Βιβλιογραφία: Μ. Πετρόπουλος, *ΑΔ* 39 (1984), Χρονικά, 103-104.

36. Άνω Σουδενέικα. Θέση Σεντούκα.

α. Σε έρευνα που έγινε στο πλαίσιο εκσκαφών για την ανεύρεση κρυμμένου θησαυρού από τον Γ. Συμβουλόπουλο, διαπιστώθηκε η ύπαρξη αποθέτη με όστρακα μυκηναϊκών έως και ρωμαϊκών χρόνων, καθώς και τμήματα μεγάλων ταφικών πίθων, πιθανώς γεωμετρικών χρόνων (Κ 134-136). Σύμφωνα με προφορική πληροφορία του Πετρόπουλου, σε διενεργηθείσα αυτοψία στην ίδια θέση διαπιστώθηκε ότι τα τμήματα ταφικών πίθων των γεωμετρικών χρόνων, που αναφέρονταν παραπάνω, περιέχονταν σε τύμβο.
Χρονολόγηση: ΥΓ.
Βιβλιογραφία: Μ. Κωτσάκη, *ΑΔ* 43 (1988), Χρονικά, 168.

β. Κτήμα Ζησιμόπουλου. Πρωτοκορινθιακά και υπογεωμετρικά όστρακα.
Χρονολόγηση: Αρχές ΠΑ.
Βιβλιογραφία: Μ. Lakaki, στο A.D. Rizakis (επιμ.), *Paysages d'Achaïe* I. *Le bassin du Péiros et la plaine occidentale*, Μελετήματα 15, Athènes 1992, 203, αριθ. 49. Βλ. και Λακάκη 1991, 246,

όπου προτείνεται η ταύτιση της περιοχής με την κώμη Ευρυτεινές της Ωλένου.

37. Πετροχώριο.
Οικισμός. Άφθονα επιφανειακά πρωτοκορινθιακά όστρακα.
Χρονολόγηση: Τέλη ΥΓ-αρχές ΠΑ.
Βιβλιογραφία: Λακάκη 1991.

38. Καμενίτσα Αλισσού. ΚΠ 14.

α. Εκτεταμένα ίχνη οικισμού διαπιστώθηκαν στη θέση Αγία Παρασκευή πάνω από τα Καμίνια. Τα όστρακα καλύπτουν όλη την περίοδο από τους γεωμετρικούς έως τους ρωμαϊκούς χρόνους.
Βιβλιογραφία: Μ. Πετρόπουλος, *ΑΔ* 45 (1990), Χρονικά, 136.

β. Επιφανειακά ευρήματα. Σε θέση που βρίσκεται στη δυτική πλευρά του οροπεδίου της Αγίας Παρασκευής, κατά τη διάρκεια επιφανειακής έρευνας βρέθηκαν μυκηναϊκά, γεωμετρικά και ελληνιστικά όστρακα. Η θέση πρέπει να συνδέεται με τις θέσεις Κούτσουρο (ως προς τα μυκηναϊκά) και Σουλελέ (ως προς τα γεωμετρικά).
Βιβλιογραφία: Μ. Πετρόπουλος, *ΑΔ* 45 (1990), Χρονικά, 136.

γ. Άγιος Γεώργιος ή Χερώματα. Δυτικά του εξωκκλησίου, στον αγρό του Θ. Κωστήρη, περισυνελέγησαν γεωμετρικά όστρακα.

δ. Μικρωναίικα. Στον αγρό του Θ. Μικρώνη περισυνελέγησαν γεωμετρικά όστρακα. Η εμφάνιση οστράκων συνεχίζεται στα νότια, στις ιδιοκτησίες Σουλελέ και Δ. Παναγιωτόπουλου, δεξιά της αγροτικής οδού προς Θερειανό. Σε μικρό δρόμο που έχει διανοιχθεί στη νοτιοδυτική πλευρά των ιδιοκτησιών για επικοινωνία με την προηγούμενη αγροτική οδό, βρέθηκαν επίσης γεωμετρικά όστρακα και ένας ακέραιος υστερογεωμετρικός κάνθαρος.

ε. Εντός του χωριού «Στα κυπαρίσσια Παπαστεφάνου», στην είσοδο του αγροκτήματος Αθ. Τσαλίκη, βρέθηκε το 1984, κατά τη διάνοιξη αγροτικής οδού προς την τοποθεσία Μπιλιουρή, και παραδόθηκε στη ΣΤ΄ ΕΠΚΑ ένας υστερογεωμετρικός κάνθαρος.
Βιβλιογραφία: Κ. Παπαγιαννόπουλος, Επιφανειακή αρχαιολογική έρευνα στην περιοχή Αλισσού-Θερειανού Αχαΐας, *Τόμος τιμητικός Κ.Ν. Τριανταφύλλου*, Πάτραι 1990, 545-549.

στ. Θέση Σκάγια, όστρακα.

ζ. Θέση Βρύση ή Εικονοστάσι, ταφικοί πίθοι.
Χρονολόγηση: ΥΓ, Γ.
Βιβλιογραφία: Λακάκη 1991, 246, όπου προτείνεται η ταύτιση της περιοχής της Καμενίτσας με τη δεύτερη κώμη της Ωλένου, αυτή των Πειρών.

39. Κάτω Αχαΐα, θέση Μπαχουμάς. ΚΠ 15.
Οικισμός(;). Άφθονα όστρακα έχουν περισυλλεγεί από τη Βασιλογάμβρου στην παραπάνω θέση (Κ 137-145).
Χρονολόγηση: ΜΓ, ΥΓ.
Βιβλιογραφία: Ε. Μαστροκώστας, *ΠΑΕ* 1963, 98. Πρόκειται για την ίδια θέση με το λόφο Μπουχώματα.

40. Τείχος Δυμαίων.
Οικισμός-ιερό(;). Ένας λίθινος βωμός που ανασκάφηκε δίπλα στην κύρια είσοδο της υστεροελλαδικής οχύρωσης χρονολογείται από τον ανασκαφέα, με βάση την κεραμική και τη μέθοδο κατασκευής, στους γεωμετρικούς χρόνους. Στο εσωτερικό της ακρόπολης ήλθαν στο φως τμήματα οικιών μυκηναϊκών και ιστορικών χρόνων, ορισμένα από τα οποία είναι δυνατόν να ανήκουν στους γεωμετρικούς χρόνους αφού αναφέρεται, μεταξύ των άλλων, και η ύπαρξη γεωμετρικών οστράκων.
Χρονολόγηση: ΠΡΓ και γενικώς γεωμετρικών χρόνων, καθώς και αρχαϊκά.
Βιβλιογραφία: Ε. Μαστροκώστας, *Έργον* 1962, 171· 1963, 188, 190· *ΠΑΕ* 1962, 130· 1963, 93-96· *ΑΔ* 18 (1963), Χρονικά, 113· 19 (1964), Χρονικά, 187-190, πίν. 215β. N. Skoufopoulos, *Mycenaean Citadels,* SIMA 22, Göteborg 1971, 60. Papadopoulos 1979, 24. Mazarakis Ainian 1997, 323.

Γ. Θέσεις από όπου έχουμε παραδόσεις αγγείων

41. Νεραντζιές Καμαρών.
Δύο υστερογεωμετρικοί κάνθαροι Κ 153-154.
Χρονολόγηση: ΥΓ.

42. Σελιάνα Αιγιάλειας. ΚΠ 11.
Πρόκειται για ταφικό σύνολο(;) αποτελούμενο από τέσσερα αγγεία τύπου «Θάψου» (Κ 146-149). Ωστόσο, στην ίδια περιοχή, ανασκαφή του Αυστριακού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου έφερε στο φως κατασκευές δύο κυρίως φάσεων: α) γεωμετρικής-πρώιμης αρχαϊκής και β) ελληνιστικής.
Χρονολόγηση: ΥΓ, ΠΑ.
Βιβλιογραφία: Παπαχατζής 1992, 167. Δεκουλάκου 1982, 231. H. Catling, *AR* 1980-1981, 22.

ΙΙ. Ιστορικό πλαίσιο

Από τη σύγκριση του πίνακα των φιλολογικών πηγών και του καταλόγου των θέσεων προκύπτουν τα ακόλουθα:

Έντεκα είναι οι θέσεις για τις οποίες οι αναφορές από τις πηγές ενισχύονται και από τα αρχαιολογικά δεδομένα: Μεσάτις (ΚΠ 1γ), Άρβα (ΚΠ 1δ), Αργυρά (ΚΠ 2), Βολίνα (ΚΠ 3), Ρύπες (ΚΠ 4), Αίγιο (ΚΠ 5), Κερύνεια (ΚΠ 6), Αίγειρα (ΚΠ 10), Φελλόη (ΚΠ 11), Ώλενος (ΚΠ 14) και Δύμη (ΚΠ 15). Πιθανή είναι η αύξηση του αριθμού κατά μία παραπάνω, εάν η αχαϊκή πόλη Φαραί (ΚΠ 17) ταυτιστεί με τις θέσεις της περιφέρειας Χαλανδρίτσας - Καταρράκτη - Φαρών (αριθ. θέσεων 24-35). Επομένως, για εννέα θέσεις, για τις οποίες υπάρχουν στοιχεία από τις πηγές, δεν υπάρχουν αρχαιολογικά δεδομένα που να πιστοποιούν την ύπαρξή τους στους πρώιμους ιστορικούς χρόνους. Υπάρχει, βέβαια, και η περίπτωση των θέσεων αριθ. 13α-γ (Κάτω Μαυρίκι) και 14 (Άνω Μαζαράκι), για τις οποίες, ενώ υπάρχουν σημαντικά αρχαιολογικά δεδομένα, δεν γίνεται καμία αναφορά στις πηγές[48].

Η αρχαία Αχαΐα ανάμεσα στους ποταμούς Λάρισο και Σύθα, στα σύνορα με την Ηλεία και τη Σικυωνία αντίστοιχα (ΚΠ Ιγ), περιελάμβανε δώδεκα μεγάλες «πόλεις». Καθεμία από αυτές προήλθε από το συνοικισμό επτά ή οκτώ «κοινοτήτων» ή «δήμων». Εκτός από τη Βούρα και την Ελίκη που καταστράφηκαν από το σεισμό του 373 π.Χ. και δεν έχουν ακόμη εντοπιστεί από την έρευνα, για τις υπόλοιπες «πόλεις» των ιστορικών χρόνων υπάρχουν τα αρχαιολογικά-ανασκαφικά δεδομένα, τα οποία αντικατοπτρίζουν την ύπαρξη περιορισμένης έκτασης κοιτίδων εγκατάστασης γύρω από αυτές στη διάρκεια των πρώιμων ιστορικών χρόνων (ΚΠ Ιβ).

Σε όλες τις πολίχνες γύρω από την Πάτρα ήταν εγκατεστημένοι Ίωνες. Ο συνοικισμός αυτών των πολιχνών ανάγεται στους μυθικούς χρόνους, αφού αναφέρεται ως οικιστής ο μυθικός ήρωας Πατρέας (ΚΠ 1, 1α, 1β, 1γ). Η Άρτεμις, η Δήμητρα και ο Διόνυσος είναι οι πιο γνωστές θεότητες που λατρεύονταν σε αυτές (ΚΠ 1, 1α και 1γ). Άλλες πολίχνες γύρω από την Πάτρα ήταν η Άρβα, η Αργυρά και η Βολίνα (ΚΠ 1δ, 2, 3). Ένας ταφικός υστερογεωμετρικός πίθος στην Αγυιά (αριθ. θέσης 2), τμήματα ταφικών πίθων στο λόφο Μυγδαλιά (αριθ. θέσης 1), ένας ταφικός πίθος μεσογεωμετρικών χρόνων από το Άνω Καστρίτσι (αριθ. θέσης 4), οι ταφικοί πίθοι που έχουν έλθει στο φως στην κοίτη της Ξυλοκέρας και στη θέση Μαυροποδιά (αριθ. θέσεων 5-6) και, τέλος, οι τέσσερις θέσεις ταφικών πίθων στο Δρέπανο (αριθ. θέσεων 7α-δ) ταυτίζονται με τις πολίχνες Άνθεια, Μεσάτιδα, Άρβα, Αργυρά και Βολίνα αντίστοιχα. Οι δύο πρώτες έλαβαν μέρος και στο συνοικισμό των Πατρών, ενώ οι τελευταίες είχαν το χαρακτήρα μικρών αγροτικών εγκαταστάσεων σε όλη τη διάρκεια της αρχαιότητας[49].

Για τον αρχαιολογικό χώρο Τραπεζά στο χωριό Κούμαρη του Αιγίου έχει προταθεί η ταύτισή του με την αχαϊκή πόλη Ρύπες, από την οποία προερχόταν ο οικιστής του Κρότωνα Μύσκελλος (ΚΠ 4). Αν και η θέση (αριθ. 9) δεν έχει ανασκαφεί συστηματικά, επιφανειακά ευρήματα γεωμετρικών χρόνων προσδιορίζουν την αντίστοιχη χρονολογική φάση.

Αντίθετα, για το Αίγιο ελάχιστα είναι αυτά που αναφέρονται στις πηγές σε σύγκριση με τα αρχαιολογικά-ανασκαφικά δεδομένα (ΚΠ 5). Συγκεκριμένα, από τις οκτώ θέσεις νεκροταφείων (αριθ. θέσεων 10α-ε και 10ζ-θ) που έχουν ανασκαφεί, προέρχεται κεραμική που χρονολογείται από την ΠΡΓ έως και την ΥΓ περίοδο, η οποία χαρακτηρίζεται για την πλήρη εξέλιξη σχημάτων και διακοσμητικών θεμάτων. Επίσης, τμήμα καμπύλου τοίχου, που πιθανότατα προέρχεται από ελλειψοειδές ή αψιδωτό οικοδόμημα και ήλθε στο φως σε σωστική ανασκαφή στην οδό Δωδεκανήσων 12 (αριθ. θέσης 10ι), ίσως προέρχεται από κάποιο κτίριο του οικισμού των πρώιμων ιστορικών χρόνων, τη θέση του οποίου προσδιορίζει.

Ο ταφικός πρωτογεωμετρικός πίθος από το Δερβένι της Μαμουσιάς (αριθ. θέσης 11) θα πρέπει να ανή-

48. Με το τελευταίο φαίνεται να ενισχύεται η άποψη του Snodgrass (Snodgrass 1987, 42-50) που αναφέρει χαρακτηριστικά ότι δεν είναι σπάνιες οι περιπτώσεις που τα αρχαιολογικά δεδομένα ανατρέπουν τις ιστορικές πηγές.

49. Βλ. Πετρόπουλος 1991.

κε στα όρια κάποιας από τις πολίχνες, από τη συνένωση των οποίων προήλθε η αχαϊκή πόλη Κερύνεια (ΚΠ 6). Καμία κοιτίδα εγκατάστασης των πρώιμων ιστορικών χρόνων δεν έχει εντοπιστεί στην ευρύτερη περιοχή των πόλεων Βούρας και Ελίκης, η θέση των οποίων έχει προσδιοριστεί στην περιοχή μεταξύ Κερύνειας-Μαμουσιάς και Αιγών-Τράπεζας (ΚΠ 7-8). Η πληροφορία από τις πηγές ότι η Ελίκη και η Αίγειρα/Υπερησία (ΚΠ 8 και 10) βρίσκονταν στην επικράτεια του Αγαμέμνονα ενισχύεται από τη σχέση που αναγνωρίζεται ανάμεσα στην αχαϊκή κεραμική παραγωγή και το αργολικό εργαστήριο. Η σημασία της Ελίκης αντικατοπτρίζεται τόσο στο ότι συμμετείχε στον οικισμό της Ήλιδος όσο και στο ότι ήταν η ιωνική πρωτεύουσα.

Κινητά ευρήματα (κεραμική και τμήμα χάλκινου αναθηματικού τρίποδα), καθώς και ένα οικοδόμημα γνωστό ως «Ναός» Α και τμήματα τοίχων από την ακρόπολη της Αίγειρας (αριθ. θέσης 12) ενισχύουν τις πληροφορίες των πηγών για τη σημασία της συγκεκριμένης πόλης από την οποία καταγόταν και ο Ολυμπιονίκης της 23ης Ολυμπιάδας (688 π.Χ.) στο Στάδιο, Ικάριος (ΚΠ 10). Τέλος, στη μικρή πολίχνη Φελλόη που αναφέρεται από τον Παυσανία (ΚΠ 11), θα πρέπει να ανήκουν τόσο ένα ταφικό σύνολο αγγείων τύπου «Θάψου» από παράδοση όσο και λείψανα γεωμετρικών χρόνων που έχουν έλθει στο φως κατά τις ανασκαφές του Αυστριακού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου στην περιοχή (αριθ. θέσης 42).

Επτά θέσεις (αριθ. 38α-ζ) που έχουν εντοπιστεί με επιφανειακή έρευνα στο σημερινό χωριό Καμενίτσα είναι πιθανόν να ανήκουν σε μία από τις «κώμες» της αχαϊκής πόλης Ωλένου (ΚΠ 14) που αναφέρεται από τον Παυσανία, τον Στράβωνα και τον Στέφανο Βυζάντιο. Σε «κώμη» της Δύμης (ΚΠ 15) θα πρέπει να ανήκουν τα ευρήματα από τη θέση Μπαχουμάς στην Κάτω Αχαΐα (αριθ. θέσης 39), ενώ οι θέσεις αριθ. 24-35 της περιοχής Χαλανδρίτσας είναι πολύ πιθανόν να ανήκουν σε πολίχνες των Φαρών (ΚΠ 17).

Αν και είναι αρκετές οι πηγές που αναφέρονται στον αχαϊκό αποικισμό της Κάτω Ιταλίας[50], τα αρχαιολογικά δεδομένα δεν διαφωτίζουν απόλυτα το συγκεκριμένο θέμα. Στα τέλη της ΥΓ περιόδου (τελευταίο τέταρτο του 8ου αι. π.Χ.), «αχαιοί» άποικοι ιδρύουν τις αποικίες της Σύβαρης και του Κρότωνα. Η επιλογή των συγκεκριμένων θέσεων, οι οποίες παρουσίαζαν εξαίρετα πλεονεκτήματα από άποψη φυσικών πόρων, αντικατοπτρίζει τα αγροτικά ενδιαφέροντα των αποίκων. Αν και ο αποικισμός έχει συνδεθεί με την επικράτηση του πολιτικού σχηματισμού της πόλης-κράτους, δεν είχε εφαρμοστεί στην Αχαΐα του 8ου αι. π.Χ.[51]. Η διαπίστωση αυτή οδήγησε ορισμένους ερευνητές στην αμφισβήτηση της αχαϊκής συμμετοχής στον αποικισμό[52], παρόλο που η διαφοροποίηση της πολιτικής κατάστασης μεταξύ μητρόπολης και αποικίας έχει θεωρηθεί απόλυτα φυσιολογικό γεγονός[53]. Το ότι, εξάλλου, η Σύβαρη και ο Κρότωνας αναφέρονται ως αποικίες των Αχαιών, και όχι ως αποικίες κάποιας συγκεκριμένης μητρόπολης, είναι ενδεικτικό, σύμφωνα με τον Larsen, ότι η Αχαΐα τη συγκεκριμένη εποχή ήταν ένα ενωμένο κράτος[54].

Δύο από τα βασικά επιχειρήματα των Morgan και Hall, όσον αφορά στην αμφισβήτηση της αχαϊκής ταυτότητας των αποικιών, είναι αφ' ενός η παρατήρηση ότι το μεγαλύτερο τμήμα της δυτικής Αχαΐας ήταν ακατοίκητο κατά τον 8ο αι. π.Χ., άρα, σύμφωνα με τους παραπάνω επιστήμονες, δεν υπήρχε λόγος αναζήτησης αλλού χώρου εγκατάστασης[55], και αφ' ετέρου η απουσία αχαϊκών εισαγωγών στη Σύβαρη και τον Κρότωνα[56]. Τα συγκεκριμένα ζητήματα είναι δυνατόν να διασαφηνιστούν ύστερα από τη μελέτη των νέων δεδομένων της κεραμικής παραγωγής και της τοπογραφίας της Αχαΐας των πρώιμων ιστορικών χρόνων. Η κριτική και η συγκριτική παρουσίαση των αρχαιολογικών δεδομένων, εξάλλου, θα θέσουν σε νέα βάση τις φιλολογικές μαρτυρίες και θα βοηθήσουν στην αναζήτηση και στον προσδιορισμό όλων εκείνων των στοιχείων που είναι δυνατόν να οδηγήσουν στην ιχνηλάτηση των χαρακτηριστικών των κοιτίδων ανθρώπινης εγκατάστασης στην περιοχή που εξετάζεται.

50. J. Bérard, *La colonisation grecque de l'Italie méridionale et de la Sicile dans l'antiquité*, Paris 1957, 140-185.
51. Βλ. σχετικά Snodgrass 1986.
52. Πρβλ. σχετικά Morgan - Hall 1996, 199-201.
53. Πρβλ. σχετικά Malkin 1987, 263.
54. Larsen 1968, 83-85.
55. Morgan - Hall 1996, 200-201.
56. Ό.π., 202 και 205. Ωστόσο, σε πρόσφατο άρθρο της η Morgan φαίνεται να επαναξετάζει τη συγκεκριμένη άποψή της σημειώνοντας «recent re-examination of a small number of finds from Sybaris and Poseidonia may indicate an Achaian stylistic connection». Βλ. Morgan 1998, 286 και σημ. 35.

ΜΕΡΟΣ Α'

ΑΝΑΛΥΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

Α 1. ΓΕΩΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑ - ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ

Α 1.1. Παρουσίαση δεδομένων

Η Αχαΐα χαρακτηρίζεται από μια συγκριτικά μεγάλη κλίμακα περιβαλλοντικών συνθηκών. Η ανατολική και κεντρική παράκτια πεδιάδα είναι στενή αλλά εύφορη, με ασβεστολιθικά πετρώματα που ξεκινούν από τον Χελμό και το Παναχαϊκό και καταλήγουν στην ακτή. Υπάρχει εύκολη πρόσβαση στη θάλασσα, αλλά και σε βοσκοτόπους στις χαμηλές πλαγιές των βουνών. Η παράκτια πεδιάδα πλαταίνει δυτικά του Δρεπάνου, ενώ νοτιοδυτικά της Πάτρας, προς τα σύνορα με την Ηλεία, εκτείνεται ακόμη περισσότερο φθάνοντας στους λόφους του Παναχαϊκού και του Ερύμανθου[57].

Τρεις είναι οι βασικές οροσειρές που κυριαρχούν στη βόρεια Αχαΐα, παράλληλα στον Κορινθιακό κόλπο. Πρόκειται για τις ασβεστολιθικές οροσειρές του Ερύμανθου, των Αροανίων και της Κυλλήνης. Οι κοιλάδες των ποταμών στην περιοχή είναι μικρές, στις περισσότερες δε περιπτώσεις καταλήγουν στη θάλασσα, ενώ προς τα ορεινά διαμορφώνονται σε απότομα και βαθιά φαράγγια[58].

Στα ανατολικά οι οροσειρές σταματούν απότομα, διαμορφώνοντας έναν ευθύ γκρεμό. Το βραχώδες αυτό ανάγλυφο γεωλογικά περιλαμβάνει, εκτός από ασβεστολιθικά αμμώδη πετρώματα, σχιστόλιθους και αρκετή μίκα. Η στενή παράκτια λωρίδα, από την Πάτρα μέχρι τα σύνορα με την Κορινθία, είναι η μόνη επίπεδη καλλιεργήσιμη έκταση. Το πλατύτερό της σημείο, 1,5 χλμ. περίπου, βρίσκεται στην περιοχή ανατολικά του Αιγίου. Καλλιεργούνται αμπέλια, οπωροφόρα δέντρα και ελιές και σε μικρότερη έκταση σιτάρι και ξηροί καρποί στους πρόποδες των λόφων[59].

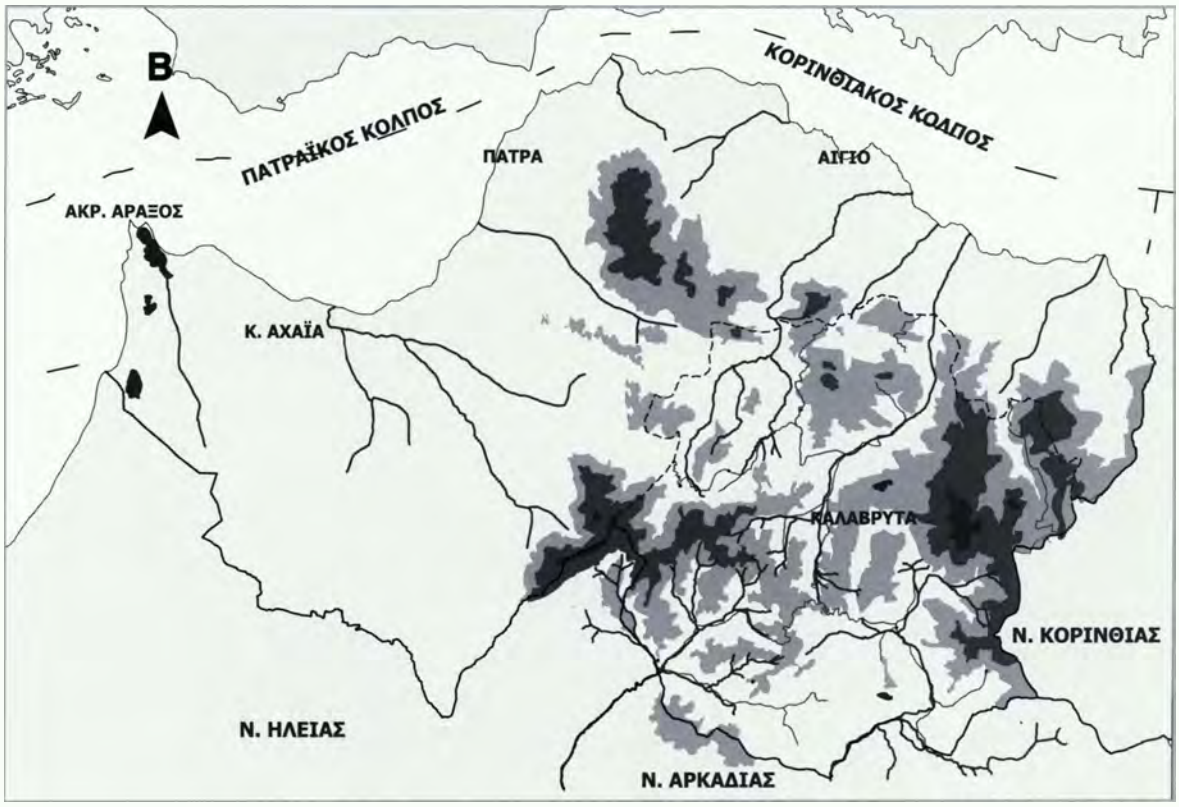
Διαφορετική είναι η γεωγραφική διαμόρφωση στη βορειοδυτική Αχαΐα. Διαιρείται σε δύο μικρότερες περιοχές, τη λεκάνη του Πείρου στα ανατολικά, μια εκτεταμένη επίπεδη επιφάνεια που περιβάλλεται από βουνά και διαρρέεται από παραποτάμους του αριστερού ρου του Πείρου, έτσι ώστε να δημιουργείται η εντύπωση πολλών επάλληλων επιμήκων υψιπέδων, και εκείνη του Λάρισου στα δυτικά. Οι ορεινοί όγκοι στο εσωτερικό της περιοχής (Παναχαϊκό, Ερύμανθος και Σκόλλις, ορεινή ζώνη Μώβρης) έχουν ιδιαίτερα απότομες πλαγιές και η φυσική τους παρουσία είναι επιβλητική. Οι ακτές, που δεν βρίσκονται συνήθως μακριά από αυτό το ανάγλυφο, είναι απότομες και η μόνη περιοχή που είναι ανοιχτή προς τη θάλασσα είναι στραμμένη προς τη Δύση. Οι δυτικές ακτές της Αχαΐας και της Ηλείας καλύπτονται από χαμηλές ελώδεις πεδιάδες και λιμνοθάλασσες, αποτέλεσμα της αδυναμίας των νερών των χειμάρρων να βρουν διέξοδο στη θάλασσα λόγω του χαμηλού επιπέδου της περιοχής, οι οποίες εκτείνονται ανάμεσα στον Λάρισο και τον Πηνειό ποταμό. Η περιοχή γεωλογικά αποτελείται από σχιστολιθικά και αμμώδη πετρώματα, καθώς και εναποθέσεις ανοικτόχρωμων ασβεστόλιθων, και χαρακτηρίζεται για το υψηλό ποσοστό βροχοπτώσεων. Το μεγαλύτερο τμήμα της καλύπτεται από θάμνους. Καλλιεργούνται λίγα αμπέλια, ελιές, σιτάρι και οπωροφόρα δέντρα. Πρόκειται για τη μεγαλύτερη παράκτια πεδιάδα στη βόρεια Πελοπόννησο, προϊόν πλειοπλειστοκαινικών αποθέσεων. Αλλουβιακές αποθέσεις κυριαρχούν στο νότιο τμήμα της, ενώ βορειότερα αντικαθίστανται από αμμώδεις αποθέσεις πηλών. Η περιοχή αποτελεί ένα πολύ καλό παράδειγμα αυτού που είναι γνωστό ως «la mobilité des paysages méditerranéens». Κύριο χαρακτηριστικό της είναι οι διαβρωσιγενείς επιφάνειες. Οι απότομες πλαγιές με την ανεπαρκή βλάστηση και κάλυψη της επιφάνειάς τους είναι δύσκολο να συγκρατήσουν το νερό[60].

57. *Naval Intelligence Division, Admiralty Handbook,* Greece τ. I (1944), 44-50, τ. III (1945), κεφ. VII, 162-166 και 189-190. A. Philippson, *Die griechischen Landschaften* III, I, 1959, κεφ. V.

58. *Naval Intelligence Division*, ό.π., τ. I, 27 και σχέδ. 22-25.

59. Ό.π., τ. III, 162-166.

60. Petropoulos - Rizakis 1994, 183-185. Πρβλ. Λακάκη 1991.

Εικ. 1. Γεωμορφολογικός χάρτης Αχαΐας.

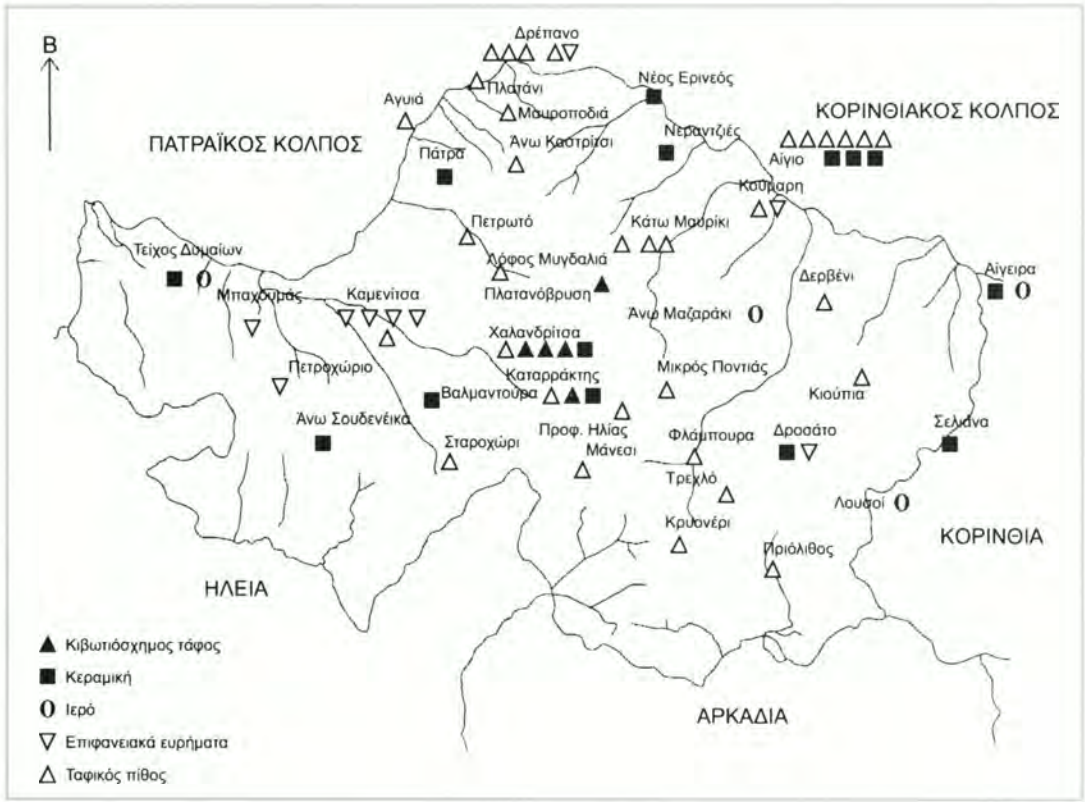
Στην περιοχή ευνοείται η κτηνοτροφία λόγω των άφθονων θάμνων και των κατάλληλων βοσκοτόπων τόσο κατά τους χειμερινούς όσο και κατά τους θερινούς μήνες[61].

Η επιμέρους γεωγραφική παρουσίαση των θέσεων των πρώιμων ιστορικών χρόνων έχει γίνει κατά δύο μεγάλες γεωγραφικές ενότητες, που αντιστοιχούν στις δύο γεωμορφολογικές ζώνες που ήδη αναφέρθηκαν (βλ. κατάλογο θέσεων και Εικ. 1-2). Πρόκειται για τις θέσεις στη βορειοανατολική Αχαΐα (αριθ. 1-23 και 41-42), μια ζώνη που εκτείνεται από την Πάτρα μέχρι τα σύνορα με τη σύγχρονη Κορινθία, ενώ στο εσωτερικό φθάνει μέχρι τα σύνορα με τη σύγχρονη Αρκαδία, και για τις θέσεις στην κεντρική και δυτική Αχαΐα (αριθ. θέσεων 24-40), μια ζώνη που περιλαμβάνει την κοιλάδα των Φαρών και όλη την περιοχή μέχρι τα σύνορα με την Ηλεία[62].

Α 1.1.1. Θέσεις βορειοανατολικής Αχαΐας (αριθ. θέσεων 1-23 και 41-42 / ΚΠ 1α-δ -11)[63]

Η θέση 1 (Πετρωτό-Λόφος Μυγδαλιά) βρίσκεται σε λόφο που δεσπόζει του Πατραϊκού κόλπου (Εικ. 3). Η επιφάνεια του λόφου είναι αλπικό υπόβαθρο με πλούσια παρουσία κροκαλοπαγών πετρωμάτων.

61. *Naval Intelligence Division*, ό.π., τ. III, 189-190.
62. Τα στοιχεία που θα αναφερθούν για τις παρακάτω θέσεις προέκυψαν από παρατηρήσεις σε επιτόπιες επισκέψεις και σε συνεργασία με τον καθηγητή Γεωλογίας του Πανεπιστημίου Πατρών Ν. Κοντόπουλο.
63. Δεν εξετάζονται μεμονωμένα οι θέσεις αριθ. 3, 8, 11, 15-22 και 38 είτε γιατί δεν είναι γνωστή η ακριβής θέση τους είτε γιατί πρόκειται για παλιές ανασκαφές και τα στοιχεία που υπάρχουν είναι ελλιπή.

Εικ. 2. Χάρτης με τις θέσεις κατοίκησης των πρώιμων ιστορικών χρόνων.

Σαφής είναι η παρουσία ποτάμιας ταράτσας και ρήγματος. Οι ταφικοί πίθοι στη συγκεκριμένη θέση βρίσκονταν στην επαφή με τη ρηξιγενή επιφάνεια, μέσα στο υλικό κορημάτων, λίγο ψηλότερα από το γνωστό θολωτό μυκηναϊκό τάφο[64]. Η βλάστηση στην περιοχή αποτελείται από ελαιόδεντρα και αρκετά πουρνάρια. Η κοντινότερη πηγή πηλού θα ήταν ο λόφος του Κάστρου της Πάτρας (Εικ. 4). Βρίσκεται σε άμεση γειτνίαση με τη σημαντική μυκηναϊκή θέση της Αχάια Κλάους. Η θέση ταυτίζεται με την πολίχνη Μεσάτιδα (ΚΠ 1γ).

Η περιοχή της Αγυιάς, από όπου προέρχεται ο ταφικός πίθος της θέσης αριθ. 2, ήταν έλος. Μεγάλες είναι οι ποτάμιες αποθέσεις, όπως φαίνεται και από τη φωτογραφία της ανασκαφής του πίθου, ο οποίος αποκαλύφθηκε μέσα σε στρώμα από ποτάμιες κροκάλες (Εικ. 5). Πιθανότατα ανήκε στην ευρύτερη περιοχή της πολίχνης Άνθειας (ΚΠ 1α).

Η θέση Μάρμαρα στο Άνω Καστρίτσι (αριθ. θέσης 4, Εικ. 6), που ταυτίζεται με την πολίχνη Άρβα (ΚΠ 1δ), χαρακτηρίζεται γεωμορφολογικά από το ανάγλυφο που δημιουργεί το κροκαλοπαγές υπόβαθρο και τις ομαλές πλαγιές-επίπεδα, οι οποίες χαρακτηρίζονται από ψιλό υλικό αμμούχων πηλών και πηλούχων άμμων. Σήμερα στην περιοχή καλλιεργούνται αμπέλια και κερασιές. Ακριβώς στα δυτικά της θέσης περνά το Καστριτσιάνικο ποτάμι ή Χάραδρος. Ένα σημαντικό πλεονέκτημα της θέσης είναι η εκπληκτική θέα που έχει προς τον Κορινθιακό κόλπο και συγκεκριμένα στο πορθμείο του Ρίου-Αντιρρίου, αλλά και προς το ακρωτήριο Αγυιά και την πόλη των Πατρών (Εικ. 7). Στα νότια προστατεύεται από

64. Πετρόπουλος 1990, 499-504.

Εικ. 3. Πετρωτό. Λόφος Μυγδαλιά (αριθ. θέσης 1).

Εικ. 4. Κεραμοποιείο στο λόφο του Κάστρου των Πατρών.

Εικ. 5. Ταφικός πίθος στην Αγυιά (in situ) (αριθ. θέσης 2).

Εικ. 6. Άνω Καστρίτσι. Θέση Μάρμαρα (αριθ. θέσης 4).

Εικ. 7. Άποψη του Πατραϊκού κόλπου από τη θέση Μάρμαρα.

Εικ. 8. Κάτω Καστρίτσι. Θέση Μαυροποδιά. Το Καρά-Ρέμα (αριθ. θέσης 5).

τις υπώρειες του Παναχαϊκού, στις οποίες είναι χτισμένο το σύγχρονο χωριό. Τέλος, στα ανατολικά, μια σειρά λόφων αλλά και το ποτάμι Σέλεμνος χωρίζουν τη θέση από τις σύγχρονες χρονολογικά θέσεις του Πλατανίου και του Δρεπάνου (αριθ. θέσεων 6-7).

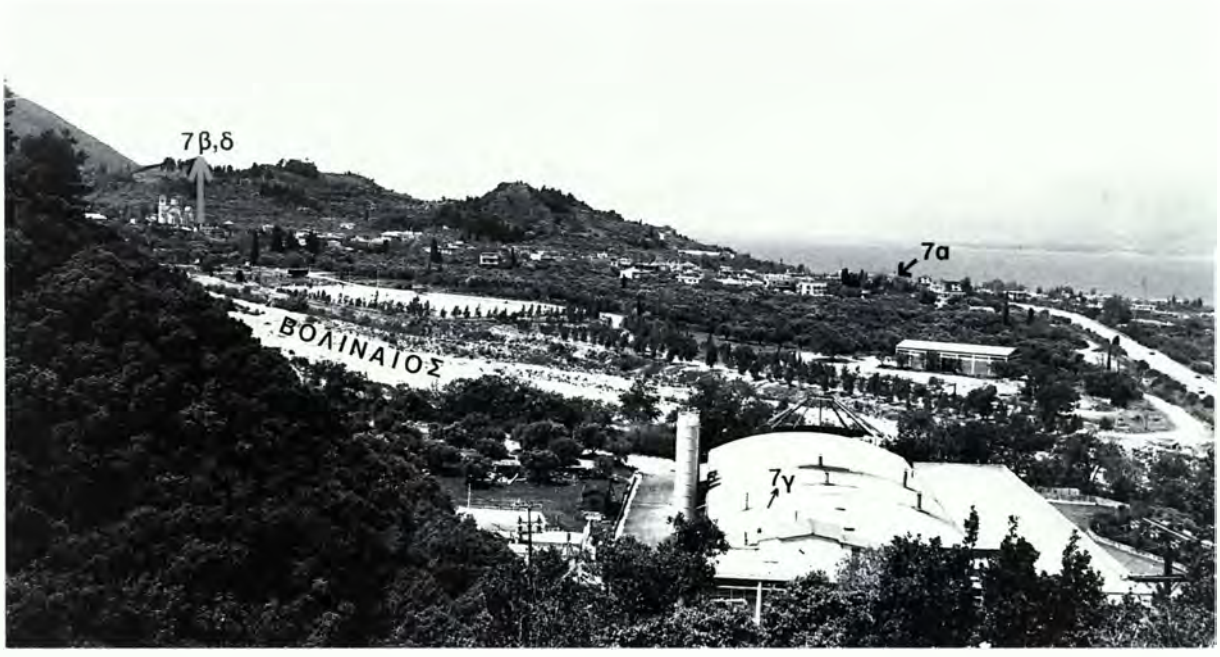
Πριν γίνει αναφορά στις θέσεις ανατολικά από το Άνω Καστρίτσι, θα πρέπει να σημειωθεί η θέση Μαυροποδιά, όπου αποκαλύφθηκε ένας ταφικός πίθος των πρώιμων γεωμετρικών χρόνων. Βρίσκεται ακριβώς δίπλα σε έναν παραπόταμο του Καστριτσιάνικου-Χάραδρου, το Καρά-Ρέμα (Ε ι κ. 8). Στη θέση σήμερα καλλιεργούνται ελιές. Έχει άμεση επαφή με τη θαλάσσια περιοχή του Ρίου και είναι προφυλαγμένη από τα γύρω χαμηλά λοφάκια. Στην περιοχή τοποθετείται η πολίχνη Αργυρά (ΚΠ 2).

Τρεις υστερογεωμετρικοί ταφικοί πίθοι αποκαλύφθηκαν μέσα στην κοίτη της Ξυλοκέρας (αριθ. θέσης 6), στο σημερινό χωριό Πλατάνι[65]. Η ύπαρξη ταφικών πίθων στην περιοχή εντάσσεται στη σειρά των θέσεων που εκτείνονται από το Κάτω Καστρίτσι μέχρι και το εργοστάσιο Βοσινάκη (αριθ. θέσεων 4-7, Ε ι κ. 2).

Αμέσως ανατολικά και δίπλα στον ποταμό Βολιναίο (Δρεπανιώτικο), στο σημερινό χωριό Δρέπανο, έχουν εντοπιστεί και ανασκαφεί τέσσερις θέσεις ταφικών πίθων (αριθ. θέσεων 7α-δ, Ε ι κ. 9). Ο οικισμός που έχει εντοπιστεί στο πλαίσιο εκτεταμένης επιφανειακής έρευνας (αριθ. θέσης 7ε) ταυτίζεται με την πολίχνη Βολίνα (ΚΠ 3). Η περιοχή χαρακτηρίζεται για το αλλουβιακό, ριπιδιακό υπόβαθρο. Πρόκειται για ποτάμια ιζήματα (υλικό πλημμυρών) μαζί με κροκαλοπαγή πετρώματα. Αποτέλεσμα των ποτάμιων αποθέσεων είναι και η παρουσία αυξημένης ποσότητας άμμου στο έδαφος της περιοχής. Αυξημένη είναι η καλλιέργεια ελαιοδέντρων.

Όλες οι θέσεις δεσπόζουν του Κορινθιακού κόλπου και ελέγχουν το στενό Ρίου-Αντιρρίου, όπως άλλωστε και οι υπόλοιπες θέσεις της παράκτιας περιοχής ανατολικά της Πάτρας. Ένα επιπλέον χαρακτηριστικό είναι η γειτνίασή τους με ποτάμια.

65. Petropoulos - Rizakis 1994, σχέδ. 6.

Εικ. 9. Δρέπανο. Άποψη των θέσεων από λόφο στα βορειοανατολικά (αριθ. θέσεων 7α-δ).

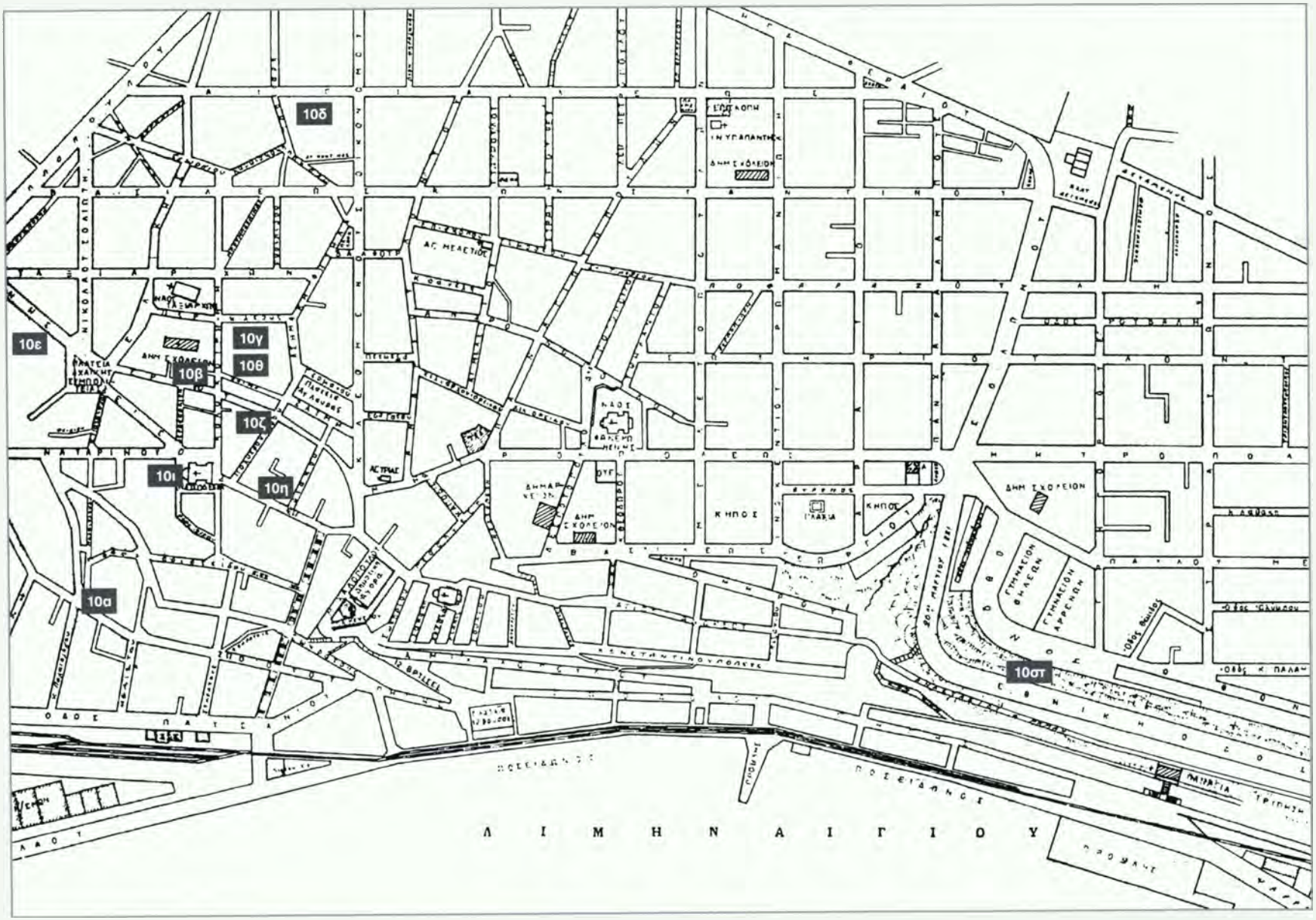
Κεραμική των πρώιμων και μέσων γεωμετρικών χρόνων προέρχεται από τον Νέο Ερινεό (αριθ. θέσης 8), λίγα χιλιόμετρα δυτικά του Αιγίου (Ε ι κ. 2). Τα ελλιπή ανασκαφικά δεδομένα δεν επιτρέπουν να προσδιοριστεί ακριβώς το είδος της θέσης. Η μόνη έγκυρη πληροφορία είναι ότι τα κινητά ευρήματα προέρχονται από τάφους που ήλθαν στο φως κατά τη διάρκεια εργασιών κοντά στη διερχόμενη σιδηροδρομική γραμμή. Ο Νέος Ερινεός μαζί με τις Νεραντζιές (αριθ. θέσης 41), από όπου προέρχονται δύο κανθαρίσκοι του τέλους της ΥΓ περιόδου, ανήκουν στο γεωλογικό τρίγωνο Βερίνο - Αρραβωνίτσα - Νεραντζιές, με κύριο χαρακτηριστικό τις λιμναίες και λιμνοθαλάσσιες αποθέσεις, στις οποίες οφείλεται το ψιλό υλικό αμμούχου πηλού. Το ίδιο υλικό συναντάται και στην περιοχή της Τραπεζάς/Κούμαρη[66], στην οποία τοποθετείται η πόλη των Ρυπών (αριθ. θέσης 9/ΚΠ 4), αλλά και νοτιότερα στο Κάτω Μαυρίκι[67] (αριθ. θέσεων 13α-γ). Και οι τέσσερις θέσεις βρίσκονται σε άμεση γειτνίαση με τους ποταμούς Φοίνικα (Νέος Ερινεός), Μεγανείτα (Νεραντζιές-Τραπεζά/Κούμαρη) και Σελινούντα (Μαυρίκι) συνεχίζοντας το συγκεκριμένο χαρακτηριστικό των θέσεων της ζώνης της Πατραϊκής.

Όσον αφορά στις καλλιέργειες, ευδοκιμούν τα εσπεριδοειδή, οι ελιές και τα αμπέλια, ενώ όλες οι θέσεις έχουν άμεση πρόσβαση και έλεγχο του Κορινθιακού κόλπου.

Η πόλη του Αιγίου βρίσκεται σε στενή παραλιακή ζώνη και πάνω σε λόφους ύψους 50 μ. Χτισμένη σε επάλληλα άνδηρα δεσπόζει του Κορινθιακού κόλπου, ενώ το ακρωτήριο Γύφτισσα, στη θαλάσσια περιοχή της Αλυκής, που κλείνει τον όρμο του Αιγίου, είναι το κοντινότερο σημείο της ακτογραμμής με την ακτή της Στερεάς Ελλάδας, στοιχείο πολύ σημαντικό για την επικοινωνία των δύο περιοχών και τη διάδοση των προϊόντων των κεραμικών τους εργαστηρίων. Η αρχαία πόλη εκτεινόταν προς τα δυτικά μέχρι τον ποταμό

66. Επιπλέον, θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο λόφος Τραπεζά, όπου ο αρχαίος οικισμός, βρίσκεται πάνω σε κροκαλοπαγή πετρώματα, προερχόμενα από αλλουβιακές, ριπιδιακές αποθέσεις.

67. Στη συγκεκριμένη θέση θα γίνει αναφορά και στη συνέχεια, μια και βρίσκεται αρκετά στο εσωτερικό.

Εικ. 10. Χάρτης με τις θέσεις των πρώιμων ιστορικών χρόνων στο Αίγιο (αριθ. θέσεων 10α-ι).

Μεγανείτα και προς τα ανατολικά έως τον Κερυνίτη[68]. Σε δέκα σημεία έχουν εντοπιστεί, κατά τις πρόσφατες ανασκαφές, ίχνη κατοίκησης των πρώιμων ιστορικών χρόνων (ταφικοί πίθοι, κεραμική και τμήμα καμπύλου τοίχου) (αριθ. θέσεων 10α-ι, Εικ. 10). Το νεκροταφείο καταλαμβάνει το ανατολικό τμήμα της σύγχρονης πόλης. Στην ίδια περιοχή βρίσκονται και οι θέσεις αριθ. 10ζ-η, από τις οποίες έχει προέλθει κεραμική από επιχώσεις που χρονολογείται από τους πρωτογεωμετρικούς έως και τους υστερογεωμετρικούς χρόνους. Εξαίρεση αποτελεί το αγγείο της θέσης αριθ. 10στ που βρέθηκε σε μυκηναϊκό θαλαμωτό τάφο στο αντίστοιχο νεκροταφείο των χρόνων αυτών στην Καλλιθέα, στο δυτικό άκρο της πόλης[69].

Γεωλογικά ανήκει στην ίδια με τις προηγούμενες θέσεις περιοχή χωρίς ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Όσον αφορά στις καλλιέργειες, ευδοκιμούν τα εσπεριδοειδή, οι ελιές και τα κηπευτικά, ενώ στα γύρω υψώματα ευνοείται η καλλιέργεια των αμπελιών και της σταφίδας.

Μετά το Αίγιο στον κατάλογο των θέσεων αναφέρεται το Δερβένι (αριθ. θέσης 11), από όπου έχει προέλθει ένας ταφικός πίθος των ύστερων πρωτογεωμετρικών χρόνων, και το χωριό Αιγαί (αριθ. θέσης 12, ΚΠ 10), που ανασκάπτεται από το Αυστριακό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο[70]. Η πρώτη θέση βρίσκεται στον αγροτικό δρόμο προς το χωριό Μαμουσιά, που έχει ταυτιστεί με την αρχαία Κερύνεια (ΚΠ 6). Από την περιοχή περνά ο Κερυνίτης ποταμός, που ήταν και το ανατολικό όριο της πόλης του Αιγίου. Με εύκολη πρόσβαση στις γύρω βουνοκορφές για ασφάλεια, και αυτή η θέση είχε άμεση επαφή με τον Κορινθιακό κόλπο. Τα παραπάνω συμπληρώνει η εύφορη γη, κατάλληλη για την καλλιέργεια ελαιοδέντρων και αμπελιών.

Η τελευταία προς τα ανατολικά θέση στην Αχαΐα όπου έχουν διαπιστωθεί στοιχεία εγκατάστασης κατά τη διάρκεια των πρώιμων ιστορικών χρόνων είναι το χωριό Αιγαί, που ταυτίζεται με την αρχαία Αίγειρα (Εικ. 11). Η κεραμική προέρχεται από τις ανασκαφές στο λόφο της ακρόπολης[71]. Τόσο η περιοχή του θεάτρου όσο και ο λόφος της ακρόπολης (Εικ. 12) χαρακτηρίζονται γεωλογικά από την ύπαρξη θαλάσσιας ταράτσας από κροκαλοπαγή πετρώματα ασβεστολιθικής σύνθεσης, κάτω από την οποία αναπτύσσονται αμμούχοι πηλοί και πηλούχοι άμμοι χρώματος γκριζόφαιου έως κιτρινόφαιου. Η περιοχή, επίσης, έχει άμεση κατόπτευση του Κορινθιακού κόλπου, ενώ στα νότια προστατεύται από τον όγκο των Αροανίων.

Σε μικρή απόσταση νοτιοανατολικά της Αίγειρας βρίσκεται η Σελιάνα (αριθ. θέσης 42, ΚΠ 11), το ανατολικότερο σημείο της ενδοχώρας, από όπου προέρχεται ταφικό σύνολο τεσσάρων αγγείων τύπου «Θάψου». Σε δοκιμαστικές τομές που έχει πραγματοποιήσει στην περιοχή το Αυστριακό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο ήλθαν στο φως τμήματα κατασκευών γεωμετρικών-αρχαϊκών χρόνων. Η θέση έχει ταυτιστεί με την πολίχνη Φελλόη[72].

Στην ενδοχώρα της Αιγιάλειας και σε μικρή απόσταση νότια της πόλης του Αιγίου, στο χωριό Κάτω Μαυρίκι, κατά τη διάνοιξη του δρόμου προς το μοναστήρι των Ταξιαρχών ήλθαν στο φως τρεις θέσεις ταφικών πίθων (αριθ. θέσεων 13α-γ, Εικ. 13). Η περιοχή παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον· δίπλα στον ποταμό Σελινούντα, περιβάλλεται από βουνά στα βορειοανατολικά, ενώ ελέγχει λόγω θέσης τον Κορινθιακό κόλπο. Γεωλογικά χαρακτηρίζεται από τα κροκαλοπαγή πετρώματα και το αλπικό υπόβαθρο. Καλλιεργούνται ελιές και αμπέλια, ενώ λίγο χαμηλότερα προς το Αίγιο ευδοκιμούν και τα εσπεριδοειδή. Η θέση παρουσιάζει γεωγραφική ομοιότητα με τις ήδη αναφερθείσες θέσεις τόσο της Πατραϊκής όσο και αυτές που βρίσκονται δυτικά του Αιγίου, όσον αφορά στη γειτνίαση με ποταμούς, στην εύφορη γη και στην άμεση θέα προς τη θάλασσα.

Σημαντική για την τοπογραφία της Αχαΐας των πρώιμων ιστορικών χρόνων είναι η θέση του ιερού βόρεια του μεγάλου οροπεδίου της Ρακίτας στο Άνω Μαζαράκι (αριθ. θέσης 14, Εικ. 2), σε υψόμετρο 1.150 μ. περίπου πάνω στο Παναχαϊκό, στο βορειότερο άκρο μιας μακρόστενης κοιλάδας και δίπλα σε αρχαίο

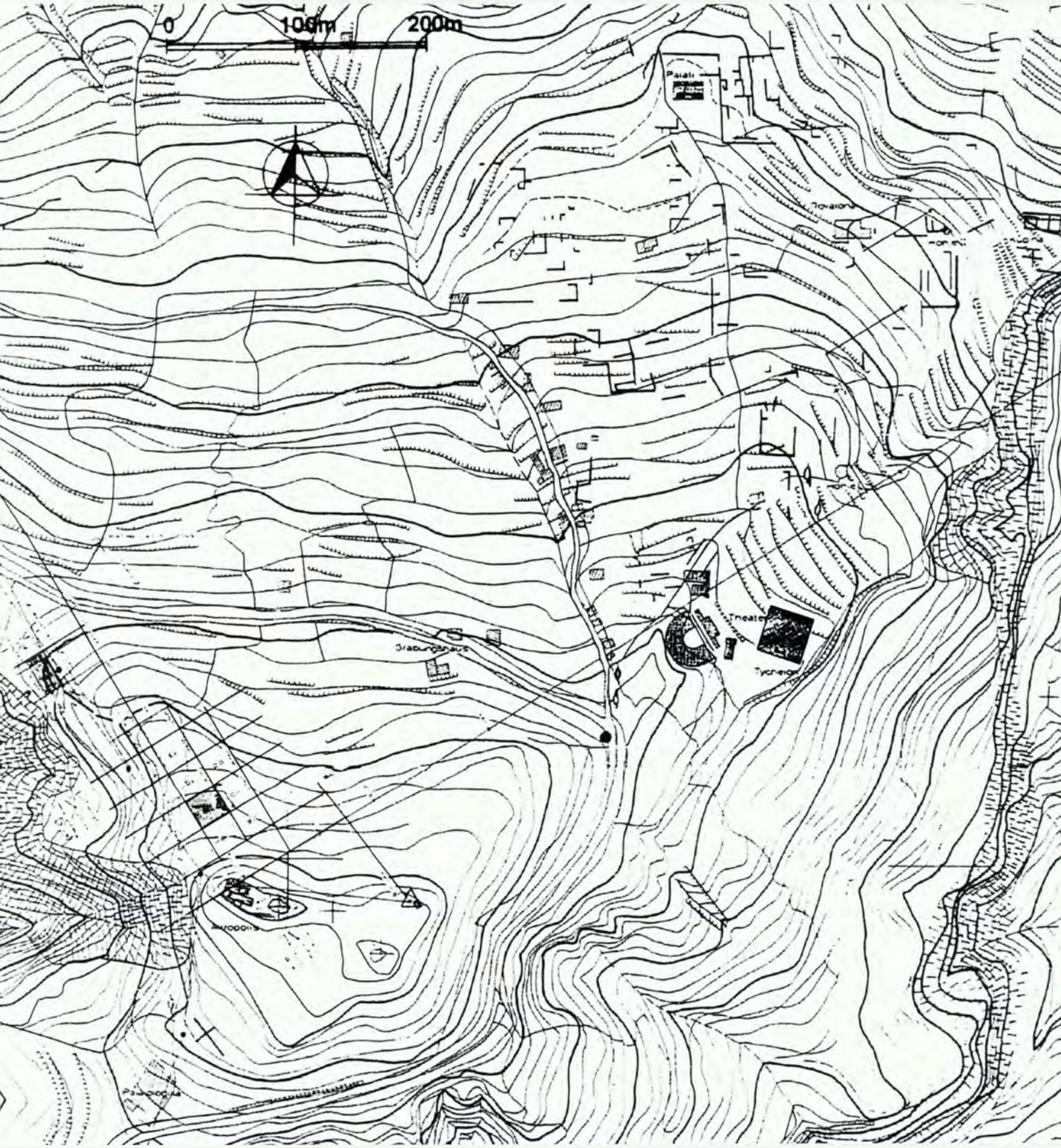
68. Παυσ. VII 23, 5.

69. A.J. Papadopoulos, *Excavations at Aigion - 1970*, SIMA 46, Göteborg 1976.

70. Αν και παρεμβάλλονται και άλλες θέσεις ανάμεσα στο Αίγιο και στις δύο αναφερθείσες, οι συγκεκριμένες προηγούνται γιατί ανήκουν στην παραλιακή ζώνη και όχι στο εσωτερικό της Αιγιάλειας.

71. Schwarz 1986.

72. Παπαχατζής 1992, 167, σημ. 1.

Εικ. 11. Τοπογραφικό σχέδιο περιοχής Αίγειρας (πηγή: Rizakis 1992, σχέδ. 8) (αριθ. θέσης 12).

Εικ. 12. Ακρόπολη Αίγειρας, νοτιοανατολικά του αρχαίου θεάτρου.

Εικ. 13. Κάτω Μαυρίκι. Ταφικοί πίθοι στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου (αριθ. θέσης 13α).

δρόμο. Ίχνη του συγκεκριμένου δρόμου εντοπίστηκαν κατά την ανασκαφική περίοδο του 1995, σε επιφανειακή έρευνα που πραγματοποιήθηκε από το ιερό προς το Αίγιο μέσω της κοιλάδας του Μεγανείτα. Ο δρόμος δεν σταματούσε στο ιερό, αλλά συνέχιζε μέσω Καλαβρύτων και κατέληγε στην Αρκαδία[73].

Στο οροπέδιο της Ρακίτας υπάρχει μικρή λίμνη κοντά στο σύγχρονο οικισμό, γύρω από την οποία η γη ήταν εύφορη. Κατάλληλη για καλλιέργεια θα ήταν και η περιοχή στη θέση Βαρικά, ονομασία που οφείλεται στα ομώνυμα χόρτα που φυτρώνουν στο σημείο λόγω της αφθονίας νερού, θέση που βρίσκεται 1.000 μ. περίπου βορειοανατολικά της εκκλησίας της Αγίας Παρασκευής και νοτιοδυτικά της Κοκκινόβρυσης, όπου καλλιεργούνται κηπευτικά. Σημαντικές δραστηριότητες στην περιοχή είναι ακόμη η κτηνοτροφία και το κυνήγι, ενώ στην αρχαιότητα στους οικονομικούς πόρους θα πρέπει να προστεθούν και τα έσοδα από το ιερό[74].

Οι θέσεις αριθ. 15-23 του καταλόγου ανήκουν στην επαρχία Καλαβρύτων, η οποία αποτελούσε τμήμα της αρχαίας Αρκαδίας. Η ομοιότητα, ωστόσο, της κεραμικής παραγωγής τους με την υπόλοιπη κεραμική των πρώιμων ιστορικών χρόνων της Αχαΐας οδήγησαν στην παρουσίαση και εξέταση και των θέσεων αυτών. Από τις αναφερθείσες, επτά είναι θέσεις νεκροταφείων (αριθ. 15 και 17-22), με κύριο χαρακτηριστικό τη χρήση ταφικών πίθων, μία θέση ιερού, αυτή του ιερού της Αρτέμιδος Ημέρας στους Λουσούς (αριθ. θέσης 16), και μία θέση οικισμού (αριθ. 23). Όλα τα σημεία βρίσκονται στο περισσότερο επίπεδο τμήμα που σχηματίζει το έντονο ανάγλυφο της περιοχής ανάμεσα στον Ερύμανθο και τα Αροάνια (Εικ. 1-2). Καμία από τις θέσεις, όπως άλλωστε είναι φυσικό, δεν έχει πρόσβαση στη θάλασσα. Ωστόσο, η επικοινωνία τόσο μεταξύ τους και με την περιοχή της Αιγιάλειας όσο και με αυτή των Φαρών της δυτικής Αχαΐας ήταν δυνατή χάρη στην ύπαρξη δύο, τουλάχιστον, αρχαίων δρόμων που περνούσαν από την περιοχή[75] και στους οποίους έχει ήδη γίνει αναφορά στην εξέταση της θέσης του ιερού στο Άνω Μαζαράκι.

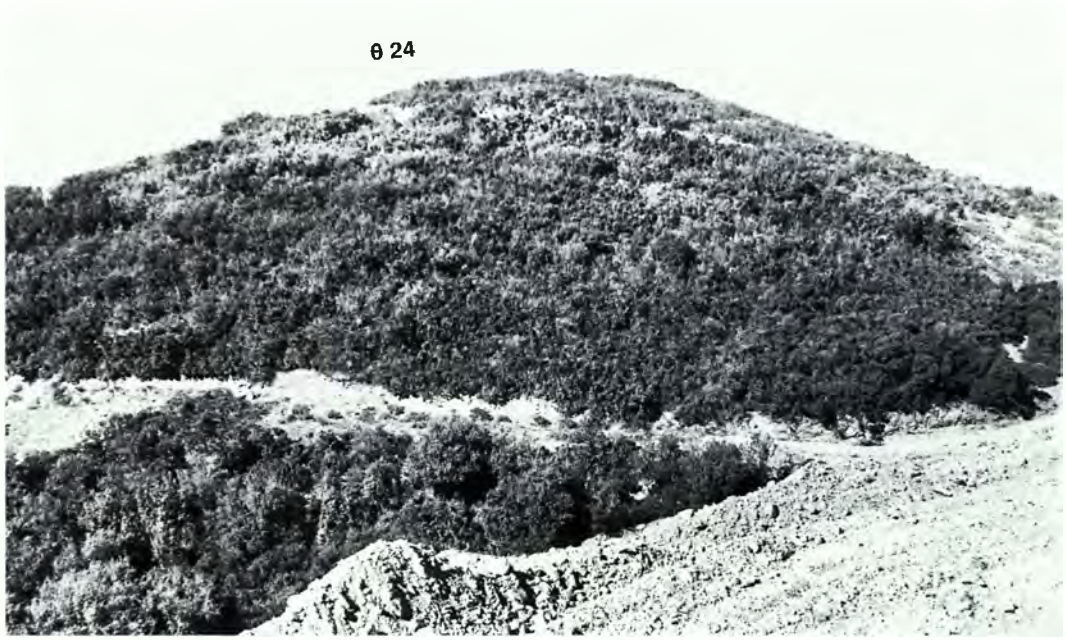
Όλες οι θέσεις βρίσκονται σε εύφορες κοιλάδες, που διαμορφώνονται ανάμεσα στους δύο προαναφερόμενους ορεινούς όγκους και στον Βουραϊκό/Ερασίνο ποταμό, και σε σημεία που ελέγχουν τα φυσικά περάσματα[76]. Η περιοχή με τα πυκνά δάση και τα άφθονα νερά ήταν κατάλληλη για την εγκατάσταση αγροτικών και κτηνοτροφικών κοιτίδων. Ενισχυτικό της παραπάνω άποψης είναι η πυκνή κατοίκηση της περιοχής ήδη από τους προϊστορικούς χρόνους[77].

Α 1.1.2. Θέσεις κεντρικής και δυτικής Αχαΐας (αριθ. θέσεων 24-40 / ΚΠ 14-17)

Οι θέσεις της περιοχής της Χαλανδρίτσας-Καταρράκτη και της κοιλάδας των Φαρών (Εικ. 2) έχουν αναπτυχθεί στις δυτικές υπώρειες του Ερύμανθου και στην εύφορη γη που διαρρέουν ο Πείρος και οι παραπόταμοι που πηγάζουν από αυτόν. Ανεπτυγμένη στην περιοχή είναι και η κτηνοτροφία. Όλες οι θέσεις έχουν ορατότητα της θαλάσσιας περιοχής του Πατραϊκού κόλπου.

Ο λόφος Τρουμπέ στη Χαλανδρίτσα (αριθ. θέσης 24) δεσπόζει της ευρύτερης περιοχής (Εικ. 14). Βρίσκεται σε μικρή απόσταση βορειοδυτικά του εκτεταμένου μυκηναϊκού νεκροταφείου θαλαμωτών τάφων του Αγίου Βασιλείου και σε άμεση γειτνίαση με τους υστερογεωμετρικούς κιβωτιόσχημους τάφους της θέσης Σκόρου στη Χαλανδρίτσα (αριθ. θέσης 25), αλλά και τη χαράδρα Μαρνόλακκα, από όπου προέρχεται ο ταφικός πίθος της θέσης αριθ. 26, ενώ δίπλα ακριβώς περνά ο δρόμος που οδηγούσε από την ενδοχώρα στην Πάτρα. Όλες οι παραπάνω θέσεις έχουν ορατότητα προς τη θαλάσσια περιοχή της Κάτω Αχαΐας και βρίσκονται σε μικρή απόσταση από τις θέσεις της περιοχής Καταρράκτη και Χαλανδρίτσας (αριθ. θέσεων 27-34).

73. Πετρόπουλος 1997, 172-175, εικ. 22, σχέδ. 5.
74. Πετρόπουλος 1987-1988, 95-96.
75. Πετρόπουλος 1997, 173-175.
76. Μ. Πετρόπουλος, Τοπογραφικά βόρειας Αρκαδίας, *ΗΟΡΟΣ* 3 (1985), 63-73. Γ. Πίκουλας, Οχυρό στην Κέρτεζη Καλαβρύτων, στο Ριζάκης 1991, 265-268.
77. Αδ. Σάμψων, Προϊστορικοί οικισμοί στην περιοχή Καλαβρύτων, *Πρακτικά Β΄ Τοπικού Συνεδρίου Αχαϊκών Σπουδών, Καλάβρυτα, 25-27 Ιουνίου* 1983, Αθήνα 1986, 33-39.

Εικ. 14. Λόφος Τρουμπέ. Χαράδρα Μαρνόλακκα (αριθ. θέσης 24).

Στο σημερινό χωριό Καταρράκτης, σε μικρή απόσταση ανατολικά της Χαλανδρίτσας, έχουν εντοπιστεί τέσσερις θέσεις κιβωτιόσχημων τάφων και ταφικών πίθων υστερογεωμετρικών χρόνων (αριθ. θέσεων 27-29 και 31), ενώ αναφέρεται και μία πιθανή θέση οικισμού (αριθ. 30) των πρώιμων ιστορικών χρόνων. Ο λόφος του Αγίου Γεωργίου, όπου σε δοκιμαστικές τομές ήλθε στο φως πλήθος οστράκων γεωμετρικών χρόνων[78] (Ε ι κ. 15), βρίσκεται σε εκπληκτική θέση ελέγχου όλης της γύρω περιοχής (Ε ι κ. 16), τόσο της Χαλανδρίτσας όσο και του κάμπου των Φαρών αλλά ακόμη βορειότερα του Πατραϊκού κόλπου[79]. Στην περιοχή ευνοείται η καλλιέργεια σιτηρών. Σε μικρή απόσταση από τον Άγιο Γεώργιο βρίσκονται οι θέσεις αριθ. 31, 33 και 34 (Ε ι κ. 17-18), ενώ λίγο μακρύτερα, βορειοδυτικά η θέση αριθ. 32 (Ε ι κ. 2).

Σε μικρή απόσταση νότια της Χαλανδρίτσας και του Πείρου βρίσκεται το Σταροχώρι, όπου αποκαλύφθηκε μεσογεωμετρικός ταφικός πίθος στη θέση Κουφάλες (αριθ. θέσης 35, Ε ι κ. 2). Πρόκειται για χαμηλό λόφο με καλλιέργεια αμπελιών και ελαιοδέντρων, αλλά και πρόσβαση σε βοσκοτόπους.

Όλες οι θέσεις της περιοχής των Φαρών θα πρέπει να ανήκαν σε μικρές κοιτίδες εγκατάστασης με γεωργικό ή κτηνοτροφικό χαρακτήρα. Οι κάτοικοι διέμεναν σε πρόχειρες εγκαταστάσεις, έχοντας ως αναφορά, ίσως, το λόφο του Αγίου Γεωργίου, και έθαβαν τους νεκρούς τους δίπλα στο χώρο κατοικίας τους. Έτσι θα πρέπει να ερμηνευθούν οι διάσπαρτες και χωρίς οργάνωση θέσεις ταφικών πίθων και κιβωτιόσχημων τάφων της περιοχής, οι οποίες πιθανότατα ανήκαν σε κοιτίδες εγκατάστασης, από τη συνένωση των οποίων σχηματίστηκε η πόλη των Φαρών (ΚΠ 17).

Ακόμη δυτικότερα βρίσκονται οι θέσεις αριθ. 36-40, από όπου προέρχονται ενδείξεις κατοίκησης κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους είτε από τυχαία εκσκαφή είτε από εκτεταμένη επιφανειακή έρευνα.

78. Παρ' όλο τον εκτενή και επισταμένο έλεγχο στις αποθήκες του Μουσείου Πατρών, δεν εντοπίστηκαν τα ευρήματα από τη συγκεκριμένη θέση.

79. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο σύγχρονος κτηνοτροφικός οικισμός Ροδιά-Μπούγα είναι χτισμένος σε τέτοιο σημείο ώστε να μην είναι ορατός από το δρόμο. Χαρακτηριστική είναι η πληροφορία των κατοίκων ότι τα γερμανικά στρατεύματα δεν κατάφεραν να τους εντοπίσουν.

Εικ. 15. Ο λόφος Αγίου Γεωργίου από το δρόμο Χαλανδρίτσας-Καταρράκτη. Στα ριζά του λόφου η θέση Φτέρη και η Χαλανδρίτσα από τον ίδιο λόφο (αριθ. θέσεων 29-30).

Εικ. 16. Από το λόφο του Αγίου Γεωργίου η θέση αριθ. 24 (28ο χλμ.) και ο κάμπος των Φαρών, όπου οι θέσεις αριθ. 27-31.

Εικ. 17. Κιβωτιόσχημος τάφος στη θέση Αριδράκου (αριθ. θέσης 31).

Εικ. 18. Ο λόφος Αγίου Γεωργίου (αριθ. θέσης 30), από τη θέση Αριδράκου.

Εικ. 19. Πετροχώριον (αριθ. θέσης 37).

Εικ. 20. Καμενίτσα Αλισσού. «Κυπαρίσσια Παπαστεφάνου» (αριθ. θέσης 38ε).

Από δύο σημεία (κτήματα Συμβουλόπουλου και Ζησιμόπουλου) στα Άνω Σουδενέικα (θέση αριθ. 36α-β, Ε ι κ. 2) έχει προέλθει κεραμική των υστερογεωμετρικών χρόνων. Η δεύτερη θέση βρίσκεται δίπλα στο σύγχρονο κεντρικό δρόμο του χωριού σε άμεση γειτνίαση με πηγή νερού. Ωστόσο, ο χώρος χαρακτηρίζεται από αυξημένη διάβρωση. Εντατική είναι η καλλιέργεια ελαιοδέντρων και αμπελιών.

Σε λόφο ανατολικά του σύγχρονου οικισμού (Ε ι κ. 19) του Πετροχωρίου εντοπίστηκαν άφθονα όστρακα πρώιμων αρχαϊκών χρόνων. Ο λόφος περιβάλλεται δυτικά και ανατολικά από βαθιές κοιλάδες, ενώ στα νότια υψώνονται οι βουνοκορφές της Μώβρης με δυνατότητα εύκολης και άμεσης διαφυγής στην ενδοχώρα. Άμεση είναι η ορατότητα και της θαλάσσιας περιοχής της Κάτω Αχαΐας (Ε ι κ. 1-2). Γεωλογικά κυριαρχεί ο φλύσχης με χώμα κατάλληλο για την κεραμική παραγωγή, πλούσιο σε ανθρακικό ασβέστιο. Παρατηρήθηκαν, επίσης, αποθέσεις επάνω από το υγιές πέτρωμα, στοιχείο που δηλώνει την ύπαρξη ρεμάτων. Πολύ κοντά, άλλωστε, στο σημερινό χωριό περνά το ρέμα του Τσαγκαρά. Στην περιοχή ευνοείται η κτηνοτροφία και η καλλιέργεια ελαιοδέντρων.

Στα νοτιοδυτικά της πόλης των Πατρών βρίσκονται οι τρεις τελευταίες θέσεις όπου σώζονται ίχνη κατοίκησης κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους (αριθ. θέσεων 38-40, Ε ι κ. 2). Το κεντρικό τμήμα της περιοχής, όπου οι παραπάνω θέσεις, αποτελείται από χαμηλούς λόφους. Η λοφοσειρά κατεβαίνει κλιμακωτά μέχρι τη δεξιά όχθη, κοντά στις εκβολές του ποταμού Πείρου. Στη βόρεια πλευρά υπάρχει μικρή πεδιάδα πλάι στη θάλασσα, ενώ στη νότια σχηματίζεται η κοιλάδα του κάτω ρου του Πείρου. Το έδαφος της περιοχής είναι εύφορο και η βλάστηση πλούσια. Στο μεγαλύτερο μέρος της καλλιεργούνται ελιές και αμπέλια.

Στην περιοχή της Καμενίτσας (αριθ. θέσης 38) έχει σημειωθεί σε τρία σημεία η ύπαρξη μεγάλης ποσότητας οστράκων, ενώ σε δύο σημεία (αριθ. θέσεων 38δ-ε, Ε ι κ. 20) εντοπίστηκαν δύο ακέραιοι υστερογεωμετρικοί κάνθαροι. Τα δεδομένα συνηγορούν υπέρ της αναγνώρισης ενός μικρού οικισμού και μίας θέσης νεκροταφείου, ενώ ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η πρόταση για αναγνώριση στην ευρύτερη περιοχή ενός από τους δήμους της αρχαίας Ωλένου (ΚΠ 14)[80].

Από περισυλλογή προέρχεται η μεγάλη ποσότητα κεραμικής μεσογεωμετρικών και υστερογεωμετρικών χρόνων και από την επόμενη θέση στην περιοχή της Κάτω Αχαΐας[81] (αριθ. θέσης 39, ΚΠ 15). Πρόκειται για το λόφο Μπαχουμάς (Ε ι κ. 21), λίγα χιλιόμετρα δυτικά της Κάτω Αχαΐας και στο δρόμο προς το χωριό Νιφορέικα, με εκπληκτική θέα στον κόλπο των Αλυκών. Όλος ο λόφος από όπου έγινε η περισυλλογή αποτελείται από φερτό υλικό. Οι πλαγιές του έχουν έντονη κλίση. Είναι, λοιπόν, πολύ φυσικό η θέση εγκατάστασης να εκτεινόταν νοτιότερα στο παρακείμενο πλάτωμα και να έχει καταστραφεί από πλημμυρικές αποθέσεις, εξαιτίας των οποίων άφθονη κεραμική μεταφέρθηκε σε άλλη θέση. Σε γεωλογική τομή που έγινε σε παρειά του λόφου αποδείχθηκε η ύπαρξη πηλούχου άμμου χρώματος σκούρου πορτοκαλοκίτρινου (10YR 6/6) κάτω από τη διαβρωσιγενή επιφάνεια. Το παραπάνω επιτρέπει να αναγνωριστεί η ύπαρξη της κατάλληλης πρώτης ύλης για την παραγωγή κεραμικής στην περιοχή.

Τελειώνοντας, θα πρέπει να γίνει αναφορά στη σημαντικότατη θέση του Τείχους Δυμαίων[82] (θέση αριθ. 40, Ε ι κ. 1-2). Βρίσκεται στο άκρο του ακρωτηρίου Άραξος, στο νοτιότερο λόφο των Μαύρων Βουνών, ύψ. 80 μ. Ο λόφος της ακρόπολης αποτελείται από ασβεστολιθικά πετρώματα, στα οποία ενίοτε παρεμβάλλεται κερατόλιθος. Κατά διαστήματα παρατηρήθηκε αμμόχωμα με αρκετά θαλάσσια όστρεα, στοιχείο που δηλώνει τη μεταφορά του υλικού από τη γειτονική λιμνοθάλασσα. Παλαιότερα περνούσε από τη θέση κάποιος παραπόταμος του Πείρου, σήμερα όμως υπάρχει μεγάλη έλλειψη νερού. Ανεπτυγμένη είναι η κτηνοτροφία και η αλιεία και όχι η γεωργία.

80. Κ. Παπαγιαννόπουλος, Επιφανειακή αρχαιολογική έρευνα στην περιοχή Αλισσού-Θερειανού Αχαΐας, *Τόμος τιμητικός Κ.Ν. Τριανταφύλλου*, Πάτραι 1990, 545-549.

81. Η περισυλλογή έγινε από την αρχαιολόγο Βασιλογάμβρου, την οποία ευχαριστώ θερμά για την πληροφορία. Η θέση είναι η ίδια με το λόφο Μπουχώματα που αναφέρεται από τον Ε. Μαστροκώστα, *ΠΑΕ* 1963, 98.

82. Η άφθονη κεραμική πρωτογεωμετρικών και γενικά γεωμετρικών χρόνων που αναφέρεται ότι έχει προέλθει από την περιοχή δεν έχει εντοπιστεί στις αποθήκες του Μουσείου Πατρών.

Εικ. 21. Κάτω Αχαΐα, θέση Μπαχουμάς (αριθ. θέσης 39).

Εικ. 22. Λόφος των Καμινίων στην Καμενίτσα, όπου οι βυζαντινοί αποθέτες και τα σύγχρονα καμίνια.

Εικ. 23. Δειγματοληψία στο λόφο Μπαχουμά.

Η σημασία της θέσης έγκειται στη δυνατότητα ελέγχου που θα μπορούσε να ασκεί στην έξοδο του Πατραϊκού κόλπου προς το Ιόνιο πέλαγος, ενώ δεν είναι απίθανο να αποτελούσε τον τελευταίο σταθμό των πλοίων με κατεύθυνση τις ακτές της Ιταλίας. Η έλλειψη δυνατότητας μελέτης της κεραμικής των πρώιμων ιστορικών χρόνων που έχει προέλθει από τη θέση δεν επιτρέπει την εξαγωγή περισσότερων συμπερασμάτων για το χαρακτήρα και τη σημασία της.

Α 1.2. Πηγές αργιλοχωμάτων (πηλού)[83]

Όπως προέκυψε από την εξέταση της γεωμορφολογίας των θέσεων των πρώιμων ιστορικών χρόνων, όλες βρίσκονταν λιγότερο ή περισσότερο κοντά σε πηγές πηλού. Επιπλέον, δύο ακόμη παράγοντες απαραίτητοι για την κεραμική παραγωγή, η καύσιμη ύλη και το νερό, είχαν εξασφαλιστεί, αφού από τη μια σε όλες τις θέσεις ευδοκιμούσε η ελιά, το κουκούτσι της οποίας μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως καύσιμη ύλη[84], και από την άλλη όλες βρίσκονταν κοντά σε ποτάμια.

Σημαντικό όσον αφορά στη θεωρητική προσέγγιση των περιβαλλοντικών παραγόντων που κρίνονται απαραίτητοι για την κεραμική παραγωγή είναι το έργο του Arnold[85]. Εξετάζει τις πηγές και την ποιότητα του πηλού σε σχέση με τη γεωμορφολογία της κάθε περιοχής και αναλύει όλους τους παράγοντες που είναι δυνατόν να επηρεάσουν τα διάφορα στάδια της κεραμικής παραγωγής: την καύσιμη ύλη, το νερό, την απόσταση του οικισμού από την πηγή του πηλού, τον καιρό και το κλίμα, αλλά και τις ανάγκες του οικισμού για συγκεκριμένα σχήματα αγγείων.

83. Πρόσφατη ορυκτολογική ανάλυση των πηλών της περιοχής, βλ. Μ. Πετρόπουλος, *Το εργαστήριο των ρωμαϊκών λυχναριών της Πάτρας και το Λυχνομαντείο*, Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου αρ. 70, Αθήνα 1999, 140.

84. Για την πιο πρόσφατη ανασκαφικά βεβαιωμένη χρήση των ελαιοπυρήνων ως καύσιμης ύλης, βλ. Α. Μαζαράκης Αινιάν, *Έργον* 1997, 29-30, με στοιχεία από την ανασκαφή στη Σκάλα Ωρωπού.

85. Arnold 1985.

Στο παραπάνω πλαίσιο θα γίνει μια παρουσίαση των βασικών πηγών προέλευσης αργιλοχωμάτων από την Αχαΐα[86], κατάλληλων για την κεραμική παραγωγή, με μια προσπάθεια αντιστοιχίας σε κάθε πηγή συγκεκριμένων θέσεων κατοίκησης των πρώιμων ιστορικών χρόνων:

1. Δυτική Αχαΐα. Σε τρεις τουλάχιστον θέσεις διαπιστώθηκε η ύπαρξη χωμάτων κατάλληλων για κεραμική παραγωγή. Πρόκειται για τη θέση Μπαχουμάς στην Κάτω Αχαΐα (Ε ι κ. 21) που σχετίζεται και με τη θέση αριθ. 39, από όπου έχει προέλθει άφθονη κεραμική των πρώιμων ιστορικών χρόνων, το Πετροχώριον με φλύσχη, χώμα πλούσιο σε ανθρακικό ασβέστιο (Ε ι κ. 19), και την περιοχή Καμενίτσας Αλισσού (Ε ι κ. 22) με μακρά παράδοση και τη βεβαιωμένη ύπαρξη εργαστηρίου κεραμίδων από τους βυζαντινούς ήδη χρόνους[87]. Από τις τρεις αυτές πηγές ήταν δυνατόν να εξυπηρετούνται όλες οι θέσεις της δυτικής Αχαΐας.

2. Λόφος Κάστρου Πατρών. Ακόμη και σήμερα λειτουργεί στα βορειοανατολικά του λόφου εργαστήριο κατασκευής τούβλων (Ε ι κ. 4). Τουβλοποιεία λειτουργούν, επίσης, στα βορειοδυτικά των Πατρών στην περιοχή των Συχαινών. Πρόσφατα δε ανευρέθησαν στην περιοχή δύο κεραμικοί κλίβανοι ρωμαϊκής περιόδου[88]. Από τη συγκεκριμένη πηγή πηλού θα μπορούσαν να εξυπηρετούνται οι θέσεις αριθ. 1-7, δηλαδή όλη η παραλιακή ζώνη από την Πάτρα έως το χωριό Δρέπανο.

3. Περιοχή Νεραντζιών Αιγιάλειας. Σε ολόκληρη την περιοχή που βρίσκεται δίπλα ακριβώς στον ποταμό Φοίνικα υπάρχουν κοιτάσματα αμμούχου πηλού και πηλούχου άμμου από λιμναίες αποθέσεις. Πρόκειται για υλικό λεπτό και ψιλό. Γεωλογικά ανήκει στο τρίγωνο Βερίνο - Αρραβωνίτσα - Νεραντζιές. Εξυπηρετούσε τις θέσεις αριθ. 8, 9, 10α-θ και 11. Επιπλέον, ίσως αποτελούσαν την πηγή και για την περιοχή των Καλαβρύτων, αφού η επικοινωνία ανάμεσά τους ήταν, όπως σημειώθηκε, εύκολη.

4. Αίγειρα. Στο λόφο της ακρόπολης διαπιστώνεται η ύπαρξη παράκτιας ταράτσας από κροκαλοπαγές πέτρωμα, κάτω από την οποία αναπτύσσονται αμμούχοι πηλοί και πηλούχοι άμμοι χρώματος γκριζόφαιου και κιτρινόφαιου.

Αυτό που λείπει από τη μελέτη της αχαϊκής κεραμικής παραγωγής των πρώιμων ιστορικών χρόνων είναι η αρχαιομετρική έρευνα που θα έκανε δυνατή τη σύγκριση της γεωλογίας της περιοχής με την ορυκτολογική σύσταση της κεραμικής, προκειμένου να επιβεβαιωθεί εργαστηριακά η ύπαρξη ή μη ντόπιων εργαστηρίων[89].

Γεγονός, πάντως, είναι ότι οι ανάγκες όσον αφορά στα προϊόντα κεραμικής καλύπτονταν από την εγχώρια παραγωγή, αφού υπήρχαν όλες οι απαραίτητες προϋποθέσεις. Ένα στοιχείο που θα μπορούσε να αναφερθεί είναι ότι οι κοιτίδες ανθρώπινης εγκατάστασης, που πιθανότατα θα είχαν το χαρακτήρα φυλετικών ομάδων, κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους περιείχαν ομάδες δημιουργών[90] που ασχολούνταν με την κεραμική παραγωγή. Άλλωστε, η ίδια η επιλογή και χρήση πίθων για τις ταφικές τους ανάγκες είναι ενδεικτική της διάδοσης και της θέσης της κεραμικής τέχνης και του σημαίνοντα ρόλου ενός εργαστηρίου κεραμοπλαστικής μέσα στην κοινωνία στην οποία ανήκουν οι τάφοι.

86. Πολλά από τα στοιχεία που αναφέρονται προέρχονται από αυτοψία στις επιμέρους θέσεις από κοινού με τον καθηγητή Γεωλογίας του Πανεπιστημίου Πατρών Ν. Κοντόπουλο.

87. Κ. Βαραλέξη, Ο υστεροβυζαντινός αποθέτης της περιοχής Δερβένι, στο Ριζάκης 2000, 163-170 και Ρ. Πάλλη, Καμίνια, στο Ριζάκης 2000, 171-178.

88. Μ. Σταυροπούλου-Γάτση - Γ. Αλεξοπούλου - Γ. Γεωργοπούλου - Α. Γκαδόλου, Το έργο των σωστικών ανασκαφών στην πόλη των Πατρών και την ευρύτερη περιοχή της. Νεότερα πολεοδομικά και τοπογραφικά στοιχεία, *Α΄ Αρχαιολογική Σύνοδος Νότιας και Δυτικής Ελλάδος, Πάτρα, 9-12 Ιουνίου 1995*, Αθήνα 2006, 81-100.

89. Βλ. σχετικά Arnold 1985, 232.

90. Για το ρόλο των δημιουργών και τη σημασία τους στις κοινωνίες των πρώιμων ιστορικών χρόνων, μετά την κατάλυση των μυκηναϊκών κρατών, βλ. Α. Ραμού-Χαψιάδη, *Από τη φυλετική κοινωνία στην πολιτική*, Αθήνα 1982, 39-58.

Α 2. ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

Πέντε είναι οι θέσεις από τις οποίες προέρχονται αρχιτεκτονικά λείψανα που χρονολογούνται στους πρώιμους ιστορικούς χρόνους. Πρόκειται για το τμήμα ενός καμπύλου τοίχου που πιθανότατα ανήκε σε ελλειψοειδές ή αψιδωτό οικοδόμημα στην οδό Δωδεκανήσων 12 στο Αίγιο (αριθ. θέσης 10ι), το οικοδόμημα-«Ναός» Α, καθώς και κάποια οικοδομικά λείψανα στην ακρόπολη της Αίγειρας (αριθ. θέσης 12), τον περίπτερο αψιδωτό ναό στο Άνω Μαζαράκι (αριθ. θέσης 14), ένα λίθινο βωμό δίπλα στην κύρια είσοδο της οχύρωσης της ύστερης εποχής του Χαλκού, καθώς και τμήματα «οικιών» γεωμετρικών χρόνων από την ακρόπολη στο Τείχος Δυμαίων (αριθ. θέσης 40). Τέλος, οικοδομικά λείψανα γεωμετρικών χρόνων αναφέρονται από τη Σελιάνα (αριθ. θέσης 42), για τα οποία όμως δεν υπάρχουν περαιτέρω στοιχεία, εκτός από την απλή αναφορά τους στις εκθέσεις των ανασκαφέων, ώστε να είναι δυνατή κάποια εξέτασή τους. Εξάλλου, τα πήλινα ομοιώματα σιταποθηκών που προέρχονται από την ανασκαφή του ιερού στο Άνω Μαζαράκι είναι δυνατόν να θεωρηθούν ενδεικτικά της ύπαρξης και κυκλικών οικοδομημάτων.

Α 2.1. Τμήμα καμπύλου τοίχου στην οδό Δωδεκανήσων 12, Αίγιο (αριθ. θέσης 10ι)

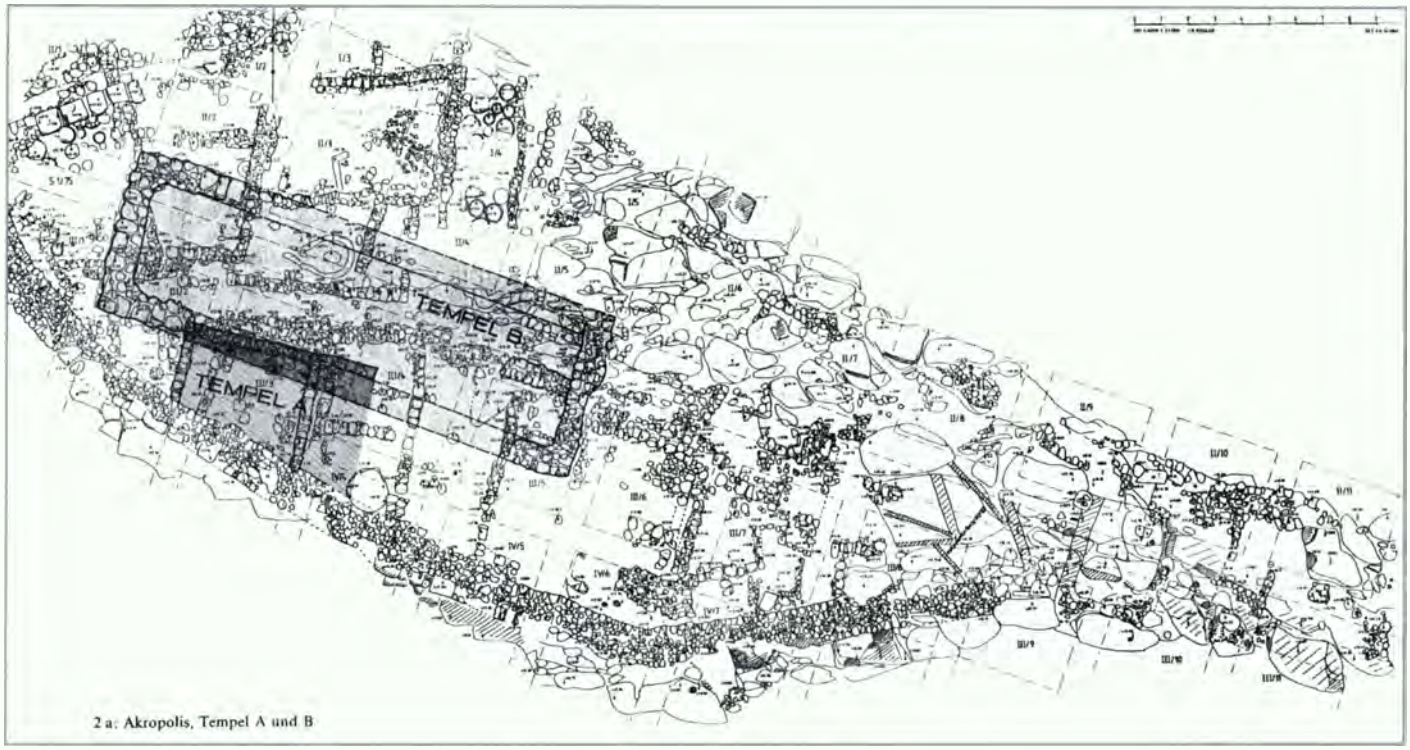
Σύμφωνα με τους ανασκαφείς, στην πρώτη αναφορά του ευρήματος: «αρχιτεκτονικά λείψανα μυκηναϊκών χρόνων βρέθηκαν στο ανατολικό μισό του οικοπέδου, ενώ σε νεότερα χρόνια χρονολογούνται λείψανα αψιδωτού κτίσματος με νεότερες επιδιορθώσεις»[91]. Σε δεύτερη αναφορά στο ίδιο εύρημα σημειώνεται: «πρόκειται για λείψανα αψιδωτού κτίσματος με νεότερες επιδιορθώσεις, που πιθανόν να ανήκουν σε οικισμό της γεωμετρικής περιόδου ή ίσως στα ΠΑ χρόνια». Στην ίδια ανασκαφή, εξάλλου, ήλθε στο φως κεραμικός κλίβανος που χρονολογήθηκε στην αρχαϊκή περίοδο[92].

Στην ευρύτερη περιοχή έχουν ανασκαφεί τμήματα του νεκροταφείου των πρώιμων ιστορικών χρόνων, που καταλαμβάνει την έκταση νοτιοανατολικά του μυκηναϊκού οικισμού (Εικ. 10)[93].

Ο Μαζαράκης Αινιάν θεωρεί ότι το τμήμα του τοίχου ανήκει σε αψιδωτό ή ελλειψοειδές οικοδόμημα της γεωμετρικής περιόδου[94], ενώ ως λείψανα αψιδωτού κτιρίου του τέλους της ΥΓ-αρχών ΠΑ περιόδου θεωρείται το συγκεκριμένο εύρημα από την Morgan[95], η οποία σημειώνει την έλλειψη δεδομένων για την αναγνώριση της λειτουργίας του. Ωστόσο, αν δεν πραγματοποιηθεί συστηματική μελέτη της κεραμικής και των δεδομένων της στρωματογραφίας από τη συγκεκριμένη ανασκαφή δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί ακριβώς η χρονολόγηση του συγκεκριμένου ευρήματος και, κατά συνέπεια, να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα για τη θέση του οικισμού των πρώιμων ιστορικών χρόνων στο Αίγιο.

Η αναγνώριση, επίσης από τη Morgan, της ομάδας των οστράκων από την οδό Πολυχρονιάδη 8 ως ένδειξη ύπαρξης αρχιτεκτονικών λειψάνων[96] δεν ευσταθεί, αφού τα συγκεκριμένα όστρακα προέρχονται από ταφικούς πίθους[97].

91. Λ. Παπακώστα, *ΑΔ* 40 (1985), Χρονικά, 120-121, σχέδ. 10.
92. Λ. Παπακώστα, Παρατηρήσεις σχετικά με την τοπογραφία του αρχαίου Αιγίου, στο Ριζάκης 1991, 236.
93. Ό.π., 236 και σημ. 12-13.
94. Mazarakis Ainian 1997, 107, σχέδ. 264.
95. Morgan - Hall 1996, 176.
96. Ό.π., 176 και σημ. 61.
97. Στο ημερολόγιο της ανασκαφής σημειώνεται ότι στο σημείο από όπου προήλθε η συγκεκριμένη ομάδα οστράκων παρατηρήθηκε καταστροφή τάφων.

Εικ. 24. Κάτοψη των ναών Α και Β στην ακρόπολη της Αίγειρας (πηγή: W. Alzinger, ÖJh 54 (1983), σχέδ. 2a).

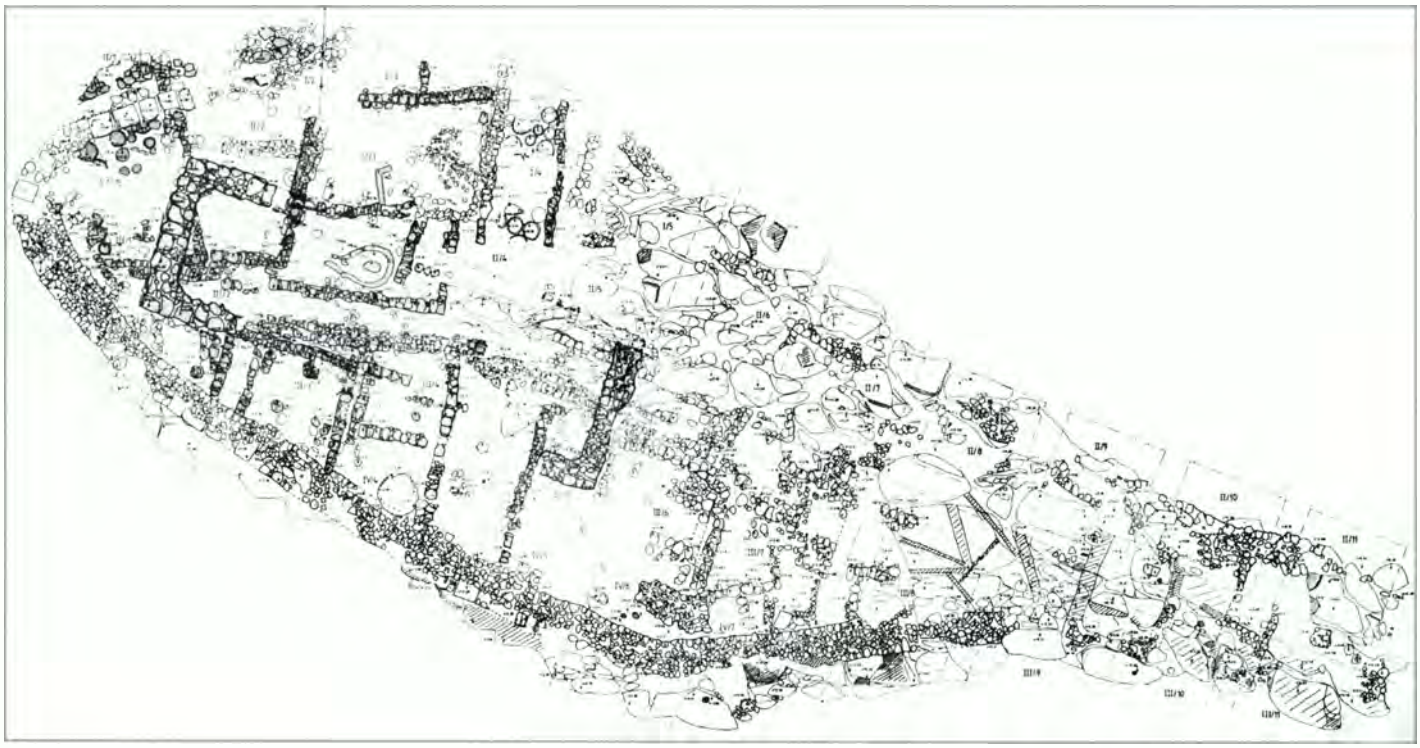
Α 2.2. Οικοδόμημα-«Ναός» Α στην ακρόπολη της Αίγειρας (αριθ. θέσης 12)

Θέση

Η ακρόπολη της Αίγειρας, που ταυτίζεται με την ομηρική *Υπερησία*, βρίσκεται στη βορειοανατολική Αχαΐα, 2,5 χλμ. νότια της σημερινής κοινότητας των Αιγών. Στα νοτιοδυτικά της ακρόπολης δημιουργείται ένα πλάτωμα 750 τ.μ., όπου οι ανασκαφικές έρευνες, που ξεκίνησαν στις αρχές του αιώνα και επαναλήφθηκαν το 1971 από το Αυστριακό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, έφεραν στο φως κατά την ανασκαφική περίοδο του 1981 το οικοδόμημα-«Ναό» Α (Εικ. 11).

Το οικοδόμημα-«Ναός» Α βρίσκεται στο χώρο ανατολικά του πλατώματος, σε έξαρμα που δημιουργεί ο βράχος της ακρόπολης, με προσανατολισμό Α.-Δ. Στην ίδια περίπου θέση και λίγο δυτικότερα, οι ανασκαφικές έρευνες των ετών πριν από το 1981 έφεραν στο φως τρία επίπεδα της μυκηναϊκής περιόδου. Ερευνήθηκαν ερείπια οικιών, που με βάση την κεραμική χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο[98], ενώ έχουν επίσης αναφερθεί και αρχιτεκτονικά λείψανα της ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου[99]. Το οικοδόμημα-«Ναός» Α βρίσκεται εν μέρει κάτω από έναν πρώιμο αρχαϊκό ναό (οικοδόμημα Β)[100] (Εικ. 24-25). Στην ίδια περιοχή ερευνήθηκαν οικοδομικά λείψανα που χρονολογούνται από τους ανασκαφείς στους πρώιμους ιστορικούς χρόνους. Ωστόσο, η πολύ κακή διατήρησή τους δεν δίνει τη δυνατότητα για την εξαγωγή συ-

98. W. Alzinger, *ÖJh* 53 (1981-1982), σχέδ. 1.
99. *AR* 1972-1973, 22.
100. G. Touchais, *BCH* 104 (1980), Chroniques, 614-617· 105 (1981), Chroniques, 803. Νεότερα ανασκαφικά στοιχεία για το Ναό Β και τη χρονολόγησή του, βλ. D. Blackman (επιμ.), *AR* 2001-2002, 37.

Εικ. 25. Κάτοψη των οικοδομικών λειψάνων στην ακρόπολη της Αίγειρας (πηγή: W. Alzinger, ÖJh 53 (1981-1982), σχέδ. 1).

μπερασμάτων όσον αφορά στον αριθμό, στο είδος και στον τύπο των οικοδομημάτων που αυτά αντιπροσωπεύουν[101].

Αρχιτεκτονική μορφή

Το οικοδόμημα-«Ναός» Α είναι ορθογώνιο, διαστ. 7,50×5 μ. Αποτελείται από τετράγωνο χώρο και πρόδομο εν παραστάσι, ο οποίος δημιουργείται από την προέκταση των πλαϊνών τοίχων στα ανατολικά. Η είσοδος είναι διμερής. Στο κέντρο του τετράγωνου δωματίου αποκαλύφθηκε σωρός κροκαλοπαγών λίθων, που αρχικά θεωρήθηκε ότι αποτελούσαν τη βάση ξύλινου κίονα για τη στήριξη της οροφής. Στη συνέχεια, ωστόσο, αποδείχθηκε ότι η βάση ανήκε στο στρώμα των μυκηναϊκών χρόνων. Η είσοδος βρισκόταν στα ανατολικά. Η μορφή του οικοδομήματος αποκαθίσταται από τους ανασκαφείς με βάση το πήλινο ομοίωμα από το Ηραίο του Άργους[102].

Χρονολόγηση

Με βάση την κεραμική που βρέθηκε στην τάφρο θεμελίωσης (10ος-8ος αι. π.Χ.)[103] και την πρωτογεωμετρική κεραμική που προήλθε από δεξαμενή που ανασκάφηκε πολύ κοντά, καθώς και ένα σφυρηλα-

101. Mazarakis Ainian 1997, 164.

102. W. Alzinger *et al.*, Aigeira-Hyperesia I, *Klio* 67 (1985), πίν. 25b.

103. Ό.π., σημ. 2, 398, 427-429. S. Gogos, Kult und Heiligtümer der Artemis von Aigeira, *ÖJh* 57 (1986-1987), Beiblatt, 120. G. Touchais, *BCH* 108 (1984), Chroniques, 772.

τημένο πόδι χάλκινου τρίποδα του 9ου αι. π.Χ. που ανήκει στην πιο πρώιμη σειρά των τριπόδων της Ολυμπίας, στην οποία τα πόδια ξεκινούν από το χείλος του αγγείου[104], προτάθηκε από τους ανασκαφείς η χρονολόγηση του οικοδομήματος Α στο διάστημα από το 10ο έως τον 8ο αι. π.Χ. Ωστόσο, η πιο πρόσφατη χρονολόγηση που δίνεται από τον Alzinger είναι το α΄ μισό του 8ου αι. π.Χ.[105].

Ο ανασκαφέας ερμηνεύει το οικοδόμημα Α ως ναό και αναγνωρίζει ως λατρευόμενη θεότητα την Αρτέμιδα-Ιφιγένεια, βασιζόμενος στον Παυσανία και στην παρουσία αρκετών πήλινων γυναικείων ειδωλίων ανάμεσα στα μεταγενέστερα αναθήματα[106].

Διαφορετική άποψη όσον αφορά στην ερμηνεία του οικοδομήματος Α έχει εκφραστεί από τον Μαζαράκη Αινιάνα. Βασιζόμενος στην απουσία αναθημάτων, εστίας-εσχάρας, βωμού και στο μεγάλο αριθμό τοίχων που χρονολογούνται από το 10ο έως τον 8ο αι. π.Χ., αναγνωρίζει στην περιοχή την ύπαρξη οικισμού. Ερμηνεύει δε το εν λόγω οικοδόμημα ως οικία του άρχοντα του οικισμού που είχε αναπτυχθεί στην ακρόπολη της Αίγειρας και το εντάσσει στην κατηγορία των οικιών, στη θέση των οποίων χτίστηκε ο ναός του οικισμού κατά την αμέσως επόμενη χρονολογική περίοδο. Στην περίπτωση της Αίγειρας πρόκειται για το Ναό Β[107].

Η Morgan προτείνει τη χρονολόγηση του συγκεκριμένου οικοδομήματος στις αρχές του 8ου αι. π.Χ. Αν και αρχικά δέχεται, βασιζόμενη στην άποψη που έχει διατυπωθεί από τον Μαζαράκη Αινιάνα, τη διπλή λειτουργία του τόσο ως οικίας κάποιου τοπικού άρχοντα όσο και ως λατρευτικού χώρου[108], στη συνέχεια τη θέτει υπό αμφισβήτηση λόγω των ανεπαρκών στοιχείων[109].

Αν και τα στοιχεία όσον αφορά στα αρχιτεκτονικά λείψανα των πρώιμων ιστορικών χρόνων και στο χαρακτήρα τους από τη συγκεκριμένη θέση είναι ελλιπή και συγκεχυμένα, εντούτοις δηλώνουν με τον καλύτερο τρόπο την ύπαρξη στην ακρόπολη της Αίγειρας μιας εγκατάστασης στους χρόνους αυτούς. Η παραπάνω διαπίστωση ενισχύεται τόσο από τη στρατηγική σημασία της θέσης όσο και από την αναφορά στις πηγές για την ύπαρξη Ολυμπιονίκη από την περιοχή στις αρχές της ΠΑ περιόδου[110].

Α 2.3. Περίπτερος αψιδωτός ναός στο Άνω Μαζαράκι (Ρακίτα) Πατρών (αριθ. θέσης 14)

Θέση - Ιστορικό ερευνών

Ο εν λόγω ναός βρίσκεται στη θέση Αχνάρι σε υψόμετρο 1.150 μ. περίπου πάνω στο Παναχαϊκό, στο βορειότερο άκρο μιας μακρόστενης κοιλάδας βόρεια του μεγάλου οροπεδίου της Ρακίτας (Ε ι κ. 1-2). Ανήκει σε ιερό, ο αποθέτης του οποίου αποκαλύφθηκε τυχαία σε εργασίες διάνοιξης κοινοτικού δρόμου από το Αίγιο προς το Άνω Μαζαράκι το 1972[111]. Ουσιαστικές έρευνες του χώρου άρχισαν το 1979 υπό τη διεύθυνση του Πετρόπουλου και επαναλήφθηκαν το 1982 και το 1984, οπότε εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν τμήματα του αποθέτη[112].

Οι πρώτες ενδείξεις για την ύπαρξη του ναού προήλθαν από τομή που πραγματοποιήθηκε κατά την τέταρτη ανασκαφική περίοδο (1988) νότια του αποθέτη. Τότε εντοπίστηκε η βορειοανατολική γωνία μιας πώρινης βάσης πεσσού και ξεκίνησε η συστηματική έρευνα του χώρου, που διήρκεσε τέσσερις ανασκαφικές περιόδους (1988, 1989, 1995 και 1996) και οδήγησε στη σχεδόν πλήρη αποκάλυψη της κάτοψης του ναού[113].

104. Ό.π. (υποσημ. 98).
105. Mazarakis Ainian 1997, 165.
106. W. Alzinger, *ÖJh* 53 (1981-1982), 10· 54 (1983), 36. *Klio* 67 (1985), 426. Gogos, ό.π. (υποσημ. 103). W. Alzinger, Hyperesia-Aigeira. Der Wandel eines Heiligtums von spätmykenischer bis in klassische Zeit, *Πρακτικά XII Διεθνούς Συνεδρίου Κλασικής Αρχαιολογίας, Αθήνα, 4-10 Σεπτεμβρίου 1983*, Αθήνα 1988, τ. Δ΄, 20-23.
107. A. Mazarakis Ainian, Contribution à l'étude de l'architecture religieuse grecque des Ages Obscurs, *AntCl* 54 (1985), 5-48. Mazarakis Ainian 1997, 164-166 και 342.
108. Morgan 1991, 139.
109. Morgan - Hall 1996, 171-173, ειδ. 173.
110. Παυσ. IV, 15.1. Αφρικαν. κγ΄ XXXI. Ευσ. I, αριθ. 23.
111. Ι. Δεκουλάκου, *ΑΔ* 29 (1973-1974), Χρονικά, 381.
112. Ι. Παπαποστόλου, *ΑΔ* 34 (1979), Χρονικά, 153. Μ. Πετρόπουλος, *ΑΔ* 39 (1984), Χρονικά, 103. Πετρόπουλος 1987-1988, 81-96.
113. Πετρόπουλος 1992-1923, 141-158. Πετρόπουλος 1997, 165-177.

Αρχιτεκτονική μορφή

Ο ναός είναι αψιδωτός περίπτερος με ημικυκλικό προστώο και οι εξωτερικές διαστάσεις του μαζί με την περίσταση και το προστώο είναι 34,40×11 μ. περίπου, ενώ χωρίς τα στοιχεία αυτά περιορίζονται σε 27,90×7,50 μ. Είναι δηλαδή εκατόμπεδος (Ε ι κ. 26). Έχει προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ., ο οποίος υπαγορεύθηκε από διάφορους περιβαλλοντικούς παράγοντες[114].

Οι τοίχοι του ναού είναι χτισμένοι στην εξωτερική όψη με όρθιες ασβεστολιθικές πλάκες άνισων διαστάσεων, που είχαν τη θέση ορθοστατών. Η εσωτερική όψη είναι χτισμένη με ελαφρώς ορθογωνισμένους πλακοειδείς ασβεστόλιθους, διαφόρων επίσης διαστάσεων, σε σχετικά ομαλές οριζόντιες στρώσεις. Το εσωτερικό γέμισμα αποτελείται από άμορφες ασβεστολιθικές πέτρες, μικρών κυρίως διαστάσεων, και λάσπη[115].

Σε απόσταση 1,10-1,20 μ. από τις εξωτερικές παρειές των πλαϊνών τοίχων και 1,40-1,50 μ. από την αψίδα σώζονται οι λίθινες βάσεις των ξύλινων κιόνων του πτερού, που ακολουθούν ελαφρώς καμπύλη διαδρομή, αντίστοιχη με αυτήν του τοίχου. Διακρίνονται σε δύο είδη: από αμμόλιθο και από πωρόλιθο. Η ύπαρξη των δύο ειδών βάσεων, καθώς και το γεγονός ότι κατά την ανασκαφική περίοδο του 1995 εντοπίστηκε σε δύο από τις πωρολιθικές βάσεις ένα δεύτερο μέλος από ασβεστόλιθο με ελαφρώς τραπεζιόσχημη μορφή, οδήγησαν τον ανασκαφέα να αναρωτηθεί για μια πιθανή επέκταση του ναού, στην οποία θα αντιστοιχούσαν οι αμμολιθικές βάσεις, και να αμφισβητήσει την παλαιότερη θέση του για αντικατάσταση ορισμένων από τις πωρολιθικές από τις αμμολιθικές εξαιτίας κάποιας καταστροφής. «Στην πρώτη επομένως φάση», όπως αναφέρεται από τον ανασκαφέα, «ο ναός θα ήταν αψιδωτός μεν, αλλά ευθύγραμμος στην είσοδο, ενδεχομένως με ένα στήριγμα μεταξύ των απολήξεων των μακρών του τοίχων. Τότε, δηλαδή στην πιθανή φάση επέκτασης, οι βάσεις 19 και 20 (Ε ι κ. 26) πρέπει να δέχθηκαν και το δεύτερο μέλος από ασβεστόλιθο. Εξάλλου, το γεγονός ότι ο τοίχος 1 φαίνεται να διακόπτεται στο ύψος της τελευταίας προς ανατολικά βάσης 10 από πωρόλιθο, αλλά και το ότι φαίνεται να υπάρχουν δύο φάσεις στον ίδιο τον τοίχο ορατές κυρίως από το εσωτερικό του ναού, εκ των οποίων η νεώτερη θεμελιώνεται σε στρώμα καταστροφής και προχωρεί προς βόρεια και πέραν της νοητής ευθείας που συνδέει τη βάση 10 με το αρχικό τέλος του τοίχου 1, είναι στοιχεία που μπορεί να υποδηλώνουν πράγματι τις δύο κατασκευαστικές φάσεις του ναού. Κάτω από το στρώμα καταστροφής στο οποίο θεμελιώθηκε η β΄ φάση του τοίχου 1 υπάρχει λεπτή στρώση από κίτρινο στρώμα, πιθανώς το δάπεδο της πρώτης φάσης του ναού»[116].

Η ανασκαφική έρευνα στο εσωτερικό του ναού αποκάλυψε την ύπαρξη αδύτου, που χωρίζεται από το σηκό με τοίχο με άνοιγμα θύρας στο κέντρο του, ενώ έδειξε την απουσία εσωτερικής κιονοστοιχίας[117].

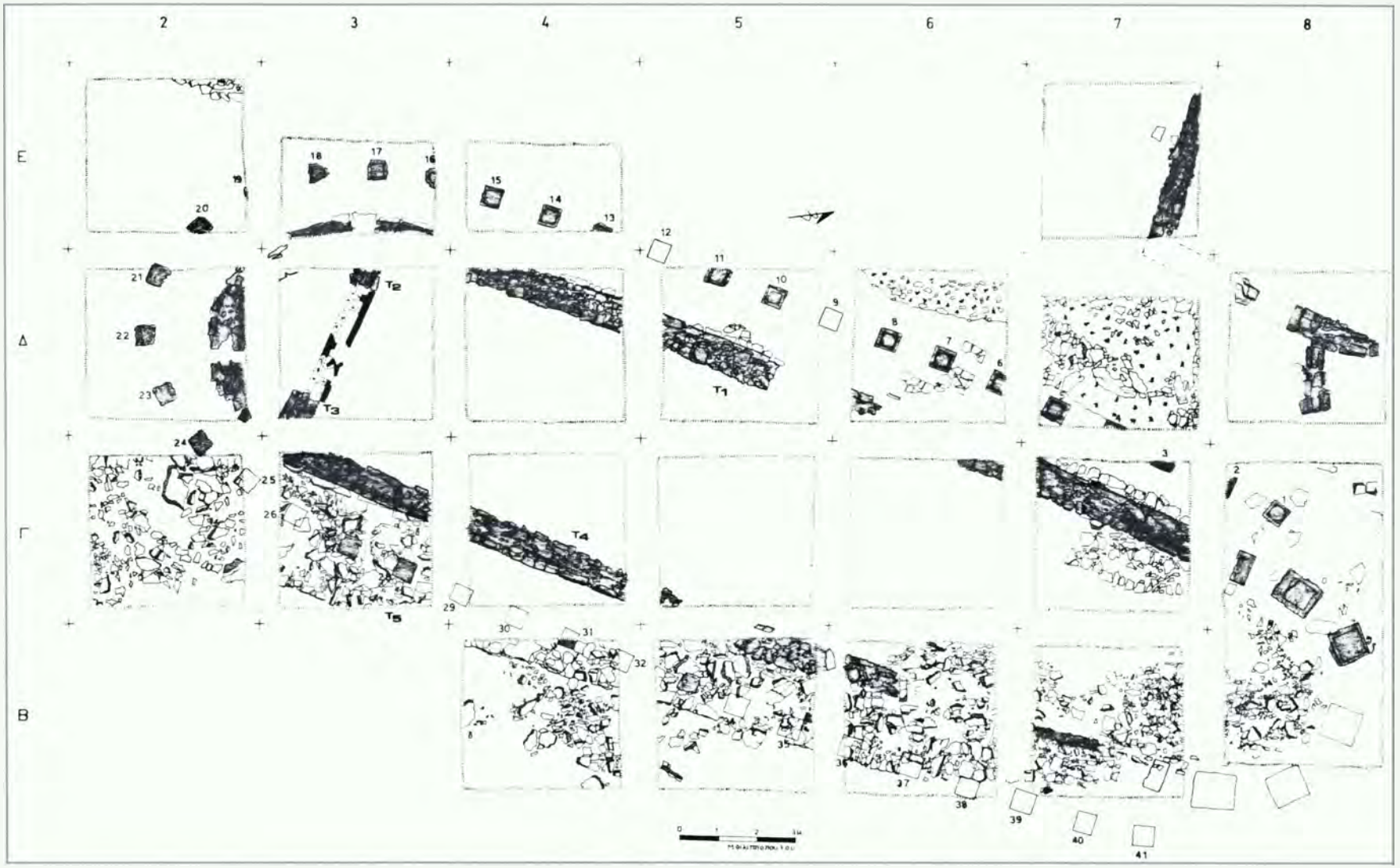
Η στέγη αποτελούνταν αρχικά από καλάμια και πηλό με άχυρο, αλλά αργότερα αντικαταστάθηκε από κεραμίδες κορινθιακού τύπου. Στα ημικυκλικά τμήματα του ναού (αψίδα, προστώο) οι κεραμίδες πιθανότατα είχαν τη μορφή τραπεζίου, με καμπύλες τις δύο άνισες πλευρές, ή ήταν λακωνικού τύπου[118].

Όσον αφορά στον τρόπο στέγασης του ναού ο ανασκαφέας πιστεύει ότι το κεντρικό κτίριο θα είχε δικλινή ενιαία στέγη, η οποία θα έφθανε έως και τις δύο αψίδες, λύνοντας έτσι το πρόβλημα της στέγασης του προστώου, ενώ η στέγη της περίστασης θα ήταν ανεξάρτητη και σε χαμηλότερο επίπεδο[119].

Χρονολόγηση - Διάρκεια λατρείας

Η ανέγερση του ναού ή τουλάχιστον η πρώτη φάση του τοποθετείται από τα ανασκαφικά δεδομένα στα τέλη της ΥΓ ή το αργότερο στις αρχές της ΠΑ περιόδου, αν και η λατρεία στη θέση είχε ξεκινήσει πιθανότατα νωρίτερα, όπως προκύπτει από τη μελέτη της κεραμικής της πρώτης ανασκαφικής περιόδου[120]. Ένα εκτεταμένο στρώμα καταστροφής δείχνει ότι το κτίριο καταστρέφεται από σεισμό και πυρκαγιά στο

114. Πετρόπουλος 1997, 170-171.
115. Πετρόπουλος 1992-1993, 145, εικ. 1-3.
116. Πετρόπουλος 1997, 168-169 και σημ. 10.
117. Πετρόπουλος 1992-1993, 149 και Πετρόπουλος 1997, 167.
118. Πετρόπουλος 1997, 167-168 και σημ. 9.
119. Ό.π., 23, 167 και σχέδ. 2.
120. Gadolou 2002, 172.

Εικ. 26. Κάτοψη ανασκαφής στο Άνω Μαζαράκι (πηγή: Πετρόπουλος 1997, σχέδ. 1).

α΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. Αν και από τα μέχρι σήμερα δεδομένα προκύπτει ότι ο ναός δεν επισκευάστηκε, τα ευρήματα του αποθέτη φθάνουν έως τον 4ο αι. μ.Χ., οπότε η λατρεία διακόπτεται οριστικά[121].

Λατρευόμενη θεότητα - Ευρήματα

Η υπόθεση από τον ανασκαφέα για λατρεία της Αρτέμιδος με βάση αρχικά το είδος των ευρημάτων[122] επιβεβαιώθηκε κατά την ανασκαφική περίοδο του 1996, οπότε και ήλθε στο φως χάλκινο κάτοπτρο του τέλους του 6ου-αρχών του 5ου αι. π.Χ. με αναθηματική επιγραφή, στην οποία αναφέρονται τα ονόματα της θεάς Αρτέμιδος και του αναθέτη, καθώς και το επίθετο της θεάς *Αοντία*[123].

Τα ευρήματα που έχουν έλθει στο φως, μέχρι στιγμής, από την ανασκαφή του αποθέτη και του ναού είναι κεραμική που καλύπτει χρονολογικά την περίοδο από τους πρωτογεωμετρικούς έως και τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους, πλήθος χάλκινων κοσμημάτων γεωμετρικών χρόνων, γυάλινες ψήφοι, πήλινα ειδώλια, νομίσματα και, τέλος, χάλκινα και σιδερένια όπλα[124]. Ιδιαίτερα αξίζει να αναφερθούν τρία μικρά ομοιώματα σιταποθηκών του τέλους της ΥΓ περιόδου με εμπίεστη διακόσμηση[125].

Α 2.4. Πήλινα κυκλικά ομοιώματα σιταποθηκών από το Άνω Μαζαράκι (Εικ. 177)

Κατά την ανασκαφική περίοδο του 1984 ήλθαν στο φως τρία μικρά ομοιώματα κτισμάτων, κυλινδρικά με κωνική στέγη. Οι στέγες τους διακοσμούνται με έντυπα μοτίβα τριγώνων και κάθετων σιγμοειδών σε δύο σειρές. Η διακόσμηση αυτή εντάσσει το εύρημα στο τοπικό εργαστήριο της εμπίεστης κεραμικής. Τα κυλινδρικά τμήματα των κτισμάτων καταλήγουν σε οδόντωση, που προφανώς υποδηλώνει τη στήριξή τους σε πασσάλους. Στο μέσον του ύψους τους υπάρχει ένα ορθογώνιο παράθυρο. Θύρα δεν διαπιστώθηκε σε κανένα. Χρονολογούνται στα τέλη της ΥΓ περιόδου[126].

Ως προς την ταύτιση των τριών ομοιωμάτων, εξαντλητική είναι η εξέταση που γίνεται από τον ανασκαφέα στην πρώτη παρουσίασή τους και η τελική ταύτισή τους με σιταποθήκες[127]. Την παραπάνω ερμηνεία δέχεται και ο Μαζαράκης Αινιάν, ο οποίος σημειώνει, μεταξύ των άλλων, το συμβολικό τους χαρακτήρα σε σχέση με την ιδιότητα της Αρτέμιδος ως αγροτικής θεότητας, καθώς και την ομοιότητά τους με ένα αντίστοιχο εύρημα από το Φάληρο[128].

Α 2.5. Τείχος Δυμαίων (αριθ. θέσης 40) (Εικ. 2)

Οι περιηγητές Dodwell και Leake αναγνώρισαν το αναφερόμενο και περιγραφόμενο από τον Πολύβιο[129] Τείχος των Δυμαίων το 1806[130]. Οι πρώτες έρευνες στη θέση ξεκίνησαν από τον Μαστροκώστα. Χτίστηκε την ΥΕ IIIB περίοδο κατά τον κυκλώπειο τρόπο, με ακανόνιστους ογκόλιθους, και διατηρείται σε καλή κατάσταση στην κορυφή του νοτιότερου από τη σειρά των υψωμάτων που έχουν το όνομα Μαύ-

121. Πετρόπουλος 1997, 170-172.
122. Πετρόπουλος 1987-1988, 91-93.
123. Μ. Πετρόπουλος, Γεωμετρικός ναός Ρακίτας – Λατρευόμενη θεότητα, στο V. Mitsopoulos-Leon (επιμ.), *Forschungen in der Peloponnes, Akten des Symposions anläßlich der Feier »100 Jahre Österreichisches Archäologisches Institut Athen«, Athen, 5.3-7.3.1998*, Athen 2001, 39-45. M. Petropoulos, The Geometric Temple at Ano Mazaraki (Rakita) in Achaia, στο Greco 2002, 155, σχέδ. 13.
124. Βλ. Γκαδόλου 1997, 51-61.
125. Πετρόπουλος 1987-1988, 88-90, πίν. ΙΑ, εικ. 9. Mazarakis Ainian 1997, 120, εικ. 498. Gadolou 2003, σχέδ. 23.
126. Πετρόπουλος 1987-1988, 88-90. Gadolou 2003, 325, αριθ. 57.
127. Πετρόπουλος 1987-1988, 88-90 και εικ. 9.
128. Mazarakis Ainian 1997, 120 και σημ. 764.
129. Πολύβ. 4.59, 65, 83.
130. E. Dodwell, *A Classical and Topographical Tour through Greece*, London 1819, II, 312 κ.ε. M.W. Leake, *Travels in the Morea*, London 1817, 25.

ρα Βουνά, ύψ. 80 μ. Η πλευρά προς την Ηλεία είναι ιδιαίτερα απόκρημνη και στην αρχαιότητα προστατευόταν από θάλασσα, η οποία σήμερα έχει μετατραπεί σε έλη λόγω των προσχώσεων του ποταμού Λαρίσου, ορίου της αρχαίας Αχαΐας και Ηλείας. Στις άλλες πλευρές το κυκλώπειο τείχος έχει επισκευαστεί στην αρχαιότητα με ασβεστόλιθους μέτριου μεγέθους. Είναι χτισμένο με ακανόνιστους ογκόλιθους και μικρές πέτρες στα κενά, χωρίς συνδετικό υλικό. Το μήκος της βορειοδυτικής πλευράς, που είναι η μακρότερη, πλησιάζει τα 200 μ., το πάχος είναι 5 μ. και το ύψος 8 μ. Στη θέση έχει ανασκαφικά βεβαιωθεί συνεχής κατοίκηση από τα τέλη της νεολιθικής εποχής έως και τους σύγχρονους χρόνους[131].

Ένας λίθινος βωμός που ανασκάφηκε δίπλα ακριβώς στην είσοδο της υστεροελλαδικής οχύρωσης χρονολογήθηκε από τον ανασκαφέα στους γεωμετρικούς χρόνους. Τα στοιχεία που τον οδήγησαν στη χρονολόγηση αυτή ήταν η μέθοδος κατασκευής και τα ευρήματα[132].

Ο βωμός έχει ορθογώνιο σχήμα και εκτείνεται σε μήκος 4,60 μ. παράλληλα με την εσωτερική παρειά του πύργου σχήματος Γ που προστατεύει την πύλη. Μπροστά από το βωμό αποκαλύφθηκε δάπεδο στρωμένο με μεγάλη πλάκα. Η κρηπίδα του αποτελείται από την ευθυντηρία, ύψ. 0,12 μ., και μία βαθμίδα, ύψ. 0,28-0,30 μ., οι οποίες αποτελούνται από πλακοειδείς ακατέργαστους ασβεστόλιθους[133]. Το τμήμα του βωμού μπροστά από την πύλη είναι στρωμένο με ακατέργαστες πλάκες ασβεστόλιθου, τοποθετημένες επάνω στους λίθους της κρηπίδας. Ο βωμός και ο χώρος μεταξύ της κρηπίδας και του τείχους καλυπτόταν με μελανό χώμα που περιείχε οστά πτηνών και ζώων και όστρακα που χρονολογούνται από τους πρώιμους πρωτοκορινθιακούς έως και τους ελληνιστικούς χρόνους[134]. Ο βωμός ήταν αφιερωμένος στη λατρεία της Αφροδίτης, της Αρτέμιδος, του Ενυαλίου και του Αφήτου, όπως προκύπτει από μεταγενέστερες επιγραφικές μαρτυρίες που βρέθηκαν κατά χώραν[135]. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται, αν και η ανασκαφή δεν ήταν δυνατόν να προχωρήσει μέχρι το στέρεο χωρίς να αποσυνδεθεί η λίθινη βαθμίδα του βωμού, η λατρεία μάλλον υπήρχε από τη μυκηναϊκή εποχή[136].

Στο εσωτερικό της ακρόπολης ήλθαν στο φως τμήματα οικιών μυκηναϊκών και ιστορικών χρόνων. Ίσως κάποια να ανήκουν στους γεωμετρικούς χρόνους, αφού αναφέρεται η ύπαρξη, μεταξύ των άλλων, και γεωμετρικών οστράκων[137], γεγονός που αντικατοπτρίζει την ύπαρξη στη συγκεκριμένη θέση μιας εγκατάστασης πιθανότατα από τους πρωτογεωμετρικούς χρόνους[138].

131. Ε. Μαστροκώστας, *ΠΑΕ* 1962, 127-133 και *Έργον* 1962, 171-175.
132. Ε. Μαστροκώστας, *ΠΑΕ* 1963, 93-95, ιδ. 94· *Έργον* 1963, 188· *ΠΑΕ* 1962, 129 κ.ε.· *ΑΔ* 18 (1963), Χρονικά, 111-113.
133. Ε. Μαστροκώστας, *ΠΑΕ* 1963, 93, πίν. 65 και *Έργον* 1963, 186.
134. Ε. Μαστροκώστας, *ΠΑΕ* 1963, 93-94 και *Έργον* 1963, 188.
135. Ε. Μαστροκώστας, *ΠΑΕ* 1963, 93.
136. Ε. Μαστροκώστας, *ΠΑΕ* 1969, 95.
137. Ε. Μαστροκώστας, *ΠΑΕ* 1963, 96 και *Έργον* 1963, 190.
138. Το γεγονός, ωστόσο, ότι το υλικό παραμένει αδημοσίευτο σε συνδυασμό με το ότι έχει ξεκινήσει ανασκαφική έρευνα της θέσης από τη ΣΤ΄ ΕΠΚΑ υπό τη διεύθυνση του Λ. Κολώνα δεν επιτρέπει την εξαγωγή ακριβών συμπερασμάτων για το είδος και το χαρακτήρα της εγκατάστασης κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους.

Α 3. ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΑ

Α 3.1. Τα νεκροταφεία - Είδη τάφων

Τριάντα οκτώ είναι οι θέσεις των νεκροταφείων των πρώιμων ιστορικών χρόνων που έχουν εντοπιστεί στην Αχαΐα (Πίνακες 2-3). Σε 30 από αυτές αναφέρεται η ανασκαφή ταφικών πίθων (αριθ. θέσεων 1, 2, 4, 5, 6, 7α, β, γ, δ, 10α, β, γ, δ, ε, θ, 11, 13α-β, 15, 17, 18, 19, 20, 21, 26, 29, 34, 35, 36α). Σε πέντε έχουν ανασκαφεί κιβωτιόσχημοι τάφοι (αριθ. θέσεων 25, 27, 28, 31, 32) και σε τρεις αναφέρεται η ύπαρξη τάφων χωρίς να προσδιορίζεται το είδος τους (αριθ. θέσεων 8, 13γ, 42).

Εξάλλου, στο λόφο Τρουμπέ της Χαλανδρίτσας (αριθ. θέσης 24) αναφέρεται η ύπαρξη κτιστού θολωτού τάφου, που χρονολογείται από τον ανασκαφέα στους γεωμετρικούς χρόνους[139]. Ωστόσο, ο Coldstream θεωρεί τον τάφο μυκηναϊκών χρόνων και τα υστερογεωμετρικά αγγεία προσφορά (ηρωολατρεία)[140]. Μία χάλκινη αιχμή δόρατος, δύο χάλκινες περόνες, δύο κρίκοι, μία αμφικωνική ψήφος[141], καθώς και ένα πήλινο ειδώλιο ζώου διακοσμημένο με καμπύλες οριζόντιες γραμμές, μυκηναϊκών χρόνων, που βρέθηκαν ανάμεσα στα υστερογεωμετρικά αγγεία, είναι ενδεικτικά της χρονολόγησης του τάφου[142]. Επομένως, και η παρουσία των υστερογεωμετρικών αγγείων είναι δυνατόν να ερμηνευθεί ως ένδειξη ηρωολατρείας.

Στον κατάλογο των θέσεων των νεκροταφείων, τέλος, συμπεριλαμβάνεται και αυτή του Μικρού Ποντιά (θολωτός τάφος με ταφικούς πίθους, αριθ. θέσης 22). Η έλλειψη στοιχείων για την παραπάνω θέση, καθώς και η αδυναμία μελέτης του υλικού επιβάλλει την απλή αναφορά της, χωρίς περαιτέρω συζήτηση, η οποία θα μπορούσε να οδηγήσει σε εσφαλμένα συμπεράσματα.

Η γεωγραφική κατανομή των θέσεων που αναφέρθηκαν έχει ως εξής (Εικ. 2): 21 θέσεις νεκροταφείων βρίσκονται στη βορειοανατολική Αχαΐα (επαρχίες Πατρών και Αιγιαλείας), έξι θέσεις στην περιοχή των Καλαβρύτων (αρχαία Αρκαδία) και δέκα στη δυτική και κεντρική Αχαΐα. Από τις 21 θέσεις της πρώτης γεωγραφικής ενότητας, 18 είναι θέσεις ταφικών πίθων και τρεις θέσεις τάφων. Και οι έξι θέσεις της περιοχής των Καλαβρύτων είναι θέσεις ταφικών πίθων. Τέλος, από τις έντεκα θέσεις της τρίτης γεωγραφικής ενότητας, έξι είναι θέσεις κιβωτιόσχημων τάφων και πέντε ταφικών πίθων.

Μια πρώτη παρατήρηση, που γίνεται με βάση τα παραπάνω δεδομένα, είναι ότι στη βορειοανατολική Αχαΐα και στην περιοχή των Καλαβρύτων μοναδικός τρόπος ταφής είναι αυτός σε ταφικό πίθο, ενώ στη δυτική και στην κεντρική Αχαΐα εμφανίζονται ισάριθμοι ταφικοί πίθοι και κιβωτιόσχημοι τάφοι. Επιπλέον, πρέπει να αναφερθεί ότι και οι πέντε θέσεις κιβωτιόσχημων τάφων βρίσκονται στην περιφέρεια των Φαρών. Βέβαια, δεν είναι άγνωστος στην παραπάνω περιοχή και ο τύπος του ταφικού πίθου. Το συγκεκριμένο θέμα θα εξεταστεί εκτενέστερα προκειμένου να προσδιοριστεί η σημασία της εμφάνισης των κιβωτιόσχημων τάφων μόνο στη συγκεκριμένη γεωγραφική ενότητα.

Χρονολογική κατάταξη

Από τις 38 θέσεις νεκροταφείων χρονολογούνται με ακρίβεια οι 28. Οι υπόλοιπες δέκα, που αφορούν αποκλειστικά σε θέσεις ταφικών πίθων (αριθ. θέσεων 1, 6, 7γ-δ, 10β, δ, 13α-β, 26, 36α) αναφέρονται

139. Ν. Κυπαρίσσης, *ΠΑΕ* 1930, 83. Ζαφειρόπουλος 1956, 193 και 199.
140. Coldstream 1977, 180.
141. Ν. Κυπαρίσσης, *ΠΑΕ* 1929, 91, εικ. 7.
142. P. Åstrom, Mycenaean Pottery from the Region of Aigion with a List of Prehistoric Sites in Achaia, *OpAth* 5 (1964), 101, θεωρεί τους εν λόγω τάφους μυκηναϊκούς και χρονολογεί το παραπάνω ειδώλιο στην πρώιμη μυκηναϊκή περίοδο.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2. ΘΕΣΕΙΣ ΒΟΡΕΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΑΧΑΪΑΣ.

Α/Α	ΘΕΣΕΙΣ	ΤΑΦΙΚΟΣ ΠΙΘΟΣ	ΚΙΒΩΤ. ΤΑΦΟΣ	ΙΕΡΑ	ΚΕΡΑ-ΜΙΚΗ	ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ	ΧΑΛΚΟΣ		ΣΙΔΗΡΟΣ		ΧΑΛΚΙΝΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ
							ΚΟΣΜΗ-ΜΑΤΑ	ΟΠΛΑ	ΚΟΣΜΗ-ΜΑΤΑ	ΟΠΛΑ	
1	Πετρωτό	•									
2	Αγυιά	•									
3	Ωδείο				•						
4	Άνω Καστρίτσι	•									
5	Μαυροποδιά	•			•						
6	Πλατάνι	•									
7α	Δρέπανο	•					•		•		•
7β	»	•								•	•
7γ	»	•								•	
7δ	»	•									
8	Νέος Ερινεός				•						
9	Κούμαρη					•					
10α	Αίγιο	•					•				
10β	»	•									
10γ	»	•					•				
10δ	»	•									
10ε	»	•					•				
10στ	»				•						
10ζ	»				•						
10η	»				•						
10θ	»	•									
11	Δερβένι	•									
12	Αίγειρα			•	•						•
13α	Κάτω Μαυρίκι	•									
13β	»	•									
13γ	»				•					•	•
14	Άνω Μαζαράκι			•			•	•	•	•	
15	Κιούπια	•						•		•	
16	Κάτω Λουσοί			•			•		•		
17	Πριόλιθος	•									
18	Ασάνι	•									
19	Τρεχλό	•					•				
20	Φλάμπουρα	•									
21	Μάνεσι	•									
22	Μικρός Ποντιάς	•									
41	Νεραντζιές				•						
42	Σελιάνα				•						

ΠΙΝΑΚΑΣ 3. ΘΕΣΕΙΣ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΚΑΙ ΔΥΤΙΚΗΣ ΑΧΑΪΑΣ.

Α/Α	ΘΕΣΕΙΣ	ΤΑΦΙΚΟΣ ΠΙΘΟΣ	ΚΙΒΩΤ. ΤΑΦΟΣ	ΙΕΡΑ	ΚΕΡΑ-ΜΙΚΗ	ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ	ΧΑΛΚΟΣ		ΣΙΔΗΡΟΣ	
							ΚΟΣΜΗ-ΜΑΤΑ	ΟΠΛΑ	ΚΟΣΜΗ-ΜΑΤΑ	ΟΠΛΑ
24	Χαλανδρίτσα Λόφος Τρουμπέ				•					
25	Χαλανδρίτσα Σκόρος		•							
26	Χαλανδρίτσα Άγιος Βασίλειος	•								
27	Καταρράκτης		•				•			
28	»		•							
29	» Θέση Φτέρη	•								
30	Καταρράκτης Άγιος Γεώργιος									
31	Καταρράκτης Θέση Αριδράκου		•							
32	Πλατανόβρυση		•				•			
33	Βαλμαντούρα									
34	Φαραί Προφήτης Ηλίας	•								
35	Σταροχώρι	•								•
36α	Άνω Σουδενέικα	•			•					
36β	»					•				
37	Πετροχώριο					•				
38α	Καμενίτσα					•				
38β	»					•				
38γ	»					•				
38δ	»					•				
38ε	»				•					
38στ	»					•				
38ζ	»	•								
39	Κάτω Αχαΐα Μπαχουμάς				•					
40	Τείχος Δυμαίων				•					

από τους ανασκαφείς ως γεωμετρικών ή υστερογεωμετρικών χρόνων. Αν και οι περισσότεροι δεν περιείχαν κανένα κτέρισμα, η χρονολόγηση αιτιολογείται είτε από τη γειτνίασή τους με θέσεις που έχουν δώσει στοιχεία για την κατάταξή τους στους παραπάνω χρόνους είτε από επιφανειακά ευρήματα (αριθ. θέσεων 1 και 26) και όστρακα (αριθ. θέσεων 10β, 13α-β, 36α) .

Χρονολογική διαφοροποίηση όσον αφορά στο είδος των τάφων ή και γενικότερα στα έθιμα ταφής δεν παρατηρείται, γι' αυτό και η παρουσίασή τους δεν γίνεται χρονολογικά.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΘΕΣΕΩΝ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΩΝ.

ΑΡΙΘ. ΘΕΣΕΩΝ	ΠΡΓ	ΠΓ	ΜΓ	ΥΓ	ΑΡΧΕΣ ΠΑ
2				•	
4			•		
5		•			
7α	•				
7β		•		••	
8			•		
10α				•	
10γ		•			
10ε				•	
10η				•	
10θ	•			•	
11	•				
13γ					•
15					•

ΑΡΙΘ. ΘΕΣΕΩΝ	ΠΡΓ	ΠΓ	ΜΓ	ΥΓ	ΑΡΧΕΣ ΠΑ
17		•			
18					•
19					•
20					•
21				•	
25				•	
27				•••	
28				•	
29				•	
31					
32					•
34		•			
35			•		
42				•	

Α 3.2. Οι ταφές: Είδος ταφών - Προσανατολισμός - Πλήθος ταφών - Φύλο - Ηλικία

Για 22 από τις 38 θέσεις νεκροταφείων δεν υπάρχουν στοιχεία για το είδος των ταφών, τον προσανατολισμό ή το φύλο και την ηλικία των νεκρών (αριθ. θέσεων 1, 5, 7α, 8, 10 α, β, γ, δ, η, θ, 13γ, 17, 18, 20, 21, 26, 29, 31, 34, 36α, 42).

Οι υπόλοιπες θέσεις θα εξεταστούν σε ομάδες κατά γεωγραφική περιοχή και είδος τάφων. Μια γενική παρατήρηση που θα πρέπει να γίνει είναι ότι επικρατεί ο ενταφιασμός, με εξαίρεση τον ταφικό πίθο 3 στο Τρεχλό Καλαβρύτων (αριθ. θέσης 19), ο οποίος παρατηρήθηκε ότι είχε χρησιμοποιηθεί για δευτερογενή ταφή υπολειμμάτων καύσης.

Α΄ ομάδα: Ταφικοί πίθοι βορειοανατολικής Αχαΐας (Ε ι κ. 27-31)

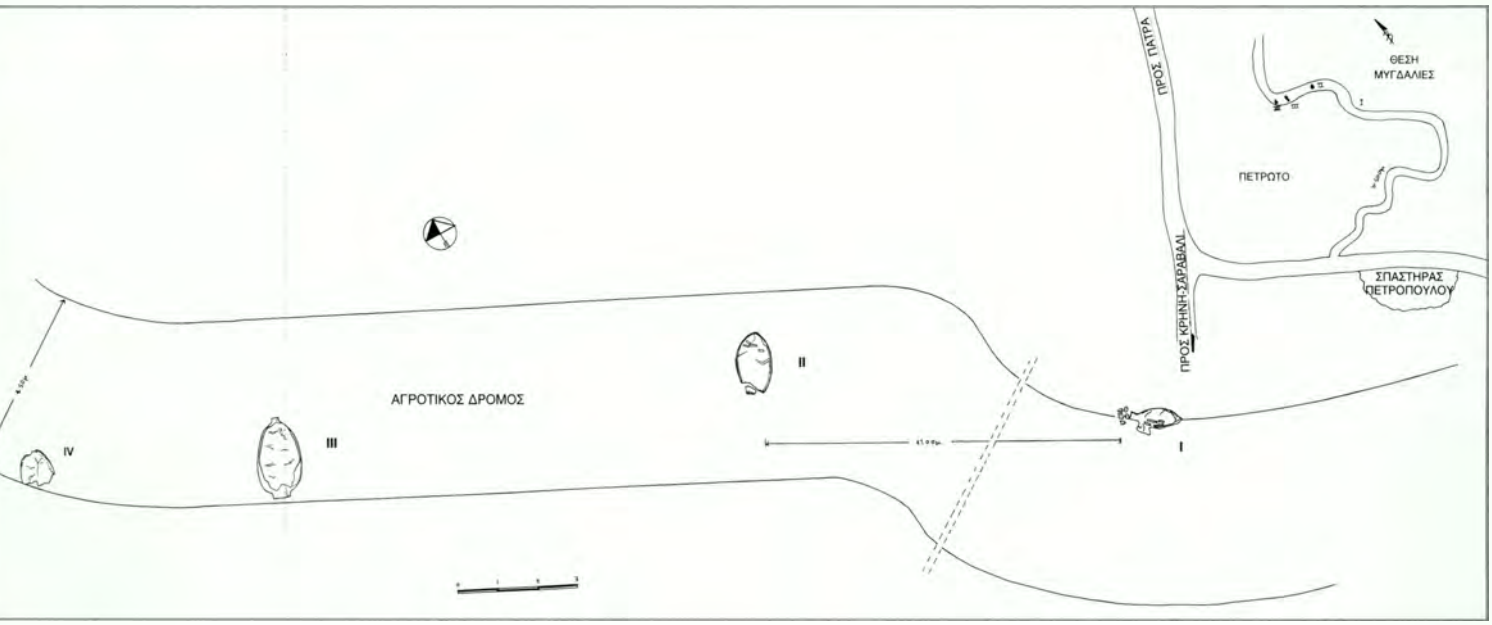
Οι ταφικοί πίθοι της βορειοανατολικής Αχαΐας έχουν ύψος από 1,90 έως 2,10 μ. Συγκεκριμένα, ο ένας από τους δύο ταφικούς πίθους στην Αγυιά (αριθ. θέσης 2) είχε μήκος 1,90 μ., ενώ η διάμετρος της κοιλιάς ήταν 0,85 μ. Στο εσωτερικό του μικρότερου πίθου βρέθηκε σκελετός ενήλικα σε ύπτια θέση, με το κεφάλι γερμένο ελαφρά στον αριστερό ώμο, ενώ στο μεγαλύτερο ένα κρανίο και υπολείμματα οστών. Το στόμιο και των δύο πίθων έκλεινε μικρή ασβεστολιθική πλάκα. Οι διαστάσεις του ταφικού πίθου στο Άνω Καστρίτσι (αριθ. θέσης 4) είναι: ύψ. 2,10, διάμ. κοιλιάς 1,15 και διάμ. στομίου 0,65 μ. Οι ταφικοί πίθοι του Δρεπάνου (αριθ. θέσης 7β) ήταν κατασκευασμένοι από καστανέρυθρο πηλό που περιείχε τρίμματα λίθων. Ο ταφικός πίθος 1, ύψ. 1,91, διάμ. κοιλιάς 0,98 και διάμ. στομίου 0,58 μ., έχει σώμα ωοειδές, χείλος έξω νεύον και βάση που απέληγε σε κυλινδρική απόφυση. Διακοσμούνταν με πέντε οριζόντιες ταινίες και το στόμιό του

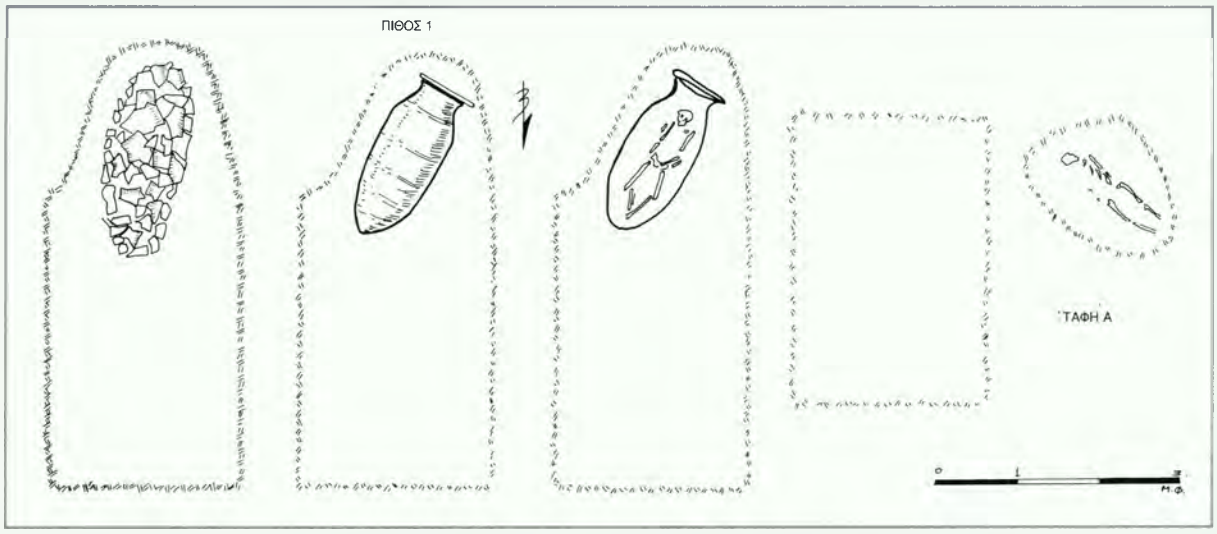
έκλεινε πήλινο στρογγυλό πώμα. Ο ταφικός πίθος 2 ήταν ίδιου σχήματος με τον 1. Ο ταφικός πίθος από το εργοστάσιο Βοσινάκη (αριθ. θέσης 7γ) έχει ύψος 2,05 και διάμετρο κοιλιάς 0,90 μ. Το στόμιο, που το έφραζε στρογγυλή πήλινη πλάκα, ήταν τοποθετημένο προς τα νοτιοανατολικά. Το σώμα του διακοσμούνταν από πέντε ανάγλυφες ταινίες. Ο ταφικός πίθος από το οικόπεδο Μπαλάνου στο Δρέπανο (αριθ. θέσης 7δ) ήταν τοποθετημένος οριζόντια και είχε ύψος 1,97 μ. Ήταν οξυπύθμενος και διακοσμούνταν με πέντε ανάγλυφες ταινίες. Το στόμιο βρισκόταν προς τα ανατολικά και ήταν κλεισμένο με στρογγυλή κεραμίδα. Όλοι οι ταφικοί πίθοι της οδού Κολοκοτρώνη στο Αίγιο (αριθ. θέσης 10γ), πλην ενός, ήταν οξυπύθμενοι. Ήταν προσανατολισμένοι από ανατολικά προς τα δυτικά με το στόμιο προς τα ανατολικά. Το στόμιό τους έκλεινε ασβεστολιθική πλάκα. Η κατάσταση διατήρησης των σκελετών ήταν πολύ κακή. Στον ταφικό πίθο 1 ερευνήθηκαν δύο ταφές: μία γυναικεία τοποθετημένη επί του δεξιού πλευρού, με τα πόδια λυγισμένα και τα χέρια μπροστά, ενώ στα δυτικά της βρέθηκε μία παιδική. Στον ταφικό πίθο 2 ερευνήθηκε ένας νεκρός, πιθανότατα τοποθετημένος ύπτια. Τα δύο γεωμετρικά αγγεία που περιείχε βρέθηκαν εκατέρωθεν του κρανίου. Σε άλλο πίθο βρέθηκαν τέσσερα κρανία και κόκκαλα αποσαθρωμένα σωρηδόν.

Όλοι οι πίθοι της οδού Μάρκου Μπότσαρη, επίσης στο Αίγιο (αριθ. θέσης 10δ), ήταν οξυπύθμενοι. Ήταν προσανατολισμένοι από ανατολικά προς τα δυτικά με το στόμιο προς τα ανατολικά. Σε έναν από τους πίθους ο σκελετός, αν και διαλυμένος, ήταν τοποθετημένος στο δεξί πλευρό και είχε τα σκέλη λυγισμένα. Στο άκρο του πίθου βρέθηκαν συσσωρευμένα οστά από προγενέστερη ταφή. Οι ταφικοί πίθοι από το Κάτω Μαυρίκι (αριθ. θέσης 13α) ήταν τοποθετημένοι με την κοιλιά στο χώμα από ανατολικά προς τα δυτικά με το στόμιο προς τα ανατολικά. Ο πυθμένας τους κατέληγε σε οξύ κυλινδρικό άκρο και το στόμιο έκλεινε πήλινη επίπεδη πλίνθος. Οι σκελετοί στα τρία πιθάρια ήταν ύπτιοι με το κρανίο προς το στόμιο. Ο ταφικός πίθος από τη θέση αριθ. 13β, επίσης στο Κάτω Μαυρίκι, είχε ύψος 1,77 και διάμετρο κοιλιάς 1,17 μ. Ήταν συλημένος. Ο πυθμένας του κατέληγε σε οξύ κυλινδρικό άκρο και το στόμιο κλεινόταν με κομμάτι επίπεδης κεραμίδας στέγης, που είχε χείλος τριγωνικής τομής στη μία στενή πλευρά.

Επομένως, όλοι οι πίθοι της βορειοανατολικής Αχαΐας καταλήγουν σε οξυπύθμενο άκρο και οι περισσότεροι διακοσμούνται με ανάγλυφες οριζόντιες περιμετρικές ταινίες. Το στόμιό τους έκλεινε είτε με πλάκα από ασβεστόλιθο είτε με πήλινο στρογγυλό πώμα είτε με στρογγυλή κεραμίδα. Ήταν όλοι τοποθετημένοι οριζόντια με την κοιλιά στο χώμα και προσανατολισμό προς τα ανατολικά, βορειοανατολικά

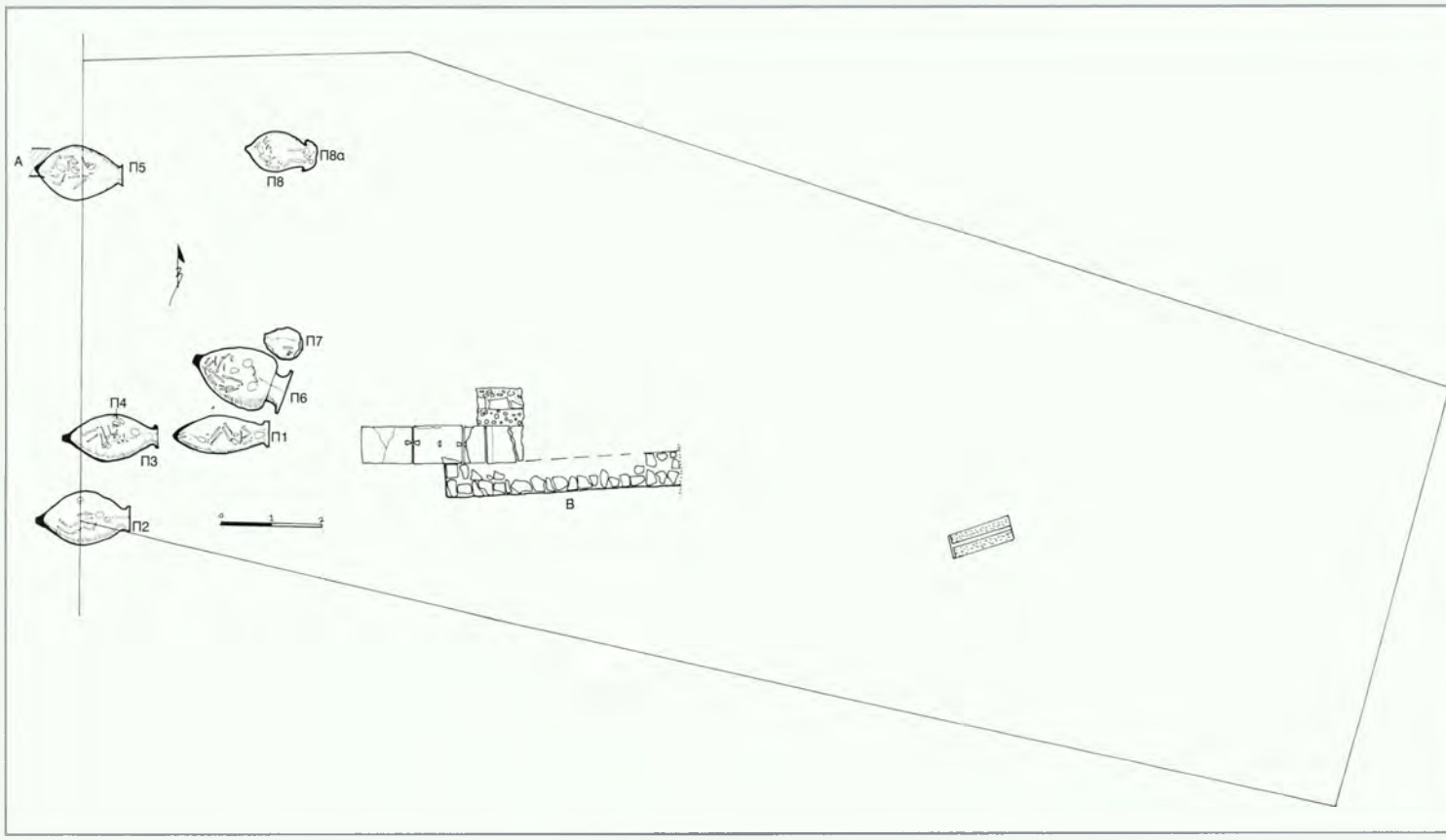
Εικ. 27. Ταφικοί πίθοι λόφου Μυγδαλιάς-Πετρωτού (αριθ. θέσης 1).

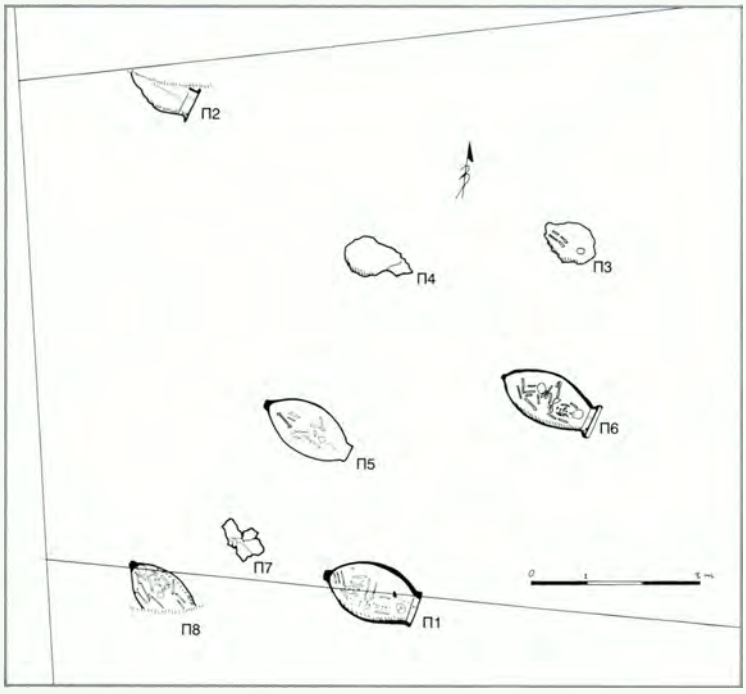

Εικ. 28. Ταφικός πίθος εργοστασίου Βοσινάκη στο Δρέπανο (αριθ. θέσης 7γ).

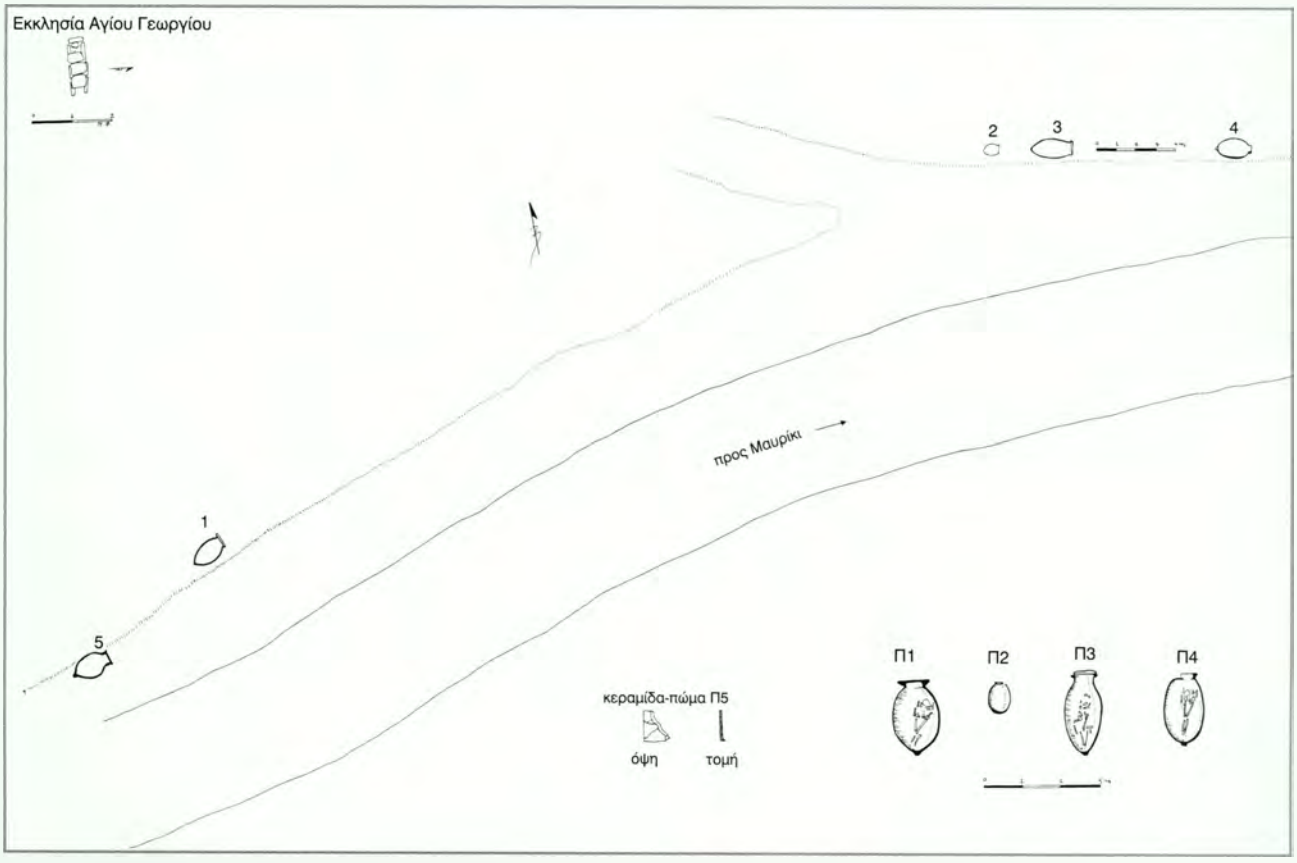
Εικ. 29. Ταφικοί πίθοι οδού Κολοκοτρώνη 22 στο Αίγιο (αριθ. θέσης 10γ).

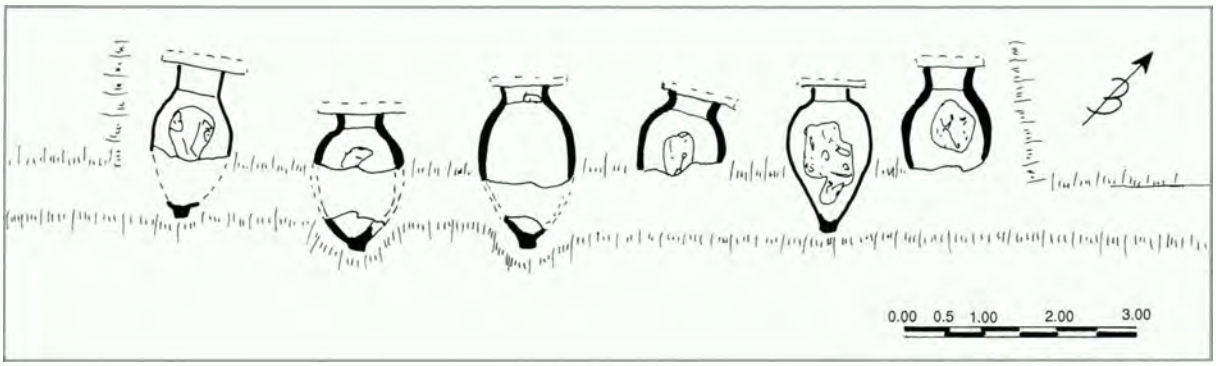

Εικ. 30. Ταφικοί πίθοι οδού Μάρκου Μπότσαρη 15 στο Αίγιο (αριθ. θέσης 10δ).

Εικ. 31. Ταφικοί πίθοι Κάτω Μαυρικίου (αριθ. θέσης 13α-β).

Εικ. 32. Κάτοψη ανασκαφής στο Τρεχλό Καλαβρύτων (αριθ. θέσης 19).

ή νοτιοανατολικά (οι δύο τελευταίες περιπτώσεις προσανατολισμού αντιπροσωπεύονται από μεμονωμένα παραδείγματα). Ο νεκρός, όπου βρέθηκε σκελετικό υλικό, ήταν τοποθετημένος με το κεφάλι προς το στόμιο του πίθου. Όλοι οι πίθοι περιείχαν από μία ταφή, εκτός από έναν ταφικό πίθο από την οδό Κολοκοτρώνη (αριθ. θέσης 10γ) στο Αίγιο που περιείχε μία γυναικεία και μία παιδική ταφή. Σε δύο δε από τους πίθους της ίδιας θέσης αναφέρεται η ύπαρξη συσσωρευμένων οστών, δίνοντας την εντύπωση της ύπαρξης περισσότερων της μίας ταφής. Ωστόσο, η κακή διατήρηση του σκελετικού υλικού δεν επιτρέπει τη διαμόρφωση κάποιας σαφέστερης εικόνας. Επιπλέον, πρέπει να αναφερθεί ότι στη θέση 7β του Δρεπάνου οι μεν ταφικοί πίθοι 1 και 2 ήταν τοποθετημένοι στους πρόποδες φυσικού ελλειψοειδούς εξάρματος, σε απόσταση μεταξύ τους 1,20 μ., ενώ οι ταφικοί πίθοι 3 και 4 σε απόσταση 6,50 μ. από τους δύο πρώτους, σε ανάλογη φυσική διαμόρφωση, και απείχαν μεταξύ τους 9 μ.

Β΄ ομάδα: Ταφικοί πίθοι περιοχής Καλαβρύτων

Από την παραπάνω περιοχή στοιχεία υπάρχουν μόνο για τις δύο από τις έξι θέσεις ταφικών πίθων που έχουν ερευνηθεί. Ο πρώτος πίθος προέρχεται από τη θέση Κιούπια (αριθ. θέσης 15). Το συμπέρασμα ότι πρόκειται για ταφή πολεμιστή προκύπτει από το είδος των κτερισμάτων (κράνος, ζεύγος χάλκινων κνημίδων, αμφίστομο σιδερένιο ξίφος, δύο σιδερένιες αιχμές ακοντίων και χάλκινη αιχμή δόρατος).

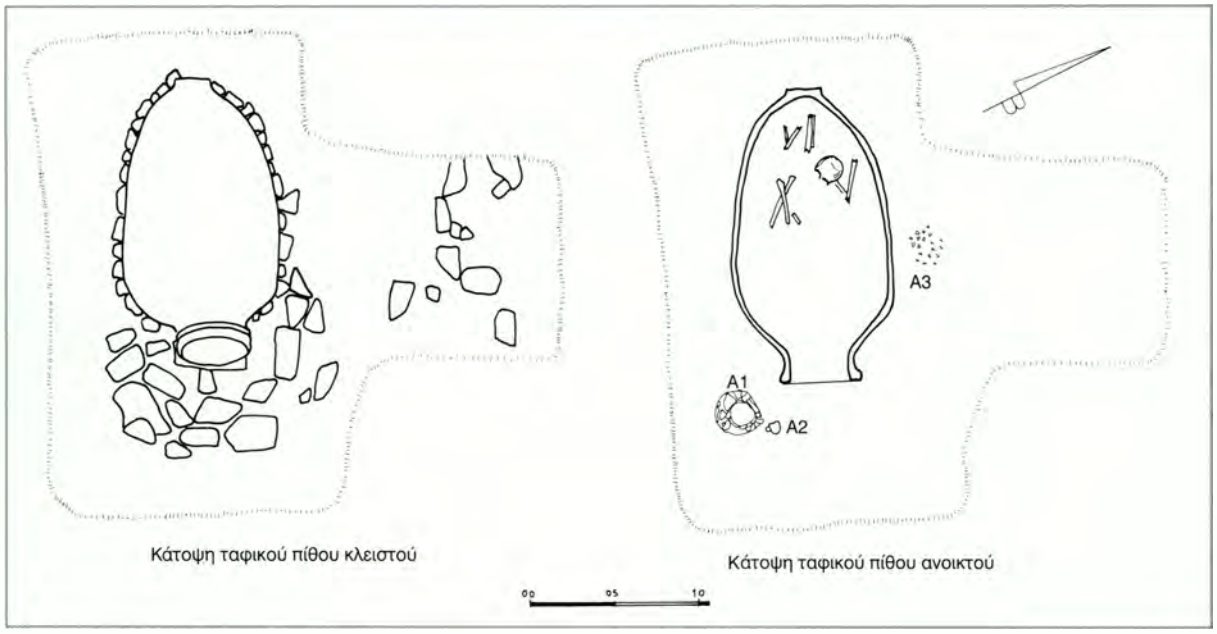
Η δεύτερη θέση ταφικών πίθων της περιοχής Καλαβρύτων βρίσκεται στο χωριό Τρεχλό (αριθ. θέσης 19). Συγκεκριμένα, στη θέση Σκαμιά[143], κατά τη διάρκεια διάνοιξης αύλακας ύδρευσης, ήλθαν στο φως ημικατεστραμμένοι και ανασκάφηκαν έξι ταφικοί πίθοι (Εικ. 32). Όλοι ήταν τοποθετημένοι σε λάκκους που είχαν διανοιχθεί στο χαλαρό ερυθρωπό κροκαλοπαγές πέτρωμα της περιοχής.

Στο βαθύτερο τμήμα της κοιλιάς του πίθου 1 βρέθηκαν συσσωρευμένα οστά, τα οποία προφανώς προέρχονταν από τον αποσαθρωμένο σκελετό. Το στόμιο του πίθου ήταν φραγμένο με λευκή ασβεστολιθική πλάκα, όπως και στους πίθους της Α΄ ομάδας. Οι διαστάσεις του ήταν: μέγ. σωζ. ύψ. 1,20, πλ. 1,02 και πάχ. τοιχωμάτων 0,04 μ. Περιείχε τμήμα ενός σιδερένιου μαχαιριδίου και έναν κάνθαρο.

Αναμοχλευμένο ήταν το σκελετικό υλικό και στον πίθο 2. Σώθηκαν λίγα οστά και το κρανίο. Είχε μέγ. σωζ. ύψος 1 και διάμετρο στομίου 0,485 μ. Περιείχε ένα ζευγάρι σφηκωτήρων ή ενωτίων με κωνικές κεφαλές.

Οι πίθοι 3 και 4 ήταν κατεστραμμένοι κατά το ήμισυ. Ο πίθος 3 περιείχε άφθονη στάχτη και κάρ-

143. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στο ημερολόγιο της ανασκαφής, το όνομα «Σκαμιά» πρέπει να είναι παραφθορά της λέξης Σταμνιά, λόγω της παρουσίας πίθων οι οποίοι, σύμφωνα με τους ντόπιους, βρίσκονται κατά καιρούς ολόκληροι ή σπασμένοι.

Εικ. 33. Ταφικός πίθος Σταροχωρίου (αριθ. θέσης 35).

βουνο στον πυθμένα του, αλλά καθόλου οστά. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα, θα είχε χρησιμοποιηθεί για δευτερογενή ταφή υπολειμμάτων καύσης. Είχε μέγ. σωζ. ύψος 1,82, πλάτος 1,05 και διάμετρο στομίου 0,50 μ. Το στόμιό του έκλεινε επίσης με ασβεστολιθική πλάκα. Περιείχε ένα χειροποίητο αγγείο, προφανώς μαγειρικό σκεύος, σε θραύσματα.

Στον πίθο 4 σώθηκε το άνω μέρος του σκελετού. Ήταν τοποθετημένος σε ύπτια στάση με τα χέρια παράλληλα. Οι διαστάσεις του πίθου ήταν: μέγ. σωζ. μήκ. 1,58, σωζ. πλ. 0,95 και πλ. στομίου 0,18 μ. Περιείχε τρία πήλινα αγγεία.

Σωζόμενος κατά το ήμισυ ήλθε στο φως και ο πίθος 5. Περιείχε οστά και δύο σπασμένα πήλινα αγγεία. Είχε σωζ. ύψος 1,17, πλάτος 0,90 και διάμετρο στομίου 0,51 μ.

Μεταξύ των πίθων 4 και 5 βρέθηκε και ένας έκτος. Ο πίθος 6 ήταν ο μοναδικός που έσωζε ολόκληρο το κάτω τμήμα του, το οποίο κατέληγε σε οξυπύθμενο άκρο, όπως οι περισσότεροι πίθοι της Α΄ ομάδας. Ο σκελετός ήταν τοποθετημένος σε συνεσταλμένη στάση. Το κρανίο είχε μετακινηθεί και βρέθηκε τοποθετημένο πάνω στον αγκώνα του αριστερού χεριού. Στο κέντρο του σκελετού βρέθηκαν δύο σπασμένα πήλινα αγγεία. Είχε μήκος 1,88, μέγ. πλάτος 1,02 και διάμετρο στομίου 0,48 μ.

Γ΄ ομάδα: 1. Ταφικοί πίθοι δυτικής και κεντρικής Αχαΐας

Όσον αφορά στους ταφικούς πίθους της δυτικής και κεντρικής Αχαΐας, στοιχεία υπάρχουν μόνο για έναν, που προέρχεται από το Σταροχώρι (αριθ. θέσης 35, Εικ. 33). Ήταν τοποθετημένος σε λάκκο, διαστ. 2,75×1,70 μ., με την κοιλιά στο χώμα και προσανατολισμό προς τα νοτιοανατολικά. Το στόμιο κλεινόταν με αμμόπλακα. Ο πυθμένας του λάκκου είχε στρώση ασβεστόλιθων και μικρών πλακοειδών λίθων από ψαμμίτη γκριζοπράσινου χρώματος. Σε απόσταση 2,5 χλμ. περίπου νοτιοανατολικά της παραπάνω θέσης, έχει εντοπιστεί παρόμοιο φυσικό πέτρωμα. Οι λίθοι του πυθμένα σχημάτιζαν κοιλότητα, στην οποία είχε τοποθετηθεί η κοιλιά του πίθου. Τα οστά είχαν διαταραχθεί από την εισροή υδάτων και έτσι δεν διασώθηκαν στοιχεία για τον προσανατολισμό, το φύλο ή την ηλικία του νεκρού. Ο ταφικός πίθος της θέσης αριθ. 26 (χαράδρα Μαρνόλακκα στον Άγιο Βασίλειο Χαλανδρίτσας) έχει ύψος 1,90 και διά-

μετρο 0,57 μ. Οι ταφικοί πίθοι στα Άνω Σουδενέικα (αριθ. θέσης 36α) καλύπτονταν από τύμβο[144]. Κανένα στοιχείο, τέλος, δεν είναι γνωστό για τον ταφικό πίθο από τον Προφήτη Ηλία Φαρών (αριθ. θέσης 34).

Γ΄ ομάδα: 2. Κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι δυτικής και κεντρικής Αχαΐας

Πέντε είναι οι θέσεις των κιβωτιόσχημων τάφων της δυτικής και κεντρικής Αχαΐας. Οι τρεις από αυτές τις θέσεις βρίσκονται στο σημερινό χωριό Καταρράκτης (αριθ. θέσεων 27, 28, 31), η τέταρτη στη θέση Σκόρος της Χαλανδρίτσας (αριθ. θέσης 25) και η πέμπτη στο χωριό Πλατανόβρυση (αριθ. θέσης 32). Οι τάφοι στον Καταρράκτη (αριθ. θέσεων 27 και 28) είχαν τις πλευρές χτισμένες με αδρά επεξεργασμένους πλακοειδείς λίθους. Η μία δε από τις στενές πλευρές σχηματιζόταν από κατακόρυφα τοποθετημένη πλάκα. Στη θέση αριθ. 27[145] οι τάφοι (συνολικά τρεις) καλύπτονταν με μεγάλες πλάκες ακανόνιστου σχήματος, πάχ. έως 0,22 μ. Συγκεκριμένα, ο τάφος Β είχε κατασκευαστεί σε στρώμα λίθων και περιβαλλόταν με λίθους σε όλες τις πλευρές του, στο άκρο δε της λιθοδομής είχε κατασκευαστεί ο νεότερος τάφος Γ. Οι διαστάσεις τους ήταν: τάφος Α, 2,49×0,90 μ., Β, 2,54×0,51 μ. και Γ, 2,35×0,46 μ., ενώ στη θέση αριθ. 28 ο μοναδικός τάφος καλυπτόταν από μεγάλους λίθους, τους οποίους συγκρατούσε τοξοειδές ανάλημμα από αργούς λίθους κατά το κυκλώπειο σύστημα. Κανένα στοιχείο δεν σώζεται για τον κιβωτιόσχημο τάφο στη θέση Αριδράκου του Καταρράκτη (αριθ. θέσης 31). Γνωστές είναι μόνον οι διαστάσεις του: 1,70×0,50 μ., ενώ το βάθος ήταν 0,55 μ.

Το μοναδικό στοιχείο που σημειώνεται για τον τάφο στην Πλατανόβρυση (αριθ. θέσης 32) είναι ότι περιείχε δύο νεκρούς.

Τέλος, οι κιβωτιόσχημοι τάφοι στη Χαλανδρίτσα (αριθ. θέσης 25) ήταν χτισμένοι με ξερολιθιά και η μία από τις δύο στενές πλευρές τους κατέληγε σε αψίδα. Ανήκαν σε δύο τύμβους[146].

Α 3.3. Στάση νεκρού - Διάταξη κτερισμάτων - Φύλο - Ηλικία

Στοιχεία για τη στάση του νεκρού και τη διάταξη των κτερισμάτων δεν αναφέρονται παρά για ελάχιστες περιπτώσεις (έχει ήδη αναφερθεί ότι στους ταφικούς πίθους της βορειοανατολικής Αχαΐας οι νεκροί, όπου βρέθηκε σκελετικό υλικό, ήταν τοποθετημένοι με το κεφάλι προς το στόμιο του πίθου). Σε δύο από τους πίθους του Αιγίου (αριθ. θέσεων 10γ και δ, Εικ. 29-30) οι νεκροί βρέθηκαν τοποθετημένοι στο δεξί πλευρό και με τα πόδια λυγισμένα σε συνεσταλμένη στάση, ενώ σε άλλο πίθο από την πρώτη θέση (αριθ. 10γ) ο σκελετός βρέθηκε ύπτιος. Στο Τρεχλό Καλαβρύτων ο σκελετός στον ταφικό πίθο 4 ήταν τοποθετημένος ύπτια με τα χέρια παράλληλα, ενώ στον ταφικό πίθο 6 ήταν τοποθετημένος σε συνεσταλμένη στάση (Εικ. 32). Δυστυχώς, τα στοιχεία που αφορούν στη στάση των νεκρών είναι ελάχιστα και ετερόκλητα και δεν επιτρέπουν την κατάταξή τους σε ομάδες.

Όσον αφορά στη διάταξη των κτερισμάτων παρατηρούνται τα παρακάτω: στον ταφικό πίθο 1 της θέσης 7β (Δρέπανο) κοντά στο σχετικά καλά διατηρημένο κρανίο είχαν τοποθετηθεί μία πήλινη χειροποίητη πρόχους και μία μικρή πήλινη χειροποίητη αρυβαλλοειδής προχοΐσκη. Αριστερά της κεφαλής του νεκρού ήταν τοποθετημένος ένας χάλκινος σφηκωτήρας (Μ 17) και στη θέση που ήταν οι ώμοι από μία χάλκινη περόνη (Μ 18-19). Στον ταφικό πίθο 2 της ίδιας θέσης ο νεκρός βρέθηκε με τα σκέλη λυγισμένα προς τα αριστερά, τα δε χέρια διπλωμένα στο στήθος. Ήταν κτερισμένος, εκτός από τα δύο χάλκινα αγγεία (Μ 20-21) και το ένα πήλινο (Κ 11), που βρέθηκαν τοποθετημένα κοντά στα πόδια του, με έναν όρμο από 18 χάλκινες αμφικωνικές ψήφους (Μ 22), ένα χάλκινο αμφικωνικό δακτύλιο (Μ 23) σε ένα

144. Ευχαριστώ τον αρχαιολόγο Μ. Πετρόπουλο για τη συγκεκριμένη πληροφορία.

145. Βλ. Κυπαρίσσης, ό.π. (υποσημ. 141), 90, σημ. 1: «σημειώθηκε η ύπαρξη και άλλων τάφων και τύμβων που δεν ερευνήθηκαν».

146. Στην ίδια θέση αναφέρεται ότι επισημάνθηκαν και άλλοι τύμβοι που δεν ερευνήθηκαν, *ΑΔ* 17 (1961-1962), Χρονικά, 129.

από τα δάχτυλά του, τμήματα σιδερένιων περονών στη θέση των ώμων (Μ 26), τμήματα σφηκωτήρων (Μ 24) δίπλα στο κρανίο, ενώ δύο χάλκινα διάτρητα αντικείμενα βρέθηκαν επάνω στο στέρνο (Μ 25).

Ορισμένα στοιχεία αναφέρονται επίσης για τους ταφικούς πίθους της οδού Κολοκοτρώνη στο Αίγιο (αριθ. θέσης 10γ). Συγκεκριμένα τρία χάλκινα δαχτυλίδια (Μ 51-53) βρέθηκαν στα δάχτυλα του ενός χεριού του γυναικείου σκελετού και ένα σιδερένιο επίμηκες αντικείμενο (Μ 54) δίπλα στο γόνατο του παιδικού σκελετού που περιείχε ο ταφικός πίθος 1. Στον ταφικό πίθο 2 εκατέρωθεν του κρανίου του νεκρού ήταν τοποθετημένα δύο αγγεία (Κ 20-21).

Στον ταφικό πίθο 2, στο Τρεχλό Καλαβρύτων (αριθ. θέσης 19), ένα ζευγάρι σφηκωτήρων ή ενωτίων (Μ 150) βρέθηκε δίπλα στο κρανίο.

Τέλος, στη θέση αριθ. 28 (Καταρράκτης), μολονότι ο τάφος ήταν ανοικτός, βρέθηκαν λίγα οστά, τα οποία έδειχναν ότι ο νεκρός είχε ταφεί με το κεφάλι προς τα αριστερά.

Όσον αφορά στα στοιχεία του φύλου και της ηλικίας των νεκρών, η απουσία μελέτης του σκελετικού υλικού από τους τάφους των πρώιμων ιστορικών χρόνων στην Αχαΐα δεν επιτρέπει την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων. Μόνον εικασίες μπορούν να γίνουν σε ορισμένες περιπτώσεις για το φύλο των νεκρών με βάση το είδος των κτερισμάτων που συνόδευαν τις ταφές. Έτσι, το πλήθος των όπλων στον ταφικό πίθο 3 της θέσης 7β, καθώς και αυτά των θέσεων 13γ και 15 (Κάτω Μαυρίκι και Κιούπια) μαρτυρούν ανδρικές ταφές (όπως θα αναφέρουμε και παρακάτω). Αντίστοιχα, η παρουσία κοσμημάτων στη θέση 7α, στους ταφικούς πίθους 1, 2 και 4 της θέσης 7β και στον ταφικό πίθο 2 της θέσης 19 ίσως να δηλώνει γυναικείες ταφές. Δεν μπορεί να αναφερθεί το ίδιο για τις ταφές των θέσεων 10α, 10γ, 10ε, 27 και 32, γιατί η παρουσία σε αυτές περονών, χάλκινων κρίκων, πορπών και χάλκινων δακτυλίων δεν είναι ενδεικτική του φύλου του νεκρού, αφού στον ταφικό πίθο 3 του Δρεπάνου (αριθ. θέσης 7β) τα ίδια αντικείμενα βρέθηκαν μαζί με τα σιδερένια όπλα που αναφέρθηκαν παραπάνω.

Α 3.4. Είδη κτερισμάτων (Πίνακες 2 και 3)

Σε εννέα από τις θέσεις των νεκροταφείων που αναφέρθηκαν, οι τάφοι ήταν ακτέριστοι – αριθ. θέσεων 1 (Πετρωτό-λόφος Μυγδαλιά), 6 (Πλατάνι), 7δ (οικόπεδο Μπαλάνου στο Δρέπανο), 10β (οδός Ερμού στο Αίγιο, για την οποία αναφέρεται ότι περισυνελέγησαν όστρακα άριστης ποιότητας, τα οποία όμως δεν κατέστη δυνατόν να εντοπιστούν στις αποθήκες του Μουσείου Αιγίου), 10δ (οδός Μάρκου Μπότσαρη στο Αίγιο), 13α-β (Κάτω Μαυρίκι), 26 (χαράδρα Μαρνόλακκα Χαλανδρίτσας) και 36α (κτήμα Συμβουλόπουλου στα Άνω Σουδενέικα). Σε δύο (αριθ. θέσεων 7γ και 35) τα κτερίσματα εντοπίστηκαν έξω από τους τάφους. Συγκεκριμένα, έξω από τον ταφικό πίθο στο Δρέπανο (αριθ. θέσης 7γ) εντοπίστηκε μία αιχμή δόρατος και έξω από τον ταφικό πίθο από το Σταροχώρι βρέθηκαν δύο αγγεία, ενώ ανάμεσα στα διαταραγμένα οστά ένα μικρό σιδερένιο μαχαίρι.

Σε όλες τις θέσεις τα πήλινα αγγεία αποτελούν το κυρίαρχο είδος κτερίσματος. Στο Δρέπανο και στο Κάτω Μαυρίκι (αριθ. θέσεων 7α, 7β και 13γ) της βορειοανατολικής Αχαΐας βρέθηκαν και χάλκινα αγγεία. Οκτώ ταφές (αριθ. θέσεων 7α, 7β, 10α, 10γ, 10ε, 19, 27, 32) στο Δρέπανο, στο Αίγιο, στο Τρεχλό και στον Καταρράκτη της περιφέρειας Φαρών κτερίστηκαν και με κοσμήματα. Όπλα προέρχονται από έξι θέσεις τάφων (αριθ. θέσεων 7β, 7γ, 13γ, 15, 19, 35) και από τις τρεις γεωγραφικές περιοχές. Τέλος, θα πρέπει να αναφερθούν οι δύο αιγυπτιακοί σκαραβαίοι από φαγεντιανή της θέσης αριθ. 10ε[147] στο Αίγιο και οι σιδερένιοι οβελοί από τη θέση αριθ. 27 του Καταρράκτη.

Στις υπόλοιπες θέσεις η κατανομή των κτερισμάτων έχει ως εξής:

147. Βλ. σχετικά Πετρόπουλος 1990, 509. Η δημοσίευση του ταφικού πίθου που περιείχε τους δύο αιγυπτιακούς σκαραβαίους και τις δύο πόρπες βοιωτικού τύπου θα γίνει από τον ανασκαφέα. Τα ευρήματα του ταφικού συνόλου εικονίζονται στο M. Petropoulos, The Geometric Temple of Ano Mazaraki (Rakita) in Achaia during the Period of Colonization, στο Greco 2002, πίν. 1, αριθ. 2-4, πίν. 2, αριθ. 1-5 και πίν. 3, αριθ. 1-2.

1. Κεραμική

Σε όλες τις θέσεις, εκτός από αυτή στα Κιούπια των Καλαβρύτων (αριθ. θέσης 15) όπου τα κτερίσματα του νεκρού είναι μόνον όπλα, σημαντική είναι η παρουσία της κεραμικής.

Στον Πίνακα 4 έχουν συγκεντρωθεί όλα τα αγγεία των ταφικών συνόλων των πρώιμων ιστορικών χρόνων. Τα 59 προέρχονται από ταφικούς πίθους, τα 21 από κιβωτιόσχημους τάφους, τα εννέα αποτελούν προσφορά των υστερογεωμετρικών χρόνων σε μυκηναϊκούς τάφους, τα 15 συμπεραίνεται από την κατάσταση διατήρησής τους (σχεδόν ακέραια) ότι προέρχονται από τάφους, χωρίς όμως να είναι γνωστό το είδος, και τα δύο είναι γνωστό από αναφορά του ανασκαφέα ότι προέρχονται από τάφους χωρίς να αναφέρεται το είδος τους[148].

Όσον αφορά στη γεωγραφική διαφοροποίηση, από τα 59 αγγεία που προέρχονται από ταφικούς πίθους, τα 50 ανήκουν στην ενότητα της βορειοανατολικής Αχαΐας και μόνον τα εννέα στη δυτική και κεντρική, ενώ και τα 22 από τους κιβωτιόσχημους τάφους ανήκουν στην ενότητα της δυτικής και κεντρικής Αχαΐας. Επιπλέον, αξίζει να σημειωθεί ότι από τα εννέα αγγεία που αποτελούν προσφορά υστερογεωμετρικών χρόνων σε μυκηναϊκούς τάφους, τα οκτώ προέρχονται από τη δεύτερη γεωγραφική ενότητα, και συγκεκριμένα από την περιοχή της Χαλανδρίτσας, και μόνον το ένα από την πρώτη γεωγραφική ενότητα, και ειδικότερα την περιοχή του Αιγίου.

Η συνήθεια προσφοράς υστερογεωμετρικών αγγείων σε μυκηναϊκούς τάφους επιχωριάζει στην περιοχή της Χαλανδρίτσας, που βρίσκεται στην κεντρική Αχαΐα, και μόνο μία περίπτωση αναφέρεται από τη βορειοανατολική Αχαΐα (Αίγιο).

Στο σύνολο της κεραμικής που έχει προέλθει από την ανασκαφική έρευνα των τάφων περιλαμβάνονται 17 διαφορετικά σχήματα αγγείων: κάνθαρος, σκύφος, αβαθής κρατηρίσκος, σταμνοειδής κρατήρας, φιάλη, πυξίδα, λεκάνη, τρίποδας, κύαθος, λάκαινα(;), οινοχόη, γαστρώδης οινοχόη, λήκυθος-οινοχόη, λήκυθος, φακοειδής ασκός, αμφορέας, προχοΐσκη, καθώς και δύο σχήματα του κορινθιακού εργαστηρίου, η κοτύλη και ο απιόσχημος αρύβαλλος.

ΣΧΗΜΑ ΑΓΓΕΙΟΥ	ΠΟΣΟΤΗΤΑ ΑΓΓΕΙΩΝ
Κάνθαρος	37
Σκύφος	20
Αβαθής κρατηρίσκος	1
Σταμνοειδής κρατήρας	2
Φιάλη	3
Πυξίδα	4
Λεκάνη	1
Τρίποδας	1
Κύαθος	3
Λάκαινα(;)	1

ΣΧΗΜΑ ΑΓΓΕΙΟΥ	ΠΟΣΟΤΗΤΑ ΑΓΓΕΙΩΝ
Οινοχόη	13
Γαστρώδης οινοχόη	4
Λήκυθος-οινοχόη	1
Λήκυθος	2
Φακοειδής ασκός	1
Αμφορέας	3
Προχοΐσκη	5
Κορινθιακή κοτύλη	2
Απιόσχημος αρύβαλλος	1

Σύμφωνα με τον παραπάνω Πίνακα, από τα ανοικτά αγγεία υπερτερεί ο κάνθαρος (37 παραδείγματα) και ακολουθούν, ο σκύφος με 20 παραδείγματα, η πυξίδα με τέσσερα, η φιάλη με τρία, ο κύαθος με τρία και από μεμονωμένα παραδείγματα αντιπροσωπεύονται τα σχήματα του αβαθούς κρατηρίσκου, της λεκάνης, της λάκαινας(;) και του τρίποδα. Από τα κλειστά αγγεία υπερτερεί η οινοχόη με 13 παραδείγματα, στα οποία αν προστεθούν και οι περιπτώσεις των παραλλαγών του βασικού σχήματος

148. Ε. Μαστροκώστας, *ΑΔ* 20 (1965), Χρονικά, 223, πίν. 263.

γίνονται 17. Το σχήμα της ληκύθου αντιπροσωπεύεται από δύο παραδείγματα, στα οποία μπορεί να προστεθεί και το μεμονωμένο παράδειγμα της ληκύθου-οινοχόης, ενώ με τρία παραδείγματα αντιπροσωπεύεται το σχήμα του αμφορέα, με πέντε η προχοΐσκη (η μία είναι αρυβαλλοειδής και χειροποίητη) και με ένα ο φακοειδής ασκός. Από τα σχήματα του κορινθιακού εργαστηρίου εκπροσωπείται η κοτύλη και ο απιόσχημος αρύβαλλος.

Σε μια προσπάθεια σύνδεσης των σχημάτων με γεωγραφικές περιοχές είναι δυνατόν να παρατηρηθούν τα εξής: στα ταφικά σύνολα της βορειοανατολικής Αχαΐας κυριαρχεί ο κάνθαρος και ακολουθεί ο σκύφος, η οινοχόη, η πυξίδα, ο αμφορέας και η προχοΐσκη, ενώ τα παρακάτω σχήματα εμφανίζονται μόνο στη συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή: η λάκαινα, ο τρίποδας, η λήκυθος, η λήκυθος-οινοχόη, η φιάλη, η λεκάνη, ο φακοειδής ασκός και, τέλος, τα σχήματα της κοτύλης και του απιόσχημου αρυβάλλου. Από αυτά πρέπει, επίσης, να σημειωθεί ότι τα μεμονωμένα παραδείγματα των σχημάτων της ληκύθου-οινοχόης, της λεκάνης, του φακοειδούς ασκού, της κοτύλης και του απιόσχημου αρυβάλλου προέρχονται από τρεις θέσεις της περιοχής των Καλαβρύτων, το Μάνεσι, το Ασάνι Κρυονέρι και το Τρεχλό.

Στα ταφικά σύνολα της δυτικής και κεντρικής Αχαΐας κυριαρχεί και πάλι ο κάνθαρος, ακολουθεί η οινοχόη, ο σκύφος, η πυξίδα και ο κύαθος, ενώ τα παρακάτω σχήματα εμφανίζονται μόνο στη συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή: η γαστρώδης οινοχόη με τέσσερα παραδείγματα, και μάλιστα από την περιοχή της Χαλανδρίτσας, και ο αβαθής κρατηρίσκος επίσης από την ίδια περιοχή.

Τέλος, πρέπει να αναφερθεί ότι στην ομάδα των αγγείων του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, με άγνωστη προέλευση, αντιπροσωπεύονται το σχήμα του κανθάρου με τρία παραδείγματα, του κυάθου με δύο, της προχοΐσκης και του αμφορίσκου με ένα, καθώς και αυτό της κορινθιακής κοτύλης.

Από όσα στοιχεία υπάρχουν για τη διάταξη των κτερισμάτων στα ταφικά σύνολα των πρώιμων ιστορικών χρόνων, τα πήλινα αγγεία δεν τοποθετούνται σε κάποια συγκεκριμένη θέση σε σχέση με το σκελετό, επομένως για το συγκεκριμένο θέμα δεν μπορεί να γίνει ομαδοποίηση δεδομένων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4. ΑΓΓΕΙΑ ΤΑΦΙΚΩΝ ΣΥΝΟΛΩΝ.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ	**ΕΙΔΟΣ ΘΕΣΗΣ**	**ΣΧΗΜΑ ΑΓΓΕΙΟΥ**	**ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ**
Πάτρα-Αγυιά	Ταφικός πίθος	Κάνθαρος	ΥΓ
Άνω Καστρίτσι	»	Οινοχόη	ΜΓ
Δρέπανο	»	Κάνθαρος	ΠΓ
»	»	»	ΠΓ
»	»	»	ΠΓ
»	»	Λήκυθος	ΠΓ
»	»	Κάνθαρος	ΠΓ
»	»	Φιάλη	ΥΓ
»	»	»	ΥΓ
»	»	Σκύφος τύπου «Θάψου»	ΥΓ
Νέος Ερινεός	Τάφοι	Όστρακα αμφορέα	ΠΓ
»	»	Σκύφος	ΜΓ
Αίγιο	Ταφικός πίθος	Σκύφος τύπου «Θάψου»	ΜΓ
»	»	»	ΜΓ
Αίγιο, οδός Κων/νου Παλαιολόγου	»	Κάνθαρος	ΠΓ
Αίγιο	»	Σκύφος τύπου «Θάψου»	ΥΓ
»	»	Πυξίδα	ΥΓ
Αίγιο, οδός Κων/νου Παλαιολόγου 3	»	Κάνθαρος	ΠΓ
»	»	Οινοχόη	ΠΓ
»	»	»	ΠΓ

ΠΊΝΑΚΑΣ 4. ΑΓΓΕΙΑ ΤΑΦΙΚΩΝ ΣΥΝΟΛΩΝ.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ	ΕΙΔΟΣ ΘΕΣΗΣ	ΣΧΗΜΑ ΑΓΓΕΙΟΥ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ
Αίγιο	Ταφικός πίθος	Σκύφος τύπου «Θάψου»	ΥΓ
»	»	»	ΥΓ
»	»	»	ΥΓ
»	»	Κάνθαρος	ΥΓ
Φλάμπουρα Καλαβρύτων, θέση Βελβίνικο	»	»	Αρχές 7ου αι. π.Χ.
Ασάνι Κρυονέρι, κτήμα Σκούρα	»	»	Τέλη 8ου αι. π.Χ.
»	»	Λήκυθος-οινοχόη	Τέλη 8ου αι. π.Χ.
»	»	Σκύφος	Τέλη 8ου αι. π.Χ.
»	»	Απιόσχημος αρύβαλλος	Τέλη 8ου αι. π.Χ.
Μάνεσι Καλαβρύτων	»	Λεκάνη	ΥΓ
»	»	Λήκυθος	ΥΓ
»	»	Φακοειδής ασκός	ΥΓ
»	»	Φιάλη	ΥΓ
Λόφος Τρουμπέ Χαλανδρίτσας	Μυκηναϊκός τάφος	Οινοχόη	ΥΓ
»	»	»	ΥΓ
»	»	Αβαθής κρατηρίσκος	ΥΓ
»	»	Σκύφος τύπου «Θάψου»	ΥΓ
»	»	Κάνθαρος	ΥΓ
»	»	Κύαθος	ΥΓ
»	»	Οινοχόη	ΥΓ
»	»	Σκύφος τύπου «Θάψου»	ΥΓ
Σκόρος Χαλανδρίτσας	Τάφος κιβωτιόσχημος	Οινοχόη	ΥΓ
»	»	»	ΥΓ
Καταρράκτης, 28ο χλμ.	Τάφος Α κιβωτιόσχημος	»	ΥΓ
»	»	Κάνθαρος	ΥΓ
»	»	»	ΥΓ
»	»	»	ΥΓ
»	Τάφος Β κιβωτιόσχημος	Πυξίδα	ΥΓ
»	»	Κάνθαρος	ΥΓ
»	»	»	ΥΓ
»	Τάφος Γ κιβωτιόσχημος	»	ΥΓ
»	»	»	ΥΓ
»	»	»	ΥΓ
»	»	Οινοχόη	ΥΓ
»	»	»	ΥΓ
Καταρράκτης	»	»	ΥΓ
Καταρράκτης, κοντά στο 28ο χλμ.	Τάφος κιβωτιόσχημος	Γαστρώδης οινοχόη	ΥΓ
»	»	Σκύφος	ΥΓ
»	»	Κάνθαρος	ΥΓ
Καταρράκτης	»	»	ΥΓ
Καταρράκτης, θέση Φτέρη	Ταφικός πίθος	Οινοχόη	ΥΓ
»	»	Κάνθαρος	ΥΓ
»	»	»	ΥΓ
»	»	Σκύφος	ΥΓ
»	»	Κάνθαρος	ΥΓ

ΠΙΝΑΚΑΣ 4. ΑΓΓΕΙΑ ΤΑΦΙΚΩΝ ΣΥΝΟΛΩΝ.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ	ΕΙΔΟΣ ΘΕΣΗΣ	ΣΧΗΜΑ ΑΓΓΕΙΟΥ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ
Φαραί, θέση Προφήτης Ηλίας	Ταφικός πίθος	Οινοχόη	ΠΓ
»	»	Τμήματα κανθάρου	ΠΓ
Πλατανόβρυση, Μέντζαινα	Τάφος κιβωτιόσχημος	Οινοχόη	ΥΓ
Σταροχώρι	Ταφικός πίθος	Πυξίδα	ΜΓ
»	»	Κάνθαρος	ΜΓ
Σελιάνα, Πολυδεργιάνικα	Τάφοι;	Τρίποδας τύπου «Θάψου»	ΥΓ
»	»	Πυξίδα τύπου «Θάψου»	ΥΓ
»	»	»	ΥΓ
»	»	Οινοχόη τύπου «Θάψου»	ΥΓ
Καταρράκτης	Τάφος κιβωτιόσχημος	Κάνθαρος	ΥΓ
»	»	Πυξίδα	ΥΓ
Βαλμαντούρα Φαρών	Άγνωστη	Κάνθαρος	ΜΓ
Νεραντζιές Καμαρών	Παράδοση	»	ΥΓ
»	»	»	ΥΓ
Άγνωστη. ΕΑΜ	Τάφοι;	»	ΜΓ
»	»	»	ΜΓ
»	»	Μόνωτος κύαθος	ΜΓ
»	»	»	ΜΓ
»	»	Προχοΐσκη	ΠΡΓ
»	»	Αμφορίσκος	ΠΓ
»	»	Κορινθιακή κοτύλη	ΥΓ
Αίγιο, Καλλιθέα, οικόπ. Καρόγιαννη	Μυκηναϊκός τάφος	Κάνθαρος	ΥΓ
Κάτω Καστρίτσι, θέση Μαυροποδιά	Ταφικός πίθος	Αμφορίσκος	ΠΓ
»	»	Λάκαινα ;	ΠΓ
»	»	Κάνθαρος	ΠΓ
»	»	Προχοΐσκη	ΠΓ
Πριόλιθος	»	Λήκυθος-οινοχόη	ΠΓ
»	»	Κάνθαρος	ΠΡΓ
Αίγιο, οδός Εισοδίων 29	–	Κρατηρίσκος τύπου «Θάψου»	ΥΓ
»	–	Σκύφος τύπου «Θάψου»	ΥΓ
»	–	»	ΥΓ
»	–	»	ΥΓ
Αίγιο, οδός Κολοκοτρώνη 16	Ταφικός πίθος	Κάνθαρος	Ύστερη ΠΡΓ
»	»	Σκύφος	Ύστερη ΠΡΓ
»	»	Πρόχους	Ύστερη ΠΡΓ
»	»	Σκύφος τύπου «Θάψου»	ΥΓ
»	»	Σκύφος	Ύστερη ΠΡΓ
»	»	Χυτρόσχημο	Ύστερη ΠΡΓ
Τρεχλό	Ταφικός πίθος 1	Κάνθαρος	Αρχές 7ου αι. π.Χ.
»	Ταφικός πίθος 3	Χυτροειδές χειροποίητο	Αρχές 7ου αι. π.Χ.
»	Ταφικός πίθος 5	Κάνθαρος	Αρχές 7ου αι. π.Χ.
»	»	»	Αρχές 7ου αι. π.Χ.
»	»	»	Αρχές 7ου αι. π.Χ.
»	Ταφικός πίθος 6	»	Αρχές 7ου αι. π.Χ.
»	»	Κοτύλη	Αρχές 7ου αι. π.Χ.

2. Χάλκινα αγγεία

Εκτός από τα πήλινα αγγεία, ορισμένες από τις ταφές είχαν κτεριστεί και με χάλκινα σκεύη (αριθ. θέσεων 7α, 7β, 13γ). Πρόκειται για μία ομφαλωτή φιάλη από τους ταφικούς πίθους της θέσης αριθ. 7α στο Δρέπανο, μία χάλκινη λήκυθο-οινοχόη από τον ταφικό πίθο 2 της θέσης 7β, επίσης στο Δρέπανο, και δύο χάλκινους μικρούς λέβητες από το ταφικό σύνολο στο Κάτω Μαυρίκι (αριθ. θέσης 13γ).

3. Κοσμήματα

Κοσμήματα ως κτερίσματα των νεκρών έχουν βρεθεί σε δύο από τις θέσεις του Δρεπάνου, σε τρεις του Αιγίου, στο Τρεχλό Καλαβρύτων, στον Καταρράκτη και στην Πλατανόβρυση (αριθ. θέσεων 7α, 7β, 10α, 10γ, 10ε, 19, 27, 32). Σε αυτές πρέπει να προστεθούν και τα χάλκινα κοσμήματα που έχουν παραδοθεί από τη θέση αριθ. 5 (Μαυροποδιά στο Κάτω Καστρίτσι) με την πληροφορία ότι προέρχονται από ταφικό πίθο. Πρόκειται για χάλκινες ψήφους περιδεραίου, μία χάλκινη αμφικωνική ψήφο και ένα χάλκινο σφηκωτήρα.

Έτσι, από τη θέση αριθ. 7α στο Δρέπανο προέρχονται χάλκινο ψέλιο, διάδημα, σφηκωτήρες, δακτύλιοι και ψήφοι όρμου, περόνες και πόρπες.

Από τη θέση αριθ. 7β, πάλι στο Δρέπανο, και συγκεκριμένα από τον ταφικό πίθο 1, προέρχονται δύο χάλκινες περόνες, ένας χάλκινος σφηκωτήρας και δύο χάλκινοι δακτύλιοι. Από τον ταφικό πίθο 2 προέρχονται όρμος από 18 χάλκινες αμφικωνικές ψήφους, ένας χάλκινος αμφικωνικός δακτύλιος, δύο τμήματα σφηκωτήρων, δύο χάλκινα διάτρητα αντικείμενα, που βρέθηκαν πάνω στο στέρνο του νεκρού και πρόκειται πιθανότατα για κάποιο είδος κοσμημάτων, και τμήματα σιδερένιων περονών. Από τον ταφικό πίθο 3 προέρχονται δύο χάλκινες πόρπες, τρεις χάλκινες περόνες, μία χάλκινη σφαιρική ακέραιη ψήφος, ένας χάλκινος δακτύλιος, τμήματα χάλκινων σφηκωτήρων, δύο τριγωνικές ψήφοι από υαλόμαζα, μία γυάλινη σφαιρική ψήφος, τρεις σιδερένιες περόνες και τμήματα άλλων και, τέλος, από τον ταφικό πίθο 4 μία χάλκινη δισκοειδής ψήφος, ένας χάλκινος δακτύλιος και μία σιδερένια περόνη.

Από το Αίγιο κοσμήματα προέρχονται από τρεις θέσεις: χάλκινες περόνες από τους ταφικούς πίθους της οδού Παλαιολόγου (αριθ. θέσης 10α), τρεις χάλκινοι κρίκοι από τους ταφικούς πίθους της οδού Κολοκοτρώνη (αριθ. θέσης 10γ) και τέσσερις πόρπες του λεγόμενου βοιωτικού τύπου από τους ταφικούς πίθους της οδού Πλαστήρα (αριθ. θέσης 10ε).

Στον ταφικό πίθο 2 της θέσης αριθ. 19 (Τρεχλό Καλαβρύτων) βρέθηκαν ένα ζευγάρι χάλκινοι σφηκωτήρες ή ενώτια που απολήγουν σε κωνικές κεφαλές.

Από τα ταφικά σύνολα της δυτικής και κεντρικής Αχαΐας κοσμήματα προέρχονται μόνον από δύο θέσεις της περιφέρειας Φαρών. Οι κιβωτιόσχημοι τάφοι Α και Γ, στη θέση αριθ. 27 στον Καταρράκτη, περιείχαν ένα χάλκινο δακτύλιο, και ένα χάλκινο δακτύλιο και κρίκο αντίστοιχα. Τέλος, ο κιβωτιόσχημος τάφος στην Πλατανόβρυση (αριθ. θέσης 32) περιείχε ένα δακτύλιο αμφικωνικής τομής.

4. Όπλα

Ακόμη λιγότερες είναι οι θέσεις νεκροταφείων από όπου προέρχονται όπλα ως κτερίσματα των ταφών. Πρόκειται για τις θέσεις αριθ. 7β, 7γ, 13γ, 15, 19 και 35. Συγκεκριμένα, στον ταφικό πίθο 3 από το Δρέπανο (αριθ. θέσης 7β) ο νεκρός εκτός των πήλινων αγγείων και των κοσμημάτων είχε κτεριστεί με μία σιδερένια μονόστομη μάχαιρα, μία σιδερένια αιχμή ακοντίου και ένα σιδερένιο αμφίστομο ξίφος. Έξω από τον ταφικό πίθο της θέσης Βοσινάκη (αριθ. θέσης 7γ) του Δρεπάνου βρέθηκε μία αιχμή δόρατος. Το ταφικό σύνολο από το χωριό Κάτω Μαυρίκι (αριθ. θέσης 13γ) περιλαμβάνει ένα μονόκοπο σιδερένιο μαχαίρι, μία λαβή και δύο λεπίδες από σιδερένια ξίφη τύπου Naue II. Για τη θέση αριθ. 16 (Κιούπια Καλαβρύτων) έχει ήδη γίνει αναφορά. Από τον ταφικό πίθο 1, στο Τρεχλό Καλαβρύτων (αριθ. θέσης 19), προέρχεται τμήμα σιδερένιου μαχαιριδίου. Τέλος, στον ταφικό πίθο της θέσης αριθ. 35 (Σταροχώρι) ανάμεσα στα οστά βρέθηκε μικρό σιδερένιο μαχαίρι.

5. Άλλα αντικείμενα

Μεμονωμένα θα πρέπει να αναφερθεί ένα επίμηκες σιδερένιο αντικείμενο από τους ταφικούς πίθους της οδού Κολοκοτρώνη 22 στο Αίγιο (αριθ. θέσης 10γ), δύο αιγυπτιακοί σκαραβαίοι από φαγεντιανή από έναν ταφικό πίθο της οδού Πλαστήρα, επίσης στο Αίγιο (αριθ. θέσης 10ε), και αρκετά τεμάχια σιδερένιων οβελών τετραγωνικής τομής από τον κιβωτιόσχημο τάφο Α της θέσης αριθ. 27 (Καταρράκτης).

Επίσης, δύο χάλκινοι τετράκτινοι τροχίσκοι παραδόθηκαν από τη θέση αριθ. 5 (Κάτω Καστρίτσι, Μαυροποδιά) με την πληροφορία ότι προέρχονται από ταφικό πίθο.

Α 3.5. Ταφές πολεμιστών

Ως ταφές πολεμιστών μπορούν ασφαλώς να χαρακτηριστούν η ταφή στον πίθο 3 της θέσης αριθ. 7β του Δρεπάνου και εκείνη στον πίθο στα Κιούπια των Καλαβρύτων (αριθ. θέσης 15). Σε ταφή πολεμιστή θα ανήκε και το ταφικό σύνολο από το Κάτω Μαυρίκι (αριθ. θέσης 13γ). Η μεμονωμένη παρουσία όπλων στις θέσεις αριθ. 7γ (εργοστάσιο Βοσινάκη-Δρέπανο), 19 (ταφικός πίθος 1 στο Τρεχλό) και 35 (Σταροχώρι) δεν επιτρέπει την κατάταξη των τριών αυτών ταφών στην παραπάνω ομάδα, αφού και στις τρεις περιπτώσεις τα όπλα δεν βρέθηκαν κατά χώραν.

Α 3.6. Προσφορές ύστερων γεωμετρικών χρόνων σε μυκηναϊκούς τάφους

Ήδη έχει αναφερθεί η πιθανότητα εναπόθεσης συνόλου αγγείων της ΥΓ περιόδου σε μυκηναϊκό θολωτό τάφο στη Χαλανδρίτσα (αριθ. θέσης 24). Η παραπάνω ενέργεια δεν είναι δυνατόν να θεωρηθεί ενδεικτική πράξη ηρωολατρείας ή λατρεία τάφου. Μεγαλύτερες πιθανότητες να χαρακτηριστεί ως πράξη ηρωολατρείας έχει η ανεύρεση ενός μελαμβαφούς υστερογεωμετρικού κανθαρίσκου (Κ 29) σε θαλαμοειδή μυκηναϊκό τάφο στο οικόπεδο Καρόγιαννη στην Καλλιθέα Αιγίου (αριθ. θέσης 10στ).

Α 4. ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ

Α 4.1. Κατάλογος κεραμικής

Ο κατάλογος της κεραμικής έχει γίνει γεωγραφικά και κατά ταφικά σύνολα, ακολουθώντας τη σειρά του αντίστοιχου καταλόγου των θέσεων. Ιδιαίτερες ομαδοποιήσεις έχουν γίνει όσον αφορά σε αγγεία με ελλιπή στοιχεία προέλευσης ή από παραδόσεις.

Ο λόγος που ακολουθείται η εν λόγω κατάταξη είναι ότι άξονας αναφοράς της παρούσας μελέτης είναι τα ταφικά σύνολα, αρκετά από τα οποία είναι ήδη δημοσιευμένα. Σε αυτά τα σύνολα έχουν προστεθεί όσα έχουν προέλθει από τις σωστικές ανασκαφές της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ μετά το 1970.

Στον κατάλογο παρεμβάλλονται και δύο μεγάλες ομάδες κεραμικής (κυρίως όστρακα) που προέρχονται από ανασκαφές δύο οικοπέδων στο Αίγιο (αριθ. θέσεων 10ζ και 10η). Η αναφορά στο ημερολόγιο της ανασκαφής ότι στο σημείο που βρέθηκαν παρατηρήθηκε παλαιότερη «ανασκαφή» που είχε ως αποτέλεσμα την καταστροφή ορισμένων τάφων, αποτέλεσε ένα σημαντικό λόγο για την ένταξή τους στη σειρά της γενικής παρουσίασης των ταφικών συνόλων.

Αντίστοιχος είναι και ο λόγος που εντάσσεται στη σειρά των ταφικών συνόλων η ομάδα κεραμικής από τα Άνω Σουδενέικα (αριθ. θέσης 36α), η οποία προήλθε από εκσκαφή για ανεύρεση «κρυμμένου θησαυρού» και συνδυάστηκε με θραύσματα ταφικών πίθων που βρέθηκαν στο ίδιο σημείο. Σημαντική, εξάλλου, για το είδος της συγκεκριμένης θέσης είναι η προφορική πληροφορία από τον Πετρόπουλο ότι οι συγκεκριμένοι ταφικοί πίθοι περιέχονταν σε τύμβο, όπως διαπίστωσε σε αυτοψία που διενήργησε στην περιοχή.

Στον κατάλογο δεν συμπεριλαμβάνεται η κεραμική από το Κούμαρη, την Αίγειρα, τους Κάτω Λουσούς, τον Μικρό Ποντιά, τον Άγιο Γεώργιο, τη θέση Αριδράκου του Καταρράκτη, το Πετροχώριο, την Καμενίτσα και το Τείχος Δυμαίων (αριθ. θέσεων 9, 12, 16, 22, 30, 31, 37, 38 και 40 αντίστοιχα), αφού πρόκειται για δημοσιευμένο ή αδημοσίευτο υλικό που δεν έχει παραχωρηθεί στη γράφουσα ή δεν κατέστη δυνατός ο εντοπισμός του στις αποθήκες της αρμόδιας Εφορείας Αρχαιοτήτων.

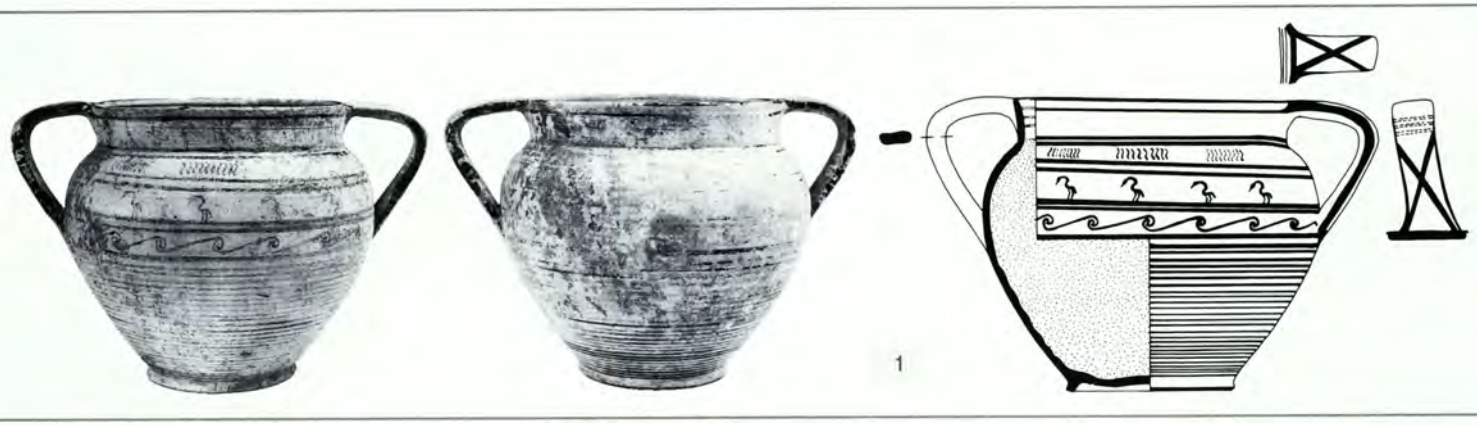
Η μόνη ομάδα κεραμικής που περιλαμβάνεται στον κατάλογο και, αντίθετα από τον κανόνα, προέρχεται από περισυλλογή είναι αυτή από τη θέση Μπαχουμάς στην Κάτω Αχαΐα, που πιθανότατα πρόκειται για θέση οικισμού.

Α. Ταφικά σύνολα βορειοανατολικής Αχαΐας

Ι. Πάτρα - Αγυιά. Οδός Κ. Ουράνη έναντι 20 και Αλιάκμονος. Αριθ. θέσης 2.

Ταφικός πίθος

1. Κάνθαρος, ΑΜΠ 12338 (Ε ι κ. 34). Ακέραιος. Μικρές αποκρούσεις κατά τόπους και απολεπίσεις του μελανού γανώματος.
Ύψ. 0,10, διάμ. χείλους 0,094, διάμ. βάσης 0,057, μέγ. διάμ. 0,11 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος χωρίς εγκλείσματα, πολύ ανοικτός καστανός. Γάνωμα καστανομέλανο (10YR 8/4), επίχρισμα καστανό. Χείλος κάθετο, ελαφρώς έξω νεύον, που διαχωρίζεται από το σώμα με ελαφρά αυλάκωση, σώμα που τα τοιχώματά του συγκλίνουν καταλήγοντας σε χαμηλή δακτυλιόσχημη βάση. Λαβές ταινιωτές κάθετες, από το χείλος στο ανώτερο τμήμα του σώματος του αγγείου. Το εσωτερικό μελαμβαφές. Η εσωτερική επιφάνεια του χείλους εδαφόχρωμη, διακοσμείται με επάλληλες περιμετρικές μελανές ταινίες. Στην εξωτερική επιφάνεια κυριαρχεί η διακόσμηση σε ζώνες. Στη ζώνη του χείλους κάθετα σιγμοειδή. Στην ανώτερη ζώνη του σώματος ομάδες κάθετων κυματοειδών γραμμιδίων, στη συνέχεια ζώνη πτηνών (πελαργοί) προς τα αριστερά. Τέλος, στο ύψος της πρόσφυσης των λαβών ζώνη με τρέχουσα σπείρα. Όλες οι ζώνες διαχωρίζονται με ομάδες δύο μελανών περιμετρικών γραμμών. Οι ίδιες γραμμές επαναλαμβάνονται στην πίσω όψη και στο κατώτερο τμήμα του σώματος. Οι λαβές διακοσμούνται με κά-

Εικ. 34.

θετα Χ, δύο στην καθεμιά, που διαχωρίζονται με δύο οριζόντιες μελανές γραμμές.
Χρονολόγηση: ΥΓ.

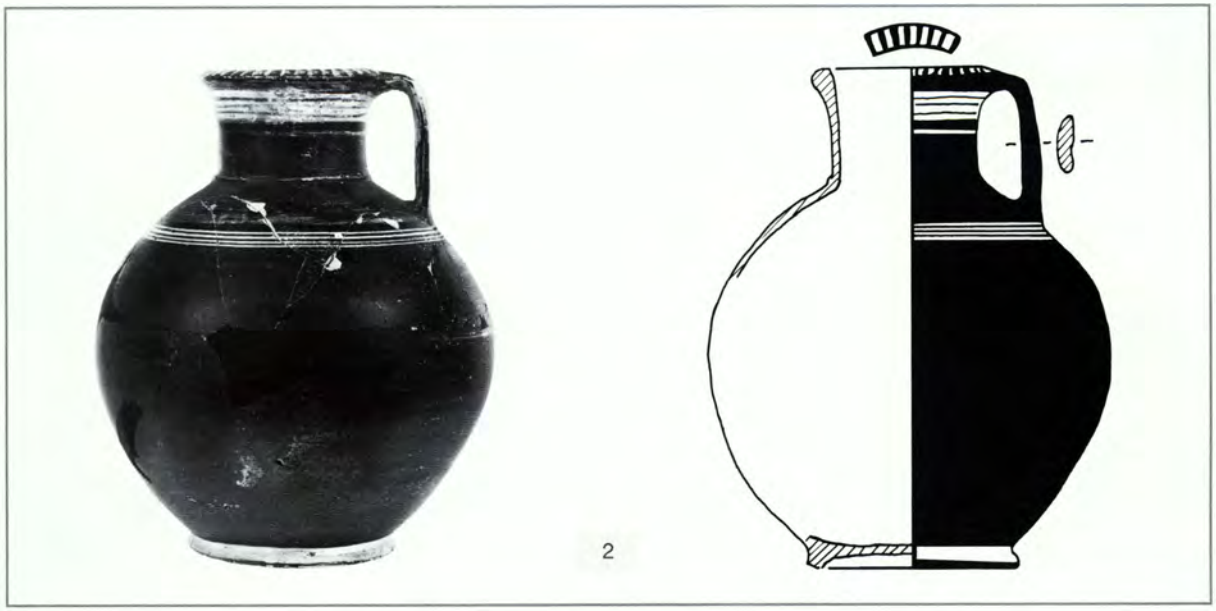
IIα. Άνω Καστρίτσι (αγρός Ν. Μπόμπολα). Θέση Μάρμαρα. Αριθ. θέσης 4.

Ταφικός πίθος

2. Οινοχόη, ΑΜΠ 2010 (Εικ. 35). Συγκολλημένη και συμπληρωμένη κατά τόπους.
Ύψ. 0,26, διάμ. χείλους 0,097, διάμ. βάσης 0,111 μ. Πηλός με ελάχιστα εγκλείσματα, ροδόχρους (7.5 YR 8/4). Γάνωμα μελανό στιλπνό. Η άνω επιφάνεια του λαιμού επίπεδη. Λαιμός κοντός και ευρύς, στη μετάβαση προς το σώμα περιμετρικός πλαστικός δακτύλιος. Λαβή ταινιωτή κάθετη, από το χείλος στον ώμο. Σώμα σφαιρικό, βάση δακτυλιόσχημη. Η άνω επιφάνεια του χείλους εδαφόχρωμη με κάθετα μελανά γραμμίδια περιμετρικά. Ολόβαφο, εκτός από δύο εδαφόχρωμες ζώνες, η πλατύτερη στο ανώτερο τμήμα του λαιμού και η στενότερη στον ώμο, κάτω ακριβώς από το σημείο πρόσφυσης της λαβής, που φέρουν μελανές περιμετρικές γραμμές. Η βάση άβαφη, πλην του κατώτερου τμήματός της.
Χρονολόγηση: ΜΓ.

Βιβλιογραφία: Ι. Δεκουλάκου, *ΑΔ* 30 (1975), Χρονικά, 118, πίν. 67γ. Δεκουλάκου 1982, 228, πίν. 19.

Εικ. 35.

IIβ. Κάτω Καστρίτσι, θέση Μαυροποδιά. Οικόπεδο Μ. Φαρδή. Αριθ. θέσης 5.

Ταφικοί πίθοι (παράδοση)

3. Κάνθαρος, ΑΜΠ 12804α-η (Εικ. 36). Ελλιπής κατά μικρό τμήμα του. Συγκολλημένος.
Ύψ. 0,086, διάμ. χείλους ± 0,10, διάμ. βάσης 0,052 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος με ελάχιστα εγκλείσματα, πολύ ανοικτός καστανός (10YR 7/4). Γάνωμα καστανομέλανο εξίτηλο, επίχρισμα λίγο σκουρότερο από τον πηλό. Χείλος κάθετο και έξω νεύον. Λαβή ταινιωτή, κάθετη από το χείλος στο σώμα, βάση υποτυπώδης. Εσωτερικά μελαμβαφές, εκτός από την ανώτερη εσωτερική επιφάνεια που είναι εδαφόχρωμη. Εδαφόχρωμη μένει και η ανώτερη εξωτερική επιφάνεια του χείλους. Η λαβή φέρει οριζόντια μελανά γραμμίδια. Η εξωτερική επιφάνεια του αγγείου μελαμβαφής, εκτός από μία εδαφόχρωμη ζώνη στο σημείο πρόσφυσης των λαβών που φέρει δύο μελανές περιμετρικές γραμμές. Η βάση άβαφη.

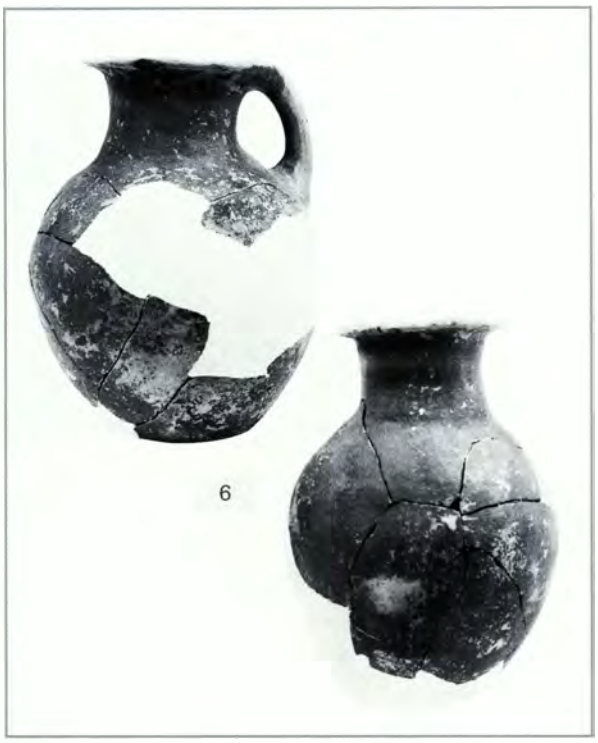
4. Αμφορίσκος, ΑΜΠ 12805 (Εικ. 36). Σώζεται σχεδόν ολόκληρος. Συγκολλημένος από πολλά όστρακα. Λείπει μικρό τμήμα του χείλους και η μία λαβή.
Ύψ. 0,079, διάμ. χείλους 0,05, διάμ. βάσης 0,035 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος με ελάχιστα εγκλείσματα, ροδόχρους (7.5YR 7/4). Γάνωμα μελανό εξίτηλο, επίχρισμα ανοικτό καστανό. Χείλος έξω νεύον, με επίπεδη και πλατιά την άνω επιφάνεια, που δημιουργεί περιχείλωμα. Λαβή σχεδόν ταινιωτή, κάθετη από το χείλος στο μέσον του σώματος του αγγείου. Το ανώτερο τμήμα του σώματος στενό, η κοιλιά ευρεία και τα τοιχώματα στενεύουν στο κατώτερο τμήμα του σώματος καταλήγοντας σε χαμηλή δακτυλιόσχημη βάση. Μελανή ταινία στο εσωτερικό του χείλους, η οποία επαναλαμβάνεται στην άνω επίπεδη επιφάνεια και στην εξωτερική όψη του χείλους. Κάτω από το χείλος σε εδαφόχρωμη ζώνη οριζόντια τεθλασμένη, στη συνέχεια δεύτερη εδαφόχρωμη με δικτυωτά τρίγωνα περιμετρικά. Οι εδαφόχρωμες ζώνες ορίζονται από μελανές περιμετρικές ταινίες. Στο κατώτερο τμήμα του σώματος, κάτω από την πρόσφυση των λαβών, δύο περιμετρικές μελανές ταινίες και στη συνέχεια μελανό γάνωμα.

5. Λάκαινα(;), ΑΜΠ 12806 (Εικ. 36). Σχεδόν ολόκληρη. Λείπει μικρό τμήμα από το σώμα και η μία λαβή.
Ύψ. 0,081, διάμ. χείλους 0,103, διάμ. βάσης 0,052, μέγ. διάμ. 0,08 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος με ελάχιστα εγκλείσματα, ροδόχρους (7.5YR 8/4). Γάνωμα μελανό εξίτηλο, επίχρισμα ροδαλό. Χείλος έξω νεύον με επίπεδη την άνω επιφάνεια. Σώμα ευρύ που αποκτά τη μεγαλύτερη διάμετρο χαμηλά στο σημείο πρόσφυσης των λαβών. Τα τοιχώματα του αγγείου στη συνέχεια συγκλίνουν καταλήγοντας σε κυκλική επίπεδη βάση. Λαβή κυλινδρική, ελαφρώς κάθετη στο σώμα. Το εσωτερικό μελαμβαφές. Η άνω επίπεδη επιφάνεια του χείλους φέρει κάθετα μελανά γραμμίδια περιμετρικά σε ζώνη που ορίζεται από δύο περιμετρικές μελανές γραμμές. Η λαβή μελαμβαφής. Η κύρια διακόσμηση συνίσταται σε δύο ζώνες με οριζόντια τεθλασμένη. Στην πρώτη ζώνη είναι περιμετρική, στη δεύτερη διακόπτεται από τις λαβές. Και οι δύο ζώνες ορίζονται από μελανές περιμετρικές γραμμές. Στο κατώτερο τμήμα του σώματος δύο οριζόντιες περιμετρικές γραμμές και πάνω από τη βάση μελανό γάνωμα.

6. Αρυβαλλοειδής προχοΐσκη, ΑΜΠ 12807 (Εικ. 37). Χειροποίητη. Ακέραιη.
Ύψ. 0,13-0,14, διάμ. χείλους 0,055, διάμ. βάσης 0,066 μ.

Εικ. 36.

Εικ. 37.

Εικ. 38.

Πηλός με αρκετά εγκλείσματα, πολύ ανοικτός καστανός (10YR 8/3). Άβαφη με επίχρισμα αραιότερο από το χρώμα του πηλού. Χείλος στενό και έξω νεύον, σφαιρικό σώμα και επίπεδη βάση, λαβή ταινιωτή, κάθετη από το χείλος στον ώμο του αγγείου. Χρονολόγηση συνόλου: ΠΓ.

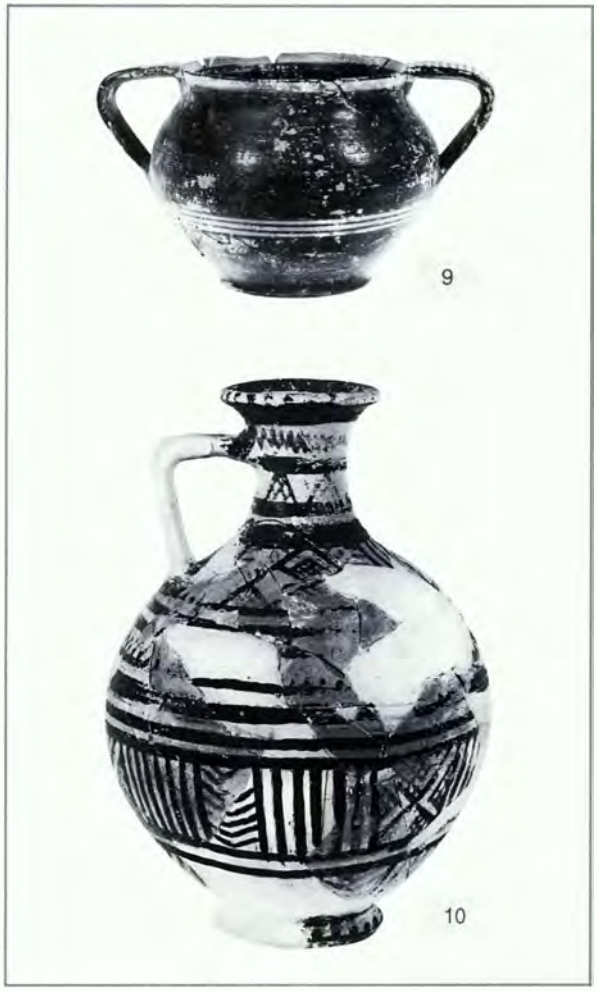
III. Δρέπανο. Αριθ. θέσης 7.

Ταφικοί πίθοι (τέσσερις θέσεις, αγγεία μόνον από τις δύο)

IIIα. Κατά τη διαμόρφωση ανισόπεδης διάβασης της εθνικής οδού Κορίνθου-Πατρών, και συγκεκριμένα κατά τη διάνοιξη της οδού προς το χωριό Δρέπανο, αποκαλύφθηκαν και καταστράφηκαν εν μέρει δύο ταφικοί πίθοι. Από τα δελτία καταγραφής της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ προκύπτει ότι οι κάνθαροι αριθ. 1197, 1196 και 1195 προέρχονται από τον ίδιο ταφικό πίθο (συγκεκριμένα «Τάφος 4 κ. Πέτσα») και η λήκυθος αριθ. 1140 από τον ταφικό πίθο Α. Ωστόσο, διαφορετικά είναι τα στοιχεία που προκύπτουν από το Βιβλίο Εισαγωγής όσον αφορά στους κανθάρους αριθ. 1196 και 1195, οι οποίοι έχουν ΒΕ 768 και 767 αντίστοιχα. Έτσι όσον αφορά στην προέλευση για τον αριθ. 1196 υπάρχει η ένδειξη «Δρέπανο Τάφος Πέτσα», ενώ για τον 1195 «Δρέπανο. Θέση Αλώνια, ανατολικά του ναού της Κοίμησης, Τάφος 2 Πέτσα».

7. Κάνθαρος, ΑΜΠ 1197 (Εικ. 38). Χειροποίητος. Συγκολλημένος και συμπληρωμένος κατά το μεγαλύτερο μέρος του σώματος και τις λαβές.
Ύψ. 0,094, διάμ. χείλους 0,095, μέγ. διάμ. 0,115 μ.
Πηλός ακάθαρτος, χονδρός, γκρίζος. Χείλος έξω νεύον, λαβές κάθετες από το χείλος στο μέσον του σώματος, γωνιώδη περιγράμματα. Βάση υποτυπώδης. Ακόσμητος. Φέρει ίχνη πυράς.
Χρονολόγηση: ΠΓ.

8. Κάνθαρος, ΑΜΠ 1196 (Εικ. 38). Συγκολλημένος και συμπληρωμένος κατά τις λαβές και την κοιλιά.
Ύψ. 0,08, διάμ. χείλους 0,08, μέγ. διάμ. 0,10, διάμ. βάσης 0,05 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος, ανοικτός καστανός (10YR 8/4). Χείλος έξω νεύον, λαβές ταινιωτές, κάθετες από το χείλος στο μέσον του σώματος, το οποίο χαρακτηρίζεται από έντονη σφαιρικότητα, βάση δακτυλιόσχημη. Το χείλος τόσο στην εξωτερική όσο και στην εσωτερική επιφάνεια μένει άβαφο και κοσμείται με περιμετρικές μελανές ταινίες. Οι λαβές φέρουν οριζόντια επάλληλα μελανά γραμμίδια. Το υπόλοιπο σώμα μελαμβαφές εκτός από

Εικ. 39.

μία εδαφόχρωμη ζώνη λίγο πιο πάνω από τη βάση, που κοσμείται με τρεις μελανές περιμετρικές ταινίες. Η βάση παραμένει άβαφη.
Χρονολόγηση: ΠΓ.

9. Κάνθαρος, ΑΜΠ 1195 (Εικ. 39). Συγκολλημένος.
Ύψ. 0,08, διάμ. χείλους 0,09, μέγ. διάμ. 0,12, διάμ. βάσης 0,06 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος, καστανέρυθρος (5YR 6/4). Χείλος έξω νεύον, λαβές ταινιωτές γωνιώδεις, κάθετες από το χείλος στο μέσον του σώματος. Το σώμα του αγγείου αποκτά τη μεγαλύτερη διάμετρο στο μέσον του ύψους του και κλείνει καταλήγοντας σε δακτυλιόσχημη βάση. Μελαμβαφής εκτός από δύο εξηρημένες ταινίες, η μία στο χείλος και η άλλη λίγο πιο πάνω από τη βάση. Και οι δύο φέρουν οριζόντιες περιμετρικές μελανές ταινίες. Οι λαβές φέρουν οριζόντια μελανά γραμμίδια. Η βάση, άβαφη, διακοσμείται με ένα δακτύλιο.
Χρονολόγηση: ΠΓ.

10. Λήκυθος, ΑΜΠ 1140 (Εικ. 38). Συγκολλημένη από πολλά όστρακα και ελλιπής κατά τη βάση, μεγάλο τμήμα της κοιλιάς και το μεγαλύτερο τμήμα της λαβής.
Σωζ. ύψ. 0,20, διάμ. χείλους 0,06 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος, καστανέρυθρος (5YR 8/5). Χείλος ελαφρώς έξω νεύον, στενός λαιμός, σφαιρική κοιλιά και ελαφρώς κωνική βάση. Η διακόσμηση, καστανομέλανου γανώματος, συνίσταται από γεωμετρικά μοτίβα και έχει διαταχθεί σε ζώνες που χωρίζονται με ανισοπαχείς μελανές ταινίες. Συγκεκριμένα, ο λαιμός διακοσμείται περιμετρικά με τεθλασμένη γραμμή και δικτυωτά τρίγωνα σε ζώνες. Στον ώμο δικτυωτοί ρόμβοι σε τρίγωνο, ενώ τριπλή κάθετη μελανή ταινία λειτουργεί ως διαχωριστικό στοιχείο. Χαμηλότερα, πλατιά ζώνη που φέρει δικτυωτά τρίγωνα κατά κορυφήν σε μετόπη, που εναλλάσσονται με ενάλληλες γωνίες, επίσης σε μετόπη, ενώ κάθετες μελανές ταινίες λειτουργούν ως διαχωριστικό στοιχείο. Η ίδια ζώνη επαναλαμβάνεται και πάνω ακριβώς από τη βάση. Στην εξωτερική επιφάνεια της βάσης μελανές στιγμές.
Χρονολόγηση: ΠΓ.

IIIβ. Περίβολος ναού Κοίμησης της Θεοτόκου (τέσσερις ταφικοί πίθοι).

Ταφικός πίθος 2

11. Κάνθαρος, ΑΜΠ 1193 (Εικ. 40). Ακέραιος.
Ύψ. 0,10, διάμ. χείλους 0,10, διάμ. βάσης 0,055, μέγ. διάμ. 0,115 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος χωρίς εγκλείσματα, κιτρινέρυθρος (7.5YR 6/6). Γάνωμα μελανό, καστανό επίχρισμα. Αβαθής. Χείλος ελαφρώς έξω νεύον. Λαβές ταινιωτές, κάθετες από την περιφέρεια του χείλους στο μέσον του ύψους του. Σώμα σχεδόν αμφικωνικό. Βάση δακτυλιόσχημη. Στην εξωτερική επιφάνεια του χείλους, και στις δύο όψεις, από μία τεθλασμένη γραμμή σε εδαφόχρωμη ζώνη. Μελανή περιμετρική γραμμή χωρίζει τη διακόσμηση του χείλους από αυτήν του υπόλοιπου σώματος. Στο ύψος των λαβών ομάδες κάθετων γραμμών, που δημιουργούν τρίγλυφα, ορίζουν σε κάθε όψη μία ορθογώνια κεντρική μετόπη και δύο στενότερες εκατέρωθεν αυτής. Η κεντρική μετόπη κοσμείται με δύο δικτυωτά τρίγωνα κατά κορυφήν. Τα μεταξύ τους κενά γεμίζονται επίσης με δικτυωτά τρίγωνα. Οι

Εικ. 40.

στενές μετόπες διακοσμούνται με κόσμημα κλαδιού ελάτου ή ενάλληλες κατακόρυφες γωνίες. Τέσσερις ανισοπαχείς ταινίες στο ύψος της κοιλιάς χωρίζουν το κατώτερο τμήμα του αγγείου, όπου επαναλαμβάνεται όμοια με αυτή του ανώτερου τμήματος διακόσμηση, με τη διαφορά ότι οι ομάδες των κάθετων γραμμών αυξάνονται. Οι μετόπες περιορίζονται σε τέσσερις, μία ορθογώνια κάτω από κάθε λαβή και μία στενότερη σε κάθε όψη. Το πόδι, η εξωτερική επιφάνεια των λαβών και το εσωτερικό του αγγείου καλύπτονται με μελανό γάνωμα.
Χρονολόγηση: ΠΓ.
Βιβλιογραφία: Ι. Δεκουλάκου, *ΑΔ* 26 (1971), Χρονικά, 187. Δεκουλάκου 1973, 19, εικ. 1, 3-ΙΙ, πίν. ΙΑ β-γ.

Ταφικός πίθος 3

12. Φιάλη, ΑΜΠ 1198 (Εικ. 41). Συγκολλημένη από δύο τμήματα και συμπληρωμένη κατά μικρό τμήμα του χείλους. Αποκρούσεις σε διάφορα σημεία του σώματος.
Ύψ. 0,045, διάμ. χείλους 0,109 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος με εγκλείσματα, κιτρινέρυθρος (7.5YR 6/6). Γάνωμα μελανό στιλπνό, επίχρισμα καστανέρυθρο. Χείλος έξω νεύον με επίπεδη την άνω

Εικ. 41.

επιφάνεια. Στη μία πλευρά κάτω από το χείλος δύο οπές ανάρτησης. Σώμα σφαιρικό που καταλήγει σε επίπεδη βάση. Στην άνω επιφάνεια του χείλους μελανή περιμετρική ταινία. Εσωτερικά τρεις ομάδες από τρεις περιμετρικές οριζόντιες γραμμές. Στην εξωτερική όψη τέσσερις ομάδες από τρεις οριζόντιες επάλληλες περιμετρικές γραμμές, η τελευταία, παχύτερη, γύρω από τη βάση.
Χρονολόγηση: ΥΓ.
Βιβλιογραφία: Ι. Δεκουλάκου, *ΑΔ* 26 (1971), Χρονικά, 187. Δεκουλάκου 1973, 22-26, εικ. 1, 4-ΙΙΙ, πίν. ΙΓ α-β.

Ταφικός πίθος 4

13. Φιάλη, ΑΜΠ 1200 (Εικ. 42). Ακέραιη.
Ύψ. 0,042, διάμ. χείλους 0,138 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος χωρίς εγκλείσματα, κιτρινέρυθρος (5YR 6/6). Γάνωμα μελανό, απολεπισμένο,

Εικ. 42.

επίχρισμα ερυθρό. Αβαθής. Σώμα σφαιρικό. Στη μία πλευρά κάτω από το χείλος δύο οπές ανάρτησης. Στην άνω επίπεδη επιφάνεια του χείλους μελανή περιμετρική ταινία. Στην ανώτερη επιφάνεια του σώματος τόσο στην εξωτερική όσο και στην εσωτερική όψη δύο ομάδες από τρεις λεπτές οριζόντιες μελανές γραμμές. Στο εσωτερικό τρεις ομόκεντροι κύκλοι. Στη βάση δύο ομόκεντροι κύκλοι που περιβάλλονται από ομάδα τριών λεπτών ταινιών.

Χρονολόγηση: ΥΓ.

Βιβλιογραφία: Ι. Δεκουλάκου, *ΑΔ* 26 (1971), Χρονικά, 187. Δεκουλάκου 1973, 27, εικ. 1, 6-IV, πίν. ΙΕ α-β.

14. Σκύφος τύπου «Θάψου», ΑΜΠ 1201 (Ειικ. 43). Συγκολλημένος από τρία τμήματα. Ελλιπής κατά μικρό τμήμα του χείλους.

Ύψ. 0,095, διάμ. χείλους 0,124, διάμ. βάσης 0,052, μέγ. διάμ. 0,125 μ.

Πηλός κιτρινωπός (10YR 7/6). Χείλος κάθετο, λαβές οριζόντιες, βάση επίπεδη. Στην εξωτερική όψη γύρω από το χείλος και τη ζώνη των λαβών λεπτές οριζόντιες ταινίες. Το υπόλοιπο σώμα και το εσωτερικό του αγγείου μελαμβαφή. Στην εξωτερική επιφάνεια των λαβών οριζόντια ταινία.

Χρονολόγηση: ΥΓ.

Βιβλιογραφία: Ι. Δεκουλάκου, *ΑΔ* 26 (1971), Χρονικά, 187. Δεκουλάκου 1973, 27, εικ. 1, 7-IV, πίν. ΙΕ γ.

IV. Νέος Ερινεός Καμαρών (150-300 μ. ανατολικά του Σιδηροδρομικού Σταθμού). Αριθ. θέσης 8. Προέρχονται από τάφους που καταστράφηκαν κατά την απομάκρυνση χωμάτων.

15. Τέσσερα όστρακα γεωμετρικού αμφορέα. Διακόσμηση με το σύστημα των μετοπών και τριγλύφων. Δικτυωτά κατά κορυφήν τρίγωνα με παραπληρωματικά τρίγωνα στα διάκενα.

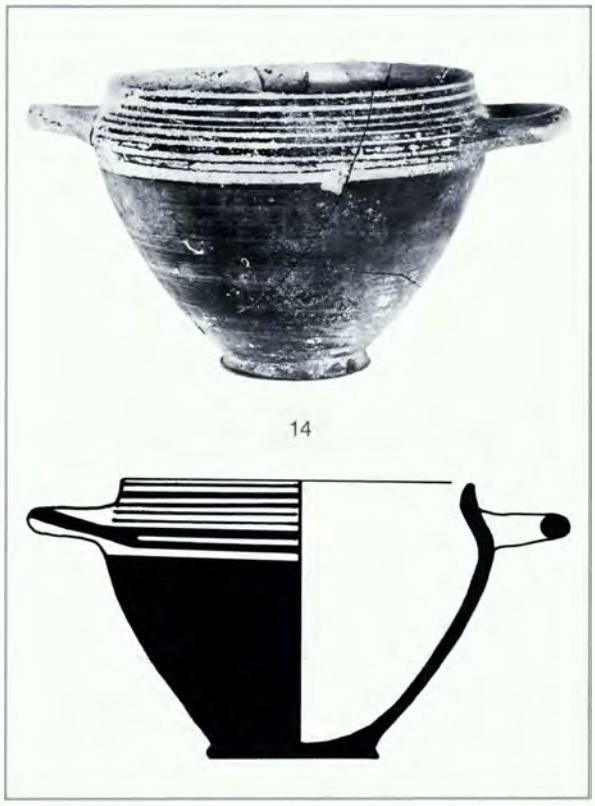
Χρονολόγηση: ΠΓ.

Βιβλιογραφία: Ε. Μαστροκώστας, *ΑΔ* 20 (1965), Χρονικά, 223, πίν. 263α. Δεκουλάκου 1973, 20.

16. Σκύφος, ΑΜΑ 520 (Ειικ. 44). Ελλιπής κατά τμήμα του χείλους.

Ύψ. 0,16, διάμ. χείλους 0,055, διάμ. βάσης 0,076, μέγ. διάμ. 0,127 μ.

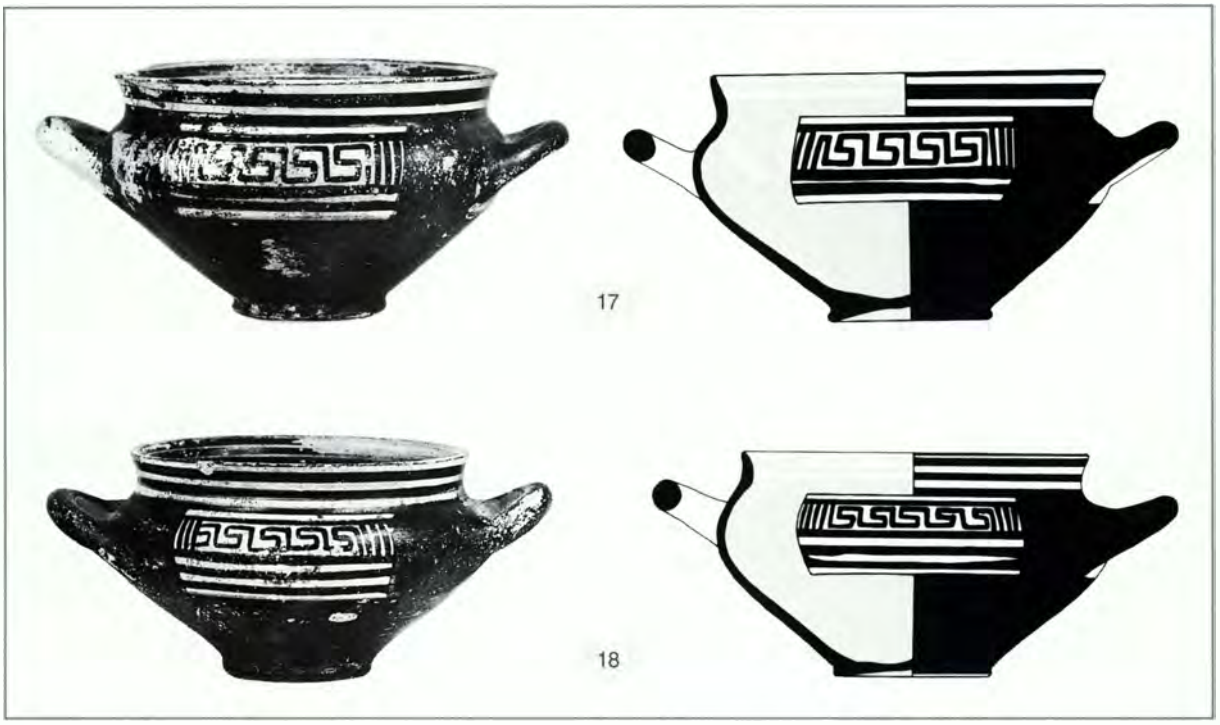
Πηλός λεπτόκοκκος χωρίς εγκλείσματα, κιτρινέρυθρος (7.5YR 7/5). Μελανό γάνωμα καλής ποιότητας και καστανό επίχρισμα. Χείλος έξω νεύον, λαβές κυλινδρικές, οριζόντιες στο ανώτερο τμήμα του σώματος του αγγείου, βάση επίπεδη. Στο χείλος εσωτερικά και εξωτερικά ομάδες μελανών πε-

Εικ. 43.

Εικ. 44.

Εικ. 45.

ριμετρικών γραμμών σε εδαφόχρωμη ζώνη. Το υπόλοιπο σώμα μελαμβαφές.
Χρονολόγηση: ΜΓ.
Βιβλιογραφία: Ε. Μαστροκώστας, *ΑΔ* 20 (1965), Χρονικά, 223.

V. Αίγιο (τέσσερις θέσεις ταφικών πίθων). Αριθ. θέσης 10.

Να. Οδός Κωνσταντίνου Παλαιολόγου. Πέντε ταφικοί πίθοι. Αποκαλύφθηκαν και καταστράφηκαν κατά την ανόρυξη τάφρου για την τοποθέτηση αποχετευτικών αγωγών από το Δήμο.

17. Σκύφος τύπου «Θάψου», ΑΜΑ 110 (Εικ. 45). Ακέραιος με ελάχιστες αποκρούσεις του μελανού γανώματος.
Ύψ. 0,074, διάμ. χείλους 0,114, διάμ. βάσης 0,047 μ. Πηλός λεπτόκοκκος χωρίς εγκλείσματα, ανοικτός καστανός (10YR 8/4). Γάνωμα μελανό καλής ποιότητας. Χείλος έξω νεύον, κάθετο, λαβές κυλινδρικές, οριζόντιες στο σώμα του αγγείου. Βάση ελαφρώς κυρτή στην κάτω επιφάνεια. Το εσωτερικό μελαμβαφές. Στην ανώτερη εσωτερική και εξωτερική επιφάνεια του χείλους δύο εδαφόχρωμες περιμετρικές γραμμές. Μεταξύ των λαβών σε εδαφόχρωμη ζώνη μελανός απλός μαίανδρος που περιορίζεται εκατέρωθεν από ομάδες τριών κάθετων μελανών γραμμών εν είδει μετόπης. Πάνω και κάτω από τη μετόπη μία και δύο αντίστοιχα εδαφόχρωμες γραμμές. Το τμήμα του αγγείου κάτω από τις λαβές άβαφο, ενώ η εξωτερική επιφάνεια των λαβών μελανή. Το υπόλοιπο αγγείο μελαμβαφές.
Χρονολόγηση: ΜΓ.
Βιβλιογραφία: Ε. Μαστροκώστας, *ΑΔ* 22 (1967), Χρονικά, 216-217.

18. Σκύφος τύπου «Θάψου», ΑΜΑ 432 (Εικ. 45). Ακέραιος. Μικρές αποκρούσεις του μελανού γανώματος κατά τόπους.
Ύψ. 0,066, διάμ. χείλους 0,104, διάμ. βάσης 0,046, μέγ. διάμ. 0,115 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος, ανοικτός καστανός (10YR 8/4). Γάνωμα μελανό καλής ποιότητας. Ως προς το σχήμα και τη διακόσμηση ίδιος ακριβώς με τον αριθ. κατ. 17, εκτός από την εξής λεπτομέρεια: κάτω από τη μετόπη με το μαίανδρο υπάρχει ομάδα τριών και όχι δύο εδαφόχρωμων γραμμών.
Χρονολόγηση: ΜΓ.
Βιβλιογραφία: Ε. Μαστροκώστας, *ΑΔ* 22 (1967), Χρονικά, 216-217.

Εικ. 46.

19. Κάνθαρος, ΑΜΑ 186 (Εικ. 46). Ελλιπής κατά τη μία λαβή.
Ύψ. 0,06, διάμ. χείλους 0,036, διάμ. βάσης 0,034 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος με εγκλείσματα, κιτρινέρυθρος (7.5YR 7/6). Γάνωμα μελανό. Στενός λαιμός με επίπεδη την άνω επιφάνεια. Λαβές ταινιωτές, κάθετες από το χείλος στο σώμα, το οποίο αποκτά τη μεγαλύτερη διάμετρο στο σημείο πρόσφυσης των λαβών. Βάση δακτυλιόσχημη. Μεταξύ των λαβών τέσσερα δικτυωτά τρίγωνα σε μετόπη. Το υπόλοιπο σώμα μελαμβαφές. Λίγο πιο πάνω από τη βάση εδαφόχρωμη ζώνη με δύο μελανές γραμμές. Άβαφη η εσωτερική επιφάνεια της βάσης.
Χρονολόγηση: ΠΓ.
Βιβλιογραφία: Ε. Μαστροκώστας, *ΑΔ* 22 (1967), Χρονικά, 216-217.

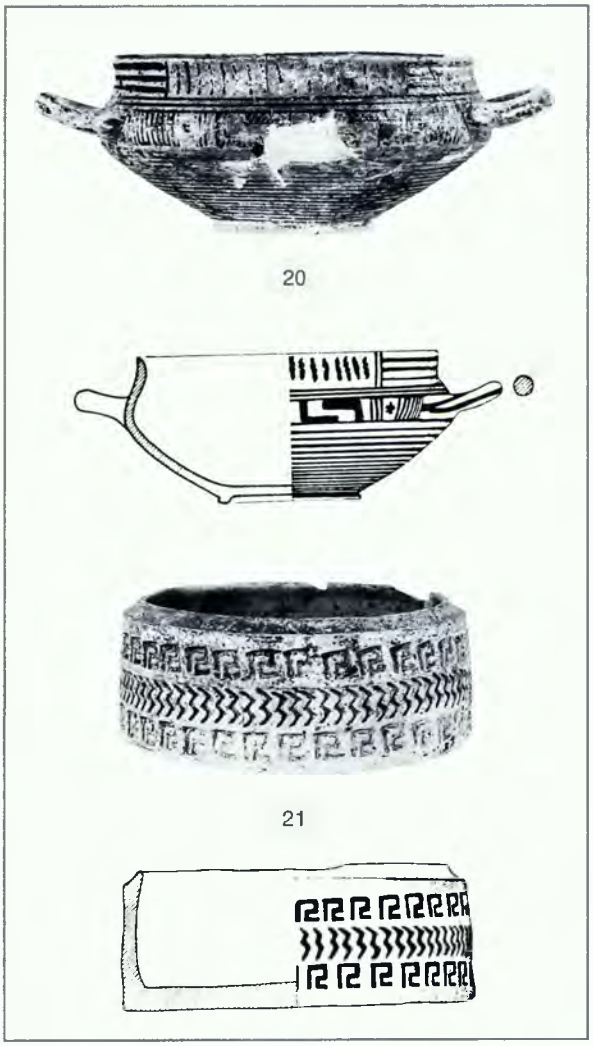
Νβ. Οδός Κολοκοτρώνη 22. Οικόπεδο Γρηγοράκη. Οκτώ ταφικοί πίθοι.

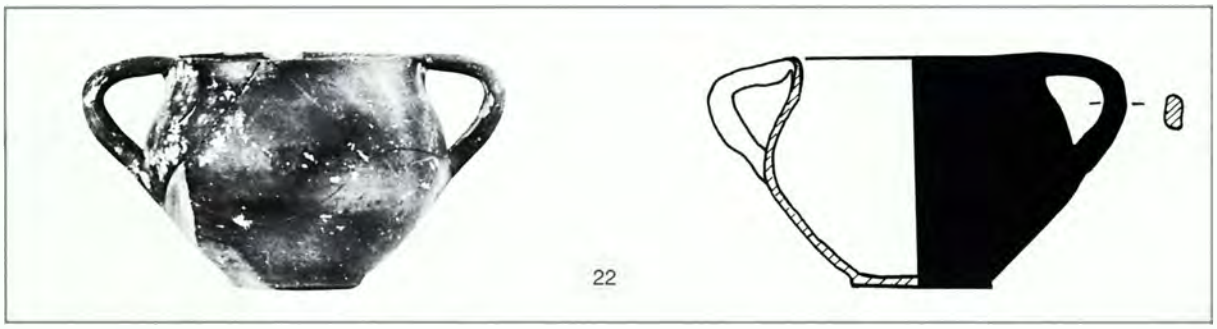
Ταφικός πίθος 2

20. Σκύφος τύπου «Θάψου», ΑΜΑ 529 (Εικ. 47). Συγκολλημένος και ελαφρώς συμπληρωμένος.
Ύψ. 0,055, διάμ. χείλους 0,12, διάμ. βάσης 0,054, μέγ. διάμ. 0,13 μ.
Πηλός καστανοκίτρινος (10YR 8/4). Χείλος έξω νεύον, κάθετο. Λαβές κυλινδρικές, οριζόντιες, με αποφύσεις στα άκρα. Βάση δακτυλιόσχημη. Το εσωτερικό μελαμβαφές. Στην εξωτερική επιφάνεια φέρει την ακόλουθη διακόσμηση: στο χείλος διακόσμηση οριζόντιων ταινιών, που περιβάλλουν από μία εδαφόχρωμη μετόπη σε κάθε όψη με κάθετα οφιοειδή γραμμίδια. Στις λαβές μελανές γραμμές. Στη ζώνη των λαβών μαιανδρικά διαγραμμισμένα άγκιστρα στο μέσον και εκατέρωθεν από μία μετόπη με φυλλωτό κόσμημα που ορίζεται από κάθετα γραμμίδια, τρία προς το κέντρο και επτά προς τις λαβές. Στο υπόλοιπο σώμα περιμετρικές μελανές γραμμές.
Χρονολόγηση: ΥΓ.
Βιβλιογραφία: Ι. Παπαποστόλου, *ΑΔ* 31 (1976), Χρονικά, 97. Δεκουλάκου 1982, 228, εικ. 22-23.

21. Πυξίδα με εμπίεστη διακόσμηση, ΑΜΑ 528 (Εικ. 47). Συγκολλημένη. Ελλιπής κατά τμήματα του χείλους.
Ύψ. 0,058, διάμ. χείλους 0,125, διάμ. βάσης 0,148 μ.
Πηλός κιτρινέρυθρος (7.5YR 7/6). Κυλινδρική χαμηλή. Χονδρά τοιχώματα. Χείλος έσω νεύον, κατάλληλα διαμορφωμένο για την τοποθέτηση του πώματος. Κάθετα τοιχώματα. Βάση επίπεδη. Στο σώμα περιμετρικά εμπίεστη διακόσμηση σε τρεις οριζόντιες σειρές. Η κεντρική φέρει κάθετα ζιγκ ζαγκ και περιβάλλεται από δύο σειρές απλού μαιάνδρου. Στο εσωτερικό ίχνη μελανού γανώματος. Στην εξωτερική όψη ίχνη μελανού γανώματος και καστανέρυθρου χρώματος.
Χρονολόγηση: ΥΓ.
Βιβλιογραφία: Ι. Παπαποστόλου, *ΑΔ* 31 (1976), Χρονικά, 97. Δεκουλάκου 1982, 228, εικ. 20-21.

Εικ. 47.

Εικ. 48.

Νγ. Οδός Κωνσταντίνου Παλαιολόγου 3. Οικόπεδο Α. Λουκόπουλου. Ταφικοί πίθοι.

Ταφικός πίθος 3

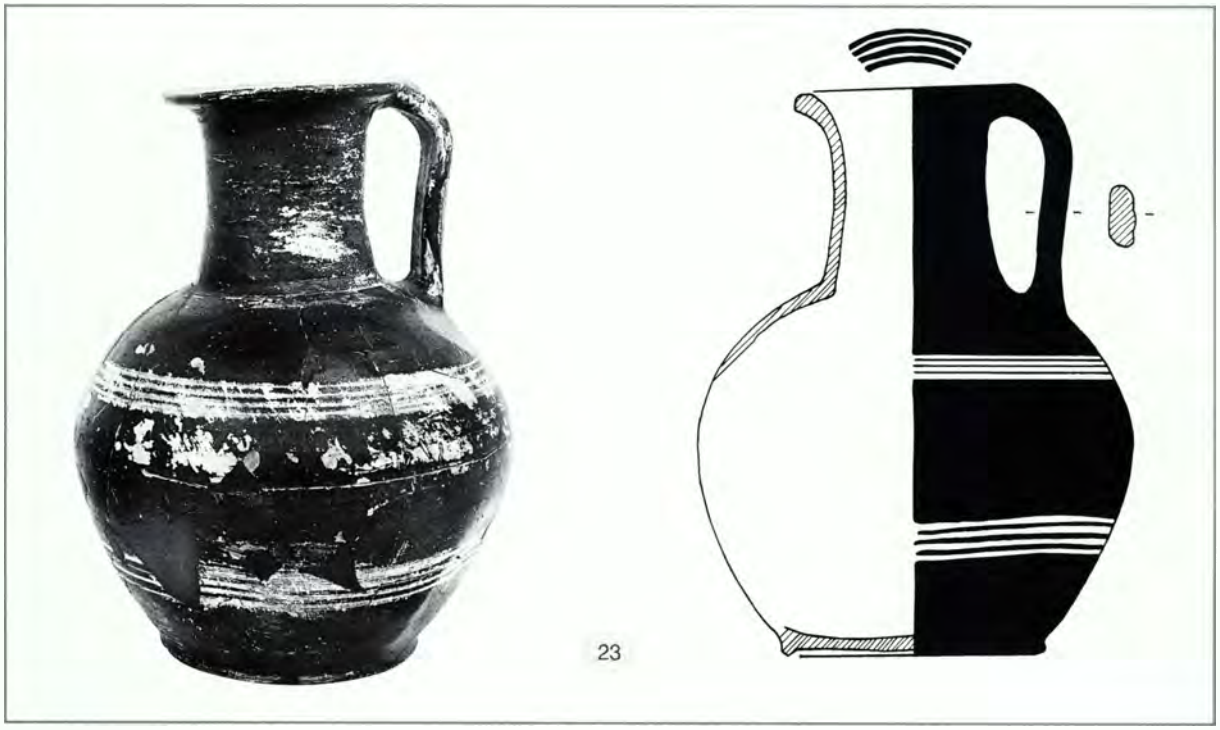
22. Κάνθαρος μελαμβαφής, ΑΜΑ 524 (Ε ι κ. 48). Συγκολλημένος και συμπληρωμένος σε δύο σημεία. Ελλιπής κατά μικρό τμήμα του χείλους. Απολεπίσεις του μελανού γανώματος κατά τόπους.
Ύψ. 0,078, διάμ. χείλους 0,085, διάμ. βάσης 0,045, μέγ. διάμ. 0,107 μ.
Πηλός κιτρινέρυθρος (7.5YR 7/6). Χείλος κάθετο, ελαφρώς έξω νεύον, μόλις που διακρίνεται. Λαβές ταινιωτές γωνιώδεις, κάθετες από το χείλος στο μέσον περίπου του σώματος του αγγείου. Βάση επίπεδη που εξέχει ελαφρώς από το σώμα. Το εσωτερικό μελαμβαφές. Σε ορισμένα σημεία ίχνη πυράς.
Χρονολόγηση: ΠΓ.

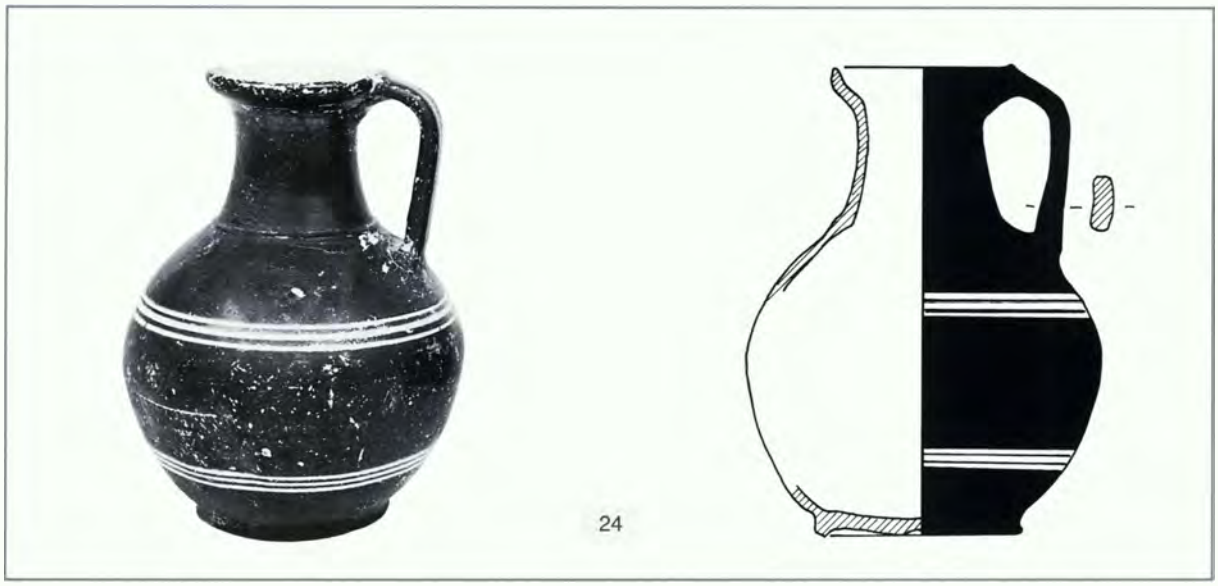
Βιβλιογραφία: Δεκουλάκου 1982, 224, εικ. 17.

Ταφικός πίθος 5

23. Οινοχόη, ΑΜΑ 525 (Ε ι κ. 49). Συγκολλημένη από πολλά όστρακα. Αποκρούσεις και απολεπίσεις κατά τόπους. Μικρές συμπληρώσεις.
Ύψ. 0,26, διάμ. χείλους 0,112, διάμ. βάσης 0,125, μέγ. διάμ. 0,215 μ.

Εικ. 49.

Εικ. 50.

Πηλός ανοικτός καστανέρυθρος (5YR 6/4). Γάνωμα μελανό, επίχρισμα αραιότερο από τον πηλό. Χείλος έξω νεύον και πλατύ. Λαβή ταινιωτή, κάθετη από το χείλος στον ώμο του αγγείου. Στην επιφάνεια της λαβής παρατηρείται κεντρική πλατιά νεύρωση. Λαιμός ψηλός και ευρύς. Η μετάβαση από το λαιμό στον ώμο και στο σώμα ορίζεται από μία περιμετρική ανάγλυφη γραμμή ή δακτύλιο. Το σώμα σχεδόν σφαιρικό με συγκλίνοντα τοιχώματα που καταλήγουν σε ελαφρώς δακτυλιόσχημη βάση. Μελαμβαφής, εκτός από δύο ομάδες τεσσάρων περιμετρικών εδαφόχρωμων γραμμών ή τριών μελανών γραμμών σε εδαφόχρωμη ζώνη. Η μία ομάδα λίγο πιο κάτω από το σημείο γένεσης της λαβής και η άλλη λίγο πιο πάνω από τη βάση. Στην άνω επιφάνεια του χείλους τρεις περιμετρικές μελανές γραμμές.
Χρονολόγηση: ΠΓ.

Βιβλιογραφία: Δεκουλάκου 1982, 224, εικ. 15.

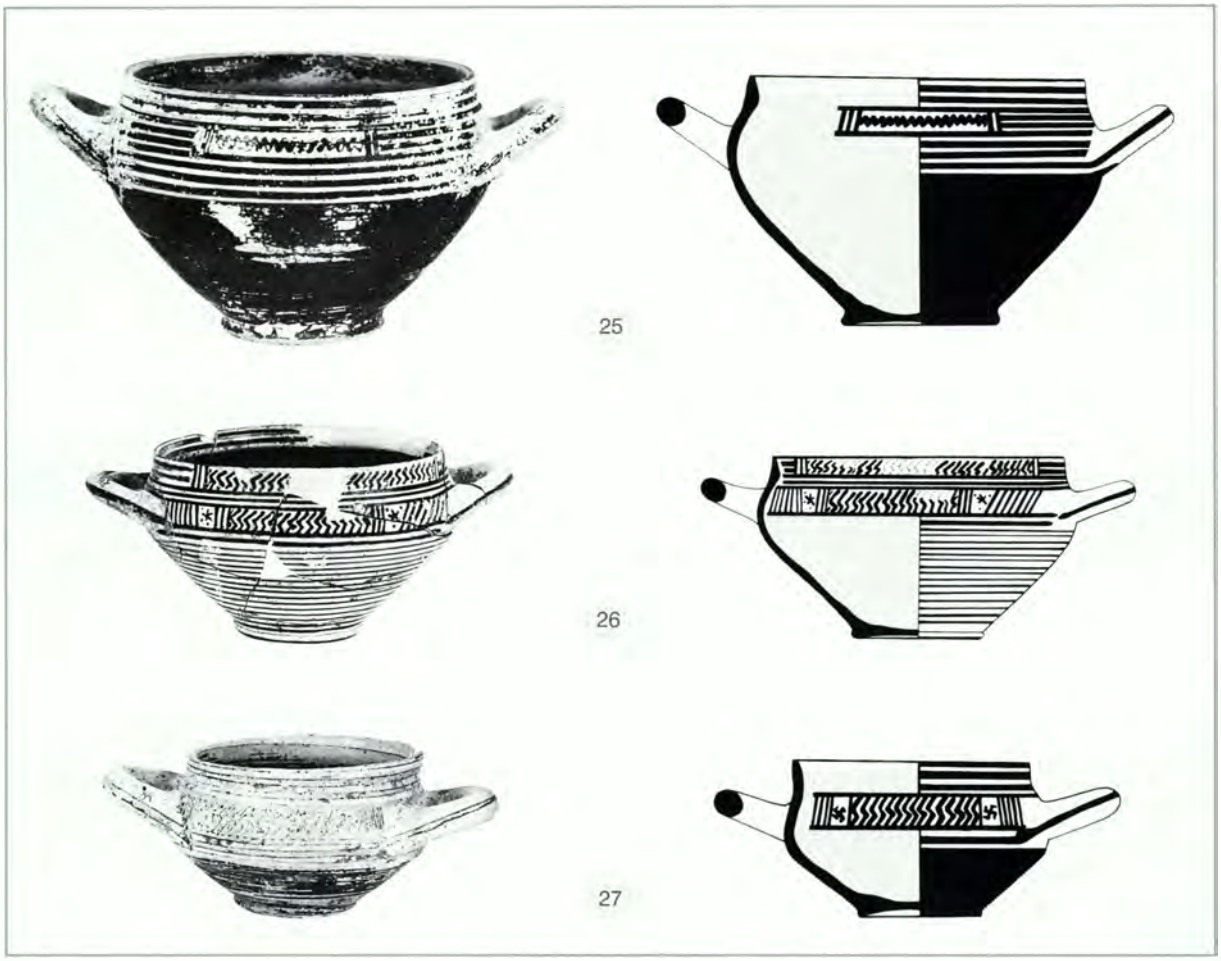
24. Οινοχόη, ΑΜΑ 515 (Εικ. 50). Σώζεται ολόκληρη. Επιφανειακές ρωγμές και ελάχιστες αποκρούσεις και απολεπίσεις στην επιφάνεια.
Ύψ. 0,20, διάμ. χείλους 0,085, διάμ. βάσης 0,09, μέγ. διάμ. 0,15 μ.
Πηλός κιτρινέρυθρος (7.5YR 7/6). Γάνωμα μελανό στιλπνό και επίχρισμα λίγο αραιότερο από το χρώμα του πηλού. Χείλος έξω νεύον. Λαβή ταινιωτή, κάθετη από το χείλος στον ώμο του αγγείου. Λαιμός ευρύς και ψηλός. Στη μετάβαση από το λαιμό στον ώμο πλαστικός δακτύλιος. Σώμα σφαιρικό που καταλήγει σε δακτυλιόσχημη βάση. Η διακόσμηση συνίσταται σε δύο ομάδες από δύο μελανές περιμετρικές γραμμές, η καθεμιά σε εδαφόχρωμη ζώνη. Η μία ομάδα στο ανώτερο σημείο του σώματος και η άλλη πάνω από τη βάση.
Χρονολόγηση: ΠΓ.

Βιβλιογραφία: Δεκουλάκου 1982, 224, εικ. 16.

Νδ. Οδός Πλαστήρα 7. Γηροκομείο. 14 ταφικοί πίθοι.

Ταφικός πίθος 3

25. Σκύφος τύπου «Θάψου», ΑΜΑ 1117 (Εικ. 51). Ακέραιος. Απολεπίσεις του μελανού γανώματος κατά τόπους, ελάχιστες αποκρούσεις.
Ύψ. 0,087, διάμ. χείλους 0,117, διάμ. βάσης 0,053 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος χωρίς εγκλείσματα, κιτρινωπός (2.5YR 8/3). Γάνωμα μελανό και επίχρισμα λίγο σκουρότερο από το χρώμα του πηλού. Χείλος ελαφρώς έσω νεύον, κάθετο στο σώμα του αγγείου, που ανοίγει στο ύψος των λαβών και κλείνει στη συνέχεια καταλήγοντας σε επίπεδη βάση. Η ανώτερη εσωτερική επιφάνεια του χείλους εδαφόχρωμη. Η διακόσμηση περιορίζεται στο ανώτερο τμήμα του αγγείου, και συγκεκριμένα στο ύψος του χείλους και του ώμου. Αποτελείται από πυκνές οριζόντιες λεπτές μελανές γραμμές σε ανοικτόχρωμο βάθος. Στο κέντρο σε πολύ στενή εδαφόχρωμη μετόπη τεθλασμένη, οριζόντια γραμμή.
Χρονολόγηση: ΥΓ.

Εικ. 51.

26. Σκύφος τύπου «Θάψου», ΑΜΑ 839 (Εικ. 51). Συγκολλημένος και συμπληρωμένος σε αρκετά σημεία.
Ύψ. 0,06, διάμ. χείλους 0,098, διάμ. βάσης 0,043 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος, ανοικτός καστανός (10YR 8/3). Γάνωμα καστανομέλανο, επίχρισμα. Χείλος έσω νεύον και κάθετο. Σώμα αβαθές που καταλήγει σε επίπεδη βάση. Λαβές κυλινδρικές, οριζόντιες στο ανώτερο τμήμα του σώματος. Στο εσωτερικό του χείλους δύο περιμετρικές μελανές γραμμές, το υπόλοιπο εσωτερικό μελαμβαφές. Στην κάθετη επιφάνεια του χείλους από μία μετόπη με κάθετες τεθλασμένες γραμμές σε κάθε όψη, που ορίζεται από ομάδες κάθετων μελανών γραμμιδίων (τρία). Οριζόντιες μελανές περιμετρικές γραμμές ενώνουν τις δύο μετόπες καταλαμβάνοντας τις πλάγιες όψεις του χείλους, πάνω από τις λαβές. Η δεύτερη ζώνη διακόσμησης βρίσκεται στο ύψος των λαβών και αποτελείται από μετόπη με κάθετες τεθλασμένες γραμμές, που ορίζεται από δύο ομάδες τριών κάθετων, μελανών γραμμιδίων, μικρότερες μετόπες με αστερίσκους και ομάδες κάθετων και ελαφρώς πλάγιων μελανών γραμμιδίων. Το κατώτερο τμήμα του σώματος διακοσμείται με επάλληλες μελανές περιμετρικές γραμμές. Στις κυλινδρικές λαβές από μία οριζόντια μελανή γραμμή. Η μία από τις λαβές φέρει και δεύτερη γραμμή στην άνω επιφάνειά της.
Χρονολόγηση: ΥΓ.

27. Σκύφος τύπου «Θάψου», ΑΜΑ 1118 (Εικ. 51). Ελλιπής κατά μικρό τμήμα του χείλους.
Ύψ. 0,047, διάμ. χείλους 0,072, διάμ. βάσης 0,036 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος με ελάχιστα εγκλείσματα, κιτρινωπός (10Y 8/2). Γάνωμα μελανό εξίτηλο, χωρίς επίχρισμα. Χείλος έξω νεύον και κάθετο. Σώμα αβαθές που καταλήγει σε επίπεδη βάση. Λαβές κυλινδρικές οριζόντιες, στο μέσον περίπου του σώ-

Εικ. 52.

ματος. Στο εσωτερικό του χείλους εδαφόχρωμη ζώνη με μία περιμετρική μελανή γραμμή. Στην εξωτερική επιφάνεια του χείλους τρεις περιμετρικές μελανές γραμμές. Στο ύψος των λαβών και στις δύο όψεις μετόπη με κάθετα τεθλασμένα μελανά γραμμίδια, που ορίζεται από μικρότερες μετόπες με σβάστικα και ομάδες κάθετων μελανών γραμμιδίων, τεσσάρων ή πέντε (στη μία από τις όψεις δεν επαναλαμβάνεται η μετόπη με τη σβάστικα). Το κατώτερο τμήμα του σώματος, κάτω από τις λαβές, μελαμβαφές. Πάνω ακριβώς από τη βάση, περιμετρικά, εγχάρακτη γραμμή. Το εσωτερικό του σώματος επίσης μελαμβαφές.
Χρονολόγηση: ΥΓ.

28. Κάνθαρος, ΑΜΑ 840 (Εικ. 52). Συγκολλημένος από αρκετά τμήματα.
Ύψ. 0,089, διάμ. χείλους 0,104, διάμ. βάσης 0,057 μ. Πηλός καστανός (10YR 8/4). Γάνωμα μελανό, εξαιρετικής ποιότητας και καστανό επίχρισμα. Χείλος έντονα έξω νεύον, λαβές ταινιωτές, κάθετες από το χείλος στο μέσον του σώματος του αγγείου, σώμα ελαφρώς αμφικωνικό, βάση δακτυλιόσχημη. Ολόβαφος, εκτός από εξηρημένη πλατιά ταινία στην εξωτερική και εσωτερική επιφάνεια του χείλους και μία κάτω ακριβώς από τις λαβές. Η δεύτερη φέρει δύο περιμετρικές μελανές γραμμές. Στην άνω επιφάνεια του χείλους μελανή γραμμή. Στις λαβές οριζόντια μελανά επάλληλα γραμμίδια (ladder pattern). Η κάτω επιφάνεια της βάσης άβαφη.
Χρονολόγηση: ΥΓ.

Νε. Καλλιθέα ή Γυμνάσιο. Οικόπεδο Καρόγιαννη.

Γεωμετρικό αγγείο μέσα σε μυκηναϊκό τάφο

29. Μελαμβαφής κανθαρίσκος, ΑΜΑ 453 (Εικ. 53).

Εικ. 53.

Ολόκληρος με απολεπίσεις του μελανού γανώματος κατά τόπους.
Ύψ. 0,054, διάμ. χείλους 0,05, διάμ. βάσης 0,032, μέγ. διάμ. 0,055 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος χωρίς εγκλείσματα, καστανέρυθρος (5YR 8/4). Γάνωμα μελανό εξίτηλο, επίχρισμα καστανό. Χείλος ελαφρώς έξω νεύον και κάθετο στο σώμα του αγγείου, το οποίο δημιουργεί έντονη γωνίωση στο σημείο πρόσφυσης των λαβών. Οι λαβές ταινιωτές, κάθετες από το χείλος στην κοιλιά του αγγείου. Βάση επίπεδη. Εσωτερικά και εξωτερικά καλύπτεται με μελανό γάνωμα. Οι λαβές διακοσμούνται με οριζόντια, μελανά γραμμίδια.
Χρονολόγηση: ΥΓ.

Νστ. Οδός Πολυχρονιάδη 8. Οικόπεδο Μητροπόλεως.

Το γεγονός ότι τα πρωτογεωμετρικά και γεωμετρικά όστρακα από το παραπάνω οικόπεδο δεν είναι στρωματογραφημένα, αλλά προέρχονται από το ανατολικό άκρο του οικοπέδου σε βάθος 2,30 μ. από το πεζοδρόμιο της οδού Πολυχρονιάδη, και συγκεκριμένα από επιχώσεις, και βρίσκονται αναμεμειγμένα με μυκηναϊκά, κλασικά, ελληνιστικά και ορισμένα εφυαλωμένα οδήγησε στην καταγραφή τους κατά ομάδες. Η ομαδοποίση έγινε με κριτήρια τη χρονολόγηση και τα διακοσμητικά θέματα. Μεμονωμένα περιγράφονται τα αξιολογότερα όστρακα.
Στο ημερολόγιο της ανασκαφής [αριθ. 68 ημερολογίων Αιγίου (αρχείο ημερολογίων ΣΤ΄ ΕΠΚΑ) , σ. 65] αναφέρεται ότι στο σημείο όπου βρέθηκαν παρατηρήθηκε παλαιότερη ανασκαφή που είχε ως αποτέλεσμα την καταστροφή ορισμένων τάφων.

I. Ομάδα πρωτογεωμετρικών οστράκων με διακόσμηση δικτυωτών και διαγραμμισμένων τριγώνων και ρόμβων

Τα όστρακα της ομάδας αυτής προέρχονται από ανοικτά και κλειστά αγγεία. Ο πηλός είναι καστα-

Εικ. 54.

νέρυθρος και ανοικτός καστανός (5YR 8/4 και 10YR 8/3). Το γάνωμα είναι μελανό, εξαιρετικής ποιότητας. Τα περισσότερα όστρακα φέρουν επίχρισμα. Η διακόσμηση χωρίζεται σε ζώνες, ενώ συχνά εμφανίζεται και το σύστημα των μετοπών. Βασικά διακοσμητικά θέματα είναι τα συνεχόμενα οριζόντια δικτυωτά τρίγωνα με την κορυφή πάνω ή κάτω ή και εναλλάξ, καθώς και οι αλυσίδες διαγραμμισμένων ρόμβων σε οριζόντια διάταξη.
Λιγότερο συχνά εμφανίζονται δικτυωτά τρίγωνα ενωμένα κατά κορυφήν σε μετόπες. Οι οριζόντιες ζώνες διακόσμησης διαχωρίζονται με ομάδες οριζόντιων μελανών γραμμών, ενώ τα διακοσμητικά θέματα σε μετόπες με ομάδες κάθετων μελανών γραμμιδίων. Ακόμη σπανιότερα εμφανίζεται το διακοσμητικό θέμα της κάθετης τεθλασμένης.
Στη συνέχεια περιγράφονται τα σημαντικότερα, κατά σχήματα αγγεία.

ΑΝΟΙΚΤΑ ΑΓΓΕΙΑ

30. Τμήμα από το χείλος κρατήρα, ΑΜΑ 1565 (Εικ. 54).
Σωζ. ύψ. 0,09 μ.
Πηλός με εγκλείσματα, καστανός (10YR 8/4). Γάνωμα μελανό, επίχρισμα καστανό. Χείλος με επίπεδη την άνω επιφάνεια που διακοσμείται με μελανές παχιές γραμμές. Κάτω από το χείλος μελανή ταινία. Στη συνέχεια αλυσίδα δικτυωτών ρόμβων, που ορίζεται από δύο παχιές μελανές γραμμές στο κάτω τμήμα. Διακρίνεται επίσης κάθετη τεθλασμένη, που ορίζεται από συστήματα κάθετων μελανών γραμμιδίων.
Χρονολόγηση: Ύστερη ΠΡΓ.

31. Τρία συνανήκοντα όστρακα από το σώμα μεγάλου αγγείου, πιθανότατα κρατήρα, ΑΜΑ 1566α-γ (Εικ. 55).
Σωζ. ύψ. 0,15 μ.
Πηλός ανοικτός καστανός (10YR 8/4). Γάνωμα μελανό. Η διακόσμηση αποτελείται από αλυσίδες

Εικ. 55.

διαγραμμισμένων ρόμβων που εναλλάσσονται με διαγραμμισμένα τρίγωνα ενωμένα κατά κορυφήν σε μετόπες, που διαχωρίζονται από ομάδες κάθετων μελανών γραμμιδίων. Στο ανώτερο και κατώτερο σωζόμενο τμήμα του οστράκου δύο αυλακώσεις διαχωρίζουν τις διακοσμημένες επιφάνειες.
Χρονολόγηση: ΠΓ.

32. Τμήμα από το σώμα μεγάλου σκύφου, ΑΜΑ 1567 (Εικ. 56).
Σωζ. ύψ. 0,11 μ.
Πηλός καστανός (10YR 8/4). Σώζει και τμήμα της μίας λαβής, η οποία είναι κυλινδρική, κάθετη σχε-

Εικ. 56.

δόν στο σώμα. Διακρίνεται τμήμα της διακόσμησης σε ζώνη στο ύψος των λαβών. Σε κάθετη μετόπη ανά δύο δικτυωτά κατά κορυφήν ενωμένα τρίγωνα. Το τμήμα κάτω από τις λαβές άβαφο.
Χρονολόγηση: Ύστερη ΠΡΓ.

33. Τέσσερα συνανήκοντα όστρακα (τα δύο συγκολλούνται) από το σώμα μεγάλου ανοικτού αγγείου, πιθανότατα κρατήρα, ΑΜΑ 1568α-δ (Εικ. 57).
Σωζ. ύψ. 0,10, πάχ. 0,012 μ.
Πηλός με εγκλείσματα, καστανός (10YR 8/4). Διακρίνονται δύο ζώνες διακόσμησης, που χωρίζονται από ανάγλυφη ταινία με οριζόντια τεθλασμένη. Στις ζώνες μετόπες με κάθετες τεθλασμένες και δικτυωτά τρίγωνα ενωμένα κατά κορυφήν.
Χρονολόγηση: Ύστερη ΠΡΓ.

34. Τμήμα κανθάρου του ευρύ τύπου, ΑΜΑ 1569 (Εικ. 58).
Σωζ. ύψ. 0,06 μ.
Πηλός καστανός. Γάνωμα μελανό. Σώζεται τμήμα του χείλους, του σώματος και η μία κάθετη λαβή. Χείλος έξω νεύον. Στη ζώνη των λαβών ίχνη διαγραμμισμένων τριγώνων.
Χρονολόγηση: Ύστερη ΠΡΓ.

35. Τρία όστρακα από το χείλος ανοικτών αγγείων, πιθανότατα κρατήρων, ΑΜΑ 1570α-γ (Εικ. 59).
Πηλός καστανός. Χείλος με επίπεδη την άνω επιφάνεια. Διακρίνονται αλυσίδα δικτυωτών ρόμβων και κάθετη τεθλασμένη σε μετόπη.
Χρονολόγηση: Ύστερη ΠΡΓ.

36. Δεκαοκτώ όστρακα σκύφων (ορισμένα συγκολλούνται), ΑΜΑ 1571 (Εικ. 60).
Πηλός καστανός από ανοικτός έως σκούρος. Επίχρισμα καστανό. Σώζουν διακόσμηση αλυσίδας δικτυωτών ρόμβων. Κάθετη τεθλασμένη σε μετόπη. Ομάδες κάθετων μελανών γραμμιδίων.
Χρονολόγηση: Ύστερη ΠΡΓ.

37. Δέκα όστρακα (δύο μπορούν να συγκολληθούν) σκύφων, ΑΜΑ 1572α-ι (Εικ. 61).
Πηλός κιτρινωπός (10Y 8/2). Γάνωμα μελανό, επίχρισμα καστανό. Διακρίνεται αλυσίδα δικτυωτών ρόμβων, τρίγωνα και οριζόντια τεθλασμένη.
Χρονολόγηση: Ύστερη ΠΡΓ.

38. Οκτώ όστρακα από μεγάλα ανοικτά χονδροειδή αγγεία, ίσως κρατήρες, ΑΜΑ 1573α-η (Εικ. 62).
Πηλός με εγκλείσματα, καστανός ή καστανέρυθρος (10YR 8/4, 5YR 8/4). Διακρίνονται ομάδες κάθετων γραμμιδίων, αλυσίδα δικτυωτών ρόμβων, δικτυωτά τρίγωνα σε κάθετη διάταξη.
Χρονολόγηση: Ύστερη ΠΡΓ.

39. Χονδρά όστρακα από ανοικτά αγγεία, ίσως κρατήρες, ΑΜΑ 1574α-θ (Εικ. 63).
Πηλός κιτρινωπός ή καστανός ανοικτός (10YR 8/2). Διακόσμηση όπως τα προηγούμενα.
Χρονολόγηση: Ύστερη ΠΡΓ.

ΚΛΕΙΣΤΑ ΑΓΓΕΙΑ (κυρίως οινοχόες)

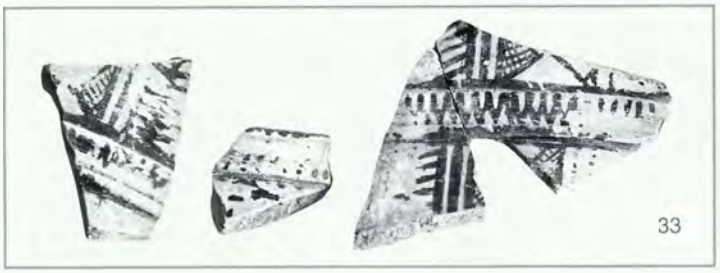
40. Όστρακα από τον ώμο και το λαιμό οινοχοών, ΑΜΑ 1575α-η (Εικ. 64).
Πηλός πρασινωπός με φαιό πυρήνα, γάνωμα μελανό. Διακρίνονται δικτυωτά τρίγωνα σε σειρά προς τα κάτω ή ενωμένα κατά κορυφήν. Ομάδες οριζόντιων ή κάθετων μελανών γραμμιδίων.
Χρονολόγηση: Ύστερη ΠΡΓ.

41. Πέντε θραύσματα από το χείλος οινοχοών, ΑΜΑ 1576α-ε (Εικ. 65).
Πηλός ανοικτός καστανός (10YR 8/4), επίχρισμα καστανό. Όλα έξω νεύοντα εκτός από δύο που έχουν επίπεδη την άνω επιφάνεια. Διακόσμηση με το σύστημα των μετοπών. Ομάδες κάθετων γραμμιδίων και ενάλληλες γωνίες εν είδει ελάτου.
Χρονολόγηση: Ύστερη ΠΡΓ.

42. Τμήμα και όστρακο από το σώμα κλειστού αγγείου, ίσως αμφορίσκου ή πυξίδας, ΑΜΑ 1577α-β (Εικ. 66).
Πηλός καστανοκίτρινος (10YR 7/4), επίχρισμα καστανό. Σώζεται η κυλινδρική, κάθετη λοξά στο σώμα λαβή. Το τμήμα κάτω από τη λαβή άβαφο. Στη ζώνη των λαβών, αλυσίδα δικτυωτών ρόμβων που ορίζεται από οριζόντιες μελανές γραμμές. Στο όστρακο σώζεται επίσης τμήμα της αλυσίδας ρόμβων, αλλά δεν κολλά.
Χρονολόγηση: Ύστερη ΠΡΓ.

43-44. Όστρακα από το σώμα κλειστών αγγείων, ΑΜΑ 1578α-η και θ-ο (Εικ. 67-68).
Πηλός καστανός ανοικτός και σκούρος (10YR 8/4). Διακρίνονται αλυσίδα δικτυωτών ρόμβων, τρίγωνα προς τα κάτω, τρίγωνα εναλλάξ, ένα όστρακο με διαγραμμισμένα τρίγωνα (το μόνο) και άλλα με σχηματισμούς ρόμβων εντός μεγαλύτερου ρόμβου.
Χρονολόγηση: Ύστερη ΠΡΓ.

45. Όστρακα από το λαιμό οινοχοών, ΑΜΑ 1579 α-στ (Εικ. 69).

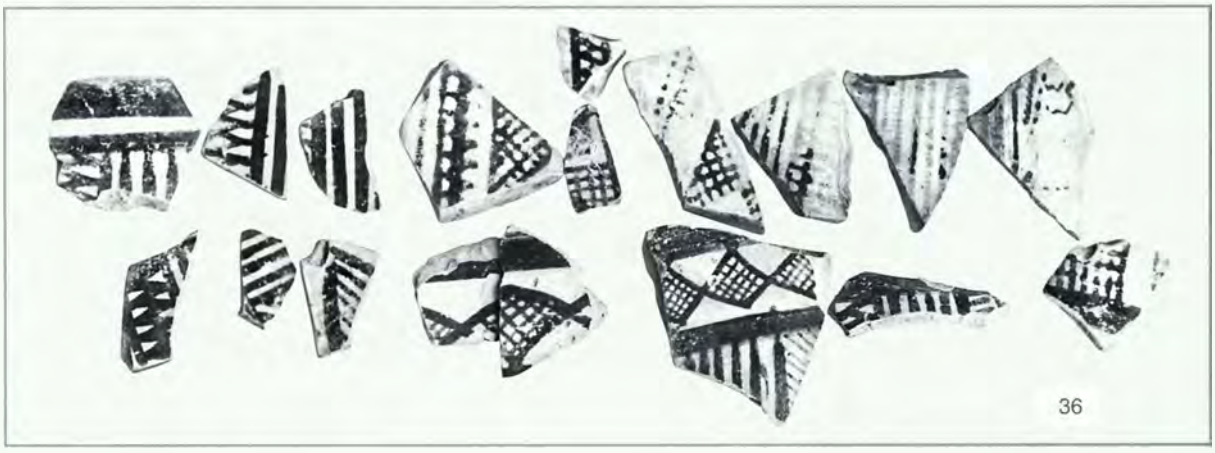
Εικ. 57.

Εικ. 58.

Εικ. 59.

Εικ. 60.

Εικ. 61.

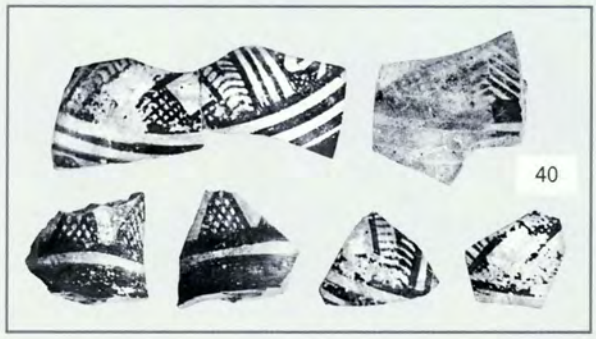

Εικ. 62.

Εικ. 63.

Εικ. 64.

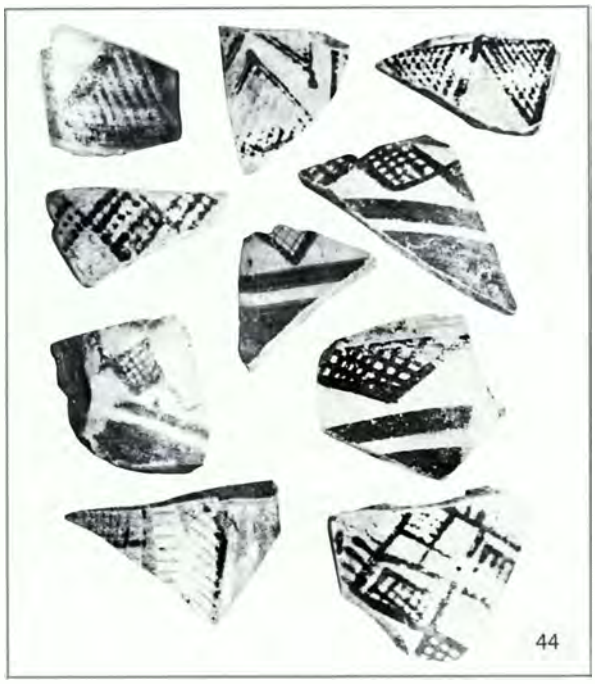
Εικ. 65.

Εικ. 66.

Εικ. 67.

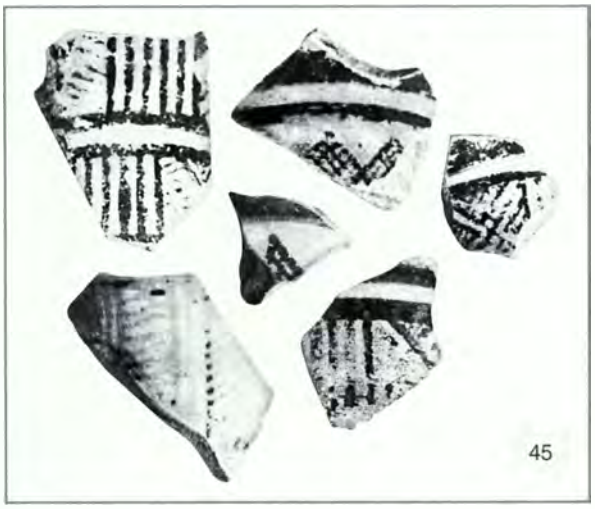

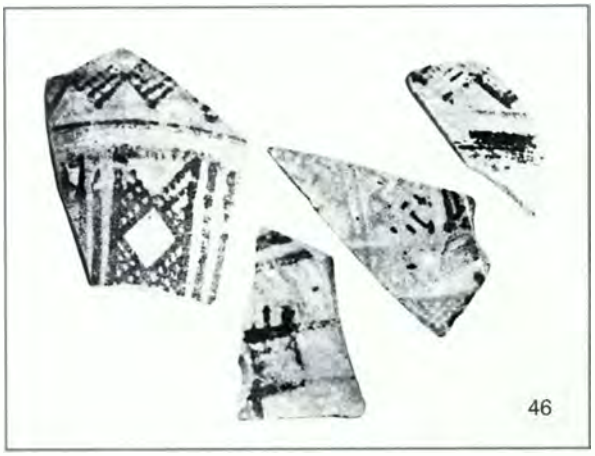
Εικ. 68.

Πηλός κιτρινωπός (2.5YR 8/3) και καστανός (10YR 8/4). Δικτυωτοί ρόμβοι και τρίγωνα, καθώς και κάθετη τεθλασμένη σε μετόπη.
Χρονολόγηση: Ύστερη ΠΡΓ.

46. Όστρακα μεγάλων κλειστών αγγείων με δικτυωτούς ρόμβους και τρίγωνα, πιθανότατα από οινοχόες, ΑΜΑ 1580α-δ (Εικ. 70). Στην ίδια ομάδα μία κάθετη στρεπτή λαβή πιθανότατα οινοχόης.
Χρονολόγηση: Ύστερη ΠΡΓ.

Εικ. 69.

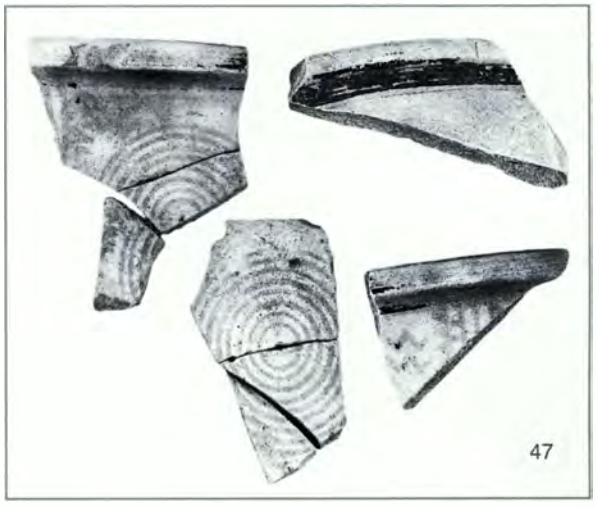

Εικ. 70.

II. Ομάδα πρωτογεωμετρικών οστράκων με διακόσμηση ομόκεντρων κύκλων από κλειστά και ανοικτά αγγεία

47. Θραύσματα κρατήρα, ΑΜΑ 1581α-δ (Εικ. 71). Σώζονται τρία τμήματα από το χείλος και ένα θραύσμα από το σώμα, συγκολλημένο από τρία όστρακα. Πηλός καστανός (10YR 8/4) με εγκλείσματα, πιο ανοικτός από αυτόν της προηγούμενης ομάδας. Γάνωμα μελανό απολεπισμένο. Το χείλος είναι επίπεδο στην άνω επιφάνεια με περιχείλωμα. Εξωτερικά μελανή ταινία. Κάτω από το χείλος μοτίβο ομόκεντρων κύκλων που διαχωρίζονται από κάθετες τεθλασμένες και ευθείες γραμμές. Στο όστρακο από το σώμα σώζεται ομάδα ομόκεντρων κύκλων.
Χρονολόγηση: ΠΡΓ.

Εικ. 71.

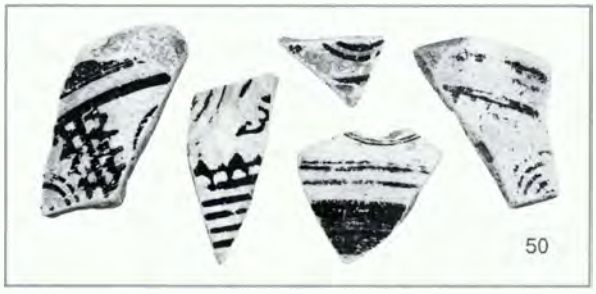

Εικ. 72.

Εικ. 73.

Εικ. 74.

48. Εννέα όστρακα ένα τμήμα από το σώμα κλειστών αγγείων, ΑΜΑ 1582 (Εικ. 72).
Πηλός ανοικτός καστανός (10YR 8/4). Γάνωμα μελανό απολεπισμένο. Διακρίνονται ομάδες ομόκεντρων κύκλων.
Χρονολόγηση: ΠΡΓ.

49. Ομάδα λεπτών οστράκων από το σώμα κλειστών αγγείων με ομάδες ομόκεντρων κύκλων, ΑΜΑ 1583 (Εικ. 73).
Πηλός ανοικτός καστανός (10YR 8/4). Δύο από τα παραπάνω όστρακα έχουν πρασινωπό πηλό.
Χρονολόγηση: ΠΡΓ.

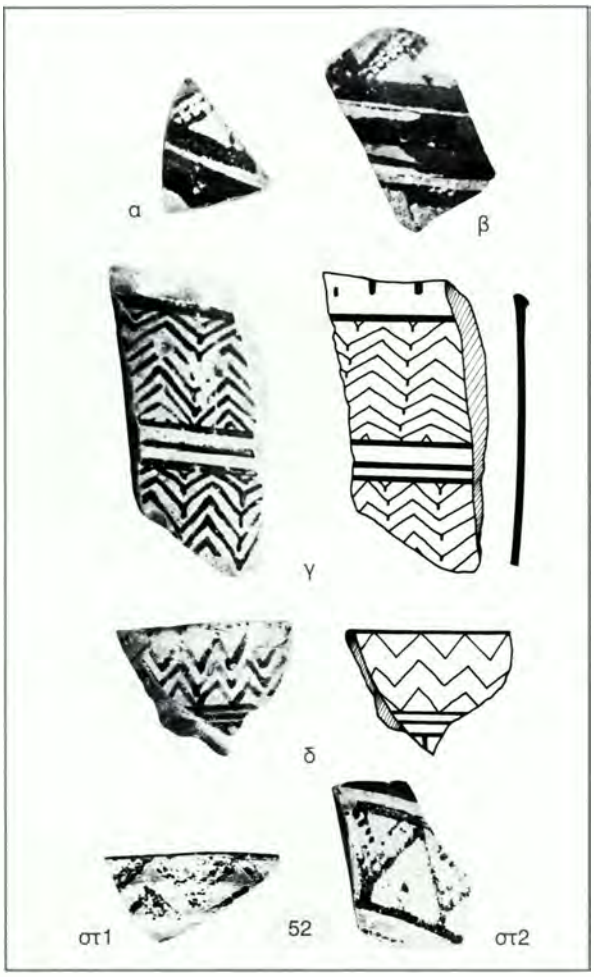
50. Πέντε όστρακα με ομόκεντρους κύκλους από ανοικτά αγγεία, πιθανότατα σκύφους, ΑΜΑ 1584 (Εικ. 74).
Πηλός καστανός (10YR 8/4). Γάνωμα μελανό.
Χρονολόγηση: ΠΡΓ.

III. Ομάδα πέντε οστράκων με ίχνη διακόσμησης μαιάνδρου

51α-δ.
α. Τμήμα χείλους οινοχόης, ΑΜΑ 1585.
Πηλός κιτρινέρυθρος (7.5YR 7/5). Γάνωμα μελανό, επίχρισμα καστανό. Το χείλος, έξω νεύον, παρουσιάζει δύο αβαθείς αυλακώσεις στην ανώτερη επιφάνεια. Στην εξωτερική επιφάνεια πλατιά μελανή ταινία. Ακολουθούν δύο λεπτές μελανές γραμμές και τμήμα απλού συνεχόμενου μελανού μαιάνδρου.
Χρονολόγηση: ΜΓ.
β. Τμήμα από το σώμα ή το λαιμό οινοχόης.
Πηλός φαιός. Γάνωμα μελανό καμένο. Διακρίνονται τμήματα διαγραμμισμένου μαιάνδρου και τριών μελανών οριζόντιων γραμμών.
Χρονολόγηση: ΜΓ.
γ. Δύο όστρακα από το λαιμό οινοχόης με ίχνη οριζόντιων μελανών γραμμών και τμήματα διαγραμμισμένου μαιάνδρου.
Πηλός καστανός (10YR 8/4). Γάνωμα μελανό.
Χρονολόγηση: ΜΓ.
δ. Όστρακο από το χείλος πυξίδας.
Πηλός πρασινωπός. Διακρίνονται ομάδες οριζόντιων περιμετρικών γραμμών και ίχνη μελανού συνεχόμενου μαιάνδρου.
Χρονολόγηση: ΜΓ.

IV. Ομάδα οστράκων με διακόσμηση τεθλασμένων γραμμών

52. Επτά όστρακα από το χείλος και το σώμα αγγείων με τεθλασμένη γραμμή σε διάφορους συνδυασμούς, ΑΜΑ 1586α-στ (Εικ. 75).

Εικ. 75.

α-β. Δύο όστρακα από το σώμα ανοικτού αγγείου, πιθανότατα σκύφου (ίσως μπορούν να συγκολληθούν).
Πηλός ανοικτός καστανός (10YR 8/4). Γάνωμα καστανομέλανο. Διακρίνεται διπλή οριζόντια δικτυωτή τεθλασμένη και ομάδες οριζόντιων γραμμών.
γ. Όστρακο από χονδρό ανοικτό αγγείο, πιθανότατα κρατήρα.
Σωζ. ύψ. 0,09 μ.
Πηλός καστανέρυθρος (5YR 6/4). Γάνωμα μελανό, επίχρισμα καστανό. Χείλος έξω νεύον με επίπεδη την άνω επιφάνεια, η οποία διακοσμείται με κάθετα μελανά γραμμίδια. Ελαφρώς κυρτό προς τα έξω. Στην εξωτερική επιφάνεια διακρίνονται δύο ομάδες επάλληλων οριζόντιων τεθλασμένων γραμμών που χωρίζονται με μελανές οριζόντιες γραμμές, η δεύτερη από τις οποίες φέρει ελαφρά αυλάκωση.
δ. Όστρακο από το χείλος σκύφου.
Σωζ. ύψ. 0,04 μ.
Πηλός με λίγα εγκλείσματα, καστανέρυθρος (7.5YR 5/6). Γάνωμα μελανό, επίχρισμα καστανό ανοικτό. Χείλος με επίπεδη την άνω επιφάνεια που φέρει μελανό γάνωμα, όπως και στο εσωτερικό. Στη μετάβαση από το χείλος στο σώμα ελαφρά κυρτότητα. Στην εξωτερική επιφάνεια του χείλους τρεις οριζόντιες τεθλασμένες γραμμές. Στη συνέχεια διακρίνονται τρεις οριζόντιες μελανές γραμμές.
ε. Τμήμα από το χείλος οινοχόης(;).
Πηλός με εγκλείσματα, καστανέρυθρος (7.5YR 5/6). Γάνωμα μελανό, επίχρισμα ανοικτό καστανό. Ελαφρώς ανάγλυφη ταινία διαχωρίζει το χείλος από το υπόλοιπο σώμα. Στο σωζόμενο τμήμα του χείλους διακρίνονται δύο τουλάχιστον οριζόντιες τεθλασμένες. Στο σωζόμενο τμήμα του σώματος μελανό γάνωμα.
στ1-2. Δύο όστρακα από το χείλος και το σώμα ανοικτού αγγείου.
Πηλός με ελάχιστα εγκλείσματα, κιτρινωπός (2.5 YR 8/3). Γάνωμα μελανό, επίχρισμα καστανό. Το στ1 προέρχεται από το χείλος του αγγείου που χαρακτηρίζεται για την πλατιά επίπεδη επιφάνεια, η οποία διαμορφώνεται σε δύο επίπεδα με ελαφρά αυλάκωση. Η άνω κυρτή επιφάνεια φέρει μελανό γάνωμα. Η διακόσμηση συνίσταται σε δικτυωτά τρίγωνα με εναλλάξ τοποθετημένες τις κορυφές. Στο όστρακο από το σώμα (στ2) σώζεται τμήμα οριζόντιας δικτυωτής τεθλασμένης γραμμής και μελανές ταινίες.
Χρονολόγηση: Όλα ύστερη ΠΓ.

V. Ομάδα οστράκων κορινθιακής κεραμικής

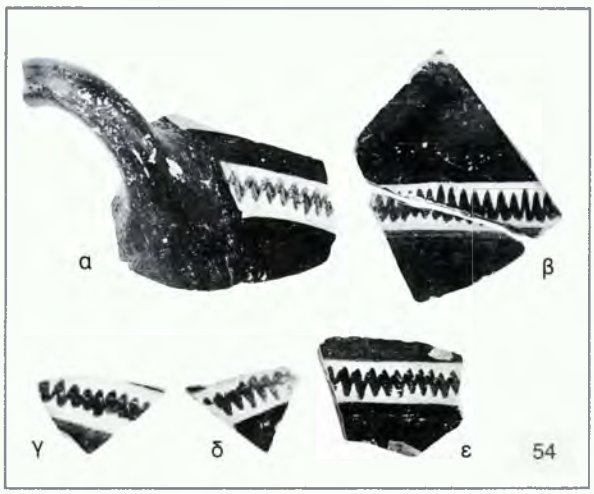
53. Όστρακα από κοτύλες με ερυθρό και μελανό γάνωμα, ΑΜΑ 1587. Ένα σώζει και την οριζόντια κυλινδρική λαβή. Χείλος κάθετο και σε ένα έξω νεύον.

VI. Ομάδα σκύφων με οριζόντια τεθλασμένη γραμμή σε εδαφόχρωμη ζώνη

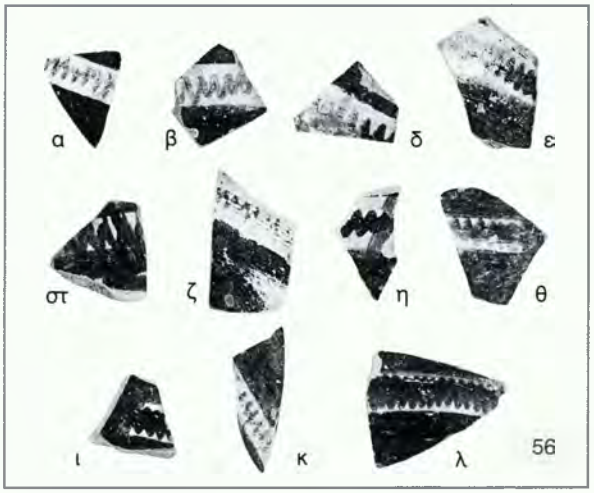
Πηλός καστανός ανοικτός έως σκούρος (7.5YR 7/4 ή 7/5).

54. Θραύσμα από το σώμα σκύφου όπου σώζεται και τμήμα της κάθετης, σχεδόν κυλινδρικής λαβής, ΑΜΑ 1588α-ε (Εικ. 76). Επίσης τέσσερα όστρακα από το σώμα του ίδιου σκύφου.
Πηλός σκούρος καστανός. Είναι μελαμβαφή εκτός από μία εδαφόχρωμη ζώνη στο ύψος των λαβών που φέρει οριζόντια τεθλασμένη. Το τμήμα κάτω από τις λαβές άβαφο.

55. Θραύσματα από το σώμα σκύφου όπου σώζεται και τμήμα της κυλινδρικής σχεδόν κάθετης λαβής, ΑΜΑ 1589α-γ (Εικ. 77).

Εικ. 76.

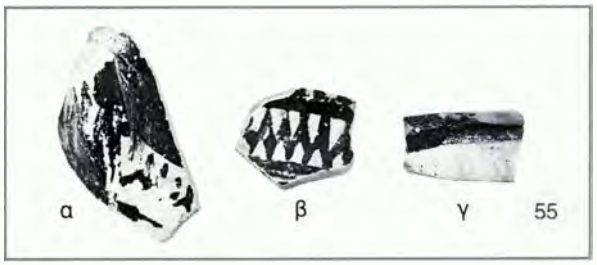
Εικ. 78.

Πηλός καστανός σκούρος με εγκλείσματα. Εδαφόχρωμη ταινία με τεθλασμένη.

56. Όστρακα από το σώμα μελαμβαφών σκύφων που σώζουν τμήμα εδαφόχρωμης ζώνης με οριζόντια τεθλασμένη, ΑΜΑ 1590α-λ (Εικ. 78).
Πηλός καστανός. Γάνωμα μελανό, επίχρισμα αραιό καστανό.

57α-γ.
α. Όστρακο από τον ώμο οινοχόης(;) με μελανό γάνωμα, ΑΜΑ 1591.
Σωζ. ύψ. 0,04 μ.
Πηλός πρασινωπός.
β. Όστρακο από το χείλος σκύφου (Εικ. 79).
Σωζ. ύψ. 0,028, πλ. 0,057 μ.
Πηλός με ελάχιστα εγκλείσματα, καστανέρυθρος. Γάνωμα μελανό, επίχρισμα καστανό. Εσωτερικά φέρει μελανό γάνωμα. Η ανώτερη επιφάνεια του χείλους κυρτή προς τα έξω. Στην ανώτερη εξωτερική επιφάνεια μελανή ταινία, πιο κάτω οριζόντια τεθλασμένη.

Εικ. 77.

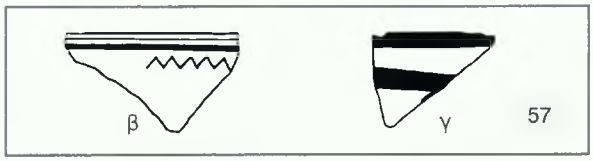
γ. Όστρακο από το χείλος σκύφου (Εικ. 79).
Σωζ. ύψ. 0,031, μέγ. μήκ. 0,043 μ.
Πηλός με ελάχιστα εγκλείσματα, καστανός. Γάνωμα μελανό, επίχρισμα καστανό σκούρο. Στο εσωτερικό μελανό γάνωμα. Χείλος έξω νεύον με κάθετα μελανά γραμμίδια στην κυρτή επιφάνειά του εξωτερικά. Το χείλος μελανό. Πιο κάτω ίχνη μελανού συνεχόμενου μαιάνδρου.

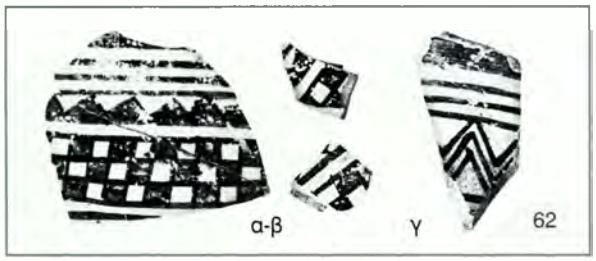
VII. Ομάδα χονδρών οστράκων από μεγάλα αγγεία

58. Τμήμα από το σώμα μεγάλου ανοικτού αγγείου, πιθανότατα κρατήρα, ΑΜΑ 1592.
Πηλός με εγκλείσματα, σκούρος καστανός (7.5YR 7/5). Επίχρισμα καστανό σκούρο. Το εσωτερικό μελανό. Στην εξωτερική επιφάνεια σώζεται τμήμα εδαφόχρωμης ζώνης με οριζόντια τεθλασμένη, μελανή παχιά ταινία, ενώ στο ανώτερο τμήμα διακρίνονται τμήματα δικτυωτών τριγώνων.

59. Τμήματα από το σώμα χονδρού μεγάλου αγγείου με οριζόντιες μελανές ταινίες, ΑΜΑ 1593.
Πηλός καστανός ανοικτός (7.5YR 7/4).

Εικ. 79.

Εικ. 80.

60. Δύο όστρακα από το σώμα μεγάλου ανοικτού αγγείου με μελανό γάνωμα, ΑΜΑ 1594.
Πηλός καστανέρυθρος (7.5YR 7/6) με εγκλείσματα.

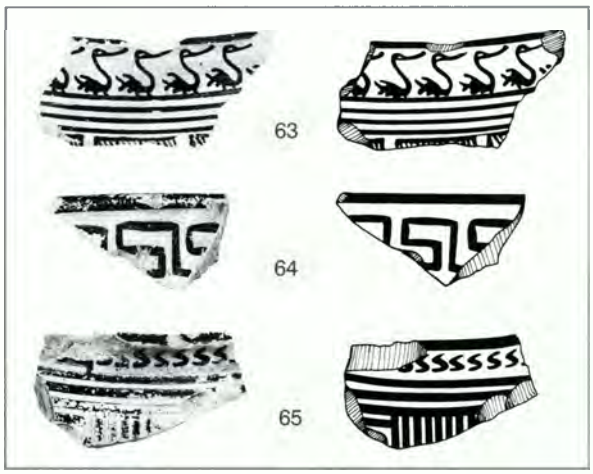
61. Ένα μεγάλο και δύο μικρότερα μελαμβαφή τμήματα από το σώμα μεγάλου ανοικτού αγγείου με οπές κατά διαστήματα, ΑΜΑ 1595.
Πηλός καστανός (10YR 8/4).

62α-γ. ΑΜΑ 1596α-γ (Εικ. 80).
α-β. Όστρακα από κλειστό μικρό αγγείο.
Πηλός με εγκλείσματα, ροδόχρους (7.5YR 8/4). Γάνωμα καστανομέλανο, επίχρισμα κιτρινωπό. Σώζονται τμήμα διακόσμησης αβακωτού, σειρά οριζόντιων μελανών τριγώνων και οριζόντιες μελανές γραμμές.
γ. Ένα όστρακο από το λαιμό οινοχόης με τριπλή οριζόντια τεθλασμένη και ομάδες μελανών γραμμών.
Πηλός καστανέρυθρος.

Νζ. Οδός Εισοδίων 29. Οικόπεδο Μαγκλάρα.

Τα πρωτογεωμετρικά και γεωμετρικά όστρακα από το παραπάνω οικόπεδο προέρχονται από επιχώσεις μαζί με μυκηναϊκά, αρχαϊκά, ελληνιστικά και βυζαντινά.

63. Όστρακο από το χείλος μεγάλου ανοικτού αγγείου, ίσως κρατηρίσκου ή μεγάλου σκύφου τύπου «Θάψου», ΑΜΑ 1554 (Εικ. 81).
Ύψ. 0,03, μήκ. 0,07 μ.
Πηλός με ελάχιστα εγκλείσματα, κιτρινέρυθρος (7.5 YR 7/5). Γάνωμα μελανό άριστης ποιότητας, επίχρισμα ανοικτό καστανό. Το χείλος έξω νεύον. Στην εσωτερική επιφάνεια είναι εδαφόχρωμο και φέρει ομάδα τεσσάρων οριζόντιων μελανών γραμμών. Η διακόσμηση έχει γίνει με μελανό γάνωμα σε ανοικτόχρωμο βάθος. Στην ανώτερη εξωτερική επιφάνεια του χείλους απεικονίζονται πτηνά σε παράταξη προς τα δεξιά που έχουν αποδοθεί με την τεχνική

Εικ. 81.

της σιλουέτας. Πιο κάτω τέσσερις μελανές οριζόντιες γραμμές. Στη συνέχεια διακρίνονται ίχνη συνεχόμενου διαγραμμισμένου μαιάνδρου.
Χρονολόγηση: ΥΓ.

64. Όστρακο από το χείλος ανοικτού αγγείου, ίσως σκύφου τύπου «Θάψου», ΑΜΑ 1555 (Εικ. 81).
Πηλός με ελάχιστα εγκλείσματα, κιτρινέρυθρος (7.5YR 7/5). Γάνωμα μελανό, επίχρισμα ανοικτό καστανό. Η επίπεδη άνω επιφάνεια του χείλους και το εσωτερικό φέρουν μελανό γάνωμα. Στην εδαφόχρωμη επιφάνεια της εξωτερικής όψης, απλός, συνεχόμενος μελανός μαίανδρος.
Χρονολόγηση: ΥΓ.

65. Όστρακο από το χείλος ανοικτού αγγείου, κρατηρίσκου ή σκύφου τύπου «Θάψου», ΑΜΑ 1556 (Εικ. 81).
Πηλός με ελάχιστα εγκλείσματα, ανοικτός καστανός (10YR 8/4). Γάνωμα μελανό, κιτρινωπό επίχρισμα. Το χείλος έξω νεύον, με ελαφρώς κεκλιμένη επιφάνεια, φέρει μελανό γάνωμα στο εσωτερικό και στο ανώτερο σημείο της εξωτερικής όψης. Στην εξωτερική όψη σειρά κάθετων σιγμοειδών διαχωρίζονται από την κύρια διακοσμητική ζώνη με τρεις μελανές γραμμές. Στη συνέχεια, ίσως στο ύψος των λαβών, διακρίνεται ομάδα έξι κάθετων μελανών γραμμών, ενδεικτική της ύπαρξης συστημάτων τριγλύφων και μετοπών στη διακόσμηση. Κάποιο μοτίβο ίσως υπήρχε στο σημείο του χείλους αριστερά των σιγμοειδών και πιο κάτω αριστερά των κάθετων μελανών γραμμιδίων, το σπάσιμο όμως και η φθορά της επιφάνειας αντίστοιχα δεν επιτρέπουν τον ακριβή προσδιορισμό τους.
Χρονολόγηση: ΥΓ.

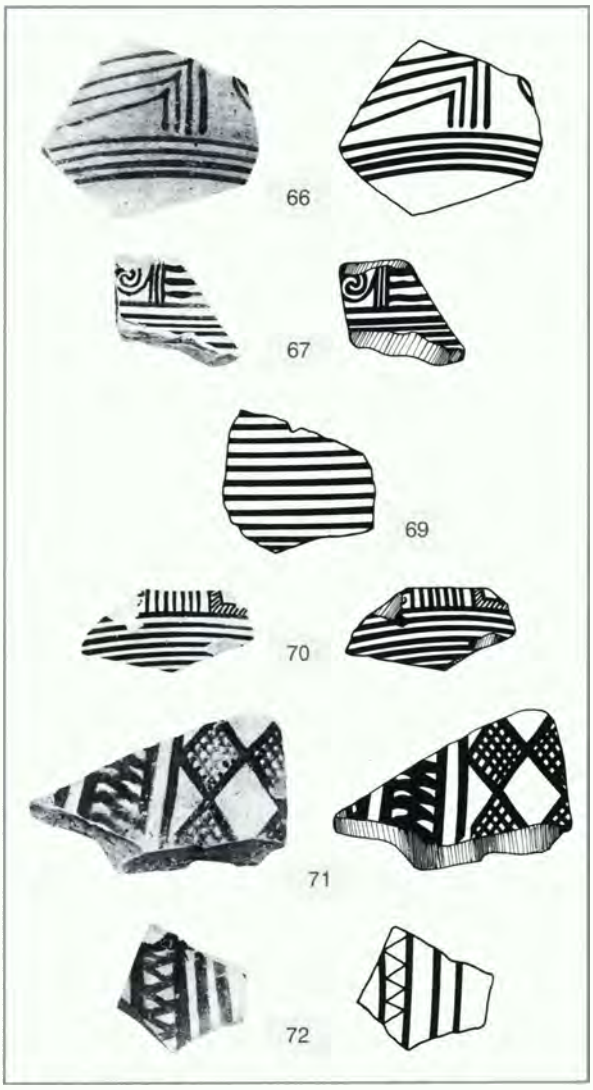
66. Καμπύλο όστρακο από το σώμα πρόχου, ΑΜΑ 1557 (Εικ. 82).
Πηλός με ελάχιστα εγκλείσματα, ανοικτός καστανός (10YR 8/4). Γάνωμα καστανό, επίχρισμα καστανοκίτρινο. Το εσωτερικό άβαφο, εκτός από ένα ίχνος ερυθρού γανώματος. Στο ανώτερο σωζόμενο τμήμα διακρίνεται τμήμα τετραπλού μαιανδρικού αγκίστρου και αρχή σπείρας. Κάτω από αυτά τα μοτίβα τέσσερις οριζόντιες γραμμές.
Χρονολόγηση: ΥΓ.

67. Μικρό όστρακο από το χείλος ανοικτού αγγείου, ίσως σκύφου ή κρατηρίσκου τύπου «Θάψου», ΑΜΑ 1558 (Εικ. 82).
Πηλός με ελάχιστα εγκλείσματα, ανοικτός καστανός (10YR 8/4). Γάνωμα καστανομέλανο, επίχρισμα κιτρινωπό. Στην εσωτερική επιφάνεια του χείλους τρεις μελανές οριζόντιες γραμμές, ενώ με μελανό γάνωμα καλύπτεται όλο το εσωτερικό. Στην εξωτερική επιφάνεια μετόπη με σπείρα που ορίζεται από ομάδα τριών κάθετων μελανών γραμμιδίων, ενώ ακολουθούν τρεις οριζόντιες μελανές γραμμές. Ορατά, επίσης, είναι τμήματα πέντε οριζόντιων μελανών γραμμών χαμηλότερα.
Χρονολόγηση: ΥΓ.

68. Δύο όστρακα κορινθιακής κοτύλης, ΑΜΑ 1559α-β.
Πηλός με ελάχιστα εγκλείσματα, πορτοκαλόχρους. Γάνωμα ερυθρό και μελανό, επίχρισμα κιτρινωπό. Το ένα σώζει τη γένεση της οριζόντιας κυλινδρικής λαβής. Οριζόντια μελανή ταινία στο μόλις διαμορφωμένο χείλος, κάθετα ερυθρωπά γραμμίδια στο ύψος των λαβών. Οριζόντια γραμμίδια στο υπόλοιπο σωζόμενο τμήμα του σώματος. Στο εσωτερικό ερυθρωπό γάνωμα.
Χρονολόγηση: ΥΓ.

69. Όστρακο από το σώμα κλειστού αγγείου, ίσως οινοχόης, με οριζόντιες μελανές γραμμές, ΑΜΑ 1560 (Εικ. 82).
Πηλός καστανός. Γάνωμα μελανό, επίχρισμα ανοικτό καστανό.
Χρονολόγηση: ΥΓ.

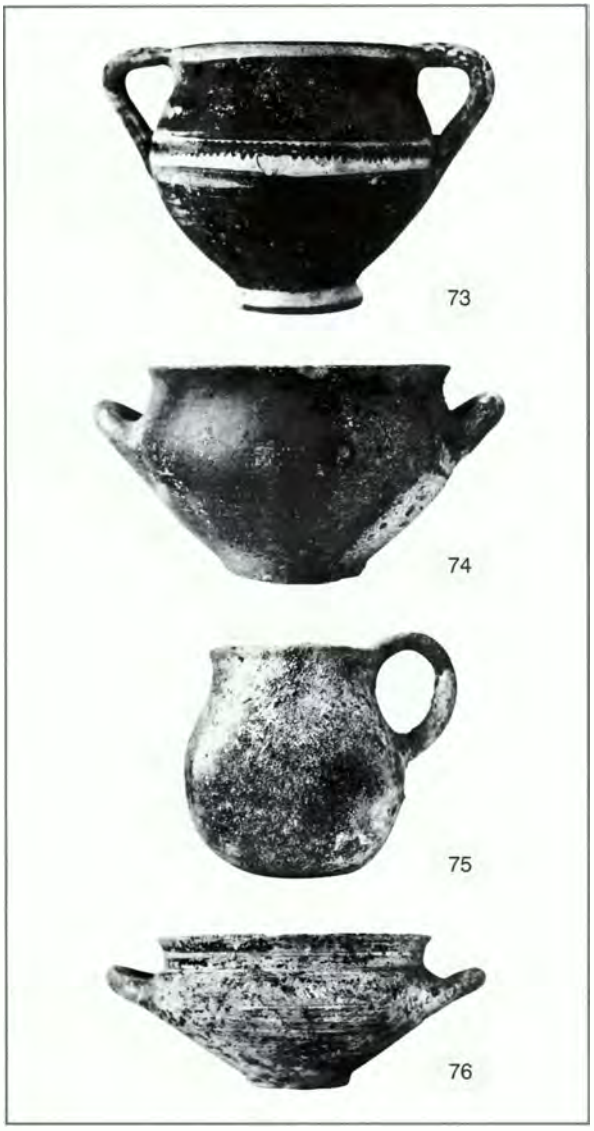
70. Καμπύλο όστρακο από το σώμα σκύφου τύπου «Θάψου», ΑΜΑ 1561 (Εικ. 82).
Πηλός με ελάχιστα εγκλείσματα, ανοικτός καστανός (10YR 8/4). Γάνωμα μελανό, επίχρισμα κιτρινωπό. Στο εσωτερικό μελανό γάνωμα. Στην εξωτερική ανώτερη επιφάνεια ομάδα επτά κάθετων μελανών γραμμιδίων διαχωρίζει μοτίβα σε μετόπες. Δεξιά διακρίνεται τμήμα διαγραμμισμένου μαιάνδρου και αριστερά σπείρα(;) ή κάθετα σιγμοειδή. Στο κατώτερο τμήμα οριζόντιες μελανές ταινίες.
Χρονολόγηση: ΥΓ.

Εικ. 82.

71. Όστρακο από μεγάλο ανοικτό αγγείο, ίσως κρατήρα, ΑΜΑ 1562 (Εικ. 82).
Πηλός με ελάχιστα εγκλείσματα, κιτρινέρυθρος (7.5YR 7/5). Γάνωμα καστανό, επίχρισμα κιτρινωπό. Σώζει κάθετη τεθλασμένη και σχηματισμό δικτυωτών ρόμβων. Στο εσωτερικό ίχνη μελανού γανώματος.
Χρονολόγηση: ΠΡΓ.

72. Όστρακο από το σώμα ανοικτού αγγείου, ΑΜΑ 1563 (Εικ. 82).

Εικ. 83.

Πηλός καστανός. Γάνωμα μελανό που λόγω ισχυρής όπτησης έχει γίνει ερυθρό σε ορισμένα σημεία, επίχρισμα ροδαλό. Στο εσωτερικό μελανό γάνωμα. Στην εξωτερική επιφάνεια κάθετη τεθλασμένη και κάθετα μελανά γραμμίδια.
Χρονολόγηση: ΠΡΓ.

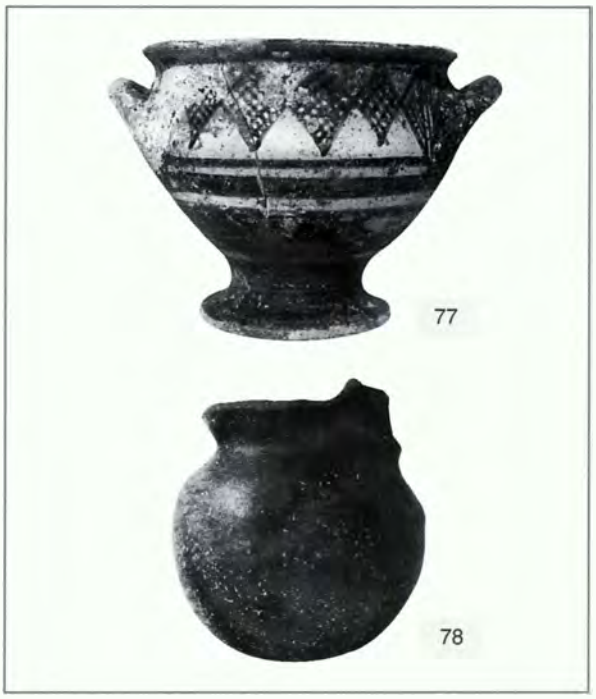
Νη. Οδός Κολοκοτρώνη 16. Ταφικοί πίθοι. Αριθ. θέσης 10θ.

73. Κάνθαρος του ευρύ τύπου, ΑΜΑ 1720 (Εικ. 83). Ελλιπής κατά τμήμα του σώματος και του χείλους. Απολέπιση του μελανού γανώματος κατά τόπους. Αρκετές αποκρούσεις. Αρκετά άλατα καλύπτουν την επιφάνεια του αγγείου.
Ύψ. 0,109, διάμ. χείλους 0,105, διάμ. βάσης 0,057 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος, χωρίς εγκλείσματα, καστανέρυθρος (7.5YR 7/6). Γάνωμα μελανό θαμπό. Χείλος ελαφρώς έξω νεύον, ενιαίου περιγράμματος με το σώμα, λαβές ταινιωτές ημικυκλικής διατομής, κάθετες από το χείλος στο μέσον του σώματος. Βάση χαμηλή κωνική. Μελαμβαφής εκτός από μία εδαφόχρωμη λεπτή ζώνη στην εξωτερική επιφάνεια του χείλους. Δεύτερη ζώνη στο ύψος των λαβών με οριζόντια τεθλασμένη. Στο χρώμα του πηλού έχει αφεθεί η εξωτερική επιφάνεια της βάσης.
Χρονολόγηση: Ύστερη ΠΡΓ.

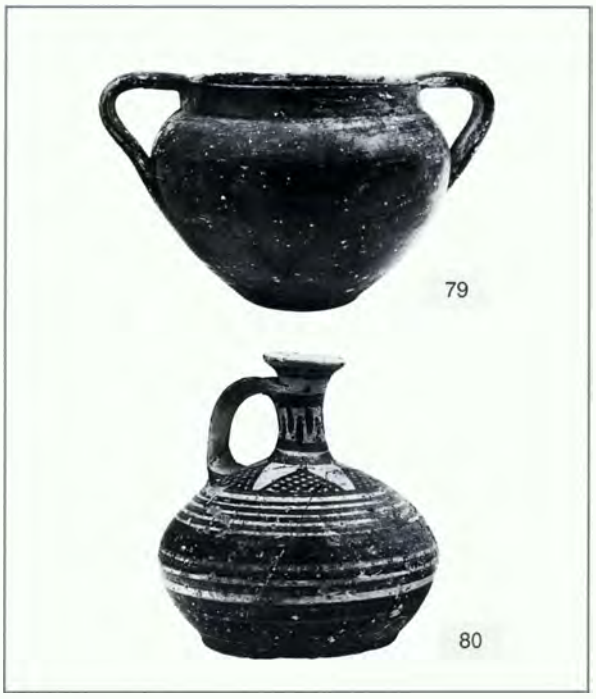
74. Σκύφος μελαμβαφής, ΑΜΑ 1721 (Εικ. 83). Ολόκληρος.
Ύψ. 0,09, διάμ. χείλους 0,126, διάμ. βάσης 0,062 μ.
Η κακή ποιότητα ψησίματος έχει ως αποτέλεσμα την ανομοιομορφία του χρώματος του γανώματος. Απολεπίσεις και αποκρούσεις του γανώματος κατά τόπους. Στην επιφάνεια συσσώρευση αλάτων. Πηλός λεπτόκοκκος χωρίς εγκλείσματα, ροδόχρους (7.5YR 8/4). Χείλος ελαφρώς έξω νεύον, ενιαίου περιγράμματος με το σώμα. Λαβές κυλινδρικές, σχεδόν κάθετες στον ώμο του αγγείου. Βάση επίπεδη.
Χρονολόγηση: Ύστερη ΠΡΓ.

75. Χειροποίητη πρόχους, ΑΜΑ 1722 (Εικ. 83).
Ακέραιη. Αρκετά άλατα στην επιφάνεια.
Ύψ. 0,093, διάμ. χείλους 0,071 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος με εγκλείσματα, καστανέρυθρος (7.5YR 7/6). Ίχνη πυράς στην επιφάνεια. Ευρύ χείλος, σφαιρική κοιλιά, λαβή ημικυκλικής τομής κάθετη από το χείλος στο μέσον περίπου του σώματος. Βάση επίπεδη.
Χρονολόγηση: Ύστερη ΠΡΓ.

76. Σκύφος τύπου «Θάψου», ΑΜΑ 1723 (Εικ. 83). Ακέραιος πλην ελάχιστων αποκρούσεων και απολεπίσεων του μελανού γανώματος. Αρκετά άλατα στην επιφάνεια.
Ύψ. 0,063, διάμ. χείλους 0,12, διάμ. βάσης 0,045 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος πολύ ανοικτός κίτρινος (10YR 8/3). Χείλος έξω νεύον, κάθετο στο σώμα. Λαβές κυλινδρικές, οριζόντιες. Βάση επίπεδη. Στο χείλος εσωτερικά και εξωτερικά από δύο οριζόντιες μελανές περιμετρικές γραμμές. Στη ζώνη των λαβών ενάλληλες γωνίες. Ομάδα τριών μελανών περιμετρικών γραμμών κάτω από τις λαβές. Το υπόλοιπο σώμα του αγγείου μελαμβαφές.
Χρονολόγηση: Τέλη ΥΓ.

Εικ. 84.

Εικ. 85.

77. Σκύφος, ΑΜΑ 1724 (Εικ. 84). Σπασμένος σε τρία τμήματα μαζί με κάποια θραύσματα. Αποκρούσεις και απολεπίσεις του μελανού γανώματος κατά τόπους. Κακή ποιότητα ψησίματος.
Ύψ. 0,123, διάμ. χείλους 0,146, διάμ. βάσης 0,091 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος καστανέρυθρος (7.5YR 8/4). Χείλος έξω νεύον. Λαβές κυλινδρικές, κάθετες στο σώμα του αγγείου. Σώμα ευρύ κωδωνόσχημο. Βάση κωνική. Στη ζώνη των λαβών μετόπη με σειρά οριζόντιων, δικτυωτών ρόμβων. Στις άκρες προς τις λαβές τρίγωνα και δύο κάθετες μελανές γραμμές. Κάτω από την τετράγωνη μετόπη μελανή περιμετρική ταινία. Το υπόλοιπο σώμα του αγγείου μελαμβαφές. Η κάτω επιφάνεια της βάσης άβαφη.
Χρονολόγηση: Ύστερη ΠΡΓ.

78. Χειροποίητο χυτρόσχημο αγγείο, ΑΜΑ 1725 (Εικ. 84). Ελλιπές ως προς τη λαβή.
Ύψ. 0,11, διάμ. χείλους 0,092 μ.
Πηλός με ελάχιστα εγκλείσματα, σκούρος καστανός (10YR 7/4). Σφαιρική κοιλιά και επίπεδη βάση.
Χρονολόγηση: Ύστερη ΠΡΓ.

VI. Πριόλιθος Καλαβρύτων. Αριθ. θέσης 17.

Ταφικός πίθος.

79. Κάνθαρος μελαμβαφής, ΑΜΠ 1061 (Εικ. 85). Ακέραιος εκτός από ελάχιστες αποκρούσεις και απολεπίσεις του μελανού γανώματος.
Ύψ. 0,085, διάμ. βάσης 0,045 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος χωρίς εγκλείσματα, πολύ ανοικτός καστανός (10YR 8/4). Χείλος κάθετο, ελαφρώς έξω νεύον. Λαβές ταινιωτές, κάθετες από το χείλος στο μέσον περίπου του σώματος του αγγείου. Η μετάβαση από το ανώτερο στο κατώτερο τμήμα χαρακτηρίζεται από ομαλή καμπύλη. Βάση επίπεδη.
Χρονολόγηση: ΠΓ.

80. Λήκυθος-οινοχόη, ΑΜΠ 1060 (Εικ. 85). Ακέραιη.
Ύψ. 0,105, διάμ. βάσης 0,076 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος χωρίς εγκλείσματα, ροδαλός (7.5YR 8/4) πλην ελάχιστων αποκρούσεων και απολεπίσεων του μελανού γανώματος. Χείλος πλατύ και έξω νεύον. Στενός κυλινδρικός λαιμός. Λαβή ημικυκλικής διατομής κάθετη από το ανώτερο σημείο του λαιμού στον ώμο του αγγείου. Ώμος επικλινής, σώμα ελαφρώς πεπιεσμένο καταλήγει σε επίπεδη κυκλική βάση. Στο λαιμό κάθετα μελανά γραμμίδια εναλλάξ. Στον ώμο περιμετρικά δικτυωτά τρίγωνα. Στο ανώτερο τμήμα του σώματος ομάδα περιμετρικών εδαφόχρωμων γραμμών. Μια ανάλογη ομάδα επαναλαμβάνεται λίγο πιο πάνω από τη βάση.
Χρονολόγηση: ΠΓ.

Βιβλιογραφία: Ε. Μαστροκώστας, *ΑΔ* 22 (1967), Χρονικά, 217, πίν. 156 δ-ε.

Εικ. 86.

VII. Ασάνι-Κρυονέρι. Κτήμα Σκούρα. Αριθ. θέσης 18.

Ταφικός πίθος

81. Κάνθαρος, ΑΜΠ 601 (Ε ι κ. 86). Ολόκληρος. Συγκολλημένος από πολλά όστρακα.
Ύψ. 0,103, διάμ. χείλους 0,088, διάμ. βάσης 0,05, μέγ. διάμ. 0,10 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος με εγκλείσματα, κιτρινέρυθρος (7.5YR 7/6). Γάνωμα μελανό, επίχρισμα καστανό. Χείλος κάθετο στο σώμα και ελαφρώς έξω νεύον. Λαβές ταινιωτές, κάθετες από το χείλος στο μέσον περίπου του σώματος. Τα τοιχώματα του αγγείου ανοίγουν κάτω από το χείλος, στη συνέχεια όμως συγκλίνουν καταλήγοντας σε δακτυλιόσχημη βάση. Το εσωτερικό μελαμβαφές. Η ανώτερη εσωτερική επιφάνεια του χείλους εδαφόχρωμη. Στις λαβές διπλά Χ που διαχωρίζονται με ομάδα δύο οριζόντιων, παράλληλων μελανών γραμμών. Το εξωτερικό μελαμβαφές, εκτός από το χείλος που είναι εδαφόχρωμο και κοσμείται με ομάδα τριών μελανών περιμετρικών ταινιών, ενώ κάτω από το σημείο πρόσφυσης των λαβών εδαφόχρωμη ταινία που φέρει δύο μελανές περιμετρικές γραμμές.
Βιβλιογραφία: Δεκουλάκου 1982, 232-233, εικ. 30α.

82. Λήκυθος-οινοχόη, ΑΜΠ 600 (Ε ι κ. 86). Ακέραιη με επιφανειακές ρωγμές και απολεπίσεις κατά τόπους.
Ύψ. 0,216, διάμ. βάσης 0,055, μέγ. διάμ. 0,105 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος χωρίς εγκλείσματα, καστανοκίτρινος (10YR 7/4). Γάνωμα καστανομέλανο στιλ-

Εικ. 87.

πνό, επίχρισμα καστανό. Τριφυλλόσχημο στόμιο. Λαβή ταινιωτή, κάθετη από το χείλος στο σώμα του αγγείου. Λαιμός ψηλός κυλινδρικός, η διάμετρος του οποίου ανοίγει προς το σώμα. Ανάγλυφος δακτύλιος στη μετάβαση από το λαιμό στο σφαιρικό σώμα. Βάση δακτυλιόσχημη. Μελανό γάνωμα στο χείλος, στην εξωτερική επιφάνεια της λαβής, στο κατώτερο τμήμα του σώματος και στην εξωτερική επιφάνεια της βάσης. Ο λαιμός διακοσμείται με τέσσερις περιμετρικές ζώνες μοτίβων. Η πρώτη φέρει τέσσερις περιμετρικές μελανές γραμμές, μοτίβο το οποίο επαναλαμβάνεται ως διαχωριστικό των διακοσμητικών ζωνών. Στη συνέχεια τεθλασμένη γραμμή, ζητοειδείς γραμμές και ψευδόσπειρα. Στο ανώτερο τμήμα του σώματος λογχοειδή φύλλα περιμετρικά. Το υπόλοιπο τμήμα του σώματος καλύπτεται με λεπτές περιμετρικές μελανές γραμμές.

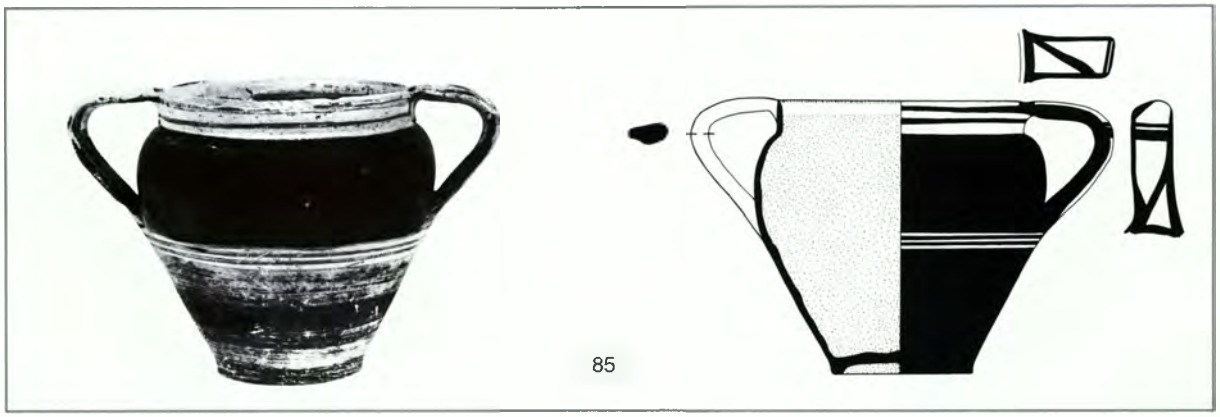
Βιβλιογραφία: Δεκουλάκου 1982, 232-233, εικ. 32-33.

83. Δίωτο ανοικτό αγγείο, κάνθαρος(;) ΑΜΠ 602 (Εικ. 87). Ακέραιο με ελάχιστες αποκρούσεις.
Ύψ. 0,10, διάμ. χείλους 0,119, διάμ. βάσης 0,118, μέγ. διάμ. 0,135 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος χωρίς εγκλείσματα, πολύ ανοικτός καστανός (10YR 7/5). Γάνωμα μελανό απολεπισμένο, επίχρισμα καστανό. Χείλος κάθετο και ελαφρώς έξω νεύον. Στη μετάβαση από το σώμα στη δακτυλιόσχημη βάση περιμετρική αυλάκωση. Λαβές ταινιωτές, κάθετες από το χείλος στο μέσον περίπου του σώματος. Το εσωτερικό μελαμβαφές εκτός από έναν εδαφόχρωμο κύκλο στο κέντρο, μέσα στον οποίο εγγράφεται μελανός δακτύλιος, στο κέντρο του οποίου μελανή στιγμή. Εδαφόχρωμο επίσης έχει μείνει το ανώτερο τμήμα του χείλους εσωτερικά. Η λαβή είναι χωρισμένη σε δύο τμήματα όσον αφορά στη διακόσμηση. Το ανώτερο φέρει διπλά Χ και το κατώτερο μελανό γάνωμα. Η διακόσμηση του σώματος χαρακτηρίζεται από ζώνες συνεχόμενων και διακεκομμένων μοτίβων. Στο χείλος τεθλασμένη γραμμή. Ζώνη με ψευδόσπειρες στο ανώτερο τμήμα του σώματος και με αραιές κάθετες σιγμοειδείς γραμμές στο ύψος της πρόσφυσης των λαβών. Οι ζώνες των μοτίβων χωρίζονται με ομάδες περιμετρικών μελανών γραμμών. Το κατώτερο τμήμα του σώματος φέρει επάλληλες περιμετρικές μελανές γραμμές. Στο κατώτερο τμήμα του σώματος και πριν την αυλάκωση της μετάβασης στη βάση περιμετρική μελανή ταινία. Στη βάση μελανός δακτύλιος. Τέλος, με μελανή ταινία ορίζεται η κάθετη εξωτερική επιφάνεια της βάσης.

Βιβλιογραφία: Δεκουλάκου 1982, 232-233, εικ. 31α-β.

84. Απιόσχημος αρύβαλλος, ΑΜΠ 603. Συμπληρωμένος κατά τμήμα του σώματος, επιφανειακές ρωγμές.
Ύψ. 0,09, διάμ. χείλους 0,024, διάμ. βάσης 0,025, μέγ. διάμ. 0,054 μ.
Πηλός χωρίς εγκλείσματα, ανοικτός κίτρινος (2.5YR 8/4). Γάνωμα καστανέρυθρο, επίχρισμα καστανοκίτρινο. Λαιμός στενός και κοντός. Λαβή ταινιωτή, κάθετη από το χείλος στον ώμο. Η άνω επίπεδη επιφάνεια του χείλους, ο λαιμός, η λαβή και το κατώτερο τμήμα του σώματος διακοσμούνται με ομάδες περιμετρικών επάλληλων μελανών γραμμών. Στον ώμο, περιμετρικά, τρία άγκιστρα, μεταξύ των οποίων παρεμβάλλονται δύο ομάδες κάθετων κυματοειδών γραμμών. Στο ανώτερο τμήμα του σώματος μία ζώνη με τρεις ομάδες γραμμών σε σχήμα Ζ.
Χρονολόγηση συνόλου: Τέλη ΥΓ-αρχές ΠΑ.

Βιβλιογραφία: Δεκουλάκου 1982, 232-233, εικ. 34.

Εικ. 88.

VIII. Τρεχλό Καλαβρύτων. Ταφικοί πίθοι. Αριθ. θέσης 19.

Ταφικός πίθος 1

85. Κάνθαρος του ψηλού τύπου, ΑΜΠ 13514 (Εικ. 88). Ολόκληρος. Ελάχιστες αποκρούσεις και απολεπίσεις του μελανού γανώματος. Κακή ποιότητα ψησίματος.
Ύψ. 0,10, διάμ. χείλους 0,093, διάμ. βάσης 0,054 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος χωρίς εγκλείσματα, πολύ ανοικτός καστανός (10YR 8/4). Γάνωμα μελανό. Χείλος κάθετο, ελαφρώς έξω νεύον, λαβές ταινιωτές, κάθετες από το χείλος στο μέσον περίπου του σώματος. Τα τοιχώματα του αγγείου στενεύουν καταλήγοντας σε δακτυλιόσχημη βάση. Μελαμβαφής. Το χείλος εδαφόχρωμο εσωτερικά και εξωτερικά, φέρει ανά δύο επάλληλες μελανές γραμμές που σταματούν στις λαβές. Στις λαβές διπλές διαγώνιες γραμμές ανά δύο που διαχωρίζονται με διπλά οριζόντια παράλληλα γραμμίδια. Κάτω από το σημείο πρόσφυσης των λαβών εδαφόχρωμη ζώνη με δύο περιμετρικές μελανές γραμμές.

Ταφικός πίθος 3

86. Χυτροειδές χειροποίητο αγγείο με έξω νεύον χείλος, ΑΜΠ 13520. Σώζεται ένα μεγάλο τμήμα, ύψ. 0,19 μ., και 21 μικρότερα θραύσματα. Ασυντήρητο.
Πηλός καστανός ακάθαρτος, με προσμείξεις. Ίχνη πυράς στην επιφάνεια.

Ταφικός πίθος 5

87. Κάνθαρος του ψηλού τύπου, ΑΜΠ 13515 (Εικ. 89). Σχεδόν ακέραιος. Ελλιπής κατά μικρό τμήμα του χείλους. Συγκολλημένος και συμπληρωμένος. Η κακή ποιότητα ψησίματος έχει ως αποτέλεσμα την ανομοιομορφία στο χρώμα του γανώματος.
Ύψ. 0,106, διάμ. χείλους 0,087, διάμ. βάσης 0,056 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος χωρίς εγκλείσματα, πολύ ανοικτός καστανός (10YR 8/4). Γάνωμα μελανό θαμπό. Χείλος κάθετο, ελαφρώς έξω νεύον. Λαβές ταινιωτές, κάθετες από τον ώμο στο μέσον περίπου του σώματος του αγγείου. Τοιχώματα που αφού αποκτήσουν τη μέγιστη διάμετρο λίγο πιο κάτω από το χείλος συγκλίνουν καταλήγοντας σε ελαφρώς δακτυλιόσχημη βάση. Μελαμβαφής. Χείλος εδαφόχρωμο εσωτερικά και εξωτερικά διακοσμείται με ομάδα δύο μελανών επάλληλων γραμμών που σταματούν στις λαβές. Στις λαβές διπλές διαγώνιες ανά δύο που διαχωρίζονται με ομάδα δύο οριζόντιων, μελανών γραμμιδίων. Κάτω από το σημείο πρόσφυσης των λαβών εδαφόχρωμη ζώνη που φέρει δύο περιμετρικές μελανές γραμμές.

88. Κάνθαρος του ψηλού τύπου, ΑΜΠ 13516 (Εικ. 90). Ολόκληρος. Συγκολλημένος και συμπληρωμένος. Σχεδόν ομοιόμορφο ψήσιμο.
Ύψ. 0,105, διάμ. χείλους 0,082, διάμ. βάσης 0,053 μ.

Εικ. 89.

Εικ. 90.

Πηλός λεπτόκοκκος χωρίς εγκλείσματα, πολύ ανοικτός καστανός (10YR 8/4). Χείλος ελαφρώς έξω νεύον κάθετο στο σώμα του αγγείου. Λαβές ταινιωτές κάθετες από το χείλος στο μέσον περίπου του σώματος. Βάση ελαφρώς δακτυλιόσχημη. Το χείλος εδαφόχρωμο, εσωτερικά και εξωτερικά, φέρει ανά δύο μελανές οριζόντιες γραμμές που σταματούν στις λαβές, οι οποίες διακοσμούνται με μία διαγώνια επίσης μελανή γραμμή κάτω από την οποία έχει τοποθετηθεί ομάδα τριών μελανών οριζόντιων γραμμών. Κάτω από τις λαβές εδαφόχρωμη ζώνη που φέρει δύο οριζόντιες μελανές περιμετρικές γραμμές, ενώ στον ώμο του αγγείου από ένας ιχθύς σε κάθε όψη ζωγραφισμένος με επίθετο χρώμα ή πολύ αραιωμένο πηλό(;). Στη βάση μελανός κύκλος.

89. Κάνθαρος του ψηλού τύπου, ΑΜΠ 13517 (Εικ. 90). Ολόκληρος. Συγκολλημένος και συμπληρωμένος σε αρκετά σημεία.

Ύψ. 0,137, διάμ. χείλους 0,106, διάμ. βάσης 0,068 μ. Πηλός λεπτόκοκκος χωρίς εγκλείσματα, πολύ ανοικτός καστανός (10YR 8/4). Γάνωμα μελανό απολεπισμένο σε αρκετά σημεία. Κακή ποιότητα ψησίματος. Χείλος ελαφρώς έσω νεύον, κάθετο στο σώμα του αγγείου. Τα τοιχώματα διογκώνονται ελαφρώς κάτω ακριβώς από το χείλος και συγκλίνουν καταλήγοντας σε ελαφρώς δακτυλιόσχημη βάση. Λαβές ταινιωτές, κάθετες από το χείλος στον ώμο του αγγείου. Έχουν αφεθεί στο χρώμα του πηλού και διακοσμούνται με διπλά Χ που διαχωρίζονται από ομάδα τριών μελανών οριζόντιων γραμμών. Τις

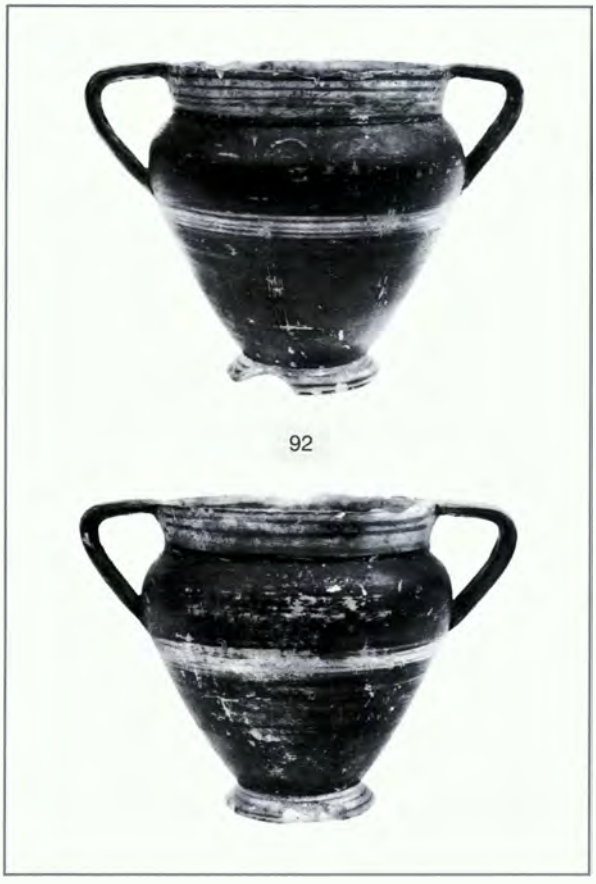
Εικ. 91.

άκρες της λαβής ορίζουν από μία μελανή κάθετη γραμμή. Το εδαφόχρωμο χείλος διακοσμείται με δύο μελανές οριζόντιες γραμμές που σταματούν στις λαβές. Στη ζώνη των λαβών δημιουργείται μετόπη με καμπύλες πλευρές, που χωρίζεται σε δύο μέρη με δύο μελανές οριζόντιες γραμμές. Στο άνω μέρος φέρει κάθετα κυματοειδή γραμμίδια και στο κάτω εκφυλισμένο σπειροειδές κόσμημα. Κάτω από τη ζώνη των λαβών μία πλατιά εδαφόχρωμη ζώνη που φέρει εννέα περιμετρικές, μελανές γραμμές. Το υπόλοιπο σώμα του αγγείου μέχρι τη βάση μελαμβαφές.

Ταφικός πίθος 6

90. Κάνθαρος του ψηλού τύπου, ΑΜΠ 13518 (Εικ. 91). Συγκολλημένος και συμπληρωμένος. Απολεπίσεις του μελανού γανώματος κατά τόπους.
Ύψ. 0,116, διάμ. χείλους 0,106, διάμ. βάσης 0,056 μ. Πηλός λεπτόκοκκος χωρίς εγκλείσματα, πολύ ανοικτός καστανός (10YR 8/4). Γάνωμα μελανό. Χείλος ελαφρώς έξω νεύον, κάθετο στο σώμα του αγγείου. Λαβές ταινιωτές, κάθετες από το χείλος στο σημείο πρόσφυσης των λαβών. Τα τοιχώματα συγκλίνουν καταλήγοντας σε ελαφρώς κωνική βάση. Χείλος εδαφόχρωμο που διακοσμείται με ομάδα τριών μελανών γραμμών που σταματούν στις λαβές. Στις λαβές διπλά Χ που διαχωρίζονται με ομάδα τεσσάρων οριζόντιων μελανών γραμμών. Στη ζώνη των λαβών διαμορφώνεται μετόπη με καμπύλες πλευρές, η οποία διακοσμείται με κάθετα μελανά γραμμίδια και τρέχουσα σπείρα. Τα μοτίβα διαχωρίζονται από ομάδα τριών μελανών γραμμών. Κάτω από τη ζώνη των λαβών πλατιά εδαφόχρωμη ζώνη με ομάδα δώδεκα μελανών γραμμών περιμετρικά. Το υπόλοιπο σώμα και μέχρι τη βάση μελαμβαφές, ενώ η εξωτερική επιφάνεια της βάσης φέρει μελανές περιμετρικές γραμμές.

91. Κορινθιακή κοτύλη του ψηλού τύπου, ΑΜΠ 13519 (Εικ. 91). Συγκολλημένη από αρκετά θραύσματα.
Ύψ. 0,083, διάμ. χείλους 0,114, διάμ. βάσης 0,047 μ.

92

Εικ. 92.

Πηλός λεπτόκοκκος χωρίς εγκλείσματα, κιτρινωπός (10YR 8/3).
Χρονολόγηση (για όλα τα αγγεία από το Τρεχλό): Αρχές ΠΑ.

IX. Φλάμπουρα Καλαβρύτων. Θέση Βελβίνικο. Αριθ. θέσης 20.

Ταφικός πίθος

92. Κάνθαρος, ΑΜΠ 883 (Εικ. 92). Σχεδόν ακέραιος. Ελλιπής κατά μικρά τμήματα της βάσης και του χείλους. Αποκρούσεις σε διάφορα σημεία του σώματος.
Ύψ. 0,107, διάμ. χείλους 0,093, διάμ. βάσης 0,055, μέγ. διάμ. 0,105 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος χωρίς εγκλείσματα, καστανέρυθρος (7.5YR 5/6). Γάνωμα μελανό και επίχρισμα καστανέρυθρο, στιλπνό. Το χείλος κάθετο στο σώμα του αγγείου και ελαφρώς έξω νεύον. Η μεγαλύτερη διάμετρος στο ύψος του ώμου. Στη συνέχεια τα τοιχώματα συγκλίνουν καταλήγοντας σε δακτυλιόσχημη βάση που ανοίγει προς τα έξω. Οι λαβές ταινιωτές κάθετες, ξεκινούν από την περιφέρεια του χείλους και καταλήγουν στον ώμο. Το εσωτερικό μελαμβαφές εκτός από την ανώτερη εσωτερική επιφάνεια του χείλους. Η εξωτερική επιφάνεια του χείλους μένει εδαφόχρωμη και κοσμείται με ομάδα τεσσάρων οριζόντιων, μελανών γραμμών. Όμοια εδαφόχρωμη ζώνη με τρεις μελανές γραμμές κάτω από το σημείο πρόσφυσης των λαβών. Η εδαφόχρωμη βάση φέρει στην εξωτερική επιφάνεια τρεις ή τέσσερις μελανές γραμμές και κύκλο στο εσωτερικό. Στις λαβές από δύο λοξές γραμμές που διαχωρίζονται με ομάδα τριών οριζόντιων μελανών γραμμών. Τα υπόλοιπα τμήματα του σώματος καλύπτει μελανό γάνωμα. Στον ώμο και στις δύο όψεις διακοσμητικό φυτικό θέμα από επίθετο λευκό μόλις που διακρίνεται. Αποτελείται από ένα ζευγάρι περιγεγραμμένα φύλλα που κάμπτονται προς τα έξω, μεταξύ των οποίων παρεμβάλλονται φύλλα ή πέταλα. Στη γωνία ανά τρία παράλληλα γραμμίδια και ανά μία λοξή γραμμή σε κάθε μία από τις λαβές.
Χρονολόγηση: Αρχές ΠΑ.
Βιβλιογραφία: Ε. Μαστροκώστας, *ΑΔ* 22 (1967), Χρονικά, 216, πίν. 155β. Δεκουλάκου 1982, 234, εικ. 35.

X. Μάνεσι Καλαβρύτων. Αριθ. θέσης 21.

Ταφικός πίθος

93. Λεκάνη, ΑΜΠ 475 (Εικ. 93). Σώζεται ολόκληρη αλλά με φθαρμένη την εσωτερική της επιφάνεια. Πολλές αποκρούσεις και απολεπίσεις του γανώματος.
Ύψ. 0,09, διάμ. χείλους 0,217, διάμ. βάσης 0,08, μέγ. διάμ. 0,185 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος με εγκλείσματα, ανοικτός καστανός (10YR 8/4). Γάνωμα μελανό εξίτηλο, επίχρισμα λίγο σκουρότερο από το χρώμα του πηλού. Λαβές ταινιωτές οριζόντιες. Η άνω επιφάνεια του χείλους επίπεδη με ελαφρά κλίση προς το εσωτερικό. Βάση δακτυλιόσχημη. Το εσωτερικό μελαμβαφές. Η άνω επιφάνεια του χείλους φέρει κάθετα μελανά παράλληλα γραμμίδια. Στις λαβές από τρεις οριζόντιες επάλληλες μελανές γραμμές. Στην εξωτερική επιφάνεια κάτω από το χείλος και στη ζώνη των λαβών, και στις δύο όψεις, κυψελοειδές μοτίβο με στιγμές, που ορίζεται από ομάδες κάθετων μελανών γραμμών στα δύο άκρα ανάμεσα σε οριζόντιες μελανές γραμμές. Κάτω από τις λαβές πλατιά μελανή περιμετρική ταινία και πιο κάτω ομάδα τριών μελανών περιμετρικών γραμμών. Το υπόλοιπο σώμα και η εξωτερική επιφάνεια της βάσης μελαμβαφής.
Βιβλιογραφία: Δεκουλάκου 1982, 232, εικ. 24-25.

Εικ. 93.

94. Λήκυθος, ΑΜΠ 476 (Ε ι κ. 93). Λείπει το στόμιο. Ύψ. 0,135, διάμ. βάσης 0,065, μέγ. διάμ. 0,065 μ. Πηλός λεπτόκοκκος με εγκλείσματα, ροδόχρους (7.5YR 8/4). Γάνωμα μελανό εξίτηλο. Κωνικό σώμα και πλατιά, επίπεδη βάση. Λαβή μικρή ταινιωτή, κάθετη από το κατώτερο σημείο του στομίου στον ώμο. Η λαβή διακοσμείται με οριζόντια μελανά γραμμίδια. Στον ώμο μαίανδρος στο μοτίβο των επάλξεων. Στο υπόλοιπο σώμα περιμετρικές οριζόντιες μελανές γραμμές.

Βιβλιογραφία: Δεκουλάκου 1982, 232, εικ. 26 και 29.

95. Φακοειδής ασκός, ΑΜΠ 477 (Ε ι κ. 93). Ακέραιος. Ύψ. 0,105, διάμ. χείλους 0,026 μ. Πηλός λεπτόκοκκος με εγκλείσματα, ανοικτός καστανός (10YR 8/4). Γάνωμα μελανό εξίτηλο. Λαβή ταινιωτή. Στην περιφέρεια περιμετρικά και στο λαιμό ταινίες. Στο σώμα ομόκεντροι κύκλοι. Η ράχη διακοσμείται με τεθλασμένη γραμμή με κάθετες κεραίες στις γωνίες και στιγμές (κυψελοειδές μοτίβο).

Βιβλιογραφία: Δεκουλάκου 1982, 232, εικ. 27-29.

96. Φιάλη, ΑΜΠ 473 (Ε ι κ. 93). Ακέραιη εκτός από μερικές αποκρούσεις.
Ύψ. 0,054, διάμ. χείλους 0,139, μέγ. διάμ. 0,139 μ. Πηλός λεπτόκοκκος με εγκλείσματα, ανοικτός καστανός (10YR 7/4). Γάνωμα μελανό εξίτηλο, επίχρισμα λίγο σκουρότερο από τον πηλό. Στο εσω-

τερικό ίχνη δύο ομάδων από δύο μελανές περιμετρικές γραμμές. Στην ανώτερη εσωτερική επιφάνεια ανάλογη γραμμή. Στο περιχείλωμα κάθετα μελανά γραμμίδια μεταξύ δύο μελανών περιμετρικών γραμμών. Στην εξωτερική επιφάνεια τρεις ομάδες περιμετρικών μελανών γραμμών ανά δύο κάτω από το χείλος, στο μέσον περίπου, γύρω από την επιφάνεια έδρασης.
Χρονολόγηση (για όλα τα ευρήματα από το Μάνεσι): ΥΓ.
Βιβλιογραφία: Δεκουλάκου 1982, 232, εικ. 25, 27-29.

Β. Ταφικά σύνολα κεντρικής και δυτικής Αχαΐας

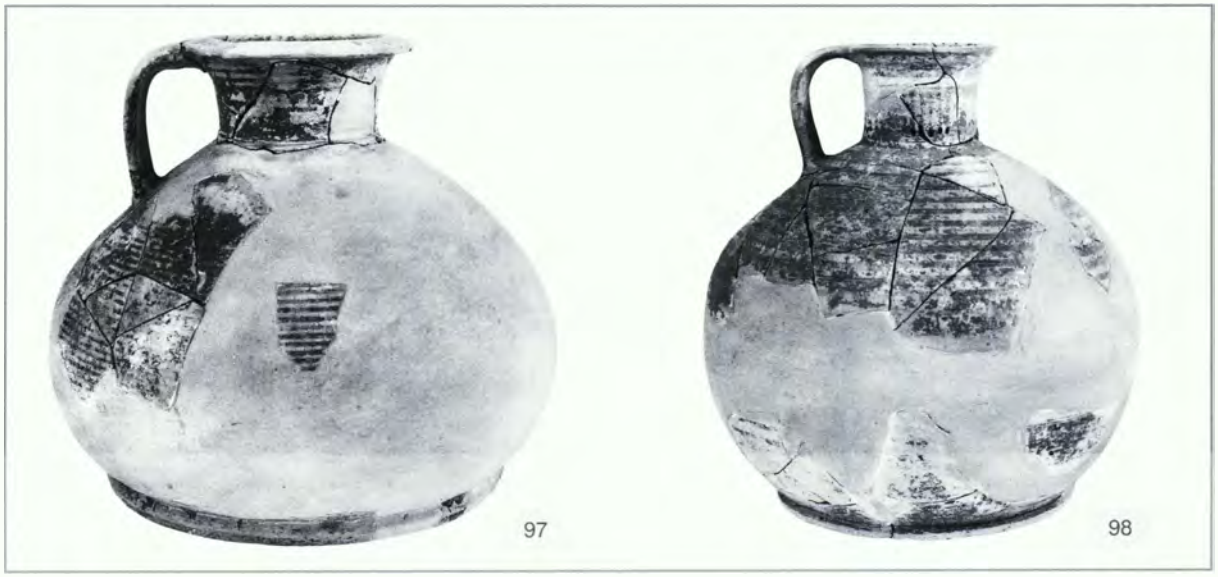
XI. Λόφος Τρουμπέ Χαλανδρίτσας. Αριθ. θέσης 24.

Γεωμετρικά αγγεία που προέρχονται από συγκόλληση οστράκων από κιβώτιο, από την παλαιά ανασκαφή του Τρουμπέ Χαλανδρίτσας.
Βιβλιογραφία: Ζαφειρόπουλος 1956, 199. Ν. Κυπαρίσσης, *ΠΑΕ* 1930, 83 κ.ε.

97. Γαστρώδης οινοχόη, ΑΜΠ 481 (Εικ. 94). Συμπληρωμένη κατά το μεγαλύτερο τμήμα της με γύψο. Το σωζόμενο τμήμα έχει συγκολληθεί από αρκετά όστρακα.
Ύψ. 0,19, διάμ. χείλους 0,11, διάμ. βάσης 0,185, μέγ. διάμ. 0,24 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος, ανοικτός καστανός (10YR 8/4). Γάνωμα μελανό εξίτηλο. Χείλος έξω νεύον με επίπεδη και πλατιά την άνω επιφάνεια. Λαιμός κοντός και ευρύς. Λαβή ταινιωτή, κάθετη από το χείλος στον ώμο του αγγείου. Το σώμα σφαιρικό πεπλατυσμένο, καταλήγει σε δακτυλιόσχημη βάση. Η άνω επιφάνεια του χείλους διακοσμείται με κάθετα μελανά γραμμίδια. Στη λαβή οριζόντιες επάλληλες μελανές γραμμές. Στο λαιμό περιμετρικά μαιανδρικά άγκιστρα εν μέσω επάλληλων περιμετρικών μελανών γραμμών. Η διακόσμηση του ώμου εξίτηλη. Το υπόλοιπο σώμα φέρει επάλληλες περιμετρικές μελανές ταινίες.
Βιβλιογραφία: Ζαφειρόπουλος 1956, 199, πίν. 93α1.

98. Γαστρώδης οινοχόη, ΑΜΠ 480 (Εικ. 94). Συμπληρωμένη με γύψο σε τμήματα της λαβής, του σώματος και της βάσης. Συγκολλημένη από πολλά όστρακα.
Ύψ. 0,195, διάμ. χείλους 0,069, διάμ. βάσης 0,14, μέγ. διάμ. 0,19 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος, κιτρινέρυθρος (7.5YR 7/6). Γάνωμα μελανό. Χείλος έξω νεύον. Η άνω επιφάνεια επίπεδη. Λαιμός κοντός και ευρύς. Λαβή ταινιωτή, κάθετη από το χείλος στον ώμο του αγγείου. Το σώμα, σχεδόν σφαιρικό, καταλήγει σε χαμηλή δακτυλιόσχημη βάση. Η άνω επιφάνεια του χείλους φέρει κάθετα περιμετρικά μελανά γραμμίδια. Στο εσωτερικό του χείλους επάλληλες περιμετρικές γραμμές. Στο λαιμό πέντε ομάδες κάθετων μελανών γραμμιδίων. Η λαβή φέρει μελανό γάνωμα. Το υπόλοιπο σώμα του αγγείου φέρει επάλληλες περιμετρικές μελανές γραμμές.
Βιβλιογραφία: Ζαφειρόπουλος 1956, 199, πίν. 93α2.

Εικ. 94.

Εικ. 95.

99. Αβαθής κρατηρίσκος, ΑΜΠ 484 (Εικ. 95). Συγκολλημένος και συμπληρωμένος σε αρκετά σημεία. Ύψ. 0,215, διάμ. βάσης 0,125, μέγ. διάμ. 0,20 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος, ανοικτός καστανός (10YR 8/4). Αποτελείται από βαθύ σώμα με επίπεδη την άνω επιφάνεια του χείλους. Οι λαβές ταινιωτές οριζόντιες στο ανώτερο τμήμα του σώματος και ψηλό πόδι που ανοίγει προς τη βάση δημιουργώντας πλατιά επιφάνεια έδρασης. Χωρίζεται σε δύο τμήματα με ανάγλυφο περιμετρικό δακτύλιο. Κάθε ένα από τα τμήματα διακοσμείται με τέσσερις κάθετες εγκοπές περιμετρικά. Ολόκληρη η επιφάνεια του αγγείου φέρει περιμετρικές καστανομέλανες ταινίες. Στην επίπεδη άνω επιφάνεια του χείλους κάθετα μελανά γραμμίδια.
Βιβλιογραφία: Ζαφειρόπουλος 1956, 199, πίν. 93β.

100. Σκύφος τύπου «Θάψου», ΑΜΠ 483 (Εικ. 95). Ελλιπής κατά τμήματα του χείλους, του σώματος και της βάσης. Λείπουν επίσης οι λαβές. Έχει συμπληρωθεί με γύψο.
Ύψ. 0,131, διάμ. χείλους 0,21, διάμ. βάσης 0,081, μέγ. διάμ. 0,205 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος χωρίς εγκλείσματα, καστανοκίτρινος (7.5YR 6/6). Γάνωμα μελανό και καστανέρυθρο, επίχρισμα καστανό λίγο σκουρότερο από το χρώμα του πηλού. Χείλος έξω νεύον με επίπεδη διαμορφωμένη την κάθετη εξωτερική επιφάνεια. Καμπύλη στη μετάβαση από το χείλος στο σώμα, που ανοίγει στο ύψος του ώμου. Στη συνέχεια τα τοιχώματα συγκλίνουν καταλήγοντας σε επίπεδη βάση. Οι λαβές κυλινδρικές οριζόντιες στον ώμο του αγγείου. Το εσωτερικό μελαμβαφές. Στην εσωτερική επιφάνεια του χείλους ομάδα τεσσάρων επάλληλων οριζόντιων, περιμετρικών μελανών ταινιών. Στην επίπεδη εξωτερική επιφάνεια του χείλους κάθετα γραμμίδια. Στο ύψος των λαβών ζώνη κάθετων, κυματοειδών γραμμών. Το υπόλοιπο σώμα διακοσμείται με επάλληλες περιμετρικές οριζόντιες καστανέρυθρες γραμμές.
Βιβλιογραφία: Ζαφειρόπουλος 1956, 199, πίν. 94α1.

101. Κάνθαρος, ΑΜΠ 485 (Εικ. 96). Ελλιπής κατά τμήματα του χείλους, του σώματος και της μίας λαβής. Έχει συμπληρωθεί με γύψο.
Ύψ. 0,132, διάμ. χείλους 0,123, διάμ. βάσης 0,061, μέγ. διάμ. 0,125 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος χωρίς εγκλείσματα, καστανοκίτρινος (7.5YR 6/6). Γάνωμα μελανό, επίχρισμα καστανέρυθρο λίγο σκουρότερο από το χρώμα του πηλού. Η άνω επιφάνεια του χείλους επίπεδη με ελαφρά κλίση προς το εσωτερικό. Το χείλος δεν είναι κάθετο στο σώμα, αλλά παρουσιάζει μια ελαφρά καμπύλη στην εσωτερική επιφάνεια. Διαχωρίζεται από το σώμα, τα τοιχώματα του οποίου κατεβαίνουν ομαλά αποκτώντας τη μεγαλύτερη διάμετρο στο μέσον του ύψους του και καταλήγουν σε χαμηλή κωνική βάση. Το εσωτερικό μελαμ-

βαφές. Η εσωτερική επιφάνεια του χείλους διακοσμείται με ομάδα έξι περιμετρικών επάλληλων οριζόντιων μελανών γραμμών. Στην επίπεδη επιφάνεια του χείλους μελανές στιγμές. Στις λαβές διπλά Χ που διαχωρίζονται με οριζόντια μελανή γραμμή. Στην εξωτερική επιφάνεια του χείλους τεθλασμένη μελανή γραμμή ανάμεσα σε δύο ομάδες διπλών μελανών γραμμών. Κάτω από το χείλος, στο ανώτερο τμήμα του σώματος και μέχρι το σημείο πρόσφυσης των λαβών δύο ζώνες με ομάδες ανά τριών κάθετων κυματοειδών γραμμών και μία με κάθετα γραμμίδια. Κάτω από το σημείο πρόσφυσης των λαβών, ομάδα πέντε περιμετρικών οριζόντιων, μελανών γραμμών. Το κατώτερο τμήμα του αγγείου και μέχρι τη βάση φέρει μελανό γάνωμα. Στην επιφάνεια έδρασης της βάσης μελανή γραμμή.

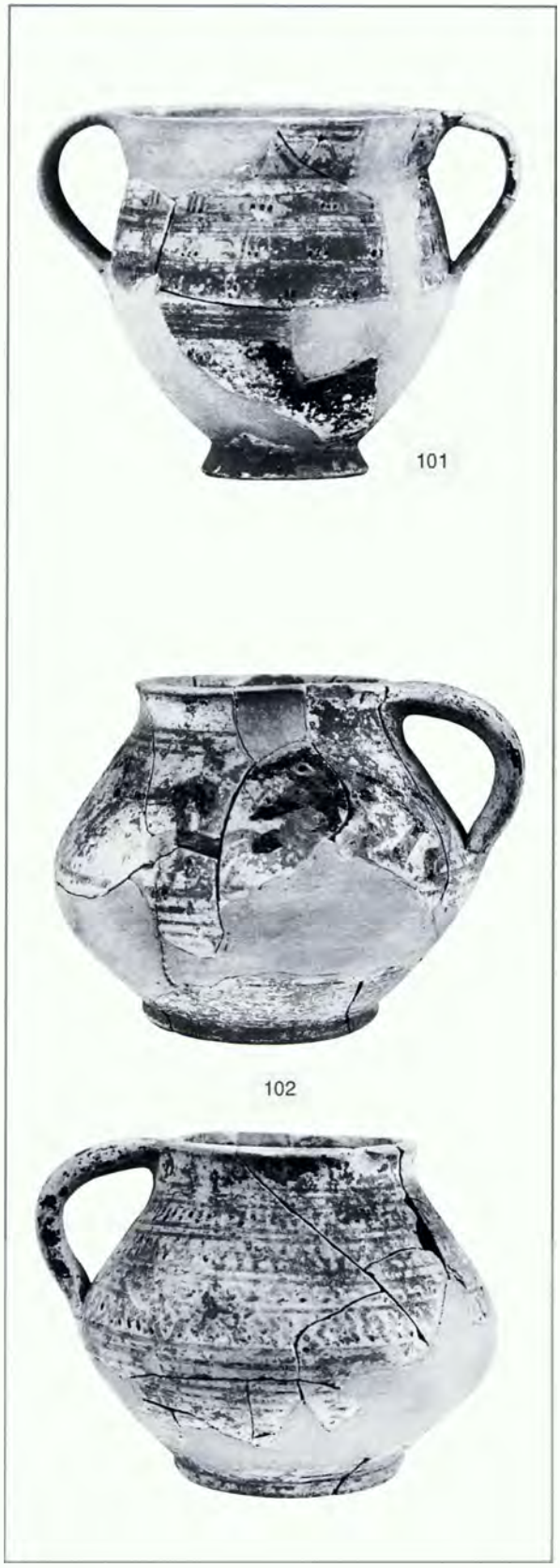
Βιβλιογραφία: Ζαφειρόπουλος 1956, 199, πίν. 94α2.

102. Πρόχους, ΑΜΠ 482 (Εικ. 96). Ελλιπής κατά τμήματα του χείλους και του σώματος. Έχει συγκολληθεί και συμπληρωθεί με γύψο.

Ύψ. 0,11, διάμ. χείλους 0,089, διάμ. βάσης 0,079, μέγ. διάμ. 0,144 μ.

Πηλός λεπτόκοκκος χωρίς εγκλείσματα, ανοικτός καστανός (7.5YR 6/4). Γάνωμα μελανό εξίτηλο, επίχρισμα λίγο σκουρότερο από το χρώμα του πηλού. Χείλος με επίπεδη την άνω επιφάνεια. Λαβή μεταξύ ταινιωτής και κυλινδρικής, κάθετη από την περιφέρεια του χείλους στο μέσον περίπου του σώματος, όπου και η μεγαλύτερη διάμετρος του αγγείου. Το εσωτερικό μελαμβαφές. Η εσωτερική επιφάνεια του χείλους φέρει τρεις οριζόντιες επάλληλες περιμετρικές μελανές ταινίες. Η λαβή φέρει μελανό γάνωμα. Στην εξωτερική επιφάνεια σαφής διαχωρισμός κύριας και δευτερεύουσας όψης. Στην κύρια όψη λέοντας που καταδιώκει ζαρκάδι μπροστά από το οποίο εικονίζεται χαμηλό δέντρο. Επάνω και κάτω από δύο ομάδες περιμετρικών μελανών γραμμών. Η επάνω αποτελείται από τρεις και βρίσκεται κάτω από το χείλος, ενώ η κάτω καλύπτει όλο το υπόλοιπο τμήμα του σώματος. Στη δεύτερη όψη τέσσερις ζώνες γραμμικών κοσμημάτων (κάθετα μελανά γραμμίδια, τεθλασμένη, ζητοειδείς γραμμές και σιγμοειδή), που διαχωρίζονται με ομάδες από δύο ή μία μελανές οριζόντιες γραμμές. Το κατώτερο τμήμα του σώματος φέρει επάλληλες μελανές ταινίες.

Βιβλιογραφία: Ζαφειρόπουλος 1956, 199-201, πίν. 93γ.

Εικ. 96.

Εικ. 97.

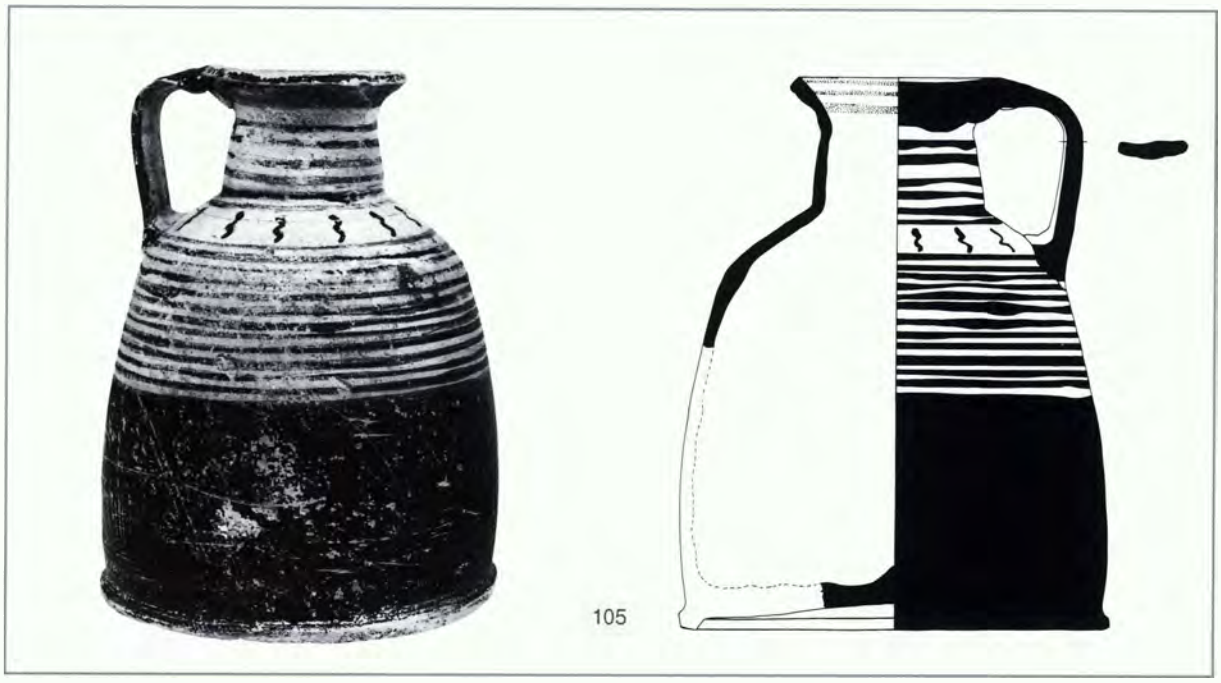
103. Γαστρώδης οινοχόη, ΑΜΠ 152 (Εικ. 97). Συγκολλημένη από αρκετά θραύσματα και συμπληρωμένη κατά μικρό τμήμα του κατώτερου σημείου του σώματος και της βάσης.
Ύψ. 0,18, διάμ. χείλους 0,086, διάμ. βάσης 0,175, μέγ. διάμ. 0,195 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος χωρίς εγκλείσματα, κιτρινωπός (10YR 8/6). Γάνωμα μελανό εξίτηλο και επίχρισμα. Χείλος έξω νεύον που δημιουργεί περιχείλωμα με επίπεδη την άνω επιφάνεια. Λαιμός χαμηλός και ευρύς, το σημείο που ενώνεται με το σώμα ορίζεται από πλαστικό δακτύλιο. Λαβή ταινιωτή, κάθετη από το χείλος στον ώμο. Το σώμα σφαιρικό πεπιεσμένο, καταλήγει σε δακτυλιόσχημη βάση. Εσωτερικά του χείλους μία περιμετρική μελανή γραμμή. Στην άνω επιφάνεια κάθετα γραμμίδια. Η λαβή φέρει οριζόντιες επάλληλες μελανές γραμμές. Στο λαιμό ζώνη με κάθετες κυματοειδείς γραμμές εν μέσω ομάδων απλών περιμετρικών γραμμών. Στον ώμο ζωφόρος πτηνών (πελαργών). Διακρίνονται επτά. Έχουν αποδοθεί με την τεχνική της σιλουέτας. Στο υπόλοιπο σώμα επάλληλες περιμετρικές οριζόντιες μελανές γραμμές.
Βιβλιογραφία: Ν. Κυπαρίσσης, *ΠΑΕ* 1930, 84, εικ. 9.

104. Κρατηροειδής σκύφος τύπου «Θάψου», ΑΜΠ 1161 (Εικ. 97). Ελλιπής κατά το μεγαλύτερο τμήμα του σώματος. Συγκολλημένος από αρκετά τμήματα και συμπληρωμένος.
Ύψ. 0,148, διάμ. χείλους 0,188, διάμ. βάσης 0,065, μέγ. διάμ. 0,18 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος χωρίς εγκλείσματα, ανοικτός καστανός (10YR 7/4). Γάνωμα μελανό, επίχρισμα λίγο σκουρότερο από το χρώμα του πηλού. Χείλος έξω νεύον με περιχείλωμα. Λαβές διπλές, μία οριζόντια κυλινδρική και μία κάθετη ταινιωτή. Τα τοιχώματα του αγγείου συγκλίνουν καταλήγοντας σε επίπεδη βάση. Το εσωτερικό μελαμβαφές. Στην εξωτερική κάθετη επιφάνεια του χείλους κάθετα μελανά γραμμίδια. Η κυλινδρική λαβή φέρει μελανό γάνωμα, ενώ η κάθετη φέρει οριζόντια μελανά γραμμίδια. Η εξωτερική επιφάνεια του αγγείου διακοσμείται με οριζόντιες περιμετρικές μελανές γραμμές.
Χρονολόγηση (για όλα τα αγγεία): ΥΓ.
Βιβλιογραφία: Ν. Κυπαρίσσης, *ΠΑΕ* 1930, 83-85, εικ. 8.

XII. Σκόρος Χαλανδρίτσας (αγρός Γερ. Ν. Ζαχαράκη). 1 χλμ. βορειοδυτικά του λόφου Τρουμπέ. Αριθ. θέσης 25.

Κιβωτιόσχημοι τάφοι. Δεν διευκρινίζεται ποιο αγγείο προέρχεται από ποιον τάφο. Αναφέρεται δε ότι μαζί με αυτούς ερευνήθηκε και ταφικός πίθος χωρίς κανένα κτέρισμα στη θέση Μαρνόλακκα.

105. Οινοχόη, ΑΜΠ 610 (Εικ. 98). Σώζεται ολόκληρη. Μικρές αποκρούσεις κατά τόπους. Απολεπίσεις του μελανού γανώματος.
Ύψ. 0,192, διάμ. χείλους 0,08, διάμ. βάσης 0,153, μέγ. διάμ. 0,155 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος, κιτρινέρυθρος (7.5YR 8/6). Γάνωμα μελανό. Χείλος πλατύ και έντονα έξω νεύον.

Εικ. 98.

Λαιμός κοντός και ευρύς. Λαβή ταινιωτή, κάθετη από το χείλος στον ώμο του αγγείου. Γωνιώδης η μετάβαση από τον ώμο στο σώμα. Τα ευθύγραμμα τοιχώματα του σώματος απολήγουν σε ευρεία και επίπεδη βάση, η περιφέρεια της οποίας εξέχει από τη διάμετρο του σώματος και δημιουργεί κάθετη εξωτερική επιφάνεια. Στον ώμο κυματοειδείς γραμμές περιμετρικά. Το χείλος, ο λαιμός και το ανώτερο τμήμα του σώματος διακοσμούνται με επάλληλες περιμετρικές μελανές γραμμές. Η λαβή και το κατώτερο τμήμα του σώματος μελαμβαφή.

Βιβλιογραφία: Ε. Μαστροκώστας, *ΑΔ* 17 (1961-1962), Χρονικά, 129, πίν. 153ε, 1ο αγγείο.

106. Οινοχόη, ΑΜΠ 611 (Ε ι κ. 99). Σώζεται ολόκληρη. Μικρές αποκρούσεις στην περιφέρεια του χείλους και στο σώμα του αγγείου. Απολέπιση του μελανού γανώματος κατά τόπους.

Ύψ. 0,215, διάμ. χείλους 0,072, διάμ. βάσης 0,172, μέγ. διάμ. 0,17 μ.

Πηλός λεπτόκοκκος, ανοικτός καστανός (7.5YR 6/4). Γάνωμα μελανό. Χείλος έντονα έξω νεύον με επίπεδη την άνω επιφάνεια. Λαιμός κοντός και στενός. Λαβή ταινιωτή, κάθετη από το χείλος στον ώμο του αγγείου. Έντονη καμπυλότητα στη μετάβαση από τον ώμο στο σώμα του αγγείου, ευθύγραμμα τοιχώματα, ευρεία και επίπεδη βάση. Ραδινές αναλογίες. Στο εσωτερικό του χείλους λεπτές επάλληλες γραμμές. Η άνω επιφάνεια του χείλους φέρει περιμετρικά κάθετα μελανά γραμμίδια και κάτω από το χείλος μελανή ταινία. Στο λαιμό ζώνη κάθετων ζητοειδών γραμμιδίων εν μέσω επάλληλων μελανών γραμμών. Η λαβή διακοσμείται με δύο κάθετα Χ που χωρίζονται από ομάδα δύο οριζόντιων επάλληλων μελανών γραμμών. Στον ώμο ψευδόσπειρα. Το υπόλοιπο σώμα του αγγείου καλύπτεται με επάλληλες μελανές γραμμές, εκτός από μικρό τμήμα ακριβώς επάνω από τη βάση που φέρει μία μελανή ταινία.

Βιβλιογραφία: Ε. Μαστροκώστας, *ΑΔ* 17 (1961-1962), Χρονικά, 129, πίν. 153ε, 2ο αγγείο.

106α. Οινοχόη, ΑΜΠ 609 (Ε ι κ. 99). Ολόκληρη. Αποκρούσεις κατά τόπους.

Ύψ. 0,19, διάμ. χείλους 0,09, διάμ. βάσης 0,18, μέγ. διάμ. 0,11 μ.

Πηλός λεπτόκοκκος, κιτρινέρυθρος (7.5YR 8/6). Γάνωμα μελανό. Χείλος έξω νεύον με επίπεδη την άνω επιφάνεια. Λαιμός κοντός και ευρύς. Καμπύλη η μετάβαση από τον ώμο στο σώμα του αγγείου. Τα τοιχώματα κατεβαίνουν κάθετα προς τη βάση, η οποία είναι ευρεία και επίπεδη. Η λαβή ταινιωτή, κάθετη από το χείλος στο σώμα του αγγείου. Στην εσωτερική επιφάνεια του χείλους επάλληλες περιμετρικές μελανές ταινίες. Στην άνω επίπεδη επιφάνεια του χείλους κάθετα μελανά γραμμίδια. Κάτω από το χεί-

106

106a

Εικ. 99.

λος μελανή γραμμή. Στη λαβή δύο κάθετα Χ που χωρίζονται με δύο οριζόντιες γραμμές. Στο λαιμό απλή συνεχής σπείρα. Στον ώμο δικτυωτά ισοσκελή τρίγωνα με βραχείες κεραίες στην κορυφή. Η διακόσμηση του ώμου χωρίζεται από αυτήν του λαιμού με μία περιμετρική γραμμή. Το υπόλοιπο σώμα καλύπτεται από επάλληλες περιμετρικές μελανές γραμμές. Γύρω από τη βάση μελανή ταινία. Ως προς τη διακόσμηση, όμοια με την Κ 131 από την Πλατανόβρυση. Χρονολόγηση: ΥΓ.

Βιβλιογραφία: Ε. Μαστροκώστας, *ΑΔ* 17 (1961-1962), Χρονικά, 129, πίν. 153ε, 3ο αγγείο.

XIII. Καταρράκτης (Λόπεσι). Περιφέρεια Φαρών. 28ο χλμ. της δημόσιας οδού. Αριθ. θέσης 27.

Κιβωτιόσχημοι τάφοι

ΤΑΦΟΣ Α

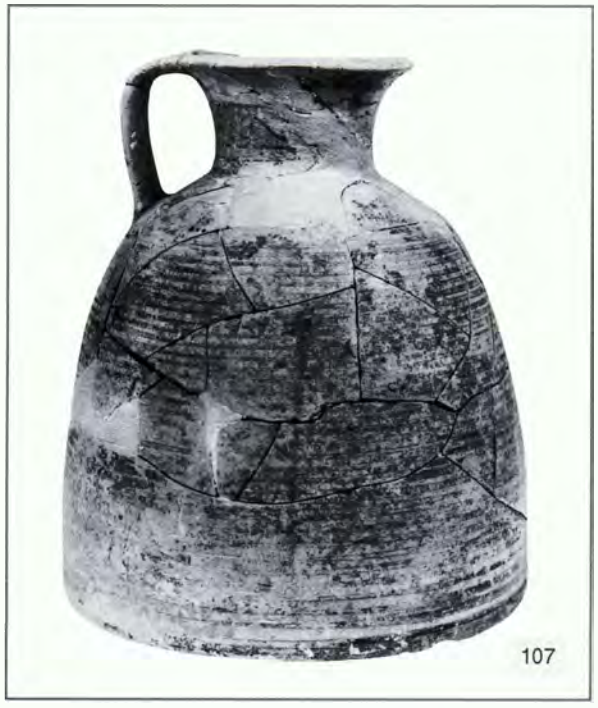
107. Οινοχόη, ΑΜΠ 497 (Ε ι κ. 100). Συμπληρωμένη κατά τμήματα του χείλους, του λαιμού και του σώματος. Συγκολλημένη από αρκετά θραύσματα. Ύψ. 0,235, διάμ. χείλους 0,10, μέγ. διάμ. 0,20 μ. Πηλός λεπτόκοκκος, ανοικτός καστανός (10YR 7/4). Γάνωμα μελανό εξίτηλο, επίχρισμα λίγο σκουρότερο από τον πηλό. Χείλος έξω νεύον. Λαιμός κοντός και ευρύς. Λαβή ταινιωτή, κάθετη από το χείλος στον ώμο. Η μετάβαση από τον ώμο στο σώμα του αγγείου γίνεται με ομαλή καμπύλη. Ευθύγραμμα τοιχώματα, επίπεδη βάση. Στην εσωτερική επιφάνεια του χείλους περιμετρικές οριζόντιες μελανές γραμμές που επαναλαμβάνονται στο λαιμό, εκτός από μία ζώνη, όπου υπάρχει απλή συνεχής σπείρα. Οι ίδιες γραμμές καλύπτουν και το υπόλοιπο σώμα του αγγείου. Στον ώμο δικτυωτά τρίγωνα. Στις λαβές δύο κάθετα Χ. Γύρω από τη βάση μελανή ταινία.

Βιβλιογραφία: Ζαφειρόπουλος 1952, 401 Α1, εικ. 23. Δεκουλάκου 1982, 231.

Ο δίωτος σκύφος με κάθετες λαβές της σελ. 402 στα ΠΑΕ 1952 αριθ. Α2 βρέθηκε διαλυμένος στην αποθήκη του Μουσείου και δεν ήταν δυνατόν να καταγραφεί. Ο Α3 δεν βρέθηκε ούτε ο Α6 παρόμοιος με τον Α5.

108. Κάνθαρος, ΑΜΠ 1155 (Ε ι κ. 101). Ελλιπής κατά τμήματα του χείλους και του σώματος. Έχει συμπληρωθεί με γύψο.
Ύψ. 0,13, διάμ. χείλους 0,112, διάμ. βάσης 0,056, μέγ. διάμ. 0,115 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος χωρίς εγκλείσματα, κιτρινέρυθρος (7.5YR 6/6). Γάνωμα μελανό εξίτηλο, επίχρισμα σκουρότερο από τον πηλό. Χείλος έξω νεύον που δημιουργεί περιχείλωμα και επίπεδη άνω επιφάνεια που διακοσμείται με κάθετα μελανά γραμμίδια. Κάθετο στα τοιχώματα του αγγείου, τα οποία δημιουργούν καμπύλη ανοίγοντας στη μεγαλύτερη διάμετρο, στο μέσον περίπου του σώματος και συγκλίνουν καταλήγοντας σε κωνική βάση. Οι λαβές είναι ταινιωτές, κάθετες από το χείλος στο μέσον του ύψους του σώματος. Το εσωτερικό άβαφο. Στην εσωτερική επιφάνεια του χείλους, πε-

Εικ. 100.

Εικ. 101.

Εικ. 102.

ριμετρικά, περίπου οκτώ ελικοειδή ανάμεσα σε δύο περιμετρικές οριζόντιες γραμμές. Στην εξωτερική επιφάνεια του χείλους ζώνη αραιών ακτίνων ανάμεσα σε δύο περιμετρικές μελανές γραμμές. Κάτω από το χείλος ομάδα τριών οριζόντιων περιμετρικών μελανών γραμμών, πιο κάτω ζώνη κάθετων σπειρών και ομάδα τεσσάρων οριζόντιων περιμετρικών ταινιών. Στο ύψος των λαβών ζώνη με απλή τεθλασμένη γραμμή, κάτω από το σημείο πρόσφυσης των λαβών ομάδα πέντε περιμετρικών οριζόντιων γραμμών. Το υπόλοιπο κατώτερο σώμα φέρει μελανό γάνωμα, εκτός από τη βάση, όπου υπάρχουν γραμμές. Στην εσωτερική επιφάνεια της βάσης μελανός κύκλος. Στις λαβές διπλά Χ που διαχωρίζονται με τέσσερις οριζόντιες μελανές ταινίες.

Βιβλιογραφία: Ζαφειρόπουλος 1952, 401-402, Α4, εικ. 12. Δεκουλάκου 1982, 231. Coldstream 1968, 228, πίν. 50c.

109. Κάνθαρος, ΑΜΠ 1156 (Εικ. 102). Ελλιπής κατά τμήματα του σώματος. Συγκολλημένος από πολλά θραύσματα και συμπληρωμένος σε ορισμένα σημεία.

Ύψ. 0,13, διάμ. χείλους 0,121, διάμ. βάσης 0,063, μέγ. διάμ. 0,11 μ.

Πηλός λεπτόκοκκος χωρίς εγκλείσματα, κιτρινέρυθρος (7.5YR 6/6). Γάνωμα μελανό εξίτηλο, επίχρισμα καστανό, λίγο σκουρότερο από το χρώμα του πηλού. Χείλος με επίπεδη την άνω επιφάνεια και καμπύλο περίγραμμα. Λαβές ταινιωτές, κάθετες από το χείλος του αγγείου στο μέσον περίπου του σώματος. Στο σημείο πρόσφυσης των λαβών παρατηρείται η μεγαλύτερη διάμετρος. Τα τοιχώματα καταλήγουν σε κωνική βάση. Ολόκληρο το εσωτερικό είναι καλυμμένο με γύψο και δεν είναι δυνατόν να διακριθεί εάν είχε γάνωμα. Στην εσωτερική επιφάνεια του χείλους ομάδα επτά επάλληλων οριζόντιων περιμετρικών μελανών ταινιών. Η άνω επιφάνεια του χείλους διακοσμείται με κάθετα γραμμίδια. Στις λαβές διπλά Χ που διαχωρίζονται με τρεις οριζόντιες γραμμές. Στην εξωτερική επιφάνεια, αρχίζοντας από το χείλος, διακρίνεται η εξής διακόσμηση: ομάδα τριών επάλληλων περιμετρικών μελανών γραμμών, τεθλασμένη ομάδα τριών περιμετρικών μελανών γραμμών. Στη ζώνη των λαβών και στις δύο όψεις, ιχθύς με την τεχνική του περιγράμματος καταλαμβάνει το κέντρο και περιβάλλεται από δύο μετόπες με απλή κάθετη σπείρα. Στη συνέχεια ομάδα επτά περιμετρικών οριζόντιων παράλληλων μελανών γραμμών. Το υπόλοιπο τμήμα του σώματος μέχρι τη βάση καλύπτεται με μελανό γάνωμα.

Βιβλιογραφία: Ζαφειρόπουλος 1952, 402, Α5, εικ. 11. Δεκουλάκου 1982, 231. Coldstream 1968, 228, πίν. 50d.

110. Κάνθαρος, ΑΜΠ 1154 (Εικ. 102). Ελλιπής κατά τμήματα του σώματος. Συγκολλημένος από πολλά θραύσματα και συμπληρωμένος με γύψο.

Ύψ. 0,10, διάμ. χείλους 0,089, διάμ. βάσης 0,049, μέγ. διάμ. 0,105 μ.

Πηλός λεπτόκοκκος χωρίς εγκλείσματα, ανοικτός καστανός (10YR 7/4). Γάνωμα μελανό εξίτηλο, επίχρισμα καστανό, σκουρότερο από τον πηλό. Το χείλος έξω νεύον και κάθετο στο σώμα του αγγείου. Οι λαβές ταινιωτές, κάθετες από το χείλος στο σημείο της μεγαλύτερης διαμέτρου του σώματος. Τα τοιχώματα του αγγείου κατεβαίνουν δημιουργώντας καμπύλη στον ώμο και συγκλίνουν καταλήγοντας σε δακτυλιόσχημη βάση. Το εσωτερικό μελαμβαφές. Στις λαβές τρεις ομάδες οριζόντιων επάλληλων μελανών γραμμών. Στην εξωτερική επιφάνεια του χείλους τρεις επάλληλες περιμετρικές οριζόντιες μελανές γραμμές. Το υπόλοιπο σώμα μελαμβαφές, εκτός από μία εδαφόχρωμη ζώνη κάτω από το σημείο πρόσφυσης των λα-

βών, όπου δύο μελανές επάλληλες περιμετρικές γραμμές.

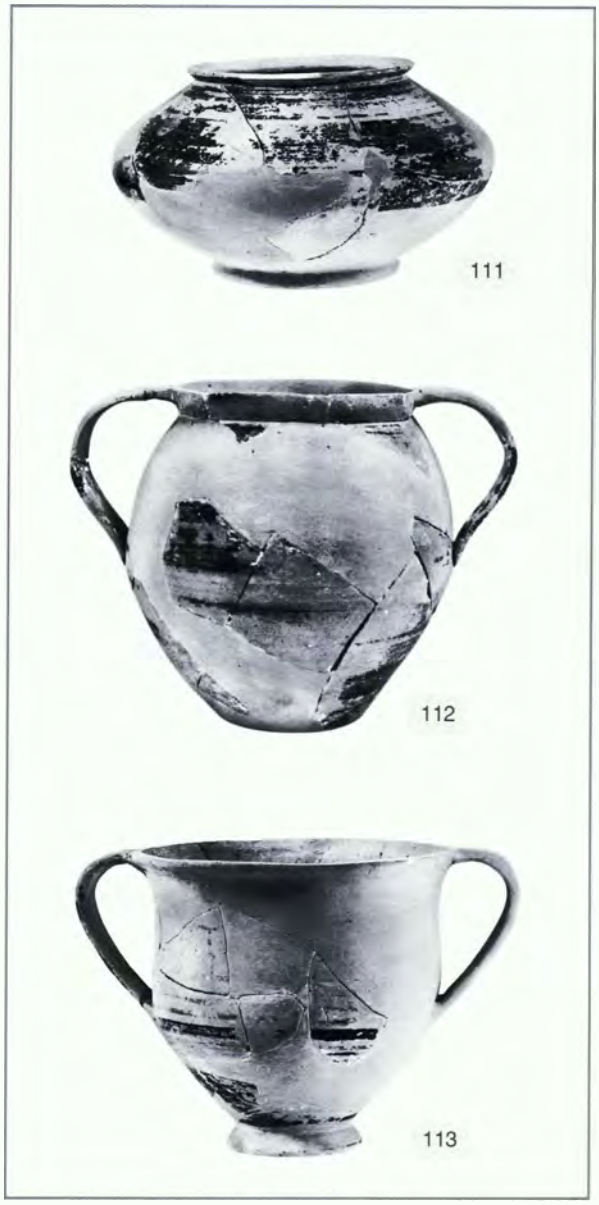
Βιβλιογραφία: Ζαφειρόπουλος 1952, 402, εικ. 10. Δεκουλάκου 1982, 231, 234. Coldstream 1968, 228, πίν. 50f.

ΤΑΦΟΣ Β (παραλείπονται δύο ύστερα αγγεία, που πιθανότατα προέρχονται από νεότερη ταφή, βλ. Ζαφειρόπουλος 1952, 403-404).

111. Πυξίδα, ΑΜΠ 1158 (Ε ι κ. 103). Συμπληρωμένη κατά το μεγαλύτερο τμήμα της. Λείπει το πώμα.
Ύψ. 0,077, διάμ. χείλους 0,092, διάμ. βάσης 0,075, μέγ. διάμ. 0,16 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος, κιτρινωπός (10YR 7/6). Γάνωμα μελανό απολεπισμένο. Πεπλατυσμένου σχήματος. Χείλος εδαφόχρωμο, έξω νεύον με έντονο περιχείλωμα. Βάση δακτυλιόσχημη. Το ανώτερο τμήμα του σώματος μελαμβαφές. Το κατώτερο εδαφόχρωμο.
Βιβλιογραφία: Ζαφειρόπουλος 1952, 403-404, 409, εικ. 16.

112. Κάνθαρος, ΑΜΠ 507 (Ε ι κ. 103). Ελλιπής κατά τμήματα του χείλους, του σώματος και της βάσης. Έχει συμπληρωθεί με γύψο.
Ύψ. 0,115, διάμ. χείλους 0,088, διάμ. βάσης 0,055, μέγ. διάμ. 0,12 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος χωρίς εγκλείσματα, κιτρινέρυθρος (7.5YR 6/6). Γάνωμα μελανό εξίτηλο, επίχρισμα ερυθρωπό. Χείλος έξω νεύον. Λαβές ταινιωτές, κάθετες από την περιφέρεια του χείλους στο μέσον του ύψους του αγγείου. Το σώμα ελαφρώς ωοειδές. Τα τοιχώματα συγκλίνουν στο κατώτερο μισό και καταλήγουν σε επίπεδη βάση. Το εσωτερικό και οι λαβές μελαμβαφή. Η εσωτερική και η εξωτερική επιφάνεια του χείλους εδαφόχρωμη. Ο Ζαφειρόπουλος αναφέρει ότι έχει οριζόντιες γραμμές. Οριζόντιες μελανές γραμμές υπάρχουν σε εδαφόχρωμη ζώνη κάτω από το σημείο πρόσφυσης των λαβών. Η υπόλοιπη επιφάνεια μελαμβαφής.
Βιβλιογραφία: Ζαφειρόπουλος 1952, 404, εικ. 17.

113. Κάνθαρος, ΑΜΠ 509 (Ε ι κ. 103). Ελλιπής κατά μεγάλο τμήμα του σώματος, τη μία λαβή και τμήμα της βάσης.
Ύψ. 0,115, διάμ. χείλους 0,129, διάμ. βάσης 0,054, μέγ. διάμ. 0,115 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος χωρίς εγκλείσματα, πολύ ανοικτός καστανός (10YR 8/4). Γάνωμα μελανό, επίχρισμα σκούρο καστανό. Χείλος έξω νεύον με επίπεδη την άνω επιφάνεια. Το περίγραμμα του σώματος ενιαίο. Τα τοιχώματα κατεβαίνουν μάλλον κάθετα και συγκλίνουν στο κατώτερο μέρος καταλήγοντας σε κωνική βάση. Οι λαβές ταινιωτές, κάθετες από την περιφέρεια του χείλους σε κάποιο σημείο κάτω από το μέσον του ύψους του αγγείου. Η κάλυψη ολόκληρης της εσωτερικής επιφάνειας με γύψο δεν επιτρέπει να σημειωθεί εάν υπήρχε μελανό γάνωμα, αν και ορισμένα ίχνη διακρίνονται στην εσωτερική επιφάνεια του χείλους. Η σωζόμενη λαβή διακοσμείται με τρεις ομάδες οριζόντιων επάλληλων μελανών γραμμών. Στην εξωτερική επιφάνεια διακόσμηση με επάλληλες οριζόντιες περιμετρικές μελανές γραμμές που περιβάλλουν ζώνη κάθετων τεθλασμένων στο ύψος των

Εικ. 103.

λαβών. Το κατώτερο τμήμα του σώματος φέρει μελανό γάνωμα. Ίχνη μελανού γανώματος διακρίνονται και στην εξωτερική επιφάνεια της βάσης.
Βιβλιογραφία: Ζαφειρόπουλος 1952, 404, εικ. 18.

ΤΑΦΟΣ Γ

114. Κάνθαρος, ΑΜΠ 1160 (Ε ι κ. 104). Συγκολλημένος από πολλά θραύσματα. Ελλιπής κατά μικρά τμήματα του σώματος που έχουν συμπληρωθεί με γύψο.
Ύψ. 0,115, διάμ. χείλους 0,111, διάμ. βάσης 0,058, μέγ. διάμ. 0,112 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος χωρίς εγκλείσματα, ανοικτός καστανός (7.5YR 6/4). Γάνωμα μελανό, επίχρισμα καστανό, λίγο σκουρότερο από το χρώμα του πηλού. Η άνω επιφάνεια του χείλους επίπεδη. Ενιαίο το περίγραμμα του σώματος, αποκτά τη μεγαλύτερη διάμετρο στο ύψος της πρόσφυσης των λαβών και καταλήγει σε κωνική βάση. Οι λαβές ταινιωτές, κάθετες από την περιφέρεια του χείλους στο μέσον του ύψους του σώματος. Το εσωτερικό μελαμβαφές. Η εσωτερική επιφάνεια του χείλους διακοσμείται με ομάδα δύο επάλληλων οριζόντιων περιμετρικών μελανών γραμμών. Στην άνω επίπεδη επιφάνεια του χείλους κάθετα γραμμίδια. Στην εξωτερική επιφάνεια του χείλους εδαφόχρωμη ταινία. Στις λαβές διπλά Χ που διαχωρίζονται με δύο μελανές γραμμές. Στη ζώνη των λαβών ανά τρεις κάθετες μελανές γραμμές. Ορίζεται από δύο ομάδες (πέντε η ανώτερη και εννέα η κατώτερη) περιμετρικών οριζόντιων μελανών γραμμών. Το υπόλοιπο τμήμα του σώματος μέχρι τη βάση καλύπτεται με μελανό γάνωμα. Η εξωτερική επιφάνεια της βάσης φέρει τρεις μελανές γραμμές.
Βιβλιογραφία: Ζαφειρόπουλος 1952, 404-405, 407, εικ. 19.

115. Κάνθαρος, ΑΜΠ 1159 (Ε ι κ. 104). Ελλιπής κατά τμήματα του σώματος. Συμπληρωμένος με γύψο και συγκολλημένος.
Ύψ. 0,091, διάμ. χείλους 0,13, διάμ. βάσης 0,059, μέγ. διάμ. 0,135 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος, πολύ ανοικτός καστανός (10 YR 7/4). Γάνωμα μελανό εξίτηλο, επίχρισμα λίγο σκουρότερο από τον πηλό. Χείλος έξω νεύον. Τα τοιχώματα ανοίγουν, αποκτώντας τη μεγαλύτερη διάμετρο στο μέσον του ύψους του σώματος και συγκλίνουν καταλήγοντας σε δακτυλιόσχημη βάση. Το εσωτερικό μελαμβαφές. Στην εσωτερική επιφάνεια του χείλους τρεις περιμετρικές μελανές γραμμές. Οι λαβές μελαμβαφείς. Η εξωτερική επιφάνεια διακοσμείται με επάλληλες περιμετρικές μελανές γραμμές, εκτός από δύο ζώνες επάνω από το σημείο πρόσφυσης των λαβών, μία σε κάθε όψη, όπου εναλλάσσονται σπείρες με ομάδες τριών κάθετων κυματοειδών γραμμών. Στη βάση μελανή περιμετρική γραμμή.
Βιβλιογραφία: Ζαφειρόπουλος 1952, 403, 407, εικ. 20.

116. Κάνθαρος, ΑΜΠ 512 (Ε ι κ. 104). Ελλιπής κατά τμήματα του σώματος και του χείλους. Έχει συμπληρωθεί με γύψο.

Εικ. 104.

΄Υψ. 0,108, διάμ. χείλους 0,092, διάμ. βάσης 0,052, μέγ. διάμ. 0,11 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος με εγκλείσματα, πολύ ανοικτός καστανός (10YR 7/4). Γάνωμα μελανό εξίτηλο, επίχρισμα καστανοκίτρινο. Χείλος έξω νεύον, κάθετο στο σώμα του αγγείου. Λαβές ταινιωτές, κάθετες από την περιφέρεια του χείλους στο σώμα λίγο πιο πάνω από το μέσον του ύψους του. Τα τοιχώματα του αγγείου ανοίγουν στο ύψος της ζώνης των λαβών και στη συνέχεια συγκλίνουν καταλήγοντας σε δακτυλιόσχημη βάση. Το εσωτερικό μελαμβαφές, εκτός από το ανώτερο τμήμα της εσωτερικής επιφάνειας του χείλους. Στην εξωτερική εδαφόχρωμη επιφάνεια του χείλους και σε μία εδαφόχρωμη ζώνη κάτω από το σημείο πρόσφυσης των λαβών από μία ομάδα δύο οριζόντιων επάλληλων περιμετρικών γραμμών. Στις λαβές από μία ομάδα τριών επάλληλων μελανών γραμμιδίων. Το υπόλοιπο σώμα μέχρι τη βάση μελαμβαφές.
Βιβλιογραφία: Ζαφειρόπουλος 1952, Γ3, 405, εικ. 25.

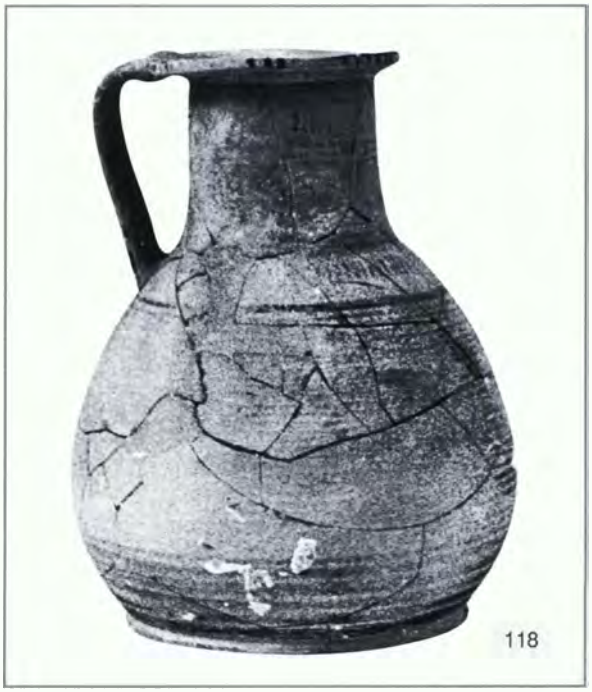
117. Οινοχόη, ΑΜΠ 513 (Εικ. 105). Ελλιπής κατά μικρό τμήμα της περιφέρειας του χείλους. Συγκολλημένη από αρκετά θραύσματα. Συμπληρωμένη ως προς τμήματα του σώματος.
΄Υψ. 0,25, διάμ. χείλους 0,088, διάμ. βάσης 0,205, μέγ. διάμ. 0,21 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος, κιτρινωπός (10YR 7/6). Χείλος έξω νεύον με επίπεδη την άνω επιφάνεια. Λαιμός στενός και κοντός. Γωνιώδης μετάβαση από τον ώμο στο σώμα. Τα τοιχώματα κατεβαίνουν και ανοίγουν καταλήγοντας σε επίπεδη βάση. Λαβή ταινιωτή, κάθετη από το χείλος στο σώμα. Στην εσωτερική επιφάνεια του χείλους περιμετρικές οριζόντιες μελανές γραμμές. Στην άνω επιφάνεια του χείλους κάθετα μελανά γραμμίδια. Η λαβή φέρει δύο κάθετα διπλά Χ, που διαχωρίζονται με δύο οριζόντιες γραμμές. Στο λαιμό δύο ζώνες, η πρώτη με ομάδες από τρεις κάθετες κυματοειδείς γραμμές και η δεύτερη με απλό μαίανδρο, που χωρίζονται και περιβάλλονται από τρεις ομάδες ανά τρεις οριζόντιες περιμετρικές γραμμές. Στον ώμο δικτυωτά τρίγωνα. Το υπόλοιπο σώμα καλύπτεται από οριζόντιες γραμμές, εκτός από το κατώτερο τμήμα της περιφέρειας όπου μελανή ταινία.
Βιβλιογραφία: Ζαφειρόπουλος 1952, 405, εικ. 24. Coldstream 1968, 228, πίν. 50g.

118. Οινοχόη, ΑΜΠ 514 (Εικ. 106). Συγκολλημένη από πολλά θραύσματα. Συμπληρωμένη στο χείλος, στο λαιμό και στο σώμα.

Εικ. 105.

Εικ. 106.

Εικ. 107.

Ύψ. 0,217, διάμ. χείλους 0,095, διάμ. βάσης 0,135, μέγ. διάμ. 0,17 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος, πολύ ανοικτός καστανός (10YR 8/4). Γάνωμα μελανό εξίτηλο. Χείλος έξω νεύον, με επίπεδη την άνω επιφάνεια και κάθετη την εξωτερική. Λαιμός ψηλός και ευρύς. Λαβή ταινιωτή, κάθετη από το χείλος στον ώμο του αγγείου. Τα τοιχώματα του αγγείου κατεβαίνουν ομαλά και αποκτούν τη μεγαλύτερη διάμετρο κοντά στη βάση, η οποία είναι απλή δακτυλιόσχημη. Στην εσωτερική επιφάνεια του χείλους περιμετρικές οριζόντιες μελανές ταινίες. Ανάλογες και στην άνω επιφάνεια του χείλους, ενώ στην κάθετη εξωτερική επιφάνεια κάθετα μελανά γραμμίδια. Λαβή μελαμβαφής. Στην κάτω επιφάνεια του χείλους και στο λαιμό ομάδες περιμετρικών μελανών οριζόντιων γραμμών, οι οποίες όμως στο λαιμό διακόπτονται από δύο ζώνες κυματοειδών γραμμών σε ομάδες ανά πέντε. Στον ώμο κάθετες κυματοειδείς γραμμές περιμετρικά, που κατά διαστήματα χωρίζονται από ομάδες πέντε κάθετων ευθειών γραμμών. Το υπόλοιπο σώμα κοσμείται με οριζόντιες περιμετρικές μελανές γραμμές.
Βιβλιογραφία: Ζαφειρόπουλος 1952, 406, 409, εικ. 22.

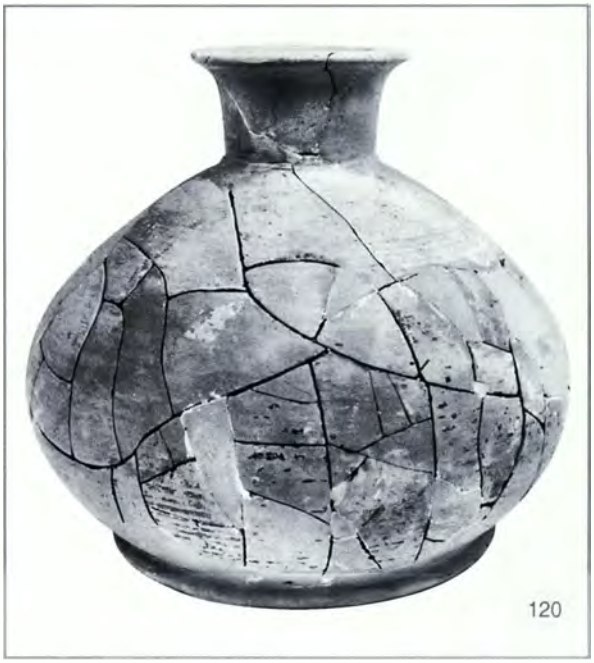
119. Οινοχόη, ΑΜΠ 515 (Εικ. 107). Συγκολλημένη και συμπληρωμένη σε πολλά σημεία.
Ύψ. 0,17, διάμ. χείλους 0,068, διάμ. βάσης 0,20, μέγ. διάμ. 0,20 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος, κιτρινέρυθρος (7.5YR 7/6). Γάνωμα μελανό εξίτηλο, επίχρισμα σκουρότερο από τον πηλό. Χείλος έξω νεύον με επίπεδη την άνω επιφάνεια. Λαιμός κοντός και σχετικά στενός. Λαβή ταινιωτή, κάθετη από το χείλος στον ώμο του αγγείου. Τα τοιχώματα του σώματος καμπύλα, ανοίγουν προς τα κάτω καταλήγοντας σε επίπεδη βάση. Στο εσωτερικό του χείλους δύο επάλληλες περιμετρικές μελανές γραμμές. Η άνω επιφάνεια του χείλους φέρει μελανό γάνωμα. Την επιφάνεια καλύπτουν εναλλασσόμενες πλατιές μελανές ταινίες και ομάδες λεπτών οριζόντιων γραμμών.
Χρονολόγηση (και για τους τρεις τάφους): ΥΓ.
Βιβλιογραφία: Ζαφειρόπουλος 1952, 406, εικ. 21.

XIV. Καταρράκτης (Λόπεσι). Κοντά στο 28ο χλμ. της δημόσιας οδού. Στην απέναντι κλιτύ της χαράδρας. Αριθ. θέσης 28.

Κιβωτιόσχημος τάφος

120. Γαστρώδης οινοχόη, ΑΜΠ 527 (Εικ. 108). Συγκολλημένη και συμπληρωμένη ως προς τη λαβή, τμήματα του λαιμού, του σώματος και τη βάση.
Ύψ. 0,29, διάμ. χείλους 0,093, διάμ. βάσης 0,167, μέγ. διάμ. 0,22 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος, κιτρινέρυθρος (7.5YR 8/6). Γάνωμα μελανό εξίτηλο. Χείλος έξω νεύον που δημιουργεί περιχείλωμα. Λαιμός κοντός και ευρύς. Λαβή ταινιωτή, κάθετη από το χείλος στο σώμα του αγγείου. Σώμα σφαιρικό πεπλατυσμένο, που κατα-

Εικ. 108.

λήγει σε δακτυλιόσχημη βάση. Στο εσωτερικό του χείλους επάλληλες περιμετρικές μελανές γραμμές. Στην άνω επιφάνεια του χείλους κάθετα μελανά γραμμίδια. Στο λαιμό κάθετες κυματοειδείς γραμμές περιμετρικά. Στον ώμο ζώνη πτηνών σε αραιή διάταξη. Το υπόλοιπο σώμα καλύπτεται με λεπτές οριζόντιες περιμετρικές ταινίες.

Βιβλιογραφία: Ζαφειρόπουλος 1956, 197, εικ. 1, πίν. 92α.

121. Βαθύς σκύφος, ΑΜΠ 528 (Ει κ. 109). Ελλιπής κατά το μεγαλύτερο τμήμα του. Έχει συμπληρωθεί και αποκατασταθεί με γύψο.

Ύψ. 0,14, διάμ. χείλους 0,164, διάμ. βάσης 0,079, μέγ. διάμ. 0,17 μ.

Πηλός λεπτόκοκκος με λίγα εγκλείσματα, πολύ ανοικτός καστανός (10YR 7/4). Γάνωμα μελανό απολεπισμένο, επίχρισμα καστανέρυθρο. Η άνω επιφάνεια του χείλους επίπεδη, ελαφρώς κυρτή προς το εξωτερικό. Οι λαβές μικρές ταινιωτές, κάθετες από την περιφέρεια του χείλους ψηλά στο σώμα, όπου και η μεγαλύτερη διάμετρος. Τα τοιχώματα του αγγείου συγκλίνουν και καταλήγουν σε επίπεδη βάση. Στην εσωτερική επιφάνεια του χείλους ίχνη επάλληλων οριζόντιων μελανών γραμμών που έχουν απολεπιστεί. Η εσωτερική επιφάνεια του αγγείου έχει εξ ολοκλήρου καλυφθεί με γύψο και είναι δύσκολο να διαπιστώσουμε εάν έφερε γάνωμα, αν και διακρίνονται ορισμένα ίχνη. Στην εξωτερική επιφάνεια, στο χείλος και στο σώμα διακρίνονται ίχνη επάλληλων περιμετρικών μελανών γραμμών. Επειδή δεν σώζεται μεγάλο τμήμα του κατώτερου σώματος, δεν είναι δυνατόν να διευκρινιστεί εάν αυτές συνεχίζονταν μέχρι τη βάση ή εάν το κατώτερο τμήμα ήταν μελαμβαφές. Μάλλον ισχύει το πρώτο, γιατί σε ένα όστρακο που σώζεται από το κατώτερο τμήμα του σώματος διακρίνονται, πάνω ακριβώς από τη βάση, ίχνη δύο μελανών περιμετρικών γραμμών.

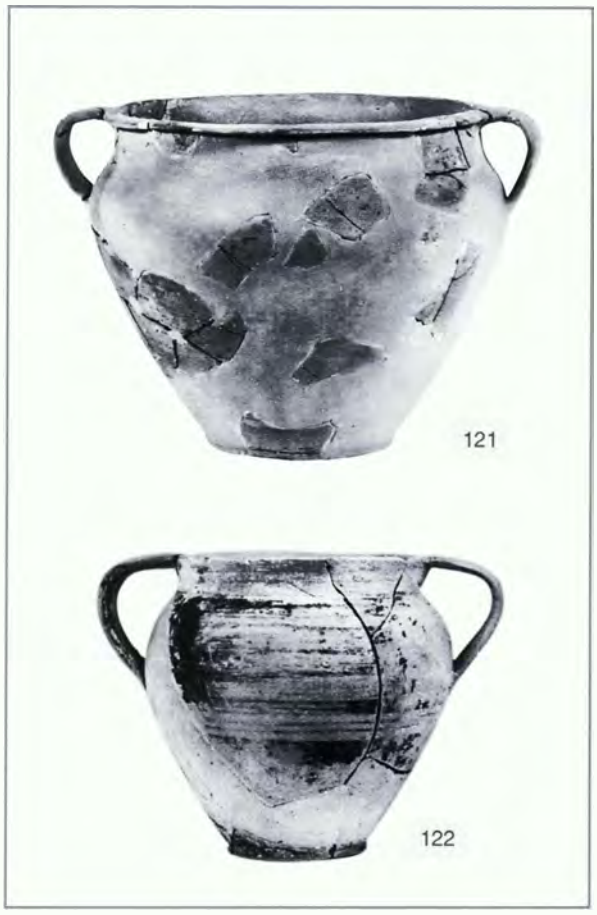
Βιβλιογραφία: Ζαφειρόπουλος 1956, 198, πίν. 92β2.

122. Κάνθαρος, ΑΜΠ 529 (Ει κ. 109). Σώζονται μόνον τμήματα του χείλους, η μία λαβή, τμήματα από το ανώτερο μέρος του σώματος και μερικά τμήματα από τη βάση. Συγκολλημένος και συμπληρωμένος με γύψο.

Ύψ. 0,105, διάμ. χείλους 0,09, διάμ. βάσης 0,056, μέγ. διάμ. 0,105 μ.

Πηλός λεπτόκοκκος χωρίς εγκλείσματα, πολύ ανοικτός καστανός (10YR 7/4). Γάνωμα μελανό, επίχρισμα καστανοκίτρινο, λίγο σκουρότερο από τον πηλό. Το χείλος κάθετο στο σώμα του αγγείου παρουσιάζει ελαφρά κλίση προς τα έξω. Οι λαβές ταινιωτές, κάθετες από το χείλος του αγγείου, στον ώμο. Το σώμα του αγγείου ανοίγει στο ύψος του ώμου και κατεβαίνει προς τα κάτω, καταλήγοντας σε ελαφρώς δακτυλιόσχημη βάση. Η διακόσμηση είναι εξίτηλη. Έχει γίνει με μελανό γάνωμα πάνω σε καστανοκίτρινο επίχρισμα. Στην εσωτερική επιφάνεια του χείλους ομάδα επάλληλων περιμετρικών μελανών γραμμών. Στο υπόλοιπο εσωτερικό μελανό γάνωμα. Ίχνη οριζόντιων παράλληλων και επάλληλων γραμμών διακρίνονται στο κατώτερο τμήμα. Ομάδα ανάλογων γραμμών διακρίνεται στο σώμα του αγγείου, στο σημείο που ξεκινά από τον ώμο και καταλήγει στο ύψος πρόσφυσης των λαβών. Ίχνη μελανού γανώματος διακρίνονται στο χείλος και στη λαβή.

Βιβλιογραφία: Ζαφειρόπουλος 1956, 198, πίν. 92β3.

Εικ. 109.

123. Κάνθαρος, ΑΜΠ 530 (Ει κ. 110). Σώζονται τμήματα του χείλους, η μία λαβή, τμήμα της δεύτε-

Εικ. 110.

ρης, τμήματα από το σώμα και το μεγαλύτερο τμήμα της βάσης. Έχει συμπληρωθεί με γύψο.
Ύψ. 0,11, διάμ. χείλους 0,09, διάμ. βάσης 0,059, μέγ. διάμ. 0,11 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος χωρίς εγκλείσματα, πολύ ανοικτός καστανός (10YR 7/4). Γάνωμα μελανό, επίχρισμα καστανό. Το χείλος κάθετο, ελαφρώς έξω νεύον. Οι λαβές ταινιωτές, κάθετες από το χείλος στον ώμο. Τα τοιχώματα του αγγείου ανοίγουν στο ύψος του ώμου και στη συνέχεια συγκλίνουν καταλήγοντας σε δακτυλιόσχημη βάση. Το εσωτερικό μελαμβαφές, εκτός από την περιοχή του χείλους και, συγκεκριμένα, το ανώτερο τμήμα αυτής, όπου διακρίνονται επάλληλες οριζόντιες μελανές ταινίες. Η εξωτερική επιφάνεια του χείλους διακοσμείται με ομάδα πέντε επάλληλων οριζόντιων μελανών γραμμών. Στις λαβές διπλά Χ που χωρίζονται με οριζόντια μελανή γραμμή. Στο σώμα του αγγείου η διακόσμηση χωρίζεται σε τρεις ενότητες, τρεις επάλληλες πλατιές οριζόντιες ζώνες. Η ανώτερη καλύπτει το σώμα του αγγείου, στο ύψος του ώμου έως το σημείο πρόσφυσης των λαβών, και φέρει μελανό γάνωμα. Η δεύτερη καλύπτει το κυρίως τμήμα του σώματος και φέρει επάλληλες οριζόντιες μελανές ταινίες. Το κατώτερο τμήμα του σώματος φέρει μελανό γάνωμα και ομάδα επάλληλων οριζόντιων μελανών γραμμών. Στη βάση ομόκεντροι κύκλοι (στο ευρετήριο αναφέρεται ότι ο ώμος κοσμείται «διά σειράς» ομόκεντρων κύκλων ανά δύο, ενώ προς το μέρος των λαβών πλατιά μελαμβαφής επιφάνεια).
Χρονολόγηση (για όλα τα αγγεία): ΥΓ.
Βιβλιογραφία: Ζαφειρόπουλος 1956, 198, πίν. 92β1.

XV. Καταρράκτης (Λόπεσι). Θέση Φτέρη προς τα δυτικά του Αγίου Γεωργίου. Αριθ. θέσης 29.

Ταφικός πίθος

124. Οινοχόη, ΑΜΠ 531. Συγκολλημένη από πολλά τμήματα. Συμπληρωμένη ως προς τη λαβή, το λαιμό και τμήματα του σώματος.
Ύψ. 0,215, διάμ. χείλους 0,086, διάμ. βάσης 0,17, μέγ. διάμ. 0,175 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος, κιτρινέρυθρος (7.5YR 8/6). Γάνωμα μελανό εξίτηλο. Χείλος έντονα έξω νεύον. Δημιουργεί περιχείλωμα με επίπεδη την άνω επιφάνεια. Λαιμός κοντός και ευρύς. Λαβή ταινιωτή, κάθετη από το χείλος στον ώμο. Ελαφρώς γωνιώδης μετάβαση από τον ώμο στο σώμα του αγγείου. Ευθύγραμμα τοιχώματα και επίπεδη βάση. Στην εσωτερική επιφάνεια του χείλους επάλληλες περιμετρικές οριζόντιες μελανές ταινίες. Στην άνω επιφάνεια του χείλους επίσης μελανή ταινία. Στο λαιμό επάλληλες οριζόντιες μελανές ταινίες. Η λαβή μελαμβαφής. Στον ώμο δικτυωτά τρίγωνα. Στο υπόλοιπο σώμα λεπτές οριζόντιες περιμετρικές ταινίες.
Βιβλιογραφία: Ζαφειρόπουλος 1956, 196-197, πίν. 90β.

125. Αβαθής κάνθαρος, ΑΜΠ 532 (Εικ. 111). Ελλιπής κατά αρκετά τμήματα. Με γύψο έχουν συμπληρωθεί τμήματα του χείλους, των λαβών, του σώματος και της βάσης.
Ύψ. 0,085, διάμ. χείλους 0,135, διάμ. βάσης 0,055, μέγ. διάμ. 0,14 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος χωρίς εγκλείσματα, πολύ ανοικτός καστανός (10YR 7/4). Γάνωμα μελανό, επίχρισμα ερυθρωπό. Χείλος έξω νεύον. Λαβές ταινιωτές, κάθετες από το χείλος του αγγείου στο μέσον του σώματος. Η μεγαλύτερη διάμετρος του σώματος παρατηρείται στο ύψος πρόσφυσης των λαβών. Τα τοιχώματα συγκλίνουν, καταλήγοντας

Εικ. 111.

σε δακτυλιόσχημη βάση. Το εσωτερικό μελαμβαφές. Στην εσωτερική επιφάνεια του χείλους ομάδα επάλληλων οριζόντιων μελανών γραμμών. Στην εξωτερική επιφάνεια εξίτηλη διακόσμηση. Ίχνη μελανού γανώματος. Στο χείλος κύκλοι με στιγμή στο κέντρο.

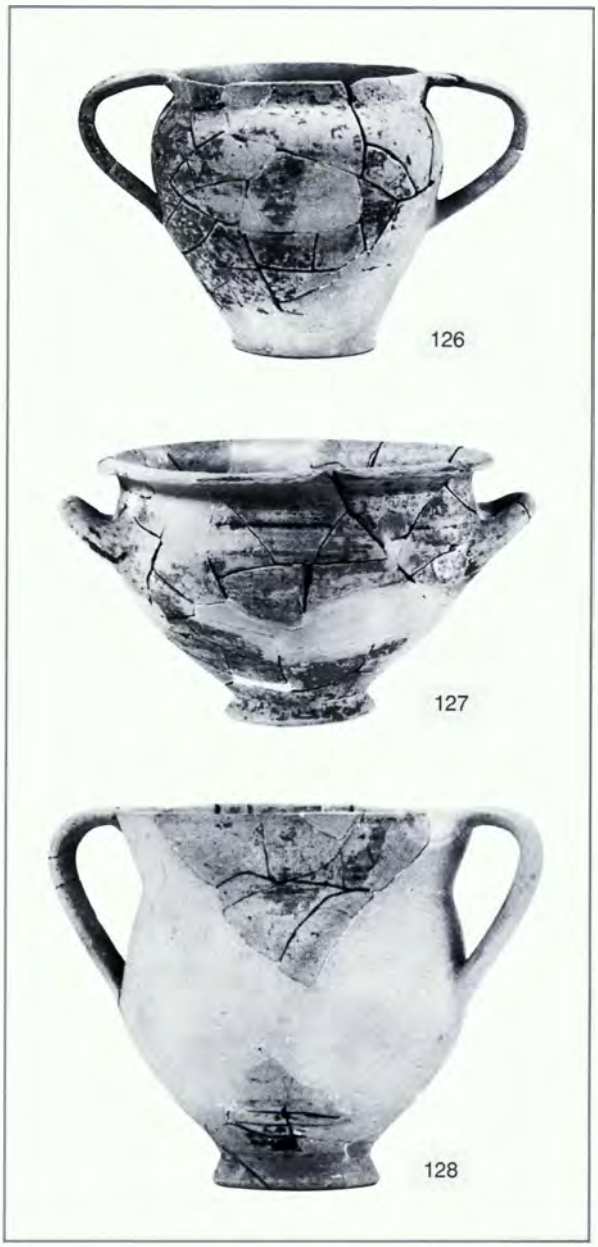
Βιβλιογραφία: Ζαφειρόπουλος 1956, 196, πίν. 91α3.

126. Κάνθαρος, ΑΜΠ 533 (Ε ι κ. 112). Σώζονται τμήματα από το χείλος, το σώμα, οι λαβές, καθώς και μικρό τμήμα της βάσης. Συγκολλημένος και συμπληρωμένος με γύψο.
Ύψ. 0,095, διάμ. χείλους 0,086, διάμ. βάσης 0,049, μέγ. διάμ. 0,095 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος χωρίς εγκλείσματα, πολύ ανοικτός καστανός (10YR 7/4). Γάνωμα μελανό και ερυθρό, επίχρισμα καστανοκίτρινο. Χείλος κάθετο στο σώμα του αγγείου και ελαφρώς έξω νεύον. Τα τοιχώματα του σώματος στο ύψος του ώμου ανοίγουν ελαφρώς προς τα έξω και συγκλίνουν προς τη δακτυλιόσχημη βάση. Το εσωτερικό μελαμβαφές. Στην εσωτερική επιφάνεια του χείλους ομάδα τριών ή τεσσάρων επάλληλων οριζόντιων γραμμών. Στην εξωτερική επιφάνεια και στις λαβές ίχνη ερυθρού γανώματος. Λίγο πιο πάνω από το σημείο πρόσφυσης της μίας λαβής (στην όψη που σώζεται κατά το μεγαλύτερο μέρος) ίχνη μελανής διακόσμησης, ίσως Χ.

Βιβλιογραφία: Ζαφειρόπουλος 1956, 196-197, πίν. 91α1.

127. Αβαθής σκύφος, ΑΜΠ 534 (Ε ι κ. 112). Ελλιπής κατά τμήματα του σώματος, που έχουν συμπληρωθεί με γύψο. Συγκολλημένος από πολλά θραύσματα.
Ύψ. 0,095, διάμ. χείλους 0,151, διάμ. βάσης 0,056, μέγ. διάμ. 0,13 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος χωρίς εγκλείσματα, καστανοκίτρινος (10YR 6/6). Γάνωμα μελανό εξίτηλο, επίχρισμα κιτρινωπό. Χείλος έξω νεύον, με επίπεδη την άνω επιφάνεια. Λαβές κυλινδρικές, οριζόντιες στο σώμα του αγγείου. Ομαλή η μετάβαση από την εξωτερική επιφάνεια του χείλους στο σώμα του αγγείου, τα τοιχώματα του οποίου ανοίγουν διαμορφώνοντας τη μεγαλύτερη διάμετρο στο ανώτερο σημείο και συγκλίνουν προς τη δακτυλιόσχημη βάση. Το εσωτερικό μελαμβαφές. Η άνω επιφάνεια του χείλους φέρει περιμετρική μελανή ταινία. Στην εξωτερική επιφάνεια, από το χείλος έως το σημείο πρόσφυσης των λαβών, ομάδα περιμετρικών μελανών ταινιών. Το υπόλοιπο μελαμβαφές.

Βιβλιογραφία: Ζαφειρόπουλος 1956, 197, πίν. 91α2.

Εικ. 112.

128. Κάνθαρος, ΑΜΠ 1168 (Ε ι κ. 112). Σώζονται μικρά τμήματα του χείλους, της μίας λαβής, του ώμου, του κατώτερου τμήματος του σώματος και της βάσης. Συγκολλημένος και συμπληρωμένος.
Ύψ. 0,135, διάμ. χείλους 0,133, διάμ. βάσης 0,058, μέγ. διάμ. 0,125 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος χωρίς εγκλείσματα, καστανοκίτρινος (10YR 6/6). Γάνωμα μελανό εξίτηλο, επίχρισμα καστανέρυθρο. Χείλος έξω νεύον. Στο σημείο μετάβασης από το χείλος στο σώμα δημιουργείται αμβλεία γωνία. Το σώμα αποκτά τη μεγα-

λύτερη διάμετρο στο σημείο κάτω από την πρόσφυση των λαβών. Τα τοιχώματα κατεβαίνουν ομαλά, καταλήγοντας σε κωνική βάση. Λαβές ταινιωτές, κάθετες από το χείλος στο μέσον του ύψους του αγγείου. Στην εσωτερική επιφάνεια του χείλους διακρίνονται δύο (ίσως υπήρχαν περισσότερες) οριζόντιες επάλληλες μελανές γραμμές. Στην εξωτερική επιφάνεια του χείλους τεθλασμένη μελανή γραμμή ανάμεσα σε δύο ομάδες (καθεμία περιλαμβάνει από δύο οριζόντιες περιμετρικές επάλληλες μελανές γραμμές). Στο σημείο μετάβασης από το χείλος στο σώμα μελανή περιμετρική γραμμή. Στο κατώτερο τμήμα του σώματος ίχνη μελανού γανώματος. Στην εξωτερική επιφάνεια της βάσης δύο επάλληλες περιμετρικές οριζόντιες γραμμές (δεν αναφέρεται στα *ΠΑΕ* αλλά μέσα στο αγγείο υπήρχε σημείωμα που έγραφε: 9/11/56 Φτέρη-Άγιος Γεώργιος Λόπεσι).

Χρονολόγηση (για όλα τα αγγεία): ΥΓ.

XVI. Φαραί. Θέση Προφήτης Ηλίας. Αριθ. θέσης 34.

Ταφικός πίθος

129. Οινοχόη, ΑΜΠ 1412 (Εικ. 113). Συγκολλημένη από πολλά θραύσματα. Συμπληρωμένη με γύψο ως προς τμήμα του σώματος και τη μισή βάση. Ελλιπής κατά μικρό τμήμα του χείλους.

Ύψ. 0,175, διάμ. χείλους 0,085, διάμ. βάσης 0,078, μέγ. διάμ. 0,13 μ.

Πηλός λεπτόκοκκος με εγκλείσματα, πολύ ανοικτός καστανός (10YR 7/3). Γάνωμα καστανέρυθρο, επίχρισμα ανοικτό καστανό. Χείλος έξω νεύον, με επίπεδη την άνω επιφάνεια. Λαβή κυλινδρική, κάθετη από το χείλος στον ώμο του αγγείου. Λαιμός κοντός και ευρύς. Ομαλή μετάβαση από το λαιμό στον ώμο και στο σώμα του αγγείου, που είναι ενιαίου περιγράμματος, αποκτά τη μεγαλύτερη διάμετρο στο μέσον του ύψους του και καταλήγει σε επίπεδη κυκλική βάση. Δεν φέρει διακόσμηση. Η επιφάνεια όμως καλύπτεται εξ ολοκλήρου από καστανέρυθρο γάνωμα που έχει απολεπιστεί κατά τόπους.

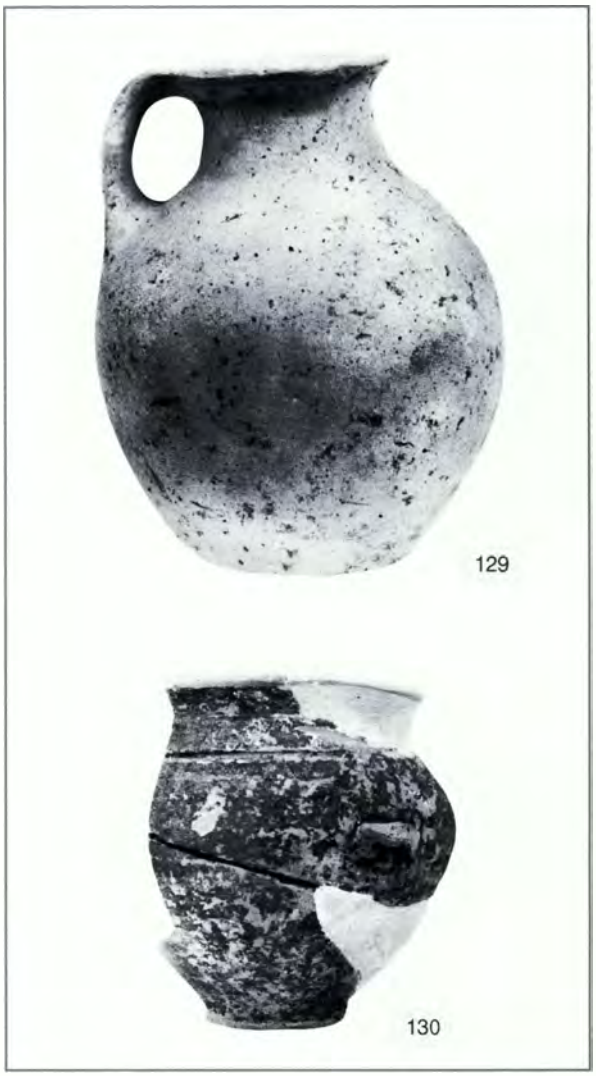
Χρονολόγηση: ΠΓ.

130. Θραύσματα κανθάρου, ΑΜΠ 1413α-β (Εικ. 113).

Ύψ. 0,095 μ.

Πηλός με εγκλείσματα, πολύ ανοικτός καστανός (10YR 7/4). Γάνωμα μελανό. Χείλος έξω νεύον, με επίπεδη την άνω επιφάνεια. Η μετάβαση από το χείλος στο σώμα ορίζεται με μία περιμετρική αυλάκωση. Το σώμα ανοίγει σε κάποιο σημείο κάτω από το χείλος και στη συνέχεια τα τοιχώματα συγκλίνουν καταλήγοντας σε δακτυλιόσχημη βάση. Από το τμήμα της γένεσης της μίας λαβής που σώζεται προκύπτει ότι αυτές θα ήταν ταινιωτές, κάθετες από το χείλος στην περιφέρεια του σώματος του αγγείου. Στο εσωτερικό του χείλους περιμετρική μελανή γραμμή. Ανάλογη επαναλαμβάνεται στην άνω επιφάνεια του χείλους. Στην ανώτερη εξωτερική επιφάνεια του χείλους μελανή, επίσης, περιμετρική γραμμή. Μία ή δύο υπάρχουν επίσης στο ύψος γένεσης των λαβών και τρεις είναι ορατές στο κατώτερο τμήμα του σώματος, επάνω από τη βάση. Ίχνη μελανού γανώματος παρατηρούνται και στη λαβή. Όλη η επιφάνεια καλυπτόταν με καστανομέλανο γάνωμα.

Χρονολόγηση: ΠΓ.

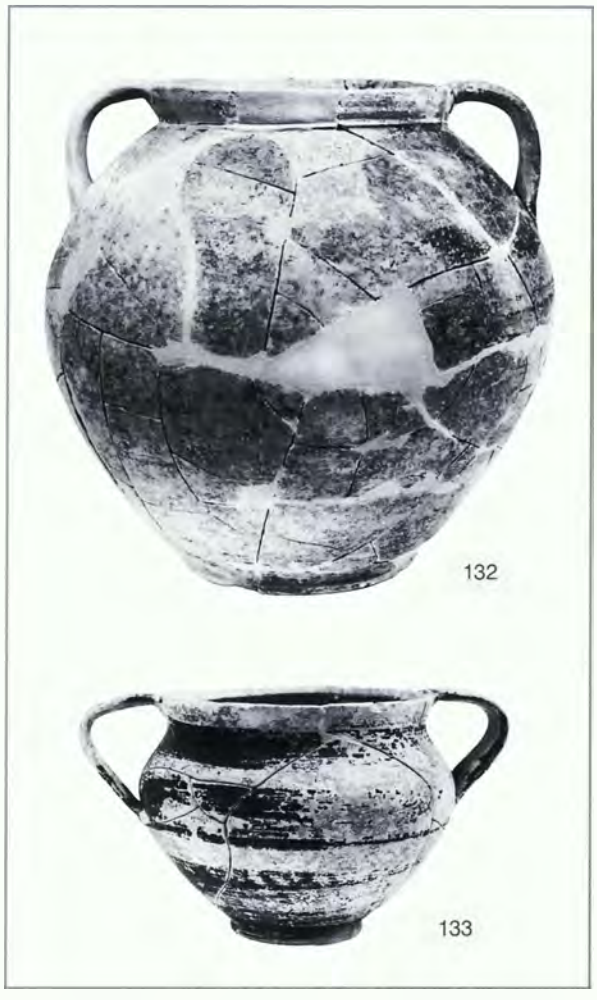

Εικ. 113.

XVII. Πλατανόβρυση (Μέντζαινα, θέση Καμίνι ή «Στου παπά το μνήμα» (αγρός Δημ. Μπιθέλη). Αριθ. θέσης 32.

Κιβωτιόσχημος τάφος

131. Οινοχόη, ΑΜΠ 653α (πρβλ. την οινοχόη Κ106α). Ελλιπής κατά μικρά τμήματα της βάσης και του σώματος. Συγκολλημένη από αρκετά θραύσματα.
Ύψ. 0,198, διάμ. χείλους 0,09, διάμ. βάσης 0,18, μέγ. διάμ. 0,11 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος, πολύ ανοικτός καστανός (10YR 8/4). Γάνωμα μελανό εξίτηλο. Χείλος έξω νεύον, με επίπεδη την άνω επιφάνεια. Λαιμός κοντός και ευρύς. Καμπύλη η μετάβαση από τον ώμο στο σώμα του αγγείου. Τα τοιχώματα κατεβαίνουν κάθετα και ανοίγουν προς τη βάση, η οποία είναι ευρεία και επίπεδη. Η λαβή ταινιωτή, κάθετη από το χείλος στο σώμα του αγγείου. Στην εσωτερική επιφάνεια του χείλους επάλληλες περιμετρικές μελανές ταινίες. Στην άνω επίπεδη επιφάνεια του χείλους κάθετα μελανά γραμμίδια. Κάτω από το χείλος μελανή γραμμή. Στη λαβή δύο κάθετα Χ που χωρίζονται με δύο οριζόντιες γραμμές. Στο λαιμό απλή συνεχής σπείρα. Στον ώμο δικτυωτά ισοσκελή τρίγωνα με βραχείες κεραίες στην κορυφή. Η διακόσμηση του ώμου χωρίζεται από αυτήν του λαιμού με μία περιμετρική γραμμή. Το υπόλοιπο σώμα καλύπτεται από επάλληλες περιμετρικές μελανές γραμμές. Γύρω από τη βάση μελανή ταινία.
Χρονολόγηση: ΥΓ.
Βιβλιογραφία: Ε. Μαστροκώστας, *ΑΔ* 19 (1964), Χρονικά, 186.

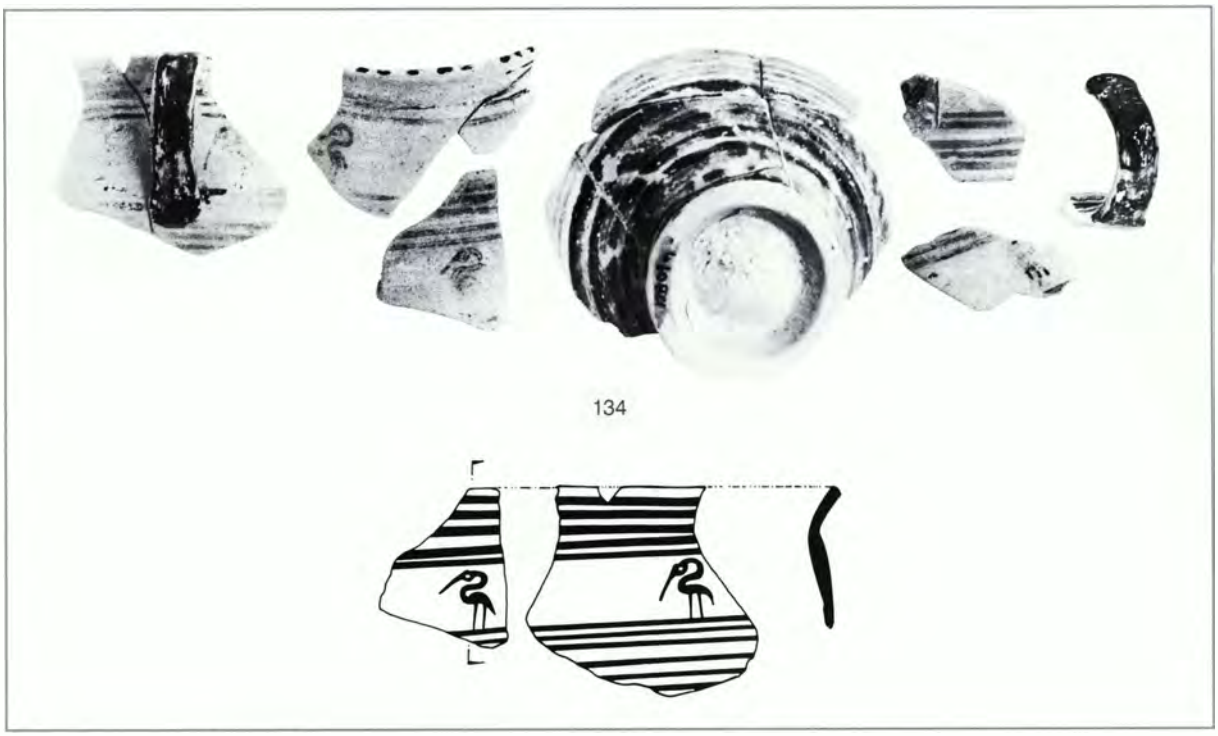
Εικ. 114.

XVIII. Σταροχώρι. Κτήμα Α. Πιτσή, περιοχή Μπολιότη, θέση Κουφάλες ή Πυργάκι. Αριθ. θέσης 35.

Ταφικός πίθος

132. Σταμνοειδής κρατήρας, ΑΜΠ 12645 (Εικ. 114). Συγκολλημένος από πολλά όστρακα και συμπληρωμένος κατά τόπους. Ελλιπής κατά τη μία λαβή.
Ύψ. 0,22, διάμ. χείλους 0,145, διάμ. βάσης 0,12 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος χωρίς εγκλείσματα, ανοικτός καστανός (10YR 8/4). Γάνωμα μελανό, επίχρισμα καστανό. Χείλος κάθετο και ελαφρώς έξω νεύον. Ανάγλυφος δακτύλιος ορίζει τη μετάβαση από το χείλος στο σφαιρικό σώμα. Οι λαβές μικρές, μη λειτουργικές για το μέγεθος του αγγείου, ταινιωτές, κάθετες από το χείλος στο ανώτερο τμήμα του σώματος. Βάση επίπεδη. Το εσωτερικό μελαμβαφές, εκτός από την ανώτερη επιφάνεια του χείλους που μένει εδαφόχρωμη. Στις λαβές μελανό γάνωμα. Στην εξωτερική επιφάνεια του χείλους τρεις περιμετρικές μελανές γραμμές. Το υπόλοιπο σώμα μελαμβαφές. Η βάση άβαφη.
Χρονολόγηση: ΜΓ.

133. Κάνθαρος, ΑΜΠ 12646 (Εικ. 114). Συγκολλημένος και συμπληρωμένος. Αποκρούσεις στο χείλος και σε διάφορα σημεία του σώματος.
Ύψ. 0,09, διάμ. χείλους 0,11, διάμ. βάσης 0,052, μέγ. διάμ. 0,123 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος χωρίς εγκλείσματα, ροδόχρους (7.5YR 7/4). Γάνωμα μελανό, επίχρισμα καστανό. Χείλος έξω νεύον. Λαβές ταινιωτές, κάθετες από το χείλος στο μέσον του σώματος του αγγείου. Το σώμα ανοίγει αποκτώντας τη μεγαλύτερη διάμετρο στο ανώτερο τμήμα του σώματος και στενεύει προς τη χαμηλή δακτυλιόσχημη βάση. Το εσωτερικό μελαμβαφές. Εδαφόχρωμη ζώνη στην

Εικ. 115.

εσωτερική επιφάνεια του χείλους. Στις λαβές επάλληλα μελανά γραμμίδια. Στην εξωτερική επιφάνεια του χείλους επάλληλες μελανές γραμμές. Στο υπόλοιπο σώμα μελανό γάνωμα απολεπισμένο σε πολλά σημεία. Εξαιρείται μία εδαφόχρωμη ζώνη κάτω από το σημείο πρόσφυσης των λαβών με τρεις μελανές περιμετρικές γραμμές.
Χρονολόγηση: ΜΓ.

XIX. Άνω Σουδενέικα, θέση Σεντούκα. Αριθ. θέσης 36α.

Γεωμετρικά όστρακα από αποθέτη μαζί με θραύσματα ταφικών πίθων

134. Θραύσματα κανθάρου, ΑΜΠ 12801α-η (Εικ. 115). Σώζονται η βάση με τμήματα του σώματος, τμήματα από το χείλος, η μία κάθετη ταινιωτή λαβή και όστρακα από το σώμα.
Πηλός λεπτόκοκκος με ελάχιστα εγκλείσματα, κιτρινέρυθρος (7.5YR 7/6). Γάνωμα μελανό εξίτηλο, επίχρισμα σκουρότερο από τον πηλό. Χείλος κάθετο και έξω νεύον με επίπεδη την άνω επιφάνεια. Λαβή κάθετη ταινιωτή. Βάση χαμηλή κωνική. Οριζόντιες περιμετρικές γραμμές στην εσωτερική και εξωτερική επιφάνεια του χείλους. Στον ώμο ζώνη πελαργών προς τα αριστερά. Δεύτερη ζώνη πελαργών πιο κάτω που διαχωρίζεται από την πρώτη με οριζόντιες περιμετρικές μελανές γραμμές. Κάτω από τις ζώνες των πελαργών ομάδα οριζόντιων περιμετρικών γραμμών και μελανό γάνωμα πάνω από τη βάση.
Χρονολόγηση: ΥΓ.

135. Θραύσματα κανθάρου, ΑΜΠ 12802α-στ (Εικ. 116). Συγκολλούνται.
Διάμ. χείλους 0,112, διάμ. βάσης 0,06 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος με ελάχιστα εγκλείσματα, κιτρινέρυθρος (7.5YR 7/6). Γάνωμα μελανό, επίχρισμα σκουρότερο από τον πηλό. Σώζονται πέντε τμήματα από το χείλος και το ανώτερο τμήμα του σώματος. Αρκετά όστρακα από το σώμα και η βάση με το κατώτερο τμήμα του σώματος. Χείλος έξω νεύον, με επίπεδη την άνω επιφάνεια. Λαβή ταινιωτή, κάθετη από το χείλος στο σώμα. Χαμηλή κωνική βάση. Εσωτερικά του χείλους τρεις περιμετρικές οριζόντιες μελανές γραμμές. Στην άνω επίπεδη επιφάνεια μελανά κάθετα γραμμίδια. Εξωτερικά το χείλος άβαφο. Τρεις περιμετρικές μελανές γραμμές στο σημείο που διαχωρίζεται από τον ώμο. Η διακόσμηση του σώματος συνίσταται σε δύο εδαφόχρωμες ζώνες που φέρουν η μία ομάδες κάθετων κυματοειδών γραμμών και η άλλη

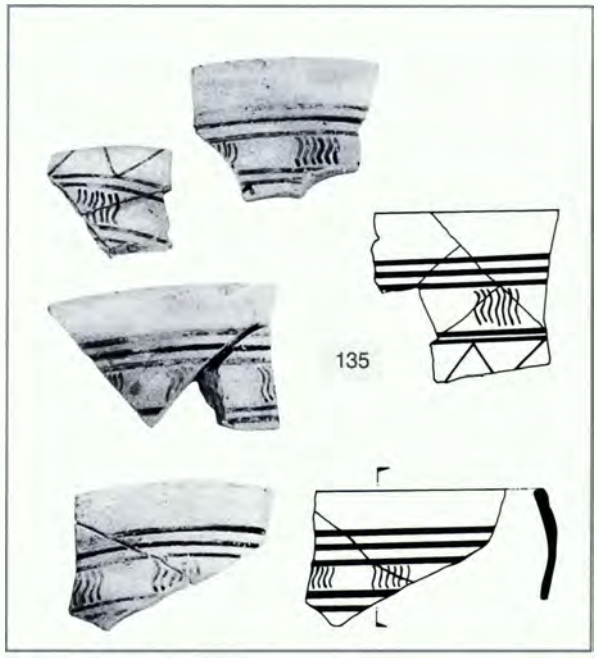
οριζόντια τεθλασμένη. Δύο περιμετρικές μελανές γραμμές διαχωρίζουν την πρώτη από τη δεύτερη ζώνη. Κάτω από τη δεύτερη πέντε μελανές γραμμές και το κατώτερο τμήμα του σώματος μελαμβαφές. Η εξωτερική επιφάνεια και το κάτω τμήμα της βάσης άβαφα.
Χρονολόγηση: ΥΓ.

136. Τρία θραύσματα μελαμβαφών κανθαρίσκων, ΑΜΠ 12803α-γ (Ε ι κ. 117). Σώζονται τμήματα από το χείλος και το ανώτερο τμήμα του σώματος.
Ύψ. μεγαλύτερου θραύσματος 0,036 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος, κιτρινέρυθρος (7.5YR 7/6). Γάνωμα μελανό και ερυθρό κατά τόπους. Το χείλος, εσωτερικά και εξωτερικά, διακοσμείται με περιμετρικές μελανές οριζόντιες γραμμές. Το ένα από τα τμήματα σώζει και τη γένεση της λαβής.
Χρονολόγηση: ΥΓ.

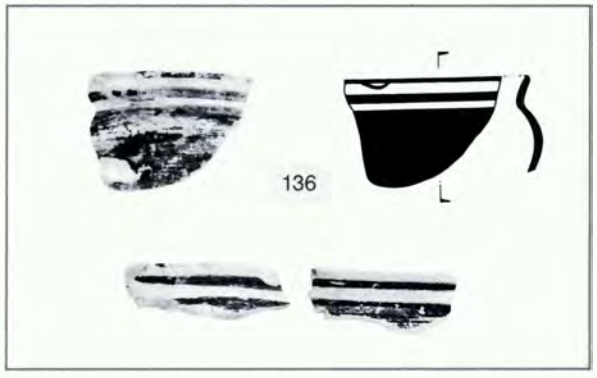
ΧΧ. Κάτω Αχαΐα, θέση Μπαχουμάς. Αριθ. θέσης 39. Περισυλλογή.

137-139. Ομάδα βάσεων, ΑΜΠ 12792α-γ/12793α-ε/12794α-δ (Ε ι κ. 118). Περιλαμβάνονται βάσεις ανοικτών κυρίως αγγείων, μελαμβαφείς με γάνωμα αρκετά καλής ποιότητας.
Πηλός λεπτόκοκκος με ελάχιστα εγκλείσματα και υφή πούδρας, κιτρινέρυθρος (7.5YR 7/6). Γάνωμα μελανό, επίχρισμα καστανέρυθρο. Διακρίνονται τρία είδη.
Χαμηλή κωνική. Ύψ. 0,012, διάμ. 0,06 μ. Σώζει και μικρό τμήμα των τοιχωμάτων του αγγείου. Η εξωτερική επιφάνεια της βάσης παραμένει άβαφη και φέρει παράλληλες περιμετρικές μελανές γραμμές. Η άβαφη κάτω επιφάνεια φέρει μελανό κύκλο στο κέντρο.
Επίπεδες άβαφες βάσεις μελαμβαφών αγγείων, πιθανότατα σκύφων ή κανθάρων. Διάμ. 0,055 μ. Ορισμένες φέρουν μελανό κύκλο στο κέντρο.
Δακτυλιόσχημες βάσεις επίσης ανοικτών μελαμβαφών αγγείων. Μελανός κύκλος στην κάτω επιφάνεια. Η εξωτερική επιφάνεια, κατά βάση άβαφη, φέρει μελανή περιμετρική γραμμή. Διάμ. 0,052, ύψ. 0,05 μ.
Χρονολόγηση: ΜΓ.

140. Όστρακα λεπτά από το σώμα κλειστών αγγείων, πιθανότατα οινοχοών, 12795α-δ (Ε ι κ. 119).
Σωζ. ύψ. 0,034-0,06, πάχ. 0,002-0,003 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος με ελάχιστα εγκλείσματα. Το χρώμα του πηλού κυμαίνεται από πολύ ανοικτό καστανό (10YR 8/3) έως ροδόχρου (7.5YR 7/3). Επίχρισμα λίγο σκουρότερο από το χρώμα του πηλού.

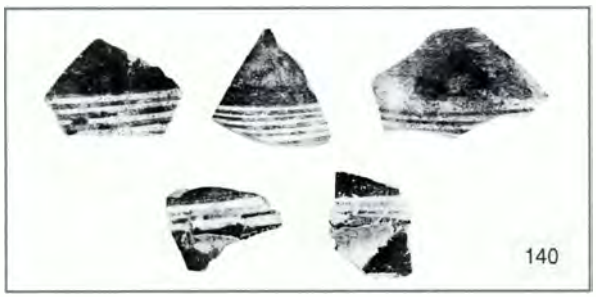
Εικ. 116.

Εικ. 117.

Εικ. 118.

Εικ. 119.

Εικ. 120.

Μελαμβαφή με εξηρημένη ζώνη που πληρούται από οριζόντιες μελανές περιμετρικές γραμμές. Στην ίδια κατηγορία εντάσσεται ένα θραύσμα λαιμού ληκύθου-οινοχόης με γραμμική διακόσμηση.
Χρονολόγηση: ΜΓ.

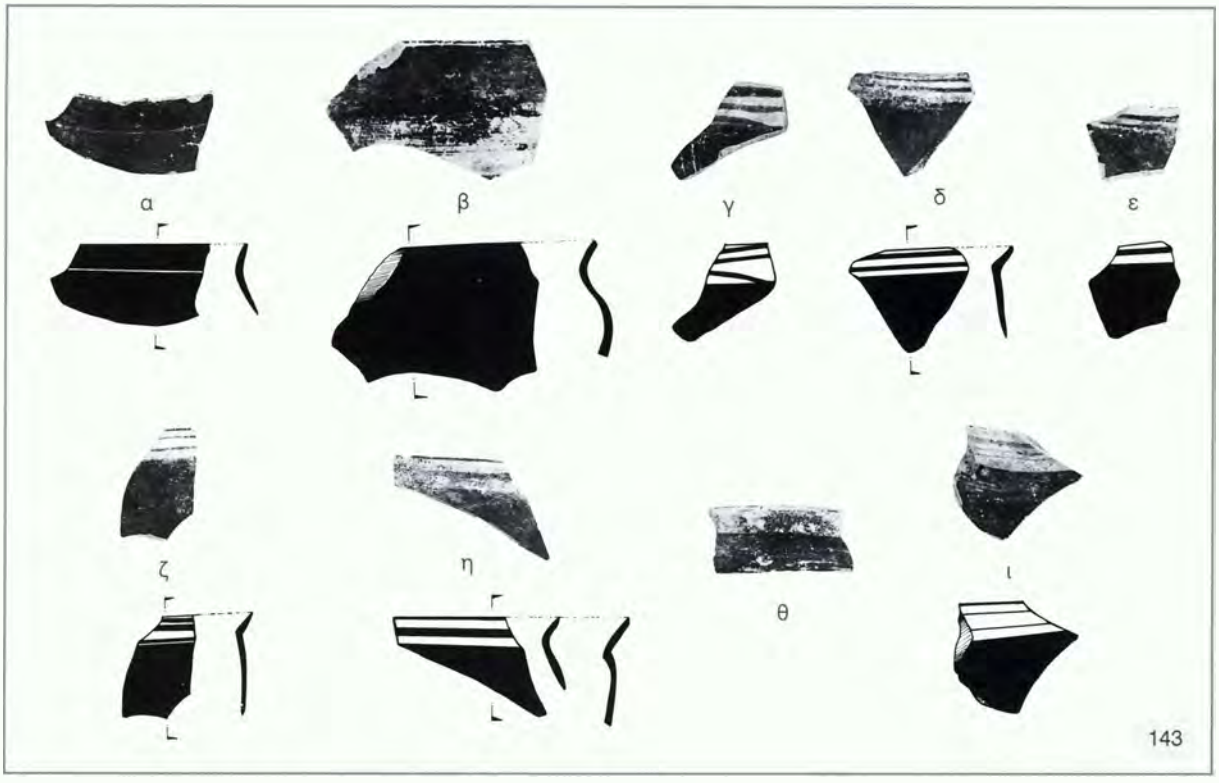
141. Όστρακα από το σώμα κανθάρων που σώζουν ενίοτε και τμήμα των ταινιωτών, κάθετων από το χείλος στο σώμα λαβών, ΑΜΠ 12796α-β (Εικ. 120).
Σωζ. ύψ. 0,026-0,04, πάχ. 0,002-0,003 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος κιτρινέρυθρος (7.5YR 8/6 ή 7/6). Είναι μελαμβαφή με εδαφόχρωμη ζώνη στο ύψος των λαβών που πληρούται από οριζόντιες περιμετρικές μελανές γραμμές.
Χρονολόγηση: ΠΓ-ΜΓ.

142. Δύο τμήματα σκύφων ή κρατηρίσκων με λαβές κυλινδρικές, οριζόντιες στο σώμα, ΑΜΠ 12797α-β. α) Ύψ. 0,081, πλ. 0,06, β) ύψ. 0,065, πλ. 0,05 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος με ελάχιστα εγκλείσματα, ροδόχρους (5YR 7/4) και καστανέρυθρος (5YR 5/4). Επίχρισμα σκουρότερο από τον πηλό. Υφή πούδρας. Ο τριγωνικός χώρος που δημιουργείται στο σημείο που φύονται οι λαβές μένει άβαφος. Από τα σωζόμενα τμήματα φαίνεται ότι οι λαβές ήταν μελαμβαφείς και κάτω από αυτές υπάρχει εδαφόχρωμη ζώνη με οριζόντιες περιμετρικές μελανές ταινίες.
Χρονολόγηση: ΠΓ-ΜΓ.

143. Ομάδα οστράκων που περιλαμβάνει τμήματα από το χείλος ανοικτών μελαμβαφών αγγείων, σκύφων ή κανθάρων, ΑΜΠ 12798α-ι (Εικ. 121).
Πάχ. τοιχωμάτων 0,002-0,003, ύψ. χείλους 0,011-0,015 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος με ελάχιστα εγκλείσματα, ανοικτός καστανοκίτρινος (10YR 6/4) ή ροδόχρους (7.5YR 7/4). Επίχρισμα σκουρότερο από τον πηλό. Γάνωμα μελανό εξίτηλο κατά τόπους, αν και αρκετά καλής ποιότητας.
Τα χείλη είναι κάθετα, έξω νεύοντα και ένα σώζει τμήμα της ταινιωτής, κάθετης από το χείλος στο σώμα λαβής. Τα χείλη είναι είτε μελαμβαφή εσωτερικά και εξωτερικά είτε εδαφόχρωμα και διακοσμούνται με οριζόντιες περιμετρικές μελανές ταινίες. Τα τοιχώματα είναι λεπτά και το τμήμα τους που σώζεται, συνήθως το ανώτερο, είναι μελαμβαφές.
Χρονολόγηση: ΜΓ.

144. Ομάδα λαβών, ΑΜΠ 12799α-κ (Εικ. 122). Οι περισσότερες προέρχονται από κανθάρους. Μία ίσως από σκυφοειδή κρατήρα και δύο κυλινδρικές πιθανότατα από σκύφους.
Σωζ. ύψ. 0,03-0,075, πλ. 0,01-0,032, πάχ. 0,001-0,003 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος με ελάχιστα εγκλείσματα και υφή πούδρας, κιτρινέρυθρος (7.5YR 7/8) και πολύ ανοικτός καστανός (10YR 8/3).
Διακρίνονται δύο είδη λαβών, ταινιωτές, που είναι και οι περισσότερες, και κυλινδρικές. Οι τελευταίες είναι οριζόντιες μελαμβαφείς. Οι ταινιωτές φέρουν την παρακάτω διακόσμηση: 1) μελανό γάνωμα, 2) κάθετα μελανά γραμμίδια, 3) μελανόγραφο απλό μαίανδρο σε κάθετη διάταξη, 4) κάθετη κυματοειδή γραμμή, 5) οριζόντια μελανά γραμμίδια, 6) μελαμβαφή και το μελανό γάνωμα διακόπτεται από εδαφόχρωμη μικρή ζώνη με οριζόντιες γραμμές, 7) ημιτελές χιαστί.
Χρονολόγηση: ΜΓ-ΥΓ.

145. Η τελευταία ομάδα περιλαμβάνει μελαμβαφή όστρακα από το σώμα ανοικτών και κλειστών αγγείων, ΑΜΠ 12800α-δ.
Ύψ. 0,024-0,09, πλ. 0,02-0,09, πάχ. 0,01-0,04 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος με ελάχιστα εγκλείσματα, ροδόχρους ή κιτρινέρυθρος (7.5YR 7/4 ή 7/6).
Το γάνωμα μέτριας ποιότητας απολεπίζεται κα-

Εικ. 121.

τά τόπους. Τα τοιχώματα είναι σχετικά λεπτά. Αρκετά πρέπει να προέρχονται από οινοχόες.
Χρονολόγηση: ΜΓ.

145α. Όστρακο από τον ώμο κανθάρου με διακόσμηση φυτικού θέματος με επίθετο λευκό, ΑΜΠ 13821α (Εικ. 123).
Ύψ. 0,032, πάχ. 0,002 μ.
Χρονολόγηση: Τέλη ΥΓ-αρχές ΠΑ.

Εικ. 122.

Γ. Αγγεία με ελλιπή στοιχεία προέλευσης

XXI. Σελιάνα Αιγιαλείας. Πολυδεργιάνικα. Αριθ. θέσης 42.
Πρόκειται για τέσσερα αγγεία, για τα οποία όμως δεν είναι γνωστό το είδος της θέσης από την οποία προέρχονται. Πιθανότατα πρόκειται για ταφικό σύνολο.

146. Τρίποδας τύπου «Θάψου», ΑΜΑ 511 (Εικ. 124).
Συγκολλημένος και συμπληρωμένος κατά τόπους.
Ύψ. 0,22, διάμ. χείλους 0,183, διάμ. κοιλιάς 0,24 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος, πολύ ανοικτός καστανός (10YR

Εικ. 123.

8/4). Χείλος έξω νεύον. Πόδια κυκλικής διατομής με κεντρική νεύρωση, πεπλατυσμένα στο κατώτερο τμήμα. Συνδέονται με το αγγείο, στο χείλος και στην κοιλιά, με μικρό κύλινδρο. Λαβές διπλές δισκοειδείς κάθετες στο χείλος του αγγείου και διάτρητες στο κέντρο. Σώμα σφαιρικό, ελαφρώς πεπλατυσμένο. Στο εσωτερικό μελανό γάνωμα που διακόπτεται από δύο εδαφόχρωμες ζώνες με τρεις μελανές περιμετρικές ταινίες η καθεμία. Στο κέντρο του εσωτερικού εδαφόχρωμος κύκλος με τρεις μελανούς δακτυλίους και στον κεντρικό μελανός οκτάφυλλος ρόδακας. Στο χείλος ομάδες κάθετων μελανών γραμμιδίων. Στο σώμα υπάρχει το μοτίβο της τρέχουσας σπείρας, ενώ το υπόλοιπο σώμα φέρει περιμετρικές μελανές γραμμές. Τα πόδια διακοσμούνται με κάθετες γραμμές και κεντρική αλυσίδα ρόμβων. Στις λαβές ακτινωτά γραμμίδια.

Βιβλιογραφία: Δεκουλάκου 1982, 231. Neeft 1981, Appendix III, 85.

147. Πυξίδα μετά πώματος τύπου «Θάψου», ΑΜΑ 512 και 514 (Εικ. 124). Συγκολλημένη από πολλά θραύσματα και συμπληρωμένη.

Ύψ. 0,206, ύψ. πώματος 0,10, διάμ. χείλους 0,116, διάμ. δίσκου πώματος 0,12, διάμ. βάσης 0,102, μέγ. διάμ. 0,24 μ.

Πηλός λεπτόκοκκος, πολύ ανοικτός καστανός (10YR 8/4). Χείλος κατάλληλα διαμορφωμένο για την τοποθέτηση του πώματος. Σώμα σφαιρικό. Λαβές κάθετες, κυλινδρικές, διπλές. Βάση δακτυλιόσχημη. Στη ζώνη των λαβών συνεχής διαγραμμισμένος μαίανδρος, εκατέρωθεν του οποίου συστήματα κάθετων ταινιών και πλαίσια με λοξή διαγράμμιση. Στο υπόλοιπο σώμα και στις λαβές περιμετρικές μελανές γραμμές. Στο πώμα περιμετρικές μελανές γραμμές και στη θέση του κομβίου αμφορίσκος ελλιπής ως προς το λαιμό και το χείλος. Αντί για λαβές οριζόντιες κυλινδρικές αποφύσεις. Ο αμφορίσκος φέρει περιμετρικές μελανές γραμμές. Στο ύψος των λαβών ζώνη με τεθλασμένη γραμμή. Στο λαιμό ζώνη με συνεχόμενο μαίανδρο.

Βιβλιογραφία: Δεκουλάκου 1982, 231. Neeft 1981, Appendix III, 81.

148. Σφαιρική πυξίδα μετά πώματος τύπου «Θάψου», ΑΜΑ 513 (Εικ. 125). Συγκολλημένη και συμπληρωμένη.

Ύψ. 0,254, ύψ. πώματος 0,07, διάμ. χείλους 0,162, διάμ. βάσης 0,12, μέγ. διάμ. 0,29 μ.

Πηλός λεπτόκοκκος, πολύ ανοικτός καστανός (10YR 8/4). Λαβές διπλές, κυλινδρικές, κάθετες. Σώμα σφαιρικό. Πώμα ελλιπές ως προς τμήμα του κομβίου. Βάση δακτυλιόσχημη. Στη ζώνη των λαβών συνεχόμενος διαγραμμισμένος μαίανδρος και συστήματα κάθετων γραμμών, στο μέσον των οποίων κάθετος μαίανδρος. Μέσα στην κάθε λαβή πολλαπλά εγγεγραμμένα τρίγωνα. Το υπόλοιπο σώμα

Εικ. 124.

Εικ. 125.

του αγγείου καλύπτεται με οριζόντιες επάλληλες περιμετρικές μελανές ταινίες. Στο ελαφρώς κυρτό πώμα οριζόντιες γραμμές.

Βιβλιογραφία: Δεκουλάκου 1982, 231. Neeft 1981, Appendix III, 81.

149. Τριφυλλόστομη οινοχόη τύπου «Θάψου», ΑΜΑ 527 (Εικ. 125). Συγκολλημένη και συμπληρωμένη σε αρκετά τμήματα του λαιμού και του σώματος. Ύψ. 0,357, διάμ. χείλους 0,13, διάμ. βάσης 0,153, μέγ. διάμ. 0,20 μ.

Πηλός λεπτόκοκκος χωρίς εγκλείσματα, πολύ ανοικτός καστανός (10YR 8/4). Γάνωμα μελανό εξίτηλο. Τριφυλλόσχημο στόμιο. Στρεπτή λαβή, κάθετη από το χείλος στον ώμο του αγγείου. Λαιμός ευρύς. Σώμα σχεδόν σφαιρικό καταλήγει σε επίπεδη βάση. Το σώμα του αγγείου διακοσμείται με επάλληλες περιμετρικές μελανές ταινίες. Τρεις ζώνες με διαφορετικά μοτίβα καλύπτουν το λαιμό και διαχωρίζονται από ομάδες μελανών γραμμών. Τόσο οι ζώνες των μοτίβων όσο και οι διαχωριστικές διαμορφώνονται εν είδει μετοπών. Ιδιαίτερα οι πρώτες ορίζονται από ομάδες κάθετων μελανών γραμμιδίων εκατέρωθεν. Πρόκειται για απλό συνεχόμενο μαίανδρο, διαγραμμισμένο απλό συνεχόμενο μαίανδρο και κάθετα κυματοειδή γραμμίδια.

Χρονολόγηση: Τέλη ΥΓ-αρχές ΠΑ.

Βιβλιογραφία: Δεκουλάκου 1982, 231. Neeft 1981, Appendix III, 82.

Αναφέρεται ακόμη ένα με ΑΜΑ 1162α-ε, αλλά δεν έχει εντοπιστεί.

XXII. Καταρράκτης (Λόπεσι) Φαρών.

150. Κάνθαρος, ΑΜΠ 1170. Σώζονται τμήματα από το χείλος, το σώμα και τη βάση του αγγείου. Επίσης η μία λαβή, η οποία έχει ξεκολλήσει. Συμπληρωμένος με γύψο.

Ύψ. 0,107, διάμ. χείλους 0,09, διάμ. βάσης 0,06, μέγ. διάμ. 0,105 μ.

Πηλός λεπτόκοκκος χωρίς εγκλείσματα, κιτρινέρυθρος (7.5YR 7/6). Γάνωμα μελανό εξίτηλο, επίχρι-

σμα ερυθροκάστανο σκουρότερο από τον πηλό. Χείλος έξω νεύον, κάθετο στο σώμα του αγγείου. Λαβές ταινιωτές, κάθετες από το χείλος στον ώμο του αγγείου. Το σώμα σχεδόν ωοειδές. Βάση επίπεδη. Η εσωτερική επιφάνεια του χείλους φέρει δύο επάλληλες οριζόντιες περιμετρικές μελανές γραμμές. Στη ζώνη των λαβών ίχνη μελανού γανώματος και κάτω από το σημείο πρόσφυσης των λαβών ίχνη τριών επάλληλων οριζόντιων περιμετρικών μελανών γραμμών. Στο κατώτερο σωζόμενο τμήμα του αγγείου ίχνη μελανού γανώματος.
Παρατήρηση: Ίσως προέρχεται από τους κιβωτιόσχημους τάφους.
Χρονολόγηση: ΥΓ.
Βιβλιογραφία: Ζαφειρόπουλος 1952.

151. Σταμνοειδής κρατήρας, ΑΜΠ 1169 (Ε ι κ. 126). Στο ευρετήριο υπάρχει η χρονολογία 10-11-56 χωρίς να αναφέρεται από ποιο τάφο προέρχεται.
Συγκολλημένος από πολλά όστρακα. Συμπληρωμένος σε αρκετά τμήματα του σώματος.
Ύψ. 0,162, διάμ. χείλους 0,09, διάμ. βάσης 0,085 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος, καστανοκίτρινος (10YR 7/5). Γάνωμα μελανό, επίχρισμα καστανό. Χείλος κάθετο με επίπεδη την άνω επιφάνεια. Λαβές κυλινδρικές, κάθετες στο σώμα του αγγείου. Σώμα σφαιρικό, που καταλήγει σε δακτυλιόσχημη βάση. Το εσωτερικό άβαφο. Στην ανώτατη εσωτερική επιφάνεια του χείλους μελανή περιμετρική γραμμή. Γύρω από το χείλος, στην εξωτερική επιφάνεια, πλατιά μελανή ταινία. Στη συνέχεια εδαφόχρωμη ζώνη με δύο περιμετρικές μελανές γραμμές. Ακολουθεί πλατιά μελανή ταινία. Εδαφόχρωμη ζώνη με μία μελανή γραμμή. Πλατιά μελανή ταινία στο ύψος πρόσφυσης των λαβών. Κάτω από αυτήν εδαφόχρωμη ζώνη με δύο τουλάχιστον μελανές γραμμές. Το υπόλοιπο σώμα μελαμβαφές, όπως και οι λαβές. Η βάση άβαφη. Ίχνη μελανού γανώματος στην εξωτερική της επιφάνεια δηλώνουν την ύπαρξη μελανής περιμετρικής γραμμής.
Χρονολόγηση: ΥΓ.

Εικ. 126.

XXIII. Μπουρίνες-Βαλμαντούρα Φαρών. Αριθ. θέσης 33. Δεν αναφέρεται το είδος της θέσης.

152. Κάνθαρος, ΑΜΠ 3849 (Ε ι κ. 127). Ελλιπής κατά μικρά τμήματα του σώματος που έχουν συμπληρωθεί με γύψο. Συγκολλημένος.
Ύψ. 0,095, διάμ. χείλους 0,105, διάμ. βάσης 0,054, μέγ. διάμ. 0,12 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος με λίγα εγκλείσματα, κιτρινέρυθρος (7.5YR 6/6). Γάνωμα μελανό, επίχρισμα καστανό, λίγο σκουρότερο από τον πηλό. Χείλος έξω νεύον και κάθετο στο σώμα του αγγείου, το οποίο αποκτά τη μεγαλύτερη διάμετρο στο ανώτερο σημείο, όπου και η πρόσφυση των λαβών. Στη συνέχεια τα τοιχώματα του αγγείου συγκλίνουν καταλήγοντας σε ελαφρώς δακτυλιόσχημη βάση. Οι λαβές ταινιωτές, κάθετες από την περιφέρεια του χείλους στον ώμο. Το εσωτερικό μελαμβαφές. Η εσωτερική επιφάνεια του χείλους διακοσμείται με ομάδα τριών οριζόντιων περιμετρικών μελανών γραμμών. Στις λαβές διπλά Χ που χωρίζονται με δύο μελανές οριζόντιες γραμμές. Στην εξωτερική επιφάνεια του χείλους σε εδαφόχρωμη ζώνη ζιγκ-ζαγκ περιμετρικά. Το υπόλοιπο σώμα μελαμβαφές εκτός από μία εδαφόχρωμη ζώνη στο κατώτερο τμήμα του σώματος,

Εικ. 127.

Εικ. 128.

κάτω από το σημείο πρόσφυσης των λαβών, με τρεις περιμετρικές μελανές γραμμές.
Χρονολόγηση: ΜΓ.
Βιβλιογραφία: Δεκουλάκου 1982, 225-226, εικ. 18.

Δ. Αγγεία από παράδοση

XXIV. Νεραντζιές Καμαρών. Αριθ. θέσης 41.

153-154. Δύο κάνθαροι, ΑΜΑ 1028-1029 (Ε ι κ. 128). Σώζονται ολόκληροι.
Ύψ. 0,059 / 0,06, διάμ. χείλους 0,057 / 0,061, διάμ. βάσης 0,031 / 0,032, μέγ. διάμ. 0,065 / 0,063 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος, ροδόχρους (7.5YR 8/4). Γάνωμα μελανό εξίτηλο. Χείλος έξω νεύον και κάθετο στο σώμα του αγγείου. Λαβές ταινιωτές κάθετες, που σχηματίζουν οξεία γωνία. Βάση επίπεδη που εξέχει ελαφρώς από την περίμετρο του σώματος. Ίχνη μελανού γανώματος τόσο στην εσωτερική όσο και στην εξωτερική επιφάνεια.
Χρονολόγηση: Τέλη ΥΓ.

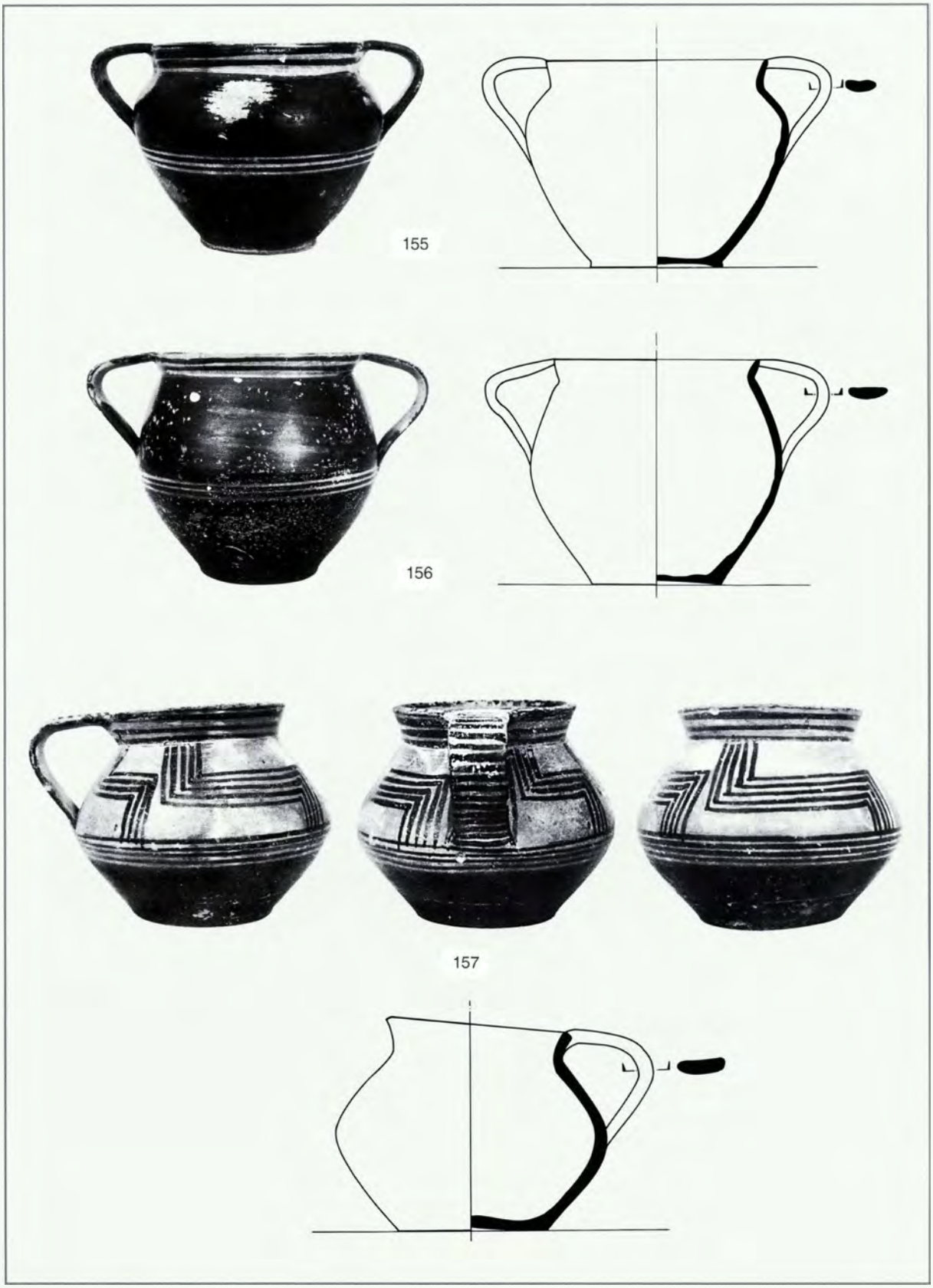
Ε. Αγγεία από την Αχαΐα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο

Πρόκειται για ομάδα οκτώ αγγείων που εντοπίστηκαν στο Εθνικό Μουσείο. Είχαν την εξής ένδειξη: «Αχαΐα. Ανασκαφή Μηλιάδη και Κυπαρίσση 1922».

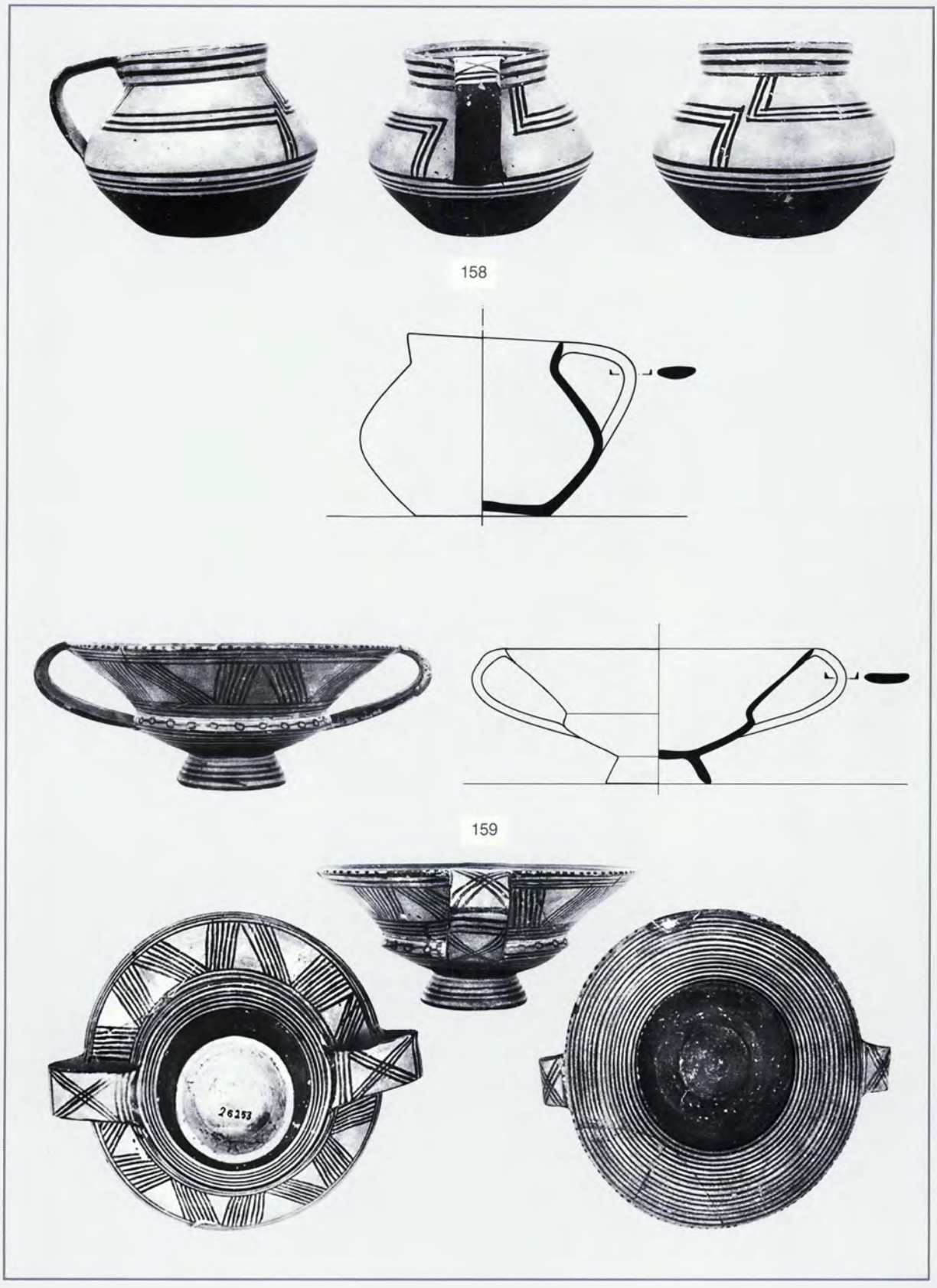
155. Μελαμβαφής κάνθαρος, ΕΑΜ 26249 (Ε ι κ. 129). Σώζεται ολόκληρος. Μικρές αποκρούσεις και απολεπίσεις του μελανού γανώματος σε ορισμένα σημεία.
Ύψ. 0,089, διάμ. χείλους 0,095, διάμ. βάσης 0,056, μέγ. διάμ. 0,111 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος χωρίς εγκλείσματα, κιτρινέρυθρος (5YR 6/5). Χείλος ελαφρώς έξω νεύον και κάθετο. Το σώμα του αγγείου είναι σφαιρικό στο ανώτερο τμήμα και μέχρι το μέσον, ενώ στη συνέχεια στενεύει καταλήγοντας σε χαμηλή δακτυλιόσχημη βάση. Λαβές ταινιωτές, κάθετες από το χείλος στο μέσον του σώματος, έχοντας ελαφρά κλίση προς τα κάτω σε σχέση με την ευθεία του χείλους. Το εσωτερικό φέρει μελανό γάνωμα. Στο εσωτερικό τμήμα του χείλους μία εδαφόχρωμη ζώνη που φέρει δύο περιμετρικές μελανές γραμμές. Το ίδιο επαναλαμβάνεται και στην εξωτερική επιφάνεια του χείλους. Το υπόλοιπο σώμα καλύπτεται με μελανό γάνωμα, εκτός από μία εδαφόχρωμη ζώνη στη βάση των λαβών που περιλαμβάνει δύο μελανές περιμετρικές γραμμές. Οι λαβές εδαφόχρωμες, διακοσμούνται με δύο Χ σε κάθετη διάταξη και διαχωρίζονται από δύο μελανές γραμμές. Η κάτω επιφάνεια της βάσης άβαφη.
Χρονολόγηση: ΜΓ.

156. Μελαμβαφής κάνθαρος, ΕΑΜ 26250 (Ε ι κ. 129). Σώζεται ολόκληρος. Αποκρούσεις στην άνω επιφάνεια της μίας από τις λαβές και στο σώμα. Ελάχιστες απολεπίσεις του μελανού γανώματος.
Ύψ. 0,098, διάμ. χείλους 0,09, διάμ. βάσης 0,056, μέγ. διάμ. 0,105 μ.
Πηλός λεπτόκοκκος χωρίς εγκλείσματα, κιτρινέρυθρος (5YR 6/5). Γάνωμα μελανό στιλπνό. Χείλος έξω νεύον και κάθετο στο σώμα του αγγείου. Λαβές ταινιωτές, κάθετες από το χείλος στο μέσον του σώματος με ελαφρά κλίση προς τα κάτω. Το σώμα χαρακτηρίζεται από καμπύλο περίγραμμα που καταλήγει σε επίπεδη βάση. Το εσωτερικό φέρει μελανό γάνωμα. Στο εσωτερικό τμήμα του χείλους εδαφόχρωμη ζώνη με δύο περιμετρικές μελανές γραμμές. Το ίδιο επαναλαμβάνεται και στην εξωτερική όψη του χείλους. Στη βάση των λαβών εδαφόχρωμη ταινία με δύο μελανές περιμετρικές γραμμές. Το υπόλοιπο σώμα μελαμβαφές. Η κάτω επιφάνεια της βάσης άβαφη, πλην ενός μελανού κύκλου στο κέντρο.
Χρονολόγηση: ΜΓ.

157. Πρόχους, ΕΑΜ 26251 (Ε ι κ. 129). Ακέραιη. Μικρές αποκρούσεις σε διάφορα σημεία της επιφάνειας.
Ύψ. 0,088, διάμ. χείλους 0,08, διάμ. βάσης 0,063, μέγ. διάμ. 0,11 μ.
Πηλός κιτρινέρυθρος (5YR 6/5). Χείλος ελαφρώς έξω νεύον, με επίπεδη την άνω επιφάνεια, κάθετο στο σώμα. Λαβή ταινιωτή, κάθετη από το χείλος στο μέσον του σώματος. Στο σημείο που τελειώνει το χείλος, το σώμα αρχίζει να ανοίγει, αποκτά τη μεγαλύτερη διάμετρο λίγο πιο κάτω από το μέσον του ύψους του και στη συνέχεια στενεύει καταλήγοντας σε επίπεδη κυκλική βάση, πάνω από

Εικ. 129.

Εικ. 130.

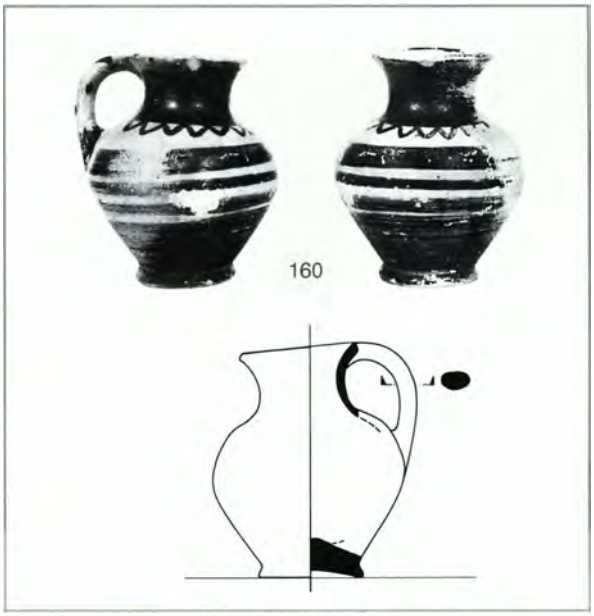
την οποία περιμετρικός εγχάρακτος δακτύλιος. Η επίπεδη άνω επιφάνεια του χείλους φέρει μελανές στιγμές. Στο εσωτερικό του χείλους τέσσερις μελανές ταινίες σε εδαφόχρωμη ζώνη και τρεις στο εξωτερικό. Η λαβή φέρει οριζόντιες επάλληλες ταινίες. Το ανώτερο τμήμα του σώματος έχει αφεθεί στο χρώμα του πηλού και διακοσμείται με τέσσερα μαιανδρικά άγκιστρα, το καθένα αποτελούμενο από πέντε επάλληλες μελανές ταινίες. Ομάδα τεσσάρων μελανών ταινιών διαχωρίζει το ανώτερο από το κατώτερο, μελανού γανώματος, τμήμα του σώματος. Η βάση άβαφη.
Χρονολόγηση: ΜΓ.

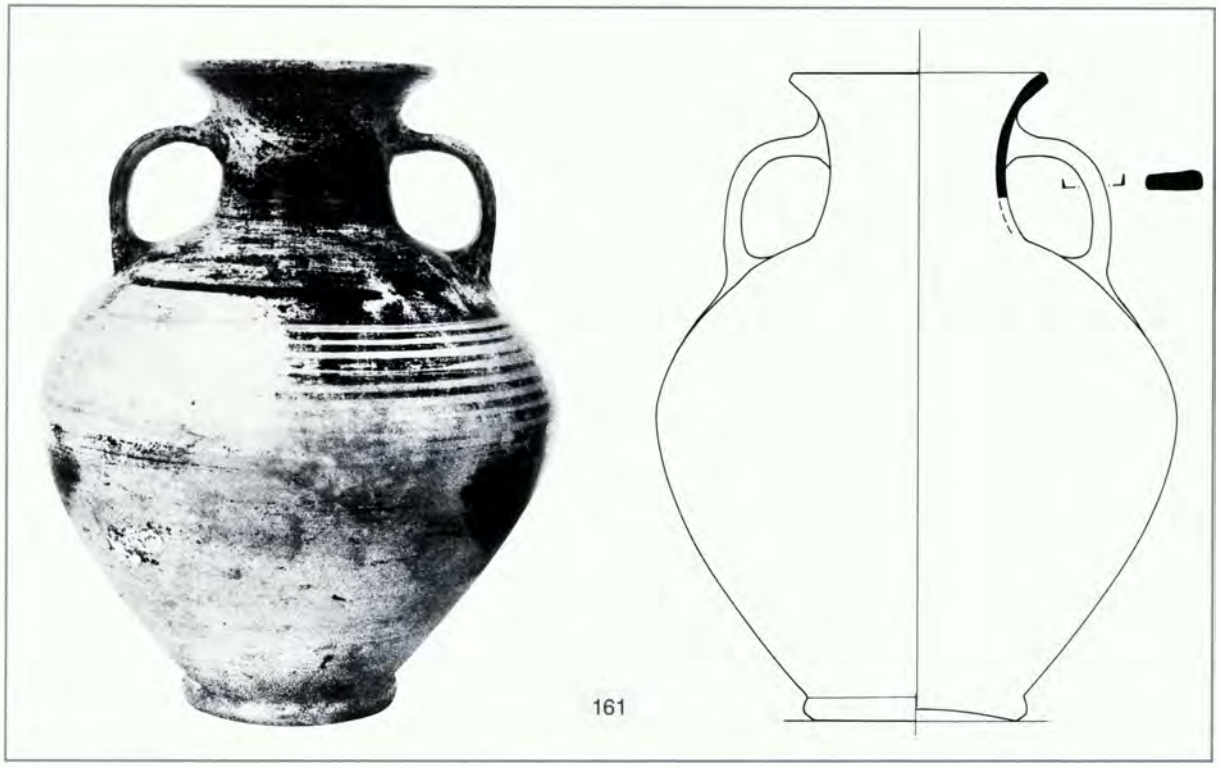
158. Πρόχους, ΕΑΜ 26252 (Εικ. 130). Ακέραιη. Μικρές αποκρούσεις κατά τόπους.
Ύψ. 0,076, διάμ. χείλους 0,065, διάμ. βάσης 0,075, μέγ. διάμ. 0,105 μ.
Πηλός κιτρινέρυθρος (5YR 6/5). Χείλος ελαφρώς έξω νεύον, κάθετο στο σώμα. Λαβή ταινιωτή, κάθετη από το χείλος στο μέσον περίπου του ύψους του σώματος. Στο σημείο που τελειώνει το χείλος τα τοιχώματα του σώματος αρχίζουν να αποκτούν τη μεγαλύτερη διάμετρο στο μέσον του ύψους του και στη συνέχεια στενεύουν καταλήγοντας σε επίπεδη κυκλική βάση. Η εξωτερική εδαφόχρωμη επιφάνεια του χείλους φέρει δύο επάλληλες μελανές ταινίες και η εξωτερική τέσσερις. Στη λαβή, στο μισό εδαφόχρωμο τμήμα της, το μοτίβο Χ εν μέσω δύο ομάδων, καθένα από δύο, μελανών οριζόντιων γραμμών, ενώ στο υπόλοιπο μισό μελανό γάνωμα. Στο ανώτερο τμήμα του σώματος τρία μαιανδρικά άγκιστρα, το κάθε ένα αποτελούμενο από τρεις επάλληλες μελανές γραμμές. Ομάδα τριών μελανών ταινιών διαχωρίζει το ανώτερο από το κατώτερο, μελανού γανώματος, τμήμα του σώματος. Η βάση άβαφη.
Χρονολόγηση: ΜΓ.

159. Κάνθαρος, ΕΑΜ 26253 (Εικ. 130). Σώζεται ολόκληρος. Συγκολλημένος στο χείλος.
Ύψ. 0,062, διάμ. χείλους 0,15, διάμ. βάσης 0,052 μ.
Πηλός κιτρινέρυθρος (5YR 6/5). Το σώμα αποτελείται από δύο μέρη. Το ανώτερο θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και ως χείλος. Είναι πλατύ και έντονα έξω νεύον. Στο σημείο ένωσης με το κατώτερο τμήμα του σώματος δημιουργείται έντονη γωνίωση, που ορίζεται από ανάγλυφο περιμετρικό δακτύλιο. Το σώμα στηρίζεται σε κωνικό πόδι. Οι λαβές είναι ταινιωτές, κάθετες από την περιφέρεια του χείλους και σταματούν ακριβώς στη γωνίωση του σώματος. Το χείλος στην εσωτερική όψη διακοσμείται με επάλληλες περιμετρικές μελανές γραμμές. Το υπόλοιπο εσωτερικό του σώματος μελανό. Στην εξωτερική επιφάνεια του χείλους δύο ζώνες με ομάδες αντιθετικών διαγωνίων εν μέσω ομάδων περιμετρικών μελανών γραμμών. Στη γωνίωση του σώματος μοτίβο που έχει τη μορφή αλυσίδας (ψευδόσπειρα). Στο κατώτερο τμήμα του σώματος ομάδα από πέντε μελανές περιμετρικές ταινίες. Το υπόλοιπο μέχρι το πόδι φέρει μελανό γάνωμα, ενώ η παραπάνω ομάδα ταινιών επαναλαμβάνεται στην εξωτερική όψη του κωνικού ποδιού. Το εσωτερικό της βάσης άβαφο.
Χρονολόγηση: Τέλη ΥΓ-αρχές ΠΑ.

160. Προχοΐσκη, ΕΑΜ 26254 (Εικ. 131). Ακέραιη με δύο αποκρούσεις στο χείλος και στη βάση.
Ύψ. 0,08, διάμ. χείλους 0,045, διάμ. βάσης 0,038, μέγ. διάμ. 0,07 μ.
Πηλός κιτρινέρυθρος (7.5YR 7/5). Γάνωμα μελανό απολεπισμένο κατά τόπους. Χείλος έξω νεύον. Λαιμός στενός και κοντός. Λαβή ταινιωτή, κάθετη από το χείλος στο σώμα. Σώμα σφαιρικό, που στενεύει καταλήγοντας σε δακτυλιόσχημη βάση με επίπεδη την κάτω επιφάνεια. Ο λαιμός και το κατώτερο τμήμα του σώματος φέρουν μελανό γάνωμα. Μελανή ταινία στην άνω επιφάνεια του χείλους. Κυματοειδής γραμμή στον ώμο. Παχιά μελανή ταινία στη βάση της λαβής και, τέλος, ομάδα δύο μελανών περιμετρικών γραμμών.
Χρονολόγηση: ΠΡΓ.

Εικ. 131.

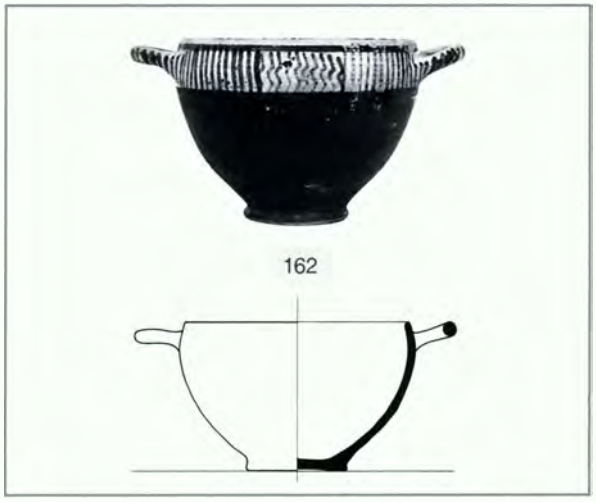

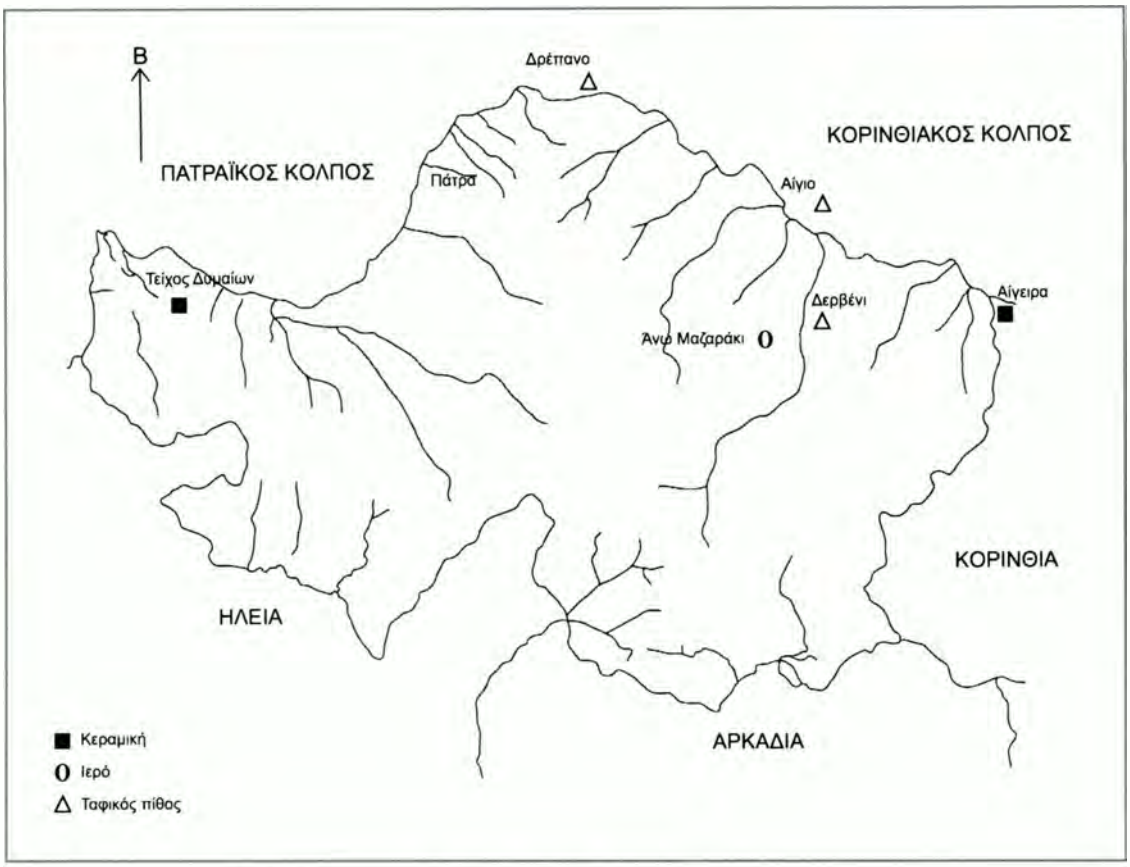
Εικ. 132.

161. Αμφορίσκος, ΕΑΜ 26255 (Ε ι κ. 132). Ακέραιος. Ελάχιστες αποκρούσεις στη μία λαβή, στον ώμο και στο σώμα.
Ύψ. 0,246, διάμ. χείλους 0,097, διάμ. βάσης 0,081, μέγ. διάμ. 0,197 μ.
Πηλός ροδόχρους (7.5YR 7/4). Γάνωμα μελανό, απολεπισμένο κατά τόπους. Χείλος έξω νεύον, στενός και κοντός λαιμός που ξεχωρίζει σαφώς από το περίγραμμα του σώματος. Λαβές ταινιωτές, κάθετες από το λαιμό στον ώμο. Σχεδόν σφαιρικό σώμα. Βάση δακτυλιόσχημη με επίπεδη την κάτω επιφάνεια. Ολόκληρο το αγγείο καλύπτεται με μελανό γάνωμα εκτός από μία ζώνη, λίγο πιο πάνω από το μέσον του σώματος, η οποία φέρει επτά επάλληλες περιμετρικές ταινίες.
Χρονολόγηση: ΠΓ.

162. Κορινθιακή κοτύλη, ΕΑΜ 26256 (Ε ι κ. 133). Ακέραιη.
Ύψ. 0,063, διάμ. χείλους 0,086, διάμ. βάσης 0,04, μέγ. διάμ. 0,09 μ.
Πηλός ροδόχρους (7.5YR 8/4). Γάνωμα μελανό απολεπισμένο κατά τόπους. Χείλος ελαφρώς έσω νεύον. Λαβές οριζόντιες, κυλινδρικές στην περιφέρεια του χείλους. Βάση δισκοειδής, επίπεδη στην κάτω επιφάνεια. Το εσωτερικό ολόβαφο. Μελανή ταινία στο ανώτερο σημείο του χείλους. Στη συνέχεια, και στις δύο όψεις, διαμορφώνονται μετόπες με κάθετες κυματοειδείς γραμμές εν μέσω συστημάτων κάθετων γραμμιδίων. Παράλληλα γραμμίδια διακοσμούν και τις λαβές. Το υπόλοιπο σώμα φέρει μελανό γάνωμα.
Χρονολόγηση: Αρχές ΠΑ.

Εικ. 133.

Εικ. 134. Θέσεις ΠΡΓ περιόδου.

Α 4.2. Χρονολογική παρουσίαση ταφικών συνόλων

Α 4.2.1. Ταφικά σύνολα ΠΡΓ περιόδου

Στην ΠΡΓ περίοδο χρονολογούνται τα ταφικά σύνολα και οι ομάδες κεραμικής από τις παρακάτω θέσεις: Δερβένι Μαμουσιάς (αριθ. 11), Αίγιο-οδός Πολυχρονιάδη 8 (αριθ. 10ζ), Αίγιο-οδός Κολοκοτρώνη 16 (αριθ. 10θ). Στην ίδια περίοδο, τέλος, εντάσσεται μία προχοΐσκη άγνωστης προέλευσης στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο[149].

Ο πρωτογεωμετρικός ρυθμός στην Αχαΐα αντιπροσωπευόταν, μέχρι πριν από μερικά χρόνια, από το σύνολο του ταφικού πίθου στο Δερβένι (αριθ. θέσης 11, Εικ. 134)[150] με σχήματα που συναντώνται στην Αχαΐα σε όλη τη διάρκεια των πρώιμων ιστορικών χρόνων.

Κυριαρχεί ο κάνθαρος (επτά παραδείγματα), από τα πιο κοινά αγγεία πόσεως σε όλη τη νοτιοδυτική Ελλάδα στους χρόνους μετά τα τέλη της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου. Ο τονισμός εναλλάξ των δύο αξόνων του

149. Για την παρουσία ενός ύστερου πρωτογεωμετρικού και δύο πρώιμων γεωμετρικών οστράκων από το Άνω Μαζαράκι, πρβλ. Gadolou 2002, 167, 169-170, πίν. 9 το 17, πίν. 12 το 51 και πίν. 16 το 91.

150. Δημοσίευση των αγγείων αυτών έγινε από την Vermeule 1960, 16 κ.ε., πίν. 5· βλ. και Coldstream 1968, 221, πίν. 48.

σώματος στο συγκεκριμένο σχήμα οδήγησε στη διάκριση δύο βασικών τύπων (του ευρύ και του ψηλού) με κοινά χαρακτηριστικά τις κάθετες από το χείλος στο μέσον περίπου του σώματος λαβές, το έντονα έξω νεύον χείλος, το γωνιώδες περίγραμμα του σώματος και τη χαμηλή κωνική βάση, το ύψος της οποίας προσφέρεται και ως χρονολογικό κριτήριο.

Το επόμενο σχήμα ανοικτού αγγείου που αντιπροσωπεύεται είναι ο σκύφος. Το είδος της βάσης οδηγεί στη διάκριση δύο βασικών τύπων, το σκύφο με ελαφρώς δακτυλιόσχημη βάση και τον υψίποδα ή κρατηροειδή σκύφο.

Τέλος, στα κλειστά σχήματα περιλαμβάνονται μία τριφυλλόστομη οινοχόη[151], μία πυξίδα με διακόσμηση ομόκεντρων κύκλων στον ώμο[152] και μία χειροποίητη πρόχους.

Η χειροποίητη πρόχους του εν λόγω ταφικού συνόλου αποτελεί ένα από τα παραδείγματα χειροποίητης κεραμικής που εντάσσονται στην αντίστοιχη παραγωγή της Αχαΐας. Η παρουσίαση της συγκεκριμένης ομάδας κεραμικής θα αποτελέσει ιδιαίτερη ενότητα (Α 4.5).

Τα διακοσμητικά θέματα εντάσσουν το παραπάνω σύνολο στην «κοινή» κεραμική παραγωγή, που παρατηρείται στη νοτιοδυτική Ελλάδα στη διάρκεια της ΠΡΓ περιόδου. Επιπλέον, δείχνουν τη στενή σχέση του πρωτογεωμετρικού ρυθμού της Αχαΐας με την κεραμική της ύστατης μυκηναϊκής περιόδου[153]. Αλλά και ως προς τα σχήματα των αγγείων, το βασικό από αυτά, ο κάνθαρος, βρίσκει τον άμεσο πρόγονό του στον ολόβαφο σκύφο με τις κάθετες λαβές του τέλους της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου[154]. Ο Coldstream αναγνωρίζει ως πρόδρομο του πρωτογεωμετρικού αχαϊκού κανθάρου την κύλικα με κωνικό σώμα της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου[155]. Ωστόσο, η παραπάνω πρόταση αμφισβητείται στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης, όπως θα φανεί από τη συζήτηση των δεδομένων. Εξάλλου, η κύλικα ήταν από τα λιγότερο δημοφιλή σχήματα στη μυκηναϊκή Αχαΐα και εκπροσωπείται από ελάχιστα άβαφα ή μονόχρωμα παραδείγματα[156].

Οι γνώμες των ερευνητών συγκλίνουν υπέρ της χρονολόγησης του ταφικού συνόλου από το Δερβένι στις αρχές του 9ου αι. π.Χ. Διαφοροποιούνται οι Morgan και Hall, οι οποίοι προτείνουν χρονολόγηση των αγγείων στον 8ο αι. π.Χ.[157]. Η χρονολόγηση των αγγείων από το Δερβένι στις αρχές του 9ου αι. π.Χ. συμφωνεί και με την αναγνώρισή τους ως συνόλου κεραμικής της δεύτερης φάσης των «Σκοτεινών Αιώνων» (975-850 π.Χ.) από τον Coulson[158], μετά από σύγκριση με το στρωματογραφημένο υλικό από τα Νιχώρια. Στην ίδια χρονολογική περίοδο εντάσσεται το μεγαλύτερο τμήμα του πρωτογεωμετρικού υλικού από την Αχαΐα[159].

Το εν λόγω ταφικό σύνολο συνδέεται, επομένως, άμεσα με την κεραμική παραγωγή της ύστατης μυκηναϊκής περιόδου, αλλά και χαρακτηρίζει τη μετάβαση από τον ύστερο πρωτογεωμετρικό στον πρώιμο γεωμετρικό ρυθμό της Αχαΐας. Συγκεκριμένα, τα διαγραμμισμένα και δικτυωτά τρίγωνα, οι ομόκεντροι κύκλοι, η διάταξή τους σε μετόπες και η θέση τους στον ώμο των κανθάρων, της οινοχόης και της πυξίδας (Εικ. 135α-β και 136θ-ι) αντικαθίστανται από την εδαφόχρωμη ζώνη με την οριζόντια τεθλασμένη και τις επάλληλες μελανές ταινίες, στον κάνθαρο και στον υψίποδα ή κρατηροειδή σκύφο και στο σκύφο αντίστοιχα (Εικ. 135γ, στ, ε). Στην προκειμένη περίπτωση αντικατοπτρίζεται ένα από τα βασικά στοιχεία μετάβασης του πρωτογεωμετρικού στο γεωμετρικό ρυθμό, όπως αυτό προσδιορίστηκε από τον Coldstream[160], η εμφάνιση μιας ζώνης μοτίβων στην κοιλιά αντί του ώμου τού κατά τα λοιπά

151. Μία πανομοιότυπη οινοχόη προέρχεται από τον φωκικό Μεδεώνα, βλ. Θέμελης 1983, εικ. 4, και μία από τη Μεσσηνία, βλ. Γ. Χατζή-Σπηλιοπούλου, Ο 6ος θαλαμωτός τάφος των Ελληνικών Ανθείας στη Μεσσηνία, στο V. Mitsopoulos-Leon (επιμ.), *Forschungen in der Peloponnes, Akten des Symposions anläßlich der Feier »100 Jahre Österreichisches Archäologisches Institut Athen«, Athen 5.3-7.3 1998*, Athen 2001, εικ. 6α, πίν. 28,4.

152. Το εν λόγω αγγείο έχει περάσει στη βιβλιογραφία (Vermeule 1960, πίν. 5, σχέδ. 38 και Coldstream 1968, 221) ως οινοχόη. Όμως, κατά την εξέτασή του στο Μουσείο Αιγίου διαπιστώθηκε ότι στο χείλος τελειώνει και δεν είναι σπασμένο, οπότε θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι λείπει ο λαιμός και το χείλος και να αναγνωριστεί ως οινοχόη.

153. Πρβλ. Papadopoulos 1979, 128 κ.ε. και σχέδ. 226, 230, 240, 252-253 σε αντιπαραβολή με Εικ. 170.

154. Papadopoulos 1979, 115, σχέδ. 178c.

155. Coldstream 1998, 323.

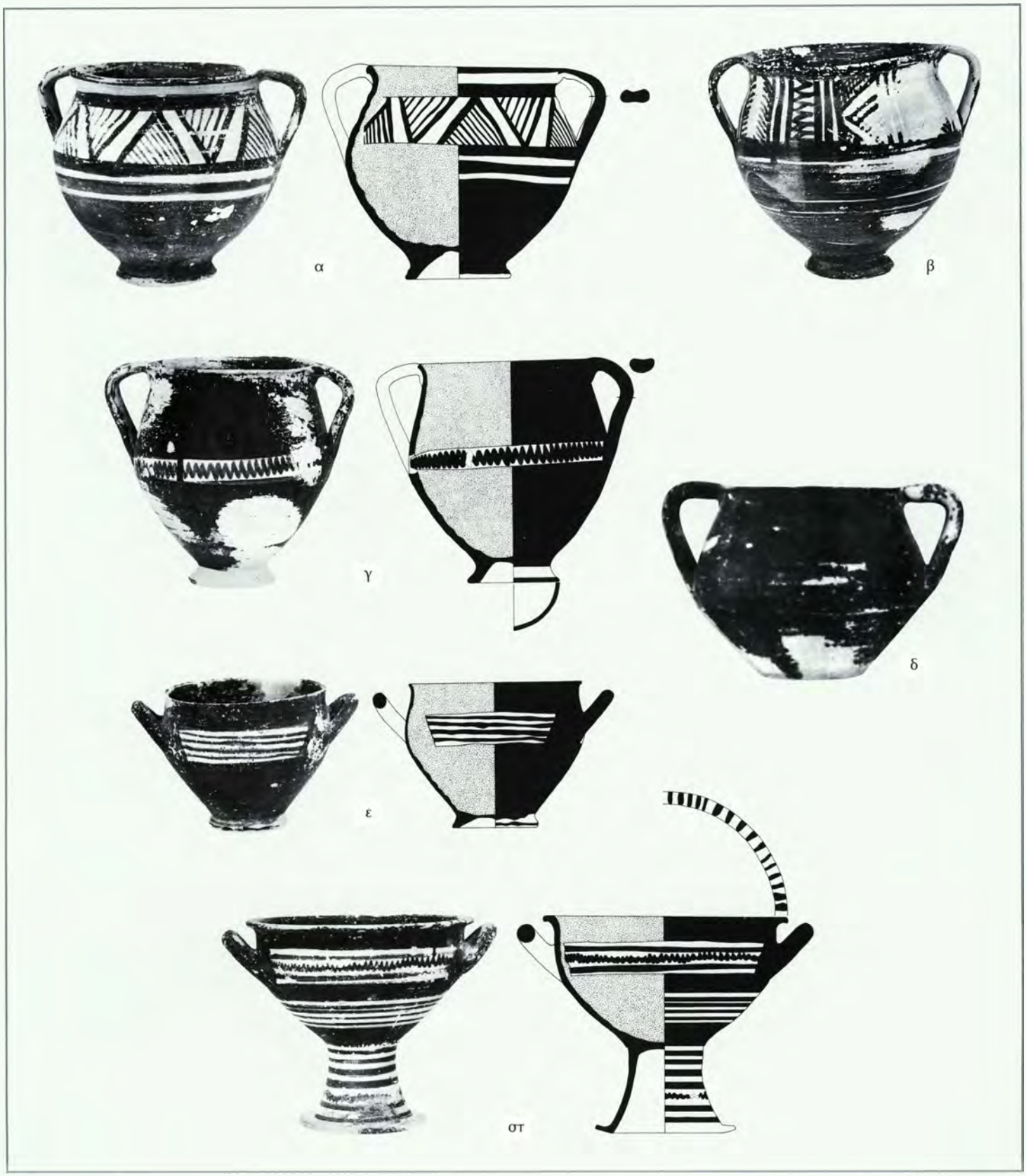
156. Papadopoulos 1979, 117-119, σχέδ. 269d.

157. Morgan - Hall 1996, 175.

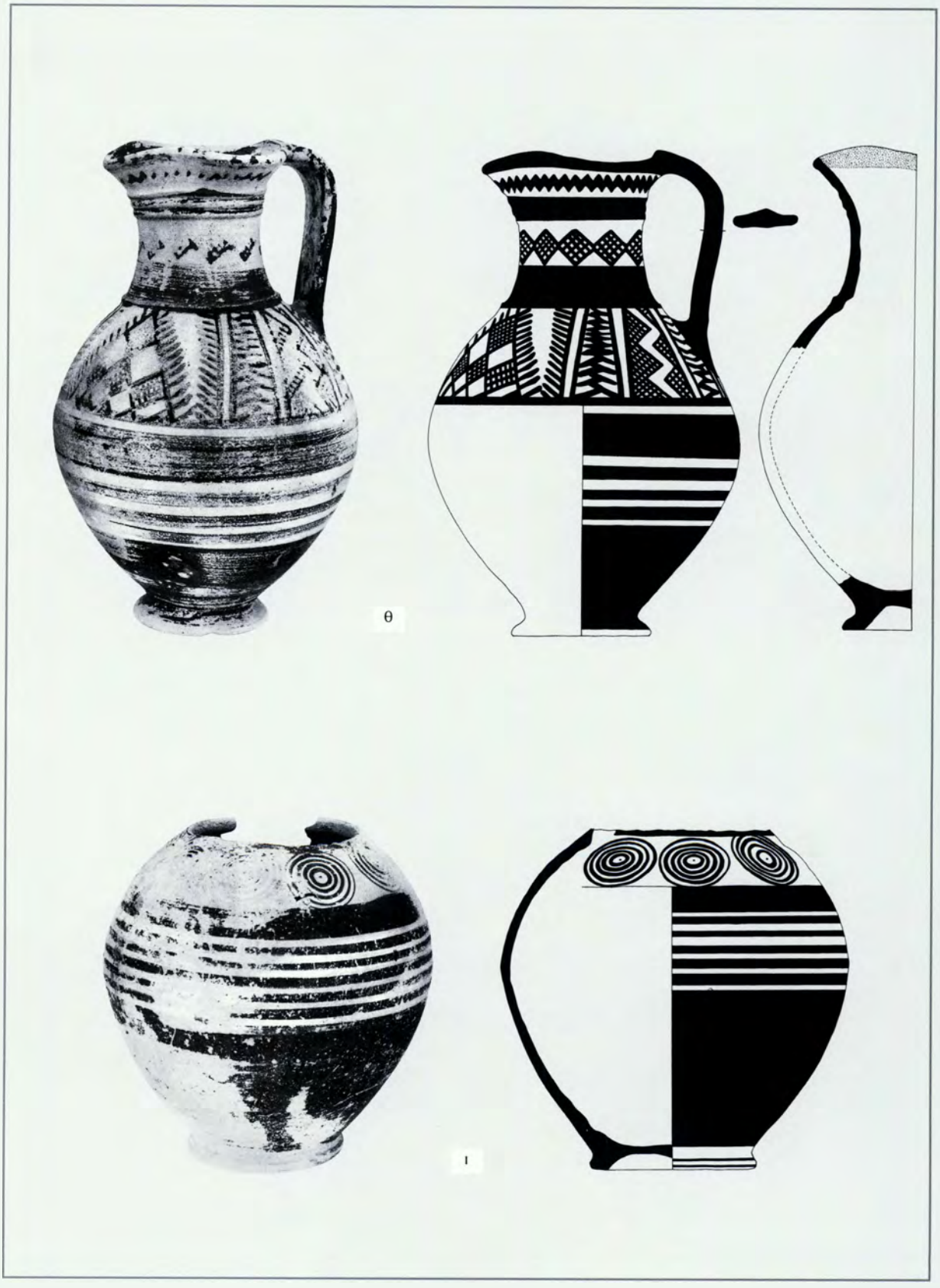
158. *Nichoria* III, 320.

159. Βλ. και Εισαγωγή, 26-27.

160. Coldstream 1968, 9.

Εικ. 135. Αγγεία ταφικού συνόλου Δερβενίου.

Εικ. 136. Αγγεία ταφικού συνόλου Δερβενίου.

ολόβαφου αγγείου. Ωστόσο, η διατήρηση της, αν και χαμηλής, κωνικής βάσης και η βαρύτητα του σχήματος των αγγείων δεν επιτρέπουν την ένταξη του συνόλου στην ΠΓ περίοδο.

Στο ταφικό σύνολο από το Δερβένι αναγνωρίζεται επίσης η παρουσία δύο τάσεων που προσδιορίζουν την κεραμική παραγωγή της Αχαΐας σε όλη τη διάρκεια των πρώιμων ιστορικών χρόνων. Η εκ περιτροπής επικράτηση φωτεινών και σκοτεινών επιφανειών στην οργάνωση της διακοσμημένης επιφάνειας των αγγείων οδηγεί στη διάκριση δύο ομάδων κεραμικής. Η τάση που προσδιορίζεται από την επικράτηση του σκοτεινού βάθους, το οποίο φωτίζεται από την παρουσία μιας εδαφόχρωμης ζώνης, συνήθως στο ύψος των λαβών, πρωτοεμφανίζεται στην ύστατη μυκηναϊκή περίοδο και συγκεκριμένα, στο σχήμα του βαθύ σκύφου[161].

Η παρουσία αυτών των δύο τάσεων αντικατοπτρίζεται με τον καλύτερο τρόπο στην εξέλιξη του σχήματος του κανθάρου, που είναι και το δημοφιλέστερο σχήμα του εργαστηρίου, και πρόκειται να δειχθεί καλύτερα στην εξέταση των διαφόρων φάσεων της εξέλιξης της κεραμικής[162].

Ομάδα κεραμικής από την οδό Πολυχρονιάδη 8 (Αίγιο)

Η έλλειψη στρωματογραφικών δεδομένων από την ανασκαφή της οδού Πολυχρονιάδη[163] οδήγησε στην καταγραφή κατά ομάδες (βλ. και κατάλογο κεραμικής Κ 30-62). Η ομαδοποίηση αυτή έγινε με βάση τα διακοσμητικά θέματα, ενώ για κάθε ομάδα έγινε διαχωρισμός σε σχήματα αγγείων. Όπως είναι φυσικό, η χρονολόγηση που δίνεται είναι σχετική και βασίστηκε σε στυλιστικά κριτήρια και σε συγκρίσεις του υλικού με ανάλογα παραδείγματα από την κεραμική παραγωγή των ίδιων χρόνων της νοτιοδυτικής Ελλάδας.

Όστρακα με διακόσμηση ομόκεντρων κύκλων

Η πρώτη ομάδα που παρουσιάζεται περιλαμβάνει όστρακα με διακόσμηση ομόκεντρων κύκλων από ανοικτά και κλειστά αγγεία (Κ 47-50).

Είναι κατασκευασμένα από πηλό χρώματος ανοικτού καστανού (10YR 8/4), εκτός από δύο (Κ 49) που χαρακτηρίζονται για τον υπόλευκου-πρασινωπού χρώματος πηλό, το χρώμα του οποίου σχετίζεται με το χρώμα του πηλού της οινοχόης από το ταφικό σύνολο του Δερβενίου (Ε ι κ. 136θ). Ο πηλός των οστράκων Κ 47α-δ περιέχει επιπλέον εγκλείσματα. Το μελανό γάνωμα έχει απολεπιστεί σχεδόν σε όλα τα παραδείγματα.

Τα ανοικτά σχήματα που αντιπροσωπεύονται σε αυτή την ομάδα είναι ο κρατήρας (Κ 47) και ο σκύφος (Κ 50). Ο διαχωρισμός γίνεται με βάση το χείλος και το πάχος των σωζόμενων τμημάτων του σώματος. Έτσι, τα όστρακα που αναγνωρίστηκαν ως προερχόμενα από κρατήρες είναι χονδρά και έχουν χείλος επίπεδο στην άνω επιφάνεια με περιχείλωμα. Αυτά από τους σκύφους είναι λεπτότερα και με χείλος έξω νεύον. Οι ομόκεντροι κύκλοι, σχεδιασμένοι με πολλαπλό χρωστήρα, είναι τοποθετημένοι σε μετόπες και διαχωρίζονται με ομάδες μελανών κάθετων γραμμών, κατακόρυφες τεθλασμένες εκατέρωθεν μιας κάθετης γραμμής, ενώ σε δύο όστρακα (Κ 47α και δ) διακρίνεται ομάδα οριζόντιων τεθλασμένων γραμμών σε μετόπη πιθανότατα σε συνδυασμό με μετόπη ομόκεντρων κύκλων. Το τελευταίο στοι-

161. P.A. Mountjoy, *Mycenaean Decorated Pottery*, SIMA 73, Göteborg 1986, 191-192. Το ίδιο χαρακτηριστικό παρατηρείται στην πρώτη φάση της κεραμικής των «Σκοτεινών Αιώνων» στη Μεσσηνία. Στην Αχαΐα, ωστόσο, πρόκειται για συγκεκριμένη τάση, γιατί, όπως θα φανεί και στη συνέχεια αυτής της εργασίας, εμφανίζεται έως και τις αρχές του 7ου αι. π.Χ. στο σχήμα του κανθάρου.

162. Πιθανότατα θα πρέπει να επαναξεταστεί η άποψη του Coulson (Coulson 1991, 58) που αναφέρει ότι «What is Ithacan is the imaginative use of reserved bands to break the severity of the monochrome paint...», κυρίως γιατί η συγκεκριμένη τάση χαρακτηρίζει την κεραμική παραγωγή της Αχαΐας καθ' όλη τη διάρκεια των πρώιμων ιστορικών χρόνων φθάνοντας έως τις αρχές της ΠΑ περιόδου. Και το κυριότερο, έχει αποτελέσει ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά και του μυκηναϊκού αχαϊκού εργαστηρίου κεραμικής.

163. Τα όστρακα των πρωτογεωμετρικών και γεωμετρικών χρόνων βρέθηκαν σε επιχώσεις μαζί με μυκηναϊκά, κλασικά, ελληνιστικά και ορισμένα εφυαλωμένα.

χείο είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον, αφού αποτελεί και χαρακτηριστικό της κεραμικής παραγωγής της ύστατης μυκηναϊκής περιόδου[164].

Τα όστρακα που προέρχονται από το σώμα κλειστών αγγείων, ίσως οινοχοών (Κ 48 και 49) διακοσμούνται με ομάδες ομόκεντρων κύκλων και ομάδες οριζόντιων μελανών γραμμών. Η αποσπασματική όμως διατήρησή τους δεν επιτρέπει τον περαιτέρω προσδιορισμό του τρόπου διάταξής τους. Ανοικτά αγγεία με διακόσμηση ομόκεντρων κύκλων είναι άγνωστα μέχρι στιγμής από την ΠΡΓ περίοδο στην Αχαΐα. Δεν συμβαίνει, ωστόσο, το ίδιο και με τα κλειστά, αφού στο ταφικό σύνολο από το Δερβένι η κατηγορία αυτή εκπροσωπείται από μία πυξίδα[165] με ομάδες ομόκεντρων κύκλων ελεύθερα τοποθετημένες στον ώμο τού κατά τα λοιπά ολόβαφου αγγείου.

Εκτός Αχαΐας, ικανός αριθμός παραδειγμάτων για σύγκριση προέρχεται από την Ιθάκη[166]. Η διακόσμηση με ομόκεντρους κύκλους και ημικύκλια σχεδιασμένα με πολλαπλό χρωστήρα είναι ένα από τα χαρακτηριστικά της πρωτογεωμετρικής κεραμικής από τον Αετό. Τα σχήματα που διακοσμούνται με τα παραπάνω μοτίβα είναι τα κύπελλα με μία ή δύο κάθετες λαβές, οι κρατήρες και οι οινοχόες[167]. Η εμφάνιση των διακοσμητικών θεμάτων των ομόκεντρων ημικυκλίων και κύκλων, σχεδιασμένων με διαβήτη στην Ιθάκη, έχει θεωρηθεί από τον Desborough[168] στοιχείο που δείχνει ότι η περιοχή δεν χαρακτηριζόταν από πλήρη απομόνωση[169]. Θεωρεί ότι το συγκεκριμένο μοτίβο έφθασε στην Ιθάκη μέσω του περίπλου των πελοποννησιακών ακτών και προβάλλει τα ανάλογα παραδείγματα που έχουν βρεθεί στη Μεσσηνία ως ενισχυτικό στοιχείο.

Αρκετά είναι, επίσης, τα παραδείγματα από τη Μεσσηνία. Στον Πίνακα που ακολουθεί έχουν ομαδοποιηθεί όλα τα παραδείγματα οστράκων και τμημάτων αγγείων από τη Μεσσηνία που διακοσμούνται με ομόκεντρους κύκλους ή ημικύκλια[170].

ΑΡΙΘ.	ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ	ΣΧΗΜΑ ΑΓΓΕΙΟΥ	ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ	ΣΕΛ.
20	Άνθεια	Σκύφος	Ομόκεντροι κύκλοι	85
33	»	Πρόχους	Ημικύκλια	87
34	»	Λαιμός και ώμος πρόχου	»	87
215	Καφείριο	Οινοχόη ή πρόχους	»	97
303	Κοκέβι	Αμφορέας	Κύκλοι	102
305	Τραγάνα	Σκύφος	Ημικύκλια	103
306	»	»	»	103
307	»	Χείλος σκύφου	»	103
308	»	»	»	103
312	Κορυφάσιο	Σκύφος	»	104
315	»	Χείλος σκύφου	»	105
320	»	Τμήμα σκύφου	»	105
321	»	»	»	105
322	»	»	»	105
323	»	»	»	105
324	»	»	»	105

164. Πρβλ. Ε. Μαστροκώστας, *Έργον* 1966, 160, εικ. 187α και *ΠΑΕ* 1964, πίν. 64β· 1965, πίν. 174α. Τα παραδείγματα προέρχονται από το Τείχος Δυμαίων.

165. Vermeule 1960, εικ. 5 και σημ. 2. Βλ. και Ε ι κ. 136ι.

166. Heurtley 1932-1933, 44-45. Στο *ΑΔ* 35 (1980), Μελέτες, 129, σημ. 2 σημειώνεται η ύπαρξη ημικυκλίων και σε αδημοσίευτο θραύσμα πρωτογεωμετρικού αγγείου στο Μουσείο Αγρινίου. Πρβλ. και Coldstream 1968, 222, πίν. 47d.

167. Heurtley 1932-1933, σχέδ. 18, 20, πίν. 3-6.

168. Desborough 1972, 246.

169. Ο Desborough (Desborough 1952, 280) θεωρεί την εμφάνιση του συγκεκριμένου μοτίβου στην Ιθάκη ως έμμεση επίδραση από την Αττική.

170. Coulson 1986. Οι αριθμοί της πρώτης στήλης είναι οι αριθμοί του καταλόγου της δημοσίευσης.

ΑΡΙΘ.	ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ	ΣΧΗΜΑ ΑΓΓΕΙΟΥ	ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ	ΣΕΛ.
325	Κορυφάσιο	Τμήμα σκύφου	Ημικύκλια	106
332	»	Τμήμα αμφορέα	»	106
333	»	Οινοχόη ή πρόχους	»	107
334	»	Τμήμα κλειστού αγγείου (;)	»	107
344	Νιχώρια	Τμήμα σκύφου	»	108
345	»	»	»	108
346	»	»	»	108

Εκτός από τα παραπάνω παραδείγματα, πρέπει να προστεθεί και ένας ακόμη σκύφος από τα Νιχώρια με ομόκεντρους κύκλους στη ζώνη των λαβών, καθώς και ένας από μία πρωτογεωμετρική ταφή στον 6ο θαλαμωτό τάφο των Ελληνικών της Άνθειας[171].

Το σχήμα στο οποίο συναντάται η παραπάνω διακόσμηση στη Μεσσηνία είναι αυτό του σκύφου και λιγότερο της οινοχόης ή της πρόχου, ενώ στον ώμο ενός αμφορέα οι ομόκεντροι κύκλοι συνδυάζονται με άλλα διακοσμητικά θέματα. Όλα τα παραδείγματα χρονολογούνται στη δεύτερη φάση των «Σκοτεινών Αιώνων» της Μεσσηνίας (975-850 π.Χ.), στο ίδιο δηλαδή χρονολογικό πλαίσιο που εντάσσεται και το ταφικό σύνολο από το Δερβένι.

Η σύγκρισή τους με τα ανάλογα παραδείγματα από την Αχαΐα οδηγεί σε δύο παρατηρήσεις: 1) στη Μεσσηνία κυριαρχούν τα ομόκεντρα ημικύκλια και όχι τόσο οι κύκλοι, σχεδιασμένα με πολλαπλό χρωστήρα αλλά και με ελεύθερο χέρι, και 2) τα δύο εργαστήρια διαφοροποιούνται ως προς τη διάταξη των εν λόγω μοτίβων. Στην Αχαΐα οι ομόκεντροι κύκλοι τοποθετούνται σε μετόπες, ενώ στη Μεσσηνία είναι περισσότερο ελεύθεροι.

Η επόμενη περιοχή που παρέχει συγκριτικά στοιχεία για το συγκεκριμένο σύνολο από την Αχαΐα είναι η Λακωνία, της οποίας τα παραδείγματα παρατίθενται στον Πίνακα που ακολουθεί[172].

ΑΡΙΘ.	ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ	ΣΧΗΜΑ ΑΓΓΕΙΟΥ	ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ	ΣΕΛ.
20	Αμύκλαι	Σκύφος	Ομόκεντροι κύκλοι σε μετόπες	67
141	Ορθία	»	»	72
197	»	»	»	75
198	»	»	»	75
199	»	»	»	75
204	»	»	»	75
205	»	»	»	75
243	Αμύκλαι	»	»	76
254-255	Ορθία	Σκύφοι	Ομόκεντροι κύκλοι	77
264	Αθηνά	Σκύφος	»	77
290-291	Αμύκλαι	Κρατήρες	»	78
298	Ορθία	Κρατήρας	»	79
432-434	Αμύκλαι	Οινοχόες	»	83
440-441	»	»	»	83
445-447	»	»	»	83
454	Αθηνά	Οινοχόη	»	83
458	»	»	»	83
459-463	»	Οινοχόες	»	83

171. *Nichoria* III, 77, P893. Χατζή-Σπηλιοπούλου, ό.π. (υποσημ. 151), 293, εικ. 6β, πίν. 28,5.

172. Coulson 1985. Οι αριθμοί της πρώτης στήλης είναι οι αριθμοί του καταλόγου της δημοσίευσης.

Χαρακτηριστικό της παραπάνω ομάδας είναι οι ομόκεντροι κύκλοι διατεταγμένοι σε μετόπες, που εναλλασσόμενες με δικτυωτό τοποθετημένο σε κάθετο στενό πλαίσιο διαμορφώνουν τρίγλυφα.

Από την παράθεση των παραπάνω παραδειγμάτων προκύπτει ότι η ομάδα των οστράκων με διακόσμηση ομόκεντρων κύκλων από το Αίγιο σχετίζεται περισσότερο με τα παραδείγματα από τη Λακωνία[173]. Με την ίδια περιοχή σχετίζεται και ως προς τα σχήματα, δηλαδή τους κρατήρες και τους σκύφους από τα ανοικτά και την οινοχόη από τα κλειστά. Ίδια αντίληψη ανάμεσα στις δύο περιοχές παρατηρείται και ως προς τη διάταξη του συγκεκριμένου μοτίβου στην επιφάνεια των αγγείων με το σύστημα των μετοπών.

Το διαφορετικό στοιχείο, που προσδιορίζει και το χαρακτήρα του κάθε εργαστηρίου, είναι ο τρόπος με τον οποίο οι μετόπες αυτές διαχωρίζονται, ώστε να δημιουργηθούν τα τρίγλυφα. Στη Λακωνία ως διαχωριστικό χρησιμοποιείται το δικτυωτό σε κάθετη διάταξη, ένα παραπληρωματικό διακοσμητικό θέμα από τα πιο συχνά του συγκεκριμένου εργαστηρίου[174]. Αντίθετα, στην Αχαΐα ως διαχωριστικό των μετοπών με τους ομόκεντρους κύκλους χρησιμοποιούνται οι ομάδες κάθετων ή οριζόντιων γραμμών (Κ 47 και 50), αλλά και η κάθετη κροσσωτή γραμμή (fringed vertical line), στοιχείο που παραπέμπει στο κροσσωτό τρίγωνο της οινοχόης του ταφικού συνόλου του Δερβενίου (Ε ι κ. 136θ και 170) και είναι από τα χαρακτηριστικότερα του εργαστηρίου. Και τα δύο, τέλος, διαχωριστικά μοτίβα των μετοπών παραπέμπουν στην αχαϊκή μυκηναϊκή κεραμική παραγωγή[175].

Ο Coulson[176] σημειώνει ότι το διακοσμητικό θέμα των ομόκεντρων κύκλων δεν είναι τυπικό μεσσηνιακό στοιχείο. Η εμφάνισή του μάλιστα σε ένα σκύφο με ψηλό κωνικό πόδι από την Άνθεια[177], σχήμα όχι κοινό στη Μεσσηνία των χρόνων αυτών, τον οδηγεί να αναγνωρίσει επίδραση από την Αττική ή την Αργολίδα τόσο όσον αφορά στο συγκεκριμένο μοτίβο όσο και στο σχήμα του αγγείου. Ωστόσο, η διαπίστωση της ύπαρξης του ίδιου μοτίβου στη Λακωνία[178] σε συνδυασμό με την επίδραση που έχει αναγνωρίσει στην κεραμική παραγωγή της δεύτερης φάσης των «Σκοτεινών Αιώνων» της Μεσσηνίας από τη Λακωνία[179] τον κάνει να αναρωτηθεί: «whether the motif of concentric circles was introduced into Messenia via Sparta or directly from Athens».

Ομάδα σκύφων με οριζόντια τεθλασμένη σε εδαφόχρωμη ζώνη (Κ 54-57)

Πρόκειται για τη δεύτερη ομάδα οστράκων από την οδό Πολυχρονιάδη 8 στο Αίγιο (Κ 54-57) που ανήκει στην ΠΡΓ περίοδο. Τα όστρακα, που σώζουν και τμήμα της οριζόντιας κυλινδρικής λαβής, προέρχονται από σκύφους εκτός από δύο τμήματα από το χείλος αγγείων (Κ 55γ και 57γ) που προέρχονται, πιθανότατα, από μόνωτα κύπελλα ανάλογα των κυπέλλων τύπου Ε με την οριζόντια τεθλασμένη γραμμή σε εδαφόχρωμη ζώνη κάτω από το χείλος, που προέρχονται από τη Μεσσηνία και την Ιθάκη[180]. Όλα είναι κατασκευασμένα από καστανό πηλό που παρουσιάζει χρωματική διαβάθμιση από ανοικτός έως σκούρος (7.5YR 7/4 ή 7/5) και χαρακτηρίζονται για το καλής ποιότητας μελανό γάνωμα. Κύριο και μοναδικό διακοσμητικό θέμα είναι αυτό της οριζόντιας τεθλασμένης γραμμής σε εδαφόχρωμη ζώνη που καταλαμβάνει το

173. Η ύπαρξη κοινών στοιχείων ανάμεσα στην Αχαΐα και τη Λακωνία έχει ήδη σημειωθεί από τον Snodgrass (Snodgrass 1971, 87) και τον Coldstream (Coldstream 1968, 222), όπως και αυτή μεταξύ Ιθάκης και Λακωνίας. Επίσης, ο Coulson (Coulson 1986, 76) αναγνώρισε επίδραση της Λακωνίας στην κεραμική παραγωγή της δεύτερης φάσης των «Σκοτεινών Αιώνων» στη Μεσσηνία.

174. Πρβλ. Coulson 1985, πίν. 6-7, 9, 10, 12-15. Πρβλ. και Coldstream 1968, 222, όπου αναγνωρίζεται το μοτίβο του «fringed triangle» ως επιβίωση της τοπικής μυκηναϊκής παράδοσης, ενώ σημειώνεται η χρήση του σε κάθετες μετόπες στην Ιθάκη (ό.π., εικ. 47g) και επίσης σε οινοχόη από τη Σαλμώνη της Ολυμπίας.

175. Πρβλ. Papadopoulos 1979, 128, όπου η χρησιμοποίηση «dotted or fringed» μοτίβων αναγνωρίζεται ως ένα από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του αχαϊκού εργαστηρίου της ύστατης μυκηναϊκής περιόδου.

176. *Nichoria* III, 77. Coulson 1986, 32.

177. Coulson 1986, 31, σχέδ. 5-6, πίν. 3e-f.

178. *Nichoria* III, 77.

179. Βλ. Coulson 1986, 55.

180. Heurtley 1932-1933, σχέδ. 19.

διάστημα μεταξύ των λαβών, ενώ σε δύο περιπτώσεις (Κ 55γ και 57γ) τοποθετείται κάτω ακριβώς από το χείλος που διαμορφώνεται με επίπεδη την άνω επιφάνεια και έντονα έξω νεύον.

Το διακοσμητικό θέμα της οριζόντιας τεθλασμένης σε εδαφόχρωμη ζώνη στο ύψος των λαβών είναι από τα πιο χαρακτηριστικά του πρωτογεωμετρικού ρυθμού όχι μόνο στην Αχαΐα, αλλά και σε ολόκληρη τη νοτιοδυτική Ελλάδα. Αποτελεί, επιπλέον, ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της «Δυτικής Κοινής» των χρόνων αυτών. Στην Αχαΐα συναντάται στον κάνθαρο από το Δερβένι και στον υψίποδα ή κρατηροειδή σκύφο (Ειικ. 135γ και στ). Είναι η πρώτη φορά, ωστόσο, που χρησιμοποιείται σε συνδυασμό με το σχήμα του σκύφου με τις οριζόντιες κυλινδρικές λαβές, αν και το συγκεκριμένο σχήμα εκπροσωπείται στην ομάδα του Δερβενίου (Ειικ. 135ε), και μάλιστα με διακόσμηση στην ίδια αντίληψη (εδαφόχρωμη μετόπη με τέσσερις οριζόντιες μελανές γραμμές στο ύψος των λαβών). Ανάλογοι στο σχήμα θα πρέπει να είναι και οι σκύφοι από τους οποίους προέρχονται τα όστρακα της οδού Πολυχρονιάδη 8.

Πανομοιότυποι σχεδόν με τον κάνθαρο με την οριζόντια τεθλασμένη γραμμή σε εδαφόχρωμη ζώνη της ομάδας του Δερβενίου είναι ένας κάνθαρος από το πρωτογεωμετρικό νεκροταφείο στη Γαβαλού και ένας από την Καλυδώνα της Αιτωλοακαρνανίας στο Μουσείο του Αγρινίου[181].

Στη Μεσσηνία, μόνο δύο παραδείγματα από την Τραγάνα ανήκουν σε αυτή την κατηγορία, αν και η οριζόντια τεθλασμένη εμφανίζεται σε διάφορα σχήματα και συχνά ως παραπληρωματικό διακοσμητικό θέμα και αποτελεί ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά τόσο της πρώτης όσο και της δεύτερης φάσης των «Σκοτεινών Αιώνων»[182]. Ιδιαίτερα θα πρέπει να σημειωθεί η παρουσία της σε εδαφόχρωμη ζώνη κάτω από το χείλος σε δύο μόνωτα κύπελλα από τις Ρίζες[183] που βρίσκουν ακριβή παράλληλα στην Ιθάκη. Επίσης στον ώμο μιας προχοΐσκης από την Άνθεια[184].

Στη Λακωνία το διακοσμητικό θέμα της τεθλασμένης σε εδαφόχρωμη ζώνη χαρακτηρίζει τους βαθείς σκύφους του τύπου Α1, ενώ ως παραπληρωματικό μοτίβο εμφανίζεται σε θραύσμα από το χείλος μιας οινοχόης από τις Αμύκλες[185].

Στην Ιθάκη οριζόντια τεθλασμένη γραμμή σε εδαφόχρωμη ζώνη τοποθετείται κάτω από το χείλος των μόνωτων κυπέλλων της κατηγορίας Ε[186] και ως παραπληρωματικό διακοσμητικό θέμα στον ώμο οινοχοών[187]. Επίσης στον ώμο μιας υπομυκηναϊκής οινοχόης από την Ηλεία, η οποία βρίσκει παράλληλα στην ύστατη μυκηναϊκή κεραμική παραγωγή της Κεφαλονιάς και της Αχαΐας[188].

Το σχήμα του σκύφου από το οποίο προέρχονται τα υπόλοιπα όστρακα της οδού Πολυχρονιάδη 8, το οποίο αντιπροσωπεύεται στην ομάδα του Δερβενίου, παραπέμπει στην κεραμική παραγωγή των πρωτογεωμετρικών χρόνων της Αργολίδας[189] και όχι σε αυτήν της Κορίνθου, όπως αναφέρει ο Desborough[190], μια και η Κόρινθος κατά την ίδια περίοδο επηρεάζεται τόσο από την Αττική όσο και από την Αργολίδα[191].

Η οριζόντια τεθλασμένη γραμμή συναντάται στην Αττική στο χείλος των κυάθων της ΠΡΓ περιόδου[192] και αργότερα σε ζώνη στο χείλος ανοικτών αγγείων, καθώς και στη ζώνη των λαβών. Δεν απουσιάζει και από την Κόρινθο[193], όπου συνήθως η οριζόντια τεθλασμένη γραμμή σε ζώνη οριοθετείται με μία ή δύο εδα-

181. Βλ. Σταυροπούλου 1980, πίν. 38γ, όπου σημειώνεται στη σ. 129 η δημοτικότητα της οριζόντιας τεθλασμένης, και Ε. Μαστροκώστας, *ΑΔ* 17 (1961-1962), Χρονικά, πίν. 212α, αριθ. 1.
182. Coulson 1986, 28, 52, σχέδ. 17, 310-311.
183. Ό.π., 83, αριθ. 11-12, σχέδ. 4 και πίν. 2.
184. Χατζή-Σπηλιοπούλου, ό.π. (υποσημ. 151), 293, εικ. 6δ, πίν. 28,5.
185. Coulson 1985, πίν. 6c (17Ac) / 9g (4Am) και πίν. 14i (417Am).
186. Heurtley 1932-1933, σχέδ. 19.
187. Ό.π., πίν. 6, 80-82.
188. Eder 2001, 67-68, εικ. 9 και 12.
189. Courbin 1966, 213, πίν. 56-59.
190. Desborough 1972, 248.
191. Coldstream 1968, 91-111. Για το σχήμα του σκύφου και την εξέλιξή του στην κεραμική παραγωγή της Κορίνθου, πρβλ. Pfaff 1999, 62-64, όπου παρουσιάζονται τα παραδείγματα από το ιερό της Δήμητρας και Κόρης και εξετάζονται οι σχέσεις τους τόσο με τα παλαιότερα ευρήματα από την ίδια την Κόρινθο όσο και με τα αντίστοιχα παραδείγματα του σχήματος στη βορειοανατολική Πελοπόννησο και στην Αττική.
192. Desborough 1952, 274, πίν. 1. *Kerameikos* I, πίν. 23, 38.
193. *Corinth* VII, I, 1-5, πίν. 1. Ο Desborough (Desborough 1952, 211) σημειώνει την πιθανότητα αμφίδρομης ανταλλαγής στοιχείων, όσον αφορά στα σχήματα και τη διακόσμηση, μεταξύ της Αττικής και της Κορινθίας.

φόχρωμες ταινίες άνω και κάτω. Το τελευταίο στοιχείο είναι αυτό που παραπέμπει στην Αττική, σε αντίθεση με την Αχαΐα, όπου κυριαρχεί σε μία μόνον εδαφόχρωμη ζώνη. Η παρουσία, ωστόσο, του διακοσμητικού θέματος της οριζόντιας τεθλασμένης γραμμής στη ζώνη των λαβών των ανοικτών αγγείων του πρωτογεωμετρικού ρυθμού της νοτιοδυτικής Ελλάδας[194], και ακόμη παλαιότερα στην ύστατη μυκηναϊκή περίοδο της Αχαΐας[195] και της Κεφαλονιάς[196] δεν θα πρέπει να οδηγήσει στην αναζήτηση κάποιας εξωτερικής επίδρασης προκειμένου να ερμηνευθεί η παρουσία του[197].

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να αναφερθούν δύο ακόμη όστρακα που ανήκουν στην ΠΡΓ περίοδο. Πρόκειται για τα θραύσματα Κ 32 και 34. Το πρώτο προέρχεται από το σώμα μεγάλου σκύφου. Σώζει και τμήμα της μίας κυλινδρικής, σχεδόν κάθετης στο σώμα του αγγείου λαβής. Ο πηλός του είναι ανοικτός καστανός και φέρει μελανό γάνωμα. Στην αρχή της ζώνης των λαβών διακρίνονται τρεις ομάδες ανά δύο κατά κορυφήν ενωμένων δικτυωτών τριγώνων διατεταγμένων σε κάθετη μετόπη. Μελανό γάνωμα διακρίνεται κάτω από τις λαβές. Αυτός ακριβώς ο περιορισμός της διακόσμησης στο ύψος των λαβών με το υπόλοιπο σώμα του αγγείου μελαμβαφές είναι που διαφοροποιεί το συγκεκριμένο όστρακο από τα υπόλοιπα της ίδιας ομάδας και το κατατάσσει στην πρώιμη ΠΡΓ περίοδο.

Το δεύτερο είναι τμήμα από το σώμα κανθάρου του ευρύ τύπου. Σώζει τμήμα του έξω νεύοντος χείλους, του σώματος και τη μία κάθετη, ταινιωτή λαβή. Στη ζώνη των λαβών διακρίνονται ίχνη διαγραμμισμένων τριγώνων και κάτω από τη λαβή μελανό γάνωμα. Η ταύτιση έγινε ύστερα από σύγκριση ανάμεσα στο εν λόγω θραύσμα και τον κάνθαρο ΑΜΑ 488 (Εικ. 135α) από το Δερβένι. Παρατηρήθηκε απόλυτη ομοιότητα τόσο στο σχήμα και στη διακόσμηση όσο και στο χρώμα του πηλού, καθώς και στον τρόπο απολέπισης του μελανού γανώματος.

Πρόδρομοι του τύπου του σκύφου Κ 32 θεωρούνται οι βαθείς σκύφοι με οριζόντιες ή κάθετες λαβές που ξεκινούν από την ΥΕ IIIB1 και συνεχίζουν έως και την ύστατη μυκηναϊκή περίοδο στην Αχαΐα[198]. Τα συνήθη διακοσμητικά θέματα στο παραπάνω σχήμα είναι η οριζόντια αλυσίδα απλών ή διπλών ρόμβων, η οριζόντια τεθλασμένη γραμμή, τα ημικύκλια και η σπείρα.

Ομάδα οστράκων με διακόσμηση δικτυωτών και διαγραμμισμένων τριγώνων και ρόμβων (Εικ. 59-69)

Η ομάδα της οδού Πολυχρονιάδη 8, στην οποία εντάσσονται τα παραπάνω όστρακα, περιλαμβάνει μεγάλο αριθμό οστράκων και τμημάτων ανοικτών και κλειστών αγγείων με διακόσμηση δικτυωτών και διαγραμμισμένων τριγώνων, καθώς και αλυσίδες δικτυωτών ρόμβων.

Η συγκεκριμένη ομάδα τοποθετείται στα τέλη της ΠΡΓ περιόδου και αποτελεί ένα στάδιο μετάβασης του πρωτογεωμετρικού στον πρώιμο γεωμετρικό ρυθμό της Αχαΐας. Τα διακοσμητικά θέματα και ο τρόπος διάταξής τους βρίσκονται ανάμεσα στους κανθάρους της ομάδας του Δερβενίου, με ανάλογη διακόσμηση στη ζώνη των λαβών και μελανό το κατώτερο τμήμα του σώματος, και τον κάνθαρο από το Δρέπανο (Κ 11), που χαρακτηρίζεται για την εξάπλωση των ίδιων διακοσμητικών θεμάτων σε περισσότερες από μία ζώνες, στοιχείο που δίνει στο αγγείο μεγαλύτερη φωτεινότητα και το κατατάσσει σε μεταγενέστερη χρονολογικά βαθμίδα. Όπως θα δειχθεί και στην αντίστοιχη ενότητα, στην ίδια με τον κάνθαρο από το Δρέπανο χρονολογική ενότητα εντάσσονται ορισμένα όστρακα, επίσης από την οδό Πολυχρονιάδη 8.

Τα παραπάνω διακοσμητικά θέματα διατάσσονται στην επιφάνεια του αγγείου σε ζώνες ή σε συστήματα τριγλύφων και μετοπών. Οι οριζόντιες ζώνες διακόσμησης διαχωρίζονται με ομάδες οριζόντιων μελανών γραμμών. Ακόμη σπανιότερα εμφανίζεται η κάθετη τεθλασμένη. Τα σχήματα που αντιπροσωπεύονται είναι αυτά του κρατήρα (Κ 30, 33α-δ, 35α-γ, 38α-η, 39α-θ), του σκύφου (Κ 36 και

194. Βοκοτοπούλου 1969. Coldstream 1968, πίν. 48.
195. Papadopoulos 1979, 128.
196. Μαρινάτος 1932, πίν. 11 το 154. Πρβλ. και Desborough 1972, 246, όπου διατυπώνεται η ίδια άποψη.
197. Πρβλ. και Coulson 1985, 64.
198. Papadopoulos 1979, 111-115, πίν. 177-78, 267.

37α-ι) και, από τα κλειστά, της οινοχόης (Κ 40α-η, 41α-ε, 43-44, 45α-στ) και του αμφορίσκου (Κ 42). Είναι κατασκευασμένα από πηλό χρώματος καστανέρυθρου και καστανού από ανοικτό έως σκούρο (7.5YR 8/4 έως 7.5YR 7/6). Τα περισσότερα φέρουν επίχρισμα. Το μελανό γάνωμα έχει απολεπιστεί στα περισσότερα παραδείγματα. Στην ίδια ομάδα εντάσσεται και ένα όστρακο από το σώμα κρατήρα (Κ 71) που προέρχεται από τη σωστική ανασκαφή στην οδό Εισοδίων 29 στο Αίγιο[199], το οποίο σώζει κάθετη τεθλασμένη γραμμή και διπλή κάθετη αλυσίδα δικτυωτών ρόμβων επίσης σε μετόπες.

Τόσο τα σχήματα των αγγείων όσο και τα διακοσμητικά θέματα της εν λόγω ομάδας εντάσσουν το σύνολο στη «Δυτική Κοινή» της νοτιοδυτικής Ελλάδας των πρώιμων ιστορικών χρόνων. Χαρακτηριστική, όσον αφορά στην παραπάνω διαπίστωση, είναι η πανομοιότυπη διάταξη των μοτίβων στον ύστερο πρωτογεωμετρικό κρατήρα από την Πυλήνη της Αιτωλοακαρνανίας[200] και στο όστρακο Κ 71. Με την αντίστοιχη κεραμική παραγωγή της Αιτωλοακαρνανίας σχετίζονται επίσης όσον αφορά στα διακοσμητικά θέματα της κάθετης και οριζόντιας τεθλασμένης γραμμής αλλά και της αλυσίδας ρόμβων[201].

Τα ίδια διακοσμητικά θέματα χαρακτηρίζουν και την κεραμική παραγωγή της ΠΡΓ περιόδου της Ιθάκης[202], ενώ αποτελούν, μαζί με τους σχηματισμούς δικτυωτών τριγώνων, ένα από τα χαρακτηριστικά της δεύτερης φάσης των «Σκοτεινών Αιώνων» της Μεσσηνίας[203]. Είναι, ωστόσο, ο συνδυασμός και η τοποθέτηση αυτών των διακοσμητικών θεμάτων σε μετόπες που συνδέει την Αχαΐα ακόμη περισσότερο με τα ανάλογα λακωνικά παραδείγματα[204]. Όπως σημειώθηκε και στην ομάδα των ομόκεντρων κύκλων, το στοιχείο που διαφοροποιεί τις δύο περιοχές είναι το διαχωριστικό στοιχείο των μετοπών, δικτυωτό σε κάθετη διάταξη για το λακωνικό εργαστήριο και κάθετη τεθλασμένη κυρίως για το αχαϊκό.

Ωστόσο, όπως και στην περίπτωση των ομόκεντρων κύκλων, έτσι και σε αυτή των δικτυωτών και διαγραμμισμένων τριγώνων και ρόμβων τα πρότυπα βρίσκονται στο θεματολόγιο των διακοσμητικών θεμάτων της ύστατης μυκηναϊκής αχαϊκής κεραμικής παραγωγής[205].

Αν και τα συγκεκριμένα διακοσμητικά θέματα συναντώνται και στον αττικό πρωτογεωμετρικό Κεραμεικό[206], ο τρόπος συνδυασμού και διάταξης αυτών στην επιφάνεια του αγγείου διέπεται από τελείως διαφορετική αντίληψη και είναι αυτή που δίνει τη δυνατότητα να αναγνωριστεί ένα ξεχωριστό εργαστήριο εντεταγμένο βέβαια στο πλαίσιο της «Δυτικής Κοινής», αλλά διαφοροποιημένο από τα εργαστήρια της ανατολικής Ελλάδας.

Αίγιο, οδός Κολοκοτρώνη 16 (αριθ. θέσης 10θ)

Τέσσερα αγγεία από την παραπάνω θέση χρονολογούνται στην ΠΡΓ περίοδο (Κ 73-75 και 77). Πρόκειται για έναν κάνθαρο του ευρύ τύπου, ένα μελαμβαφή σκύφο, μία χειροποίητη πρόχου[207] και έναν υψίποδα σκύφο.

Ο κάνθαρος του ευρύ τύπου (Κ 73) χαρακτηρίζεται για το ελαφρώς έξω νεύον, ενιαίου περιγράμματος με το σώμα χείλος, τις ταινιωτές, ημικυκλικής διατομής, κάθετες από το χείλος στο μέσον περί-

199. Το συγκεκριμένο όστρακο βρέθηκε μαζί με άλλα γεωμετρικών χρόνων, καθώς και όστρακα τύπου «Θάψου» σε επιχώσεις κατά την ανασκαφή του παραπάνω οικοπέδου.
200. Ε. Μαστροκώστας, *ΑΔ* 22 (1967), Χρονικά, πίν. 228ε.
201. Βοκοτοπούλου 1969, 92, σχέδ. 4. Σταυροπούλου 1980, πίν. 38β.
202. Heurtley 1932-1933, 59, σχέδ. 40.
203. Coulson 1986, 28 κ.ε. Βλ. και κρατήρα από την Άνθεια στο Χατζή-Σπηλιοπούλου, ό.π. (υποσημ. 151), 293, εικ. 6γ, πίν. 28,5.
204. Coulson 1985, 37, 44, 48, 51, 61, σχέδ. 1-4, και πίν. 6-7, 10, 12-16. Desborough 1972, 250.
205. Papadopoulos 1979, 128. Χαρακτηριστική είναι, εξάλλου, η παρουσία των εν λόγω μοτίβων και στα αγγεία από τους τάφους της Λακκίθρας, των Μεταξάτων και των Διακάτων στην Κεφαλονιά, βλ. Μαρινάτος 1932, πίν. 6,25, πίν. 7,69, πίν. 9,142, πίν. 10,145, και Σ. Μαρινάτος, Αι εν Κεφαλληνία ανασκαφαί Göekoop, *ΑΕ* 1933, πίν. 1· ο ίδιος, *ΑΔ* 5 (1919), εικ. 19-20.
206. Desborough 1952, πίν. 3, 6, 7, 9.
207. Από αυτά, η χειροποίητη πρόχους Κ 75 θα εξεταστεί μαζί με τα υπόλοιπα χειροποίητα αγγεία των πρώιμων ιστορικών χρόνων από την Αχαΐα.

που του σώματος λαβές και τη χαμηλή κωνική βάση. Είναι μελαμβαφής με μόνη διακόσμηση μία εδαφόχρωμη ζώνη με οριζόντια μελανή τεθλασμένη γραμμή στο ύψος γένεσης των λαβών. Αντίστοιχο παράδειγμα είναι ο κάνθαρος του ψηλού τύπου από το Δερβένι (Εικ. 135γ). Ενδιαφέρον είναι ότι το συγκεκριμένο αγγείο είναι το πρώτο μέχρι στιγμής παράδειγμα κανθάρου ευρύ τύπου με εδαφόχρωμη ζώνη που φέρει οριζόντια τεθλασμένη γραμμή. Η ίδια διακόσμηση συναντάται και στο σχήμα του σκύφου (πρβλ. την αντίστοιχη ομάδα οστράκων από την οδό Πολυχρονιάδη 8 στο Αίγιο, Κ 54-57).

Ο μελαμβαφής σκύφος (Κ 74) χαρακτηρίζεται για το ελαφρώς έξω νεύον, ενιαίου περιγράμματος με το σώμα χείλος, τις κυλινδρικές, κάθετες σχεδόν στον ώμο, λαβές και την επίπεδη βάση. Ως προς το σχήμα του σώματος συγκρίνεται με τους δύο σκύφους από το Δερβένι, με την εδαφόχρωμη ζώνη στο ύψος των λαβών, που φέρει στον έναν οριζόντια μελανά γραμμίδια και στον άλλο οριζόντια τεθλασμένη γραμμή (Εικ. 135ε-στ).

Με τον τελευταίο συγκρίνεται ακόμη περισσότερο ο σκύφος Κ 77. Χαρακτηρίζεται για το έξω νεύον χείλος, τις κυλινδρικές, κάθετες στο σώμα του αγγείου, λαβές και το ευρύ κωδωνόσχημο σώμα. Ιδιαίτερη είναι η παρουσία της χαμηλής κωνικής βάσης που βρίσκεται ένα βήμα πριν από την ψηλή κωνική βάση του αντίστοιχου σκύφου από το Δερβένι (Εικ. 135στ). Η μετόπη με την αλυσίδα διαγραμμισμένων ρόμβων στη ζώνη των λαβών το εντάσσει στην ομάδα οστράκων με διακόσμηση διαγραμμισμένων και δικτυωτών τριγώνων και ρόμβων από την οδό Πολυχρονιάδη 8 (Εικ. 59-69).

Προχοΐσκη

Χαρακτηρίζεται για το έξω νεύον χείλος, το στενό και κοντό λαιμό, την ταινιωτή, κάθετη από το χείλος στο σώμα λαβή και το σφαιρικό προς ωοειδές σώμα, που στενεύει καταλήγοντας σε χαμηλή δακτυλιόσχημη βάση. Είναι μελαμβαφής, με μία κυματοειδή γραμμή στον εδαφόχρωμο ώμο και τρεις εδαφόχρωμες ζώνες στο υπόλοιπο σώμα, και συγκρίνεται με αντίστοιχα παραδείγματα από το Λευκαντί, το Άργος, τη Θήβα, τους Δελφούς και την Τεγέα[208].

Το σχήμα, αν και δεν έχει αρκετά παράλληλα από την ΠΡΓ περίοδο στην Αχαΐα, εντάσσεται στην τοπική μυκηναϊκή παράδοση[209].

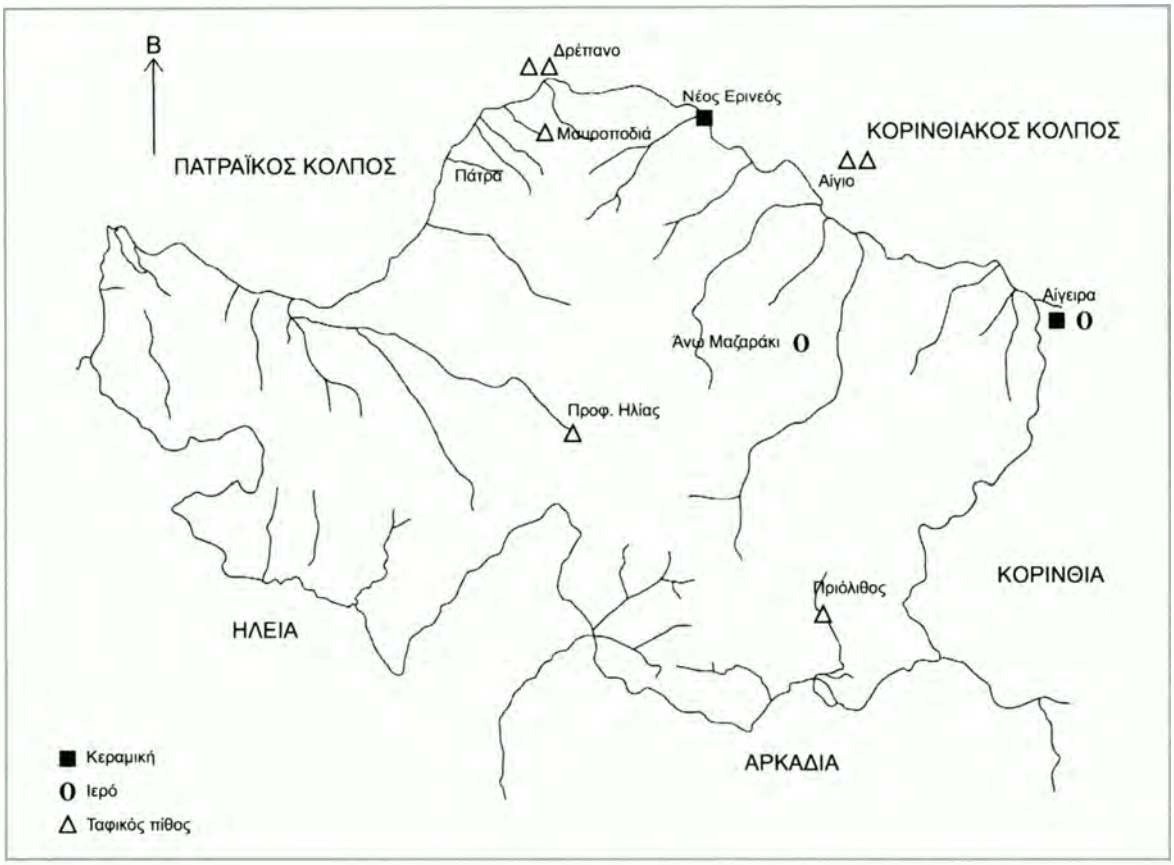
Α 4.2.2. Ταφικά σύνολα ΠΓ περιόδου

Στην ΠΓ περίοδο χρονολογούνται τα ταφικά σύνολα από τις παρακάτω θέσεις: Μαυροποδιά (αριθ. 5), Δρέπανο (7α και 7β, ταφικός πίθος 2), Νέος Ερινεός (αριθ. 8), Αίγιο-οδός Πολυχρονιάδη 8 (αριθ. 10ζ), Αίγιο-οδός Κωνσταντίνου Παλαιολόγου 3 (αριθ. 10α), Πριόλιθος Καλαβρύτων (αριθ. 17), Φαραί, Προφήτης Ηλίας (αριθ. 34) (Εικ. 137), καθώς και ένας αμφορίσκος στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (Κ 161). Αδημοσίευτα που παρουσιάζονται για πρώτη φορά είναι τα αγγεία και τα όστρακα που προέρχονται από τις θέσεις αριθ. 5 (Κάτω Καστρίτσι-Μαυροποδιά) και 10ζ (Αίγιο-οδός Πολυχρονιάδη 8). Στην ίδια περίοδο χρονολογείται και ο κάνθαρος Κ 19 από την ανασκαφή της οδού Κωνσταντίνου Παλαιολόγου στο Αίγιο (αριθ. 10α)[210].

208. Πρβλ. M. Popham - H. Sackett (eds.), *Excavations at Lefkandi, Euboea 1946-1966: A Preliminary Report*, London 1968, 14, σχέδ. 135· Κ. Κόκκου-Βυριδή, Τέσσερις πρωτογεωμετρικοί τάφοι στο Άργος, *AE* 1977, 171-194, εικ. 1· *ΑΔ* 3 (1917), 25, σχέδ. 29· Voyatzis 1990, σχέδ. 9, πίν. 2· L. Lerat, *BCH* 85 (1961), Chroniques, 44, πίν. 5-6· Desborough 1972, 203, πίν. 47.

209. Papadopoulos 1979, σχέδ. 153 το PM 431.

210. Το τελευταίο αγγείο αναφέρεται μεμονωμένα, γιατί από την ίδια ανασκαφή αλλά από διαφορετικό ταφικό πίθο προέρχονται ακόμη δύο αγγεία, που όμως χρονολογούνται στη ΜΓ περίοδο.

Εικ. 137. Θέσεις ΠΓ περιόδου.

Κάτω Καστρίτσι. Μαυροποδιά (αριθ. θέσης 5)

Τμήμα κανθάρου (Κ 3), ένας αμφορίσκος (Κ 4), μία λάκαινα(;) (Κ 5) και μία αρυβαλλοειδής χειροποίητη πρόχους (Κ 6) προέρχονται από την ανασκαφή ενός ταφικού πίθου και χρονολογούνται στις αρχές της ΠΓ περιόδου. Τα διακοσμητικά θέματα της προηγούμενης φάσης εξέλιξης του ρυθμού συνδυάζονται με τα εξελιγμένα στο σχήμα αγγεία. Αντιπροσωπεύει δε το βασικό χαρακτηριστικό της αχαϊκής κεραμικής παραγωγής των πρώιμων ιστορικών χρόνων που είναι η εκ περιτροπής επικράτηση φωτεινών και σκοτεινών επιφανειών στη διαχείριση της διακοσμημένης επιφάνειας των αγγείων.

Την πρώτη τάση αντιπροσωπεύουν ο αμφορίσκος και η λάκαινα(;) και τη δεύτερη ο κάνθαρος. Στα δύο πρώτα αγγεία παρατηρείται ομοιότητα και ως προς το χρώμα και τη σύσταση του πηλού, ροδόχρους (7.5YR 7/4 και 8/4), λεπτόκοκκος με ελάχιστα εγκλείσματα.

Ο αμφορίσκος συγκρίνεται, όσον αφορά στα διακοσμητικά θέματα, με τον αριθ. 1941 ύστερο πρωτογεωμετρικό αμφορίσκο από τη Γαβαλού της Αιτωλίας[211]. Η ραδινότερη, ωστόσο, μορφή του αγγείου από τη Μαυροποδιά, στην οποία συμβάλλει, σε σύγκριση πάντα με τον αντίστοιχο από τη Γαβαλού, τόσο η απουσία περιχειλώματος όσο και η αρχή της κάθετης ταινιωτής λαβής από την περιφέρεια του χείλους, καθώς και η απουσία της κωνικής βάσης, εντάσσουν το αγγείο στην επόμενη φάση εξέλιξης της κεραμικής παραγωγής.

211. Σταυροπούλου 1980, πίν. 39β.

Το δεύτερο αγγείο που αντιπροσωπεύει την ανοικτόχρωμη τάση στη διακόσμηση (φωτεινή κεραμική) έχει ιδιαίτερη σημασία. Το σχήμα του έχει ονομαστεί συμβατικά «λάκαινα» και παραπέμπει στην παραγωγή των πρώιμων ιστορικών χρόνων της Λακωνίας[212].

Παρόλο που το παραπάνω αγγείο θα μπορούσε να θεωρηθεί εισαγωγή από τη Λακωνία, μια σειρά τεχνικών και μορφολογικών χαρακτηριστικών αποτρέπουν από το παραπάνω συμπέρασμα. Συγκεκριμένα, το ίδιο το σχήμα του αγγείου, ενώ παραπέμπει στο σχήμα της λακωνικής λάκαινας, εντούτοις διαφοροποιείται αρκετά σε σχέση με αυτό, γιατί παρόλο που το κατώτερο τμήμα του σώματος χαρακτηρίζεται για την ανάπτυξη της μεγαλύτερης διαμέτρου, ο άξονας που κυριαρχεί στο στήσιμο του αγγείου είναι ο κάθετος και όχι ο οριζόντιος. Ο τονισμός, εξάλλου, του χείλους με περιχείλωμα διαφοροποιεί το παράδειγμά μας από το ευθύ, κάθετο χείλος των λακωνικών παραδειγμάτων. Τέλος, όσον αφορά στη διακόσμηση, αυτή κατανέμεται ισόβαθμα σε όλα τα μέρη του σώματος, χωρίς ιδιαίτερη διάθεση από το δημιουργό να τονιστεί κάποιο από αυτά. Όσον αφορά στα τεχνικά χαρακτηριστικά, ήδη σημειώθηκε η ομοιότητα που παρουσιάζει στο χρώμα και στη σύσταση του πηλού με τον αμφορίσκο από το ίδιο ταφικό σύνολο.

Με βάση τα παραπάνω, η παρουσία του θα πρέπει να ερμηνευθεί ως λακωνική επίδραση παρά εισαγωγή. Ωστόσο, είναι αρκετά ενδιαφέρουσα η αφομοίωση των στοιχείων του ενός εργαστηρίου από το άλλο, στοιχείο που δείχνει την κοινή μορφοπλαστική δύναμη που τα χαρακτηρίζει.

Όσον αφορά, τέλος, στον κάνθαρο[213], αποτελεί τον καλύτερο σύνδεσμο με τους αντίστοιχους κανθάρους από το ταφικό σύνολο του Δρεπάνου (Κ 8-9) και μέσω της σύγκρισής του με αυτούς επιβεβαιώνεται η χρονολόγηση του ταφικού συνόλου από τη Μαυροποδιά στις αρχές της ΠΓ περιόδου.

Δρέπανο (αριθ. θέσεων 7α και από την 7β τα αγγεία του ταφικού πίθου 2)

Τα αγγεία που προέρχονται από την παραπάνω θέση είναι δύο μελαμβαφείς κάνθαροι με εδαφόχρωμη ζώνη στο ύψος γένεσης των λαβών (Κ 8-9), μία λήκυθος-οινοχόη (Κ 10) και ένας κάνθαρος (Κ 11)[214].

Η παρουσίαση των αγγείων από το Δρέπανο θα ξεκινήσει με τον κάνθαρο Κ 11 που προέρχεται από τον ταφικό πίθο 2 της θέσης αριθ. 7β.

Το συγκεκριμένο αγγείο έχει δημοσιευθεί από την Δεκουλάκου και έχει χρονολογηθεί στα τέλη της ΠΓ-αρχές της ΜΓ περιόδου[215]. Τα στοιχεία που οδήγησαν στην παραπάνω χρονολόγηση ήταν αφ' ενός η μεγαλύτερη ρευστότητα και η ελαφρότητα στο στήσιμο του αγγείου, σε σχέση με τους πρωιμότερους κανθάρους από το ταφικό σύνολο του Δερβενίου, και αφ' ετέρου η εξάπλωση των διακοσμητικών ζωνών σε ολόκληρη την επιφάνεια του αγγείου με τρόπο τέτοιο ώστε α) να εξαίρεται η διάρθρωση των τμημάτων του σώματος, και β) να δημιουργείται μια περισσότερο φωτεινή επιφάνεια. Ένα ακόμη στοιχείο που οδήγησε στην παραπάνω χρονολόγηση ήταν η παρουσία μιας χάλκινης ληκύθου-οινοχόης στον ίδιο ταφικό πίθο, η οποία, συγκρινόμενη με αντίστοιχα πήλινα παραδείγματα από την Αργολίδα και την Αττική, χρονολογήθηκε στη μετάβαση της πρώιμης προς την ώριμη γεωμετρική περίοδο (Μ 20)[216].

Συγκρινόμενος με τα νέα δεδομένα από τις πρόσφατες ανασκαφές, ο κάνθαρος Κ 11 αποτελεί ένα από τα χαρακτηριστικότερα δείγματα της αχαϊκής πρώιμης γεωμετρικής κεραμικής παραγωγής, η οποία, όπως θα δειχθεί, καλύπτει το β΄ μισό του 9ου αι. π.Χ. και αντιστοιχεί στη μεταβατική II/III περίοδο των «Σκοτεινών Αιώνων» των Νιχωριών[217].

212. Droop 1906-1907, 122, σχέδ. 2d.

213. Στο σχήμα του κανθάρου συγκεκριμένα θα γίνει αναφορά σε ιδιαίτερη ενότητα στο Β΄ Μέρος (σελ. 254-259), μια και αποτελεί το χαρακτηριστικότερο σχήμα της αχαϊκής κεραμικής παραγωγής των πρώιμων ιστορικών χρόνων και αυτό στο οποίο αντιπροσωπεύονται με τον καλύτερο τρόπο η εξέλιξη στον τονισμό των ανοικτών και σκοτεινών επιφανειών στη διαχείριση της διακοσμημένης επιφάνειας.

214. Ο χειροποίητος κάνθαρος Κ 7 από την ίδια θέση θα εξεταστεί στην ενότητα της χειροποίητης κεραμικής.

215. Δεκουλάκου 1973, 19-21, εικ. 1, 3-II.

216. Ό.π., 60, εικ. 2, 16-II, πίν. Ιβα.

217. *Nichoria* III, 90 κ.ε., καθώς και σ. 320, όπου χρονολογεί τα αγγεία από το Δρέπανο και τον Νέο Ερινεό στη μεταβατική II/III περίοδο των «Σκοτεινών Αιώνων».

Ως προς τη διακόσμηση, συγκρίνεται με τη λήκυθο-οινοχόη Κ 10 από τη θέση αριθ. 7α του Δρεπάνου[218], με την οποία μοιάζει τόσο ως προς το είδος των διακοσμητικών θεμάτων (διαγραμμισμένα τρίγωνα και ρόμβοι, κάθετες ενάλληλες γωνίες και οριζόντια τεθλασμένη) όσο και ως προς τη διάταξη αυτών (σε ζώνες που καλύπτουν ολόκληρη την επιφάνεια του αγγείου και σε μετόπες που διαχωρίζονται μεταξύ τους με ομάδες κάθετων μελανών γραμμιδίων).

Και τα δύο παραδείγματα εντάσσονται, ως προς τη διακόσμηση, στην πρωτογεωμετρική παράδοση της δυτικής Ελλάδας[219]. Η εξάπλωση όμως των διακοσμητικών θεμάτων σε ολόκληρη την επιφάνεια του αγγείου είναι το στοιχείο που τα εντάσσει σε μεταγενέστερη χρονολογικά φάση εξέλιξης.

Ως προς το σχήμα ο κάνθαρος Κ 11 συγκρίνεται με τον κάνθαρο Κ 8 της θέσης αριθ. 7α του Δρεπάνου. Έχουν και οι δύο το ίδιο ρευστό περίγραμμα στην καμπύλη του σώματος, τις ίδιες κάθετες, από το χείλος στο μέσον περίπου του σώματος, λαβές και την ίδια δακτυλιόσχημη βάση. Μόνη διαφορά η διαμόρφωση του χείλους, το οποίο είναι λίγο περισσότερο έξω νεύον στο δεύτερο από ό,τι στο πρώτο αγγείο.

Η παράθεση των δύο παραπάνω κανθάρων είναι ο καλύτερος τρόπος να δειχθεί το βασικό χαρακτηριστικό του αχαϊκού κεραμικού εργαστηρίου των πρώιμων ιστορικών χρόνων, που είναι η εκ περιτροπής επικράτηση φωτεινών και σκοτεινών επιφανειών στη διακόσμηση.

Είναι φανερό ότι τα διακοσμητικά θέματα στη συγκεκριμένη περίπτωση και ο τρόπος διάταξής τους δεν μπορούν να αποτελέσουν χρονολογικό κριτήριο, αφού σε δύο ίδιου σχήματος αγγεία διακρίνεται ένα εντελώς διαφορετικό πνεύμα στη διακόσμηση. Το συγκεκριμένο στοιχείο μπορεί να ερμηνευθεί μόνον ως ιδιαίτερο χαρακτηριστικό ενός συγκεκριμένου εργαστηρίου κεραμικής παραγωγής και ως τέτοιο θεωρείται στο πλαίσιο αυτής της μελέτης.

Το επόμενο αγγείο από τη θέση 7α είναι ο μελαμβαφής κάνθαρος Κ 9. Η διαφορά του από τον Κ 8 από την ίδια θέση και τον Κ 11 από τη θέση αριθ. 7β έγκειται στην ελαφρώς περισσότερο τονισμένη μέγιστη διάμετρο του πρώτου, στοιχείο που του προσδίδει πιο βαριά όψη. Παρ' όλα αυτά η διαφορά στις δύο βασικές διαστάσεις (ύψος και μέγιστη διάμετρος) και των τριών αγγείων είναι ελάχιστη. Κατά συνέπεια το συγκεκριμένο χαρακτηριστικό δεν μπορεί να αποτελέσει στοιχείο χρονολογικής κατάταξης.

Νέος Ερινεός (αριθ. θέσης 8)

Η επόμενη θέση από την οποία προέρχεται πρώιμη γεωμετρική κεραμική, είναι ο Νέος Ερινεός[220]. Πρόκειται για τέσσερα όστρακα ενός αμφορέα με διακόσμηση αντίστοιχη με αυτήν του κανθάρου Κ 11 από το Δρέπανο[221] (αριθ. θέσης 7β). Τα δικτυωτά κατά κορυφήν τρίγωνα με παραπληρωματικά τρίγωνα στα διάκενα, εντεταγμένα σε τρίγλυφα και μετόπες, αντιπροσωπεύουν την τάση για επικράτηση των φωτεινών επιφανειών στην οργάνωση της διακόσμησης και παραπέμπουν στην παράδοση του πρωτογεωμετρικού ρυθμού της δυτικής Ελλάδας.

Αίγιο

Από την πόλη του Αιγίου, και συγκεκριμένα από το οικόπεδο της Μητρόπολης στην οδό Πολυχρονιάδη 8, προέρχεται η επόμενη μεγάλη ομάδα οστράκων, τα περισσότερα από τα οποία χρονολούνται στην ύστερη ΠΓ περίοδο.

218. Τα στοιχεία προέλευσης των αγγείων της θέσης αριθ. 7α του Δρεπάνου, όσον αφορά στους ταφικούς πίθους, είναι συγκεχυμένα (βλ. και κατάλογο κεραμικής, Κ 7-10). Ως εκ τούτου, καμία ομαδοποίηση που τυχόν θα βοηθούσε στη χρονολόγηση δεν είναι δυνατόν να γίνει με ασφάλεια.

219. Πρβλ. και το Ρ 1116 θραύσμα κρατήρα από τα Νιχώρια που εμφανίζει παραπλήσια διακόσμηση, *Nichoria* III, 94, σχέδ. 3-47, πίν. 3-124.

220. Ε. Μαστροκώστας, *ΑΔ* 20 (1965), Χρονικά, 223, πίν. 263. Από την ίδια θέση προέρχεται και ο μελαμβαφής σκύφος Κ 16, που ανήκει όμως στη ΜΓ περίοδο και θα παρουσιαστεί στην αντίστοιχη ενότητα.

221. Πρβλ. Δεκουλάκου 1973, 20, όπου σημειώνεται η σχέση του κανθάρου με τα όστρακα του αμφορέα όσον αφορά στη διακόσμηση. Η ένταξη των παραπάνω παραδειγμάτων στο ίδιο χρονολογικό πλαίσιο σημειώνεται και από τον Coulson, βλ. *Nichoria* III, 320.

Στην παραπάνω ομάδα αναγνωρίστηκαν τρία συνανήκοντα όστρακα από το σώμα μεγάλου αγγείου, πιθανότατα κρατήρα (Κ 31), τα οποία χρονολογούνται στην ΠΓ περίοδο. Η διακόσμηση συνίσταται σε αλυσίδες διαγραμμισμένων ρόμβων που εναλλάσσονται με διαγραμμισμένα τρίγωνα ενωμένα κατά κορυφήν σε μετόπες, που διαχωρίζονται από ομάδες με κάθετα μελανά γραμμίδια. Τα διακοσμητικά θέματα και η διάταξή τους στην επιφάνεια των θραυσμάτων εντάσσουν το εν λόγω «αγγείο» στην ομάδα του κανθάρου Κ 11 και της ληκύθου-οινοχόης Κ 10 από το Δρέπανο. Στην ίδια ομάδα ανήκουν και τα τέσσερα όστρακα αμφορέα από τον Νέο Ερινεό[222]. Η χρονολόγησή τους στην ΠΓ περίοδο βασίστηκε, εκτός από τη σύγκρισή τους με τα δύο αγγεία από το Δρέπανο, στο είδος των διακοσμητικών θεμάτων και στον τρόπο διάταξής τους σε ζώνες που απηχούν την πρωτογεωμετρική παράδοση, όμως η δημιουργία φωτεινών επιφανειών και η εξαιρετική ποιότητα του σχεδίου και της διαχείρισης της επιφάνειας των οστράκων τα εντάσσουν σε υστερότερη χρονολογική φάση. Στα συγκεκριμένα θραύσματα από το Αίγιο υπάρχει ακόμη ένα χαρακτηριστικό που συνδέει την κεραμική αχαϊκή παραγωγή των χρόνων αυτών με την αντίστοιχη της Λακωνίας. Πρόκειται για τις δύο αυλακώσεις που λειτουργούν ως διαχωριστικά στοιχεία των διακοσμητικών ζωνών στο θραύσμα κρατήρα Κ 52γ.

Ομάδα οστράκων με διακόσμηση τεθλασμένης γραμμής

Στην ίδια χρονολογική περίοδο εντάσσεται και μία ακόμη ομάδα οστράκων από την οδό Πολυχρονιάδη 8. Πρόκειται για τα όστρακα Κ 52α-στ με διακόσμηση τεθλασμένων γραμμών. Χαρακτηριστικό τους είναι η κυριαρχία του ευθύγραμμου μοτίβου της οριζόντιας τεθλασμένης, διαφορετικού πάχους και σε διάφορους συνδυασμούς (απλή, πολλαπλή, διπλή δικτυωτή, στις περισσότερες δε περιπτώσεις με την ύπαρξη μίας κεραίας στις κορυφές). Τα τεχνικά χαρακτηριστικά του πηλού (λεπτόκοκκος χρώματος καστανέρυθρου, ανοικτού καστανού και κιτρινωπού, σε τρεις περιπτώσεις με εγκλείσματα) εντάσσουν τα παραπάνω όστρακα στο αχαϊκό εργαστήριο των πρώιμων ιστορικών χρόνων. Με βάση δε το χρώμα του πηλού και τον τρόπο επεξεργασίας, τα εν λόγω όστρακα εντάσσονται σε δύο ομάδες. Συγκεκριμένα τα Κ 52γ-ε μοιάζουν να προέρχονται από το ίδιο χέρι (παρατηρείται ίδιος τρόπος διακόσμησης και ψησίματος και ίδιος βαθμός φθοράς του γανώματος και της βαφής). Από την άλλη, το συγκεκριμένο διακοσμητικό θέμα είναι πολύ διαδεδομένο στο αχαϊκό εργαστήριο καθ' όλη τη διάρκεια των πρώιμων ιστορικών χρόνων είτε ως κύριο είτε ως παραπληρωματικό διακοσμητικό θέμα. Η κυριαρχία της οριζόντιας τεθλασμένης ως μόνου διακοσμητικού θέματος στη συγκεκριμένη ομάδα οστράκων, διατεταγμένης κατά τέτοιο τρόπο στην ανοικτού βάθους επιφάνεια σε συνδυασμό με τη μείωση της χρήσης του μελανού γανώματος χρονολογούν τα παραπάνω όστρακα στα τέλη της ΠΓ περιόδου.

Το θέμα της οριζόντιας τεθλασμένης, αποδοσμένο με αδεξιότητα και προχειρότητα, συναντάται στον υπομυκηναϊκό Κεραμεικό[223]. Άλλα πρώιμα παραδείγματα του συγκεκριμένου διακοσμητικού θέματος συναντώνται στην Κόρινθο[224], τη Σπάρτη[225] και τη Μεσσηνία[226]. Η διαφορά στην απόδοση του συγκεκριμένου διακοσμητικού θέματος στα παραπάνω παραδείγματα είναι ότι η εδαφόχρωμη ζώνη που περιέχει την τεθλασμένη είναι αρκετά πλατιά και οριοθετείται από δύο μελανές ταινίες σε αντίθεση με τα αχαϊκά παραδείγματα.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η παρουσία της δικτυωτής τεθλασμένης στα όστρακα Κ 52α-β και στ2. Η διαγραμμισμένη τεθλασμένη εμφανίζεται στην Αργολίδα στη ΜΓ ΙΙ φάση του ρυθμού[227]. Η παρουσία του συγκεκριμένου διακοσμητικού θέματος σε όστρακο από την ανασκαφή γεωμετρικού πηγαδιού στην Κόρινθο έχει ερμηνευθεί ως δάνειο του αργίτικου στο κορινθιακό εργαστήριο[228]. Λαμβάνοντας

222. Ε. Μαστροκώστας, *ΑΔ* 20 (1965), Χρονικά, 223, πίν. 263α.
223. *Kerameikos* I, πίν. 23, αριθ. 513 από τον τάφο 1 και πίν. 38. Desborough 1952, 274.
224. *Corinth* VII, I, 1-5, πίν. 1, αριθ. 1-2 και 4.
225. Coldstream 1968, πίν. 46b, c. Coulson 1985, σχέδ. 1, αριθ. 13 και πίν. 6b-c.
226. *Nichoria* III, σχέδ. 2-4, πίν. I, 2α.
227. Coldstream 1968, 123.
228. Pfaff 1988, 27, σχέδ. 19, αριθ. 59.

υπόψη τα νέα στοιχεία για την εμφάνιση του διακοσμητικού θέματος που δίνει η παραπάνω ομάδα οστράκων από την ανασκαφή της οδού Πολυχρονιάδη 8 στο Αίγιο, σε συνδυασμό με ορισμένες παρατηρήσεις που έχουν γίνει για τις σχέσεις του αχαϊκού με το κορινθιακό εργαστήριο όσον αφορά στην παρουσία συγκεκριμένων διακοσμητικών θεμάτων (κεραίες στην οριζόντια τεθλασμένη και διάλυση της κατώτερης μελαμβαφούς επιφάνειας των αγγείων με εδαφόχρωμες ζώνες), είναι δυνατόν και το συγκεκριμένο διακοσμητικό θέμα να αποτελεί επίδραση του αχαϊκού στο κορινθιακό εργαστήριο.

Τα σχήματα των αγγείων που αντιπροσωπεύονται στην παραπάνω ομάδα είναι: ο σκύφος (Κ 52α-β και δ), ο κρατήρας (Κ 52γ) και η οινοχόη (Κ 52ε και στ2). Η διαφοροποίηση μεταξύ των οστράκων των σκύφων και του κρατήρα γίνεται με κριτήριο το πάχος των τοιχωμάτων.

Το μόνο στοιχείο που θα μπορούσε να βοηθήσει στον προσδιορισμό του τύπου στον οποίο ανήκει το θραύσμα του κρατήρα από την παραπάνω ομάδα είναι το ελαφρώς κυρτό, έξω νεύον χείλος, με την επίπεδη άνω επιφάνεια. Το ίδιο χαρακτηριστικό παρατηρήθηκε και στους κρατήρες των πρωτογεωμετρικών χρόνων[229]. Ο τύπος του χείλους από το θραύσμα του κρατήρα από το Αίγιο αντιστοιχεί με τον τύπο Β του χείλους των κρατήρων της ίδιας περιόδου από τη Μεσσηνία[230].

Τα όστρακα σκύφων αντιπροσωπεύουν δύο διαφορετικούς τύπους του συγκεκριμένου σχήματος, οι οποίοι προσδιορίζονται με βάση τον τρόπο μετάβασης από το χείλος στο σώμα. Συγκεκριμένα, τα όστρακα Κ 52α-β προέρχονται από το τμήμα του αγγείου κοντά στην κοιλιά και αυτό γιατί είναι ελαφρώς καμπύλα με τάση τη μείωση της καμπυλότητας προς τον ώμο και το χείλος, με αποτέλεσμα το περίγραμμα του σώματος του αγγείου να είναι ενιαίο. Το όστρακο Κ 52δ που σώζει μαζί με το χείλος και μικρό τμήμα του σώματος χαρακτηρίζεται από την «απότομη» μετάβαση από το σώμα στο χείλος.

Τέλος, για το όστρακο Κ 52στ1 είναι δύσκολο να αναγνωριστεί από ποιο σχήμα προέρχεται γιατί εμφανίζεται να τελειώνει σε δύο σημεία που βρίσκονται σε πολύ μικρή απόσταση μεταξύ τους.

Αίγιο, οδός Κωνσταντίνου Παλαιολόγου (αριθ. θέσης 10α)

Τέσσερα ακόμη αγγεία από ανασκαφές στην πόλη του Αιγίου χρονολογούνται στην ΠΓ περίοδο. Πρόκειται για τον κάνθαρο Κ 19 από την οδό Παλαιολόγου και για έναν κάνθαρο και δύο οινοχόες (Κ 22 και Κ 23-24 αντίστοιχα) από την ανασκαφή ταφικών πίθων στην οδό Κωνσταντίνου Παλαιολόγου 3.

Το πρώτο αγγείο (Κ 19) χαρακτηρίζεται για το έξω νεύον χείλος, με επίπεδη την άνω επιφάνεια, τις ταινιωτές, κάθετες από το χείλος στο σώμα λαβές και τη δακτυλιόσχημη βάση. Μοναδική διακόσμηση τέσσερα δικτυωτά τρίγωνα σε μετόπη στη ζώνη των λαβών. Το μελανό γάνωμα που καλύπτει το υπόλοιπο σώμα διακόπτεται από μία εδαφόχρωμη ζώνη με δύο μελανές περιμετρικές γραμμές λίγο πιο πάνω από τη βάση. Αυτό είναι και το στοιχείο που, σε συνδυασμό με την παρουσία της δακτυλιόσχημης βάσης, χρονολογεί το συγκεκριμένο αγγείο στην επόμενη από την ΠΡΓ φάση εξέλιξης του ρυθμού. Η θέση του στην εξέλιξη του τόσο χαρακτηριστικού, για την κεραμική παραγωγή των πρώιμων ιστορικών χρόνων της Αχαΐας, σχήματος του κανθάρου θα συζητηθεί σε ιδιαίτερη ενότητα (Β 4.1).

Τα τρία επόμενα αγγεία προέρχονται από την ανασκαφή δύο ταφικών πίθων (Εικ. 48-50). Ο μελαμβαφής κάνθαρος (Κ 22) χαρακτηρίζεται για το κάθετο, ελαφρώς έξω νεύον χείλος, τις ταινιωτές, γωνιώδεις και κάθετες από το χείλος στο μέσον περίπου του σώματος λαβές, και την επίπεδη βάση. Συγκρίνεται με τον πρωτογεωμετρικό μελαμβαφή κάνθαρο από το Δερβένι. Ωστόσο, η ρευστότητα που χαρακτηρίζει το πλάσιμο του πρώτου αγγείου και που έχει ως αποτέλεσμα την ομαλή μετάβαση από τον ώμο στο σώμα, καθώς και το ψηλότερο κέντρο βάρους είναι τα στοιχεία που τοποθετούν τον κάνθαρο από το Αίγιο στην αμέσως επόμενη από τον κάνθαρο του Δερβενίου στυλιστική και χρονολογική βαθμίδα εξέλιξης.

229. Βλ. σελ. 156-158, όπου αναφέρονται τα παράλληλα από τη Μεσσηνία της δεύτερης φάσης των «Σκοτεινών Αιώνων».

230. *Nichoria* III, 93, σχέδ. 3-44.

Οι δύο μελαμβαφείς οινοχόες (Κ 23-24) χαρακτηρίζονται για το έξω νεύον χείλος, την κάθετη ταινιωτή λαβή, το σφαιρικό σώμα και τη δακτυλιόσχημη βάση. Δύο εδαφόχρωμες ζώνες με μελανές ταινίες, τοποθετημένες στο ανώτερο και κατώτερο τμήμα του σώματος, διασπούν το μελανό γάνωμα που κυριαρχεί. Τα αγγεία ανήκουν σε μια ιδιαίτερη κατηγορία κεραμικής με κύριο στοιχείο τη διάσπαση της μελανής επιφάνειας από εδαφόχρωμες ζώνες που περιλαμβάνουν μελανές ταινίες, η οποία αποτελεί ένα ακόμη χαρακτηριστικό της κεραμικής παραγωγής των ΠΓ, ΜΓ και ΥΓ περιόδων της Αχαΐας. Το ίδιο στοιχείο συναντάται και στο σχήμα του κανθάρου.

Η χρονολογική κατάταξη των αγγείων της συγκεκριμένης κατηγορίας γίνεται με βάση τα χαρακτηριστικά του σχήματος. Έτσι, στην περίπτωση των δύο οινοχοών, το σφαιρικό και κοντόχοντρο σώμα, που έρχεται σε αντιστοιχία με το σχήμα των κανθάρων Κ 8 και 9 από τη θέση 7α του Δρεπάνου, τις κατατάσσει στην ΠΓ περίοδο.

Συγκρίνονται με αντίστοιχες αλλά τριφυλλόστομες στην Κόρινθο, που χρονολογούνται στο α΄ μισό του 9ου αι. π.Χ.[231]. Η παρατήρηση της Δεκουλάκου[232] ότι «το σχήμα τους μοιάζει με δύο πρωτογεωμετρικές οινοχόες από την Άνθεια της Μεσσηνίας» θα μπορούσε να επανεξεταστεί, μια και το κακό πλάσιμο και η τονισμένη μέγιστη διάμετρος των αγγείων από τη Μεσσηνία τα απομακρύνουν από τις οινοχόες του Αιγίου και τα χαρακτηρίζουν περισσότερο ως προδρόμους του συγκεκριμένου σχήματος παρά ως παράλληλα αυτού.

Ύστερα από τα νέα δεδομένα σχετικά με τη χρονολόγηση και τη σημασία των δύο μελαμβαφών οινοχοών από το Αίγιο για την κεραμική αχαϊκή παραγωγή των πρώιμων ιστορικών χρόνων, καθώς και την αποδέσμευσή τους από την επίδραση της Κορίνθου, θα πρέπει να αναφερθούν ορισμένα παραδείγματα «μελανόβαφων οινοχοών, που φέρουν διακόσμηση από οριζόντιες παράλληλες γραμμές στην κοιλιά και στο λαιμό, ενώ το περιχείλωμά τους προεξέχει ελαφρά» και είναι προϊόντα του λοκρικού εργαστηρίου του 8ου αι. π.Χ.[233]. Τα αγγεία αυτά είχε θεωρηθεί ότι μιμήθηκαν κορινθιακά σχήματα. Ωστόσο, ύστερα από τα νέα δεδομένα από την Αχαΐα, κυρίως όσον αφορά στη σημασία της κορινθιακής κεραμικής στη διαμόρφωση της ταυτότητας του αχαϊκού κεραμικού εργαστηρίου των πρώιμων ιστορικών χρόνων, και δεδομένου ότι η πρόσβαση από το Αίγιο στην αρχαία Λοκρίδα ήταν πολύ πιο εύκολη από ό,τι από την Κόρινθο[234], είναι πολύ πιθανόν ότι το συγκεκριμένο σχήμα ήταν δάνειο του αχαϊκού και όχι του κορινθιακού εργαστηρίου. Αχαϊκά αγγεία, και κυρίως μελαμβαφείς κάνθαροι του ψηλού τύπου της ΥΓ περιόδου, έχουν βρεθεί στην περιοχή των Δελφών, γεγονός που δεν αφήνει αμφιβολία για τις σχέσεις μεταξύ των δύο περιοχών[235]. Την παραπάνω άποψη έρχεται να ενισχύσει ένα πρόσφατο εύρημα από την Αχαΐα, μία μελαμβαφής οινοχόη που φέρει στο μέσον περίπου του σώματος επάλληλες, μελανές ταινίες σε εδαφόχρωμη ζώνη και προέρχεται από την περιοχή της Αιγιάλειας βρίσκει δε ακριβές παράλληλο σε μία οινοχόη από τη Φωκίδα, ενώ η αχαϊκή ταυτότητά του είναι αδιαμφισβήτητη[236].

Πριόλιθος Καλαβρύτων (αριθ. θέσης 17)

Ένας μελαμβαφής κάνθαρος και μία λήκυθος-οινοχόη[237] (Κ 79-80) προέρχονται από την ανασκαφή ενός ταφικού πίθου. Η Δεκουλάκου έχει χρονολογήσει τα παραπάνω αγγεία στα τέλη της ΠΓ περιόδου, συγκρίνοντάς τα με τα αγγεία από τις θέσεις 7α και 7β του Δρεπάνου και με τον κάνθαρο από τη Βαλμαντούρα Φαρών (Κ 152). Συγκεκριμένα, θεωρεί τη λήκυθο-οινοχόη από το παραπάνω ταφικό σύνολο «λί-

231. *Corinth* VII, I, 19, πίν. 3-4.
232. Δεκουλάκου 1982, 224.
233. Θέμελης 1983, 234, εικ. 31.
234. Το ακρωτήριο Γύφτισσα στο Αίγιο είναι το κοντινότερο σημείο με την απέναντι ακτή.
235. Η παραπάνω παρατήρηση είναι δυνατή ύστερα από τον εντοπισμό μεγάλου αριθμού ανάλογων αγγείων στις αποθήκες του Μουσείου Δελφών. Το υλικό προέρχεται από τις παλαιές ανασκαφές της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής και είναι αδημοσίευτο.
236. Ε.-Ι. Κόλια - Στ. Νεστορίδου, Έρημο Χωριό: μια νέα θέση στην ανατολική Αιγιάλεια, *ΑΑΑ* XXXII-XXXIV (1999-2001), 101-112, εικ. 5, ΑΜΑ 1840.
237. Ε. Μαστροκώστας, *ΑΔ* 22 (1967), Χρονικά, 217, πίν. 156δ-ε.

γο παλαιότερη», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, από τη χάλκινη λήκυθο-οινοχόη της θέσης 7β (ταφικό πίθο 2) του Δρεπάνου[238].

Ο μελαμβαφής κάνθαρος από τον Πριόλιθο χαρακτηρίζεται για το σαφώς διαχωριζόμενο από το σώμα του αγγείου κάθετο και ευθύ χείλος και για την καμπυλότητα στη μετάβαση από τον ώμο στο σώμα, στοιχεία που του προσδίδουν ωοειδές περίγραμμα και ψηλότερο κέντρο βάρους σε σύγκριση με τον πρωτογεωμετρικό μελαμβαφή κάνθαρο από το Δερβένι[239].

Η βαρύτητα που χαρακτηρίζει τον κάνθαρο εξαιτίας του ψηλού κέντρου βάρους χαρακτηρίζει και τη λήκυθο-οινοχόη. Το δεύτερο αγγείο διακοσμείται με δικτυωτά τρίγωνα στον ώμο, χαρακτηριστικό διακοσμητικό θέμα της αχαϊκής κεραμικής παραγωγής από την ΠΓ ήδη περίοδο, ενώ στο ύψος του ώμου και στο κατώτερο τμήμα του σώματος η κυριαρχία του μελανού γανώματος διασπάται από τις εδαφόχρωμες ταινίες που περιέχουν δύο ή και περισσότερες μελανές ταινίες. Ως προς το σχήμα, συγκρίνεται με μία πρώιμη γεωμετρική οινοχόη από το Άργος[240] και μία αντίστοιχη λήκυθο-οινοχόη από την Αττική[241], ενώ η ίδια διακόσμηση στο λαιμό (κάθετα εναλλάξ τοποθετημένα πάνω και κάτω γραμμίδια) παρατηρείται σε μία αρυβαλλοειδή οινοχόη από την Τίρυνθα[242]. Το διακοσμητικό θέμα των δικτυωτών τριγώνων στον ώμο συναντάται και σε ένα πρωιμότερο παράδειγμα ληκύθου-οινοχόης από το Λευκαντί[243].

Τόσο οι συγκρίσεις με το υλικό από την ίδια την Αχαΐα όσο και αυτές με τα παραδείγματα από την Αργολίδα συνηγορούν υπέρ της χρονολόγησης του συγκεκριμένου συνόλου στην ΠΓ περίοδο, και μάλιστα προς τα τέλη της, αφού δύο από τα βασικά χαρακτηριστικά της πρώιμης προς τη μέση φάση του γεωμετρικού ρυθμού, που είναι η ύψωση του κέντρου βάρους και η βαρύτητα των σχημάτων[244], συναντώνται στο συγκεκριμένο σύνολο.

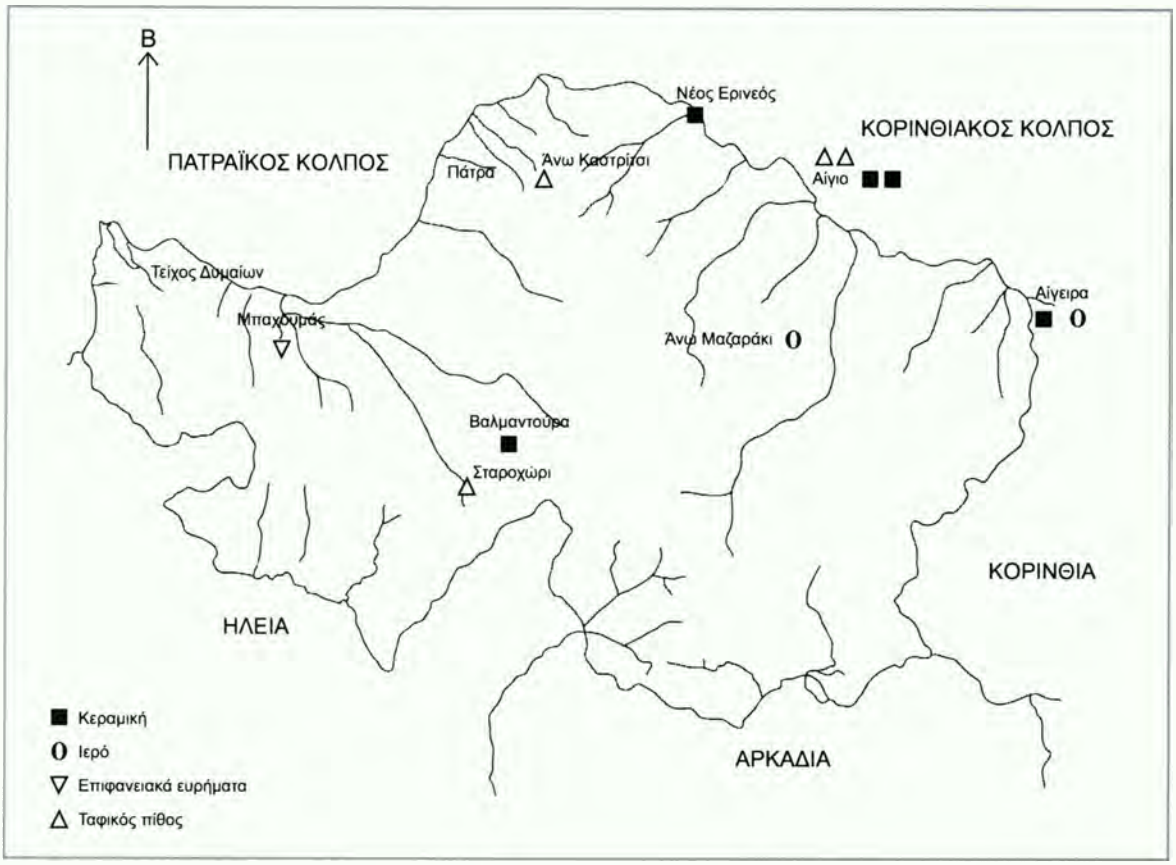
Προφήτης Ηλίας Φαρών (αριθ. θέσης 34)

Δύο αδημοσίευτα αγγεία που εντοπίστηκαν στις αποθήκες του Μουσείου Πατρών προέρχονται από την ανασκαφή ενός ταφικού πίθου στην παραπάνω θέση. Πρόκειται για μια χειροποίητη οινοχόη (Κ 129) και θραύσματα κανθάρου (Κ 130).

Το έξω νεύον χείλος με την επίπεδη άνω επιφάνεια, η περιμετρική αυλάκωση που ορίζει τη μετάβαση από το χείλος στο σώμα, οι ταινιωτές, κάθετες από το χείλος στην περιφέρεια του σώματος λαβές και η δακτυλιόσχημη βάση είναι τα στοιχεία που παραπέμπουν στο δημοφιλέστατο για το αχαϊκό γεωμετρικό κεραμικό εργαστήριο σχήμα του κανθάρου όσον αφορά στο δεύτερο αγγείο από την παραπάνω θέση. Τα σωζόμενα, επίσης, στοιχεία της διακόσμησης και συγκεκριμένα ο τονισμός τόσο της ανώτερης εσωτερικής όσο και της αντίστοιχης εξωτερικής επιφάνειας του χείλους με μία μελανή περιμετρική γραμμή και οι ομάδες περιμετρικών γραμμών που έχουν τοποθετηθεί στο σημείο γένεσης των λαβών και στο κατώτερο τμήμα του σώματος, παραπέμπουν στους κανθάρους του Δρεπάνου και στον κάνθαρο από τη Μαυροποδιά, που έχουν χρονολογηθεί στην ΠΓ περίοδο.

Κλείνοντας την παρουσίαση των ταφικών συνόλων της ΠΓ περιόδου θα πρέπει να γίνει αναφορά στον αμφορίσκο Κ 161 του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, που χρονολογείται στην ίδια περίοδο και θεωρείται πολύ πιθανή η προέλευσή του από τάφο λόγω της ακέραιης διατήρησής του. Χαρακτηρίζεται για το έξω νεύον χείλος, το στενό και κοντό, σαφώς διαχωριζόμενο από το σώμα λαιμό, τις ταινιωτές, κάθετες από το λαιμό στον ώμο λαβές, το σχεδόν σφαιρικό σώμα και τη δακτυλιόσχημη βάση. Είναι μελαμβαφής, εκτός από μία εδαφόχρωμη ζώνη με επτά επάλληλες μελανές περιμετρικές γραμμές, λίγο πιο πάνω από το μέσον του σώματος.

238. Δεκουλάκου 1982, 227.
239. Coldstream 1968, πίν. 48d.
240. Courbin 1966, πίν. 23, η C2482.
241. Coldstream 1968, πίν. 1e.
242. Courbin 1966, πίν. 15.
243. Popham *et al.* 1979-1980, πίν. 114, P15,3.
244. Coldstream 1968, 9-13.

Εικ. 138. Θέσεις ΜΓ περιόδου.

Πρόδρομος του σχήματος είναι οι υπομυκηναϊκοί αμφορίσκοι που επιχωριάζουν κυρίως στο Λευκαντί, με σχεδόν σφαιρικό σώμα και λαβές από την κοιλιά στο λαιμό, που αποκτούν ωοειδές σώμα στην ΠΡΓ περίοδο[245]. Είναι πολύ κοινό σχήμα κατά αυτή την περίοδο στην Αττική, αλλά και στην Κόρινθο[246].

Το αχαϊκό παράδειγμα του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου είναι υστερότερο για τους εξής λόγους: το σχήμα του σώματος έχει αποκτήσει ραδινότερες αναλογίες και έχει αυξηθεί σημαντικά το ύψος του λαιμού, ενώ η βάση είναι χαμηλή δακτυλιόσχημη. Στη λιτότητα συμβάλλει και η διακόσμηση που περιορίζεται στη ζώνη των λαβών όπου κυριαρχούν τα ευθύγραμμα διακοσμητικά θέματα.

Α 4.2.3. Ταφικά σύνολα ΜΓ περιόδου

Στη ΜΓ περίοδο χρονολογούνται αγγεία από τις παρακάτω θέσεις: Άνω Καστρίτσι (αριθ. 4), Αίγιο-οδός Κωνσταντίνου Παλαιολόγου (αριθ. 10α), αρκετά όστρακα από τις ανασκαφές στις οδούς Εισοδίων 29 (αριθ. 10η) και Πολυχρονιάδη 8 (αριθ. 10ζ) στο Αίγιο, Νέος Ερινεός (αριθ. 8), Σταροχώρι Πρεβέδου (αριθ. 31), Βαλμαντούρα Φαρών (αριθ. 33). Τέλος, στην ίδια περίοδο χρονολογούνται τέσσερα από τα οκτώ αγγεία στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (Κ 155-158).

245. Popham *et al.* 1979-1980, 308, σχέδ. 12.

246. Desborough 1952, 6, πίν. 2 το αριθ. 421. *Corinth* VII, I, πίν. 6, 35.

Άνω Καστρίτσι (αριθ. θέσης 4)

Η οινοχόη (Κ 2) που προέρχεται από την παραπάνω θέση χαρακτηρίζεται από τον κοντό και ευρύ λαιμό που φέρει περιμετρικό πλαστικό δακτύλιο στο σημείο που ενώνεται με το σφαιρικό σώμα, την ταινιωτή κάθετη λαβή και τη δακτυλιόσχημη βάση. Το μελανό γάνωμα που καλύπτει την επιφάνεια διασπάται από δύο εδαφόχρωμες ζώνες στο λαιμό και στον ώμο του αγγείου που φέρουν ομάδες μελανών ταινιών.

Ένα πανομοιότυπο αγγείο έχει βρεθεί στην Αρμάτοβα της Ηλειακής Πύλου, αλλά δυστυχώς δεν προέρχεται από ενιαίο ανασκαφικό σύνολο, ώστε να βοηθήσει στη χρονολόγηση[247].

Η Δεκουλάκου[248] είχε χρονολογήσει το αγγείο από την Αχαΐα στην ΥΓ περίοδο συγκρίνοντας τη συγκεκριμένη οινοχόη με παρόμοια από τους Δελφούς, που χρονολογείται στο γ΄ τέταρτο του 8ου αι. π.Χ.[249], καθώς και με μία υστερογεωμετρικη οινοχόη από την Ιθάκη[250]. Η ραδινότητα της δεύτερης οινοχόης, ο ψηλός λαιμός και η παρουσία τριών εδαφόχρωμων ζωνών στο σώμα έρχονται σε αντίθεση με τα βαριά χαρακτηριστικά του αγγείου (σφαιρικό σώμα, κοντός και ευρύς λαιμός, κυριαρχία σκοτεινής επιφάνειας και βαρύτητα στο στήσιμο) από την Αχαΐα. Όσον αφορά στο πρώτο αγγείο, η αποσπασματική διατήρησή του αλλά και η ομοιότητά του μάλλον με το παράδειγμα από την Ιθάκη οδηγεί στο ίδιο συμπέρασμα. Γι' αυτό το λόγο η οινοχόη από το Άνω Καστρίτσι χρονολογείται στη ΜΓ περίοδο, λαμβάνοντας υπόψη, εκτός των άλλων, ότι η τάση για ραδινότερα σχήματα εμφανίζεται κατά την ΥΓ περίοδο[251].

Το συγκεκριμένο αγγείο συγκρίνεται, ως προς το σχήμα του σώματος, με μία μεσογεωμετρική οινοχόη από την Κόρινθο[252]. Παρουσιάζουν την ίδια σφαιρικότητα στο σώμα, την ίδια ταινιωτή λαβή, κάθετη από το χείλος στον ώμο, και την ίδια χαμηλή δακτυλιόσχημη βάση. Ως προς τη διακόσμηση, η τάση διάλυσης της μελαμβαφούς επιφάνειας με εδαφόχρωμες ζώνες που φέρουν μελανές περιμετρικές γραμμές είναι κοινή και στα δύο αγγεία.

Αίγιο (αριθ. θέσεων 10 α, η, ζ)

Τρεις είναι οι θέσεις από την πόλη του Αιγίου από όπου έχει προέλθει κεραμική της ΜΓ περιόδου. Πρόκειται για δύο σκύφους από την οδό Κωνσταντίνου Παλαιολόγου (αριθ. 10α) και την κεραμική από επιχώσεις που προήλθε από τις ανασκαφές των οικοπέδων στην οδό Εισοδίων 29 (αριθ. 10η) και Πολυχρονιάδη 8 (αριθ. 10ζ).

Δύο σκύφοι τύπου «Θάψου» (Κ 17-18) από την ανασκαφή ταφικών πίθων στην οδό Κωνσταντίνου Παλαιολόγου (αριθ. 10α) ανήκουν στην κατηγορία των «predecessors» σκύφων τύπου «Θάψου» που χρονολογούνται στη ΜΓ ΙΙ περίοδο της Κορίνθου[253].

Από την ανασκαφή της οδού Πολυχρονιάδη 8 προέρχονται πέντε όστρακα, καθώς και τμήματα από το χείλος ανοικτών αγγείων (Κ 51α-δ) που σώζουν ίχνη διακόσμησης μαιάνδρων. Συγκεκριμένα, τα τέσσερα προέρχονται από το χείλος και το λαιμό οινοχοών και το πέμπτο από το χείλος πυξίδας. Το στοιχείο που τα κατατάσσει στη ΜΓ περίοδο είναι το μοτίβο του απλού μαιάνδρου, μελανού και διαγραμμισμένου.

Τα όστρακα Κ 51β-γ προέρχονται από το λαιμό οινοχοών με διακόσμηση διαγραμμισμένου μαιάνδρου. Συγκρίνονται με δύο όστρακα από την Κόρινθο, που προέρχονται επίσης από το λαιμό οινοχοών και το ένα σώζει ανάλογη διακόσμηση[254]. Το Κ 51α τμήμα από το χείλος οινοχόης από την ίδια ομάδα συ-

247. Π. Θέμελης, *ΑΔ* 20 (1965), Χρονικά, 217, πίν. 251α-β.
248. Δεκουλάκου 1982, 228.
249. L. Lerat, Fouilles de Delphes (1934-35), *RA* 12 (1938), 216, εικ. 13.6.
250. Robertson - Heurtley 1948, πίν. 27, 414.
251. Coldstream 1968, 107.
252. Pfaff 1988, 43, σχέδ. 5, αριθ. 6.
253. Neeft 1981, 38 και 77, σχέδ. 9a. Εκτενέστερη ανάλυση για τα δύο αυτά αγγεία θα γίνει στην ενότητα για τα αγγεία τύπου «Θάψου».
254. Pfaff 1988, 43, πίν. 27, αριθ. 7-8.

γκρίνεται με το πρώτο από τα δύο κορινθιακά όστρακα που αναφέρθηκαν ως προς τη χρήση οριζόντιων εγχαράξεων[255]. Το διακοσμητικό θέμα, απλός συνεχόμενος μελανός μαίανδρος, δεν θεωρείται κορινθιακό μοτίβο, αλλά μάλλον αργολικό[256].

Στην ίδια περίοδο ανήκουν και τρία όστρακα (τα δύο συνανήκουν) από το σώμα και το λαιμό κλειστών αγγείων, πιθανότατα οινοχοών (Κ 62α-γ). Τα δύο πρώτα σώζουν τμήμα από αβακωτό και το τρίτο, που προέρχεται από το λαιμό οινοχόης και μάλιστα κυλινδρικού σχήματος, τμήμα τριπλής τεθλασμένης. Το τελευταίο παράδειγμα βρίσκει παράλληλο στο λαιμό μιας οινοχόης της ΜΓ Ι περιόδου από την Αττική και μιας, της ίδιας περιόδου, από την Αργολίδα[257]. Όσον αφορά στο διακοσμητικό θέμα του αβακωτού, η παρουσία του στην κοιλιά οινοχόης από την Αργολίδα[258], αλλά και σε μία από τον Κεραμεικό[259] αφ' ενός βοηθά στην αναγνώριση του σχήματος της οινοχόης στο συγκεκριμένο όστρακο, αφ' ετέρου ενισχύει την άποψη, που ήδη έχει διατυπωθεί, για τις στενότερες σχέσεις που αναπτύσσει το αχαϊκό εργαστήριο των πρώιμων ιστορικών χρόνων με αυτά της Αττικής και της Αργολίδας, και τη σαφή διαφοροποίησή του από τα υπόλοιπα της νοτιοδυτικής Ελλάδας.

Νέος Ερινεός (αριθ. θέσης 8)

Από την παραπάνω θέση προέρχεται ο σκύφος Κ 16. Το ολόβαφο σώμα του αγγείου φωτίζεται από το εδαφόχρωμο έξω νεύον χείλος, που καλύπτεται από ομάδες περιμετρικών μελανών γραμμών τόσο στην εξωτερική όσο και στην εσωτερική επιφάνεια.

Το κοντινότερο παράλληλο του σχήματος προέρχεται από την Κόρινθο[260]. Ωστόσο, η μεγαλύτερη σύγκλιση των τοιχωμάτων που καταλήγουν σε στενή βάση, το έντονα έξω νεύον και σαφώς διαχωριζόμενο χείλος και ο τονισμός του κάθετου άξονα του σκύφου από το Αίγιο τον διαφοροποιούν από τα κορινθιακά κοντόχοντρα παραδείγματα.

Η ανάπτυξη και ο σαφής διαχωρισμός του χείλους των σκύφων ξεκινά στην Αττική ήδη από τη μετάβαση της ΠΓ ΙΙ στη ΜΓ Ι φάση[261]. Συγκριτικά αναφέρεται ο σκύφος αριθ. 879 από τον τάφο 25 του Κεραμεικού, που χρονολογείται στη ΜΓ ΙΙ περίοδο[262]. Ανάλογα παραδείγματα του συγκεκριμένου τύπου σκύφου (μελαμβαφής με εξηρημένο χείλος επί του οποίου ομάδες οριζόντιων μελανών γραμμών) προέρχονται από το ερετριακό εργαστήριο[263]. Η απουσία, ωστόσο, ολόκληρων παραδειγμάτων από την Ερέτρια δεν επιτρέπει μεγαλύτερης κλίμακας συγκρίσεις με τα αχαϊκά παραδείγματα.

Στενή είναι η ομοιότητα του αγγείου από το Αίγιο με το σκύφο αριθ. 663α από την Ιθάκη[264], που χρονολογείται στα τέλη της ΥΓ περιόδου και χαρακτηρίζεται ως κορινθιακός. Στον ίδιο τύπο ανήκει ένας εισηγμένος κορινθιακός από τη Βίτσα, τον οποίο η Βοκοτοπούλου χρονολογεί στη ΜΓ περίοδο[265]. Ένα μόνωτο μελαμβαφές κύπελλο με μία μελανή ταινία στο εδαφόχρωμο χείλος από το επίπεδο ΙΙΙ στο Tell Abu Hawan χρονολογείται επίσης στη ΜΓ περίοδο[266]. Το συγκεκριμένο αγγείο ο James το θεωρεί κυκλαδικό[267].

255. Ό.π., 43, αριθ. 7.
256. Ό.π., 60, αριθ. 57.
257. Coldstream 1968, πίν. 3m. Courbin 1966, πίν. 23, c831.
258. Courbin 1966, πίν. 19, c288.
259. *Kerameikos* V, 1, πίν. 80, αριθ. 322, Τάφος 57.
260. *Corinth* VII, I, αριθ. 41-42, πίν. 7.
261. Coldstream 1968, 18.
262. *Kerameikos* V, I, πίν. 89.
263. Αγγ. Ανδρειωμένου, Γεωμετρική και υπογεωμετρική κεραμεική εξ Ερετρίας, *ΑΕ* 1981, 84-113, τύπος VII, πίν. 38, αριθ. 363-370.
264. Benton 1953, 275, εικ. 8. Από ίδιου σχήματος αγγείο προέρχεται και το όστρακο αριθ. 129 από τις ανασκαφές της Αίγινας, βλ. W. Kraiker, *Aigina*, Berlin 1951, 36, πίν. 8.
265. Βοκοτοπούλου 1986, 278.
266. Coldstream 1977, 66, σχέδ. 20a.
267. P. James, in collaboration with I.J. Thorpe - N. Kokkinos - N. Morkot - J. Frankish, *Centuries of Darkness: A Challenge to the Conventional Chronology of Old World Archaeology*, London 1991, 109.

Βαλμαντούρα (ή Βαλαμαντούρα) Φαρών (αριθ. θέσης 33)

Στα τέλη της ΠΓ περιόδου έχει χρονολογηθεί από την Δεκουλάκου[268] ένας μελαμβαφής κάνθαρος, μεμονωμένο εύρημα από τη Βαλμαντούρα Φαρών στην κεντρική Αχαΐα (Κ 152). Το συγκεκριμένο αγγείο χαρακτηρίζεται για το κάθετο και έξω νεύον χείλος, τη διπλή καμπύλη στο περίγραμμα του σώματος και την ελαφρώς δακτυλιόσχημη βάση. Η διακόσμησή του συνίσταται σε μία ζιγκ-ζαγκ γραμμή, τοποθετημένη περιμετρικά στο χείλος και σε ομάδα μελανών γραμμών σε εδαφόχρωμη ζώνη κάτω από το σημείο πρόσφυσης των λαβών.

Συγκρινόμενος με τους δύο μελαμβαφείς κανθάρους Κ 8-9 από τη θέση αριθ. 7α του Δρεπάνου που έχουν χρονολογηθεί στην ΠΓ περίοδο γίνεται φανερό ότι θα πρέπει να τοποθετηθεί σε υστερότερη από αυτούς βαθμίδα εξέλιξης, αφού οι δύο πρώτοι είναι πιο κοντόχοντροι με χαμηλά τοποθετημένη τη μέγιστη διάμετρο.

Ο κάνθαρος από τη Βαλμαντούρα συγκρίνεται με δύο κανθάρους από την Αχαΐα που πρώτη φορά παρουσιάζονται. Πρόκειται για τον Κ 133 από το Σταροχώρι Πρεβέδου και τον Κ 155 του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, άγνωστης προέλευσης, που χρονολογούνται επίσης στη ΜΓ περίοδο. Το στοιχείο που έχει ιδιαίτερη σημασία στην εξέταση των παραπάνω κανθάρων είναι η διαγραφή της εξέλιξης του συγκεκριμένου σχήματος με βάση τη σχέση της κάθετης και οριζόντιας διάστασης. Συγκεκριμένα, το κοντόχοντρο σχήμα, στοιχείο του οποίου είναι ο τονισμός της μέγιστης διαμέτρου, υποχωρεί προς ραδινότερες αναλογίες, οι οποίες επιτυγχάνονται με την ισόβαθμη διαχείριση των δύο βασικών αξόνων.

Σταροχώρι Πρεβέδου (αριθ. θέσης 35)

Η ανασκαφή ενός ταφικού πίθου στην παραπάνω θέση έφερε στο φως ένα σταμνοειδή κρατήρα (Κ 132) και έναν κάνθαρο (Κ 133).

Ο κρατήρας χαρακτηρίζεται για το κάθετο και ελαφρώς έξω νεύον χείλος, το οποίο διαχωρίζεται από το σφαιρικό σώμα με ανάγλυφο δακτύλιο, και για την επίπεδη βάση. Η σχετικά ψηλά ευρισκόμενη μέγιστη διάμετρος του αγγείου και οι μικρές για το μέγεθός του ταινιωτές, κάθετες λαβές οδηγούν σε μια σχετική βαρύτητα που απομακρύνει το αγγείο από τη ραδινότητα των υστερογεωμετρικών χρόνων. Σε προγενέστερη από τους υστερογεωμετρικούς χρόνους φάση εξέλιξης παραπέμπει και η κακή ποιότητα του γανώματος.

Ο κάνθαρος από την ίδια θέση βρίσκεται στη σειρά των κανθάρων της Βαλμαντούρας (Κ 152) και αυτού στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (Κ 155). Τα χαρακτηριστικά τους είναι το έξω νεύον χείλος, η μέγιστη διάμετρος στη ζώνη των λαβών και η χαμηλή δακτυλιόσχημη ή επίπεδη βάση. Είναι και οι τρεις μελαμβαφείς, με εξαίρεση μία εδαφόχρωμη ζώνη με μελανές γραμμές περιμετρικά κάτω από το σημείο γένεσης των λαβών και το εδαφόχρωμο χείλος που διακοσμείται επίσης με μελανές περιμετρικές γραμμές τόσο εσωτερικά όσο και εξωτερικά. Με βάση τα παραπάνω και εάν ληφθεί υπόψη η σημασία των αξόνων μέγιστης διαμέτρου και ύψους στην εξέλιξη του σχήματος του κανθάρου, επιβεβαιώνεται και η χρονολόγηση του κανθάρου από τη Βαλμαντούρα στη ΜΓ περίοδο, αφού αυτός σε σύγκριση με τους πρωιμότερους του Δρεπάνου (Κ 8-9) βρίσκεται σε μεταγενέστερη βαθμίδα εξέλιξης.

Αγγεία στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο με ελλιπή στοιχεία προέλευσης

Ορισμένα από τα αγγεία της ομάδας που εντοπίστηκαν στις αποθήκες του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου με ένδειξη «Ανασκαφές Κυπαρίσση - Μηλιάδη στην Αχαΐα» χρονολογούνται στη ΜΓ περίοδο συγκρινόμενα με αντίστοιχα από την ίδια περιοχή.

268. Δεκουλάκου 1982, 227-228. Όμοιος με τον κάνθαρο από τη Βαλμαντούρα θεωρείται ένας από το Κούμανη Ηλείας που χρονολογείται στην ΥΓ περίοδο. Βλ. Ο. Βικάτου, *ΑΔ* 52 (1997), Χρονικά, 264, πίν. 106γ. Ωστόσο, το κάθετο χείλος, οι ψηλές λαβές και ο πλατύς ώμος του τελευταίου τον διαφοροποιούν από το αχαϊκό παράδειγμα που είναι πρωιμότερο.

Πρόκειται για δύο μελαμβαφείς κανθάρους (Κ 155-156). Τα αγγεία χαρακτηρίζονται για την κυριαρχία τού κακής ποιότητας μελανού γανώματος, το οποίο καλύπτει την επιφάνεια και διασπάται από δύο εδαφόχρωμες ζώνες με μελανές περιμετρικές γραμμές, μία στο έξω νεύον χείλος και μία στο σημείο γένεσης των λαβών.

Συγκρίνονται με τους κανθάρους Κ 133 από το Σταροχώρι Πρεβέδου και Κ 152 από τη Βαλμαντούρα Φαρών. Οι δύο τελευταίοι ύστερα από σύγκριση με τους αρχαιότερους πρώιμους γεωμετρικούς του Δρεπάνου (Κ 8-9) έχουν χρονολογηθεί στη ΜΓ περίοδο.

Οι κάνθαροι Κ 155-156 του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου είναι σαφώς υστερότεροι από τον κάνθαρο αριθ. 714 από την Ιθάκη με το χαμηλό κωνικό πόδι, που η Benton χρονολογεί στην ΠΓ περίοδο[269].

Η ύψωση του κέντρου βάρους στο πλάσιμο του αγγείου οδήγησε στην παραπάνω χρονολόγηση. Όπως θα δειχθεί και στην ενότητα εξέλιξης του σχήματος του κανθάρου, καθ' όλη τη διάρκεια των πρώιμων ιστορικών χρόνων, το βασικό στοιχείο είναι αυτή ακριβώς η καθ' ύψος εξέλιξη που καταλήγει στη ραδινή μορφή του σχήματος στους ύστερους γεωμετρικούς χρόνους. Η ίδια αντίληψη, της καθ' ύψος εξέλιξης, ακολουθείται και στο πλάσιμο των λαβών[270].

Η ανοικτή τάση στη διαχείριση της διακοσμημένης επιφάνειας των αγγείων αντιπροσωπεύεται από δύο ακόμη παραδείγματα του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου. Πρόκειται για τις πρόχους Κ 157-158, οι οποίες χαρακτηρίζονται για το έξω νεύον και κάθετο στο σώμα του αγγείου χείλος, και την ταινιωτή, κάθετη από το χείλος στο μέσον περίπου του σώματος λαβή. Το περίγραμμα του σώματος χαρακτηρίζεται από διπλή καμπύλη με χαμηλά τοποθετημένη τη μέγιστη διάμετρο, ενώ η βάση είναι επίπεδη. Αν και το συγκεκριμένο σχήμα αγγείου δεν έχει προδρόμους στην κεραμική παραγωγή των πρώιμων ιστορικών χρόνων της Αχαΐας[271], δεν λείπει από την ΥΓ περίοδο. Αντιπροσωπεύεται από μία πρόχου (Κ 102) από τον Τρουμπέ της Χαλανδρίτσας με εικονιστική παράσταση λέοντα που καταδιώκει ζαρκάδι. Το ενιαίο περίγραμμα (απουσία σαφώς διαχωριζόμενου χείλους), η άνοδος της μέγιστης διαμέτρου του αγγείου και η διακόσμηση συνθέτουν τα στοιχεία εξέλιξης.

Σημαντικό στοιχείο για την προέλευση του συγκεκριμένου σχήματος είναι η παρουσία του στην ύστερη μυκηναϊκή κεραμική παραγωγή της Αχαΐας και της Κεφαλονιάς. Η Sherratt[272] αναφέρει ότι το σχήμα της πρόχου εμφανίζεται στην ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο στους τάφους της Κεφαλονιάς και είναι το πιο κοινό κατά την περίοδο αυτήν. Ο Wardle[273] θεωρεί προδρόμους του σχήματος της ΥΕ ΙΙΙΓ τις πεπλατυσμένες πρόχους του τέλους της ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου. Από αυτές, άλλες έχουν επίπεδη και άλλες δακτυλιόσχημη βάση. Στην πλειονότητά τους είναι μονόχρωμες, αν και υπάρχουν ορισμένα παραδείγματα με εδαφόχρωμες ταινίες. Παράλληλα του σχήματος των μυκηναϊκών χρόνων με τα πεπλατυσμένα σώματα και τους κοντούς λαιμούς με έξω νεύον χείλος υπάρχουν στην Κω[274], την Περατή, το Λευκαντί, τη Μεσσηνία[275], αλλά και στην Αχαΐα[276].

Συνεπώς, με βάση τα παραπάνω δεδομένα, το σχήμα της πρόχου της ΜΓ περιόδου θα πρέπει να ενταχθεί στην κεραμική παράδοση του αχαϊκού εργαστηρίου των πρώιμων ιστορικών χρόνων, όπως αυτή διαμορφώθηκε από τους ύστατους μυκηναϊκούς χρόνους και εξής.

Στην ίδια παράδοση εντάσσονται και τα μόνωτα κύπελλα αριθ. 777, 778, 341 και 349 από την Ιθάκη[277], καθώς και τα αριθ. 360-362 από τον Άνω Εγκλιανό της Μεσσηνίας, τα οποία χρονολογούνται στην τρίτη περίοδο των «Σκοτεινών Αιώνων»[278] και συγκρίνονται με τις πρόχους του Εθνικού Αρχαιολογικού

269. Benton 1953, πίν. 45.
270. Πρβλ. και Papadopoulos 2001, 388, εικ. 5, που χρονολογεί τον έναν από τους δύο κανθάρους (Κ 155) στον 7ο αι. π.Χ., λανθασμένα κατά την άποψή μας.
271. Εξαίρεση ίσως αποτελούν τα δύο θραύσματα (Κ 55γ και 57γ) που έχουν αναγνωριστεί ως προερχόμενα από το χείλος μόνωτων κυπέλλων.
272. Sherratt 1981, 439-440, σχέδ. 185c.
273. Wardle 1972, σχέδ. 99, αριθ. 20, 1309, 388, 14, 1504.
274. L. Morricone, Eleona e Langada: sepolcreti della tarda Età del Bronzo a Coo, *ASAA* XLIII-XLIV (1965-66), 5-311, σχέδ. 45.
275. Και για τις τρεις περιοχές, βλ. Sherratt 1981, κεφ. 4-5 και 8.
276. Papadopoulos 1979, σχέδ. 247a-b.
277. Benton 1953, 292-294, πίν. 44. Robertson - Heurtley 1948, πίν. 22.
278. Coulson 1986, πίν. 15.

Μουσείου. Η διαφορά τους έγκειται στο ότι τα παραδείγματα από την Αχαΐα έχουν μικρότερο ύψος με σαφώς διακρινόμενο το χείλος.

Σε πρωιμότερη χρονολογικά βαθμίδα εξέλιξης βρίσκονται οι δύο πρόχοι του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου με ένα μόνωτο κύπελλο από το βόρειο νεκροταφείο της Κορίνθου[279]. Τα αγγεία του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, αν και έχουν την ίδια μέγιστη διάμετρο με το αγγείο από την Κόρινθο (0,105-0,11 μ.), χαρακτηρίζονται για το μικρότερο ύψος, στοιχείο που, συνδυαζόμενο με το χαμηλό έξω νεύον χείλος, τους προσδίδει μια σχετική βαρύτητα σε σχέση με το πρώτο αγγείο, στη ραδινότητα του οποίου συμβάλλει και το ψηλό κάθετο χείλος. Το συγκεκριμένο σχήμα είναι σπάνιο στην Κόρινθο και αντιπροσωπεύεται από δύο ακόμη παραδείγματα, που χρονολογούνται στη μετάβαση από τη ΜΓ στην ΥΓ περίοδο. Ακόμη μεγαλύτερες είναι οι ομοιότητες που παρουσιάζουν τα αχαϊκά παραδείγματα με τις πρόχους της ίδιας περιόδου από την Αργολίδα[280]. Όλα τα παραπάνω στοιχεία συνηγορούν υπέρ της χρονολόγησης των πρόχων στη ΜΓ περίοδο.

Α 4.2.4. Ταφικά σύνολα ΥΓ περιόδου[281]

Στην ΥΓ περίοδο ανήκουν τα παρακάτω ταφικά σύνολα, τα οποία παρατίθενται ακολουθώντας τη σειρά του περιγραφικού καταλόγου (Ε ι κ. 139): Πάτρα-Αγυιά (αριθ. θέσης 2), Δρέπανο-Ταφικός πίθος 3 (αριθ. θέσης 7β), Δρέπανο-Ταφικός πίθος 4 (αριθ. θέσης 7β), Οδός Πλαστήρα 7-Ταφικός πίθος 3 (αριθ. θέσης 10ε), Μάνεσι Καλαβρύτων (αριθ. θέσης 21), Λόφος Τρουμπέ Χαλανδρίτσας (αριθ. θέσης 24), Σκόρος Χαλανδρίτσας (αριθ. θέσης 25), Καταρράκτης-Λόπεσι-κιβωτιόσχημοι τάφοι Α-Β-Γ (αριθ. θέσης 27), Καταρράκτης-Λόπεσι (αριθ. θέσης 28), Καταρράκτης-Λόπεσι, θέση Φτέρη (αριθ. θέσης 29), Πλατανόβρυση (αριθ. θέσης 32).

Αγγεία από τάφους με ελλιπή στοιχεία προέλευσης

- Τμήμα πρόχου Κ 66 και τμήμα οινοχόης Κ 69 / Αίγιο, οδός Εισοδίων 29 (αριθ. θέσης 10η).
- Κάνθαρος Κ 150, σταμνοειδής κρατήρας Κ 151 / Καταρράκτης-Λόπεσι.
- Δύο κάνθαροι Κ 153-154 / Νεραντζιές Καμαρών (αριθ. θέσης 41).
- Θραύσματα κανθάρου Κ 134α-η, θραύσματα κανθάρου Κ 135α-στ, τρία θραύσματα μελαμβαφών κανθαρίσκων Κ 136α-γ / Άνω Σουδενέικα (αριθ. θέσης 36).

Πάτρα-Αγυιά (αριθ. θέσης 2)

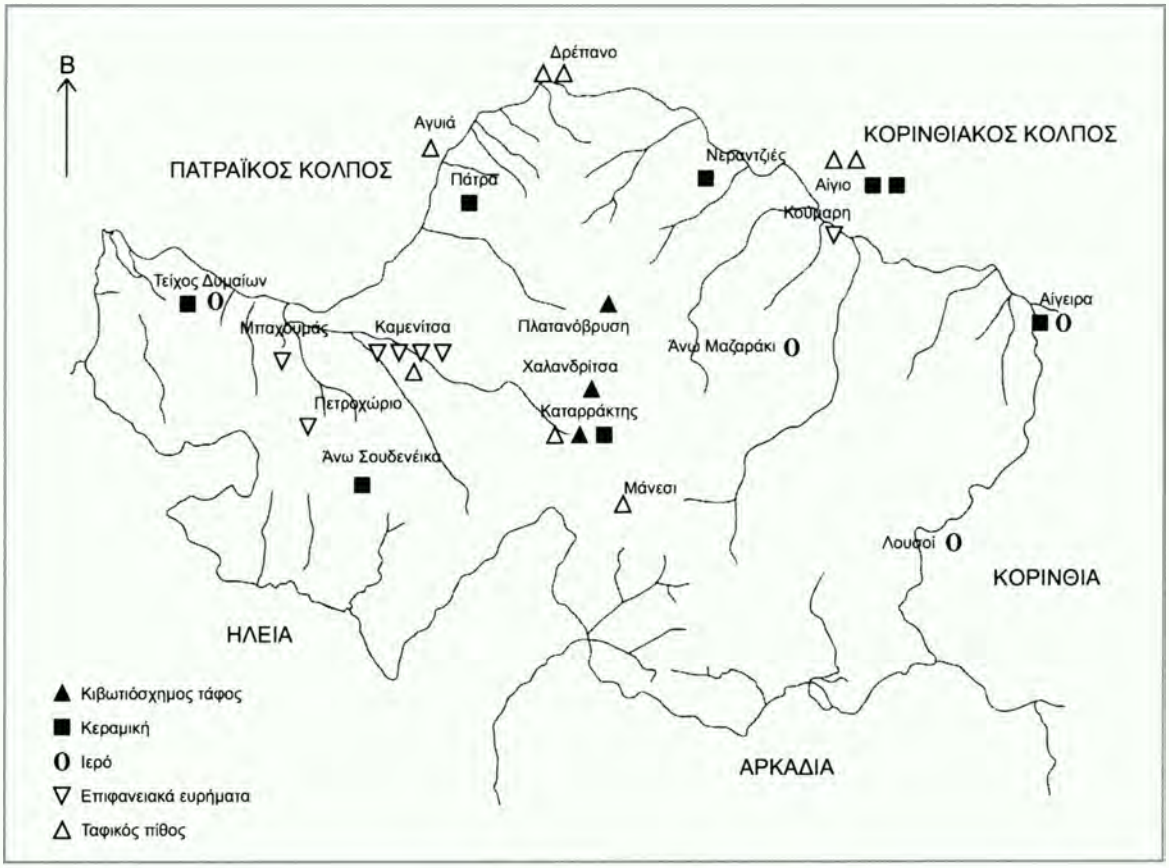
Ο κάνθαρος Κ 1 είναι το πρώτο αγγείο πρώιμων ιστορικών χρόνων από την περιοχή των Πατρών[282]. Η παρουσία του θέτει σε αμφισβήτηση την άποψη της Morgan ότι ο αχαϊκός υστερογεωμετρικός «ανοικτού βάθους» ρυθμός που είναι κοινός στην κοιλάδα των Φαρών δεν έχει βρεθεί στην ακτή[283].

Ως προς το σχήμα, συγκρίνεται με τους κανθάρους από τη Βαλμαντούρα (Κ 152), το Σταροχώρι (Κ 133) και τον Κ 155 του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου.

Τα κύρια χαρακτηριστικά σε όλα τα παραπάνω αγγεία είναι το κάθετο, ελαφρώς έξω νεύον χείλος, οι κάθετες, ταινιωτές λαβές, η μέγιστη διάμετρος του σώματος στη ζώνη των λαβών και η χαμηλή δακτυλιόσχημη βάση (με εξαίρεση τον κάνθαρο από το Σταροχώρι που έχει επίπεδη βάση).

Η διακόσμηση, ωστόσο, του κανθάρου από την Αγυιά είναι το στοιχείο που τον τοποθετεί σε μεταγενέστερη, από τα προηγούμενα αγγεία, βαθμίδα εξέλιξης. Εκπροσωπεί την τάση του αχαϊκού εργα-

279. *Corinth* XII, 29 και 48, πίν. 7, αριθ. 22-1.
280. Courbin 1966, πίν. 71.
281. Για κεραμική υστερογεωμετρικών χρόνων από την ανασκαφή στο Άνω Μαζαράκι, πρβλ. Gadolou 2002.
282. Η αναφορά ύπαρξης γεωμετρικών αγγείων από την περιοχή του αρχαίου Ωδείου της πόλης (αριθ. θέσης 3) δεν έχει βεβαιωθεί.
283. Morgan 1985, 324.

Εικ. 139. Θέσεις ΥΓ περιόδου.

στηρίου των πρώιμων ιστορικών χρόνων για την κυριαρχία του ανοικτόχρωμου βάθους στη διακόσμηση, όπως αυτή εξελίχθηκε στην ΥΓ περίοδο, με κυρίαρχο χαρακτηριστικό τη διακόσμηση του κατώτερου τμήματος του σώματος του αγγείου με μελανές περιμετρικές γραμμές[284].

Τα διακοσμητικά θέματα, κάθετα σιγμοειδή, ομάδες κάθετων κυματοειδών γραμμιδίων, πελαργοί σε αραιή παράταξη και τρέχουσα σπείρα, διατεταγμένα σε ζώνες, είναι χαρακτηριστικά των αγγείων τύπου «Θάψου».

Δρέπανο - Ταφικοί πίθοι 3-4 (αριθ. θέσης 7β)

Οι φιάλες Κ 12-13, από τους ταφικούς πίθους 3 και 4, αντίστοιχα, χρονολογούνται στα τέλη της ΥΓ περιόδου με βάση τα συνευρήματα[285]. «Προϊόν εγχωρίου κατασκευής» χαρακτηρίζει τη φιάλη Κ 12 η Δεκουλάκου και θεωρεί ότι η διακόσμησή της με οριζόντιες ταινίες αποτελεί επίδραση της ύστερης γεωμετρικής κορινθιακής κεραμικής[286].

Η δεύτερη φιάλη Κ 13 χρονολογείται ακριβώς από το σκύφο Κ 14 τύπου «Θάψου» από τον ίδιο ταφικό πίθο. Διαφέρει από την προηγούμενη ως προς το σχήμα (περισσότερο αβαθής και ανοικτή) και το πάχος

284. Βλ. σελ. 273 για την αποδέσμευση αυτού του χαρακτηριστικού από το κορινθιακό εργαστήριο.

285. Δεκουλάκου 1973, 22-28.

286. Ό.π., 26-27.

των οριζόντιων περιμετρικών γραμμών (λεπτότερες). Συγκρίνεται με τη φιάλη από το Μάνεσι των Καλαβρύτων Κ 96, η οποία επίσης χρονολογείται στα τέλη της ΥΓ περιόδου από τα συνευρήματα. Και στη δεύτερη φιάλη από το Δρέπανο η Δεκουλάκου αναγνωρίζει επίδραση της πρώιμης πρωτοκορινθιακής κεραμικής στην ακρίβεια του σχήματος και στις καλοσχεδιασμένες λεπτότατες ταινίες[287].

Αίγιο, οδός Πλαστήρα 7 (αριθ. θέσης 10ε)

Ο μελαμβαφής κάνθαρος Κ 28 με εξηρημένη ταινία στην εσωτερική και εξωτερική επιφάνεια του χείλους και μία εδαφόχρωμη ζώνη με δύο περιμετρικές μελανές γραμμές κάτω από τη ζώνη των λαβών προέρχεται από την παραπάνω θέση μαζί με τρεις σκύφους τύπου «Θάψου» Κ 25-27. Ως προς το σχήμα, το συγκεκριμένο αγγείο αποτελεί εξέλιξη του ευρύ τύπου κανθάρου των πρωτογεωμετρικών χρόνων που από την ΠΓ περίοδο γίνεται ολόβαφος, με κύριο χαρακτηριστικό την εδαφόχρωμη ζώνη με μελανές γραμμές είτε στη ζώνη των λαβών είτε ακριβώς κάτω από αυτήν. Οι λαβές, πάντα ταινιωτές, κάθετες από το χείλος στο μέσον του σώματος, στην αρχή ήταν εδαφόχρωμες και στη συνέχεια διακοσμούνταν είτε με οριζόντια μελανά γραμμίδια είτε με χιαστί γραμμές.

Μάνεσι Καλαβρύτων (αριθ. θέσης 21)

Η φιάλη Κ 96, η λεκάνη Κ 93, η λήκυθος με κωνικό σώμα Κ 94 και ο φακοειδής ασκός Κ 95 είναι τα κτερίσματα από έναν ταφικό πίθο, μεμονωμένο εύρημα, στο Μάνεσι των Καλαβρύτων. Χρονολογούνται στα τέλη της ΥΓ περιόδου (τελευταίο τέταρτο του 8ου αι. π.Χ.) από την Δεκουλάκου και θεωρούνται από την ίδια αντιπροσωπευτικά δείγματα της επίδρασης της πρωτοκορινθιακής κεραμικής στο αχαϊκό εργαστήριο[288].

Και τα τέσσερα αγγεία αντιπροσωπεύουν την ανοικτόχρωμη τάση στη διακόσμηση. Το ανοικτό καστανό επίχρισμα στην επιφάνεια της φιάλης διακόπτεται από ομάδες μελανών περιμετρικών γραμμών στο χείλος, στο μέσον του σώματος και λίγο πιο πάνω από τη «βάση». Ως προς το σχήμα, συγκρίνεται με τη φιάλη Κ 13 από το Δρέπανο, αν και η δεύτερη είναι λιγότερο βαθιά και με απλούστερη διακόσμηση. Ο Coldstream[289] τη θεωρεί μίμηση της μεταλλικής φιάλης από το Δρέπανο (Μ 21).

Η λεκάνη με το κυψελοειδές μοτίβο στη ζώνη των λαβών είναι πανομοιότυπη ως προς το σχήμα με μία υστερογεωμετρική από τη Λακωνία[290]. Παράλληλα του σχήματος συναντώνται στη Μεσσηνία[291] και στην Ιταλία[292]. Το διακοσμητικό θέμα της λεκάνης επαναλαμβάνεται στη ράχη του φακοειδούς ασκού από το ίδιο ταφικό σύνολο, καθώς και σε ένα σφαιρικό πρωτοκορινθιακό αρύβαλλο[293]. Το σχήμα του φακοειδούς ασκού συναντάται και στην Ιθάκη[294].

Το σχήμα της ληκύθου με το κωνικό σώμα θεωρήθηκε από την Δεκουλάκου άγνωστο τόσο στην Αχαΐα όσο και σε άλλες περιοχές[295]. Ωστόσο, θα μπορούσε να συσχετιστεί με τον τύπο της υστερογεωμετρικής αχαϊκής κωνικής οινοχόης με τα ευθύγραμμα τοιχώματα και την ευρεία επίπεδη επιφάνεια έδρασης (Κ 105-107). Η απουσία ώμου και λαιμού στο παράδειγμα από το Μάνεσι και η διαμόρφωση ενός στενού χείλους δημιουργούν μια παραλλαγή του προαναφερθέντος τύπου. Τα τελευταία χαρακτηριστικά δικαιολογούν και την αναγνώριση του συγκεκριμένου αγγείου ως ληκύθου. Ως προς τα διακοσμητικά θέματα, ο διπλού περιγράμματος μαίανδρος στο σχήμα των επάλξεων απαντά και στα αγγεία τύπου «Θάψου», ενώ η διακόσμηση του κατώτερου τμήματος του σώματος του αγγείου με επάλληλες περιμε-

287. Ό.π., 28.
288. Δεκουλάκου 1982, 232.
289. Coldstream 1998, 326.
290. Ό.π., 232. Βλ. επίσης Droop 1906-1907, 122, σχέδ. 2f και Coldstream 1968, πίν. 46h.
291. *Nichoria* III, πίν. 3-158.
292. Campania VII. Pontecagnano, Tombe orientalizzanti in contrada S. Antonio, *NSc* 22 (1968), 75-204, ιδ. 137, σχέδ. 40b, αριθ. 7.
293. Weinberg 1941, εικ. 9.
294. Heurtley 1932-1933, 48, σχέδ. 24-25.
295. Δεκουλάκου 1982, 232. Μια ίδια στο σχήμα με τη λήκυθο-οινοχόη από το Μάνεσι, βλ. *CVA Museo Nazionale Tarquiniense* IV, C, 1.I.25, πίν. 2.

τρικές μελανές ταινίες αποτελεί κύριο χαρακτηριστικό του αχαϊκού κεραμικού εργαστηρίου των πρώιμων ιστορικών χρόνων[296].

Λόφος Τρουμπέ Χαλανδρίτσας (αριθ. θέσης 24)

Έξι από τα οκτώ αγγεία που προέρχονται από την παραπάνω θέση χρονολογούνται στην ΥΓ περίοδο του αχαϊκού εργαστηρίου, και συγκεκριμένα στο τελευταίο τέταρτο του 8ου αι. π.Χ.[297]. Πρόκειται για τρεις γαστρώδεις οινοχόες (Κ 97-98 και 103), ένα σχήμα ιδιαίτερα χαρακτηριστικό του συγκεκριμένου εργαστηρίου, έναν αβαθή κρατηρίσκο (Κ 99), έναν κάνθαρο (Κ 101) και μία πρόχου (Κ 102).

Οι τρεις οινοχόες έχουν κοινά τα βασικά χαρακτηριστικά: έξω νεύον χείλος με επίπεδη την άνω επιφάνεια, κοντό και ευρύ λαιμό, λαβή ταινιωτή, κάθετη από το χείλος στον ώμο, και σώμα σφαιρικό μάλλον πεπλατυσμένο στις δύο από αυτές (Κ 97 και 103), που καταλήγει σε δακτυλιόσχημη βάση. Κοινή είναι και η διακόσμηση του κατώτερου τμήματος του σώματος του αγγείου με επάλληλες περιμετρικές μελανές ταινίες, ενώ ο ώμος και ο λαιμός των αγγείων δέχονται τα διακοσμητικά θέματα, που είναι μαιανδρικά άγκιστρα, ομάδες κάθετων μελανών γραμμιδίων, κάθετα σιγμοειδή και ζωφόρος πελαργών στην Κ 103.

Στη Λακωνία παραπέμπει ο πλαστικός δακτύλιος που ορίζει το σημείο της μετάβασης από το λαιμό στο σώμα στην οινοχόη Κ 103.

Ο αβαθής κρατηρίσκος με το ψηλό πόδι Κ 99, αν και εγχώριο προϊόν, συμπέρασμα το οποίο προκύπτει τόσο από το χρώμα του πηλού που είναι ίδιο με αυτό των άλλων αγγείων της ομάδας (ανοικτός καστανός, 10YR 8/4) όσο και από τη διακόσμηση – κυριαρχία ανοικτού βάθους που διακόπτεται από ομάδες περιμετρικών μελανών γραμμών – παραπέμπει στην αττική κεραμική παραγωγή της ΥΓ περιόδου[298]. Ωστόσο, τα αντίστοιχα αγγεία του αττικού εργαστηρίου έχουν τελείως διαφορετικό σχήμα, με πολύ ψηλό χείλος και αβαθές σώμα, σχήμα που θεωρείται παραγωγή του εργαστηρίου του ζωγράφου του Διπύλου[299], στο οποίο προστέθηκε το ψηλό στέλεχος με διάτρητα στοιχεία. Το παράδειγμα από την Αχαΐα παραπέμπει στο σχήμα των σκύφων της ίδιας περιοχής, ενώ ο ανάγλυφος / πλαστικός δακτύλιος που διαχωρίζει τα δύο τμήματα του ψηλού ποδιού συναντάται συχνά στο αχαϊκό εργαστήριο από την ΠΡΓ περίοδο ως διαχωριστικό στοιχείο διαφόρων τμημάτων των αγγείων και παραπέμπει στο λακωνικό εργαστήριο των ίδιων χρόνων. Επομένως, αν εξαιρεθεί το σχήμα του ποδιού, όλα τα υπόλοιπα στοιχεία του αγγείου εντάσσονται στην παράδοση της κεραμικής παραγωγής των πρώιμων ιστορικών χρόνων στην περιοχή[300].

Ο κάνθαρος (Κ 101), κυρίαρχο σχήμα του αχαϊκού κεραμικού εργαστηρίου των πρώιμων ιστορικών χρόνων, σχήμα το οποίο έχει «φιλοξενήσει», κατά την εξέλιξή του από τους πρωτογεωμετρικούς χρόνους, και τις δύο τάσεις της διακόσμησης του συγκεκριμένου εργαστηρίου, είναι αντιπροσωπευτικό δείγμα της τελευταίας φάσης του σχήματος πριν από τα τέλη της ΥΓ περιόδου. Αποτελεί εξέλιξη του ψηλού τύπου κανθάρου των πρωτογεωμετρικών χρόνων. Η ραδινότητά του τονίζεται ιδιαίτερα τόσο από το ψηλό και έντονα έξω νεύον χείλος όσο και από τη χαμηλή κωνική βάση.

Μοναδικό, τέλος, αγγείο για το συγκεκριμένο εργαστήριο είναι η πρόχους Κ 102 ως προς την εικονιστική σκηνή – λέων που καταδιώκει ζαρκάδι. Για την καταγωγή και την παρουσία του συγκεκριμένου σχήματος στις προηγούμενες από την ΥΓ φάσεις εξέλιξης του ρυθμού έχει ήδη γίνει αναφορά[301].

Ο Ζαφειρόπουλος στην πρώτη παρουσίαση του αγγείου παρατήρησε ότι το κύριο διακοσμητικό θέμα απαντά και σε έναν αττικό υστερογεωμετρικό κάνθαρο της συλλογής Βλαστού. Ο ίδιος αναγνώρισε τεχνοτροπική συγγένεια του λέοντα της πρόχου από την Αχαΐα με τους λέοντες των κανθάρων της Κο-

296. Βλ. Β 4.2.

297. Τα άλλα δύο ανήκουν στην ομάδα των αγγείων τύπου «Θάψου» και θα εξεταστούν σε ιδιαίτερη ενότητα.

298. *Kerameikos* V, I, πίν. 126, αριθ. 3380.

299. Coldstream 1968, 34, πίν. 10g.

300. Ύστερη εξέλιξη της πρωτογεωμετρικής παράδοσης της δυτικής Ελλάδας θεωρεί το συγκεκριμένο αγγείο και ο Coleman στην εξέταση του σχήματος του κρατήρα από τις ανασκαφές της ηλειακής Αρμάτοβας, πρβλ. Coleman 1986.

301. Βλ. τις πρόχους Κ 157-158.

πεγχάγης και του υποστατού του Κεραμεικού[302]. Σημειώνει, επίσης, ότι «οι παραστάσεις των λεόντων στα κορινθιακά αγγεία εμφανίζονται για πρώτη φορά με τον ανατολίζοντα ρυθμό, ενώ στα αττικά είναι ήδη γνωστοί από το πρώτο ήμισυ του 8ου αι. π.Χ.». Με βάση την τελευταία του παρατήρηση, θέτει το ερώτημα μήπως η εμφάνιση του συγκεκριμένου εικονιστικού διακοσμητικού θέματος στην κεραμική παραγωγή της Αχαΐας οφείλεται στην εξάπλωση των αττικών επιδράσεων προς δυσμάς. Κοινά στοιχεία μεταξύ των δύο εργαστηρίων, όπως έχει δειχθεί στις σχετικές ενότητες, έχουν παρατηρηθεί από την ΠΓ περίοδο. Ωστόσο, είναι πιθανότερο ότι δεν πρόκειται τόσο για επίδραση του αττικού στο αχαϊκό εργαστήριο – εξάλλου το συγκεκριμένο διακοσμητικό θέμα εμφανίζεται σε μία και μόνη περίπτωση – όσο για κοινή εξέλιξη στο πλαίσιο των ενιαίων μορφοπλαστικών δυνάμεων της περιόδου.

Κατά την ΥΓ περίοδο, το σχήμα της πρόχου συναντάται στο εργαστήριο της Ιθάκης με το χαρακτηριστικό, για το εργαστήριο, διακοσμητικό θέμα των ομόκεντρων θηλιών και επάλληλες περιμετρικές μελανές γραμμές στο κατώτερο τμήμα του αγγείου[303].

Σκόρος Χαλανδρίτσας (αριθ. θέσης 25)

Ο δεύτερος τύπος του σχήματος της οινοχόης (ευθύγραμμα τοιχώματα με επίπεδη επιφάνεια έδρασης) αντιπροσωπεύεται από τρία παραδείγματα από την παραπάνω θέση. Πρόκειται για τις οινοχόες Κ 105, 106, 106α, που χρονολογούνται στα τέλη της ΥΓ περιόδου.

Χαρακτηρίζονται για το έξω νεύον με επίπεδη την άνω επιφάνεια χείλος, τον κοντό λαιμό, την ταινιωτή, κάθετη από το χείλος στον ώμο λαβή και τα ευθύγραμμα τοιχώματα του σώματος, τα οποία ανοίγουν καταλήγοντας σε ευρεία και επίπεδη επιφάνεια έδρασης. Η μετάβαση από τον ώμο στο σώμα είναι γωνιώδης στην Κ 105 και καμπύλη στην Κ 106. Η ψευδόσπειρα, τα δικτυωτά τρίγωνα με κεραία στην κορυφή, οι κυματοειδείς γραμμές, μεμονωμένες και σε ομάδες, διακοσμούν το λαιμό και τον ώμο των οινοχοών, ενώ το σώμα καλύπτεται με επάλληλες μελανές περιμετρικές γραμμές. Στο τελευταίο χαρακτηριστικό διαφοροποιείται η Κ 105, της οποίας το κατώτερο τμήμα του σώματος καλύπτεται από μελανό γάνωμα και παραλληλίζεται με τον κάνθαρο Κ 101 από το λόφο Τρουμπέ (αριθ. θέσης 24).

Συγκρίνονται με δύο παραδείγματα από τα Βολιμίδια της Μεσσηνίας[304], τα οποία όμως διαφοροποιούνται από τα αντίστοιχα αχαϊκά (όχι μόνον αυτών του Σκόρου αλλά και άλλων αντίστοιχων από τον Καταρράκτη) ως προς το ύψος του λαιμού – ψηλός και στενός συνήθως με τριφυλλόσχημο στόμιο – και το περίγραμμα του σώματος – γωνιώδεις μεταβάσεις από το ένα τμήμα του αγγείου στο άλλο.

Ο Coulson[305] θεωρεί ότι οι συγκεκριμένες οινοχόες από τη Μεσσηνία, στις οποίες αναγνωρίζει κορινθιακή επίδραση, όσον αφορά ορισμένα στοιχεία της διακόσμησης, αλλά και παράλληλα του σχήματος στην Ιθάκη, αποτελούν πρωιμότερο στάδιο εξέλιξης των αχαϊκών οινοχοών του τέλους της ΥΓ περιόδου (συγκεκριμένα του τελευταίου τετάρτου του 8ου αι. π.Χ., όπως αναφέρει) από τη Χαλανδρίτσα[306].

Καταρράκτης - 28ο χλμ. εθνικής οδού. Κιβωτιόσχημοι τάφοι Α, Β, Γ (αριθ. θέσης 27)

Οκτώ κάνθαροι[307] (Κ 108-110 και 112-116), μία πυξίδα (Κ 111) και τέσσερις οινοχόες (Κ 107 και 117-119) συνιστούν τα ταφικά σύνολα τριών κιβωτιόσχημων τάφων από τον Καταρράκτη.

Οι επτά από τους κανθάρους αποτελούν εξέλιξη του ψηλού τύπου των ΠΡΓ, ΠΓ και ΜΓ περιόδων και μόνον ο Κ 115 αποτελεί εξέλιξη του ευρύ τύπου. Εκτός από τη διαφοροποίηση στον τονισμό των δύο

302. Ζαφειρόπουλος 1956, 199-201, πίν. 93γ.
303. Robertson - Heurtley 1948, πίν. 22, αριθ. 349.
304. Coulson 1988, 66-71, σχέδ. 17 και 24-25.
305. Ό.π., 67-70.
306. Ζαφειρόπουλος 1952, 405-407, σχέδ. 24, Γ4.
307. Από τους κανθάρους που αναφέρονται παραπάνω, οι Κ 115, 108 και 116 είχαν αναγνωριστεί ως σκύφοι από τον Ζαφειρόπουλο. Η ονομασία «κάνθαρος» θεωρείται ότι περιγράφει καλύτερα το συγκεκριμένο σχήμα, δεδομένου, τόσο του τονισμού του κατακόρυφου άξονα στησίματος του αγγείου όσο και των ψηλών, κάθετων από το χείλος στο μέσον περίπου του σώματος, λαβών.

βασικών αξόνων του σώματος, διατηρούν το κάθετο και έξω νεύον χείλος, τις ταινιωτές, κάθετες από το χείλος στο μέσον περίπου του σώματος λαβές, το γωνιώδες και σπανιότερα καμπύλο περίγραμμα του σώματος, ενώ η βάση ποικίλλει από επίπεδη, δακτυλιόσχημη ή και χαμηλή κωνική[308]. Όσον αφορά στη διακόσμηση, είναι χαρακτηριστική στα παραπάνω παραδείγματα η παράλληλη εμφάνιση και των δύο χαρακτηριστικών τάσεων, της εκ περιτροπής επικράτησης σκοτεινών και φωτεινών επιφανειών στη διαχείριση της διακοσμημένης επιφάνειας. Ένα επιπλέον χαρακτηριστικό του αχαϊκού εργαστηρίου, που εμφανίζεται στη συγκεκριμένη ομάδα αγγείων, είναι η διακόσμηση του κατώτερου τμήματος του σώματος ορισμένων παραδειγμάτων με επάλληλες περιμετρικές μελανές ταινίες.

Ως προς τα διακοσμητικά θέματα, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο κάνθαρος Κ 109 με διακόσμηση ιχθύος, με την τεχνική του περιγράμματος σε επιμήκη μετόπη. Η μετόπη ορίζεται από δύο μικρότερες, οι οποίες περιβάλλουν από μία σπείρα σε κάθετη διάταξη, μοτίβο κοινό ως παραπληρωματικό διακοσμητικό θέμα, στο υστερογεωμετρικό αχαϊκό εργαστήριο, που επίσης συναντάται στα αγγεία τύπου «Θάψου». Η σπείρα ως κύριο διακοσμητικό θέμα αυτή τη φορά εμφανίζεται και στη ζώνη του ώμου του κανθάρου Κ 115 εναλλασσόμενη με ομάδες τριπλών κάθετων κυματοειδών γραμμών. Ομάδες τριπλών κάθετων γραμμών αποτελούν το κύριο διακοσμητικό θέμα του κανθάρου Κ 114. Ως παραπληρωματικό μοτίβο χρησιμοποιείται και η οριζόντια τεθλασμένη στα αγγεία Κ 108 και 109. Στο τελευταίο αγγείο δύο ακόμη ζώνες, η μία με κάθετα ελικοειδή μοτίβα και η άλλη με ακτίνες, συμπληρώνουν τη διακόσμηση. Οι υπόλοιποι κάνθαροι εκπροσωπούν την τάση του αχαϊκού εργαστηρίου για επικράτηση των σκοτεινών επιφανειών στη διακόσμηση. Κατά συνέπεια, κυριαρχεί το μελανό γάνωμα, το οποίο διακόπτεται από μία εδαφόχρωμη ζώνη που φέρει οριζόντιες μελανές γραμμές κάτω από το σημείο πρόσφυσης των λαβών (Κ 110, 112-113, 116).

Η πυξίδα (Κ 111) με το πεπλατυσμένο σώμα, το έξω νεύον χείλος με το περιχείλωμα και τη δακτυλιόσχημη βάση είναι ενδεικτική του συνδυασμού του μελανού γανώματος στο ανώτερο τμήμα του σώματος και της εδαφόχρωμης επιφάνειας στο κατώτερο. Η σύγκρισή της με την πυξίδα αριθ. 384 από την Ιθάκη[309] δεν είναι τόσο επιτυχής, αφού διαφέρουν τόσο ως προς το είδος του χείλους όσο και ως προς το σχήμα του σώματος. Επιπλέον, το αγγείο από την Ιθάκη φέρει και δύο κυλινδρικές οριζόντιες λαβές. Το έντονα έξω νεύον χείλος του αγγείου με το περιχείλωμα συναντάται σε μια σειρά πυξίδων από το Λευκαντί της υπό-πρωτογεωμετρικής περιόδου[310].

Όσον αφορά στις τέσσερις οινοχόες που προέρχονται από την παραπάνω θέση, είναι ιδιαίτερα σημαντική η παρουσία δύο διαφορετικών τύπων. Συγκεκριμένα, στα τρία παραπάνω ταφικά σύνολα περιλαμβάνονται ο τύπος της οινοχόης με ευθύγραμμα τοιχώματα και επίπεδη επιφάνεια έδρασης (Κ 107-108) και αυτός με το σφαιρικό προς πεπλατυσμένο σώμα (Κ 119)[311]. Η οινοχόη (Κ 118) με ημισφαιρικό σώμα, ευρύ λαιμό και επίπεδη την άνω επιφάνεια του χείλους, αν και διαφοροποιείται από τα παραδείγματα του δεύτερου τύπου, αποτελεί μάλλον παραλλαγή αυτού παρά διαφορετικό τύπο αγγείου. Το σώμα στο τελευταίο αγγείο είναι ημισφαιρικό προς πεπλατυσμένο και ο λαιμός λίγο ψηλότερος.

Ο Coldstream[312] αναγνωρίζει δύο τύπους: «the angular and the baggy». Ο πρώτος ταυτίζεται με τον τύπο που περιφραστικά έχει προσδιοριστεί σε αυτή την εργασία ως οινοχόη με ευθύγραμμα τοιχώματα και επίπεδη επιφάνεια έδρασης. Τον συγκρίνει με μια ΥΓ Ι οινοχόη από τα Βολιμίδια της Μεσσηνίας, την οποία

308. Η παρατήρηση του Ζαφειρόπουλου (Ζαφειρόπουλος 1952, 407) ότι ο ψηλός τύπος κανθάρου κατάγεται από πρωτοκορινθιακό σχήμα του β΄ μισού του 8ου αι. π.Χ., που αποτελεί δημιουργία παράλληλη προς την κοτύλη, ίσως θα πρέπει να επανεξεταστεί, αφού η παράδοση του συγκεκριμένου σχήματος στην αχαϊκή κεραμική παραγωγή των πρώιμων ιστορικών χρόνων είναι τόσο μεγάλη ώστε δεν υπάρχει λόγος να αναζητήσει κανείς εξωτερικούς παράγοντες για την ερμηνεία της καταγωγής του σχήματος.

309. Robertson - Heurtley 1948, πίν. 24.

310. Popham *et al.* 1979-1980, 327-328, σχέδ. 17, πίν. 131, 180, 190, 223.

311. Αν και το συγκεκριμένο αγγείο έχει περισσότερο πεπλατυσμένο και λιγότερο σφαιρικό σώμα από τα υπόλοιπα παραδείγματα του τύπου, εντάσσεται σε αυτά ως προς τα γενικά χαρακτηριστικά του.

312. Goldstream 1968, 230-231.

θεωρεί πρόδρομο του αχαϊκού τύπου[313], παρατηρώντας, ωστόσο, ότι ο λαιμός στο δεύτερο αγγείο είναι χαμηλότερος και περισσότερο ευρύς από ό,τι στα αχαϊκά παραδείγματα. Σχετική ομοιότητα αναγνωρίζει και με τα γωνιώδη παραδείγματα των αγγείων από την Ιθάκη (Αετός R 522), για τα οποία όμως παρατηρεί ότι η μεγαλύτερη διάμετρος βρίσκεται όχι στη βάση, αλλά στη γωνιώδη μετάβαση του σώματος.

Διαφοροποίηση ως προς το ύψος της μεγαλύτερης διαμέτρου του σώματος παρατηρεί και στο δεύτερο τύπο. Αναγνωρίζει σε αυτόν κωνικό σώμα, που τα τοιχώματά του καμπυλώνουν προς ευρεία βάση. Ο Ζαφειρόπουλος[314] συγκρίνει το συγκεκριμένο τύπο με αυτόν της κορινθιακής ληκύθου-οινοχόης, για να τον απορρίψει ο Coldstream, στηριζόμενος από τη μια στο γεγονός ότι τα κορινθιακά παραδείγματα στα οποία αναφέρεται είναι πρωιμότερα και από την άλλη στο ότι ο μικρού ύψους λαιμός αποκλείει την κορινθιακή προέλευση. Θεωρεί κοντινότερο παράλληλο ένα αγγείο από την Ιθάκη (Αετός R 431). Αναγνωρίζει ότι οι οινοχόες της Αχαΐας εντάσσονται στην κεραμική παράδοση των πρώιμων ιστορικών χρόνων της δυτικής Ελλάδας, αλλά θεωρεί σκοτεινή την προέλευσή τους, λόγω του κενού που παρατηρείται από το πρωτογεωμετρικό ταφικό σύνολο του Δερβενίου μέχρι τα υστερογεωμετρικά των Φαρών.

Καταρράκτης. Στην απέναντι κλιτύ της Χαράδρας. Κοντά στο 28ο χλμ. της εθνικής οδού (αριθ. θέσης 28)

Τέσσερα αγγεία προέρχονται από κιβωτιόσχημο τάφο. Πρόκειται για μία οινοχόη (Κ 120), ένα βαθύ σκύφο (Κ 121) και δύο κανθάρους (Κ 122-123).

Η οινοχόη ανήκει στον πεπλατυσμένο τύπο, με κοντό και ευρύ λαιμό, ταινιωτή λαβή, κάθετη από το χείλος στον ώμο, και σφαιρικό σώμα, που καταλήγει σε δακτυλιόσχημη βάση. Είναι από τα λιγοστά αχαϊκά παραδείγματα με εικονιστική παράσταση – ζώνη πτηνών, πιθανότατα πελαργών – στον ώμο. Το υπόλοιπο σώμα του αγγείου καλύπτεται με επάλληλες περιμετρικές μελανές γραμμές.

Συγκρίνεται με τις οινοχόες Κ 103, 98 και 97 από τον Τρουμπέ της Χαλανδρίτσας, και ιδιαίτερα την τελευταία ως προς τις διαστάσεις, ενώ με την Κ 103 φιλοξενούν το ίδιο διακοσμητικό θέμα στον ώμο. Εκτός από την ομοιότητα στο πλάσιμο του σχήματος, και στα τέσσερα αγγεία κυριαρχεί κοινή αντίληψη στη διακόσμηση, αφού με μανιεριστικό τρόπο επαναλαμβάνεται το θέμα των επάλληλων, περιμετρικών μελανών ταινιών τόσο στο εσωτερικό του χείλους όσο και στο μεγαλύτερο τμήμα του σώματος. Εκτός από τον ώμο, που σε δύο περιπτώσεις δέχεται ζωφόρο πτηνών, το άλλο τμήμα των αγγείων που διακοσμείται είναι ο λαιμός. Στις τρεις από τις τέσσερις οινοχόες ο λαιμός διακοσμείται με κάθετες κυματοειδείς ή απλές γραμμές και στην τέταρτη (Κ 97) με μαιανδρικά άγκιστρα. Εκτός από τη διακόσμηση και το σχήμα, η ομοιότητα στα τεχνικά χαρακτηριστικά – σύσταση (λεπτόκοκκος) και χρώμα πηλού (ανοικτό καστανό και κιτρινέρυθρο) – είναι τέτοια που επιτρέπει να αναγνωριστούν τα παραπάνω αγγεία ως προϊόντα του ίδιου εργαστηρίου.

Ο βαθύς σκύφος (Κ 121) του παραπάνω συνόλου είναι ένα από τα ελάχιστα παραδείγματα του συγκεκριμένου σχήματος από την ΥΓ περίοδο του αχαϊκού εργαστηρίου. Αντίστοιχο παράδειγμα με αυτόν, του οποίου το σχήμα με τις κάθετες λαβές δεν είναι σύνηθες, αποτελεί ο γνωστός κρατηρίσκος από τις Πιθηκούσες με παράσταση ναυαγών. Και το σχήμα αυτό θεωρείται ότι ανάγεται σε κορινθιακά πρότυπα[315]. Το διακοσμητικό θέμα των επάλληλων περιμετρικών μελανών ταινιών κυριαρχεί τόσο στην εσωτερική επιφάνεια του χείλους όσο και στο σώμα του αγγείου, αντικατοπτρίζοντας με τον καλύτερο ίσως τρόπο τη σχεδιαστική απλότητα και σαφήνεια του συγκεκριμένου εργαστηρίου.

Οι δύο κάνθαροι (Κ 122-123) χαρακτηρίζονται για το κάθετο, ελαφρώς έξω νεύον χείλος, τις ταινιωτές, κάθετες από το χείλος στον ώμο λαβές, την ελαφρά καμπύλη στη μετάβαση από τον ώμο στο σώμα του αγγείου και τη δακτυλιόσχημη βάση. Ως προς τη διακόσμηση, οι ομάδες επάλληλων περιμετρι-

313. Ό.π., 230.
314. Ζαφειρόπουλος 1952, 409.
315. G. Buchner, Figürlich bemalte spätgeometrische Vasen aus Pithekussai und Kyme, *RM* 60-61 (1953-1954), 37-55, ιδ. 41.

κών μελανών ταινιών εναλλάσσονται με ζώνες μελανού γανώματος. Η ομοιότητα που παρατηρείται στα δύο αυτά αγγεία, εκτός από το σχήμα και τη διακόσμηση, στις διαστάσεις, στην ποιότητα και στο χρώμα του πηλού αντικατοπτρίζει όχι μόνον ίδιο εργαστήριο αλλά ίσως και ίδιο τεχνίτη.

Καταρράκτης - θέση Φτέρη, δυτικά του Αγίου Γεωργίου (αριθ. θέσης 29)

Μία οινοχόη του τύπου με τα ευθύγραμμα τοιχώματα και την επίπεδη βάση (Κ 124), ένας κάνθαρος του ευρύ τύπου (Κ 125), δύο ψηλοί κάνθαροι (Κ 126 και 128) και ένας σκύφος (Κ 127) προέρχονται από έναν ταφικό πίθο από την παραπάνω θέση.

Η οινοχόη ανήκει στην ίδια ομάδα με τις οινοχόες από τον Σκόρο της Χαλανδρίτσας και τις Κ 107, 116-117 από τους κιβωτιόσχημους τάφους του Καταρράκτη (αριθ. θέσης 27), καθώς και με την Κ 131 από την Πλατανόβρυση (αριθ. θέσης 32). Οι ομοιότητες στο συγκεκριμένο τύπο του σχήματος της οινοχόης, ομοιότητες τόσο στα διακοσμητικά θέματα όσο και στα τεχνικά χαρακτηριστικά, οδηγούν στην αναγνώριση ενός ακόμη προϊόντος του εργαστηρίου της περιφέρειας των Φαρών. Χαρακτηριστική είναι, εξάλλου, η απουσία του συγκεκριμένου τύπου της οινοχόης από τα ταφικά σύνολα της βορειοδυτικής Αχαΐας.

Εξέλιξη του αβαθούς τύπου κανθάρου των ΠΡΓ, ΠΓ και ΜΓ περιόδων αποτελεί ο κάνθαρος Κ 125. Στο συγκεκριμένο αγγείο είναι χαρακτηριστικός ο τονισμός της κατά πλάτος διάστασης, στην οποία έχει προσαρμοστεί και το σχήμα των λαβών που, παρόλο που είναι ταινιωτές και κάθετες, έχουν περιορισμένο ύψος, αντίστοιχο του ύψους του αγγείου. Κύριο χαρακτηριστικό αποτελεί το ενιαίο περίγραμμα του σώματος που καταλήγει σε δακτυλιόσχημη βάση, στοιχεία τα οποία σε συνδυασμό με τις λαβές συνηγορούν υπέρ μιας υστερότερης χρονολόγησης του αγγείου σε σχέση με τα υπόλοιπα γνωστά παραδείγματα του σχήματος από την Αχαΐα. Το εξίτηλο μελανό γάνωμα είχε ως αποτέλεσμα να χαθούν τα περισσότερα στοιχεία της διακόσμησης, με εξαίρεση μία ζώνη κύκλων με στιγμή στο κέντρο που διακοσμούν το χείλος εξωτερικά και μία ομάδα επάλληλων οριζόντιων μελανών γραμμών στην ανώτερη εσωτερική επιφάνειά του. Το συγκεκριμένο αγγείο συγκρίνεται με την κατηγορία των σκύφων του αργολικού εργαστηρίου με ψηλό και έντονα έξω νεύον χείλος της ΥΓ περιόδου[316].

Οι κάνθαροι Κ 126 και 128 αποτελούν δύο παραλλαγές του κανθάρου ψηλού τύπου. Αυτό που διαφοροποιεί τα δύο αγγεία είναι το περίγραμμα του σώματος, που στο μεν πρώτο είναι ενιαίο και ρευστό και καταλήγει σε δακτυλιόσχημη βάση, ενώ στο δεύτερο περισσότερο γωνιώδες και καταλήγει σε ελαφρώς κωνική βάση. Και τα δύο διατηρούν τις ταινιωτές, κάθετες από το χείλος στο σώμα λαβές.

Ως προς τη διακόσμηση, και στα δύο αγγεία το εσωτερικό του χείλους διακοσμείται με ομάδες μελανών περιμετρικών ταινιών, ενώ το εξίτηλο μελανό γάνωμα δεν επιτρέπει να αναγνωριστούν περισσότερα μοτίβα από μία οριζόντια τεθλασμένη γραμμή στην εξωτερική επιφάνεια του χείλους στο δεύτερο κάνθαρο και μία σειρά Χ στη ζώνη των λαβών του πρώτου, και να θεωρηθεί ότι το κατώτερο τμήμα του σώματος και των δύο αγγείων ήταν ολόβαφο.

Το σχήμα του σκύφου στο συγκεκριμένο ταφικό σύνολο αντιπροσωπεύεται από το αγγείο Κ 127 με έξω νεύον χείλος, επίπεδη την άνω επιφάνεια, κυλινδρικές λαβές οριζόντιες στο σώμα, ενώ το περίγραμμα του σώματος είναι ενιαίο και καταλήγει σε δακτυλιόσχημη βάση. Συγκρίνεται με ένα σκύφο από την Ηλειακή Πύλο[317]. Στη διακόσμηση συνδυάζεται το μελανό γάνωμα στο κατώτερο τμήμα του σώματος και μία ομάδα περιμετρικών μελανών γραμμών στη ζώνη των λαβών. Πρόκειται για ένα ακόμη παράδειγμα συνδυασμού του ανοικτού και σκοτεινού βάθους στην οργάνωση της διακοσμημένης επιφάνειας.

Επίσης, συγκρίνεται με ένα σκύφο από την Ιθάκη[318], ο οποίος θεωρείται κορινθιακός. Ο πρόδρομος του τύπου υπάρχει στο πρωτογεωμετρικό ταφικό σύνολο του Δερβενίου (Ε ι κ. 135στ) με τα χαρακτηριστικά της αντίστοιχης χρονολογικής φάσης. Το συγκεκριμένο αγγείο αποτελεί ομάδα με τους σκύφους Κ 100 και 104, εφόσον εμφανίζουν το ίδιο χείλος με περιχείλωμα εξωτερικά και ομαλή σύγκλιση των τοιχωμάτων[319].

316. Courbin 1966, 214, πίν. 57.
317. Coleman 1986, 28 το Β 38, πίν. 23.
318. Benton 1953, 271, εικ. 7, αριθ. 619.
319. Πρβλ. τους σκύφους στο *Corinth* VII, I, πίν. 8.

Ο Ζαφειρόπουλος[320] εντάσσει τον εν λόγω σκύφο μαζί με τον κάνθαρο Κ 126 και την οινοχόη Κ 124 στην κατηγορία της υπό κορινθιακή επίδραση αχαϊκής υστερογεωμετρικής κεραμικής. Όπως έχει σημειωθεί και σε άλλα σημεία αυτής της εργασίας, η διακόσμηση του κατώτερου τμήματος του σώματος των υστερογεωμετρικών αχαϊκών αγγείων με ομάδες οριζόντιων περιμετρικών μελανών γραμμών, στοιχείο που θεωρήθηκε ενδεικτικό της κορινθιακής επίδρασης, είναι χαρακτηριστικό του αχαϊκού εργαστηρίου ήδη από τους ύστερους μυκηναϊκούς χρόνους.

Πλατανόβρυση (αριθ. θέσης 32)

Η οινοχόη Κ 131 από την παραπάνω θέση ανήκει στον τύπο με τα ευθύγραμμα τοιχώματα και την επίπεδη βάση. Η απλή συνεχόμενη σπείρα στο λαιμό τη συνδέει με τα αγγεία τύπου «Θάψου». Τα δικτυωτά τρίγωνα με κεραίες στην κορυφή εντάσσουν το αγγείο στην παράδοση των διακοσμητικών θεμάτων του αχαϊκού εργαστηρίου των πρώιμων ιστορικών χρόνων που πρωτοεμφανίζονται σε όστρακα πρωτογεωμετρικών αγγείων από το Αίγιο[321].

Η εμφάνιση ενός τόσο πρώιμου μοτίβου, όπως τα δικτυωτά τρίγωνα, σε αγγεία του τέλους της ΥΓ περιόδου και ακόμη περισσότερο ο συνδυασμός του με το μοτίβο της σπείρας αντικατοπτρίζει ίσως κάποιο συντηρητισμό του αχαϊκού εργαστηρίου.

Αγγεία από τάφους με ελλιπή στοιχεία προέλευσης

Τμήμα πρόχου (Κ 66) και τμήμα οινοχόης (Κ 69) προέρχονται από την ανασκαφή της οδού Εισοδίων 29 στο Αίγιο (αριθ. θέσης 10η).

Το πρώτο όστρακο ανήκει στην κατηγορία της ανοικτού βάθους κεραμικής και φέρει ως κύριο διακοσμητικό θέμα τετραπλό μαιανδρικό άγκιστρο. Το δεύτερο διακοσμητικό θέμα, που μόλις διακρίνεται, είναι πιθανότατα σπείρα, ενώ χαμηλότερα από τα δύο προαναφερθέντα διακρίνεται ομάδα τεσσάρων περιμετρικών μελανών γραμμών. Το βασικό διακοσμητικό θέμα του συγκεκριμένου οστράκου συναντάται σε δύο πρόχους στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (Κ 157-158). Για τις τελευταίες έχει προταθεί η χρονολόγησή τους στη ΜΓ περίοδο. Εξάλλου, η σπείρα είναι από τα πιο δημοφιλή διακοσμητικά θέματα του υστερογεωμετρικού αχαϊκού εργαστηρίου, καθώς και των αγγείων τύπου «Θάψου».

Το όστρακο Κ 69 προέρχεται από το σώμα οινοχόης. Το μόνο διακοσμητικό στοιχείο που σώζει είναι ομάδα οριζόντιων περιμετρικών μελανών γραμμών που περιβάλλουν κάποιο τμήμα του αγγείου. Το συγκεκριμένο διακοσμητικό θέμα είναι συχνό, εκτός από το σχήμα της οινοχόης και σε κανθάρους του ίδιου εργαστηρίου. Τεχνικά είναι κυρίως τα χαρακτηριστικά, η καλή ποιότητα του μελανού γανώματος και η λεπτότητα των τοιχωμάτων, που χρονολογούν το συγκεκριμένο όστρακο στην ΥΓ περίοδο, αφού ανάλογης διακόσμησης αγγεία είναι γνωστά ήδη από τη ΜΓ φάση του ρυθμού.

Ένας κάνθαρος (Κ 150) και ένας σταμνοειδής κρατήρας (Κ 151) προέρχονται από τον Καταρράκτη, χωρίς περισσότερα στοιχεία για την ακριβή τοποθεσία και το είδος της θέσης. Ωστόσο, εάν ληφθούν υπόψη τα ταφικά σύνολα που έχουν προέλθει από την παραπάνω θέση, δεν θα ήταν λανθασμένο να υποστηριχθεί ότι και αυτά τα αγγεία προέρχονται από τάφους[322].

Ο κάνθαρος ανήκει στην ομάδα των μελαμβαφών κανθάρων που φέρουν εδαφόχρωμη ζώνη με επάλληλες μελανές γραμμές κάτω από το σημείο πρόσφυσης των λαβών. Είναι σχεδόν πανομοιότυπος με

320. Ζαφειρόπουλος 1956, 197.

321. Βλ. σελ. 274-277 και 289, όπου αποδεσμεύεται και αυτό το διακοσμητικό θέμα και ιδιαίτερα οι κεραίες της κορυφής των τριγώνων από την επίδραση του κορινθιακού εργαστηρίου.

322. Η ανεύρεση στο εσωτερικό του κανθάρου ενός σημειώματος με την ένδειξη «Λόπεσι 1952» επιτρέπει να υποτεθεί ότι προέρχεται από τους κιβωτιόσχημους τάφους της θέσης αριθ. 27 και η σημείωση στο ευρετήριο της ημερομηνίας 10-11-56 για το σταμνοειδή κρατήρα δίνει τη δυνατότητα να θεωρηθεί ότι προέρχεται από τον ταφικό πίθο της θέσης αριθ. 29.

τους κανθάρους Κ 122-123 από τον κιβωτιόσχημο τάφο στον Καταρράκτη (αριθ. θέσης 28) και τους κανθάρους Κ 110 και 116 επίσης από τον Καταρράκτη (αριθ. θέσης 27).

Ο σταμνοειδής κρατήρας Κ 151 είναι ένα σχήμα σπάνιο στο υστερογεωμετρικό εργαστήριο. Συγκρίνεται με τον αντίστοιχο αριθ. 5199 από τον τάφο 32 της Βίτσας[323]. Το αγγείο από την Αχαΐα χαρακτηρίζεται για τη μικρότερη διάμετρο του χείλους και το λιγότερο ωοειδές περίγραμμα του σώματος, στοιχεία που του προσδίδουν μεγαλύτερη ραδινότητα. Σε αντιστοιχία με το σταμνοειδή κρατήρα από τη Βίτσα βρίσκονται οι κορινθιακοί κρατήρες της Ιθάκης του τέλους της ΥΓ-αρχών της ΠΑ περιόδου[324]. Η χρονολόγησή του παρουσιάζει δυσκολίες, γιατί το σχήμα απαντά στην Πελοπόννησο από τη ΜΓ ΙΙ περίοδο[325].

Στο ύστερο στάδιο εξέλιξης του σχήματος του αχαϊκού κανθάρου βρίσκονται οι κάνθαροι από τις Νεραντζιές Καμαρών (Κ 153-154). Αν και μικρών σχετικά διαστάσεων, χαρακτηρίζονται για το σαφή διαχωρισμό των μερών του σώματος και την πλήρη ανάπτυξη του κατακόρυφου άξονα στο στήσιμο του αγγείου. Το σχήμα τους βρίσκεται πολύ κοντά στους μελαμβαφείς κανθάρους από το Κουρτάκι της Αργολίδας των αρχών της ΠΑ περιόδου[326].

Από έναν αποθέτη στα Άνω Σουδενέικα (αριθ. θέσης 36α) προέρχονται δύο κάνθαροι σε θραύσματα (Κ 134α-η και 135α-στ), καθώς και τρία θραύσματα μελαμβαφών κανθαρίσκων (Κ 136α-γ). Τα θραύσματα Κ 134α-η ανήκουν σε κάνθαρο με κάθετο και έξω νεύον χείλος με επίπεδη την άνω επιφάνεια, ταινιωτή, κάθετη από το χείλος στο σώμα λαβή και χαμηλή ελαφρώς κωνική βάση. Ανήκει στον ψηλό τύπο και εκπροσωπεί την ανοικτή τάση στην οργάνωση της διακόσμησης. Διακοσμείται με δύο ζώνες πελαργών, μία στον ώμο και μία λίγο πιο κάτω, που διαχωρίζεται από την πρώτη με ομάδα οριζόντιων περιμετρικών μελανών γραμμών[327]. Το κατώτερο τμήμα του αγγείου φέρει μελανές περιμετρικές ταινίες και λίγο πιο πάνω από τη βάση καλύπτεται με μελανό γάνωμα.

Σε αντίστοιχο αγγείο ανήκουν και τα θραύσματα Κ 135α-στ. Η διαφοροποίησή τους συνίσταται στη διακόσμηση, η οποία είναι απλή γραμμική και αποτελείται από μία ζώνη, κάτω ακριβώς από το χείλος, με κάθετα κυματοειδή γραμμίδια και μία λίγο πιο κάτω, προφανώς στη ζώνη των λαβών, με οριζόντια τεθλασμένη. Στη συνέχεια, μελανές περιμετρικές γραμμές και πάνω από τη βάση μελανό γάνωμα.

Αντίστοιχοι στο σχήμα, αλλά και στη γενική αντίληψη στη διακόσμηση είναι οι κάνθαροι Κ 108-109 από τον Καταρράκτη Φαρών.

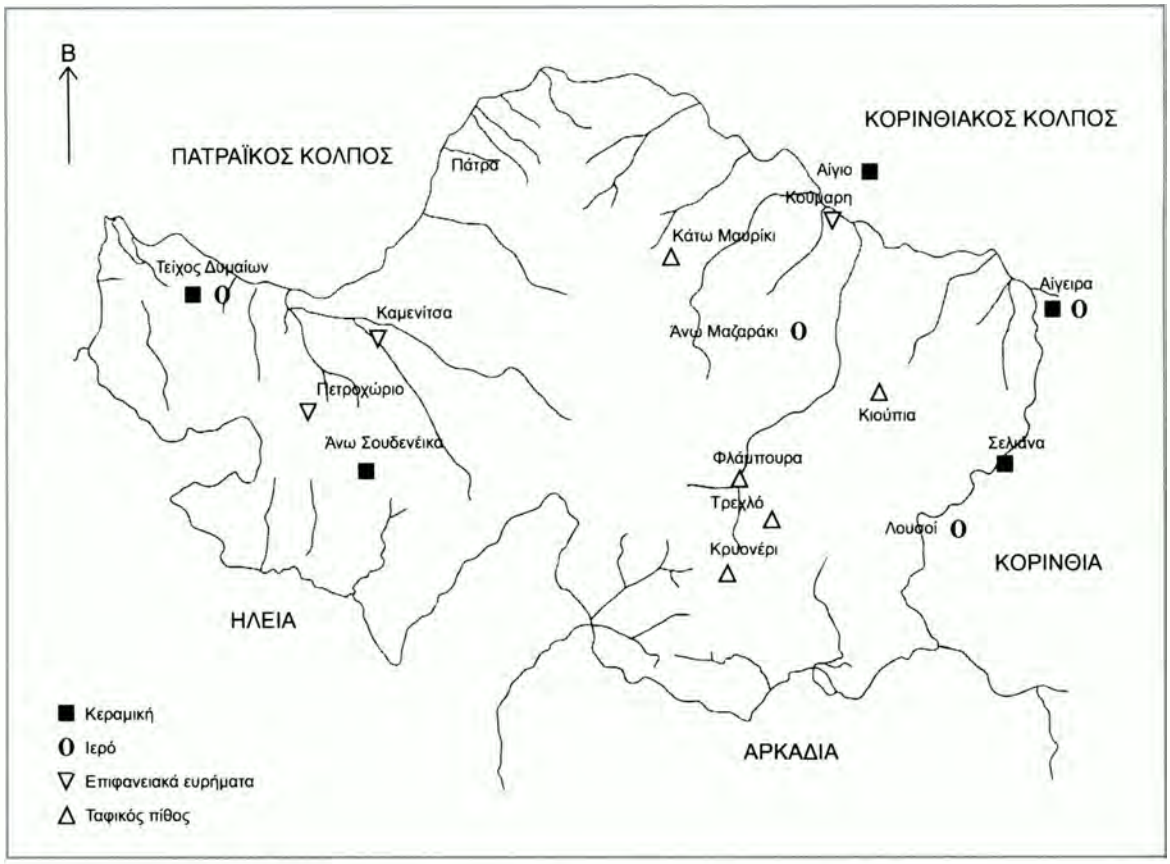
Α 4.2.5. Ταφικά σύνολα τέλους ΥΓ-αρχών ΠΑ περιόδου

Πέντε ταφικά σύνολα και ορισμένα αγγεία με ελλιπή στοιχεία προέλευσης ως προς τη θέση ή το είδος αυτής χαρακτηρίζουν, έως τώρα, τους τελευταίους χρόνους κεραμικής παραγωγής του αχαϊκού εργαστηρίου των πρώιμων ιστορικών χρόνων (Εικ. 140).

Από ταφικό πίθο που ανασκάφηκε στο Ασάνι Καλαβρύτων (αριθ. θέσης 18) προέρχονται ένας κάνθαρος (Κ 81), μία λήκυθος-οινοχόη (Κ 82), ένα δίωτο ανοικτό αγγείο, ίσως κάποιος τύπος κανθάρου (Κ 83), και ένας απιόσχημος κορινθιακός αρύβαλλος (Κ 84).

Επίσης, από ταφικό πίθο στη θέση Φλάμπουρα Καλαβρύτων (αριθ. θέσης 20) προέρχεται ένας κάνθαρος (Κ 92). Από την Καμενίτσα Αλισσού στη δυτική Αχαΐα (αριθ. θέσης 38δ) προέρχεται ένας κάνθαρος από περισυλλογή (Εικ. 141), από το Αίγιο, ένας μελαμβαφής κανθαρίσκος, προσφορά σε μυκηναϊκό τάφο (Κ 29) και στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο ένας κάνθαρος (Κ 159) και μία κορινθιακή κοτύλη (Κ 162). Τέλος, επτά αγγεία του τέλους της ΥΓ-αρχών ΠΑ περιόδου προέρχονται από τέσσερις ταφικούς

323. Βοκοτοπούλου 1986, 81, πίν. 116γ και σχέδ. 71ε.
324. Coldstream 1968, πίν. 19. Benton 1953, 297, πίν. 49.
325. Coldstream 1968, πίν. 17j-23g.
326. Αγγ. Χαριτωνίδου, *ΑΔ* 22 (1967), Χρονικά, 178-179.
327. Στα όστρακα από το συγκεκριμένο κάνθαρο που εικονίζονται και έχουν επίσης σχεδιαστεί δεν διακρίνεται η δεύτερη ζώνη πελαργών (Εικ. 115).

Εικ. 140. Θέσεις τέλους 8ου-αρχών 7ου αι. π.Χ.

πίθους από το Τρεχλό Καλαβρύτων (αριθ. θέσης 19). Πρόκειται για έναν κάνθαρο του ψηλού τύπου (Κ 85) από τον ταφικό πίθο 1, ένα χυτροειδές χειροποίητο αγγείο σε θραύσματα (Κ 86) από τον ταφικό πίθο 3, το οποίο θα παρουσιαστεί μαζί με τα υπόλοιπα χειροποίητα αγγεία, τρεις κανθάρους (Κ 87-89) από τον ταφικό πίθο 5 και έναν κάνθαρο και μία κορινθιακή κοτύλη (Κ 90-91) από τον ταφικό πίθο 6.

Τα δύο πρώτα ταφικά σύνολα έχουν δημοσιευθεί από την Δεκουλάκου[328].

Τα αγγεία από το Ασάνι χρονολογούνται ακριβώς στις αρχές της ΠΑ περιόδου από τον πρωτοκορινθιακό αρύβαλλο που ανήκει στο μεταβατικό τύπο από το σφαιρικό στον ωοειδή[329].

Ο κάνθαρος Κ 81 χαρακτηρίζεται για τη σύγκλιση των τοιχωμάτων προς τη βάση και την ύψωση της έντασης της καμπύλης προς το χείλος. Η ραδινότητα του αγγείου τονίζεται ακόμη περισσότερο από τις ψηλές λαβές, που εξέχουν περισσότερο από το σώμα του από ό,τι τα ανάλογα παραδείγματα του σχήματος. Ανήκει στη σειρά των μελαμβαφών κανθάρων από τις Φαρές (Κ 122-123)[330].

328. Δεκουλάκου 1982, 232 κ.ε.

329. Ό.π., 232, όπου αναφέρονται παράλληλα του αρυβάλλου από το Φάληρο, τους Δελφούς και την Ιθάκη.

330. Πρβλ. και εξέλιξη του σχήματος του κανθάρου, σελ. 254-259.

Εικ. 141. Υστερογεωμετρικός κάνθαρος από την Καμενίτσα Αλισσού.

Ιδιότυπο σχήμα έχει ο κάνθαρος Κ 83 από την ίδια θέση. Είναι χαμηλός ευρύς, κυλινδρικός, με πολύ πλατιά βάση. Ως προς το σχήμα δεν έχει κάποιο ακριβές παράλληλο. Η διακόσμησή του όμως – οριζόντια τεθλασμένη στο χείλος, μεμονωμένες σπείρες στον ώμο, κάθετα σιγμοειδή στη ζώνη των λαβών και μελανές περιμετρικές ταινίες στο κατώτερο τμήμα του σώματος – εντάσσει το αγγείο στην υστερογεωμετρική παράδοση των αγγείων από τους τάφους των Φαρών. Το γωνιώδες περίγραμμα του σώματος οδηγεί τον Coldstream να αναγνωρίσει σε αυτό κάποιο μεταλλικό πρότυπο[331].

Μεταλλικό και μάλιστα φοινικικό πρότυπο αναγνωρίζει και για την οινοχόη Κ 82 από το ίδιο ταφικό σύνολο[332]. Τα διακοσμητικά θέματα του συγκεκριμένου αγγείου είναι ανάλογα με αυτά που απαντούν και στα υπόλοιπα αγγεία του συνόλου. Το μοίρασμα του κατώτερου τμήματος του σώματος σε περιμετρικές μελανές ταινίες και μελανό γάνωμα συνδέει το αγγείο τόσο με την οινοχόη (Κ 105) από τον Σκόρο όσο και με τον κάνθαρο (Κ 109) από τις Φαρές. Ως προς το σχήμα συγκρίνεται με μια κορινθιακή οινοχόη από τον Αετό[333], αν και το σώμα της δεύτερης είναι περισσότερο σφαιρικό. Ο ψηλός κυλινδρικός λαιμός που καταλήγει σε τριφυλλόσχημο στόμιο είναι κοινός στις υστερογεωμετρικές κορινθιακές κωνικές οινοχόες[334], ωστόσο, το σφαιρικό σώμα του συγκεκριμένου αγγείου απομακρύνεται από την κορινθιακή παράδοση και αντικατοπτρίζει μια μείξη τοπικών και εισηγμένων στοιχείων.

Η Δεκουλάκου υποστηρίζει ότι την παλαιότερη βαθμίδα εξέλιξης της συγκεκριμένης οινοχόης αντιπροσωπεύει μία από την Κύμη[335]. Ωστόσο, το τελευταίο αγγείο έχει σώμα απόλυτα σφαιρικό και γι' αυτό το λόγο ως προβαθμίδα του θα μπορούσε να αναγνωριστεί η οινοχόη από τον Πριόλιθο Καλαβρύτων[336], η οποία, αν και στερείται του ψηλού κυλινδρικού λαιμού, χαρακτηρίζεται όμως για το σφαιρικό προς πεπλατυσμένο σώμα, που έρχεται πιο κοντά στο αγγείο από το Ασάνι. Συγγενικά αγγεία με το Ασάνι έχουν θεωρηθεί δύο οινοχόες από την Ιταλία[337]. Και τα τρία αγγεία παρουσιάζουν κάποιες ομοιότητες όσον αφορά στον τρόπο μετάβασης του στενού λαιμού, που ανοίγει στο ύψος του ώμου, καθώς

331. Coldstream 1998, 326.
332. Ό.π., 326-327 και σημ. 17.
333. Robertson - Heurtley 1948, πίν. 10 και 171.
334. Coldstream 1968, πίν. 19d.
335. Δεκουλάκου 1982, 232, σημ. 56.
336. Ε. Μαστροκώστας, *ΑΔ* 22 (1967), Χρονικά, πίν. 156ε.
337. Δεκουλάκου 1982, σημ. 57-58.

και ως προς το πεπλατυσμένο σώμα. Διαφέρουν, επίσης, σημαντικά σε σχέση με την οινοχόη από το Ασάνι, η οποία χαρακτηρίζεται για τη ραδινότητα και το ψηλό κέντρο βάρους του σώματος, πολύ κοντά στον ώμο του αγγείου.

Ένας κάνθαρος προερχόμενος από περισυλλογή από την Καμενίτσα Αλισσού (αριθ. θέσης 38, Εικ. 141) καταλαμβάνει μία από τις τελευταίες βαθμίδες στην εξέλιξη του σχήματος του αχαϊκού κανθάρου. Η καθ' ύψος ανάπτυξη του αγγείου με το τονισμένο κάθετο χείλος, τις ταινιωτές λαβές, το ψηλό κέντρο βάρους και την ελαφρώς κωνική βάση παραπέμπουν στο σχήμα του ψηλού τύπου της πρωτοκορινθιακής κοτύλης. Ανάλογα παραδείγματα από την Αχαΐα αποτελούν οι κάνθαροι Κ 92 από τη Φλάμπουρα, ο Κ 81 από το Ασάνι Καλαβρύτων, καθώς και οι πέντε κάνθαροι από το Τρεχλό Καλαβρύτων (Κ 85 και 87-90)[338].

Στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο βρίσκονται ο κάνθαρος Κ 159 και η κορινθιακή κοτύλη Κ 162 (ανήκει στον τύπο 2 της ημισφαιρικής κοτύλης που προήλθε από την κοτύλη με τις ενάλληλες γωνίες[339]). Και τα δύο χρονολογούνται στις αρχές της ΠΑ περιόδου.

Το πρώτο αγγείο είναι μοναδικό ως προς το σχήμα του. Το πλατύ και έντονα έξω νεύον χείλος, η έντονη γωνίωση που δημιουργείται στο σημείο της ένωσης του χείλους και το κατώτερο τμήμα του σώματος, το κωνικό πόδι και οι ταινιωτές κάθετες λαβές, που εξέχουν αρκετά από το περίγραμμα του σώματος, παραπέμπουν σε μεταλλικά πρότυπα. Το κοντινότερο παράλληλο του σχήματος είναι ένας ασημένιος κάνθαρος από την Κάμειρο της Ρόδου, που χρονολογείται στο β΄ μισό της ΠΑ περιόδου[340]. Μεταξύ των δύο αγγείων παρατηρείται η ίδια γωνίωση στη μετάβαση από το ανώτερο στο κατώτερο τμήμα του σώματος και η ίδια αντίληψη στο πλάσιμο των λαβών, με τη διαφορά, όσον αφορά στο τελευταίο, ότι στο μεταλλικό παράδειγμα αυτές είναι ψηλότερες. Αρκετά ψηλότερη είναι και η κωνική βάση του ασημένιου κανθάρου.

Στον αχαϊκό κάνθαρο το κύριο μοτίβο, ομάδες αντιθετικών διαγωνίων, αποτελεί το κύριο διακοσμητικό θέμα στην κοιλιά των αμφορέων και των οινοχοών της ΠΓ περιόδου στην Αττική, που αποτελεί επιβίωση από την ΠΡΓ περίοδο και εγκαταλείπεται στη ΜΓ[341].

Η εξάπλωση της διακόσμησης σε όλη την εδαφόχρωμη επιφάνεια του αγγείου, καθώς και η ιεραρχική προβολή των διαφόρων μερών του σώματος με τη χρήση διαφορετικών διακοσμητικών θεμάτων στο καθένα από αυτά οδηγούν στη χρονολόγησή του στις αρχές της ΠΑ περιόδου. Τα πλησιέστερα, ως προς τη διακόσμηση, είναι δύο παραδείγματα από το Ασάνι[342]. Όσον αφορά στον ασημένιο κάνθαρο από τη Ρόδο, συγκρίνεται ως προς το σχήμα με συγκεκριμένα ετρουσκικά σχήματα[343].

Τρεχλό Καλαβρύτων (αριθ. θέσης 19)

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα αγγεία που προήλθαν από την παραπάνω θέση, και ιδιαίτερα οι πέντε κάνθαροι (Κ 85 και 87-90).

Όλοι οι κάνθαροι ανήκουν στον ψηλό τύπο που επικράτησε στα τέλη της ΥΓ περιόδου και αποτέλεσε την τελευταία βαθμίδα εξέλιξης του σχήματος. Χαρακτηρίζονται για το κάθετο στο σώμα του αγγείου και σε ορισμένες περιπτώσεις έξω νεύον χείλος, το οποίο είναι εδαφόχρωμο και φέρει δύο ή τρεις περιμετρικές μελανές γραμμές. Επίσης, για το αρκετά ψηλά τοποθετημένο, ακριβώς κάτω από το χείλος, κέντρο βάρους, τις ταινιωτές ψηλές, κάθετες από το χείλος στον ώμο του αγγείου λαβές και τα συγκλί-

338. Ό.π., 232 κ.ε. Βλ. και Β 2.1 για την εξέλιξη του σχήματος του κανθάρου.
339. Neeft 1975, 104-105. Courbin 1966, 39 κ.ε. Coldstream 1968, 101.
340. *Greek Art of the Aegean Islands*, Metropolitan Museum of Art, New York 1980, 152. Πρβλ. επίσης E. Markoe, In Pursuit of Metal: Phoenicians and Greeks in Italy, στο G. Kopcke - I. Tomumaru (επιμ.), *Greece between East and West: 10th-8th Centuries B.C., Papers of the Meeting at the Institute of Fine Arts, New York University 1990*, Mainz am Rhein 1992, 61-84. Βλ. και T.B. Rasmussen, *Bucchero Pottery from Southern Etruria*, Cambridge 1979, 104.
341. Coldstream 1968, 9.
342. Δεκουλάκου 1982, 234 κ.ε.
343. P. Mingazzini, *Vasi della collezione Castellani*, Roma 1930, 23, πίν. II.3.

νοντα τοιχώματα στο κατώτερο τμήμα του σώματος, που καταλήγουν σε δακτυλιόσχημη βάση, με εξαίρεση τον κάνθαρο Κ 90 που έχει χαμηλή κωνική βάση.

Ως προς τη διακόσμηση, οι Κ 85 και 87-88 είναι μελαμβαφείς με εδαφόχρωμη ζώνη στο ύψος των λαβών που φέρει μελανές περιμετρικές γραμμές και, επιπλέον, ο Κ 88 φέρει στον ώμο έναν ιχθύ, σχεδιασμένο με επίθετο χρώμα[344].

Οι Κ 89 και 90 ανήκουν στην ομάδα της ανοικτόχρωμης κεραμικής. Στη ζώνη των λαβών και στις δύο πλευρές – για πρώτη φορά στο αχαϊκό εργαστήριο – διαμορφώνεται μετόπη με καμπύλες πλευρές. Η διακόσμηση της μετόπης γίνεται σε δύο ζώνες που διαχωρίζονται με διπλές γραμμές. Επάνω, κάθετες κυματοειδείς γραμμές και εκφυλισμένο σπειροειδές κόσμημα και κάτω κάθετα μελανά γραμμίδια και συνεχόμενη σπείρα. Κάτω από τη μετόπη, και στους δύο κανθάρους, πλατιά εδαφόχρωμη ζώνη με μελανές περιμετρικές γραμμές. Τα συγκεκριμένα διακοσμητικά θέματα συναντώνται στα αγγεία τύπου «Θάψου», από τα οποία πιθανότατα έχει επηρεαστεί ο συγκεκριμένος δημιουργός[345].

Τέλος, η κοτύλη Κ 91, χαρακτηριστικό αγγείο του κορινθιακού εργαστηρίου και ασφαλώς εισηγμένη στην Αχαΐα, θα εξεταστεί μαζί με τα υπόλοιπα εισηγμένα αγγεία (Α 4.6).

Α 4.3. Κεραμική από άλλες θέσεις πλην των ταφικών συνόλων

Εκτός από τις θέσεις των νεκροταφείων, κεραμική των πρώιμων ιστορικών χρόνων έχει προέλθει και από τις παρακάτω θέσεις, που χαρακτηρίζονται ως οικισμοί ή ιερά (Ε ι κ. 140): Δρέπανο (αριθ. 7ε), Κούμαρη Αιγίου (αριθ. 9), Αίγειρα - λόφος ακρόπολης (αριθ. 12), Άνω Μαζαράκι - Ιερό Αρτέμιδος (αριθ. 14), Κάτω Λουσοί - Ιερό Αρτέμιδος Ημέρας (αριθ. 16), Δροσάτο Καλαβρύτων (αριθ. 23), Καταρράκτης. Λόφος Αγίου Γεωργίου (αριθ. 30), Άνω Σουδενέικα - κτήμα Ζησιμόπουλου (αριθ. 36β), Πετροχώριο (αριθ. 37), Καμενίτσα Αλισσού (αριθ. 38α-στ), Κάτω Αχαΐα - θέση Μπαχουμάς (αριθ. 39), Τείχος Δυμαίων (αριθ. 40).

Εκτενής αναφορά θα γίνει στην κεραμική που έχει περισυλλεγεί από τη θέση Μπαχουμάς στην Κάτω Αχαΐα και περιλαμβάνεται και στον κατάλογο της κεραμικής. Η κεραμική της πρώτης ανασκαφικής περιόδου από το Άνω Μαζαράκι παρουσιάστηκε και δημοσιεύθηκε πρόσφατα από τη γράφουσα[346]. Στις υπόλοιπες θέσεις θα γίνει απλή αναφορά, αφού πρόκειται κυρίως για αδημοσίευτο ή μη προσβάσιμο υλικό ή υλικό του οποίου ο εντοπισμός δεν ήταν δυνατός στις αποθήκες του Μουσείου Πατρών[347].

Από την ακρόπολη της Αίγειρας έχουν προέλθει περίπου 30 όστρακα που χρονολογούνται, σύμφωνα με τους ανασκαφείς, στην πρώιμη εποχή του Σιδήρου. Περιλαμβάνονται σκοτεινού βάθους ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου, υπομυκηναϊκά και πρωτογεωμετρικά όστρακα, που ακολουθούνται από τοπική κεραμική του 8ου αι. π.Χ., όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται, ενώ δεν λείπουν οι εισαγωγές από την Κόρινθο και τη Λακωνία[348]. Η επικράτηση ανοικτών σχημάτων ανάμεσα στα παραπάνω όστρακα συνηγορεί υπέρ της αναγνώρισης ενός οικισμού στην περιοχή[349].

Στα τέλη της ΥΓ περιόδου έχουν χρονολογηθεί δύο θραύσματα κωνικών βάσεων που έχει αναγνωριστεί ότι προέρχονται από κρατήρες[350]. Το πρώτο από αυτά, που είναι και σχετικά ψηλότερο, αναφέρεται ότι μοιάζει με τον πρωτογεωμετρικό υψίποδα ή κρατηροειδή σκύφο από το Δερβένι (Ε ι κ. 135στ).

Ένα γενικό χαρακτηριστικό που θα μπορούσε να σημειωθεί για την Αίγειρα είναι η άφθονη, σε σύγκριση με τις υπόλοιπες θέσεις, παρουσία κορινθιακής κεραμικής.

344. Πρόκειται για τη δεύτερη φορά που συναντάται το συγκεκριμένο διακοσμητικό θέμα στο σχήμα του κανθάρου. Ιχθύς σε σκιαγραφία διακοσμεί τον κάνθαρο Κ 109 από τον Καταρράκτη Φαρών.

345. Το συγκεκριμένο στοιχείο θα συζητηθεί εκτενώς στην ενότητα για τα αγγεία τύπου «Θάψου», σελ. 313.

346. Gadolou 2002.

347. Στη δεύτερη περίπτωση εντάσσεται το Δρέπανο, το Κούμαρη, το Δροσάτο, ο Άγιος Γεώργιος και το Τείχος Δυμαίων.

348. Morgan - Hall 1996, 172.

349. Βλ. σχετικά και Α2.2 για το οικοδόμημα-«Ναό» Α.

350. Schwarz 1986, εικ. 118-119.

Κεραμική της ΥΓ και ΠΑ περιόδου ήλθε στο φως κατά την ανασκαφή αποθέτη βορειοανατολικά του ναού της Αρτέμιδος Ημέρας στους Λουσούς. Περιλαμβάνονται λακωνικές, κορινθιακές και ηλιακές εισαγωγές, ενώ δεν λείπουν και αγγεία τοπικής παραγωγής. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα και αποκαλυπτική για τις σχέσεις των δύο περιοχών είναι η παρουσία οστράκων εμπίεστης τεχνικής του αχαϊκού εργαστηρίου του τέλους της ΥΓ περιόδου (συγκεκριμένα του τελευταίου τετάρτου του 8ου αι. π.Χ.)[351]. Ανάμεσά τους συμπεριλαμβάνεται θραύσμα πυξίδας, όμοιο με τα παραδείγματα από το Άνω Μαζαράκι[352].

Σε υστερογεωμετρικούς κανθάρους ανήκουν τα περισσότερα όστρακα που ήλθαν στο φως κατά τη διάρκεια δοκιμαστικών τομών στο λόφο του Αγίου Γεωργίου στον Καταρράκτη Φαρών (αριθ. θέσης 30). Ανήκουν στον ψηλό τύπο του μελαμβαφούς κανθάρου, με εδαφόχρωμο χείλος που φέρει μελανές περιμετρικές γραμμές και ανάλογη ζώνη στο ύψος γένεσης των λαβών. Δεν λείπουν και τα θραύσματα σκύφων με σχεδόν κάθετες κυλινδρικές λαβές, ενώ αρκετά όστρακα με οριζόντιες περιμετρικές μελανές γραμμές πιθανότατα προέρχονται από το κατώτερο τμήμα είτε κανθάρων είτε οινοχοών.

Άφθονα πρωτοκορινθιακά όστρακα έχουν περισυλλεγεί από λόφο νότια του Πετροχωρίου, που πιστοποιούν την ύπαρξη οικισμού στην περιοχή[353], ενώ πρωτοκορινθιακά όστρακα αναφέρονται επίσης από το κτήμα Ζησιμόπουλου στα Άνω Σουδενέικα (αριθ. θέσης 36β).

Κάτω Αχαΐα - Θέση Μπαχουμάς (αριθ. θέσης 39)

Από περισυλλογή προέρχεται η ομάδα κεραμικής από την παραπάνω θέση. Περιλαμβάνει όστρακα από το σώμα και το χείλος αγγείων, βάσεις και αρκετές λαβές (Κ 137-145).

Στη ΜΓ περίοδο χρονολογούνται ορισμένα όστρακα από το σώμα, καθώς και βάσεις που ανήκουν σε σκύφους, κανθάρους και οινοχόες. Ανήκουν στην κατηγορία των μελαμβαφών αχαϊκών αγγείων, η επιφάνεια των οποίων φωτίζεται από μία εδαφόχρωμη ζώνη στο ύψος των λαβών και περιλαμβάνει οριζόντιες περιμετρικές μελανές ταινίες.

Συγκεκριμένα, τα τμήματα των επίπεδων βάσεων που σώζουν και τμήμα από το μελαμβαφές σώμα των αγγείων (Κ 138) προέρχονται από σκύφους ανάλογους με τον Κ 16 από τον Νέο Ερινεό. Η ύπαρξη από την ίδια περιοχή της ομάδας οστράκων Κ 143α-ι, κυρίως τμήματα από το χείλος ανοικτών αγγείων με σαφώς διαχωριζόμενο το χείλος από το σώμα του αγγείου, το οποίο είτε είναι μελαμβαφές είτε εδαφόχρωμο με οριζόντιες μελανές περιμετρικές γραμμές και της ομάδας οστράκων (Κ 142α-β) από το σώμα μελαμβαφών αγγείων, κυρίως σκύφων με εδαφόχρωμη ζώνη που φέρει μελανές περιμετρικές γραμμές ενισχύουν τη συγκεκριμένη υπόθεση. Αρκετά από τα παραπάνω τμήματα είναι δυνατόν να συνανήκουν, όπως μπορεί να συμπεράνει κανείς και από τα τεχνικά χαρακτηριστικά (ίδιο χρώμα πηλού και πυκνότητα, καθώς και ίδια ποιότητα μελανού γανώματος).

Στην ίδια περίοδο χρονολογούνται και τα όστρακα Κ 140α-δ που προέρχονται από οινοχόες. Τα όστρακα Κ 141α-β προέρχονται από το σώμα μελαμβαφών κανθάρων που σώζουν και την αρχή γένεσης της κάθετης ταινιωτής λαβής. Ανήκουν στην κατηγορία των μελαμβαφών κανθάρων με εδαφόχρωμη ζώνη στο ύψος των λαβών, που εμφανίζονται στο αχαϊκό εργαστήριο από την ΠΓ περίοδο. Δυστυχώς, η αποσπασματική διατήρηση των συγκεκριμένων τμημάτων δεν επιτρέπει την εξαγωγή συμπερασμάτων για το σχήμα του σώματος του αγγείου, το είδος του χείλους ή τη βάση, που είναι και τα στοιχεία που τα κατατάσσουν στις διάφορες χρονολογικές φάσεις του γεωμετρικού ρυθμού της Αχαΐας.

Τέλος, όσον αφορά στην ομάδα των λαβών από την ίδια θέση (Κ 144α-κ), ορισμένες μελαμβαφείς ταινιωτές και κυλινδρικές ίσως ανήκουν σε σκύφους της κατηγορίας που προαναφέρθηκε.

351. Schauer 1998, εικ. 1-2, 8, 18-21.
352. Ό.π., εικ. 21.
353. Λακάκη 1991, 244. Βλ. επίσης σελ. 61 για τη σημασία της θέσης.

Τα σημαντικά στοιχεία, ωστόσο, που προκύπτουν από την παρουσία της συγκεκριμένης ομάδας οστράκων είναι: α) η ύπαρξη ενός σημαντικού οικισμού στην περιοχή της Κάτω Αχαΐας που παράγει καλής ποιότητας κεραμική, η οποία εντάσσεται στην κεραμική παραγωγή του αχαϊκού εργαστηρίου των πρώιμων ιστορικών χρόνων, και β) η κεραμική αυτή παρουσιάζει στενές σχέσεις με την παραγωγή της ανατολικής Αχαΐας, και ιδιαίτερα της περιοχής του Αιγίου, όσον αφορά στην κατηγορία της μελαμβαφούς κεραμικής που έχει ως χαρακτηριστικό τις εδαφόχρωμες ζώνες που φέρουν μελανές περιμετρικές γραμμές.

Α 4.4. Εργαστήριο εμπίεστης τεχνικής[354]

Ως ένα ιδιαίτερο εργαστήριο που οι δημιουργοί του χρησιμοποιούν την εμπίεστη τεχνική στη διακόσμηση έχει αναγνωριστεί ένα αχαϊκό εργαστήριο του τέλους της ΥΓ περιόδου, συγκεκριμένα του τελευταίου τετάρτου του 8ου αι. π.Χ.

Τα προϊόντα του παραπάνω εργαστηρίου προέρχονται από τρεις μόνο θέσεις μέχρι στιγμής στην Αχαΐα, το Αίγιο (οδός Κολοκοτρώνη και οδός Πλαστήρα 7[355]), το ιερό της Αρτέμιδος στο Άνω Μαζαράκι, ενώ ένα όστρακο αναφέρεται ότι έχει έλθει στο φως στο λόφο Τραπεζά στο χωριό Κούμαρη του Αιγίου[356]. Σε αυτές θα μπορούσε να προστεθεί και το ιερό της Αρτέμιδος στους Λουσούς[357], δεδομένου ότι η περιοχή των Καλαβρύτων έχει θεωρηθεί, με βάση την κεραμική που έχει προέλθει από τα ταφικά σύνολα, ότι εντασσόταν στην ίδια πολιτισμική ενότητα με τις θέσεις που έχουν ανασκαφεί στην Αχαΐα την περίοδο που εξετάζεται. Ωστόσο, όπως αναφέρθηκε και στην Εισαγωγή, το ερώτημα εάν κατά την πρώιμη φάση του το ιερό της Αρτέμιδος Ημέρας στους Λουσούς μπορεί να θεωρηθεί ότι ανήκε στην Αχαΐα είναι ένα θέμα που απαιτεί αποκλειστική ενασχόληση και βρίσκεται εκτός των στόχων της παρούσας μελέτης. Η παρουσία εμπίεστης κεραμικής στην παραπάνω θέση δεν μπορεί να οδηγήσει, προς το παρόν, σε συμπεράσματα για τη σημασία της. Είναι δυνατόν να ερμηνευθεί από τη γειτνίασή της με το ιερό στο Άνω Μαζαράκι[358].

Α 4.5. Χειροποίητη κεραμική

Μικρός είναι ο αριθμός των χειροποίητων αγγείων του αχαϊκού κεραμικού εργαστηρίου των πρώιμων ιστορικών χρόνων. Πρόκειται για τα εξής:

- Αρυβαλλοειδής προχοΐσκη Κ 6 / Κάτω Καστρίτσι - Μαυροποδιά (αριθ. θέσης 5).
- Κάνθαρος Κ 7 / Δρέπανο (αριθ. θέσης 7α).
- Οινοχόη Κ 129 / Φαραί - Προφήτης Ηλίας (αριθ. θέσης 34).
- Πρόχους Κ 75 και χυτρόσχημο αγγείο Κ 78 / Αίγιο - οδός Κολοκοτρώνη 16 (αριθ. θέσης 10θ).

354. Πλήρης δημοσίευση του συγκεκριμένου εργαστηρίου έχει γίνει από τη γράφουσα, βλ. Gadolou 2003. Αναφορά σε όστρακα που προέρχονται από την πρώτη ανασκαφική περίοδο στο Άνω Μαζαράκι έχει γίνει στο Gadolou 2002, 170-171, πίν. 3, αριθ. 96, 98-100, πίν. 16, αριθ. 93-99 και πίν. 17, αριθ. 100-104. Όστρακα αγγείων διακοσμημένα με την εμπίεστη τεχνική προέρχονται και από την ανασκαφή του ιερού στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Κομνηνού στα Νικολέικα Διακοπτού (βλ. Παράρτημα). Επίσης από τη Μαμουσιά (προφ. πληροφορία από την Κόλια).

355. Πετρόπουλος 1990, 509.

356. Α. Βόρδος, Τραπεζά Αιγίου. Επιφανειακή έρευνα του αρχαιολογικού χώρου. Τα πρώτα συμπεράσματα, στο V. Mitsopoulos-Leon (επιμ.), *Forschungen in der Peloponnes, Akten des Symposions anläßlich der Feier »100 Jahre Österreichisches Archäologisches Institut Athen«, Athen 5.3-7.3 1998*, Athen 2001, 47-54.

357. Schauer 1998, 257-271.

358. Για τον ορεινό δρόμο που οδηγούσε από την Αχαΐα, μέσω Καλαβρύτων, στην ορεινή Αρκαδία, πρβλ. και Γκαδόλου 1997.

– Θραύσματα χυτροειδούς αγγείου Κ 86 / Τρεχλό Καλαβρύτων, ταφικός πίθος 3 (αριθ. θέσης 19)[359].

Με βάση τα συνευρήματα, τα τρία πρώτα χρονολογούνται στην ΠΓ περίοδο.

Η πρόχους από την οδό Κολοκοτρώνη στο Αίγιο χρονολογείται στα τέλη της ΠΡΓ-αρχές της ΠΓ περιόδου.

Τον κατάλογο των χειροποίητων αγγείων συμπληρώνουν μία πρόχους και μία αρυβαλλοειδής προχοΐσκη που προέρχονται από τον ταφικό πίθο 1 της θέσης 7β, έχουν δημοσιευθεί από την Δεκουλάκου και χρονολογούνται επίσης στα τέλη της ΠΓ περιόδου[360]. Τέλος, μία πρόχους αναφέρεται ότι προέρχεται από τον πρωτογεωμετρικό ταφικό πίθο στο Δερβένι Μαμουσιάς Αχαΐας (αριθ. θέσης 11), χωρίς όμως να εικονίζεται και χωρίς να έχει εντοπιστεί στο Μουσείο Αιγίου, όπου φυλάσσονται τα υπόλοιπα αγγεία του συγκεκριμένου ταφικού συνόλου[361].

Παρουσίαση δεδομένων

Η αρυβαλλοειδής προχοΐσκη Κ 6 από το Κάτω Καστρίτσι (αριθ. θέσης 5) χαρακτηρίζεται για το στενό και έξω νεύον χείλος, την ταινιωτή, κάθετη από το χείλος στον ώμο του αγγείου λαβή, το σφαιρικό σώμα και την επίπεδη βάση.

Η οινοχόη Κ 129 από τον Προφήτη Ηλία Φαρών, αντίθετα, έχει κυλινδρική λαβή, κάθετη από το χείλος στον ώμο του αγγείου, και κοντό και ευρύ λαιμό που καταλήγει σε έξω νεύον χείλος με επίπεδη την άνω επιφάνεια. Η μετάβαση από το λαιμό στον ώμο και το σώμα του αγγείου χαρακτηρίζεται από ενιαίο περίγραμμα. Η βάση είναι επίπεδη. Και τα δύο αγγεία δεν διαφέρουν πολύ από την πρόχου ΑΜΠ 1191 από το Δρέπανο, με εξαίρεση την επίπεδη άνω επιφάνεια του χείλους και ίσως την ελάχιστα μειωμένη σφαιρικότητα του σώματος.

Τα δύο αγγεία από το Δρέπανο (αριθ. θέσης 7β) χαρακτηρίζονται για τον ευρύ και χαμηλό λαιμό, την κυκλικής τομής λαβή, κάθετη από το χείλος μέχρι την κοιλιά του αγγείου, το σφαιρικό σώμα και την επίπεδη βάση. Η Δεκουλάκου συγκρίνει το σχήμα της αρυβαλλοειδούς προχοΐσκης με τις αντίστοιχες χειροποίητες πρώιμες γεωμετρικές από το Άργος και εκείνες του τέλους της ΠΡΓ και της ΠΓ εποχής από την Κόρινθο[362]. Η πρόχους συγκρίνεται με μία λίγο μικρότερη από το πρωτογεωμετρικό νεκροταφείο στη Γαβαλού Αιτωλίας[363] και με μία ακόμη παλαιότερη από το ύστερο μυκηναϊκό νεκροταφείο της Λακκίθρας στην Κεφαλονιά[364]. Το ύψος και των τεσσάρων κυμαίνεται από 0,092 (η δεύτερη του Δρεπάνου) έως 0,175 μ. (η οινοχόη από τις Φαρές).

Ο κάνθαρος Κ 7 από το Δρέπανο, τέλος, χαρακτηρίζεται για το έξω νεύον χείλος, τις κάθετες από το χείλος στο μέσον περίπου του σώματος λαβές, ημικυκλικής τομής, τα γωνιώδη περιγράμματα και την υποτυπώδη βάση. Συγκρίνεται με ένα αντίστοιχο στο σχήμα αγγείο από το πρωτογεωμετρικό νεκροταφείο της Γαβαλούς στην Αιτωλία[365].

Όσον αφορά στα τεχνικά χαρακτηριστικά των παραπάνω χειροποίητων αγγείων είναι όλα κατασκευασμένα από λεπτόκοκκο πηλό, με ελάχιστα εγκλείσματα, χρώματος ανοικτού καστανού ή καστανέρυθρου. Η επιφάνειά τους είναι λειασμένη και φέρει συνήθως ένα αραιό επίχρισμα ανοικτότερο από το χρώμα του πηλού. Εξαίρεση αποτελεί ο κάνθαρος Κ 7 από το Δρέπανο, που είναι κατασκευασμένος από ακάθαρτο γκρίζο πηλό με ίχνη πυράς και χωρίς καμία επεξεργασία της επιφάνειας.

Τα παραπάνω στοιχεία συνηγορούν υπέρ της αναγνώρισης της εγχώριας παραγωγής των συγκεκριμένων αγγείων.

359. Το συγκεκριμένο αγγείο δεν εικονίζεται γιατί σώζεται σε θραύσματα και είναι ασυντήρητο.
360. Δεκουλάκου 1973, 15-16 και 28-29, εικ. 1, 1-Ι και 2-Ι. Τα συγκεκριμένα αγγεία δεν περιλαμβάνονται στον κατάλογο κεραμικής της παρούσας μελέτης γιατί δεν έχουν εντοπιστεί στις αποθήκες του Μουσείου Πατρών.
361. Coldstream 1968, 221.
362. Δεκουλάκου 1973, 18.
363. Σταυροπούλου 1980, 111, σχέδ. 6, πίν. 37δ.
364. Μαρινάτος 1932, 33-34, πίν. 8 ο αριθ. 98.
365. Σταυροπούλου 1980, 109, σχέδ. 4, πίν. 37β.

Α 4.6. Εισηγμένη κεραμική

Α 4.6.1. Κορινθιακά

Εισηγμένα κορινθιακά αγγεία έχουν προέλθει από τις παρακάτω θέσεις των πρώιμων ιστορικών χρόνων:

– Αίγιο, οδός Πολυχρονιάδη 8 (αριθ. θέσης 10ζ). Θραύσμα από το χείλος πυξίδας (Κ 51δ).

– Αίγιο, οδός Εισοδίων 29 (αριθ. θέσης 10η). Θραύσματα κορινθιακής κοτύλης (Κ 68).

– Αίγειρα (αριθ. θέσης 12). Αναφέρονται κορινθιακές εισαγωγές[366].

– Άνω Μαζαράκι (Ρακίτα, αριθ. θέσης 14). Αναφέρονται πρώιμα πρωτοκορινθιακά όστρακα και μία τριφυλλόστομη οινοχόη της μέσης πρωτοκορινθιακής περιόδου[367].

– Κάτω Λουσοί. Ναός Αρτέμιδος Ημέρας[368] (αριθ. θέσης 16).

– Ασάνι Κρυονέρι - Ταφικός πίθος. Πρωτοκορινθιακός αρύβαλλος Κ 84 (αριθ. θέσης 18).

– Τρεχλό Καλαβρύτων - Ταφικοί πίθοι. Κορινθιακή κοτύλη Κ 91 (αριθ. θέσης 19).

– Άνω Σουδενέικα, κτήμα Ζησιμόπουλου, οικισμός(;), αναφέρονται πρωτοκορινθιακά όστρακα[369] (αριθ. θέσης 36β).

– Πετροχώριο / οικισμός(;), αναφέρονται πρωτοκορινθιακά όστρακα[370] (αριθ. θέσης 37).

– Μία πρωτοκορινθιακή κοτύλη άγνωστης προέλευσης στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (Κ 162).

Ο πρωτοκορινθιακός αρύβαλλος από το Ασάνι χρονολογεί ακριβώς και το ταφικό σύνολο, το οποίο ανήκει στις αρχές της ΠΑ περιόδου (αρχές 7ου αι. π.Χ.). Έχει δημοσιευθεί από την Δεκουλάκου, η οποία τον συγκρίνει με παραδείγματα από το Φάληρο, τους Δελφούς και τον Αετό της Ιθάκης[371].

Η κοτύλη από το Τρεχλό ανήκει στον ψηλό τύπο με διακόσμηση κάθετων μελανών γραμμιδίων στη ζώνη των λαβών και χρονολογείται στα τέλη της ΥΓ-αρχές της ΠΑ περιόδου (τέλη του 8ου-αρχές του 7ου αι. π.Χ.), ενώ το αγγείο στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο ανήκει στο λίγο πρωιμότερο ημισφαιρικό τύπο[372].

Α 4.6.2. Αγγεία τύπου «Θάψου»

Στην κατηγορία των αγγείων τύπου «Θάψου» ανήκουν τα παρακάτω παραδείγματα:

– Σκύφος Κ 14, Δρέπανο - ταφικός πίθος 4 (αριθ. θέσης 7β).

– Σκύφοι Κ 17-18, Αίγιο, οδός Κωνσταντίνου Παλαιολόγου (αριθ. θέσης 10α).

– Σκύφος Κ 20, Αίγιο, οδός Κολοκοτρώνη 22 (αριθ. θέσης 10γ).

– Σκύφοι Κ 25-27, Αίγιο, οδός Πλαστήρα 7 (αριθ. θέσης 10ε).

– Όστρακα Κ 63-65, 67, 70, οδός Εισοδίων 29 (αριθ. θέσης 10η).

– Σκύφος Κ 76, Αίγιο, οδός Κολοκοτρώνη 16 (αριθ. θέσης 10θ).

– Κρατήρας (Εικ. 180), Κάτω Μαυρίκι (αριθ. θέσης 13γ).

– Αγγεία και όστρακα από το ιερό της Αρτέμιδος στο Άνω Μαζαράκι (Ρακίτα)[373].

Αγγεία τύπου «Θάψου» με ελλιπή στοιχεία προέλευσης

– Τρίποδας Κ 146, πυξίδα μετά πώματος Κ 147, σφαιρική πυξίδα μετά πώματος Κ 148, τριφυλλόστομη οινοχόη Κ 149, Σελιάνα-Πολυδεργιάνικα (αριθ. θέσης 42).

366. Schwarz 1986, 326-329.
367. Πετρόπουλος 1987-1988, 90, εικ. 10-11.
368. Schauer 1998, 261, 264, 269.
369. M. Lakaki στο A.D. Rizakis (επιμ.), *Paysages d'Achaie* I. *Le bassin du Péiros et la plaine occidentale*, Μελετήματα 15, Athènes 1992, 203, αριθ. 49.
370. Λακάκη 1991.
371. Δεκουλάκου 1982, 232 και σημ. 51-53, εικ. 34.
372. Βλ. σελ. 187.
373. Ένα αγγείο και αρκετά όστρακα τύπου «Θάψου» από το Άνω Μαζαράκι παρουσιάζονται στο Gadolou 2002, Κ 105-124, 171, πίν. 4-6 και 17-18. Μεγάλος αριθμός οστράκων από αγγεία τύπου «Θάψου» προέρχεται από το ιερό στα Νικολέικα Διακοπτού (βλ. Παράρτημα).

– Κρατηροειδής σκύφος και σκύφος τύπου «Θάψου» Κ 104 και 100 αντίστοιχα, λόφος Τρουμπέ Χαλανδρίτσας (αριθ. θέσης 24).

Δρέπανο, ταφικός πίθος 4 (αριθ. θέσης 7β)

Ο σκύφος Κ 14 από την παραπάνω θέση χαρακτηρίζεται για το κάθετο χείλος, τις οριζόντιες κυλινδρικές λαβές και τα τοιχώματα που συγκλίνουν προς την επίπεδη βάση. Ανήκει στους «plain type» σκύφους της ομάδας «Θάψου»[374] και ο πηλός του (κιτρινωπός, 10YR 7/6), αν και διαφέρει ελάχιστα από το χαρακτηριστικό πηλό των αγγείων τύπου «Θάψου»[375], ταυτίζεται με μία από τις κατηγορίες πηλού του αχαϊκού εργαστηρίου των πρώιμων ιστορικών χρόνων (Πίνακας 9).

Αίγιο, οδός Κωνσταντίνου Παλαιολόγου (αριθ. θέσης 10α)

Δύο μελαμβαφείς σκύφοι (Κ 17-18) με διακόσμηση απλού μελανού συνεχόμενου μαιάνδρου σε επιμήκη μετόπη στη ζώνη των λαβών προέρχονται από την παραπάνω θέση. Ανήκουν στην κατηγορία των «predecessors» σκύφων τύπου «Θάψου» και χρονολογούνται στη ΜΓ περίοδο[376].

Χαρακτηρίζονται για το έξω νεύον, κάθετο χείλος, τις κυλινδρικές λαβές, οριζόντιες στο σώμα του αγγείου, και την επίπεδη βάση με ελαφρώς κυρτή την κάτω επιφάνεια.

Ως προς το σχήμα συγκρίνονται με το μεσογεωμετρικό σκύφο Κ 16 από τον Νέο Ερινεό[377].

Το χρώμα του πηλού (ανοικτό καστανό, 10YR 8/4) είναι ίδιο με αυτό των περισσότερων αγγείων τύπου «Θάψου», αλλά και των υπόλοιπων υστερογεωμετρικών, από την Αχαΐα (Πίνακας 9).

Αίγιο, οδός Κολοκοτρώνη 22 (αριθ. θέσης 10γ)

Ένας σκύφος (Κ 20) τύπου «Θάψου» προέρχεται από ταφικό πίθο μαζί με μία πυξίδα διακοσμημένη με εμπίεστη τεχνική. Το σχήμα του σκύφου χαρακτηρίζεται για το κάθετο, ελαφρώς έξω νεύον χείλος, τους κυρτούς ώμους, τις οριζόντιες κυλινδρικές λαβές και τη δακτυλιόσχημη βάση. Τα διακοσμητικά θέματα, αραιές κάθετες κυματοειδείς γραμμές και μαιανδρικά διαγραμμισμένα άγκιστρα, έχουν τοποθετηθεί σε δύο ζώνες στο χειλος και στη ζώνη των λαβών του αγγείου. Η δεύτερη ζώνη οριοθετείται από δύο μετόπες με φυλλωτό κόσμημα. Ανήκει στην κατηγορία των «tripartite» σκύφων τύπου «Θάψου»[378].

Ως προς τη διακόσμηση συγκρίνεται με ένα σκυφοειδή κρατήρα τύπου «Θάψου» από τους Δελφούς[379]. Η Δεκουλάκου συνδέει το συγκεκριμένο αγγείο, όσον αφορά στο χρώμα και στη σύσταση του πηλού, όπως και στη διάταξη της διακόσμησης, με έναν πρωτοκορινθιακό σκυφοειδή κρατήρα επίσης από το Αίγιο[380]. Η σύνδεσή του, ως προς το σχήμα, με έναν πρωτοκορινθιακό σκύφο από τη Θήρα[381] δεν θεωρείται επιτυχής, αφού το αγγείο από το Αίγιο διαφέρει σημαντικά από το αναφερόμενο τόσο ως προς το περισσότερο κάθετο και ψηλότερο χείλος όσο και ως προς τη μεγαλύτερη κυρτότητα των ώμων.

Αίγιο, οδός Πλαστήρα 7 (αριθ. θέσης 10ε)

Τρεις σκύφοι τύπου «Θάψου» (Κ 25-27) προέρχονται από ταφικό πίθο από την παραπάνω θέση και αποτελούν ενιαίο ταφικό σύνολο με το μελαμφαβή κάνθαρο Κ 28.

374. Neeft 1981, 15, σχέδ. 4a.
375. Bosana-Kourou 1983, 258.
376. Neeft 1981, 15, σχέδ. 9a.
377. Βλ. σελ. 172 και 263-264, όπου εξετάζεται το συγκεκριμένο σχήμα.
378. Neeft 1981, 11, σχέδ. 2.
379. *Fouilles de Delphes* V, 135, εικ. 507.
380. Δεκουλάκου 1982, 228-229.
381. Ό.π., 229, σημ. 38.

Οι Κ 26-27 ανήκουν στην κατηγορία των «tripartite» σκύφων και ο Κ 25 στους «panel» σκύφους τύπου «Θάψου». Χαρακτηρίζονται για το κάθετο χείλος, σε δύο περιπτώσεις έσω νεύον και σε μία έξω νεύον, τις κυλινδρικές, οριζόντιες στο σώμα του αγγείου λαβές και την επίπεδη βάση. Τα τοιχώματα του αγγείου αποκτούν τη μέγιστη διάμετρο στη ζώνη των λαβών και συγκλίνουν προς τη βάση. Ως προς το σχήμα, οι Κ 26-27 αποτελούν εξέλιξη των δύο μεσογεωμετρικών σκύφων Κ 18, 17, ενώ ο Κ 25 χαρακτηρίζεται από μεγαλύτερη ραδινότητα. Ιδιαίτερα ο σκύφος Κ 27 παρουσιάζει ομοιότητα με τον Κ 20 από την οδό Κολοκοτρώνη.

Αίγιο, οδός Εισοδίων 29 (αριθ. θέσης 10η)

Πέντε από τα όστρακα που προέρχονται από την παραπάνω θέση ανήκουν στο εργαστήριο των αγγείων τύπου «Θάψου» (Κ 63-65, 67, 70).

Το όστρακο Κ 63 προέρχεται από το χείλος ανοικτού αγγείου, ίσως κρατηρίσκου ή κρατηροειδούς σκύφου. Κυριαρχεί η διακόσμηση μελανού γανώματος άριστης ποιότητας στην ανοικτόχρωμη επιφάνεια, που φέρει επίχρισμα χρώματος ανοικτού καστανού. Το χρώμα του πηλού (κιτρινέρυθρο, 7.5YR 7/5), το κατατάσσει στην εγχώρια παραγωγή. Τα διακοσμητικά θέματα παρουσιάζουν μεγάλο ενδιαφέρον. Στην ανώτερη εξωτερική επιφάνεια του χείλους απεικονίζονται πτηνά, σε παράταξη προς τα δεξιά, που έχουν αποδοθεί με την τεχνική της σκιαγραφίας (διακρίνονται έξι στο συγκεκριμένο όστρακο και δυστυχώς η απουσία των υπόλοιπων τμημάτων του αγγείου δεν επιτρέπει να διαπιστωθεί εάν αυτά περιορίζονταν σε μετόπη ή καταλάμβαναν όλη τη ζώνη του χείλους). Ίχνη συνεχόμενου διαγραμμισμένου μαιάνδρου δηλώνουν το διακοσμητικό θέμα της ζώνης των λαβών, η οποία διαχωριζόταν από το χείλος με τέσσερις μελανές οριζόντιες γραμμές. Και τα δύο μοτίβα είναι χαρακτηριστικά της διακόσμησης των αγγείων τύπου «Θάψου»[382] και κατατάσσουν και το συγκεκριμένο όστρακο στην ομάδα αυτήν. Συγκρίνεται με σχεδόν όμοια όστρακα τύπου «Θάψου» από τους Δελφούς[383]. Σε επιτόπια εξέταση των συγκεκριμένων οστράκων στο Μουσείο Δελφών παρατηρήθηκαν τα εξής:

Το θραύσμα Κ 63 μοιάζει όσον αφορά στον τρόπο σχεδίασης των πτηνών με το όστρακο AFP 543 από τους Δελφούς από ανοικτό αγγείο[384], πιθανότατα σκύφο ή κρατηρίσκο, το οποίο ίσως να έφερε μαίανδρο πάνω από τη ζώνη των πτηνών. Εξάλλου, στο θραύσμα του Αιγίου δεν παρεμβάλλονται αστερίσκοι, ανάμεσα στα πτηνά, όπως στο παράδειγμα των Δελφών. Το χρώμα του πηλού τόσο του συγκεκριμένου όσο και των υπόλοιπων οστράκων με πτηνά από τους Δελφούς είναι το χαρακτηριστικό των αγγείων τύπου «Θάψου», πολύ ανοικτό καστανό (10YR 8/4), ανοικτό καστανό, όπως εξάλλου και των περισσότερων παραδειγμάτων από την Αχαΐα. Το Κ 63 από το Αίγιο χαρακτηρίζεται για τον κιτρινέρυθρο πηλό (7.5YR 7/5). Όμοιο ως προς τον πηλό είναι και το όστρακο AFP 552 (2371)[385]. Το συγκεκριμένο θραύσμα, που προέρχεται από λαιμό οινοχόης, μοιάζει και ως προς τον τρόπο σχεδίασης των πτηνών. Ένα ακόμη σημαντικό στοιχείο που πρέπει να αναφερθεί είναι ότι τόσο τα όστρακα από τους Δελφούς όσο και τα αντίστοιχα από το Αίγιο παρουσιάζουν ομοιότητα ακόμη και ως προς το βαθμό φθοράς της επιφάνειάς τους και του γανώματος.

Τα όστρακα Κ 64-67 και 70 προέρχονται από το χείλος (τα τρία πρώτα) και το σώμα (το τέταρτο) ανοικτών αγγείων, πιθανότατα σκύφων. Ανήκουν στην κατηγορία των αγγείων τύπου «Θάψου». Συγκεκριμένα, το τρίτο ανήκει στους «panel type» σκύφους της ομάδας[386] και το δεύτερο και το τέταρτο, με μεγάλη επιφυλακτικότητα, αφού η διακόσμηση σώζεται πολύ αποσπασματικά, στους «tripartite type» σκύφους. Χρονολογούνται στα τέλη της ΥΓ περιόδου (τελευταίο τέταρτο του 8ου αι. π.Χ.). Το Κ 67 αντιπαραβάλλεται με το όστρακο αριθ. 645 λευκού χρώματος πηλού από την Ιθάκη[387], το οποίο η Benton κατατάσσει στην ομάδα των υστερογεωμετρικών κορινθιακών σκύφων.

382. Βλ. Neeft 1981, 43, σχέδ. 10 για τα πτηνά και Bosana-Kourou 1983, σχέδ. 4 για το μαίανδρο.
383. Bosana-Kourou 1983, πίν. II.
384. Ό.π., πίν. II, το πρώτο αριστερά της τελευταίας σειράς.
385. Ό.π., πίν. II, το πρώτο από αριστερά της δεύτερης σειράς.
386. Neeft 1981, σχέδ. 1a.
387. Benton 1953, 277, πίν. 41.

Αίγιο, οδός Κολοκοτρώνη 16 (αριθ. θέσης 10θ)

Ο σκύφος Κ 76 προέρχεται από ταφικό πίθο της παραπάνω θέσης. Χαρακτηρίζεται για το έξω νεύον, κάθετο στο σώμα του αγγείου χείλος, τις κυλινδρικές οριζόντιες λαβές και την επίπεδη βάση. Στο χείλος εσωτερικά και εξωτερικά φέρει από δύο οριζόντιες μελανές περιμετρικές γραμμές. Στη ζώνη των λαβών διακοσμείται με ενάλληλες γωνίες, ενώ τρεις μελανές περιμετρικές γραμμές καλύπτουν το τμήμα κάτω από τη ζώνη των λαβών. Μελαμβαφές είναι το κατώτερο τμήμα του αγγείου.

Αντίστοιχος στο σχήμα είναι ο σκύφος Κ 20, επίσης από το Αίγιο, που χρονολογείται στα τέλη της ΥΓ περιόδου (τελευταίο τέταρτο του 8ου αι. π.Χ.). Τα δύο αγγεία διαφοροποιούνται ως προς το περισσότερο κάθετο χείλος και τη μεγαλύτερη καμπυλότητα στο περίγραμμα του σώματος του δεύτερου σκύφου (Κ 20). Το πρώτο αγγείο έχει πιο οξείες γωνίες και έντονα έξω νεύον χείλος. Τα παραπάνω χαρακτηριστικά, σε συνδυασμό με την απλούστερη διακόσμηση, τον κατατάσσουν στους «panel type» σκύφους, στους οποίους ανήκουν και οι σκύφοι Κ 17-18 από την οδό Παλαιολόγου στο Αίγιο.

Κάτω Μαυρίκι (αριθ. θέσης 13γ)

Από παράδοση προέρχεται ο σκυφοειδής κρατήρας, πιθανότατα από ταφικό σύνολο, μαζί με δύο χάλκινους λέβητες, ένα μονόκοπο σιδερένιο μαχαίρι, μία λαβή και δύο λεπίδες από σιδερένια ξίφη τύπου Naue II[388].

Ο σκυφοειδής κρατήρας έχει δημοσιευθεί και η λεπτομερής περιγραφή του δεν κρίνεται απαραίτητη[389]. Ιδιαίτερη αναφορά θα γίνει στη διακόσμησή του: ο διαγραμμισμένος μαίανδρος και οι κάθετες κυματοειδείς γραμμές είναι πανομοιότυπα με τα αντίστοιχα μοτίβα του σκύφου Κ 20 από το Αίγιο, όπως διαπιστώθηκε κατά τη σύγκριση των δύο αγγείων στο Μουσείο Αιγίου. Ίδια είναι και η σύσταση του πηλού. Είναι, επομένως, πολύ πιθανόν να προέρχονται από τον ίδιο «δημιουργό». Οι σιγμοειδείς σπείρες που πλαισιώνουν κάθετα τον κεντρικό μαίανδρο είναι πολύ δημοφιλές διακοσμητικό θέμα στα υστερογεωμετρικά αγγεία της περιφέρειας των Φαρών (Κ 115 και 109) και σε δύο αγγεία του τέλους της ΥΓ περιόδου από το Ασάνι των Καλαβρύτων (Κ 81 και 83).

Το συγκεκριμένο αγγείο αποτελεί, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στη δημοσίευση[390], «τη μόνη μέχρι στιγμής ένδειξη της δραστηριότητας του «Θαψιανού» εργαστηρίου τον 7ο αι. π.Χ. σύμφωνα με τη νέα μελανόμορφη τεχνική». Επιπλέον, έθεσε σε νέα βάση το πρόβλημα του τοπογραφικού εντοπισμού του εργαστηρίου και γι' αυτό πραγματοποιήθηκε και «αρχαιομετρική» έρευνα του πηλού, η οποία ενίσχυσε την άποψη για την κορινθιακή καταγωγή του κρατήρα και του συγκεκριμένου εργαστηρίου.

Άνω Μαζαράκι (Ρακίτα) (αριθ. θέσης 14)

Ένα ολόκληρο αγγείο και 19 όστρακα τύπου «Θάψου» που έχουν έλθει στο φως από την ανασκαφή του ιερού της Ρακίτας, και συγκεκριμένα κατά την πρώτη ανασκαφική περίοδο, έχουν δημοσιευθεί από τη γράφουσα. Η μη ολοκλήρωση της ανασκαφής δεν επιτρέπει τη διαμόρφωση συγκεκριμένης εικόνας όσον αφορά στην ποσότητα με την οποία εμφανίζονται τα αγγεία τύπου «Θάψου» στο ιερό[391]. Διακρίνονται σε τέσσερις κατηγορίες με βάση το χρώμα του πηλού: κιτρινέρυθρος πηλός (7.5YR 8/6 και 7/6), ροδαλός (7.5YR 8/4), πολύ ανοικτός καστανός (10YR 8/4 και 8/3) και λευκός (2.5YR 8/2). Η αποσπασματική διατήρησή τους δεν επιτρέπει να αναγνωρίσουμε το είδος της διακόσμησης με ακρίβεια. Παρ' όλα αυτά στο ολόκληρο σωζόμενο αγγείο διακρίνεται διακόσμηση ελεύθερων σιγμοειδών γραμμιδίων σε μετόπη στο ύψος των λαβών («panel type»), ενώ δύο όστρακα από το χείλος σκύφων και δύο από το χείλος σκυφοειδών κρατήρων δέχονται τα διακοσμητικά θέματα σε μετόπες («tripartite type»).

388. Για τα μετάλλινα αντικείμενα, βλ. Α 5.2.1 και Α 5.2.5.
389. Κούρου 1978, 303-312, εικ. 1, πίν. 141-143.
390. Ό.π., 306.
391. Για τα όστρακα και το αγγείο τύπου «Θάψου» από το ιερό στο Άνω Μαζαράκι, πρβλ. Gadolou 2002, 171, Κ 105-124, πίν. 4-7.

Σελιάνα, Πολυδεργιάνικα Αιγιάλειας (αριθ. θέσης 42)

Ένας τρίποδας, δύο σφαιρικές πυξίδες και μία τριφυλλόστομη οινοχόη (Κ 146-149) προέρχονται από ταφικό σύνολο από την παραπάνω θέση[392].

Και τα τέσσερα αγγεία ανήκουν στην κατηγορία των αγγείων τύπου «Θάψου» και ειδικότερα ως προς τη διάταξη της διακόσμησης, οι πυξίδες στην «tripartite» ομάδα, η οινοχόη στην «ornate» και ο τρίποδας στην ομάδα «zone type»[393].

Τα διακοσμητικά τους θέματα σε επιμήκεις μετόπες είναι χαρακτηριστικά της συγκεκριμένης ομάδας (διαγραμμισμένος και μελανός συνεχόμενος μαίανδρος, κάθετες τεθλασμένες και συνεχόμενη σπείρα).

Λόφος Τρουμπέ Χαλανδρίτσας (αριθ. θέσης 24)

Ένας κρατηροειδής και ένας απλός σκύφος από την παραπάνω θέση (Κ 104 και 100) ανήκουν ο πρώτος στους «plain type» και ο δεύτερος στους «panel type» σκύφους της ομάδας «Θάψου». Ο Κ 100 χαρακτηρίζεται για το έξω νεύον χείλος με επίπεδη την κάθετη εξωτερική επιφάνεια, τις κυλινδρικές, οριζόντιες στον ώμο του αγγείου λαβές, την καμπύλη μετάβαση από το χείλος στο σώμα και την επίπεδη βάση. Η διακόσμησή του συνίσταται σε κάθετα μελανά γραμμίδια στην εξωτερική επιφάνεια του χείλους και μία ζώνη με κάθετες κυματοειδείς γραμμές στο ύψος των λαβών. Το υπόλοιπο σώμα του αγγείου φέρει επάλληλες περιμετρικές μελανές γραμμές. Ο κρατηροειδής σκύφος Κ 104 μοιάζει ως προς το σχήμα του σώματος με τον προηγούμενο. Φέρει διπλές λαβές, μία κυλινδρική οριζόντια και μία ταινιωτή κάθετη, και διακοσμείται με οριζόντιες μελανές περιμετρικές γραμμές.

Πρόκειται για τα μοναδικά αγγεία που ανήκουν στη συγκεκριμένη ομάδα από την κεντρική Αχαΐα και συγκεκριμένα από την περιοχή των Φαρών.

Α 4.7. Ταφικοί πίθοι

Η επιλογή και η χρήση πίθων από τους κατοίκους της Αχαΐας των πρώιμων ιστορικών χρόνων για την κάλυψη των ταφικών τους αναγκών είναι ενδεικτική της διάδοσης της κεραμικής τέχνης και του σημαίνοντα ρόλου της στην κοινωνία στην οποία ανήκαν οι τάφοι.

Στην ενότητα των νεκροταφείων (Α 3) έχει ήδη αναφερθεί ότι οι ταφικοί πίθοι που έχουν έλθει στο φως έχουν ύψος 1,90-2,10 μ., καταλήγουν σε οξυπύθμενο άκρο και οι περισσότεροι διακοσμούνται με ανάγλυφες περιμετρικές ταινίες. Ιδιαίτερα για τον ταφικό πίθο 1 από το Δρέπανο (αριθ. θέσης 7β), που είναι και ο μόνος που διατηρήθηκε ακέραιος, μπορεί να αναφερθεί ότι χαρακτηρίζεται για το ωοειδές σώμα, τα έξω νεύοντα χείλη και τη βάση που απολήγει σε κυλινδρική απόφυση. Διακοσμείται με πέντε πλαστικές οριζόντιες ταινίες. Είναι κατασκευασμένος από καστανέρυθρο πηλό που περιείχε τρίμματα λίθων. Όμοιος σχεδόν στο σχήμα και στη διακόσμηση είναι και ο ταφικός πίθος 2, επίσης από την ίδια θέση[394].

Για ορισμένους ταφικούς πίθους από τις υπόλοιπες θέσεις κάποια στοιχεία μπορούν να αντληθούν από τα σχέδια που έχουν εκπονηθεί[395]. Συγκεκριμένα, οι ταφικοί πίθοι από το λόφο Μυγδαλιά (Ε ι κ. 27) χαρακτηρίζονται για το ωοειδές σώμα και το οξυπύθμενο άκρο, το οποίο είτε είναι ενιαίου περιγράμματος με το σώμα είτε εμφανίζεται με τη μορφή κυλινδρικής απόφυσης.

Ο πίθος από την Αγυιά (Ε ι κ. 5) είναι όμοιος με τους προηγούμενους, καθώς και με πίθο από τη θέση Μάρμαρα στο Άνω Καστρίτσι, και έχει οξυπύθμενο άκρο ενιαίου περιγράμματος με το σώμα. Ο τα-

392. Δεκουλάκου 1982, 229-230.
393. Neeft 1981, 17-18, πίν. IV, V, 2b1 και VIII, 7a.
394. Δεκουλάκου 1973, 15, πίν. Ια, Αα.
395. Τα σχέδια προέρχονται από το αρχείο της ΣΤ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.

φικός πίθος από τη θέση 7γ του Δρεπάνου-εργοστάσιο Βοσινάκη έχει ωοειδές σώμα, οξυπύθμενο άκρο και διακοσμείται με πέντε ανάγλυφες οριζόντιες ταινίες (Ε ι κ. 28).

Σε δύο τύπους διακρίνονται οι ταφικοί πίθοι από το Αίγιο (Ε ι κ. 29-30). Η διαφοροποίησή τους έγκειται στη διαμόρφωση του χείλους. Στον έναν τύπο, που αριθμεί και τα περισσότερα παραδείγματα, το χείλος είναι ενιαίου περιγράμματος με το σώμα, ενώ στο δεύτερο διακρίνεται σαφώς από αυτό. Το ίδιο ακριβώς παρατηρείται και στους ταφικούς πίθους από το Μαυρίκι (Ε ι κ. 31), αλλά και στον ταφικό πίθο από το Σταροχώρι (Ε ι κ. 33).

Τέλος, οι έξι ταφικοί πίθοι από το Τρεχλό Καλαβρύτων (Ε ι κ. 32) είναι πανομοιότυποι και χαρακτηρίζονται για το ωοειδές σώμα που καταλήγει σε κυλινδρική απόφυση και το σαφώς διακρινόμενο, από το περίγραμμα του σώματος, χείλος.

Δύο, επομένως, είναι οι τύποι ταφικών πίθων που χρησιμοποιούνται, χωρίς όμως γεωγραφική διαφοροποίηση. Η διακόσμηση με ανάγλυφες οριζόντιες ταινίες παρατηρείται μόνο στους ταφικούς πίθους του Δρεπάνου. Όλοι καταλήγουν σε οξυπύθμενο άκρο και χαρακτηρίζονται για το ωοειδές περίγραμμα του σώματος.

Διαφέρουν από τους αντίστοιχους πίθους του Άργους ως προς το μέγεθος – οι αργολικοί είναι μικρότεροι – αλλά και τη διακόσμηση. Σε κανέναν από τους πίθους της Αχαΐας δεν έχει, μέχρι στιγμής τουλάχιστον, παρατηρηθεί εγχάρακτη διακόσμηση στις ανάγλυφες ταινίες που διακοσμούν την περιφέρειά του[396]. Αντίστοιχος με τον ταφικό πίθο από τα Μάρμαρα στο Άνω Καστρίτσι είναι ο υστερογεωμετρικός ταφικός πίθος που έχει αποκαλυφθεί στα Νιχώρια της Μεσσηνίας[397].

Οι πίθοι, μεγάλοι σε μέγεθος, οξυπύθμενοι, με σώμα ωοειδές, στη βάση του οποίου εξείχε συμπαγές κυλινδρικό μέλος, και με ανάγλυφες οριζόντιες ταινίες στην περιφέρεια, ανήκουν σε μια γνωστή κατηγορία πίθων της Γ εποχής που προορίζονταν για ταφική χρήση. Εκτός από τα παραδείγματα που έχουν αναφερθεί, θα πρέπει να προστεθούν τα παραδείγματα από το νεκροταφείο της Τραγάνας, τον Κεραμεικό, την οδό Πειραιώς, την Ελευσίνα, τον Μαραθώνα και την Παλαιομάνινα Αιτωλοακαρνανίας[398].

396. Courbin 1966, πίν. 106.

397. *Nichoria* III, 260-262, σχέδ. 1-1, πίν. 4-4 έως 4-8.

398. Ωνάσογλου 1981, 6. *Kerameikos* V, 1, 13. A. Brückner - E. Pernice, *AM* 1893, 133-134, εικ. 30. Α. Σκιάς, *AE* 1898, 92, εικ. 19. Γ. Σωτηριάδης, *ΠΑΕ* 1934, 38. *AA* 1935, 181. *AE* 1940, 178. Coldstream 1977, 161.

Α 5.1. Κατάλογος

Ο κατάλογος της μεταλλοτεχνίας και των μικροτεχνημάτων γίνεται τοπογραφικά, ακολουθώντας τη σειρά του καταλόγου των θέσεων και του καταλόγου της κεραμικής, και περιλαμβάνονται τα δημοσιευμένα αντικείμενα. Δεν έχουν συμπεριληφθεί, αν και συζητούνται στη σχετική ενότητα, τα θραύσματα ενός χάλκινου τριποδικού λέβητα από την Ακρόπολη της Αίγειρας, μια και δεν ήταν δυνατή η άμεση καταγραφή τους[399].

Για τα μικροτεχνήματα από το ιερό της Αρτέμιδος Ημέρας στους Λουσούς ο αναγνώστης παραπέμπεται στο Voyatzis 1990, 133-138 (ειδώλια ιππέων και αλόγων), 143-144 (ειδώλια άλλων ζώων), 155-156 (ειδώλια πτηνών), 255 και 277-281 (κατάλογος), αν και είναι συχνή η αναφορά σε αυτά κατά την εξέταση των αντίστοιχων αναθημάτων από το Άνω Μαζαράκι.

Εκτός σειράς του καταλόγου και πριν από την εξέταση των δεδομένων, παρατίθενται προς διευκόλυνση του αναγνώστη όσα από τα όπλα από το ιερό στο Άνω Μαζαράκι έχουν δημοσιευθεί από τη γράφουσα[400].

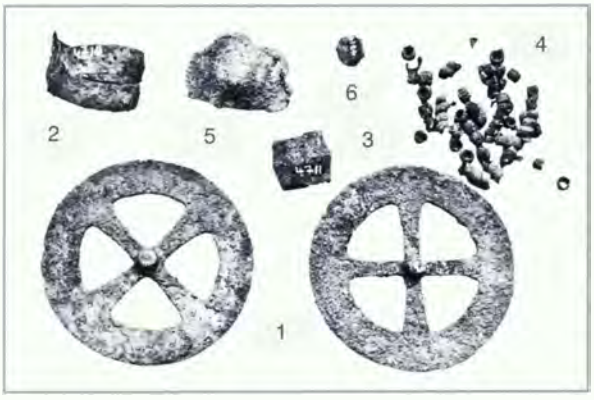
Όσα αντικείμενα δεν συνοδεύονται από εικόνες είναι ασυντήρητα και η κατάσταση διατήρησής τους δεν επέτρεψε τη φωτογράφηση. Η απουσία τους δεν αποτελεί έλλειψη για την παρούσα μελέτη, αφού πρόκειται για τύπους που επαναλαμβάνονται.

Τα αντικείμενα που δεν εικονίζονται από τους ταφικούς πίθους της θέσης 7γ του Δρεπάνου δεν περιέχονται στην αρχική δημοσίευση της θέσης.

Α. Θέσεις βορειοανατολικής Αχαΐας

Ι. Κάτω Καστρίτσι. Θέση Μαυροποδιά. Αριθ. θέσης 5.

1. Δύο τετράκτινοι τροχοί χάλκινου ομοιώματος άμαξας, ΑΜΠ 4709α-β (Εικ. 142).
Διάμ. 0,10 μ.
Η στεφάνη και οι κνήμες τους (ακτίνες) είναι κατασκευασμένα από ταινιωτό έλασμα. Στο σημείο διασταύρωσης των κνημών, προεξοχές κυκλικής διατομής για την προσήλωση του άξονα της άμαξας.

Εικ. 142.

2. Χάλκινο σπειροειδές ψέλιο, ΑΜΠ 4710 (Εικ. 142).
Διάμ. 0,044, μήκ. 0,042 μ.
Αποτελείται από τρεις σπείρες που καταλήγουν σε έλικες. Είναι κατασκευασμένες από ενιαίο πεπλατυσμένο έλασμα.

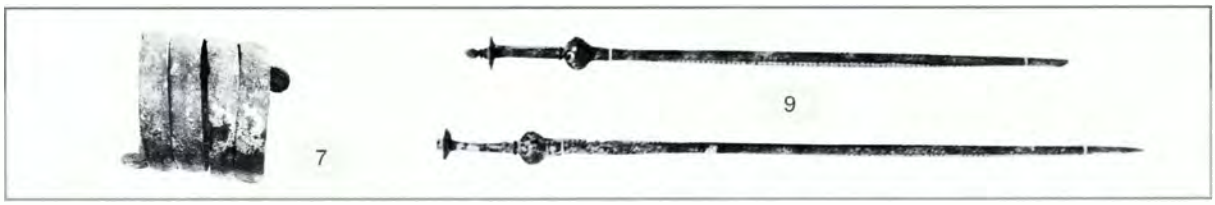
3. Χάλκινος σφηκωτήρας, ΑΜΠ 4711 (Εικ. 142).
Διάμ. 0,025, μήκ. 0,025 μ.

4. Τμήματα χάλκινου σπειροειδούς ελάσματος, ΑΜΠ 4712 (Εικ. 142). Χρησιμοποιούνταν για το στολισμό της κεφαλής.

5. Τμήματα δύο χάλκινων ομφαλίων, ΑΜΠ 4713 (Εικ. 142). Είναι κατασκευασμένα από κυκλικού

399. W. Alzinger, *ÖJh* 53 (1981-1982), 1-15, εικ. 4, όπου η αποκατάσταση. Morgan 1990, 65.

400. Γκαδόλου 1997.

Εικ. 143.

σχήματος ελάσματα. Διακοσμούνται με στικτούς κύκλους στην περιφέρεια και κεντρικό μαστοειδές έξαρμα.

6. Χάλκινη κυλινδρική ψήφος, ΑΜΠ 4714 (Εικ. 142).
Μήκ. 0,019 μ.
Χρονολόγηση: ΠΓ.

ΙΙ. Δρέπανο. Αριθ. θέσεων 7α-γ.

7α. Ταφικοί πίθοι που καταστράφηκαν κατά τη διαμόρφωση ανισόπεδης διάβασης της εθνικής οδού Κορίνθου-Πατρών.

Ταφικός πίθος 1

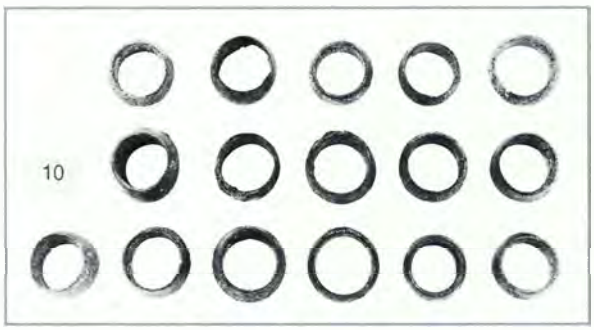
7. Χάλκινο σπειροειδές ψέλιο, ΑΜΠ 488 (Εικ. 143).
Πράσινη πάτινα.
Διάμ. 0,061 μ.
Αποτελείται από πέντε ταινιόσχημες σπείρες, τα άκρα των οποίων απολήγουν σε δισκοειδείς έλικες.

8. Μικρή χάλκινη άωτη, ομφαλωτή φιάλη, ΑΜΠ 489. Αρκετά καλή διατήρηση.
Ύψ. 0,045, διάμ. χείλους 0,145 μ.
Στον πυθμένα φέρει μαστοειδή απόφυση και αντίστοιχη κοιλότητα στην υποτυπώδη βάση. Περιμετρικά του χείλους λεπτή ταινία.

9. Δύο χάλκινες περόνες, ελλιπείς κατά μικρά τμήματα, ΑΜΠ 490α-β (Εικ. 143).
Μήκ. 0,18-0,21 μ.
Απολήγουν σε σφαιρικό σωμάτιο ανά ένα δισκάριο στο άνω άκρο και ανά ένα κομβίο στην κορυφή.

10. Δεκαέξι χάλκινοι σφηκωτήρες σχήματος βαρελοειδούς και δακτυλιόσχημου, ΑΜΠ 491α-ιστ (Εικ. 144).
Διάμ. 0,02, ύψ. 0,01-0,02 μ.

11. Τρεις χάλκινοι γεωμετρικοί δακτύλιοι με ενίσχυση στο μέσον, ΑΜΠ 492α-γ. Καλή διατήρηση.
Πράσινη πάτινα.
Διάμ. 0,019-0,02, ύψ. 0,008-0,011 μ.

Εικ. 144.

12. Τέσσερις χάλκινες ψήφοι όρμου διαφόρων σχημάτων. Σφαιρικές, αμφικωνικές και κυλινδρικές, ΑΜΠ 495α-δ, 496α-γ και 498α-ε.
Διάμ. 0,01, πλ. 0,012-0,015 μ.

13. Χάλκινος γεωμετρικός δακτύλιος, ΑΜΠ 500. Ακέραιος. Αποτελείται από ταινιόσχημο έλασμα.
Διάμ. 0,008, πλ. 0,02 μ.

Ταφικός πίθος 2

14. Δύο χάλκινοι σφηκωτήρες, ΑΜΠ 501α-β. Ακέραιοι με ανάγλυφη ταινία στο μέσον.
Διάμ. 0,022, πλ. 0,015 μ.

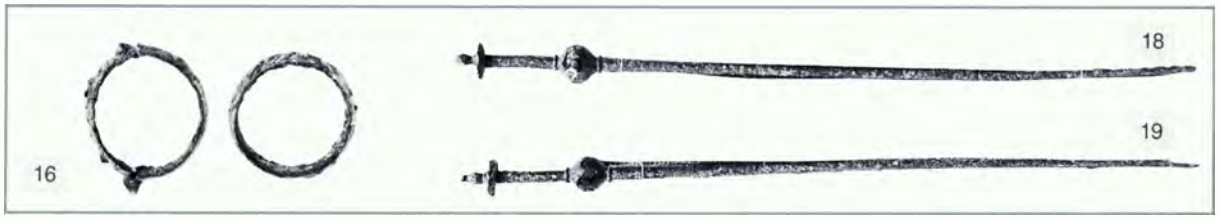
15. Δύο σιδερένιοι ήλοι ημικατιωμένοι, ΑΜΠ 502α-β. Ο ένας θραυσμένος.
Μήκ. 0,082 και 0,141 μ.
Χρονολόγηση: ΠΓ.

7β. Ταφικοί πίθοι κοντά στο ναό Κοίμησης της Θεοτόκου.

Ταφικός πίθος 1

16. Δύο χάλκινοι δακτύλιοι τριγωνικής τομής, ΑΜΠ 527α-β (Εικ. 145).
Διάμ. 0,02, πλ. ελάσματος 0,006-0,008 μ.

17. Χάλκινος σφηκωτήρας, ΑΜΠ 528.
Διάμ. 0,032 μ.
Διατηρούνται τρεις έλικες.

Εικ. 145.

Εικ. 146.

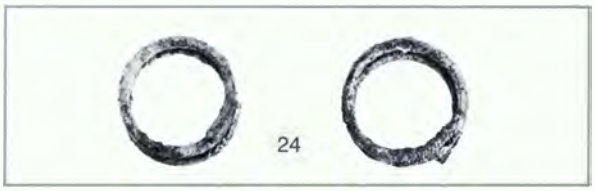
18. Χάλκινη περόνη, ακέραιη, καλά διατηρημένη, ΑΜΠ 529 (Εικ. 145). Πράσινη πάτινα.
Μήκ. 0,191 μ.
Το στέλεχος, κυκλικής τομής, φέρει ωοειδή απόληξη με κομβίο και προεξέχει από τη δισκοειδή κεφαλή. Σε μικρή απόσταση κάτω από την κεφαλή σχηματίζεται σφαιρικό έξαρμα που πλαισιώνεται άνω και κάτω από δακτυλίους.

19. Χάλκινη περόνη, ελλιπής κατά τμήμα της ακίδας, ΑΜΠ 530 (Εικ. 145).
Σωζ. μήκ. 0,189 μ.
Όμοια με την προηγούμενη.

Ταφικός πίθος 2

20. Χάλκινη λήκυθος-οινοχόη, ΑΜΠ 531 (Εικ. 146). Κυανοπράσινη πάτινα.
Ύψ. 0,095, διάμ. κοιλιάς 0,08, διάμ. βάσης 0,055 μ.
Στην κοιλιά φέρει χάλκινο προσηλωμένο έλασμα από αρχαία επισκευή. Κυκλικό στόμιο, χείλος έξω νεύον, ελαφρώς πεπλατυσμένη κοιλιά, ταινιωτή λαβή, κάθετη από το λαιμό έως τον ώμο. Βάση επίπεδη.

21. Χάλκινη φιάλη, ελλιπής κατά τμήμα του χείλους και το μεγαλύτερο τμήμα της κοιλιάς, ΑΜΠ 532. Κατιωμένη επιφάνεια.

Εικ. 147.

Ύψ. 0,066, διάμ. 0,124 μ.
Εσωτερικά φέρει επίσης προσηλωμένο χάλκινο έλασμα από αρχαία επισκευή. Σφαιρικό σώμα.

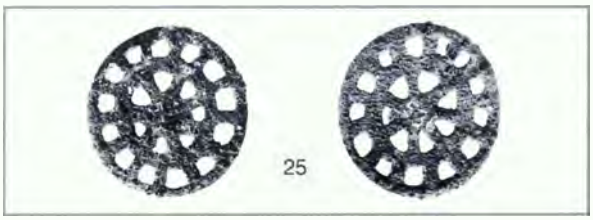
22. Όρμος από 19 χάλκινες αμφικωνικές ψήφους, ΑΜΠ 533 (Εικ. 146). Πράσινη πάτινα.
Μήκ. μέγ. ψήφου 0,065 μ.

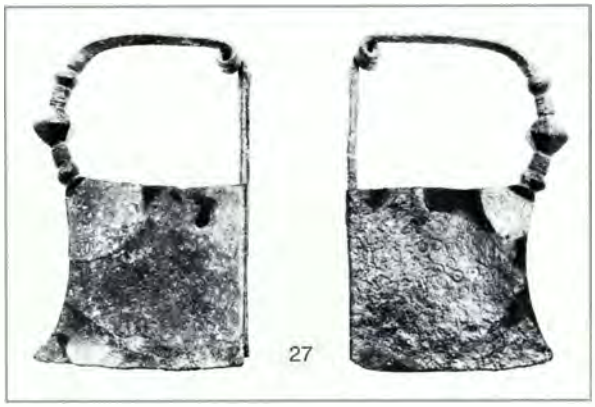
23. Χάλκινος δακτύλιος, ακέραιος, αμφικωνικός, ΑΜΠ 534. Πράσινη πάτινα.
Μήκ. 0,03 μ.
Στις δύο άκρες από ένας ελαφρώς ανάγλυφος δακτύλιος.

24. Δύο τμήματα σφηκωτήρων, ΑΜΠ 535 (Εικ. 147).
Διάμ. 0,03 μ.
Καθένα από αυτά διατηρεί τρεις σπείρες.

25. Δύο χάλκινα δισκοειδή διάτρητα αντικείμενα (κοσμήματα), ΑΜΠ 535α-β (Εικ. 148). Το ένα είναι ελλιπές κατά τμήμα της περιφέρειας.
Διάμ. 0,05 μ.

Εικ. 148.

Εικ. 149.

Καθένα φέρει σειρά οπών στην περιφέρεια και άλλη μία στο κέντρο. Στο κέντρο της μίας όψης ορθογώνιο διάτρητο στέλεχος, πιθανώς για να στερεώνεται στο ένδυμα.

26. Τμήματα σιδερένιων περονών αρκετά κατιωμένων, ΑΜΠ 537.

Ταφικός πίθος 3

27. Χάλκινη πόρπη συγκολλημένη και συμπληρωμένη, ΑΜΠ 556 (Εικ. 149). Πράσινη πάτινα.
Μήκ. 0,117, διαστ. 0,063×0,063 μ.
Το τόξο διακοσμείται στο κέντρο με δωδεκάπλευρο αμφικωνικό κομβίο μεταξύ δύο μικρών πεπλατυσμένων σφαιρικών. Μεταξύ αυτών, και κατά την ένωση προς το στέλεχος, εγκάρσιοι λεπτοί δακτύλιοι. Το στέλεχος, ρομβοειδούς τομής, διακοσμείται σε καθεμία από τις δύο άνω πλευρές με ένα εγχάρακτο Χ και τέσσερις εγκάρσιες εγχαράξεις. Το στέλεχος ενώνεται με τη βελόνη με διπλή περιέλιξη. Η πλάκα τετράπλευρη και προς το τόξο κοίλη. Οι παρυφές της και στις δύο πλευρές περιβάλλονται από διπλή σειρά ημικυκλίων χαραγμένων με διαβήτη.

28. Χάλκινη πόρπη, ΑΜΠ 557, όμοια με την προηγούμενη. Συγκολλημένη από πολλά τμήματα.

29. Χάλκινη περόνη συγκολλημένη από τρία τμήματα, ΑΜΠ 558.
Σωζ. μήκ. 0,091, διάμ. κεφαλής 0,01 μ.
Δισκοειδής κεφαλή, σε μικρή απόσταση από την οποία αμφικωνικό έξαρμα, το υπόλοιπο ορθογώνιας τομής και ακολούθως κυκλικής.

30. Χάλκινη περόνη, όμοια με την προηγούμενη.

Εικ. 150.

Συγκολλημένη από τέσσερα τεμάχια και ελλιπής κατά την ακίδα, ΑΜΠ 559.
Σωζ. μήκ. 0,094, διάμ. κεφαλής 0,012 μ.

31. Χάλκινη περόνη, ΑΜΠ 560, όμοια με την προηγούμενη. Συγκολλημένη από τρία τεμάχια και ελλιπής κατά την ακίδα.
Σωζ. μήκ. 0,115, διάμ. κεφαλής 0,01 μ.
Στέλεχος εξ ολοκλήρου κυκλικής τομής.

32. Χάλκινη ψήφος ακέραιη, σφαιρική, ΑΜΠ 561 (Εικ. 150).
Μήκ. 0,021 μ.
Φέρει από ένα δακτύλιο σε κάθε πόλο.

33. Χάλκινος δακτύλιος από λεπτό πεπλατυσμένο έλασμα, ΑΜΠ 562.
Διάμ. 0,022, πλ. ελάσματος 0,004 μ.

34. Τεμάχια χάλκινων σφηκωτήρων, ΑΜΠ 563.

35. Θραύσματα χάλκινης φιάλης, ΑΜΠ 564.

36. Τριγωνική ψήφος από καστανή υαλόμαζα, ελλιπής κατά το άκρο, ΑΜΠ 565 (Εικ. 150).
Μέγ. διάστ. 0,03 μ.
Τα δύο σωζόμενα άκρα περιβάλλονται από ταινίες υπόλευκης υαλόμαζας.

37. Μικρή σφαιρική ενόφθαλμος ψήφος από υαλόμαζα χρώματος ανοικτού καστανού και λευκού, ΑΜΠ 566 (Εικ. 150).

38. Μικρή γυάλινη σφαιρική ψήφος, πεπιεσμένη στους πόλους, ΑΜΠ 567.

39. Σιδερένια περόνη, συγκολλημένη από δύο τεμάχια και ελλιπής κατά την ακίδα, ΑΜΠ 568.
Σωζ. μήκ. 0,122, διάμ. κεφαλής 0,025 μ.
Το στέλεχος προεξέχει λίγο από τη δισκοειδή κεφαλή, κάτω από την οποία υπάρχουν δύο σφαιρικά εξάρματα.

40-41. Δύο όμοιες με την προηγούμενη σιδερένιες περόνες, ΑΜΠ 569-570.
Σωζ. μήκ. 0,037 και 0,033, διάμ. κεφαλής 0,02 και 0,022 μ.

42. Δύο θραύσματα σιδερένιων περονών, ΑΜΠ 571. Όμοιες με τις προηγούμενες.

43. Σιδερένια μονόστομος μάχαιρα σε δύο τεμάχια, ΑΜΠ 572 και 574. Ελλιπής κατά τη λαβή και τμήμα της λεπίδας.
Σωζ. συν. μήκ. 0,311, μέγ. πλ. 0,048 μ.
Υπολείμματα του ξύλινου κολεού έχουν διατηρηθεί στην οξειδωμένη επιφάνεια του σιδήρου.

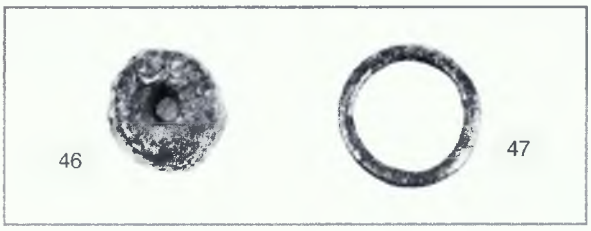
44. Σιδερένια αιχμή ακοντίου. Σώζεται σε τρία τμήματα, ΑΜΠ 573α-γ. Ισχυρά κατιωμένη.
Σωζ. μήκ.: α) 0,119, β) 0,095, γ) 0,057 μ.
Από ενιαίο έλασμα αποτελούνται η λεπίδα και ο αυλός, εντός του οποίου διατηρούνται λείψανα ξύλου. Κατά μήκος της λεπίδας και στη μία όψη της δημιουργείται νεύρωση.

45. Σιδερένιο αμφίστομο ξίφος, συγκολλημένο. Σώζεται σε τρία τμήματα, ΑΜΠ 575. Ελλιπές κατά τμήμα του άκρου της λαβής και της αιχμής.
Σωζ. μήκ. 0,50, μέγ. πλ. 0,063 μ.
Η λαβή στο μέσον και στο σημείο πρόσφυσης προς τη λεπίδα διαπλατύνεται, σχηματίζοντας αμβλεία γωνία. Στα κοίλα τμήματά της δημιουργείται περιχείλωμα για τη συγκράτηση της ξύλινης επένδυσης. Ίχνη της επένδυσης διατηρούνται στη λαβή. Σώζονται επτά ήλοι. Η λεπίδα στενεύει κάτω από τη λαβή και διαπλατύνεται έντονα στο κάτω τμήμα.

Ταφικός πίθος 4

46. Χάλκινη ψήφος δισκοειδούς σχήματος, ΑΜΠ 577 (Εικ. 151). Πράσινη πάτινα.
Διάμ. 0,019, πάχ. 0,01 μ.

47. Χάλκινος δακτύλιος ελλειψοειδούς τομής, ΑΜΠ 578 (Εικ. 151). Πράσινη πάτινα.
Διάμ. 0,023 μ.

Εικ. 151.

48. Σιδερένια περόνη, συγκολλημένη από δύο τμήματα και ελλιπής κατά την ακίδα, ΑΜΠ 576.
Μήκ. 0,019, διάμ. κεφαλής 0,023 μ.
Το στέλεχος προεξέχει από τη δισκοειδή κεφαλή, σε μικρή απόσταση από την οποία βρίσκονται δύο σφαιρικά εξάρματα. Έχει διαλυθεί από την οξείδωση.
Χρονολόγηση: ταφικός πίθος 1: ΠΓ.
ταφικός πίθος 2: ΠΓ.
ταφικός πίθος 3: ΥΓ.
ταφικός πίθος 4: ΥΓ.

Βιβλιογραφία: Ι. Δεκουλάκου, *ΑΔ* 26 (1971), Χρονικά, 187, πίν. 169α-β. Δεκουλάκου 1973, 16-28, εικ. 2-3, πίν. ΙΑ-ΙΕ.

7γ. Εργοστάσιο Βοσινάκη.

Ταφικός πίθος

49. Σιδερένιο εγχειρίδιο, ελλιπές κατά τα δύο άκρα του, ΑΜΠ 1443. Πολύ διαβρωμένο.
Μήκ. 0,15 μ.

50. Σιδερένια αιχμή δόρατος, ελλιπής ως προς την αιχμή και τμήμα του κυλινδρικού στειλεού.
Μήκ. 0,155 μ.
Χρονολόγηση: Γ.

Βιβλιογραφία: Ι. Δεκουλάκου, *ΑΔ* 30 (1975), Χρονικά, 120.

ΙΙΙ. Αίγιο. Οδός Κολοκοτρώνη 22[401]. Αριθ. θέσης 10γ.

51. Χάλκινος ακέραιος δακτύλιος κυκλικής τομής, ΑΜΑ 211.
Διάμ. 0,029 μ.

401. Από το Αίγιο επίσης, και συγκεκριμένα από τη θέση των ταφικών πίθων 10θ (οδός Κολοκοτρώνη 16) προέρχονται ένα λίθινο σφονδύλι, θραύσματα χάλκινων κρίκων, μία χάλκινη αμφικωνική ψήφος και τρεις χάλκινοι δακτύλιοι ημικυκλικής τομής. Ο λόγος που δεν συμπεριλαμβάνονται στον κατάλογο είναι ότι είναι ασυντήρητα, σε πολύ κακή κατάσταση και δεν ήταν δυνατή η καταγραφή τους.

Εικ. 152.

52. Χάλκινος ακέραιος δακτύλιος από πεπλατυσμένο έλασμα, ΑΜΑ 212.
Διάμ. 0,027 μ.

53. Πέντε θραύσματα χάλκινου δακτυλίου κυκλικής τομής.

54. Σιδερένιο στέλεχος κυκλικής τομής σε δύο τμήματα ίσως από ήλο.
Χρονολόγηση: ΥΓ.

Βιβλιογραφία: Ι. Παπαποστόλου, *ΑΔ* 31 (1976), Χρονικά, 97.

IV. Κάτω Μαυρίκι. Παράδοση, πιθανότατα από ταφικό σύνολο. Αριθ. θέσης 13γ.

55-56. Δύο χάλκινοι λέβητες (Εικ. 152).
Ύψ. 0,17, διάμ. χείλους 0,20 μ.
Είναι σφυρήλατοι από λεπτό έλασμα χαλκού. Παρουσιάζουν συμπιεσμένο ημισφαιρικό σώμα με ευρύ ώμο τοποθετημένο χαμηλά. Το πάχος του ελάσματος ενισχύεται σημαντικά στον ώμο όσο πλησιάζει προς το στόμιο. Εκεί κάνει μια μικρή αναδίπλωση και στρέφεται προς τα έξω για να σχηματίσει λεπτό χείλος με στενό επίπεδο μέτωπο. Δεν υπάρχουν ίχνη από λαβές ή άλλη διακόσμηση.
Χρονολόγηση: Αρχές ΠΑ.

Βιβλιογραφία: Κούρου 1978, 312-313, εικ. 2, πίν. 144β.

57. Σιδερένιο μαχαίρι (Εικ. 153). Έχει σωθεί μόνον η λεπίδα με ένα πολύ μικρό τμήμα από το σύμφυτο μίσχο της λαβής.
Συν. μήκ. 0,225, πλ. λεπίδας 0,033, πάχ. ράχης 0,06 μ.
Παρά την έντονη οξείδωση η διατήρηση είναι καλή, χωρίς παραμόρφωση των αρχικών επιφανειών. Η λεπίδα είναι μονόκοπη με παχιά, ελαφρώς κυρτή ράχη. Έχει στενούς ώμους, αλλά η κόψη διευρύνεται ελαφρώς λίγο πριν από την αιχμή. Η ράχη του μίσχου σχημάτιζε μικρό περιχείλωμα και στις δύο πλευρές.
Χρονολόγηση: Αρχές ΠΑ.

Βιβλιογραφία: Κούρου 1978, 313-314, εικ. 3, πίν. 145β.

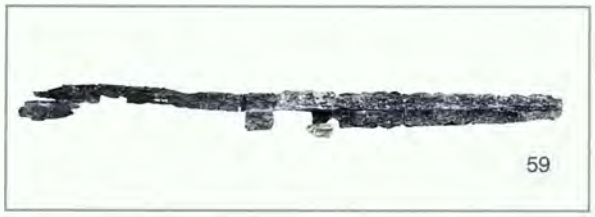
58. Λαβή ξίφους Α΄ (Εικ. 154). Διατηρείται σχεδόν ακέραιος ο σιδερένιος μίσχος της λαβής με ένα πολύ κατεστραμμένο τμήμα της σύμφυτης λεπίδας.

Εικ. 153.

Εικ. 154.

Εικ. 155.

Εικ. 156.

Μήκ. λαβής 0,08, μέγ. πλ. λαβής 0,03, πάχ. λεπίδας 0,02 μ.
Έντονη οξείδωση. Η λεπίδα δίκοπη, κατασκευασμένη από δύο ελάσματα. Φέρει κατά μήκος της κάθε πλευράς χαμηλή γωνιώδη νεύρωση. Έχει στρογγυλεμένους ώμους. Ο σιδερένιος μίσχος της λαβής παρουσιάζει ελαφρά διεύρυνση στο κέντρο. Πίσω σχηματίζει τρίωτη απόληξη με δύο πλάγιες αποφύσεις και μία μικρή ενδιάμεση προεξοχή. Ένα ψηλό περιχείλωμα στα άκρα του μίσχου δημιουργεί βαθιά κοίτη για την ένθετη επένδυση από φθαρτό υλικό. Στο κέντρο του διευρυμένου τμήματος του μίσχου ένα μεγάλο σιδερένιο καρφί στερέωνε ασφαλέστερα την επένδυση. Ανάλογη επένδυση απλωνόταν στο άνω μέρος της λεπίδας και αποτελούσε το φυλακτήρα. Την επένδυση συγκρατούσαν δύο μικρά σιδερένια καρφιά. Για πρόσθετη ασφάλεια η άκρη των ώμων σχημάτιζε μικρό περιχείλωμα, που εξαφανιζόταν προοδευτικά, καθώς προχωρούσε προς τη λεπίδα.

59. Λεπίδα ξίφους Α΄ (Εικ. 155). Τμήμα από σιδερένια λεπίδα τύπου Naue II. Λείπουν η αιχμή, οι ώμοι και πολλά τμήματα της λάμας. Πολύ οξειδωμένη και θραυσμένη.
Μήκ. 0,57, πλ. 0,04, πάχ. 0,02 μ.
Οξεία ράχη και παράλληλες ακμές που από κάποιο σημείο αρχίζουν και συγκλίνουν βαθμιαία προς την αιχμή. Προέρχεται πιθανότατα από το ίδιο ξίφος από όπου και η προηγούμενη λαβή, το συνολικό μήκος του οποίου υπολογίζεται γύρω στα 0,80-0,90 μ.
Χρονολόγηση: Αρχές ΠΑ.
Βιβλιογραφία: Κούρου 1978, 314-317, εικ. 4, πίν. 145α.

60. Λεπίδα ξίφους Β΄ (Εικ. 156). Τμήμα δίκοπης λεπίδας με παράλληλες ακμές από άλλο, λίγο πλατύτερο ξίφος του ίδιου τύπου.
Μήκ. 0,42, πλ. 0,042, πάχ. 0,02 μ.
Στο ξίφος ανήκε πιθανότατα τμήμα λάμας, μήκ. 0,12 μ. με το ίδιο ακριβώς πλάτος και όμοια διαμόρφωση ράχης. Σώθηκαν πέντε ακόμη τμήματα λάμας, πολύ οξειδωμένα.
Βιβλιογραφία: Κούρου 1978, 317, πίν. 145α.

V. Άνω Μαζαράκι (Ρακίτα). Ιερό. Αριθ. θέσης 14. Πρβλ. Πίνακα 7.

Τα μικροτεχνήματα που αναφέρονται είναι όσα έχουν δημοσιευθεί (έχουν δηλαδή απεικονιστεί) από τον ανασκαφέα. Βλ. σχετικά Πετρόπουλος 1987-1988, πίν. ΙΑ, εικ. 12-13, πίν. ΙΒ, εικ. 14-16, πίν. ΙΓ, εικ. 18-20 και πίν. ΙΔ, εικ. 24. Πρόκειται για χάλκινα κοσμήματα και περίαπτα, γυάλινες και λίθινες ψήφους, οστέινες και λίθινες σφραγίδες, λίθινα μικροαντικείμενα, ένα σκαραβαίο από φαγεντιανή και ένα οστέινο κριάρι-σφραγίδα. Από την παραπάνω ανασκαφή, ωστόσο, έχει προέλθει μεγάλος αριθμός κοσμημάτων και μικροτεχνημάτων, τα οποία θα αποτελέσουν το αντικείμενο μελλοντικής δημοσίευσης.
Όλα προέρχονται από την ανασκαφή του αποθέτη, κυρίως την περιοχή Δ, κατά την ανασκαφική περίοδο του 1979. Μερικά προέρχονται από περισυλλογή.

61. Χάλκινο πτηνό στηριζόμενο σε κεφαλή περόνης(;), ΑΜΠ 3546, διάτρητο.
Ύψ. 0,031, πλ. 0,032 μ.

62. Χάλκινο πτηνό με ψηλά πόδια και πλατιά ουρά, χτυπημένο στο ράμφος, ΑΜΠ 3547.
Ύψ. 0,048, πλ. 0,037 μ.
Πάνω στο κεφάλι εγχάρακτη οπή διαμπερής στο σώμα. Περίαπτο.

63. Χάλκινο περιστέρι σε τετράγωνη βάση που φέρει τέσσερις οπές, ΑΜΠ 3562. Ακέραιο.
Ύψ. 0,032, διαστ. βάσης 0,02×0,019 μ.

64. Χάλκινο περίαπτο με μορφή ποδιού, ΑΜΠ 3563. Σώζεται από το γόνατο έως τον άκρο πόδα. Διατηρείται το κάτω τμήμα του υποδήματος, ενώ στην κνήμη διπλές εγχαράξεις.
Ύψ. 0,037, πλ. 0,016 μ.

65. Χάλκινο ειδώλιο ελαφιού, ΑΜΠ 3545. Ακέραιο. Βάση διάτρητη με δύο οπές.
Ύψ. 0,062, πλ. βάσης 0,039, μήκ. βάσης 0,03 μ.

66. Αναθηματικό χάλκινο ομοίωμα ασπίδας, ελλιπές κατά δύο τμήματα, ΑΜΠ 3587 (Εικ. 157).
Διάμ. 0,059 μ.
Διακοσμείται με έντυπους διπλούς ομόκεντρους κύκλους. Περίαπτο(;).

67. Χάλκινο ομοίωμα διπλού πέλεκυ, ΑΜΠ 3532 (Εικ. 157).
Μήκ. 0,05, πλ. 0,018 μ.
Περίαπτο(;).

68. Χάλκινο περίαπτο ελλιπές κατά τμήμα της περιφέρειας, ΑΜΠ 3534 (Εικ. 157).
Διάμ. 0,05 μ.
Στρογγυλό, με γεωμετρική διακόσμηση.

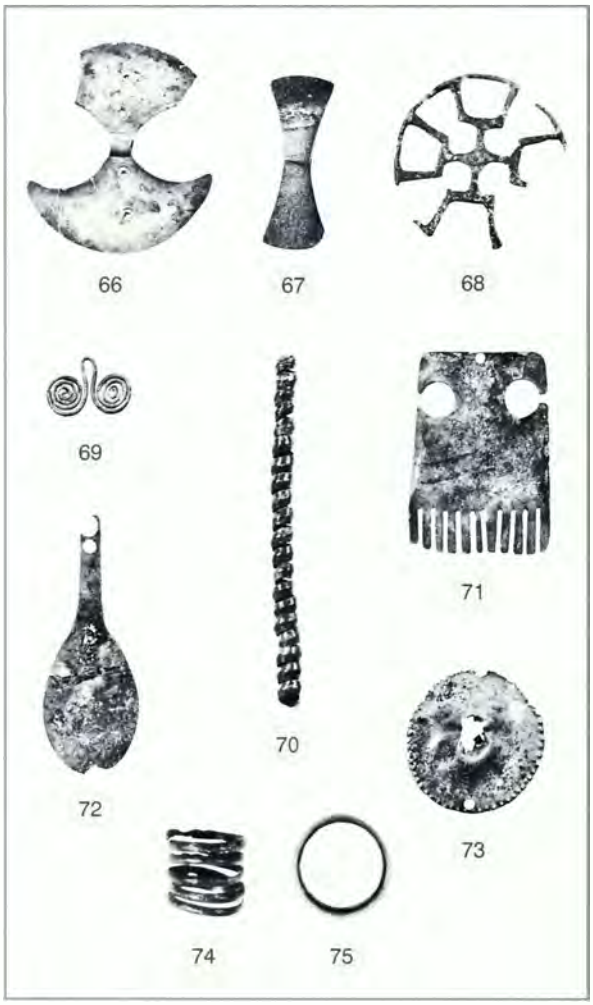
69. Χάλκινο περίαπτο διπλής σπείρας, ΑΜΠ 3529 (Εικ. 157).
Ύψ. 0,018, πλ. 0,025 μ.

70. Χάλκινο σπειροειδές αντικείμενο, ΑΜΠ 3536 (Εικ. 157).
Μήκ. 0,094 μ.
Επίμηκες κυλινδρικό.

71. Αναθηματικό χάλκινο ομοίωμα κτενιού, ΑΜΠ 3528 (Εικ. 157).
Μήκ. 0,054, πλ. 0,038 μ.
Οπή ανάρτησης στο άνω μέρος και δύο μεγάλες στα πλάγια. Κάτω έντεκα μικρές οδοντώσεις.

72. Αναθηματικό χάλκινο ομοίωμα καθρέπτη, ΑΜΠ 3530 (Εικ. 157).
Μήκ. 0,069, πλ. 0,021 μ.
Κοσμείται με εγχάρακτους κύκλους. Περίαπτο(;).

73. Χάλκινη αναθηματική ομφαλωτή ασπιδίσκη, ΑΜΠ 3570 (Εικ. 157).
Διάμ. 0,039 μ.
Φέρει δύο οπές και έντυπες στιγμές στην περιφέρεια. Κατεστραμμένη στο σημείο του ομφαλού.

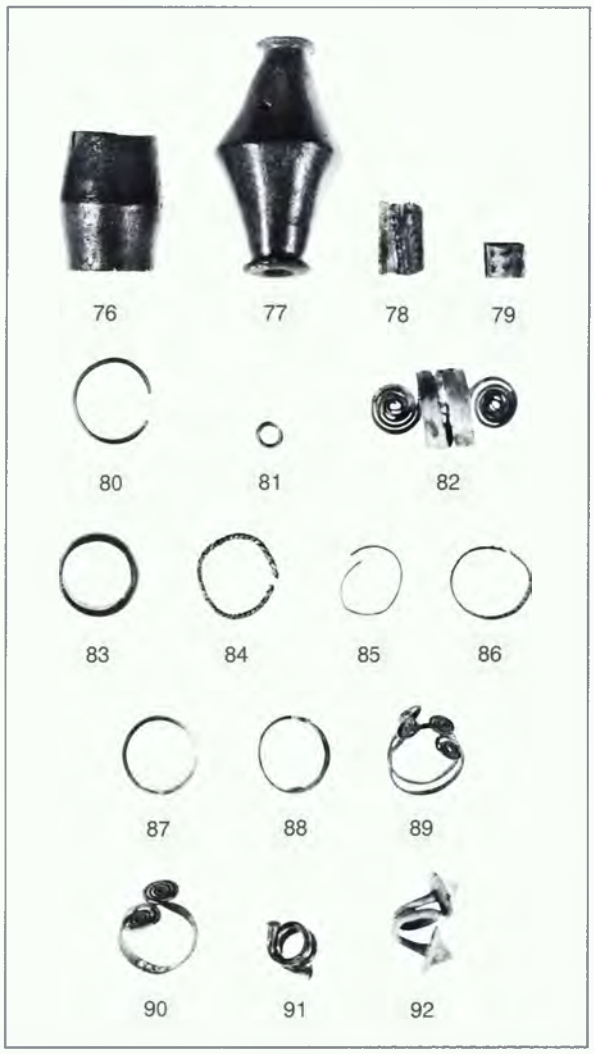
Εικ. 157.

74. Χάλκινος σφηκωτήρας, πενταπλής περιέλιξης, ΑΜΠ 3507 (Εικ. 157).
Διάμ. 0,022 μ.

75. Χάλκινο αμφικωνικό δακτυλίδι, συμπαγές, ΑΜΠ 3493 (Εικ. 157).
Διάμ. 0,023, ύψ. 0,014 μ.

76. Χάλκινη αμφικωνική ψήφος, ΑΜΠ 3486 (Εικ. 158).
Διάμ. 0,025, ύψ. 0,038 μ.
Χωρίς διακόσμηση.

77. Χάλκινη αμφικωνική ψήφος, ΑΜΠ 3496 (Εικ. 158).
Διάμ. 0,02, ύψ. 0,06 μ.
Στις παρυφές διακοσμείται με εγχάρακτα ζιγκ-ζαγκ.

Εικ. 158.

78. Χάλκινη ψήφος, ΑΜΠ 3575 (Εικ. 158).
Διάμ. 0,014, μήκ. 0,02 μ.
Κατασκευασμένη από κυλινδρικό έλασμα που διακοσμείται με έκτυπες στιγμές.

79. Χάλκινη ψήφος, ΑΜΠ 3578 (Εικ. 158). Όμοια με την προηγούμενη αλλά μικρότερη.
Διάμ. 0,013, μήκ. 0,01 μ.

80. Χάλκινο αμφικωνικό δακτυλίδι κατασκευασμένο από έλασμα, ΑΜΠ 3494 (Εικ. 158).
Ύψ. 0,02, διάμ. 0,02 μ.

81. Μικρή αμφικωνική ψήφος, ΑΜΠ 3579 (Εικ. 158).
Διάμ. 0,06, μήκ. 0,06 μ.

82. Χάλκινο ταινιωτό δακτυλίδι, διπλής περιέλιξης που απολήγει σε δύο σπείρες, ΑΜΠ 3561 (Εικ. 158).
Διάμ. 0,022, μέγ. μήκ. 0,044 μ.

83. Χάλκινος δακτύλιος, ακέραιος, ημικυκλικής τομής, ΑΜΠ 1034 (Εικ. 158).
Διάμ. 0,019, πλ. 0,012 μ.

84. Χάλκινο δακτυλίδι από στρεπτό σύρμα, ΑΜΠ 3504 (Εικ. 158).
Διάμ. 0,019 μ.

85. Χάλκινο δακτυλίδι από πλατύ έλασμα, κοσμημένο με εγχάρακτη γραμμή, ΑΜΠ 3503 (Εικ. 158).
Διάμ. 0,018 μ.

86. Χάλκινος ταινιωτός δακτύλιος κοσμημένος με οριζόντια σειρά έκτυπων στιγμών, ΑΜΠ 3573 (Εικ. 158).
Διάμ. 0,024 μ.

87. Χάλκινο λεπτό αμφικωνικό δακτυλίδι, ΑΜΠ 3498 (Εικ. 158).
Διάμ. 0,023, ύψ. 0,03 μ.

88. Χάλκινο ταινιωτό συρμάτινο δακτυλίδι, ΑΜΠ 3550 (Εικ. 158).
Διάμ. 0,022 μ.

89. Χάλκινο ταινιωτό δακτυλίδι, ΑΜΠ 3549 (Εικ. 158). Απολήγει σε τέσσερις σπείρες διπλής περιέλιξης.
Διάμ. 0,022 μ.

90. Χάλκινο ταινιωτό δακτυλίδι, ΑΜΠ 3548 (Εικ. 158). Απολήγει σε δύο σπείρες. Στον κρίκο εγχάρακτα ζιγκ-ζαγκ.
Διάμ. 0,24 μ.

91. Χάλκινος σφηκωτήρας, ΑΜΠ 3509 (Εικ. 158). Απολήγει σε ημισφαιρικές κεφαλές. Στο εσωτερικό εγχάρακτο ζιγκ-ζαγκ.
Διάμ. 0,013 μ.

92. Χάλκινος σφηκωτήρας που απολήγει σε κώνους, ΑΜΠ 3566 (Εικ. 158).
Διάμ. 0,015, πλ. 0,031 μ.

93. Χάλκινη περόνη, ΑΜΠ 3523 (Εικ. 159).
Μήκ. 0,158 μ.

Εικ. 159.

Το ανώτερο τμήμα της διαμορφώνεται τετράγωνο και διακοσμείται με εγχάρακτο ζιγκ-ζαγκ. Απολήγει σε κωνική κεφαλή.

94. Χάλκινη περόνη, ΑΜΠ 3519 (Εικ. 159).
Μήκ. 0,149 μ.
Στο ένα άκρο το στέλεχος διαμορφώνεται σε τετράγωνο και διακοσμείται με δύο αμφικωνικά σφαιρίδια.

95. Χάλκινη περόνη, ελλιπής κατά μικρό τμήμα της κεφαλής, ΑΜΠ 3564 (Εικ. 159).
Μήκ. 0,172 μ.
Λίγο πιο κάτω από την κεφαλή δίσκος και ακόμη πιο κάτω σφαιρίδιο.

96. Χάλκινη περόνη, ΑΜΠ 3514 (Εικ. 159).
Μήκ. 0,22 μ.
Ακέραια, όμοια με την προηγούμενη.

97. Χάλκινη περόνη, ΑΜΠ 3518 (Εικ. 159).
Μήκ. 0,219 μ.
Το ανώτερο τμήμα προς την κεφαλή είναι τετράπλευρης διατομής και διακόπτεται από αμφικωνικό στοιχείο. Στις τέσσερις πλευρές του τμήματος αυτού εγχάρακτα ζιγκ-ζαγκ.

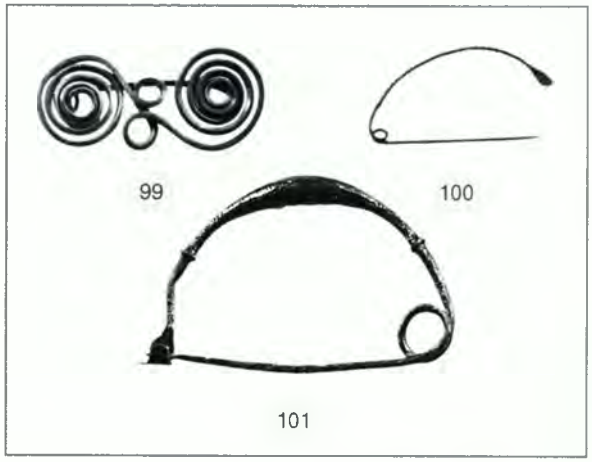
98. Χάλκινο στέλεχος μεγάλης πόρπης, ΑΜΠ 824 (Εικ. 159).
Μήκ. 0,27 μ.
Διατηρεί τμήμα της διπλής περιέλιξης με την οποία συνδεόταν με την πόρπη.

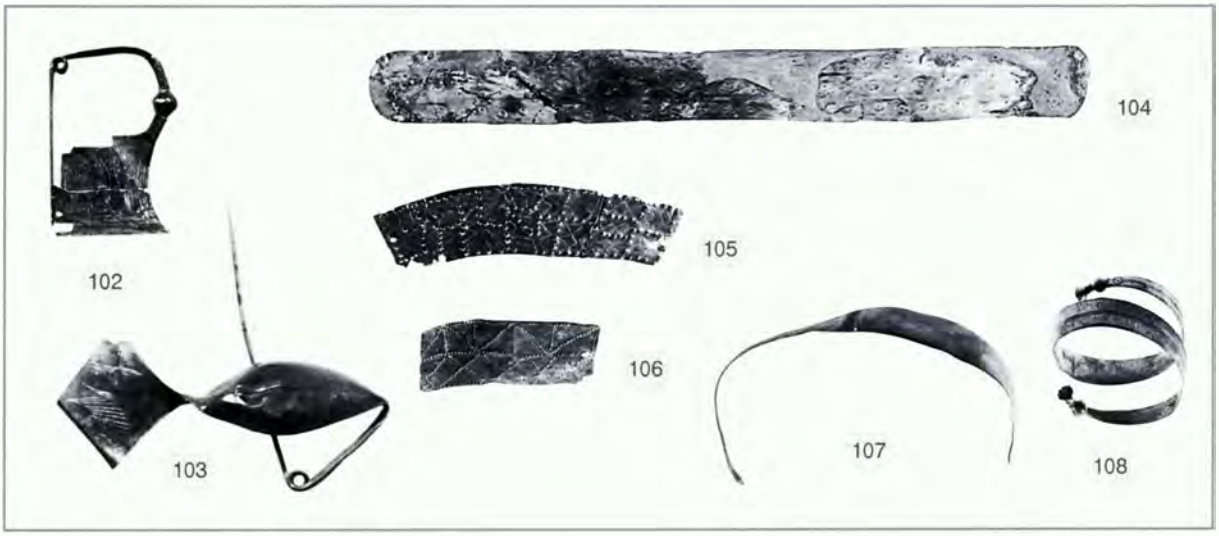
99. Χάλκινη οκτώσχημη πόρπη, ΑΜΠ 3477 (Εικ. 160), ακέραιη.
Μήκ. 0,08 μ.

100. Χάλκινη ακέραια τοξωτή πόρπη, ΑΜΠ 3543 (Εικ. 160).
Μήκ. 0,065, πλ. 0,025 μ.
Σχοινοειδές στέλεχος.

101. Χάλκινη τοξωτή πόρπη, ΑΜΠ 3544 (Εικ. 160).
Μήκ. 0,107, πλ. 0,066 μ.
Το κυλινδρικό στέλεχος κοσμείται με ζιγκ-ζαγκ και εγχάρακτες γραμμές.

Εικ. 160.

Εικ. 161.

102. Χάλκινη πόρπη βοιωτικού τύπου, ΑΜΠ 3541 (Εικ. 161). Συγκολλημένη από τέσσερα τμήματα.
Ύψ. 0,064, πλ. 0,044 μ.
Στη μία πλευρά εγχάρακτο πτηνό και στην άλλη τέσσερα ζώα.

103. Χάλκινη τοξωτή πόρπη, ΑΜΠ 3619 (Εικ. 161).
Μήκ. 0,108, πλ. 0,043 μ.
Το τόξο αποτελούνταν από δύο τμήματα, ένα ωοειδές κυρτό και ένα επίπεδο ρομβοειδές. Το τελευταίο διακοσμείται και στις δύο πλευρές με εγχάρακτο κύκλο και τετράφυλλο ρόδακα. Η βελόνα σώζεται σε δύο τμήματα.

104. Χάλκινη ταινία, συγκολλημένη από πολλά τμήματα και συμπληρωμένη, ΑΜΠ 3552 (Εικ. 161).
Μήκ. 0,37, πλ. 0,045 μ.
Τα δύο άκρα απολήγουν ημικυκλικά. Φέρει γεωμετρική διακόσμηση σε τρεις ζώνες. Οι δύο εξωτερικές φέρουν ζιγκ-ζαγκ και κύκλους με στιγμές στα σχηματιζόμενα τρίγωνα. Στο κέντρο ρόμβοι που περιέχουν κύκλους με στιγμές στο εσωτερικό. Στιγμές υπάρχουν και στα τρίγωνα που διαμορφώνονται μεταξύ των ρόμβων.

105. Χάλκινη ταινία αποτελούμενη από δύο τμήματα, ΑΜΠ 3618 (Εικ. 161).
Μήκ. 0,145, πλ. 0,04 μ.
Στα άκρα από μία οπή. Διακόσμηση με εγχάρακτα πυκνά ζιγκ-ζαγκ που έγιναν μετά την έκτυπη αρχαϊκή επιγραφή.

106. Χάλκινη ταινία, ελλιπής κατά μικρό τμήμα, ΑΜΠ 3551 (Εικ. 161).
Μήκ. 0,089, πλ. 0,045 μ.
Στο ένα άκρο φέρει οπή στερέωσης. Διακοσμείται με έκτυπες στιγμές σχηματίζοντας σε δύο σειρές γεωμετρική διακόσμηση. Στην άνω σειρά συνεχόμενοι ρόμβοι και στην κάτω ζιγκ-ζαγκ.

107. Χάλκινη στεφάνη από έλασμα, ελλιπής κατά το ένα άκρο, ΑΜΠ 1052 (Εικ. 161). Πράσινη πάτινα.
Πλ. 0,019 μ.
Τα άκρα της διαμορφώνονται σε λεπτό στέλεχος.

108. Χάλκινο σπειροειδές ψέλιο, ακέραιο, ΑΜΠ 3553 (Εικ. 161).
Διάμ. 0,073, μέγ. πλ. 0,037 μ.
Κατασκευασμένο από ταινία που στενεύει στα άκρα και καταλήγει σε λουλούδια μήκωνος. Φέρει γεωμετρική διακόσμηση σε δύο ζώνες από κύκλους και ζιγκ-ζαγκ.

109. Ελεφαντοστέινο σφονδύλι-σφραγίδα, συγκολλημένο από πολλά τμήματα, ΑΜΠ 3604 (Εικ. 162).
Διάμ. 0,021 μ.
Στη μία όψη εξάφυλλος ρόδακας, στην άλλη ανά δύο ομόκεντροι κύκλοι σε τέσσερα τεταρτημόρια.

110. Λίθινη στρογγυλή σφραγίδα με οπή, ΑΜΠ 3596 (Εικ. 162).
Διάμ. 0,016 μ.

Πολύτιμος πορτοκαλόχρους λίθος, ίσως κεχριμπάρι. Παράσταση ζώου με κέρατα που στρέφεται προς το μικρό του.

111. Σφραγίδα του αργολικού εργαστηρίου από κεχριμπάρι, συγκολλημένη από πολλά τμήματα, ΑΜΠ 3592 (Εικ. 162).
Διάμ. 0,021 μ.
Στην αριστερή πλευρά δύο όρθιες μορφές, δεξιά άλογο και πτηνό πάνω από αυτό. Το κάτω τμήμα κατεστραμμένο.

112. Λίθινο σφονδύλι από πρασινωπό στεατίτη, ΑΜΠ 3559 (Εικ. 162).
Διάμ. 0,022 μ.
Στη λοξή επιφάνεια ίσως εγχάρακτα αρχαϊκά γράμματα. Στην κάτω επιφάνεια εγχαράξεις, που ίσως σχηματίζουν εικόνα κάποιου κτίσματος.

113. Λίθινο πηνίο πιθανώς από στεατίτη, ΑΜΠ 3555 (Εικ. 162).
Διάμ. 0,02 μ.

114. Λίθινη σφραγίδα που διατηρεί την κομβιόσχημη λαβή και τμήμα της ορθογώνιας πλάκας, ΑΜΠ 837 (Εικ. 162).
Μέγ. διάστ. 0,034 μ.

115. Λίθινο περίαπτο από μαύρη πέτρα. Στρογγυλό με οπή, ΑΜΠ 3554 (Εικ. 162).
Διάμ. 0,019 μ.

116. Λίθινο πηνίο με εγχάρακτη αρχαϊκή επιγραφή, ΑΜΠ 3558 (Εικ. 162).
Διάμ. 0,014 μ.

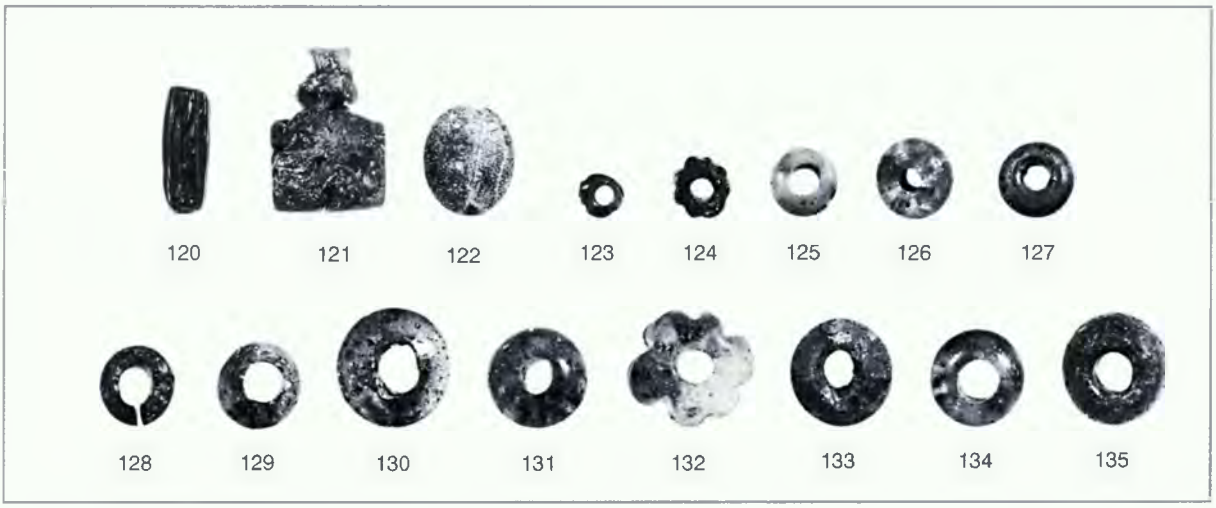
117. Αιγυπτιακός σκαραβαίος χωρίς σφραγιστική επιφάνεια, με οπή, εν μέρει αποκεκρουμένος, ΑΜΠ 3594 (Εικ. 162).
Κατασκευασμένος από πορτοκαλόχρου πολύτιμο λίθο, σαρδόνυχα.
Μήκ. 0,02 μ.

118. Γυάλινο περίαπτο σε μορφή πτηνού, ΑΜΠ 3597 (Εικ. 162). Πράσινη υαλόμαζα με κίτρινα νερά.

119. Ψήφος από ορυκτή πολύτιμη πέτρα χρώματος πορτοκαλί, με καστανά και λευκά νερά σε ελλειψοειδές σχήμα, ΑΜΠ 3455 (Εικ. 162).
Μήκ. 0,02 μ.

Εικ. 162.

Εικ. 163.

120. Γυάλινη ψήφος σχήματος κόκκου σταριού και χρώματος μελανού, ΑΜΠ 3475 (Εικ. 163).
Μήκ. 0,018 μ.

121. Περίαπτο από κεχριμπάρι, ορθογώνιο με προεξοχή, συγκολλημένο και ελλιπές κατά μικρό τμήμα, ΑΜΠ 3598 (Εικ. 163).
Ύψ. 0,022, πλ. 0,016, πάχ. 0,007 μ.

122. Χάλκινη ψήφος περιδεραίου, ΑΜΠ 3574 (Εικ. 163).
Μήκ. 0,02 μ.

123. Πολύ μικρή γυάλινη στρογγυλή ψήφος χρώματος γαλάζιου, ΑΜΠ 3473 (Εικ. 163).
Διάμ. 0,006 μ.

124. Γυάλινη σφαιρική ψήφος χρώματος γαλάζιου με αυλακώσεις στο σώμα, ΑΜΠ 3472 (Εικ. 163).
Διάμ. 0,01 μ.

125. Γυάλινη στρογγυλή ψήφος χρώματος κίτρινου, ΑΜΠ 3453 (Εικ. 163).
Διάμ. 0,01 μ.

126. Γυάλινη στρογγυλή ψήφος, ελαφρώς πεπλατυσμένη, χρώματος κίτρινου, ΑΜΠ 3464 (Εικ. 163).
Διάμ. 0,013 μ.

127. Γυάλινη στρογγυλή ψήφος χρώματος καστανού, ΑΜΠ 3469 (Εικ. 163).
Διάμ. 0,012 μ.

128. Γυάλινη στρογγυλή ψήφος, συγκολλημένη, χρώματος γαλάζιου, ΑΜΠ 3470 (Εικ. 163).
Διάμ. 0,013 μ.

129. Γυάλινη στρογγυλή ψήφος αρκετά πεπλατυσμένη, χρώματος γαλάζιου, ΑΜΠ 3465 (Εικ. 163).
Διάμ. 0,018 μ.

130. Γυάλινη στρογγυλή ψήφος, ελαφρώς πεπλατυσμένη, χρώματος πρασινοκίτρινου, ΑΜΠ 3458 (Εικ. 163).
Διάμ. 0,018 μ.

131. Γυάλινη στρογγυλή ψήφος χρώματος καστανού, ΑΜΠ 3469 (Εικ. 163).
Διάμ. 0,012 μ.

132. Γυάλινη ψήφος που στην περιφέρεια φέρει αυλακώσεις χρώματος γαλάζιου, ΑΜΠ 3460 (Εικ. 163).
Διάμ. 0,017 μ.

133. Γυάλινη σφαιρική ψήφος χρώματος μελανού, ΑΜΠ 3468 (Εικ. 163).
Διάμ. 0,019 μ.

134. Γυάλινη στρογγυλή ψήφος χρώματος ανοικτού καστανού, ΑΜΠ 3452 (Εικ. 163).
Διάμ. 0,015 μ.

135. Γυάλινη στρογγυλή ψήφος, ελαφρώς πεπλατυσμένη, χρώματος γαλάζιου, ΑΜΠ 3459 (Εικ. 163).
Διάμ. 0,017 μ.

Εικ. 164.

136. Μεγάλη γυάλινη στρογγυλή ψήφος χρώματος πράσινου, ΑΜΠ 3450 (Εικ. 164).
Διάμ. 0,026 μ.

137. Μεγάλη γυάλινη κυλινδρική ψήφος, ΑΜΠ 3461 (Εικ. 164). Φέρει τέσσερις βαθιές κάθετες αυλακώσεις και πέντε αβαθείς οριζόντιες χαράξεις. Συγκολλημένη και ελλιπής κατά μικρό τμήμα.
Διάμ. 0,012 μ.

138. Γυάλινη στρογγυλή ψήφος, χρώματος υποπράσινου, ΑΜΠ 3451 (Εικ. 164).
Διάμ. 0,02 μ.

139. Γυάλινη στρογγυλή ψήφος, ελαφρώς πεπλατυσμένη, ΑΜΠ 1047 (Εικ. 164).
Διάμ. 0,017 μ.

140. Ψήφος σφαιρική τριγωνική από μαύρο γυαλί, ΑΜΠ 3467 (Εικ. 164). Στην περιφέρεια κίτρινοι κύκλοι.
Διάμ. 0,02 μ.

141. Αιγυπτιακός σκαραβαίος από φαγεντιανή, με επιγραφή στη σφραγιστική επιφάνεια, ΑΜΠ 3593 (Εικ. 164). Διατηρεί πράσινο χρώμα και φέρει οπή.
Μήκ. 0,0165 μ.

142. Οστέινη σφραγίδα με ανάγλυφο κριάρι, ΑΜΠ 3609 (Εικ. 165).
Μήκ. 0,039, πλ. 0,025, ύψ. 0,019 μ.
Το κριάρι καθισμένο σε ορθογώνιο πλακίδιο, η σφραγιστική επιφάνεια του οποίου φέρει αίγαγρο σε χαμηλό ανάγλυφο.

VI. Κιούπια. Ταφικός πίθος. Αριθ. θέσης 15.

143. Πρώιμο χάλκινο ιλλυρικό κράνος, ΑΜΠ 79 (Εικ. 166).

Εικ. 165.

Ύψ. 0,258, βάθ. 0,253, πλ. 0,14 μ.
Αποτελείται από δύο ημίτομους, από τους οποίους ο δεξιός προσκολλάται με στενή γλωττίδα κάτω από τον αριστερό. Η προσαρμογή δεν εμφανίζει διαχωριστική γραμμή, διότι ο τριχοειδής αρμός

Εικ. 166.

των με επιμέλεια και πυκνά συνηλωμένων τμημάτων συμπίπτει ακριβώς προς το μεγάλο άξονα και μέσω αυτού έχει χαραχθεί με λεπτότητα μια βαθιά γραμμή που ενισχύεται εκατέρωθεν του ζεύγους όμοιων παράλληλων γραμμών. Στο κρανίο, κατά μήκος του μεγάλου άξονα, δύο ανάγλυφες παράλληλες γραμμές που απέχουν μεταξύ τους 0,02 μ.

Βιβλιογραφία: Ε. Μαστροκώστας, *ΑΔ* 17 (1961-1962), Χρονικά, 130-131, πίν. 156α, β.

144. Ζεύγος χάλκινων κνημίδων, ΑΜΠ 80α-β (Εικ. 167). Η αριστερή έχει αποκρουστεί στην άνω γωνία της εσωτερικής και στην κάτω της εξωτερικής πλευράς, καθώς και σε μικρό τμήμα στο ύψος της επιγονατίδας. Η δεξιά έχει αποκρουστεί στο κάτω τμήμα της.

Ύψ. και των δύο 0,348 μ.

Στο ύψος του γονάτου διακοσμούνται με έκτυπο ανθέμιο που αποτελείται από πέντε ισοϋψή φύλλα, τα οποία ανοίγουν σε τριγωνικό ριπίδιο. Το μεσαίο φύλλο είναι ελαφρώς παχύτερο των άλλων χωρίς να εξέχει. Εκατέρωθεν του τριγωνικού ανθεμίου δύο δικλαδωτοί ευθύγραμμοι έκτυποι έλικες. Διακρίνονται τρία ζεύγη, αποτελούμενα από δύο έως τρεις οπές για τη στερέωση των ιμάντων πρόσδεσης.

Βιβλιογραφία: Ε. Μαστροκώστας, *ΑΔ* 17 (1961-1962), Χρονικά, 131, πίν. 156γ, δ.

Εικ. 167.

145. Σιδερένιο ξίφος, ΑΜΠ 81 (Εικ. 168).

Μήκ. 0,302 μ.

Αμφίστομο με τμήμα της συμφυούς λαβής. Το τμήμα της αιχμής έχει αποκρουστεί. Οι ακμές της λεπίδας στενεύουν κοντά στη ρίζα. Ανάγλυφη γραμμή παρατηρείται κατά μήκος της λεπίδας. Η λαβή φέρει συμφυείς με τις οπές σιδερένιους ήλους για τη στερέωση του στελέχους.

Βιβλιογραφία: Ε. Μαστροκώστας, *ΑΔ* 17 (1961-1962), Χρονικά, 131, πίν. 156ε το 1ο.

146-147. Δύο σιδερένιες αιχμές ακοντίων, ΑΜΠ 82-83 (Εικ. 168).

Η πρώτη: συν. μήκ. 0,184, μήκ. λεπίδας 0,102 και η δεύτερη: συν. μήκ. 0,211, μήκ. λεπίδας 0,117 μ.

Ελαφρώς αποκεκρουμένες. Φυλλόσχημες. Στην κορυφή του αυλού από δύο οπές για τη στερέωση του ακοντίου.

Βιβλιογραφία: Ε. Μαστροκώστας, *ΑΔ* 17 (1961-1962), Χρονικά, 131, πίν. 156ε το 2ο και το 3ο.

148. Χάλκινη αιχμή δόρατος, ακέραιη, ΑΜΠ 84 (Εικ. 168).

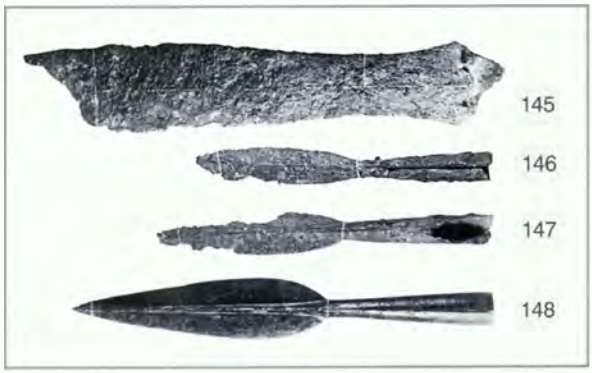
Συν. μήκ. 0,262, μήκ. λεπίδας 0,161 μ.

Λεπίδα φλογοειδούς σχήματος με τοξοειδείς ώμους και οξυκόρυφη ακωκή ενισχύεται στο μέσον και κατά μήκος με γωνιώδη ράχη. Στην κορυφή του αυλού δύο κυκλικές οπές για τη στερέωση του δόρατος.

Χρονολόγηση για όλα τα όπλα από τα Κιούπια: Αρχές ΠΑ.

Βιβλιογραφία: Ε. Μαστροκώστας, *ΑΔ* 17 (1961-1962), Χρονικά, 131, πίν. 156ε το 4ο.

Εικ. 168.

VII. Τρεχλό Καλαβρύτων. Ταφικοί πίθοι. Αριθ. θέσης 19.

Ταφικός πίθος 1

149. Τμήμα σιδερένιου εγχειριδίου, πιθανότατα μονόκοπης λεπίδας, ΑΜΠ 4719. Σε κακή κατάσταση διατήρησης (έντονη οξείδωση). Ασυντήρητο.
Μήκ. 0,09, πλ. 0,015 μ.

Ταφικός πίθος 2

150. Ζεύγος χάλκινων σφηκωτήρων ή ενωτίων, ΑΜΠ 4718α-β.
Μήκ. 0,032, ύψ. 0,022 μ.
Ο ένας σώζεται σε δύο τμήματα. Διπλής περιέλιξης. Απολήγουν σε κωνικές κεφαλές.
Χρονολόγηση: Αρχές ΠΑ.

Β. Θέσεις δυτικής και κεντρικής Αχαΐας

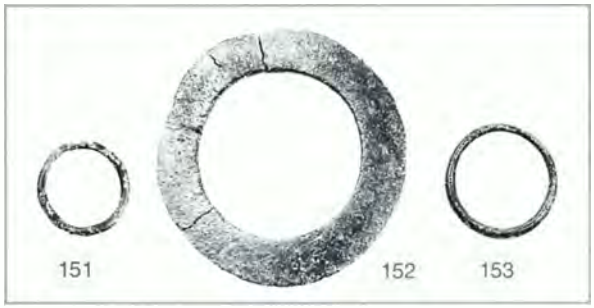
VIII. Καταρράκτης. 28ο χλμ. εθνικής οδού. Κιβωτιόσχημοι τάφοι Α, Β, Γ. Αριθ. θέσης 27.

Τάφος Α[402]

151. Χάλκινος δακτύλιος, ημικυκλικής τομής (Εικ. 169).
Διάμ. 0,027 μ.
Χρονολόγηση: ΥΓ.
Βιβλιογραφία: Ζαφειρόπουλος 1952, 403, εικ. 13.4.

Τάφος Γ

152. Χάλκινος κρίκος, ημικυκλικής τομής (Εικ. 169).
Διάμ. 0,065 μ.
Χρονολόγηση: ΥΓ.
Βιβλιογραφία: Ζαφειρόπουλος 1952, 406, εικ. 13.1.

Εικ. 169.

153. Χάλκινος δακτύλιος (Εικ. 169).
Διάμ. 0,022 μ.
Χρονολόγηση: ΥΓ.
Βιβλιογραφία: Ζαφειρόπουλος 1952, 406, εικ. 13.3.

IX. Πλατανόβρυση. Αγρός Μπιθέλη. Κιβωτιόσχημος τάφος. Αριθ. θέσης 32.

154. Χάλκινος δακτύλιος, αμφικωνικής τομής, ΑΜΠ 103.
Μήκ. 0,033 μ.
Χρονολόγηση: ΥΓ.
Βιβλιογραφία: Ε. Μαστροκώστας, *ΑΔ* 19 (1964), Χρονικά, 186.

X. Σταροχώρι. Κτήμα Πιτσή. Ταφικός πίθος. Αριθ. θέσης 35.

155. Τμήμα μικρού σιδερένιου μαχαιριδίου.
Αδημοσίευτο-ασυντήρητο.
Χρονολόγηση: ΜΓ.
Βιβλιογραφία: Μ. Πετρόπουλος, *ΑΔ* 39 (1984), Χρονικά, 103-104.

Α 5.2. Παρουσίαση δεδομένων

Η παρουσίαση των αντικειμένων της μεταλλοτεχνίας και της μικροτεχνίας που προέρχονται από τα ταφικά σύνολα και το τμήμα του αποθέτη του ιερού στο Άνω Μαζαράκι της Αχαΐας, θα γίνει κατά είδος: σκεύη, κοσμήματα, όπλα και άλλα αντικείμενα από διάφορα υλικά. Ξεχωριστή ενότητα θα αποτελέσει η ιδιαίτερη κατηγορία των αναθημάτων (κυρίως περίαπτα και ομοιώματα, αλλά και σφραγίδες) που προέρχονται από το ιερό στο Άνω Μαζαράκι. Παρουσιάζονται και συζητούνται με στόχο την καλύτερη και πληρέστερη κατανόηση των θέσεων από τις οποίες αυτά προέρχονται. Δεν γίνεται λεπτομερής τυπολογική ανάλυση και παρουσίαση, καθώς μεγάλος αριθμός αυτών, είτε είναι πλήρως δημοσιευμένα είτε, κυρίως αυτά που προέρχονται από το ιερό στο Άνω Μαζαράκι, είναι αδημοσίευτα. Αρκετά δε από αυτά που προέρχονται από τάφους είναι ασυντήρητα. Ακόμη και αυτά που συμπεριλαμβάνονται στην παρούσα μελέτη από την ανασκαφή του ιερού δεν θεωρούνται πλήρως δημοσιευμένα[403].

402. Από τον ίδιο τάφο αναφέρονται και αρκετά τεμάχια σιδερένιων οβελών τετράγωνης τομής. Μέγ. μήκ. 0,485 μ.

403. Πετρόπουλος 1987-1988, 91, εικ. 12-20.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5. ΧΑΛΚΙΝΑ ΣΚΕΥΗ ΤΑΦΙΚΩΝ ΣΥΝΟΛΩΝ.

Μ	ΦΙΑΛΗ	ΛΕΒΗΤΑΣ	ΟΙΝΟΧΟΗ	ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ
8	•			Δρέπανο
20			•	»
21	•			»
35	•			»
55		•		Κάτω Μαυρίκι
56		•		»

Α 5.2.1. Σκεύη (Μ 8, 20-21, 35, 55-56) (Πίνακας 5)

Δύο είναι οι θέσεις από τις οποίες έχουν προέλθει χάλκινα σκεύη. Πρόκειται για το Δρέπανο, από όπου έχουμε τρεις φιάλες (Μ 8, 21, 35) και μία λήκυθο-οινοχόη (Μ 20), και το Κάτω Μαυρίκι, από όπου προέρχονται δύο χάλκινοι λέβητες (Μ 55-56).

Η φιάλη (Μ 21) και η λήκυθος-οινοχόη (Μ 20) προέρχονται από τον ταφικό πίθο 2 της θέσης 7β του Δρεπάνου. Χρονολογούνται προς τα τέλη της ΠΓ-αρχές της ΜΓ περιόδου.

Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Δεκουλάκου στη δημοσίευση των παραπάνω αγγείων, το σχήμα της ληκύθου-οινοχόης είναι σπάνιο και συνήθως απαντά σε πήλινες τριφυλλόστομες στην Αττική και την Αργολίδα κατά την ΠΓ περίοδο και στην Κόρινθο στη ΜΓ περίοδο. Η λήκυθος-οινοχόη του Δρεπάνου, συγκρινόμενη με τις πήλινες της ΠΓ περιόδου, έχει περισσότερο εξελιγμένο σχήμα, αλλά δεν έχει ακόμη αποκτήσει τον ψηλό λαιμό και το σφαιρικό σώμα των νεότερων ληκύθων του Άργους και του Κεραμεικού[404]. Ωστόσο, τόσο η λήκυθος-οινοχόη όσο και η χάλκινη φιάλη που προέρχεται από τον ίδιο πίθο είναι πρωιμότερες από τον πήλινο κάνθαρο (Κ 11), ο οποίος χρονολογείται στην ΠΓ περίοδο[405]. Παρόμοιες με την εξεταζόμενη φιάλες προέρχονται από τον Κεραμεικό και χρονολογούνται στο 10ο και τον 9ο αι. π.Χ., από την Ολυμπία και το ιερό της Ήρας Ακραίας στην Περαχώρα[406].

Οι δύο λέβητες (Μ 55-56) από το Κάτω Μαυρίκι χρονολογούνται στις αρχές της ΠΑ περιόδου. Συγκρίνονται με ένα χάλκινο λέβητα από τη Θήρα και δύο ακόσμητους στο Μουσείο της Ολυμπίας[407]. Αν και η χρονολόγηση των λεβήτων είναι γενικά προβληματική, οι λέβητες του Αιγίου έχουν απομακρυνθεί από την πρώτη μορφή του σχήματος – οριζόντιος ώμος και κοντόχοντρες αναλογίες – και έχουν αποκτήσει ραδινότερες αναλογίες και ώμο σχεδόν κάθετο, με ελαφρά μόνον κλίση προς το στόμιο, αν και απέχουν από τις ακόμη λεπτότερες αναλογίες και τη μικρότερη κλίση του ώμου που χαρακτηρίζει τρεις λέβητες από τους Δελφούς[408]. Παρόμοιοι, επίσης, με αυτούς είναι τρεις μικροί από την Ερέτρια[409].

Στα εξεταζόμενα σκεύη συμπεριλαμβάνονται και τα θραύσματα ενός χάλκινου τριποδικού λέβητα από την ακρόπολη της Αίγειρας[410]. Πιθανότατα ανήκει στην ομάδα Α των αντίστοιχων από την Ολυμπία, με χυτές λαβές τριγωνικής τομής και πόδια πολυγωνικής τομής, αν και η Morgan θεωρεί ότι το συγκεκριμένο σκεύος πλησιάζει μάλλον τα παραδείγματα από την Ιθάκη[411].

404. Δεκουλάκου 1973, 21 και σημ. 9-10, 20-21.
405. Βλ. σελ. 164-165.
406. Δεκουλάκου 1973, 22, σημ. 1, 2 και 4.
407. Κούρου 1978, 312-313 και σημ. 57-58.
408. Ό.π., 313, σημ. 62.
409. Cl. Bérard, *Eretria* III, Bern 1970, πίν. 7.
410. Ό.π. Alzinger, ό.π. (υποσημ. 399).
411. Morgan 1990, 65. Για την τυπολογία και τη χρονολογική εξέλιξη των λεβήτων, βλ. A. Furtwängler, *Olympia* IV, 1890. S. Benton, The Evolution of the Tripod-Lebes, *BSA* 35 (1934-1935), 74 κ.ε. F. Willemsen, *Dreifüsskessel von Olympia*, *OlForsch* III, 1957. B. Schweitzer, *Die geometrische Kunst Griechenlands*, 1969, 174-198 (*Greek Geometric Art*, 1971 αγγλική μετάφραση του γερμανικού πρωτοτύπου, 164 κ.ε.).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η παρουσία των χάλκινων ομφαλωτών φιαλών από το Δρέπανο. Το συγκεκριμένο σκεύος εμφανίζεται στον ελλαδικό χώρο στις αρχές του 9ου αι. π.Χ. Θεωρούνται εισηγμένες από χώρες της Ανατολικής Μεσογείου μέσω Κύπρου. Αρκετά παραδείγματα είναι γνωστά από την Κόρινθο, το Ηραίο του Άργους και της Περαχώρας, τους Δελφούς, το Λευκαντί, τη βορειοανατολική Λοκρίδα, την Τραγάνα και την Κρήτη[412].

Α 5.2.2. Κοσμήματα (Πίνακας 6)

Επτά είναι οι θέσεις των ταφικών συνόλων από όπου προέρχονται κοσμήματα από χαλκό, σίδηρο και ημιπολύτιμους λίθους. Σε αυτές προστίθεται και το ιερό στο Άνω Μαζαράκι (Πίνακας 7). Τα είδη των κοσμημάτων που αντιπροσωπεύονται είναι περόνες, πόρπες, σφηκωτήρες, ψέλια, ψήφοι διαφόρων σχημάτων και υλικών, δακτύλιοι και κρίκοι, δακτυλίδια και περίαπτα σε διάφορα σχήματα.

Περόνες (Μ 9α-β, 18-19, 26, 29-31, 39-42, 48, 93-97)

Οι αδημοσίευτες περόνες από τον ταφικό πίθο 1 της θέσης 7α του Δρεπάνου (Μ 9α-β) εξετάζονται από την Kilian-Dirlmeier, η οποία τις κατατάσσει στον τύπο ΙΑ και τις χρονολογεί στα τέλη της ΠΓ-αρχές της ΜΓ περιόδου[413]. Η χρονολόγηση επιβεβαιώνεται και από τα πήλινα αγγεία που προέρχονται από την παραπάνω θέση (Κ 8-10, Α 4.2.2).

Οι χάλκινες περόνες Μ 18-19 από τον ταφικό πίθο 1 στο Δρέπανο (αριθ. θέσης 7β) χρονολογούνται στην ΠΓ περίοδο. Ο τύπος τους είναι χαρακτηριστικός της Γ εποχής. Εμφανίζεται περίπου στις αρχές του 9ου και διαρκεί έως τα μέσα του 8ου αι. π.Χ. Βασικό χαρακτηριστικό του τύπου είναι τα σαφώς διαχωριζόμενα μέλη. Η κεφαλή διαμορφώνεται σε αυτοτελές διακοσμητικό στοιχείο, η μετάβαση δε από το στέλεχος της περόνης προς το σφαιρικό έξαρμα διαρθώνεται με τους δύο δακτυλίους, οι οποίοι ορίζουν το άνω και το κάτω άκρο του. Ωστόσο, οι δύο περόνες του Δρεπάνου διαφοροποιούνται από τις υπόλοιπες γνωστές του ίδιου τύπου από το στέλεχος κυκλικής τομής, το οποίο είναι κυρίως χαρακτηριστικό των περονών της Υπομυκηναϊκής και της ΠΓ περιόδου, αν και διατηρείται σε μεταγενέστερες περόνες[414].

Τρεις χάλκινες περόνες (Μ 29-31) και τέσσερις σιδερένιες (Μ 39-42) προέρχονται από τον ταφικό πίθο 3 στο Δρέπανο (αριθ. θέσης 7β). Οι χάλκινες περόνες χρονολογούνται στα τέλη της ΥΓ περιόδου από συγκρίσεις με άλλες παρόμοιες. Παρόλο που οι περόνες του Δρεπάνου χαρακτηρίζονται για τη μικρή απόσταση μεταξύ της κεφαλής και του αμφικωνικού εξάρματος, ενώ χαρακτηριστικό των περονών του τέλους της Γ εποχής είναι η μεγάλη απόσταση μεταξύ των δύο προαναφερθέντων στοιχείων, το συγκεκριμένο χαρακτηριστικό δεν φαίνεται να αποτελεί σταθερό χρονολογικό κριτήριο[415]. Οι περόνες Μ 29-30 κατατάσσονται από την Kilian στον τύπο Ala, ενώ η Μ 31 στη δεύτερη παραλλαγή του ίδιου τύπου. Αρκετά είναι τα παράλληλα των συγκεκριμένων τύπων από το Ηραίο του Άργους, το ιερό της Ολυμπίας και τα αντίστοιχα της Αρκαδίας[416].

Όσο για τα θραύσματα των σιδερένιων περονών (Μ 40-42) από τον ίδιο ταφικό πίθο, ο μεγάλος βαθμός διάβρωσης που έχουν υποστεί δημιουργεί δυσκολία στην αναγνώριση του τύπου. Μοιάζουν με άλλες από τον Αετό της Ιθάκης, το Ηραίο του Άργους και την Αίγινα που ανήκουν στην ΠΑ περίοδο[417]. Η Μ 39 κατατάσσεται από την Kilian στον τύπο Aib, ενώ η Μ 42 στον τύπο BI A[418].

412. Ωνάσογλου 1981, 49 και σημ. 169-173. N. Stambolidis (επιμ.), *Eastern Mediterranean, 16th-6th Centuries*, Heraklion 1998, 124, αριθ. 23.
413. Kilian-Dirlmeier 1984, 88, πίν. 14, αριθ. 376-377.
414. Δεκουλάκου 1973, 18 και σημ. 6-12 για παράλληλα του τύπου.
415. Ό.π., 26.
416. Kilian-Dirlmeier 1984, 210-211, πίν. 85, αριθ. 3409 και 3414.
417. Δεκουλάκου 1973, 26 και σημ. 3-6.
418. Kilian-Dirlmeier 1984, 210, πίν. 85, αριθ. 3517 και 3418 και 222, πίν. 87, αριθ. 3610.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6. ΚΟΣΜΗΜΑΤΑ ΤΑΦΙΚΩΝ ΣΥΝΟΛΩΝ.

Μ	ΠΕΡΟΝΕΣ	ΠΟΡΠΕΣ	ΣΦΗΚΩΤΗΡΕΣ	ΨΕΛΙΑ	ΨΗΦΟΙ	ΔΙΑΦΟΡΑ	ΥΛΙΚΟ	ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ
1						Τροχοί	Χαλκός	Κάτω Καστρίτσι
2				•			»	»
3			•				»	»
4						Έλασμα	»	»
5						Ομφάλια	»	»
6					•		»	»
7				•			»	Δρέπανο, 7α
9α-β	•						»	»
10			• (16)				»	»
11						Δακτύλιος	»	»
12					•(4)		»	»
13						Δακτύλιος	»	»
14			•				»	»
15						Ήλοι	Σίδηρος	»
16						Δακτύλιος	Χαλκός	Δρέπανο, 7β
17			•				»	»
18	•						»	»
19	•						»	»
22					• (18)		»	»
23						Δακτύλιος	»	»
24			• (2)				»	»
25						Δίσκοι	»	»
26	•						Σίδηρος	»
27		•					Χαλκός	»
28		•					»	»
29	•						»	»
30	•						»	Δρέπανο
31	•						»	»
32					•		»	»
33						Δακτύλιος	»	»
34			•				»	»
36					•Τριγωνική		Υαλόμαζα	»
37					•		»	»
38					•		Γυαλί	»
39	•						Σίδηρος	»
40	•						»	»
41	•						»	»
42	• 2 θραύσματα						»	»
46					•		Χαλκός	»
47						Δακτύλιος	»	»
48	•						Σίδηρος	»
51						Δακτύλιος	Χαλκός	Αίγιο, 10γ
52						»	»	»
53						»	»	»
54						Στέλεχος	Σίδηρος	»
150			•				Χαλκός	Τρεχλό
151						Δακτύλιος	»	Καταρράκτης
152						Κρίκος	»	»
153						Δακτύλιος	»	»
154						»	»	Πλατανόβρυση

Διαλυμένη από την οξείδωση είναι και η σιδερένια περόνη από τον ταφικό πίθο 4 του Δρεπάνου (Μ 48). Χαρακτηρίζεται για τη δισκοειδή κεφαλή και τα δύο σφαιρικά εξάρματα σε μικρή απόσταση. Χρονολογείται στα τέλη της ΥΓ περιόδου από τα συνευρήματα του ταφικού πίθου και κυρίως τον πρώιμο πρωτοκορινθιακό σκύφο τύπου «Θάψου» (Κ 14). Στην κατάταξη της Kilian βρίσκεται στον τύπο ΒΙ Α, όπως και η Μ 42, με παράλληλα από την Ολυμπία, το Άργος, την Τίρυνθα, τις Μυκήνες, τους Λουσούς και το Αμυκλαίο της Σπάρτης[419].

Πέντε είναι οι περόνες από το ιερό στο Άνω Μαζαράκι (Μ 93-97). Στην ΠΓ περίοδο χρονολογούνται οι περόνες Μ 93 και 95-96 που ανήκουν στον τύπο 1 του Jacobstahl[420]. Μοιάζουν με τις περόνες Μ 18-19 του ταφικού πίθου 1 από το Δρέπανο. Χαρακτηρίζονται για τη δισκοειδή κεφαλή και το σφαιρικό έξαρμα σε μικρή απόσταση. Κατατάσσονται στον τύπο ΙΑ της Kilian, με αρκετά παράλληλα από το Ηραίο του Άργους, την Τίρυνθα, τις Κλεωνές και τη Σπάρτη[421].

Αντίθετα, οι περόνες Μ 94 και 97 ανήκουν στον τύπο 2 του Jacobstahl[422] και χαρακτηρίζονται για το ανάγλυφο άνω μέρος του στελέχους. Αποτελούν, ωστόσο, εξαίρεση, αφού από το στέλεχος απουσιάζει ο δίσκος. Αρκετές είναι οι περόνες αυτού του τύπου που προέρχονται από το ιερό της Αθηνάς Αλέας στην Τεγέα[423]. Ανήκουν στον τύπο ID της Kilian και έχουν αρκετά παράλληλα από το Ηραίο του Άργους και την Τίρυνθα[424].

Πόρπες (Μ 27-28 και 98-103)

Από τα δημοφιλέστερα κοσμήματα των πρώιμων ιστορικών χρόνων, η πόρπη αντιπροσωπεύεται μόνον από δύο θέσεις στην Αχαΐα, το Δρέπανο (αριθ. 7β) και το ιερό στο Άνω Μαζαράκι (αριθ. 14).

Οι δύο χάλκινες πόρπες από τον ταφικό πίθο 3 του Δρεπάνου (Μ 27-28) ανήκουν στον εξελιγμένο τύπο της τοξωτής πόρπης της ΥΓ περιόδου, που χαρακτηρίζεται από την τετράπλευρη πλάκα, το κάθετο στέλεχος και το σχεδόν οριζόντιο τόξο[425]. Η Δεκουλάκου στη δημοσίευση των συγκεκριμένων πορπών παρατηρεί ομοιότητα με αντίστοιχες από την Άμφισσα, το ιερό της Ορθίας Αρτέμιδος στη Σπάρτη, το ιερό του Διός Θαυλίου στις Φερές και τους Δελφούς[426].

Στον τύπο της τοξωτής πόρπης ανήκουν και οι τέσσερις (Μ 100-103) από τις πέντε πόρπες από το Άνω Μαζαράκι. Από αυτές, η Μ 100 ανήκει στα πρωιμότερα παραδείγματα του τύπου με τόξο που σχηματίζεται από στριφτό σύρμα, ενώ λίγο μεταγενέστερη είναι η Μ 101, με παχύτερο τόξο πλαισιωμένο σε κάθε άκρο από απλούς δακτυλίους. Και οι δύο εμφανίζονται από την ΠΡΓ περίοδο. Ακόμη παχύτερο γίνεται το τόξο στη Μ 103, το οποίο συνδέεται στη μία του άκρη με ρομβοειδές πλακίδιο που δέχεται εγχάρακτη διακόσμηση, στην προκειμένη περίπτωση εγχάρακτο κύκλο και τετράφυλλο ρόδακα. Τέλος, την εξέλιξη της τοξωτής πόρπης του τελευταίου τετάρτου της ΥΓ περιόδου (725-700 π.Χ.), το λεγόμενο βοιωτικό τύπο, αντιπροσωπεύει η πόρπη Μ 102 με εγχάρακτα μοτίβα πτηνών και ζώων.

Αρκετά είναι τα παραδείγματα πρώιμων τοξωτών πορπών από το ιερό της Αθηνάς Αλέας στην Τεγέα, ιδιαίτερα αυτών με σχοινοειδές τόξο[427].

Οι τοξωτές πόρπες είναι πολύ δημοφιλείς, ιδιαίτερα στην Πελοπόννησο, ήδη από τη ΜΓ περίοδο. Ιδιαίτερα στενές είναι οι σχέσεις των πελοποννησιακών πορπών με τις βοιωτικές κυρίως στην ΥΓ περίοδο, με ενδιαφέρουσες εγχάρακτες παραστάσεις κυρίως ζώων και πτηνών[428].

Στα τέλη της Γ περιόδου εμφανίζεται στη νότια Ελλάδα ο τύπος της οκτώσχημης πόρπης, στον οποίο ανήκει η πόρπη Μ 99 από το ιερό στο Άνω Μαζαράκι. Πρόκειται για είδος που δημιουργήθηκε τον

419. Ό.π., 222, πίν. 87, αριθ. 3608.
420. Jacobstahl 1956, εικ. 9-22 και 53, όπου το μήλο με μορφή κώνου.
421. Kilian-Dirlmeier 1984, 86, πίν. 13, αριθ. 352-359 και πίν. 28, αριθ. 918-920 για τα παράλληλα.
422. Ό.π., εικ. 25-33a.
423. Voyatzis 1990, εικ. 155, Β222, 340.
424. Kilian-Dirlmeier 1984, πίν. 26, αριθ. 607-609.
425. Jacobstahl 1956, 21.
426. Δεκουλάκου 1973, 26 και σημ. 9-13.
427. Voyatzis 1990, Β246, 343, εικ. 163.
428. Schweitzer, ό.π. (υποσημ. 411), 203 κ.ε., σημ. 12.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7. ΜΕΤΑΛΛΙΝΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ ΚΑΙ ΜΙΚΡΟΤΕΧΝΗΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΟ ΙΕΡΟ ΣΤΟ ΑΝΩ ΜΑΖΑΡΑΚΙ.

Μ	ΕΙΔΟΣ	ΥΛΙΚΟ	ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ
61	Ειδώλιο πτηνού	Χαλκός	Περιοχή Δ, τομέας 30-Δ, 5ο στρώμα.
62	»	»	Περιοχή Δ, 33-Δ1, κάτω από την 1η σειρά λίθων.
63	Περιστέρι	»	Τετρ. 35-Δ (-1), 3ο στρώμα.
64	Περίαπτο σε σχήμα ποδιού	»	Περιοχή Δ, τετρ. 34-Δ, 9ο στρώμα.
65	Ειδώλιο ελαφιού	»	Περιοχή Δ, 33-Δ, ανάμεσα στο αρχαίο μπάζωμα.
66	Αναθηματική ασπιδίσκη	»	Περιοχή Δ, τετρ. 36-Δ, επιφανειακό στρώμα.
67	Αναθηματικός διπλός πέλεκυς	»	Περιοχή Δ, 2ο στρώμα κόκκινου χώματος.
68	Κυκλικό περίαπτο	»	Περιοχή Δ, τομέας 31-Δ, 4ο στρώμα.
69	Περίαπτο διπλής σπείρας	»	Περιοχή Δ, κάτω από το 1ο στρώμα λίθων.
70	Σπειροειδές αντικείμενο	»	Περιοχή Δ, επιφανειακά αντικείμενα.
71	Ομοίωμα κτενιού	»	Περιοχή Δ, τετρ. 33-Δ, 3ο στρώμα.
72	Ομοίωμα καθρέπτη	»	Περιοχή Δ, 1ο στρώμα λίθων.
73	Ομφαλωτή ασπιδίσκη	»	Περιοχή Δ, τετρ. 38-Δ (-1), 7ο στρώμα.
	ΚΟΣΜΗΜΑΤΑ		
74	Σφηκωτήρας	Χαλκός	Περιοχή Δ, τομέας 33-Δ, 2ο στρώμα.
75	Αμφικωνικό δακτυλίδι	»	»
76	Αμφικωνική ψήφος	»	Περιοχή Ε-Δ.
77	»	»	Περιοχή Δ, τομή ΙΙΙ, τομέας 35-Δ, 2ο στρώμα.
78	Ψήφος	»	Περιοχή Δ, τομή ΙΙΙ, τομέας 36, 2ο στρώμα.
79	»	»	Περιοχή Δ, τομή ΙΙΙ, τομέας 33-Δ, 2ο στρώμα.
80	Αμφικωνικό δακτυλίδι	»	»
81	Αμφικωνική ψήφος	»	Περιοχή Δ, τομή ΙΙΙ, τομέας 36, 2ο στρώμα.
82	Ταινιωτό δακτυλίδι	»	Περιοχή Δ, τομέας 33-Δ.
83	Δακτύλιος	»	Περισυλλογή.
84	Δακτυλίδι στρεπτό	»	Περιοχή Δ, τομή ΙΙΙ, τομέας 34-Δ, 3ο στρώμα.
85	Δακτυλίδι από πλατύ έλασμα	»	Περιοχή Ε-Δ.
86	Ταινιωτός δακτύλιος	»	Περιοχή Δ, τομέας 33-Δ.
87	Αμφικωνικό δακτυλίδι	»	Περιοχή Δ, τομή ΙΙΙ, τομέας 33-Δ, 2ο στρώμα.
88	Ταινιωτό δακτυλίδι	»	Περιοχή Δ, τομή ΙΙΙ, επιφανειακά αντικείμενα.
89	»	»	Περιοχή Δ, τετρ. 32-Δ1, 3ο στρώμα λίθων.
90	»	»	»
91	Σφηκωτήρας	»	Περιοχή Δ, τομή ΙΙΙ, τομέας 34-Δ, 4ο στρώμα.
92	»	»	Περιοχή Δ, τετρ. 37, επιφανειακό στρώμα.
93	Περόνη	»	Περιοχή Δ, τομή ΙΙΙ, τομέας 33-Δ, 2ο στρώμα.
94	»	»	Περιοχή Δ, τομή ΙΙΙ, στρώμα 1ο.
95	»	»	Περιοχή Δ, τετρ. 37, 11ο στρώμα.
96	»	»	Περιοχή Δ, τομή ΙΙΙ, τομέας 34-Δ, 4ο στρώμα.
97	»	»	Περιοχή Δ, τομέας 34-Δ.
98	Στέλεχος πόρπης	»	Περισυλλογή.
99	Οκτώσχημη πόρπη	»	Περιοχή Δ, τομέας 31-Δ, 4ο στρώμα.
100	Τοξωτή πόρπη	»	Περιοχή Δ, τομή ΙΙΙ, τομέας 33-Δ, 2ο στρώμα.
101	»	»	Περιοχή Δ, τομή ΙΙΙ, τομέας 31-Δ, 4ο στρώμα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7. ΜΕΤΑΛΛΙΝΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ ΚΑΙ ΜΙΚΡΟΤΕΧΝΗΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΟ ΙΕΡΟ ΣΤΟ ΑΝΩ ΜΑΖΑΡΑΚΙ.

Μ	ΕΙΔΟΣ	ΥΛΙΚΟ	ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ
	ΚΟΣΜΗΜΑΤΑ		
102	Πόρπη βοιωτικού τύπου	Χαλκός	Περιοχή Δ, 2ο στρώμα λίθων.
103	Τοξωτή πόρπη	»	Περιοχή Δ, τομέας 33-Δ, 3ο στρώμα.
104	Ταινία	»	Περιοχή Δ, τομέας 33-Δ.
105	Ταινία με επιγραφή	»	Περιοχή Δ, τομή ΙΙΙ, 2ο στρώμα.
106	Ταινία	»	Περιοχή Δ, τομέας 33-Δ, 2ο στρώμα λίθων.
107	Στεφάνη από έλασμα	»	Περισυλλογή.
108	Σπειροειδές ψέλιο	»	Περιοχή Δ, τομέας 33-Δ, πάνω στο αρχαίο μπάζωμα.
109	Σφονδύλι-σφραγίδα	Οστό	Περιοχή Δ, τομέας 33-Δ, κάτω από την 1η σειρά λίθων.
110	Σφραγίδα	Κεχριμπάρι	Περιοχή Δ, 4ο στρώμα λίθων, κοντά στον πυθμένα.
111	»	»	Περιοχή Δ, τετρ. 33-Δ, 1ο στρώμα λίθων.
112	Σφονδύλι	Στεατίτης	Περιοχή Δ, κάτω από την 1η σειρά λίθων.
113	Πηνίο	»	Περιοχή Δ, τομή ΙΙΙ, τομέας 33-Δ, 2ο στρώμα.
114	Σφραγίδα	Λίθος	Περισυλλογή.
115	Περίαπτο	Μαύρος λίθος	Περιοχή Ε-Δ, τομέας 36.
116	Πηνίο με επιγραφή	Λίθος	Περιοχή Δ, τετρ. 33-Δ, 2ο στρώμα.
117	Σκαραβαίος	Φαγεντιανή	Περιοχή Ε-Δ, τομέας 17.
118	Περίαπτο σε μορφή πτηνού	Υαλόμαζα	Περιοχή Δ, τομή ΙΙΙ, τομέας 34-Δ.
119	Ψήφος	Πολύτιμος λίθος	Περιοχή Δ, τομή ΙΙΙ, τομέας 33-Δ, 2ο στρώμα.
120	Ψήφος σχήματος κόκκου σταριού	Γυαλί	Περιοχή Β.
121	Ορθογώνιο περίαπτο	Κεχριμπάρι	Περισυλλογή.
122	Ψήφος περιδεραίου	Χαλκός	Περιοχή Δ, τομέας 33-Δ. Στο αρχαίο μπάζωμα.
123	Ψήφος	Γυαλί	Περιοχή Ε-Δ, τομέας 36.
124	»	»	Περιοχή Δ, τομή ΙΙΙ.
125	»	»	Περιοχή Δ, τομή ΙΙΙ, τομέας 33-Δ, 2ο στρώμα.
126	Πεπλατυσμένη ψήφος	»	Περιοχή Δ, τετρ. 32-Δ1, 5ο στρώμα.
127	Στρογγυλή ψήφος	»	Περιοχή Δ, τομή ΙΙΙ, επιφανειακό στρώμα.
128	»	»	Περισυλλογή.
129	»	»	Περιοχή Ε-Δ, τομέας 1.
130	»	»	Περιοχή Ε-Δ, τομέας 30.
131	»	»	Περιοχή Δ, τομή ΙΙΙ, επιφανειακά αντικείμενα.
132	Ψήφος	»	Περιοχή Δ, τετρ. 33-Δ1, 3ο στρώμα λίθων.
133	»	»	Περιοχή Δ, τομή ΙΙΙ, τομέας 34-Δ.
134	Στρογγυλή ψήφος	»	Περιοχή Δ, τομέας 33-Δ, 2ο στρώμα λίθων.
135	»	»	Περιοχή Ε-Δ, τομέας 36.
136	»	»	Περιοχή Δ, τετρ. 32-Δ1, 3ο στρώμα. λίθων, πριν το παρθένο.
137	Κυλινδρική ψήφος	»	Περιοχή Δ, τομέας 34-Δ, τομή ΙΙΙ, στρώμα 2ο.
138	Στρογγυλή ψήφος	»	Περιοχή Δ, τομή ΙΙΙ, τομέας 33-Δ, στρώμα 2ο.
139	»	»	Περισυλλογή.
140	Τριγωνική ψήφος	»	Περιοχή Δ, τετρ. 33-Δ1.
141	Σκαραβαίος	Φαγεντιανή	Περιοχή Δ, τετρ. 33-Δ1, 3ο στρώμα λίθων.
142	Σφραγίδα με ανάγλυφο κριάρι	Οστό	Περιοχή Δ, 2ο στρώμα λίθων.

11ο αι. π.Χ. στην κεντρική Ευρώπη, πέρασε στη συνέχεια στην Ιταλία και διά μέσου της Μακεδονίας (Βεργίνα), διαδόθηκε ευρύτατα στην κεντρική και τη νότια Ελλάδα, ιδίως μεταξύ 9ου και 7ου αι. π.Χ.[429]. Ο τύπος απαντά, επίσης, σε επτά παραδείγματα στους τάφους του 9ου αι. π.Χ. του νεκροταφείου της Βίτσας τόσο σε χαλκό όσο και σε σίδηρο[430]. Ωστόσο, δεν λείπει από τα πελοποννησιακά ιερά, αφού αρκετά είναι τα παραδείγματα από το ιερό της Αθηνάς Αλέας στην Τεγέα, την Αλίφειρα και το ιερό της Ορθίας Αρτέμιδος στη Σπάρτη[431].

Σφηκωτήρες (Μ 3, 10, 14, 17, 24, 34, 74, 91-92, 150)[432]

Οι χάλκινοι σφηκωτήρες προέρχονται από το Κάτω Καστρίτσι (αριθ. θέσης 5), το Δρέπανο (αριθ. θέσης 7α-β), τους ταφικούς πίθους στο Τρεχλό Καλαβρύτων (αριθ. θέσης 19) και το ιερό στο Άνω Μαζαράκι.

Ο σφηκωτήρας από το Κάτω Καστρίτσι (Μ 3) έχει απλό αμφικωνικό σχήμα. Οι σφηκωτήρες της θέσης 7β του Δρεπάνου (Μ 17, 24, 34) είναι σπειροειδείς, τριπλής περιέλιξης και είναι δημοσιευμένοι[433], ενώ από το Τρεχλό (Μ 150) είναι διπλής περιέλιξης και απολήγουν σε κωνικές κεφαλές.

Ίδιου τύπου είναι και τα δύο παραδείγματα από το Άνω Μαζαράκι (Μ 91-92), ενώ ο σφηκωτήρας Μ 74 από την ίδια θέση είναι πενταπλής περιέλιξης. Αρκετά είναι τα παραδείγματα αυτού του τύπου από το ιερό της Ορθίας Αρτέμιδος στη Σπάρτη[434].

Οι σφηκωτήρες με τις κωνικές κεφαλές από το Τρεχλό και το Άνω Μαζαράκι είναι πολύ πιθανόν ότι χρησιμοποιούνταν και ως ενώτια.

Ψέλια (Μ 2, 7, 108)

Και τα τρία είναι σπειροειδή. Με ασφάλεια μπορεί να χρονολογηθεί μόνον το πρώτο, αφού προέρχεται από κλειστό ταφικό σύνολο της ΠΓ περιόδου.

Συγκεκριμένα, το παράδειγμα από το Κάτω Καστρίτσι (Μ 2) αποτελείται από τρεις σπείρες και είναι κατασκευασμένο από ενιαίο πεπλατυσμένο έλασμα που καταλήγει σε έλικες.

Το ψέλιο Μ 7 από τη θέση 7α του Δρεπάνου αποτελείται από πέντε ταινιόσχημες σπείρες, τα άκρα των οποίων απολήγουν σε δισκοειδείς έλικες, ενώ το μοναδικό παράδειγμα από το Άνω Μαζαράκι (Μ 108) είναι κατασκευασμένο από ταινία που στενεύει στα άκρα και καταλήγει σε λουλούδια μήκωνος και διακοσμείται με δύο ζώνες από κύκλους και ζιγκ-ζαγκ. Τα φυσιοκρατικά χαρακτηριστικά στη διακόσμηση το τοποθετούν χρονολογικά στα τέλη της ΠΑ περιόδου. Δυστυχώς, η έλλειψη στρωματογραφικών δεδομένων από την ανασκαφή του αποθέτη στο Άνω Μαζαράκι δεν επιτρέπει την ακριβή χρονολόγησή του.

Ψήφοι (Μ 6, 12, 22, 32, 36-38, 46, 76-79, 81, 119-120, 122-140) (Πίνακες 6-7)

Ψήφοι περιδεραίων έχουν προέλθει από τον πρώιμο γεωμετρικό ταφικό πίθο στο Κάτω Καστρίτσι (Μ 6), τους ταφικούς πίθους της θέσης 7α του Δρεπάνου (Μ 12), τους ταφικούς πίθους της θέσης 7β του Δρεπάνου, και συγκεκριμένα, από τον ταφικό πίθο 2, που χρονολογείται στην ΠΓ περίοδο, προέρχονται 19 ψήφοι περιδεραίου (Μ 22), από τον υστερογεωμετρικό ταφικό πίθο τέσσερις (Μ 32 και 36-38) και από τον υστερογεωμετρικό ταφικό πίθο 4 μία (Μ 46). Από αυτές, οι περισσότερες είναι χάλκινες αμ-

429. J. Alexander, The Spectacle Fibulae of Southern Europe, *AJA* 69 (1965), 7-23. Μ. Ανδρόνικος, *Βεργίνα* Ι. *Το νεκροταφείο των τύμβων*, Αθήνα 1969, 227 κ.ε.

430. Βοκοτοπούλου 1986, 309-311, εικ. 30.

431. Voyatzis 1990, 344, B251-253, εικ. 166. Dawkins 1929, εικ. 81-82. Α. Ορλάνδος, *Η αρκαδική Αλίφειρα και τα μνημεία της*, Αθήνα 1968, 108, εικ. 4.

432. Για την προϊστορία των σφηκωτήρων από την εποχή των βασιλικών τάφων των Μυκηνών, βλ. Σ. Ιακωβίδης, *Περατή: Το νεκροταφείο*, Ι-ΙΙΙ, Αθήνα 1969, 300 και Ανδρόνικος, ό.π. (υποσημ. 429), 226.

433. Δεκουλάκου 1973, 16, 19.

434. Dawkins 1929, πίν. 85.

φικωνικές, κυλινδρικές ή σφαιρικές, υπάρχουν όμως και δύο από υαλόμαζα (Μ 36-37, η μία σφαιρική και η άλλη τριγωνική), καθώς και μία γυάλινη σφαιρική (Μ 38).

Από την ανασκαφή του ιερού προέρχονται 25 ψήφοι, και συγκεκριμένα, έξι χάλκινες, κυρίως αμφικωνικές (Μ 76-79, 81, 122), μία από ορυκτό πολύτιμο λίθο, χρώματος πορτοκαλί με καστανά νερά, σχήματος ελλειψοειδούς (Μ 119), ενώ οι υπόλοιπες 18 (Μ 123-140) είναι γυάλινες, διαφόρων χρωμάτων, και κυρίως σφαιρικές, εκτός από μία σε σχήμα κόκκου σταριού (Μ 120), μία κυλινδρική (Μ 137) και μία τριγωνική (Μ 140).

Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται από τη Δεκουλάκου στη δημοσίευση των ταφικών πίθων του Δρεπάνου, άγνωστο παραμένει εάν οι ψήφοι από υαλόμαζα (Μ 36-37) αποτελούσαν εξαρτήματα ενωτίων ή ανήκαν σε περιδέραια ή ακόμη εάν είχαν αποτροπαϊκό χαρακτήρα ή χρησιμοποιούνταν ως κεφαλές περονών[435].

Ωστόσο, ανάλογες με αυτές είναι οι ψήφοι από το νεκροταφείο της Βίτσας, της Βεργίνας, της Κρήτης, καθώς και τα ιερά της Ορθίας Αρτέμιδος στη Σπάρτη, της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα, των Φερών και των Καβείρων[436].

Μεγάλος είναι και ο αριθμός ψήφων που έχουν προέλθει από την ανασκαφή των τάφων του 9ου και του 8ου αι. π.Χ. του νεκροταφείου της Βίτσας. Υπερισχύουν οι γυάλινες σφαιρικού σχήματος, αρκετές από υαλόμαζα σε διάφορα σχήματα, ενώ σημαντική είναι η παρουσία τριών ψήφων εισηγμένων από τη Φοινίκη σε δύο υστερογεωμετρικούς τάφους[437].

Οι ψήφοι, και δη οι γυάλινες, δεν είναι σπάνιες σε τάφους και ιερά κατά τον 8ο αι. π.Χ.[438].

Δακτύλιοι, δακτυλίδια (Μ 11, 13, 16, 23, 33, 47, 51-53, 75, 80, 82-90, 151, 153-154) (Πίνακες 6-7)

Απλοί κυκλικοί δακτύλιοι προέρχονται από τους ταφικούς πίθους της θέσης 7α του Δρεπάνου (Μ 11 και 13), τον πρώιμο γεωμετρικό ταφικό πίθο 7β του Δρεπάνου (Μ 16, τριγωνικής τομής), τον επίσης πρώιμο γεωμετρικό ταφικό πίθο 2 της ίδιας θέσης (Μ 23, αμφικωνικός) και τους υστερογεωμετρικούς ταφικούς πίθους 3 και 4 (Μ 33 και 47). Από τους τελευταίους, ο πρώτος είναι κατασκευασμένος από πεπλατυσμένο έλασμα και ο δεύτερος είναι ελλειψοειδούς τομής.

Από τους ταφικούς πίθους της οδού Κολοκοτρώνη 22 στο Αίγιο (αριθ. θέσης 10γ) προέρχονται τρεις δακτύλιοι (Μ 51-53), οι δύο κυκλικής τομής και ο τρίτος από πεπλατυσμένο έλασμα. Το γεγονός ότι στους πίθους όπου περιέχονταν δεν υπήρχε κεραμική δημιουργεί δυσκολίες στον ακριβή χρονολογικό προσδιορισμό τους.

Δύο χάλκινοι δακτύλιοι ημικυκλικής τομής προέρχονται από τους υστερογεωμετρικούς κιβωτιόσχημους τάφους του Καταρράκτη (αριθ. θέσης 27). Πρόκειται για τους Μ 151 και 153, ενώ ένας δακτύλιος αμφικωνικής τομής (Μ 154) προέρχεται από τον κιβωτιόσχημο τάφο στην Πλατανόβρυση (αριθ. θέσης 32), επίσης της ΥΓ περιόδου. Συγκρίνονται και αντιστοιχούν στην κατηγορία των κλειστών δακτυλιδιών, αρκετά από τα οποία έχουν προέλθει από τάφους του 9ου και του 8ου αι. π.Χ. από τη Βίτσα[439].

Απλοί δακτύλιοι αλλά και δακτυλίδια είχαν ανατεθεί στο ιερό στο Άνω Μαζαράκι. Πρόκειται για δύο δακτυλίους, έναν απλό (Μ 83) και έναν ταινιωτό (Μ 86) που διακοσμείται με έκτυπες στιγμές σε οριζόντια σειρά), καθώς και οκτώ δακτυλίδια, από τα οποία τα τρία (Μ 75, 80, 87) είναι αμφικωνικά, ένα σπειροειδές (Μ 82), διπλής περιέλιξης που απολήγει σε δύο σπείρες, ένα από πλατύ έλασμα (Μ 85), κοσμημένο με εγχάρακτη γραμμή, και τέσσερα ταινιωτά (Μ 82 και 88-90), από τα οποία τα τρία (Μ 82 και 89-90) απολήγουν σε δύο και τέσσερις σπείρες αντίστοιχα. Επιπλέον, το Μ 90 φέρει εγχάρακτα ζιγκ-ζαγκ στη στεφάνη.

Ανάλογου σχήματος δακτύλιοι έχουν ανατεθεί και στο ιερό της Ορθίας Αρτέμιδος στη Σπάρτη[440].

435. Δεκουλάκου 1973, 23.
436. Βοκοτοπούλου 1986, 317 και σημ. 306.
437. Ό.π., 316-317, εικ. 32.
438. Στον τάφο 14 του Ηρώου της Ερέτριας (Bérard, ό.π. (υποσημ. 409), 35) βρέθηκαν 50 γυάλινες ψήφοι χρώματος ανοικτού πράσινου (720-680 π.Χ.), ίσως ροδιακής κατασκευής. Ιερό Ορθίας στη Σπάρτη: Άγγ. Δεληβορριάς, *ΑΔ* 23 (1968), Χρονικά, 149, πίν. 98. Αετός Ιθάκης: Benton 1953, 353-354, πίν. 67.
439. Βοκοτοπούλου 1986, 313, όπου αναφέρονται και γνωστά παραδείγματα από άλλες θέσεις.
440. Dawkins 1929, πίν. 85.

Με τα σπειροειδή δακτυλίδια από τους τάφους της Βίτσας, είτε τα απλά είτε αυτά που απολήγουν σε σπείρες[441], συγκρίνονται ορισμένα από τα παραδείγματα από το Άνω Μαζαράκι (Μ 88-90).

Τα δακτυλίδια από έλασμα τριγωνικής τομής αποδίδουν ένα σχήμα γνωστό από υπομυκηναϊκούς τάφους της Τίρυνθας και του Κεραμεικού, από πρωτογεωμετρικούς και γεωμετρικούς της Βεργίνας, από το Ηραίο του Άργους, την Ολυμπία, από τάφο της Ακαρνανίας και από τους τάφους της Τραγάνας[442].

Όσον αφορά στον τύπο των ταινιόσχημων δακτυλιδιών που απολήγουν σε δύο ή τέσσερις ανά δύο αντιθετικές σπείρες από το Άνω Μαζαράκι, πρόκειται για έναν αρκετά διαδεδομένο τύπο ιδίως στην Πελοπόννησο αλλά και στην κεντρική Στερεά Ελλάδα, και στη Θεσσαλία, την Κρήτη, τη Χίο, ιδίως κατά τις ΜΓ, ΥΓ και ΠΑ περιόδους. Είναι γνωστός από τις ΥΕ ΙΙΙΓ/ΠΡΓ περιόδους και ο τύπος εμφανίζεται για πρώτη φορά σε τάφο στο μυκηναϊκό νεκροταφείο της Καλλιθέας στην Αχαΐα[443].

Περίαπτα (Μ 64, 66-69, 115, 118, 121) (Πίνακας 7)

Οκτώ περίαπτα έχουν προέλθει από το ιερό στο Άνω Μαζαράκι. Πρόκειται για ομοιώματα ποδιού (Μ 64), ασπιδίσκης (Μ 66), διπλού πέλεκυ (Μ 67), τροχού (Μ 68), ένα σε σχήμα διπλής σπείρας (Μ 69), ένα κυκλικό λίθινο (Μ 115), ένα ομοίωμα πτηνού (Μ 118) και, τέλος, ένα σε σχήμα ορθογώνιου πλακιδίου (Μ 121).

Η χάλκινη ασπιδίσκη Μ 66, οκτώσχημη με έντυπους κύκλους στην περιφέρεια, συγκρίνεται με τρία παραδείγματα, ένα από το ιερό της Αρτέμιδος στις Φερές και δύο άγνωστης προέλευσης που αναφέρονται στον κατάλογο της Kilian-Dirlmeier[444].

Το χάλκινο περίαπτο σε μορφή διπλού πέλεκυ Μ 67 βρίσκει αντίστοιχα στο ιερό της Αθηνάς Αλέας στην Τεγέα και της Αρτέμιδος στους Λουσούς[445]. Εκπληκτική είναι η ομοιότητα του παραδείγματος από το Άνω Μαζαράκι με ένα από το ιερό της Ολυμπίας, αλλά και με άλλα παραδείγματα από το Άργος, την Ελάτεια και την Ιθάκη[446]. Το ιερό στο οποίο έχουν βρεθεί τα περισσότερα περίαπτα σε μορφή διπλού πέλεκυ είναι το ιερό της Ορθίας Αρτέμιδος στη Σπάρτη[447]. Η ανάθεση των συγκεκριμένων αντικειμένων έχει θεωρηθεί ότι είναι συμβολική και συνδέεται με την αγροτική ιδιότητα των θεοτήτων, στα ιερά των οποίων αυτά ανατίθενται[448].

Το περίαπτο Μ 68 έχει τη μορφή τροχού. Αντίστοιχα αλλά όχι όμοια προέρχονται από την Τεγέα και τους Λουσούς[449]. Σύμφωνα με την τυπολογία των αντίστοιχων από τον ελλαδικό χώρο της Kilian-Dirlmeier, το περίαπτο από το Άνω Μαζαράκι με τραπεζιοειδή ανοίγματα σχετίζεται περισσότερο με τον τύπο Β, τον οποίο διακρίνουν τα τριγωνικά ανοίγματα, ενώ απομακρύνεται τελείως από τον τύπο Α, που χαρακτηρίζεται από τα μικρά κυκλικά ανοίγματα[450].

Τέλος, το χάλκινο περίαπτο σε σχήμα διπλής σπείρας (Μ 69) βρίσκει παράλληλα σε χρυσό που χρησιμοποιήθηκαν ως ενώτια (βρέθηκαν μαζί με ειδικό λεπτό έλασμα ανάρτησης) στο Λευκαντί[451].

Α 5.2.3. Άλλα αντικείμενα από τους τάφους (Μ 1, 4-5, 15, 25, 54, 152) (Πίνακας 6)

Δύο τετράκτινοι τροχοί χάλκινου ομοιώματος άμαξας (Μ 1), τμήματα χάλκινου σπειροειδούς ελάσματος που χρησιμοποιούνταν για το στολισμό της κεφαλής (Μ 4) και δύο τμήματα χάλκινων ομφαλίων διακοσμημένα με στικτούς κύκλους (Μ 5) προέρχονται από το Κάτω Καστρίτσι (αριθ. θέσης 5).

441. Ό.π., 312 και 315, σχέδ. 111στ-ιθ και σημ. 300 για τα παραδείγματα της ύστατης εποχής του Χαλκού.
442. N. Verdelis, *AM* 78 (1963), 7, εικ. 3. *Kerameikos* I, 85, εικ. 3. Ανδρόνικος, ό.π. (υποσημ. 429), 238, εικ. 81. Ch. Waldstein, *Argive Heraeum*, II, Cambridge 1905, πίν. 88. Ε. Μαστροκώστας, *ΑΔ* 17 (1961-1962), Χρονικά, 184. Ωνάσογλου 1981, 45.
443. Βλ. σχετικά I. Kilian-Dirlmeier, Bemerkungen zu den Fingerringen mit Spiralenden, *JbZMusMainz* 27 (1980), 255, εικ. 3, 251 κ.ε. *Έργον* 1980, 29.
444. Kilian-Dirlmeier 1979, 255, πίν. 97, αριθ. 1700-1702.
445. Voyatzis 1990, 194-195, B164-169, εικ. 123-125 και 194, εικ. 169.
446. Kilian-Dirlmeier 1979, 248-251, πίν. 96, αριθ. 1669.
447. Ό.π., 254, αριθ. 33.
448. Ό.π., 195.
449. Voyatzis 1990, 189, B152, εικ. 117 και L21, εικ. 171.
450. Kilian-Dirlmeier 1979, 21-23.
451. Popham *et al.* 1979-1980, πίν. 231b.

Δύο σιδερένιοι ήλοι έχουν προέλθει από τους ταφικούς πίθους της θέσης 7α του Δρεπάνου. Πιθανότατα σε ήλο ανήκει σιδερένιο στέλεχος κυκλικής τομής (Μ 54) από τους ταφικούς πίθους της οδού Κολοκοτρώνη 22 στο Αίγιο.

Δύο χάλκινα δισκοειδή διάτρητα αντικείμενα (Μ 25) από τον πρώιμο γεωμετρικό ταφικό πίθο 2 της θέσης 7β του Δρεπάνου. Ίσως πρόκειται για κάποιο είδος κοσμήματος που στερεωνόταν στο ένδυμα με το ορθογώνιο διάτρητο στέλεχος που φέρουν στο κέντρο της μίας όψης.

Τέλος, από τον υστερογεωμετρικό κιβωτιόσχημο τάφο Γ του Καταρράκτη προέρχεται ένας χάλκινος κρίκος (Μ 152) ημικυκλικής τομής.

Α 5.2.4. Άλλα αντικείμενα από το ιερό στο Άνω Μαζαράκι

Χάλκινα ειδώλια πτηνών και ελαφιού (Μ 61-63 και 65)

Το χάλκινο ειδώλιο πτηνού Μ 63, πιθανότατα περιστεριού, βρίσκει παράλληλο σε αντίστοιχο από το ιερό στους Λουσούς, το οποίο αναγνωρίστηκε ως λακωνικού τύπου, λόγω της μορφής της τετράγωνης βάσης του[452].

Με ένα χάλκινο ειδώλιο πτηνού, επίσης από τους Λουσούς (L14) – για τον τύπο του οποίου, ωστόσο, υπάρχει διαφωνία ως προς τον τόπο προέλευσης[453], – και ιδίως με την ελεύθερη απόδοση του σώματός του συγκρίνεται το ειδώλιο Μ 62 από το Άνω Μαζαράκι. Ομοιότητα ως προς την απόδοση του σώματος παρατηρείται και με δύο ειδώλια από την Τεγέα[454]. Τα πολύ μακριά πόδια του πτηνού από το Άνω Μαζαράκι επιτρέπουν να υποτεθεί ότι στηριζόταν σε σύμφυτη κυκλική βάση, όπως τα παραπάνω παραδείγματα από την Τεγέα.

Το τριγωνικού σχήματος σώμα του χάλκινου ειδωλίου Μ 61, που πιθανότατα στηριζόταν σε κεφαλή περόνης, παραλληλίζεται με ένα αντίστοιχο ειδώλιο από το Μαυρίκι της Αρκαδίας[455].

Τα ψηλά πόδια του χάλκινου ειδωλίου ελαφιού (Μ 65) αποτελούν χαρακτηριστικό του λακωνικού εργαστηρίου[456] και προσδιορίζουν τον τόπο προέλευσης του συγκεκριμένου αναθήματος.

Η ανάθεση ειδωλίων ελαφιών είναι κοινή σε ιερά τόσο στην Πελοπόννησο – ιερό Αθηνάς Αλέας στην Τεγέα, Ορθίας Αρτέμιδος στη Σπάρτη, Ήρας στο Άργος, στην Περαχώρα και στην Ολυμπία – όσο και στην υπόλοιπη Ελλάδα – ιερό Ήρας στη Σάμο[457].

Το χάλκινο σπειροειδές αντικείμενο Μ 70 βρίσκει αντίστοιχα στους τάφους του νεκροταφείου της Βίτσας. Η Βοκοτοπούλου το κατατάσσει στην κατηγορία των κοσμημάτων τύπου Βεργίνας και το αναγνωρίζει ως χάλκινη σύριγγα[458]. Οι σύριγγες θεωρούνται κοσμήματα κεφαλής, συμπέρασμα στο οποίο έχουν καταλήξει οι ερευνητές με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα. Δεν είναι σαφές, ωστόσο, εάν περιείχαν πλοκάμους ή εάν ήταν προσαρτημένα σε κάποιο ύφασμα που κοσμούσε την κόμη[459].

Χάλκινα αναθηματικά ομοιώματα (Μ 71-73)

Τρία ομοιώματα – ασπιδίσκης, κτενιού και καθρέπτη – προέρχονται από το ιερό της Αρτέμιδος στο Άνω Μαζαράκι[460]. Δεκαπέντε ανάλογα ομοιώματα αναθηματικών ασπιδίσκων ωοειδούς σχήματος, καθώς και ένα ομοίωμα κτενιού έχουν προέλθει από το ιερό της Αθηνάς Αλέας στην Τεγέα[461]. Η ανάθεση μικρογραφικών όπλων είναι ιδιαίτερα αγαπητή, όπως έχει σημειωθεί, στα πελοποννησιακά ιερά[462].

452. Voyatzis 1990, 155, L15, εικ. 91. Dawkins 1929, πίν. 86.
453. Voyatzis 1990, 155, εικ. 90.
454. Ό.π., 150, Β45 και 46, εικ. 86.
455. Ό.π., 154, Β56, εικ. 89.
456. Coldstream 1977, 160.
457. Voyatzis 1990, 140-142, εικ. 74-76 και σημ. 213-214.
458. Βοκοτοπούλου 1986, 317-318, εικ. 32, σχέδ. 111α-δ.
459. Ανδρόνικος, ό.π. (υποσημ. 429), 255, εικ. 66.
460. Κατά την ανασκαφική περίοδο του 1995 ήλθαν στο φως δύο παραδείγματα ομοιωμάτων αιχμών βελών και ένας χάλκινος αναθηματικός τρίποδας από λεπτό έλασμα (για το τελευταίο, βλ. Πετρόπουλος 1997, 172, εικ. 17).
461. Ό.π., 198 και 203, εικ. 135-140 και 147.
462. K. Kilian, Αρκαδικές και λακωνικές ιδιομορφίες στα χαλκά κοσμήματα, *Λακωνικαί Σπουδαί Δ΄* (1975), 36, εικ. 10.

Όσο για τα ομοιώματα κτενιού και καθρέπτη, αυτά είναι ανάλογα με τα αντίστοιχα αναθήματα από ελεφαντόδοντο από το ιερό της Ορθίας Αρτέμιδος στη Σπάρτη[463].

Χάλκινες ταινίες (Μ 104-106) και χάλκινη στεφάνη (Μ 107)

Οι δύο από τις χάλκινες ταινίες από το Άνω Μαζαράκι (Μ 104 και 106) φέρουν γεωμετρική διακόσμηση από ζιγκ-ζαγκ, ρόμβους και κύκλους. Η οπή στερέωσης που σώζει η μία από τις δύο ίσως προσδιορίζει και τη χρήση τους ως επένδυση σε κάποιο μικρό ξύλινο κουτί.

Η τρίτη ταινία (Μ 105) διακοσμείται με εγχάρακτα ζιγκ-ζαγκ, αλλά φέρει και έκτυπη αρχαϊκή επιγραφή. Τέλος, η χάλκινη στεφάνη Μ 107 είναι κατασκευασμένη από λεπτό έλασμα, τα άκρα του οποίου διαμορφώνονται σε λεπτό στέλεχος, και ίσως αποτελούσε κάποιο είδος κοσμήματος.

Σφονδύλια, πηνία, σφραγίδες (Μ 109-114, 116, 142)

Ένα οστέινο σφονδύλι-σφραγίδα (Μ 109), δύο σφραγίδες από κεχριμπάρι (Μ 110-111), μία λίθινη (Μ 114), μία οστέινη με ανάγλυφο κριάρι (Μ 142), ένα λίθινο σφονδύλι από στεατίτη (Μ 112) και δύο λίθινα πηνία, το ένα με επιγραφή (Μ 113 και 116), προέρχονται από το ιερό στο Άνω Μαζαράκι. Τα τελευταία, αν και δεν ανήκουν στην περίοδο που εξετάζεται, αναφέρονται ως αντιπροσωπευτικά δείγματα αναθημάτων ιδιαίτερα σημαντικών για τη σημασία του ιερού.

Από τα παραπάνω αντικείμενα, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το οστέινο κριάρι-σφραγίδα από τη Σπάρτη (Μ 142)[464].

Σκαραβαίοι (Μ 117 και 141)

Δύο σκαραβαίοι προέρχονται επίσης από το ιερό στο Άνω Μαζαράκι. Και οι δύο είναι κατασκευασμένοι από φαγεντιανή. Ο Μ 141 χρονολογείται γύρω στο 725 π.Χ.[465]. Ανάλογοι σκαραβαίοι, μαζί με τέσσερις πόρπες του βοιωτικού τύπου, είχαν αποτελέσει τα κτερίσματα ταφής σε πίθο του τέλους της ΥΓ περιόδου στο Αίγιο[466].

Ένας χάλκινος σκαραβαίος προέρχεται από το ιερό της Αθηνάς Αλέας στην Τεγέα (Β 185)[467]. Η ανεύρεση σκαραβαίων ως αναθημάτων στα ιερά δεν αποτελεί σπάνιο φαινόμενο[468].

Α 5.2.5. Όπλα ταφικών συνόλων (Μ 43-45, 49-50, 57-60, 143-149, 155) (Πίνακας 8)[469]

Πέντε είναι οι θέσεις τάφων, και συγκεκριμένα ταφικών πίθων, τις ταφές των οποίων συνόδευαν όπλα. Πρόκειται για τον ταφικό πίθο 3 της θέσης 7β του Δρεπάνου (Μ 43-45), τον ταφικό πίθο της θέσης 7γ του Δρεπάνου (Μ 49-50), το ταφικό σύνολο από το Κάτω Μαυρίκι (Μ 57-60) και αυτό από τα Κιούπια στα Καλάβρυτα (Μ 143-148), τους ταφικούς πίθους στο Τρεχλό Καλαβρύτων (Μ 149) και τον ταφικό πίθο στο Σταροχώρι (Μ 155). Όλα είναι δημοσιευμένα, εκτός από τα τμήματα εγχειριδίων από το Τρεχλό και το Σταροχώρι, τα οποία είναι ασυντήρητα και σε πολύ κακή κατάσταση, με αποτέλεσμα να μην είναι δυνατή η μελέτη τους.

463. Dawkins 1929, εικ. 131. Από το ίδιο ιερό προέρχονται ομοιώματα κτενιού και από χαλκό, πρβλ. πίν. 85.
464. Πετρόπουλος 1987-1988, 91-92, 94 και σημ. 43. Πρβλ. Dawkins 1929, πίν. 154.
465. Πετρόπουλος 1987-1988, 94 και σημ. 54.
466. Πετρόπουλος 1990, 509.
467. Voyatzis 1990, 197, εικ. 134.
468. Πρβλ. Dawkins 1929, 378-380, πίν. 205.
469. Όπως αναφέρθηκε και στην αρχή του καταλόγου, δεν θα γίνει εκτενής αναφορά στα όπλα από το ιερό στο Άνω Μαζαράκι παρά μόνο συνοπτική παρουσίαση, αφού έχουν ήδη αποτελέσει το αντικείμενο ξεχωριστής μελέτης και δημοσίευσης. Βλ. Γκαδόλου 1997.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8. ΟΠΛΑ ΤΑΦΙΚΩΝ ΣΥΝΟΛΩΝ.

Μ	ΜΑΧΑΙΡΙΔΙΑ/ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ	ΑΙΧΜΕΣ ΑΚΟΝΤΙΩΝ/ ΔΟΡΑΤΩΝ	ΞΙΦΗ	ΚΡΑΝΟΣ	ΚΝΗΜΙΔΕΣ	ΥΛΙΚΟ	ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ
43	•					Σίδηρος	Δρέπανο
44		•				»	»
45			•			»	»
49	•					»	»
50		•				»	»
57	•					»	Κάτω Μαυρίκι
58			•Λαβή			»	»
59			• Λεπίδα			»	»
60			•			»	»
143				•		Χαλκός	Κιούπια
144					•	»	»
145			•			Σίδηρος	»
146		•				»	»
147		•				»	»
148		•				Χαλκός	»
149	•					Σίδηρος	Τρεχλό
155	•					»	Σταροχώρι

Η παρουσίαση των όπλων από τα παραπάνω ταφικά σύνολα θα γίνει κατά κατηγορίες: επιθετικά (ξίφη, αιχμές ακοντίων/δοράτων, μαχαιρίδια) και αμυντικά (κράνη, κνημίδες).

Επιθετικά όπλα

ΞΙΦΗ (Μ 45, 58-60, 145)

Και τα πέντε τμήματα ξιφών (τα Μ 58-59 του Κάτω Μαυρικίου προέρχονται από το ίδιο), που έχουν προέλθει από ταφικά σύνολα των πρώιμων ιστορικών χρόνων στην Αχαΐα, ανήκουν στο γνωστό τύπο Naue II.

Το ξίφος από το Δρέπανο (Μ 45) συγκρίνεται με ένα αντίστοιχο από τη Φορτέτσα[470], αλλά μεγάλη ομοιότητα παρουσιάζει ως προς το σχήμα της λεπίδας και του διατηρημένου τμήματος της λαβής με το ξίφος από τη θέση Κιούπια στα Καλάβρυτα (Μ 145). Η Δεκουλάκου στη δημοσίευση του ξίφους από το Δρέπανο παρατηρεί ότι στον ίδιο τύπο ανήκουν και δύο μικρότερων διαστάσεων ξίφη από τις Μυκήνες και το Άργος[471]. Κοινό χαρακτηριστικό τόσο του ξίφους από τα Κιούπια, όσο και των παραλλήλων του από τη Φορτέτσα, τις Μυκήνες και το Άργος είναι η ύπαρξη νεύρωσης κατά μήκος της λεπίδας, ενώ, αντίθετα, η νεύρωση απουσιάζει από το ξίφος του Δρεπάνου.

Τα Μ 58 και 59 από το Κάτω Μαυρίκι αντιστοιχούν σε τμήμα λαβής και λεπίδας και προέρχονται από το ίδιο ξίφος, τύπου επίσης Naue II. Στον ίδιο τύπο, αλλά σε διαφορετικό ξίφος, ανήκει και το τμήμα λεπίδας (Μ 60) από την ίδια θέση[472].

Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στη δημοσίευση των ξιφών από την τελευταία θέση[473], η διαμόρφωση της λαβής και της λεπίδας είναι χαρακτηριστική για τα ξίφη τύπου Naue II που κυριαρχούν

470. Snodgrass 1964, 109, αριθ. 101.
471. Δεκουλάκου 1973, 24, σημ. 5-6.
472. Κούρου 1978, 314-317, εικ. 4, πίν. 145α, γ.
473. Ό.π., 316.

στον ελληνικό χώρο από το 1200 έως τον 7ο αι. π.Χ. Στη Γ εποχή έχουν πάντα λεπίδα με οξεία ράχη και σχεδόν παράλληλες ακμές. Η λαβή παρουσιάζει μικρή διεύρυνση στο κέντρο και σχηματίζει πίσω δίωτη απόληξη – τη γνωστή χελιδονοουρά. Η τρίωτη απόληξη στη λαβή από το Κάτω Μαυρίκι (Μ 58) είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα, γιατί είναι η πρώτη που διατηρείται ακέραιη σε σιδερένιο ξίφος. Αξιοπρόσεκτο είναι, επίσης, το σχήμα του φυλακτήρα, που διαφέρει από τα συνήθη πεταλόσχημα και έχει τη μορφή δύο σαφώς ξεχωριστών σκελών γύρω από την κεντρική νεύρωση. Το ξίφος Μ 58 πρέπει να είναι από τα τελευταία δείγματα του τύπου στον ελληνικό χώρο[474].

Ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι δύο χάλκινα ξίφη της μυκηναϊκής εποχής, με όμοια τρίωτη απόληξη της λαβής με το ξίφος από το Κάτω Μαυρίκι, προέρχονται επίσης από την Αχαΐα[475].

Διεξοδική και παράλληλα εξαντλητική ανάλυση και εξέταση του θέματος των χάλκινων ξιφών τύπου Naue II που κάνουν την εμφάνισή τους στην Αχαΐα κατά την ΥΕ II-IIIA περίοδο, αλλά και του θέματος της προέλευσης του συγκεκριμένου τύπου γίνεται από την Παπάζογλου-Μανιουδάκη[476]. Η ίδια, δεδομένου ότι όμοιοι τύποι ξιφών είναι γνωστοί και στις Μυκήνες από την αμέσως προηγούμενη περίοδο, θεωρεί ότι αυτό σημαίνει είτε μετακίνηση πληθυσμών από την Αργολίδα προς την Αχαΐα είτε απάντηση στις ανάγκες του εγχώριου πληθυσμού την ταραγμένη αυτή περίοδο[477].

Ο Πετρόπουλος σε πρόσφατη μελέτη του συγκεντρώνει όλα τα έως τώρα παραδείγματα χάλκινων ξιφών τύπου Naue II από την Αχαΐα[478]. Το καινούργιο στοιχείο που προκύπτει είναι η παρουσία του συγκεκριμένου τύπου και στην ανατολική Αχαΐα[479]. Επίσης σημαντική είναι η πρόταση ερμηνείας που καταθέτει για την αύξηση της παρουσίας οπλισμού στους τάφους της Αχαΐας από τη μέση ΥΕ IIIΓ περίοδο, την οποία αποδίδει στη διάσπαση της κεντρικής εξουσίας, στη διαμόρφωση μικρότερων περιφερειακών κέντρων και στη δημιουργία των δώδεκα αχαϊκών πόλεων, η αρχή των οποίων τοποθετείται από τις πηγές στη μυκηναϊκή περίοδο[480].

Το πρόβλημα της καταγωγής του ξίφους τύπου Naue II συζητείται διεξοδικά από τον Snodgrass. Ως τόπος προέλευσής του έχει προταθεί από άλλους η κεντρική Ευρώπη και από άλλους η Ασία, ενώ δεν λείπουν και οι προτάσεις για παράλληλη εξέλιξη του συγκεκριμένου τύπου τόσο στο Βορρά όσο και στη Μεσόγειο. Γεγονός, πάντως, είναι ότι μεταξύ των δύο περιοχών έχει βεβαιωθεί επικοινωνία καθ' όλη τη διάρκεια της ύστερης εποχής του Χαλκού, με αποτέλεσμα να είναι απόλυτα φυσιολογική οποιαδήποτε ανταλλαγή τύπων όπλων ή άλλων πολιτισμικών αγαθών[481].

ΑΙΧΜΕΣ ΑΚΟΝΤΙΩΝ ΚΑΙ ΔΟΡΑΤΩΝ (Μ 44, 50, 146-148)

Μία σιδερένια αιχμή ακοντίου (Μ 44) από τον ταφικό πίθο 3 της θέσης 7β του Δρεπάνου, τμήμα σιδερένιας αιχμής δόρατος (Μ 50) από τον ταφικό πίθο της θέσης 7γ του Δρεπάνου, καθώς και δύο σιδερένιες αιχμές ακοντίων (Μ 146-147) και μία χάλκινη αιχμή δόρατος (Μ 148) από τη θέση Κιούπια στα Καλάβρυτα προέρχονται από ταφικά σύνολα της Αχαΐας των πρώιμων ιστορικών χρόνων.

Η σιδερένια αιχμή ακοντίου από το Δρέπανο (Μ 44) συγκρίνεται με άλλες από την Ολυμπία, τη Φιγάλεια και το Άργος[482]. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στη δημοσίευση, ανήκει στην κατηγορία J του Snodgrass, που χαρακτηρίζεται για το μακρό αυλό, τους κυρτούς ώμους και τη στενή λεπίδα, κατά μήκος της οποίας δημιουργείται νεύρωση[483].

474. Η εποχή του προσδιορίζεται από τον πρωτοκορινθιακό κρατήρα του ίδιου ταφικού συνόλου, εφόσον ο τύπος του ξίφους παραμένει ο ίδιος σε όλη τη Γ περίοδο.
475. Από την Καλλιθέα Πατρών, N. Yalouris, *AM* 75 (1960), πίν. 27, 1-2 και 31, 1-2. Snodgrass 1964, εικ. 34.
476. Papazoglou 1994, 177-181.
477. Ό.π., 200.
478. Μ. Πετρόπουλος, Μυκηναϊκό νεκροταφείο στα Σπαλιαρέικα των Λουσικών, στο Ριζάκης 2000, 65-79, ιδ. 72.
479. Πετρόπουλος, ό.π., σημ. 19, το ξίφος από τα Νικολέικα Αιγίου της ΥΕ IIB περιόδου.
480. Πετρόπουλος, ό.π., σημ. 24.
481. Snodgrass 1964, 204-212.
482. Δεκουλάκου 1973, 25 και σημ. 6-8.
483. Ό.π., 25, σημ. 9.

Στον ίδιο τύπο έχει αναγνωριστεί ότι ανήκουν και οι δύο σιδερένιες αιχμές ακοντίων (Μ 146-147) από τα Καλάβρυτα, με αποτέλεσμα και τα τρία παραδείγματα να χρονολογούνται στις αρχές της ΠΑ περιόδου[484]. Αιχμές ακοντίων τύπου J προέρχονται και από το ιερό στο Άνω Μαζαράκι[485].

Τέλος, η χάλκινη αιχμή δόρατος (Μ 148) από τα Καλάβρυτα είναι το μόνο παράδειγμα επιθετικού όπλου από χαλκό και ανήκει στο φυλλόσχημο τύπο C[486]. Ένα τουλάχιστον παράδειγμα του ίδιου τύπου σε σίδηρο προέρχεται από το Άνω Μαζαράκι[487]. Χρονολογείται από τα συνευρήματα στα τέλη της ΥΓ περιόδου.

ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ - ΜΑΧΑΙΡΙΔΙΑ (Μ 43, 49, 57, 149, 155)

Στον τύπο των μαχαιριδίων ή εγχειριδίων, ανάλογα με το μέγεθος, ανήκουν το τμήμα μάχαιρας (Μ 43) από τον υστερογεωμετρικό ταφικό πίθο 3 του Δρεπάνου, ένα μικρό τμήμα σιδερένιου μαχαιριδίου από τον ταφικό πίθο της θέσης 7γ του Δρεπάνου, μία αντίστοιχη με την πρώτη του Δρεπάνου από το Κάτω Μαυρίκι (Μ 57) και, τέλος, ένα τμήμα εγχειριδίου (Μ 149) από τον ταφικό πίθο 1 των αρχών της ΠΑ περιόδου στο Τρεχλό Καλαβρύτων και ένα από το μεσογεωμετρικό ταφικό πίθο στο Σταροχώρι (Μ 155).

Τα καλύτερα διατηρημένα είναι το Μ 43 από το Δρέπανο και το Μ 57 από το Κάτω Μαυρίκι. Χαρακτηρίζονται για τη μονόκοπη με παχιά, ελαφρώς κυρτή ράχη λεπίδα και τους στενούς ώμους. Ανάλογα παραδείγματα προέρχονται από το Άνω Μαζαράκι, τα οποία χρονολογούνται με βάση την κεραμική στα τέλη της ΥΓ περιόδου[488]. Η ομοιότητά τους με τα εγχειρίδια από τα ταφικά σύνολα του τέλους της ΥΓ περιόδου από το Δρέπανο και των αρχών της ΠΑ από το Κάτω Μαυρίκι αλληλοεπιβεβαιώνουν τη χρονολογική παρουσία του τύπου στην Αχαΐα των πρώιμων ιστορικών χρόνων.

Αμυντικά όπλα

ΚΡΑΝΟΣ - ΚΝΗΜΙΔΕΣ (Μ 143-144)

Τα μοναδικά αμυντικά όπλα από την Αχαΐα των πρώιμων ιστορικών χρόνων προέρχονται από το ταφικό σύνολο της θέσης Κιούπια στα Καλάβρυτα. Πρόκειται για ένα χάλκινο πρώιμο «ιλλυρικό» κράνος (Μ 143) και ένα ζεύγος χάλκινων κνημίδων (Μ 144). Και τα δύο χρονολογούνται στις αρχές της ΠΑ περιόδου.

Διεξοδική είναι η περιγραφή τόσο του κράνους όσο και του ζεύγους των κνημίδων που γίνεται από τον ανασκαφέα της θέσης[489]. Ωστόσο, θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο τύπος του κράνους συμβατικά ονομάζεται «ιλλυρικός», αφού έχει αποδειχθεί από τη νεότερη έρευνα ότι πρόκειται για πελοποννησιακό δημιούργημα, που προήλθε από την εξέλιξη του απλούστερου γεωμετρικού κωνικού κράνους. Ήταν ιδιαίτερα αγαπητό στη Μακεδονία και στο νότιο βαλκανικό χώρο έως και τον 5ο αι. π.Χ.[490].

ΣΥΝΟΨΗ

Με βάση τα δεδομένα της μεταλλοτεχνίας και της μικροτεχνίας από τους τάφους της Αχαΐας των πρώιμων ιστορικών χρόνων και το ιερό στο Άνω Μαζαράκι, που παρουσιάστηκαν αναλυτικά, και έχοντας

484. Ό.π., 25.
485. Γκαδόλου 1997, 53, 59.
486. Snodgrass 1964, 117, εικ. 7c.
487. Γκαδόλου 1997, 53-56.
488. Ό.π., 52-53, πίν. 1.
489. Ε. Μαστροκώστας, *ΑΔ* 17 (1961-1962), Χρονικά, 131.
490. E. Kunze, Der sogenannte illyrische Helm, *OlBer* VI, 1958, 125-151 και ιδ. πίν. 53-54. H. Pflug, *Antike Helme. Sammlung Lipporheide und andere Bestände des Antiken Museums Berlin*, Mainz 1988, 42-64. Εκτενής συζήτηση για τα κράνη «ιλλυρικού» τύπου και τις παραλλαγές αυτών που εμφανίζονται στη Μακεδονία γίνεται στο άρθρο της Α. Μουστάκα, Πελοπόννησος και Μακεδονία. Παρατηρήσεις στα λεγόμενα κράνη ιλλυρικού τύπου, στο *Μύρτος. Μελέτες στη μνήμη της Ιουλίας Βοκοτοπούλου*, Θεσσαλονίκη 2000, 393-410.

στο νου τη γεωγραφική κατανομή αυτών, όπως φαίνεται στους Πίνακες 2 και 3, μπορούν να επισημανθούν τα εξής:

Η παρουσία μετάλλινων αντικειμένων (κυρίως κοσμημάτων και όπλων) ως κτερισμάτων στους τάφους είναι περιορισμένη[491]. Πλουσιότεροι εμφανίζονται μέχρι σήμερα οι τάφοι της βορειοανατολικής Αχαΐας, αν και τα χάλκινα και σιδερένια κοσμήματα και όπλα, μολονότι περιορισμένα, δεν λείπουν από τις θέσεις της κεντρικής και της δυτικής Αχαΐας[492].

Εκπληκτική είναι η ποσότητα και η ποικιλομορφία των προϊόντων της μεταλλοτεχνίας και της μικροτεχνίας που προέρχονται από το ιερό της Αρτέμιδος στο Άνω Μαζαράκι. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο ανασκαφέας, «τα πλουσιότατα αναθήματά του δείχνουν ότι η φήμη του είχε ξεπεράσει τα τοπικά όρια και αναθέτες από άλλα μέρη προσφέρουν σε αυτό, όπως το οστέϊνο κριάρι από τη Σπάρτη, ο αιγυπτιακός σκαραβαίος, το πηνίο με τη μεγαρική επιγραφή, τα έργα της μεταλλοτεχνίας, που δείχνουν άλλα πελοποννησιακή και άλλα άλλη προέλευση...»[493].

Αν και για τους λόγους που σημειώθηκαν στην αρχή της ενότητας (Α 5.2) δεν έχει γίνει λεπτομερής τυπολογική ανάλυση και παρουσίαση των προϊόντων της μεταλλοτεχνίας και της μικροτεχνίας, με αποτέλεσμα να μην είναι δυνατή η ακριβής χρονολογική κατάταξή τους, ορισμένα γενικά συμπεράσματα είναι δυνατόν να σημειωθούν. Ο μεγαλύτερος αριθμός ανήκει στην ΥΓ περίοδο. Αυτό θεωρείται απόλυτα φυσιολογικό, αφού τα περισσότερα ευρήματα προέρχονται από την ανασκαφή τμήματος του αποθέτη του υστερογεωμετρικού ιερού στο Άνω Μαζαράκι. Από τα μέχρι σήμερα γνωστά ταφικά σύνολα απουσιάζουν τα μετάλλινα ή από ημιπολύτιμους λίθους αντικείμενα. Από τα ταφικά σύνολα της ΠΓ περιόδου προέρχονται χάλκινες φιάλες (Μ 8 και 21), μία χάλκινη οινοχόη (Μ 20) και διάφορα είδη χάλκινων κοσμημάτων (Μ 1-7, 9-19, 22-26). Ένα τμήμα μικρού σιδερένιου μαχαιριδίου (Μ 155) προέρχεται από μεσογεωμετρικό ταφικό πίθο. Στην ΥΓ περίοδο έχουν επίσης χρονολογηθεί μία χάλκινη φιάλη (Μ 35), χάλκινα κοσμήματα (Μ 27-34 και 46-47), ψήφοι από ημιπολύτιμους λίθους (Μ 36-38), σιδερένιες περόνες (Μ 39-42 και 48) και σιδερένια όπλα (Μ 44-45), προερχόμενα από τους ταφικούς πίθους 3 και 4 του Δρεπάνου (αριθ. θέσης 7β). Στην ίδια περίοδο ανήκουν και τα χάλκινα και σιδερένια τμήματα δακτυλίων (Μ 51-54 και 151-154) από την οδό Κολοκοτρώνη στο Αίγιο (αριθ. θέσης 10γ) και από τους τρεις κιβωτιόσχημους τάφους στην περιφέρεια των Φαρών (αριθ. θέσεων 24 και 28). Τέλος, στις αρχές της ΠΑ περιόδου και από τρεις θέσεις ταφικών πίθων (αριθ. θέσεων 13γ/Κάτω Μαυρίκι, 15/Κιούπια Καλαβρύτων και 19/Τρεχλό Καλαβρύτων) προέρχονται δύο χάλκινοι λέβητες (Μ 55-56), αρκετά χάλκινα και σιδερένια όπλα (Μ 57-60 και 143-149) και ένα ζευγάρι χάλκινων σφηκωτήρων ή ενωτίων.

Τελειώνοντας, θα πρέπει να γίνει μια τοπογραφική παρατήρηση σχετικά με την ύπαρξη μιας ορεινής οδού που συνέδεε τα Καλάβρυτα με το Αίγιο και στη συνέχεια κατέληγε στο Δρέπανο πιθανότατα από την ενδοχώρα, η οποία πιστοποιείται από την παρουσία του σιδήρου σε συγκεκριμένες θέσεις της Αχαΐας των πρώιμων ιστορικών χρόνων[494].

491. Συζήτηση για το θέμα γίνεται στην παρουσίαση των δεδομένων των νεκροταφείων και στην εξέταση των εθίμων ταφής.

492. Τα παραπάνω στοιχεία έρχονται σε αντίθεση με την παρατήρηση της Morgan (Morgan 1990, 65) «...there is no evidence of metalworking in this region...».

493. Πετρόπουλος 1987-1988, 94 και σημ. 55.

494. Γκαδόλου 1997.

ΜΕΡΟΣ Β΄

ΣΥΝΘΕΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

Β 1. ΓΕΩΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑ - ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ

Β 1.1. Γεωγραφική κατανομή των θέσεων κατά χρονολογική περίοδο

Η γεωγραφική κατανομή των θέσεων κατοίκησης στην Αχαΐα, από την ΠΡΓ έως και τις αρχές της ΠΑ περιόδου παρουσιάζει αρκετές διακυμάνσεις.

Όπως προκύπτει από τα στοιχεία του καταλόγου των θέσεων, υπάρχει προοδευτική αύξησή τους από την ΠΡΓ έως και την ΥΓ περίοδο, ενώ κατακόρυφη πτώση παρατηρείται στις αρχές της ΠΑ περιόδου. Ανθρώπινη δραστηριότητα κατά την ΠΡΓ περίοδο πιστοποιείται σε επτά θέσεις (αριθ. θέσεων: 10ζ, 10η, 10θ, 11, 12, 14, 40), στην ΠΓ σε δέκα (αριθ. θέσεων: 5, 7α, 7β, 8, 10α, 10ζ, 12, 14, 17, 34), στη ΜΓ σε δέκα (αριθ. θέσεων: 4, 8, 10α, 10ζ, 10η, 12, 14, 33, 35, 39), στην ΥΓ σε 28 (αριθ. θέσεων: 1, 2, 6, 7β, 9, 10β, 10γ, 10ε, 10στ, 10ζ, 10η, 10θ, 12, 13β, 14, 16, 21, 24, 25, 27, 28, 29, 32, 36α, 38, 39, 41, 42), ενώ στις αρχές της ΠΑ ο αριθμός των θέσεων μειώνεται σε 14 (αριθ. θέσεων: 9, 10η, 10ι, 12, 13γ, 14, 15, 16, 18, 19, 20, 36β, 37, 42). Τέλος, από 15 θέσεις αναφέρονται ευρήματα γενικά γεωμετρικών χρόνων (αριθ. θέσεων: 3, 7γ, 7δ, 7ε, 9, 10δ, 10ι, 13α, 22, 23, 26, 30, 31, 38, 40).

Στην Αιγιάλεια και στην παραλιακή ζώνη από την Πάτρα έως και το Δρέπανο αρκετές θέσεις χαρακτηρίζονται για τη συνεχή κατοίκηση καθ' όλη τη διάρκεια των πρώιμων ιστορικών χρόνων. Αντίθετα, οι θέσεις στην περιοχή των Φαρών, των Καλαβρύτων και της δυτικής Αχαΐας χρονολογούνται ορισμένες στη ΜΓ, αλλά κυρίως στην ΥΓ και τις αρχές της ΠΑ περιόδου (Ε ι κ. 134, 137-140). Εξαίρεση αποτελεί το Τείχος Δυμαίων, από το οποίο έχει προέλθει κεραμική και της ΠΡΓ περιόδου[495].

Στη βορειοανατολική Αχαΐα και στην περιοχή των Καλαβρύτων οι θέσεις κατοίκησης είναι περισσότερες από ό,τι στη δυτική και στην κεντρική. Η εύφορη ανατολική και κεντρική παράκτια πεδιάδα, με εύκολη πρόσβαση τόσο στη θάλασσα όσο και σε βοσκοτόπους, δημιούργησε περισσότερο κατάλληλες προϋποθέσεις για την εγκατάσταση, κατά τη διάρκεια των πρώιμων ιστορικών χρόνων, από ό,τι οι χαμηλές ελώδεις πεδιάδες με τις διαβρωσιγενείς επιφάνειες της βορειοδυτικής περιοχής.

Β 1.2. Είδος θέσεων - Χαρακτηριστικά

Από τα στοιχεία που υπάρχουν, όσον αφορά στη γεωγραφική κατανομή των παραπάνω θέσεων, προκύπτει ότι η μόνη θέση που παρουσιάζει συνεχή κατοίκηση, ανασκαφικά βεβαιωμένη, από την ΠΡΓ έως και τα τέλη της ΥΓ περιόδου είναι το Αίγιο[496] (αριθ. θέσης 10). Το ίδιο χαρακτηριστικό παρατηρείται στην παραλιακή ζώνη των Πατρών, από την Πάτρα μέχρι το Αίγιο, καθώς και στην κοιλάδα των Φαρών (Ε ι κ. 134 και 137-139). Αντίθετα, η δυτική Αχαΐα παρουσιάζει αυξημένη δραστηριότητα κατά τη ΜΓ και την ΥΓ περίοδο (Ε ι κ. 138-139), ενώ, τέλος, όλες οι θέσεις στην περιοχή των Καλαβρύτων χρονολογούνται στην ΥΓ (Ε ι κ. 139), με εξαίρεση τον Πριόλιθο που έχει δώσει στοιχεία κατοίκησης από την ΠΓ περίοδο (Ε ι κ. 137).

Η πλειονότητα των θέσεων κατοίκησης στην Αχαΐα των πρώιμων ιστορικών χρόνων είναι θέσεις νεκροταφείων (μέχρι σήμερα 38), στις οποίες μπορούν να προστεθούν και κάποιες θέσεις από τις οποίες

495. Η κεραμική πρωτογεωμετρικών χρόνων που αναφέρεται ότι έχει προέλθει από τη θέση (Ε. Μαστροκώστας, *ΠΑΕ* 1963, 96 και *Έργον* 1963, 190) δεν έχει εντοπιστεί στις αποθήκες του Μουσείου Πατρών.

496. Αν και τόσο στην ακρόπολη της Αίγειρας όσο και στο Τείχος Δυμαίων αναφέρεται από τους ανασκαφείς κεραμική από την ΠΡΓ έως και την ΥΓ περίοδο, η μη δημοσίευση των παραπάνω θέσεων δεν επιτρέπει προς το παρόν την ασφαλή αναγνώριση της συνεχούς κατοίκησης σε αυτές, κάτι το οποίο είναι βεβαιωμένο για το Αίγιο.

έχει προέλθει μόνον κεραμική[497]. Ο χαρακτήρας τους δεν είναι αυτός ενός οργανωμένου νεκροταφείου, με εξαίρεση ίσως την περίπτωση του Αιγίου (αριθ. θέσης 10α-θ), αν και ακόμη δεν έχει προσδιοριστεί ακριβώς η έκτασή του. Οι υπόλοιπες αποτελούνται από περιορισμένο αριθμό ταφικών πίθων ή κιβωτιόσχημων τάφων που αντικατοπτρίζουν μικρές κοιτίδες ανθρώπινης εγκατάστασης.

Από τις θέσεις των ιερών σημαντικότερη αποδεικνύεται, από τη μέχρι σήμερα πορεία της έρευνας, αυτή του ιερού της Αρτέμιδος στο Άνω Μαζαράκι. Με βάση τα αναθήματα που έχουν μελετηθεί, προσείλκυε προσκυνητές ήδη από την ΠΡΓ περίοδο και από διάφορες θέσεις της Πελοποννήσου. Αμφισβητούμενος παραμένει ο χαρακτήρας του οικοδομήματος-«Ναού» Α στην ακρόπολη της Αίγειρας, αν και η ύπαρξη ενός ιερού στη θέση, ακόμη και αν συγκεκριμένα αρχιτεκτονικά λείψανα δεν έχει αποσαφηνιστεί ότι ανήκουν σε αυτό, είναι σχεδόν βέβαιη (Α 2.2). Το ιερό της Αρτέμιδος Ημέρας στους Λουσούς συγκαταλέγεται στον κατάλογο των αρκαδικών ιερών. Η πρόταση, ωστόσο, που γίνεται στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης, κυρίως με βάση τα στοιχεία που προκύπτουν από τη μελέτη της κεραμικής, ότι η περιοχή των Καλαβρύτων κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους αποτελούσε ενιαία πολιτισμική ενότητα με τις υπόλοιπες θέσεις της αρχαίας Αχαΐας, έχει ως επακόλουθο την πρόταση της ένταξης και του συγκεκριμένου ιερού στην παραπάνω ενότητα, τουλάχιστον όσον αφορά στην πρώιμη φάση του[498]. Η αναφορά από τον Βακχυλίδη (11ος Επινίκιος για τον Αλεξίδαμο από το Μεταπόντιο) ότι από το συγκεκριμένο ιερό οι Αχαιοί ξεκίνησαν για να αποικίσουν στο Μεταπόντιο, δεν είναι δυνατόν να αποτελέσει ισχυρό επιχείρημα υπέρ της ένταξης της συγκεκριμένης θέσης στην αρχαία Αχαΐα[499]. Άλλωστε, οι όροι Αχαΐα και Αχαιοί ήταν πολυσήμαντοι στην αρχαιότητα. Όπως χαρακτηριστικά έχει αναφερθεί, το περιεχόμενο με το οποίο ενεδύοντο στις διάφορες χρονικές περιόδους ποίκιλλε τόσο, ώστε να ταυτίζεται είτε με μια συγκεκριμένη γεωγραφικά περιοχή είτε να αφορά σε ένα τμήμα μιας πολιτικής ενότητας[500]. Τέλος, αν και τα ανασκαφικά δεδομένα είναι αρκετά ασαφή ώστε να οδηγήσουν στον πληρέστερο προσδιορισμό της μορφής και του χαρακτήρα του, ο βωμός γεωμετρικών χρόνων που αναφέρεται στο Τείχος Δυμαίων ανήκε πιθανότατα σε κάποιο οικισμό που θα υπήρχε στην ακρόπολη την ίδια περίοδο[501].

Δώδεκα είναι οι θέσεις των οικισμών: Δρέπανο, Αίγιο, ακρόπολη Αίγειρας, Δροσάτο Καλαβρύτων, Καταρράκτης, Άνω Σουδενέικα, Πετροχώριο, Καμενίτσα, Μπαχουμάς, Τείχος Δυμαίων και Σελιάνα (αριθ. θέσεων 7ε, 10ι, 12, 23, 30, 36β, 37, 38α, στ, 39, 40, 42). Τα συμπεράσματα για το χαρακτήρα τους οφείλονται σε επιφανειακή έρευνα ή σε λείψανα τοίχων σε δοκιμαστικές τομές παρά σε συστηματική ανασκαφή, γι' αυτό και τα ευρήματα από τις παραπάνω θέσεις περιορίζονται σε όστρακα. Όλες χρονολογούνται στην ΥΓ περίοδο, με εξαίρεση τον Μπαχουμά από όπου έχει προέλθει και κεραμική της ΜΓ περιόδου. Στην ακρόπολη της Αίγειρας αναφέρεται κεραμική από τους πρωτογεωμετρικούς χρόνους, αλλά η αποσπασματική διατήρηση των οικοδομικών λειψάνων δεν έχει δώσει τη δυνατότητα για εξαγωγή συμπερασμάτων όσον αφορά στο είδος και στον αριθμό των οικοδομημάτων που θα ανήκαν στον οικισμό της συγκεκριμένης περιόδου. Τέλος, η σημαντικότατη θέση του Τείχους Δυμαίων από την οποία αναφέρεται ότι έχει προέλθει κεραμική πρωτογεωμετρικών και γεωμετρικών χρόνων, καθώς και τμήματα οικιών ιστορικών χρόνων, παραμένει αδημοσίευτη. Ωστόσο, όπως έχει ήδη αναφερθεί (σελ. 61-63), θα είχε σημαίνοντα ρόλο λόγω της δυνατότητας ελέγχου της εξόδου του Πατραϊκού κόλπου προς

497. Στην τελευταία περίπτωση εντάσσονται οι περιπτώσεις των αγγείων από την Καμενίτσα Αλισσού, βλ. σχετικά Κ. Παπαγιαννόπουλος, Επιφανειακή αρχαιολογική έρευνα στην περιοχή Αλισσού-Θερειανού Αχαΐας, *Τόμος τιμητικός Κ.Ν. Τριανταφύλλου*, Πάτραι 1990, 550-551.

498. Όπως αναφέρθηκε και στην Εισαγωγή, η ένταξη της πρώιμης φάσης του ιερού στους Λουσούς στην αρχαία Αχαΐα προϋποθέτει τη συγκριτική μελέτη του με όλα τα αρκαδικά ιερά και το αχαϊκό ιερό στο Άνω Μαζαράκι. Πρόκειται, όμως, για ένα θέμα που δεν εντάσσεται στα όρια της παρούσας μελέτης.

499. R.C. Jebb (επιμ.), *Bacchylides. The Poems and Fragments*, Cambridge 1905, 321-335.

500. Λ. Μενδώνη, Η Αχαΐα στους αρχαίους Έλληνες και Λατίνους συγγραφείς, στο Rizakis 1991, 67-72.

501. Βλ. σελ. 61-63 σχετικά με τα αρχαιολογικά δεδομένα των παραπάνω θέσεων.

το Ιόνιο πέλαγος, ενώ δεν είναι απίθανο να αποτελούσε τον τελευταίο σταθμό των πλοίων με κατεύθυνση τις ακτές της Ιταλίας[502]. Από τα μέχρι σήμερα στοιχεία της έρευνας ιδιαίτερη σημασία θα είχε και το Αίγιο. Είναι η μόνη θέση που έχει ανασκαφικά βεβαιωθεί συνεχής κατοίκηση από τους πρωτογεωμετρικούς χρόνους έως και τα τέλη της ΥΓ περιόδου και έχει μελετηθεί στο σύνολο η κεραμική που προέρχεται από αυτήν, ενώ το ίδιο ικανά αντιπροσωπεύονται τόσο η προηγούμενη όσο και η επόμενη πολιτισμική φάση ανάπτυξης[503].

Από τη σύνοψη των γεωμορφολογικών και των γεωλογικών χαρακτηριστικών των θέσεων που έχουν δώσει ίχνη κατοίκησης κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους προκύπτουν τα παρακάτω γενικά συμπεράσματα:

1. Όλες οι θέσεις εκμεταλλεύονται τους φυσικούς πόρους των ποταμών και των εύφορων κοιλάδων που διαμορφώνονται κοντά στους πρώτους.

2. Σε όλη την ακτή οι θέσεις βρίσκονται σε χαμηλά υψώματα με δυνατότητα εποπτείας της γύρω περιοχής και του Κορινθιακού και του Πατραϊκού κόλπου στο Βορρά, ενώ όλες βρίσκονται σε σημεία από όπου εύκολα οι κάτοικοι μπορούσαν να διαφύγουν στην ενδοχώρα.

3. Η οικονομία τους βασιζόταν είτε στην καλλιέργεια της γης (ιδίως οι θέσεις κοντά στην ακτή) είτε στην κτηνοτροφία (ιδίως οι θέσεις της κεντρικής Αχαΐας και της επαρχίας Καλαβρύτων)[504].

4. Η ύπαρξη οδών επικοινωνίας του εσωτερικού με την ακτή αντικατοπτρίζει με τον καλύτερο τρόπο την οικονομική και κοινωνική δραστηριότητα αυτών που θα τις χρησιμοποιούσαν. Συγκεκριμένα, αναφέρονται: α) η οδός που από τα Καλάβρυτα και μέσω του Μεγανείτα θα κατέληγε στο Αίγιο και από εκεί, περνώντας στην απέναντι ακτή, έως την καρδιά της κεντρικής Στερεάς Ελλάδας[505], β) η ίδια οδός έχει προταθεί, με βάση την παρουσία του σιδήρου, ότι εσωτερικά από το Αίγιο θα μπορούσε να φθάνει έως το Δρέπανο και φυσικά από εκεί στην Πάτρα[506], γ) δεύτερη οδός που ξεκινούσε από το Βρυσάρι των Καλαβρύτων και κατευθυνόταν προς τις Φαρές και την Πάτρα μέσω του επιμήκους φυσικού περάσματος που συνδέει τα Καλάβρυτα με τη δεύτερη περιοχή[507], δ) η απουσία ισχυρού αναγλύφου στη δυτική Αχαΐα και η ύπαρξη μιας σειράς θέσεων εκατέρωθεν του Πείρου υποδεικνύει ότι δρόμοι επικοινωνίας θα υπήρχαν και μεταξύ αυτών των θέσεων. Τέλος, εκτός από τις χερσαίες δεν θα πρέπει να αποκλειστούν και οι ποτάμιες οδοί επικοινωνίας.

Η εικόνα που διαμορφώνεται με βάση τα παραπάνω στοιχεία και τη μέχρι σήμερα πορεία της έρευνας για την Αχαΐα των πρώιμων ιστορικών χρόνων είναι η εξής: Υπήρχαν μικρές εγκαταστάσεις γεωργικού και κτηνοτροφικού χαρακτήρα που εκμεταλλεύονταν τις δυνατότητες που προσέφερε η γεωμορφολογία της περιοχής. Αυτοί οι πυρήνες κατοίκησης τοποθετημένοι σε χαμηλά υψώματα, σε θέσεις που έδιναν τη δυνατότητα εποπτείας της ευρύτερης περιοχής και εύκολης διαφυγής στην ενδοχώρα σε περίπτωση κινδύνου, αντικατοπτρίζονται με τον καλύτερο τρόπο στις πολλές θέσεις νεκροταφείων που έχουν έλθει στο φως. Επιπλέον, ανάμεσα σε όλες τις θέσεις υπήρχε ανεπτυγμένη επικοινωνία μέσω ενός πυκνού οδικού δι-

502. Ο Κολώνας σε πρόσφατο άρθρο του θεωρεί το Τείχος Δυμαίων ως έδρα της οργανωμένης κεντρικής εξουσίας κατά τη μυκηναϊκή εποχή. Βλ. Λ. Κολώνας, Νεώτερη μυκηναϊκή τοπογραφία της Αχαΐας, *Πρακτικά του Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Άργος-Ναύπλιο, 6-10 Σεπτεμβρίου 1995, Παράρτημα* 22, Αθήνα 1997, τ. Β', 468-496, ιδ. 489.

503. Λ. Παπακώστα, Παρατηρήσεις σχετικά με την τοπογραφία του αρχαίου Αιγίου, στο Ριζάκης 1991, 235-240. Η σημασία του Αιγίου σημειώνεται και από την Morgan (C. Morgan, Euboians and Corinthians in the Area of the Corinthian Gulf ?, στο M. Bab - B. d'Agostino (επιμ.), *Euboica. L'Eubea et la presenza euboica in Calcidica e in Occidente, Atti del Convegno Internazionale, Napoli 13-16 nov. 1996*, Napoli 1988, 290.

504. Το παραπάνω συμπέρασμα για την Αχαΐα εναρμονίζεται με το γενικότερο συμπέρασμα για την οικονομική κατάσταση στην Ελλάδα των πρώιμων ιστορικών χρόνων, στο οποίο έχει καταλήξει ο Snodgrass, πρβλ. Snodgrass 1987, 204-209.

505. Πετρόπουλος 1997, 172-174.

506. Γκαδόλου 1997, 57.

507. Πετρόπουλος 1997, 174-175. Η συγκεκριμένη οδός επικοινωνίας επιβεβαιώνεται και από την παρουσία δειγμάτων του «ανοικτού» βάθους ρυθμού της περιφέρειας των Φαρών στην περιοχή της Πάτρας.

κτύου, το οποίο έφερνε σε επαφή όχι μόνον τις μεμονωμένες θέσεις μεταξύ τους, αλλά και ολόκληρη την Αχαΐα με άλλες περιοχές της Πελοποννήσου, αλλά και γενικότερα του νοτιότερου ελλαδικού χώρου[508].

Αν και τα στοιχεία που είναι γνωστά για τους οικισμούς των πρώιμων ιστορικών χρόνων στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο δεν είναι αρκετά, σημαντικές είναι οι πληροφορίες για τη θέση, το είδος και την έκταση των εγκαταστάσεων που είναι δυνατόν να συναχθούν από τις πολυάριθμες θέσεις νεκροταφείων. Η προχειρότητα της κατασκευής και τα φθαρτά υλικά που χρησιμοποιούνταν στα οικοδομήματα κατά τους ίδιους χρόνους είχε ως αποτέλεσμα την όχι και τόσο καλή διατήρηση των αρχιτεκτονικών λειψάνων. Η γενικότερη, ωστόσο, κατάσταση υποδεικνύει την οργάνωση του οικιστικού χώρου σε μικρά χωριά, καθένα με το δικό του νεκροταφείο, συμπέρασμα το οποίο προέκυψε, από τα όσα αναφέρθηκαν, και για την Αχαΐα.

Η προσπάθεια ερμηνείας των μέχρι σήμερα δεδομένων της ανασκαφικής έρευνας για τη γενικότερη οικονομική και κοινωνικοπολιτική οργάνωση που επικρατούσε στον ελλαδικό χώρο, θέμα το οποίο έχει απασχολήσει τα μέγιστα την έρευνα των τελευταίων δεκαετιών, εκτός του ότι έχει γίνει αντικείμενο πλήθους θεωριών από διαφορετικές σχολές, είναι εκτός των στόχων της παρούσας μελέτης και γι' αυτό δεν πρόκειται να συμπεριληφθεί στη γενικότερη συζήτηση[509].

508. Βλ. σχετικά σελ. 290 και 300-304.

509. Βλ. σχετικά Snodgrass 1987, ιδ. το κεφ. 6, αλλά και I. Morris, *Burial and Ancient Society*, Cambridge 1987 και J. Whitley, *Style and Society in Dark Age Greece*, Cambridge 1991, όπου συγκεντρωμένη όλη η βιβλιογραφία, καθώς και το σχετικά πρόσφατο άρθρο (Snodgrass 1993, 30-40).

Β 2. ΣΥΝΟΨΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

Οι αρχιτεκτονικές μορφές που αντιπροσωπεύονται στην Αχαΐα ποικίλλουν, παρόλο που οι θέσεις από τις οποίες προέρχονται αρχιτεκτονικά λείψανα είναι ελάχιστες. Η παρουσία ορθογώνιων (Αίγειρα), αψιδωτών (Άνω Μαζαράκι και πιθανότατα Αίγιο), ακόμη και κυκλικών (ομοιώματα σιταποθηκών από το Άνω Μαζαράκι) στην κάτοψη οικοδομικών λειψάνων είναι σημαντική για την περίοδο και τη συγκεκριμένη περιοχή.

Αν και δεν έχει ακόμη αποσαφηνιστεί, όπως δείχθηκε (Α 2.2), ο χαρακτήρας του οικοδομήματος-«Ναού» Α στην Αίγειρα, που αντιπροσωπεύει την ορθογώνια μορφή, η αψιδωτή κάτοψη έχει εφαρμοστεί σε ναό των χρόνων αυτών και ίσως σε κάποιο ιδιωτικό οικοδόμημα, αν το τμήμα του τοίχου στο Αίγιο αποδειχθεί ότι ανήκε στους γεωμετρικούς χρόνους. Τέλος, τα κυκλικά ομοιώματα σιταποθηκών από το Άνω Μαζαράκι αντικατοπτρίζουν τη μορφή των αντίστοιχων κτιρίων που θα εξυπηρετούσαν τις αγροτικές ασχολίες των κατοίκων της περιοχής[510].

Όσο λίγα και αν είναι τα αρχαιολογικά κατάλοιπα στον τομέα της αρχιτεκτονικής από τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους, κατάσταση στην οποία συνέβαλαν κυρίως τα φθαρτά υλικά που χρησιμοποιούνταν στα οικοδομήματα, είναι σημαντικά, αφού σε αυτά μπορούν να αναγνωριστούν μορφές της αρχαίας ελληνικής αρχιτεκτονικής που αποκρυσταλλώθηκαν στη συγκεκριμένη περίοδο[511].

Β 2.1. Οικοδόμημα-«Ναός» Α στην ακρόπολη της Αίγειρας (αριθ. θέσης 12)

Με βάση τα όσα αναφέρθηκαν για το οικοδόμημα-«Ναό» Α στην ακρόπολη της Αίγειρας, επικρατέστερη αποδεικνύεται η πρόταση για την ερμηνεία του ως οικία του «άρχοντα» του οικισμού των πρώιμων ιστορικών χρόνων, στη θέση της οποίας, στις αρχές της ΠΑ περιόδου, χτίστηκε ο Ναός Β (Α 2.2).

Η αρχιτεκτονική του μορφή, ορθογώνιο κτίριο αποτελούμενο από ένα κύριο δωμάτιο και πρόδομο, είναι κοινή τόσο στην ηπειρωτική όσο και στη νησιωτική Ελλάδα κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους[512].

Β 2.2. Περίπτερος αψιδωτός ναός στο Άνω Μαζαράκι (Ρακίτα) Πατρών (αριθ. θέσης 14)

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την περιοχή που εξετάζεται έχει ο εκατόμπεδος περίπτερος αψιδωτός, με προστώο ημικυκλικής μορφής, ναός στο Άνω Μαζαράκι. Η συγκεκριμένη αρχιτεκτονική μορφή είναι ιδιαίτερα δημοφιλής κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους. Χρησιμοποιήθηκε δε περισσότερο σε ιερά ή δημόσια οικοδομήματα από ό,τι σε ιδιωτικά[513].

Από τα σημαντικότερα παραδείγματα της συγκεκριμένης αρχιτεκτονικής μορφής είναι ο σχετικά μικρών διαστάσεων (7,50/8×3,50 μ.) ναός της Ήρας Ακραίας στην Περαχώρα που ιδρύθηκε στη ΜΓ ΙΙ ή ΥΓ

510. Όπως δείχθηκε και στην ενότητα της γεωμορφολογίας (σελ. 45-63 και 233), η ενασχόληση με τη γεωργία ήταν μία από τις βασικές πηγές πλουτισμού των ανθρώπων στην Αχαΐα των πρώιμων ιστορικών χρόνων.

511. Πρβλ. Mazarakis Ainian 1997, όπου εξετάζονται όλα τα αρχιτεκτονικά λείψανα των πρώιμων ιστορικών χρόνων και συζητούνται, με κύριο στόχο τον προσδιορισμό της λειτουργίας και της σημασίας τους, ιδιαίτερα όσον αφορά στην αναγνώριση των αρχιτεκτονικών μορφών και του ρόλου τους στην κοινωνία της περιόδου, αλλά και τη σημασία που αυτές είχαν για την εξέλιξη της αρχιτεκτονικής των ιστορικών χρόνων.

512. Mazarakis Ainian 1997, 260 και πίν. ΙΙ.

513. Coldstream 1977, 304. Mazarakis Ainian 1997, 63-82 και 111-113.

περίοδο[514]. Στην ίδια περίοδο (8ος αι. π.Χ.) ανήκει επίσης ένα αψιδωτό οικοδόμημα στις Μυκήνες, ανατολικά της «οικίας του λαδέμπορου», που θεωρήθηκε ναός, αν και τα ανασκαφικά στοιχεία (γειτνίαση του οικοδομήματος με τάφους γεωμετρικών χρόνων, ειδώλια αλόγων, μαρτυρία για ηρωολατρεία και λατρεία προγόνων σε όλη την περιοχή έξω από τα τείχη των Μυκηνών) συνηγορούν υπέρ της αναγνώρισής του ως ιερού χθόνιας λατρείας[515]. Ιδιαίτερη σημασία για τη διάδοση της αψιδωτής μορφής στην Πελοπόννησο έχουν τα δύο μικρών διαστάσεων αψιδωτά κτίρια, που ανασκάφηκαν κάτω από το σηκό του ναού της Αθηνάς Αλέας στην Τεγέα, από τα οποία όμως ελάχιστα λείψανα έχουν διασωθεί. Και τα δύο χρονολογούνται στην ΥΓ περίοδο (β΄ μισό του 8ου αι. π.Χ.) και αδιαμφισβήτητα πρόκειται για ναϊκά οικοδομήματα[516]. Αν και ανήκει στον τύπο των αψιδωτών οικοδομημάτων και έχει εντυπωσιακές διαστάσεις (47×10 μ.), το πρωτογεωμετρικό περίπτερο κτίριο (10ος αι. π.Χ.) στο νεκροταφείο της Τούμπας στο Λευκαντί είναι πολύ αμφίβολο αν χρησιμοποιήθηκε ποτέ ως ναός[517]. Στην Εύβοια βρίσκονται δύο ακόμη σημαντικά αψιδωτά οικοδομήματα. Βρέθηκαν κάτω από τον αρχαϊκό ναό του Δαφνηφόρου Απόλλωνα στην Ερέτρια και είναι γνωστά ως Δαφνηφόρια. Το πρώτο (κτίριο Α) και μικρότερο (9,75×6,50-6,60 μ.) που χρονολογείται στη ΜΓ ΙΙ περίοδο είχε στο εσωτερικό τρεις κίονες που στήριζαν τη στέγη. Σε επαφή με την αψίδα του χτίστηκε λίγο αργότερα μεγάλο αψιδωτό οικοδόμημα (κτίριο D). Πρόκειται για εκατόμπεδο κτίσμα (35× 7-8 μ.), κατά μήκος του άξονα του οποίου υπήρχε σειρά οκτώ ξύλινων στηριγμάτων της στέγης[518].

Αν και έχουν ιδιωτικό χαρακτήρα, ιδιαίτερο ενδιαφέρον τόσο για την ιστορία της συγκεκριμένης αρχιτεκτονικής μορφής όσο και για τη διάδοσή της στην Πελοπόννησο παρουσιάζουν τα κτίρια IV-1α-β και IV-5 στα Νιχώρια της Μεσσηνίας, που χρονολογούνται στη δεύτερη (975-850 π.Χ.) και την τρίτη (800-750 π.Χ.) περίοδο των «Σκοτεινών Αιώνων» αντίστοιχα[519]. Μια κοινή κατασκευαστική λεπτομέρεια θα μπορούσε να παρατηρηθεί ανάμεσα στο ναό στο Άνω Μαζαράκι και στο κτίριο IV-5. Πρόκειται για τη διαμόρφωση ενός χώρου στην αψίδα και των δύο κτιρίων, ο οποίος στο ναό χαρακτηρίζεται ως άδυτο, ενώ στο κτίριο των Νιχωριών ως αποθηκευτικός χώρος. Το τελευταίο χαρακτηριστικό εντάσσει τα δύο οικοδομήματα από την Πελοπόννησο στην κατηγορία των οικοδομημάτων με ένα κύριο δωμάτιο και μικρότερα βοηθητικά[520].

Τα στοιχεία που κάνουν το ναό στο Άνω Μαζαράκι να ξεχωρίζει είναι το μέγεθός του (27,90×7,50 μ.), το ημικυκλικό προστώο[521] και η περίσταση, εάν τελικά αποδειχθεί ότι αυτή χρονολογείται στα τέλη της

514. Mazarakis Ainian 1997, 63-64, όπου και ο προβληματισμός της χρονολόγησης με τελική πρόταση αυτή των μέσων του 8ου αι. π.Χ. Πρβλ. και C. Morgan, The Archaeology of Sanctuaries in Early Iron Age and Archaic Ethne: A Preliminary View, στο L. Mitchell - P.J. Rhodes (επιμ.), *The Development of Poleis in Archaic Greece*, London 1997, 168, που προτείνει την ερμηνεία του ναού της Ήρας Ακραίας ως πρωτοελλαδικής οικίας.

515. Mazarakis Ainian 1997, 67-68.

516. Ό.π., 80-82, όπου και όλη η σχετική βιβλιογραφία.

517. M. Popham - P.G. Calligas - L.H. Sackett (επιμ.), *Lefkandi* II, 2. *The Protogeometric Building at Toumba, The Excavation, Architecture and Finds*, Oxford 1993. Mazarakis Ainian 1997, 48-58, 98, 123, 261, 272, 274, 276, 278, 288, 291, 297, 301, 314 και 353. Πρβλ. και A. Coucouzeli, From Tribe to State in the Greek Early Iron Age: The Archaeological Evidence from Lefkandi and Zagora, στο N. Σταμπολίδης - Α. Γιαννικουρή (εκδ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου με τίτλο «Το Αιγαίο στην πρώιμη εποχή του Σιδήρου», Ρόδος, 1-4 Νοεμβρίου 2002*, Αθήνα 2004, 461-476, όπου ταυτίζει το κτίριο στο Λευκαντί με μια (ημιτελή) κοινοτική κατοικία.

518. Mazarakis Ainian 1997, 58-61, όπου αμφισβητεί την ερμηνεία του κτιρίου Α ως ναού βασιζόμενος κυρίως στην απουσία αναθημάτων στο εσωτερικό του και αναγνωρίζει σε αυτό την κατοικία ενός σημαίνοντος προσώπου. Επίσης 62-63, 301-302, 314, 353-354

519. Mazarakis Ainian 1997, 74-80, σχέδ. 260-270, όπου γίνεται λεπτομερής περιγραφή της αρχιτεκτονικής μορφής των συγκεκριμένων οικοδομημάτων. Ιδιαίτερα για το πρώτο κτίριο θα πρέπει να σημειωθεί η αναγνώρισή του ως αψιδωτού από την πρώτη φάση οικοδόμησής του σε αντίθεση με την ερμηνεία του ανασκαφέα, ο οποίος θεωρεί ότι αρχικά ήταν παραλληλόγραμμο στην κάτοψη και σε δεύτερη φάση μετατράπηκε σε αψιδωτό.

520. Mazarakis Ainian 1997, 262, πίν. VIII. Στην κατηγορία αυτή συνήθως πρόκειται για ένα δωμάτιο στο πίσω τμήμα του οικοδομήματος.

521. Για το μέγεθος του ναού, τη μορφή του προστώου και τη συσχέτισή του με το Δαφνηφορείο της Ερέτριας μόνο σε ό,τι αφορά στο μέγεθος, βλ. Πετρόπουλος 1997, 166-167 και 169. Επίσης, Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά, *Αρχαιολογία πρώιμων Ελληνικών χρόνων*, Αθήνα 1997, 111, όπου με αφορμή το ημικυκλικό προστώο του ναού στο Άνω Μαζαράκι συνδέει την κάτοψη του ναού με τον τύπο των ωοειδών κατοικιών.

ΥΓ περιόδου και δεν αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη[522]. Ο ανασκαφέας έχει ήδη προτείνει την ύπαρξη μιας πρώτης φάσης του ναού, στην οποία αυτός θα ήταν ευθύγραμμος στην είσοδο, ενδεχομένως με ένα στήριγμα μεταξύ των απολήξεων των μακρών του τοίχων, αλλά αψιδωτός και με περίσταση. Τη φάση αυτή χρονολογεί στα τέλη της ΥΓ ή, το αργότερο, στις αρχές της ΠΑ περιόδου. Είναι χαρακτηριστική, ωστόσο, η επιφυλακτικότητά του, δεδομένου ότι η ανασκαφή βρίσκεται σε εξέλιξη. Με την πραγματοποίηση στρωματογραφικών τομών σε σημεία που δεν έχουν αλλοιωθεί από τις μεταγενέστερες επεμβάσεις του χώρου θεωρεί ότι θα δοθούν ασφαλέστερα χρονολογικά στοιχεία[523].

Η αρχιτεκτονική μορφή του περίπτερου ελληνικού ναού έχει χαρακτηριστεί ως σύνθετος οργανισμός και αρκετές είναι οι συζητήσεις για τον τόπο δημιουργίας και διάδοσης, ιδιαίτερα ενός από τα βασικά χαρακτηριστικά του, της περίστασης[524]. Ο Πετρόπουλος θεωρεί ότι ο ναός στο Άνω Μαζαράκι επιβεβαιώνει το συμπέρασμα του Mallwitz[525] ότι στη βορειοανατολική Πελοπόννησο και μάλλον στην περιοχή της Κορίνθου πρέπει να δημιουργήθηκε το πτερό[526]. Ανάμεσα στους πρώτους περίπτερους συγκαταλέγονται το πρώτο Αρτεμίσιο στην Έφεσο (ΜΓ περίοδος)[527], το αψιδωτό περιστύλιο στον Θέρμο, εάν αποδειχθεί ότι ανήκε σε ένα πρώιμο αρχαϊκό οικοδόμημα, του οποίου οι τοίχοι ήταν κατασκευασμένοι από φθαρτά υλικά που δεν σώθηκαν σύμφωνα με τον Μαζαράκη Αινιάνα[528], ίσως ο ναός Α΄ στο Καλαπόδι (τέλη ΥΓ-αρχές ΠΑ περιόδου)[529], το πρώτο Ηραίο στην Πρόσυμνα κοντά στο Άργος (ΠΑ περίοδος)[530], ο ναός του Ποσειδώνα στα Ίσθμια (ΠΑ περίοδος)[531], το πρώτο Ηραίο στη Δήλο (ΠΑ περίοδος)[532] και η δεύτερη φάση του εκατόμπεδου στη Σάμο (μέσα ΠΑ περιόδου)[533]. Σύμφωνα με τα παραπάνω και εάν τελικά αποδειχθεί ότι η περίσταση στο Άνω Μαζαράκι κατασκευάστηκε γύρω στα τέλη της ΥΓ περιόδου (700 π.Χ.), είναι φανερό ότι αυτή προηγείται χρονολογικά των πρωιμότερων μέχρι σήμερα βεβαιωμένων γνωστών περίπτερων ναών στην ηπειρωτική Ελλάδα, που είναι το πρώτο Ηραίο στο Άργος και ο ναός του Ποσειδώνα στα Ίσθμια. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η τελευταία συζήτηση που έχει γίνει για τη σημασία της περίστασης από τον Μαζαράκη Αινιάνα[534]. Η αποδέσμευση του περιστυλίου από το θρησκευτικό χαρακτήρα και η άποψή του ότι η παρουσία του στο Λευκαντί, ήδη από την ΠΡΓ περίοδο, είναι μάλλον λειτουργική και όχι συμβολική, καθώς και το ότι αποτελεί έκφραση δύναμης

522. Mazarakis Ainian 1997, 278.
523. Πετρόπουλος 1997, 168-170. Βλ. και σελ. 68-71, όπου η ανάλυση των δεδομένων.
524. Πρβλ. Dinsmoor 1950. Lawrence - Tomlinson 1983. Barletta 2001, 32-34.
525. A. Mallwitz, Kritisches zur Architektur Griechenlands im 8. und 7. Jahrhundert, *AA* 1981, 599-642.
526. Πετρόπουλος 1992-1993, 157.
527. Mazarakis Ainian 1997, 205-207, όπου και η άποψη του συγγραφέα για την αρχιτεκτονική μορφή του οικοδομήματος, ιδιαίτερα τον τρόπο στέγασης και την εσωτερική διαίρεση.
528. Ό.π., 134-135. Ωστόσο, η ένταξη του συγκεκριμένου οικοδομήματος στην παραπάνω κατηγορία είναι λίγο επισφαλής, καθώς ακόμη και αν αποδειχθεί η ύπαρξή του δεν υπάρχουν δεδομένα για το χαρακτηρισμό του ως ναού.
529. Ό.π., 138. Οι ενδείξεις για την ύπαρξη περίστασης στο ναό Α΄ περιορίζονται στην ανεύρεση ενός παραλληλόγραμμου λίθινου δόμου στο ανατολικό όριο του νότιου τοίχου του κτιρίου.
530. Ό.π., 156-158 και σημ. 1108, όπου όλη η βιβλιογραφία και οι διαφορετικές προτάσεις της χρονολόγησης. Προτείνει την ανοικοδόμηση τόσο του «κρηπιδώματος» όσο και του ναού στις αρχές της ΠΑ περιόδου (αρχές 7ου αι. π.Χ.).
531. Ό.π., 97, 156, 278, 319 και E.R. Gebhard, The Evolution of a Pan-Hellenic Sanctuary, στο Marinatos - Hägg 1993, 159.
532. Mazarakis Ainian 1997, 182-183 και σημ. 1357-1360. Η ύπαρξη περιστυλίου είναι εντελώς υποθετική και στηρίζεται στην ανεύρεση εννέα ή δέκα κυλινδρικών μαρμάρινων βάσεων, από τις οποίες ορισμένες ενσωματώθηκαν στους τοίχους του δεύτερου Ηραίου.
533. Ό.π., 199-202.
534. Ό.π., 278-279, πρβλ. και A.W. Lawrence, *Greek Architecture*, London 1957, 92-98, όπου συζήτηση για τη δημιουργία και τη λειτουργική σημασία του πτερού στη στέγαση της οροφής. Πρβλ. και το αψιδωτό με ενδείξεις για την ύπαρξη περιστυλίου κτίριο Α στον Ωρωπό που, με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα, ερμηνεύεται ως εργαστήριο (A. Mazarakis Ainian, Oropos in the Early Iron Age, στο M. Bab - B. d'Agostino (επιμ.), *Euboica. L'Eubea e la presenza euboica in Calcidica e in Occidente, Atti del Convegno Internazionale, Napoli, 13-16 novembre 1996*, Napoli 1988, 179-215, ιδ. 194, σχέδ. 10, καθώς και το κτίριο Β στην Ερέτρια που επίσης λειτουργούσε ως εργαστήριο (Π. Θέμελης, Ανασκαφή Ερέτριας, *ΠΑΕ* 1981, 143-146).

και πλούτου, θέτουν το ζήτημα σε νέα βάση. Ίσως, μεταξύ των άλλων, λειτουργικός να ήταν και ο χαρακτήρας της περίστασης στο Άνω Μαζαράκι[535]. Στην προσπάθειά του να δικαιολογήσει το σημείο επιλογής για την κατασκευή του ναού, ο ανασκαφέας σημειώνει την παρουσία ενός φυσικού φαινομένου της περιοχής, το οποίο θα είχε επιδράσει στην επιλογή του χώρου. Πρόκειται για τους ισχυρότατους ανέμους που φυσούν στο διάσελο και έχουν κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει, με την ανέγερση του ναού στον παραπάνω άξονα διευκολύνεται το πέρασμα των ανέμων μέσα από τη στοά[536]. Επομένως, θα ήταν δυνατόν να αναγνωριστεί η τοποθέτηση της περίστασης ως μέσου για την αποφυγή δυσμενών επιπτώσεων από την υπερβολική ταχύτητα των ανέμων στο συγκεκριμένο χώρο. Βέβαια, στην προκειμένη περίπτωση και για την καλύτερη προστασία από το βόρειο άνεμο, θα ήταν λογικότερο η αψίδα να είχε τοποθετηθεί προς το Βορρά. Τότε, όμως, θα δημιουργούνταν αισθητικό πρόβλημα, μια και ο επισκέπτης από το Αίγιο θα αντίκριζε το πίσω μέρος του ναού και όχι την είσοδό του.

Με την ολοκλήρωση της παραπάνω ανασκαφής είναι βέβαιο ότι θα αποσαφηνιστούν τα προβλήματα που αναφέρθηκαν και ιδιαίτερα η αρχιτεκτονική μορφή του κτιρίου, τόσο σημαντική για την ιστορία του περίπτερου αρχαίου ελληνικού ναού. Ωστόσο, με τα μέχρι σήμερα δεδομένα της έρευνας, ο ναός της Αρτέμιδος στο Άνω Μαζαράκι θα πρέπει να τοποθετηθεί ανάμεσα στους πρώτους αψιδωτούς περίπτερους ναούς, είτε είχε μήκος μόλις 14 μ., εάν αποδειχθεί ότι υπήρχε πρώτη φάση, είτε ήταν εκατόμπεδος. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η θέση του συγκεκριμένου ναού μετά τον επαναπροσδιορισμό της αρχιτεκτονικής μορφής και της χρονολόγησης του Μεγάρου Β στον Θέρμο της Αιτωλίας. Όσον αφορά στο Μέγαρο Β, που είχε θεωρηθεί σταθμός στην ιστορία της ελληνικής ναϊκής αρχιτεκτονικής, ιδιαίτερα όταν συνδέθηκε με την ελλειπτική περίσταση, η επανάληψη των ανασκαφών από τον Παπαποστόλου οδήγησε στα παρακάτω συμπεράσματα: πρόκειται για ένα ορθογώνιο κτίριο, στον τύπο του μεγαρόσχημου, με τριμερή διαίρεση χωρίς εσωτερικά στηρίγματα και χωρίς παραστάδες στην πρόσοψη. Η ελλειπτική περίσταση που είχε συνδεθεί με το Μέγαρο Β αποδείχθηκε ότι κατασκευάστηκε μετά την καταστροφή του, αφού όσες από τις πλάκες που ήταν στη θέση τους ερευνήθηκαν στρωματογραφικά, αποδείχθηκε ότι είχαν τοποθετηθεί πάνω σε στρώμα κίτρινου χώματος, το οποίο κάλυψε το κτίριο πιθανότατα στα τέλη του 9ου αι. π.Χ., σύμφωνα με τη ραδιοχρονολόγηση των στοιχείων του. Σε μεταγενέστερη, επομένως, από το Μέγαρο Β εποχή και πριν από την κατασκευή του πρώιμου αρχαϊκού ναού, ανήκουν οι πλάκες της υποθετικής ελλειψοειδούς περίστασης, καθώς και ένα δάπεδο, το οποίο μαρτυρεί έντονη χρήση και δραστηριότητα. Σύμφωνα με τα παραπάνω, το Μέγαρο Β ανήκει στο μεταμυκηναϊκό οικισμό του Θέρμου, ήταν μνημειώδες για την εποχή και τον τόπο και πιθανότατα ήταν κτίριο θρησκευτικό ή κατοικία του τοπικού άρχοντα. Το σπουδαιότερο συμπέρασμα, κατά τον ανασκαφέα, είναι ότι αυτό δεν ανήκει στον πρωτογεωμετρικό πολιτισμό της νοτιότερης Ελλάδας, αλλά στο βορειοδυτικό της Ηπείρου και της δυτικής Μακεδονίας[537]. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η πρόταση του τελευταίου ανασκαφέα της θέσης ότι η ελλειπτική περίσταση πιθανότατα κατά την ΥΓ περίοδο όριζε χώρο λατρείας, ίσως ένα υπαίθριο τέμενος. Ο Μαζαράκης Αινιάν, εξάλλου, έχει προτείνει τη σύνδεση της ελλειπτικής περίστασης με ένα πρώιμο αρχαϊκό αψιδωτό οικοδόμημα, οι τοίχοι του οποίου θα είχαν κατασκευαστεί από φθαρτά υλικά γι' αυτό και δεν διατηρήθηκαν ίχνη του[538]. Παρ' όλα αυτά φαίνεται επισφαλές

535. Το συγκεκριμένο παράδειγμα, δεδομένου ότι δεν έχει ακόμη ανασκαφικά βεβαιωθεί η ακριβής χρονολόγηση της περίστασης στο Άνω Μαζαράκι, δεν είναι δυνατόν να αποτελέσει στοιχείο για γενικεύσεις όσον αφορά στο ζήτημα του τόπου δημιουργίας του πτερού. Εξάλλου, είναι μάλλον ανορθόδοξο το πρώτο πτερό να έχει κατασκευαστεί σε ένα απομακρυσμένο ιερό, ενώ στην Αργολίδα και στην Κορινθία το συγκεκριμένο αρχιτεκτονικό στοιχείο να εμφανιστεί τουλάχιστον μετά από δύο ή τρεις γενεές.

536. Πετρόπουλος 1997, 171. Πρβλ. και M. Petropoulos, The Geometric Temple at Ano Mazaraki (Rakita) in Achaia, στο Greco 2002, 155. Στο ίδιο άρθρο ενδιαφέρουσα είναι η σύνδεση των κλιματολογικών συνθηκών στη θέση με το επίθετο «Αοντία» που είχε δοθεί στη θεά, επίθετο που σημαίνει «αυτή που φυσά».

537. Ι. Παπαποστόλου, *Έργον* 1992, 44-52· *ΠΑΕ* 1992, 120 κ.ε.· *Έργον* 1993, 44-56· *ΠΑΕ* 1993, 73-101· *Έργον* 1994, 43-49· *ΠΑΕ* 1994, 101-116· *Έργον* 1995, 36-42· *ΠΑΕ* 1995, 87-107· *Έργον* 1996, 57-61· 1997, 51-54· 1998, 54-56· 1999, 61-65· 2000, 71-75· 2001, 54-56.

538. Mazarakis Ainian 1997, 134-135.

οποιοδήποτε συμπέρασμα για την ερμηνεία της ελλειπτικής περίστασης, από τη στιγμή που η επαναληπτική ανασκαφή στον Θέρμο βρίσκεται σε εξέλιξη.

Όσο προχωρά η ανασκαφική έρευνα στο Άνω Μαζαράκι τόσο αποδεσμεύεται το συγκεκριμένο οικοδόμημα από τα υπόλοιπα παράλληλά του στο νότιο ελλαδικό χώρο. Όπως δείχθηκε και κατά την περιγραφή του στο Α' Μέρος (Α 2.3), αλλά και κατά τη συζήτηση στο Β' Μέρος, οι ιδιοτυπίες του είναι αρκετές. Η περίπτωση του Μεγάρου Β, με τις τόσες διαφορετικές ερμηνείες που έχουν διατυπωθεί για τη χρονολόγηση και την ερμηνεία του, είναι ενδεικτική και αποτρεπτική της διατύπωσης θέσεων, ιδίως για περιπτώσεις όπου η έρευνα βρίσκεται σε εξέλιξη.

Β 2.3. Πήλινα κυκλικά ομοιώματα σιταποθηκών από το Άνω Μαζαράκι (Εικ. 177)

Τα κυκλικά στην κάτοψη πήλινα ομοιώματα σιταποθηκών από το Άνω Μαζαράκι αντικατοπτρίζουν τη μορφή των αντίστοιχων κτιρίων που θα εξυπηρετούσαν τις αγροτικές ασχολίες των κατοίκων της περιοχής[539]. Το συγκεκριμένο ομοίωμα-ανάθημα, αν και για πρώτη φορά κυκλικά ομοιώματα συναντώνται σε ιερό[540], εναρμονίζεται με τη φύση της λατρευόμενης θεότητας και προσδιορίζει, μεταξύ των άλλων, μια συγκεκριμένη κατηγορία αναθετών που είναι φυσικά αυτή των γεωργών. Σημαντικές, εξάλλου, είναι οι ομοιότητες που παρουσιάζουν τα συγκεκριμένα ομοιώματα με τις σιταποθήκες της Σμύρνης[541], κτίσματα επίσης κυκλικά στην κάτοψη, αλλά ημιυπόγεια. Τα κυκλικά στην κάτοψη οικοδομήματα συναντώνται συχνά στον ελλαδικό χώρο κυρίως κατά την ΥΓ περίοδο και έχει αναγνωριστεί η λειτουργία τους ως αποθηκευτικών χώρων, εργαστηρίων ή ακόμη και ιερών[542].

Τα ομοιώματα των πρώιμων ιστορικών χρόνων προέρχονται από ανασκαφές τάφων ή ιερών (κτερίσματα και αναθήματα) και διακρίνονται σε δύο κατηγορίες. Η πρώτη περιλαμβάνει τα ομοιώματα οικιών ή ναών (ορθογώνια, ωοειδή και αψιδωτά) και η δεύτερη τα ομοιώματα σιταποθηκών ή κυψελών (κυκλικά). Οι θέσεις των πρώιμων ιστορικών χρόνων από τις οποίες έχουν προέλθει πήλινα και λίθινα ομοιώματα, ολόκληρα και σε θραύσματα, είναι: Περαχώρα, Ηραίο Άργους, Ιθάκη, Σάμος, Κνωσός, Αρχάνες, Αθήνα, Φάληρο Αττικής, Σπάρτη και Άνω Μαζαράκι Αχαΐας[543].

Αν και όσον αφορά στα κυκλικά ομοιώματα (κυρίως αυτά που προέρχονται από τους τάφους της Αττικής και το ιερό στο Άνω Μαζαράκι) η ερμηνεία τους ως σιταποθήκες ή κυψέλες είναι γενικά αποδε-

539. Σιταποθήκες δεν έχουν βρεθεί μέχρι στιγμής στην Αχαΐα. Σημαντικές, ωστόσο, είναι οι πληροφορίες που παρέχονται για τη μορφή των συγκεκριμένων κτισμάτων από την ανασκαφή των σιταποθηκών στο Λευκαντί και στη Σμύρνη (ό.π., 119-120).

540. Τα υπόλοιπα γνωστά κυκλικά ομοιώματα προέρχονται από τάφους στην Αθήνα και στην Κρήτη και έχουν ερμηνευθεί ως σιταποθήκες αυτά από την Αθήνα, ενώ σε αυτά από την Κρήτη αναγνωρίζεται ένας χθόνιος λατρευτικός χαρακτήρας (ό.π., 120-121).

541. E. Akurgal, *Alt Smyrna* I, *Wohnschichten und Athena Tempel*, Ankara 1983, 28, πίν. 17a, b. Πετρόπουλος 1987-1988, 88-89, όπου εκτενής συζήτηση.

542. Mazarakis Ainian 1997, 114-124.

543. Βλ. σχετικά H. Payne, *Perachora. The Sanctuaries of Hera Akraia and Limenia* I: *Architecture, Bronzes, Terracottas*, στο T.J. Dunbabin (επιμ.), Oxford 1940, 34-40· J. Salmon, The Heraeum of Perachora and Early Corinth and Megara, *BSA* 67 (1972), 185-187· Γ. Οικονόμου, Ο εκ του Αργείου Ηραίου πήλινος οικίσκος κατά νέαν συμπλήρωσιν, *AE* 1931, 1-53· Robertson - Heurtley 1948, 102· R. Nicholls, Griechische Baukunst in geometrischer Zeit, *Gnomon* 44 (1972), 703-704· για τα ομοιώματα από τη Σάμο, T. Schattner, *Griechische Hausmodelle*, Berlin 1990, 76-77· R.W. Hutchinson, The Khaniale Tekke Tombs, *BSA* 49 (1954), 220-224· C. Mavriyannaki, Modellini fittili di construzioni circolari della Creta minoica, *SMEA* 15 (1972), 161-170· R. Hägg, The Cretan Hut-Models, *OpAth* 18 (1990), 95-107· R. Merserau, Cretan Cylindrical Models, *AJA* 97 (1993), 1-47· Σ. Αλεξίου, Πήλινο ομοίωμα «ναΐσκου» συλλογής Γιαμαλάκη, *AE* 1950, 445· R. Nicholls, στο *Auckland Classical Essays Presented to E.M. Blaiklock*, 1970, 194, σημ. 16· E.L. Smithson, The Tomb of a Rich Athenian Lady ca. 850 BC, *Hesperia* 37 (1968), 92-97· για το παράδειγμα από το ναό της Ορθίας Αρτέμιδος στη Σπάρτη, R.W.V. Catling, A Fragment of an Archaic Temple Model from Artemis Orthia, Sparta, *BSA* 89 (1994), 269-275· Πετρόπουλος 1987-1988, 88-90· E. Μαντζουλίνου, Μέλισσα Πότνια, *AAA* XII (1979), 72-89· J.M. Padgett, στο M.K. Langdon (επιμ.), *From Pasture to Polis*, Columbia - London 1993, 72 κ.ε., σχέδ. 14.

κτή, δεν συμβαίνει το ίδιο με τα ορθογώνια και τα αψιδωτά ομοιώματα που έχουν βρεθεί σε ιερά. Τα ζητήματα που έχουν απασχολήσει την έρευνα είναι το εάν τα τελευταία αντιπροσωπεύουν τις οικίες των αναθετών ή τους ίδιους τους ναούς στους οποίους έχουν ανατεθεί. Τέλος, και για τις δύο κατηγορίες ομοιωμάτων έχει τεθεί το ερώτημα εάν αυτά αντικατοπτρίζουν τύπους ή ακόμη και στοιχεία της σύγχρονης αρχιτεκτονικής[544].

Σχετικά με το πρώτο ερώτημα θα μπορούσαν να γίνουν οι παρακάτω παρατηρήσεις: λαμβάνοντας υπόψη 1) ότι δεν είναι δυνατή κάποια ασφαλής διάκριση ανάμεσα στους αρχιτεκτονικούς τύπους οικιών και ναών πριν από τα τέλη της ΥΓ περιόδου, 2) το γεωγραφικό περιορισμό των πήλινων αυτών ομοιωμάτων και 3) το γεγονός ότι τα ιερά στα οποία βρέθηκαν τα ομοιώματα ήταν συνήθως αφιερωμένα στην Ήρα, προστάτιδα του οίκου[545], πολύ εύλογο θα ήταν το συμπέρασμα ότι τα ομοιώματα αυτά αντιπροσώπευαν οικίες και όχι ιερά οικοδομήματα. Ωστόσο, διαφορετικές είναι οι προτάσεις που έχουν διατυπωθεί για την κάθε περίπτωση. Έτσι, για τα ομοιώματα από την Περαχώρα η αρχική ερμηνεία τους ως απομίμηση του ίδιου του ναού ενισχύεται σύμφωνα με τον Μαζαράκη Αινιάνα από το επιχείρημα ότι όλα είναι αψιδωτά στην κάτοψη, όπως και ο ναός[546]. Η ταύτιση από τον Fagerström των ομοιωμάτων στην Περαχώρα με σπίτια και η ερμηνεία της συγκεκριμένης ανάθεσης ως πράξης των αποίκων πριν το πρώτο τους ταξίδι έχει θεωρηθεί αδύναμη λόγω της πρώιμης χρονολόγησης των ομοιωμάτων και του γεγονότος ότι αυτή δεν συνεχίστηκε κατά την κύρια περίοδο του αποικισμού[547]. Τα ομοιώματα από το Άργος, την Ιθάκη και τη Σάμο ερμηνεύονται πιθανότερα ως οικίες παρά ως ναοί. Επιχείρημα υπέρ της τελευταίας άποψης θεωρείται και το γεγονός ότι στη Σάμο έχει βρεθεί σχετικά μεγάλη ποικιλία κατόψεων (αψιδωτά, ωοειδή, ορθογώνια)[548].

Όσον αφορά στο παράδειγμα από τον τάφο στο Κανιάλη Τεκκέ στην Κνωσό, πιθανότερο θεωρείται ότι αναπαριστά οικία, λόγω των χαρακτηριστικών του[549]. Αντίθετα, η παρουσία της μινωικής θεάς με υψωμένα τα χέρια στο πήλινο ομοίωμα της συλλογής Γιαμαλάκη από τις Αρχάνες οδηγεί στην αναγνώριση του λατρευτικού του χαρακτήρα[550]. Τα κυκλικά ομοιώματα από την Κρήτη φαίνεται ότι αποτελούν ξεχωριστή κατηγορία και έχουν περισσότερο θρησκευτική, πιθανότατα χθόνια, και συμβολική σημασία[551].

Είναι γεγονός ότι τα αναθήματα στα ιερά σχετίζονται με τη φύση της λατρευόμενης θεότητας, αλλά αντιπροσωπεύουν και τους ίδιους τους αναθέτες (την κοινωνική τους θέση και τις ασχολίες τους). Από την άλλη, τα ομοιώματα οικίσκων των πρώιμων ιστορικών χρόνων πιθανότατα σχετίζονταν ιδιαίτερα με τη λατρεία της Ήρας, δεδομένου ότι η πλειονότητα αυτών έχει βρεθεί, όπως ήδη αναφέρθηκε, στα ιερά της θεάς στη Σάμο, στην Περαχώρα και στο Άργος. Με βάση τα παραπάνω, ως επικρατέστερη αποδεικνύεται η ταύτισή τους με τις ιδιωτικές οικίες των αναθετών. Η συγκεκριμένη κατηγορία αναθημάτων αποκτά ιδιαίτερα συμβολικό χαρακτήρα, κυρίως λόγω της ιδιότητας της Ήρας ως προστάτιδος του οίκου[552].

544. Coldstream 1977, 303-321. A. Lawrence, *Greek Architecture*, στο R.A. Tomlinson (επιμ.), Harmondsworth 1983, 90. S.D. Markman, *Building Models and the Architecture of the Geometric Period*, 1951. Schattner, ό.π. (υποσημ. 543). J. Schweitzer, *Greek Geometric Art*, London 1971, 220-221. Mazarakis Ainian 1997, 120-121, όπου και συμπληρωματική βιβλιογραφία. Επίσης, Barletta 2001, 40-46.

545. Εξαίρεση αποτελεί το ιερό στο Άνω Μαζαράκι, στο οποίο λατρευόταν η Άρτεμις, ωστόσο τα πήλινα ομοιώματα σιταποθηκών εναρμονίζονται απόλυτα, όπως έχει αναφερθεί ήδη, με τον αγροτικό χαρακτήρα, ανάμεσα στους άλλους, της θεότητας. Θραύσματα τεσσάρων τουλάχιστον ομοιωμάτων προέρχονται από την ανασκαφή του ιερού γεωμετρικών χρόνων στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Κομνηνού στα Νικολέικα Διακοπτού, βλ. Παράρτημα.

546. Mazarakis Ainian 1997, 64.

547. Ό.π., 64.

548. Βλ. Schattner, ό.π. (υποσημ. 543), 40-86.

549. Coldstream 1977, 303-311. Hutchinson, ό.π. (υποσημ. 543), 220 και Mavriyannaki, ό.π. (υποσημ. 543), 170.

550. Βλ. και Schweitzer, ό.π. (υποσημ. 543), 220 και J.N. Coldstream, A Protogeometric Nature Goddess from Knossos, *BICS* 31 (1984), 93-104, ιδ. 100-101.

551. Mazarakis Ainian 1997, 120-121, όπου παρουσίαση και συζήτηση των θεωριών.

552. H. Kyrieleis, Offerings of «the Common Man» in the Heraion at Samos, στο R. Hägg - N. Marinatos - C. Nordquist (επιμ.), *Early Greek Cult Practice. Proceedings of the Fifth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 26-29 June, 1986*, Stockholm 1988, 215-221, ιδ. 217.

Σχετικά με το δεύτερο ερώτημα, όλα τα στοιχεία συνηγορούν υπέρ της διατύπωσης της θέσης ότι τα εν λόγω ομοιώματα αντιπροσωπεύουν μορφές και στοιχεία της αρχιτεκτονικής της περιόδου[553], αν και ορισμένες λεπτομέρειες, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά στη διακόσμηση, υπαγορεύονται από το χαρακτήρα των αντικειμένων.

Β 2.4. Λίθινος βωμός στο Τείχος Δυμαίων (αριθ. θέσης 40)

Αν και δεν είναι δυνατόν να γίνει λεπτομερής ανάλυση, λόγω της έλλειψης στοιχείων, της αρχιτεκτονικής μορφής του λίθινου βωμού δίπλα ακριβώς στην είσοδο της υστεροελλαδικής οχύρωσης του Τείχους Δυμαίων[554], η χρονολόγησή του, από τον ανασκαφέα, στους γεωμετρικούς χρόνους (Α 2.5) το εντάσσει στην κατηγορία των ορθογώνιων βωμών των πρώιμων ιστορικών χρόνων[555]. Η αναφορά, επίσης από τον ανασκαφέα, ότι η λατρεία υπήρχε ήδη από τη μυκηναϊκή εποχή και η θέση του βωμού δίπλα στην πύλη της υστεροελλαδικής οχύρωσης είναι δύο στοιχεία ιδιαίτερης σημασίας. Το πρώτο στοιχείο θα ήταν δυνατόν να οδηγήσει στο συμπέρασμα της συνέχισης της λατρείας στη συγκεκριμένη θέση, εάν ο βωμός χρονολογούνταν στην ΠΡΓ περίοδο. Παρόλο που δεν έχει ανασκαφικά τεκμηριωθεί άμεση συνέχεια της λατρείας[556] με τις μέχρι σήμερα γνωστές αναφορές, ο βωμός των γεωμετρικών χρόνων πιθανότατα ιδρύθηκε σε μια θέση λατρείας της μυκηναϊκής περιόδου[557].

553. Πρβλ. τα μικρά τριγωνικά ανοίγματα που θεωρείται ότι υπήρχαν στα σπίτια του οικισμού της Ζαγοράς στην Άνδρο (Α. Καμπίτογλου, *Αρχαιολογικό Μουσείο Άνδρου*, Αθήνα 1981, 20, εικ. 8) με τα τριγωνικά παράθυρα στον πήλινο αναθηματικό οικίσκο του Ηραίου του Άργους.
554. Το υλικό από το Τείχος Δυμαίων παραμένει αδημοσίευτο. Ήδη βρίσκεται σε εξέλιξη το έργο: «Προστασία, ανάπλαση και ανάδειξη της προϊστορικής ακρόπολης του τείχους Δυμαίων ενταγμένο στο ΤΔΠΕΑΕ». Τα αποτελέσματα της έρευνας είναι βέβαιο ότι θα διαλευκάνουν ζητήματα όπως ο χαρακτήρας και η σημασία της συγκεκριμένης θέσης.
555. Για τους βωμούς των πρώιμων ιστορικών χρόνων, βλ. D. Rupp, Reflections on the Development of Altars in the Eighth Century B.C., στο R. Hägg (επιμ.), *The Greek Renaissance of the Eighth Century B.C.: Tradition and Innovation. Proceedings of the Second International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 1-5 June, 1981*, Stockholm 1983, 101-107, καθώς και Mazarakis Ainian 1997, 279.
556. Ορισμένα από τα σημαντικότερα ιερά των πρώιμων ιστορικών χρόνων που πιθανότατα συνεχίζουν την παράδοση κάποιας μυκηναϊκής λατρείας είναι το ιερό του Απόλλωνα στο Αμυκλαίο της Σπάρτης (Κ. Δημακοπούλου, *Το Μυκηναϊκό ιερό στο Αμυκλαίο και η ΥΕ ΙΙΙΓ στην Λακωνία*, Αθήνα 1982), το ιερό της Αθηνάς Προναίας στους Δελφούς (*BCH* 81 (1957), Chroniques, 708-710) με αρκετές, ωστόσο, επιφυλάξεις, και το δωμάτιο XI στην Κέα που χρησιμοποιήθηκε ως ιερό τους τρεις τελευταίους αιώνες της μυκηναϊκής εποχής και διασώθηκε επιδιορθωμένο στους πρωτογεωμετρικούς και γεωμετρικούς χρόνους (J.L. Caskey, Excavations in Keos, 1960-61, *Hesperia* 35 (1962), 278-281. J.L. Caskey, Excavations in Keos, 1964-1965, *Hesperia* 35 (1966), 367-371). Όσον αφορά στο μυκηναϊκό κτίριο που έχει ανασκαφεί κάτω από το αρχαϊκό Τελεστήριο της Ελευσίνας, οι γνώμες διίστανται για το αν είχε καταστραφεί ή παρέμεινε σε χρήση έως τους γεωμετρικούς χρόνους (Ν. Κουρουνιώτης, Αι τελευταίαι ανασκαφαί της Ελευσίνος. Ανασκαφή εν τω Τελεστηρίω, *ΑΔ* 13 (1930-1931), Παράρτημα, 17-30, ιδ. 20-24 και σημ. 1 της σ. 24. Mazarakis Ainian 1997, 149 και σημ. 1031-1038, όπου όλη η σχετική βιβλιογραφία). Συνέχιση της λατρείας από τους μυκηναϊκούς χρόνους έχει ανασκαφικά βεβαιωθεί και στο ιερό του Διονύσου στα Ύρια της Νάξου (Β. Λαμπρινουδάκης, Έξι χρόνια ανασκαφικής έρευνας στα Ύρια της Νάξου, *ΑΕ* 1992, 201-216. Σημαντώνη-Μπουρνιά, ό.π. (υποσημ. 521), 113). Στο Καλαπόδι, κάτω από τους δύο πρώιμους αρχαϊκούς ναούς ερευνήθηκαν ίχνη οικοδομημάτων από την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο έως το 700 π.Χ. περίπου, με αποτέλεσμα να θεωρείται πλέον βέβαιη στη συγκεκριμένη θέση η συνέχιση της λατρείας από την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο (R. Felsch, Mykenischer Kult im Heiligtum bei Kalapodhi, στο R. Hägg - N. Marinatos (επιμ.), *Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the First International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 12-13 May 1980*, Stocholm 1981, 81-90. Mazarakis Ainian 1997, 137). Από τα κρητικά ιερά, σε αυτό του Ερμή και της Αφροδίτης στην Κάτω Σύμη Βιάνου έχει επίσης βεβαιωθεί ανασκαφικά συνέχιση της λατρείας (Mazarakis Ainian 1997, 222, όπου και όλη η βιβλιογραφία).
557. Είναι κοινή κατά τους μυκηναϊκούς χρόνους η συνήθεια ίδρυσης «ιερών» δίπλα στα τείχη και κατά κύριο λόγο στην κεντρική πύλη των ακροπόλεων. Ως παραδείγματα θα μπορούσαν να αναφερθούν το θρησκευτικό κέντρο των Μυκηνών δίπλα στην πύλη των Λεό-

Η ύπαρξη του βωμού των γεωμετρικών, σύμφωνα με τον ανασκαφέα, χρόνων δίπλα στην κύρια είσοδο της υστεροελλαδικής οχύρωσης θα μπορούσε να ενταχθεί, αν και τα δεδομένα για το συγκεκριμένο βωμό χρήζουν περαιτέρω ανασκαφικής τεκμηρίωσης, στη συνήθεια ίδρυσης βωμών ή ιερών δίπλα στις πύλες τειχών κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους. Ως παραδείγματα θα μπορούσαν να σημειωθούν το πρώτο ιερό της Αθηνάς στη Σμύρνη[558] και ίσως η αναφερόμενη, σύμφωνα με τον Naumann, λατρεία της Αθηνάς στην περιοχή της κεντρικής πύλης της κάτω ακρόπολης της Τίρυνθας[559]. Εξάλλου, δίπλα στο νότιο πύργο της οχύρωσης της Τροίας VI ήλθε στο φως ένα μικρό ιερό που χρονολογήθηκε στην πρωτοκορινθιακή περίοδο, σύμφωνα με την εισηγμένη κεραμική, καθώς και χαρακτηριστική κεραμική της Τροίας VII[560]. Φιλολογικές μαρτυρίες αναφέρουν την ύπαρξη του τάφου μιας νέας γυναίκας, της Πολυκρίτης, κοντά στην πύλη του τείχους της πόλης της Νάξου, που σύμφωνα με την παράδοση είχε σώσει το νησί κατά την εισβολή των Μιλησίων. Στη διάρκεια ανασκαφικής έρευνας στα λείψανα της μυκηναϊκής οχύρωσης στη Μητρόπολη της Νάξου, βρέθηκαν ταφικοί περίβολοι που χρονολογήθηκαν στην ΠΡΓ περίοδο[561]. Στην ΥΓ περίοδο, τέλος, χρονολογούνται τρεις αποθέσεις αγγείων στα τείχη της Ασίνης, που συνδέονται, σύμφωνα με την Wells, με κάποια τελετή ή τελετές κατά την ανοικοδόμηση των τειχών[562]. Στην τελευταία περίπτωση θα πρέπει να ενταχθεί και η πυρά θυσίας Α δίπλα στην είσοδο του υστερογεωμετρικού περιβόλου στο Τελεστήριο της Ελευσίνας, ο οποίος περιέβαλλε τα οικοδομήματα Β/Β1-3[563]. Αν η ίδρυση του ιερού της Αθηνάς στη Σμύρνη, δίπλα στην είσοδο της οχύρωσης, έχει συνδεθεί με την επίθεση των Ιώνων στην πόλη και οι αποθέσεις στην Ασίνη έχουν συμβολικό χαρακτήρα για την ανοικοδόμηση των τειχών, με τα μέχρι στιγμής δεδομένα για το λίθινο βωμό στο Τείχος Δυμαίων, θα ήταν παρακινδυνευμένο να διατυπωθεί κάποια θεωρία για την ερμηνεία του. Ωστόσο, είναι αρκετά πιθανόν το φαινόμενο της ίδρυσης ιερών και βωμών δίπλα στα τείχη, τόσο κατά τη μυκηναϊκή περίοδο όσο και κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους, να αντικατοπτρίζει την αναφερόμενη από τον Όμηρο ιερότητα των τειχών, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται από τον Μαζαράκη Αινιάνα[564].

ντων (Γ.Ε. Μυλωνάς, *Το θρησκευτικόν κέντρον των Μυκηνών*, Αθήνα 1972), τα επάλληλα ναόσχημα κτίρια στην κάτω ακρόπολη της Τίρυνθας (K. Kilian, Zeugnisse mykenischer Kultausübung in Tiryns, στο R. Hägg - N. Marinatos (επιμ.), *Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the First International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 12-13 May 1980*, Stockholm 1981, 49-58), το μικρό ιερό σε κόγχη στην είσοδο της μυκηναϊκής οχύρωσης στην ακρόπολη των Αθηνών (Σ. Ιακωβίδης, *Η Μυκηναϊκή ακρόπολις των Μυκηνών*, Αθήνα 1962) και, τέλος, το λατρευτικό κτίριο στη Φυλακωπή της Μήλου (C. Renfrew, *The Archaeology of Cult: The Sanctuary at Phylakopi*, *BSA* Suppl. 18, 1985).

558. Mazarakis Ainian 1997, 203-205, 333. J.M. Cook - R.V. Nicholls, *Old Smyrna Excavations: The Temples of Athena*, *BSA* Suppl. 30, 1998, 47-58 με αναφορά στα οικοδομικά λείψανα του τέλους της ΥΓ περιόδου και 59-72 για τον «Ναό Ι» που χρονολογήθηκε στα 690-630 π.Χ.
559. A. Foley, *The Argolid 800-600 B.C.: an Archaeological Survey*, SIMA 80, Göteborg 1988, 146-147.
560. C.W. Blegen, Excavations at Troy, 1936, *AJA* 41 (1937), 17-51, σχέδ. 23-24.
561. V.K. Lambrinoudakis, Veneration of Ancestors in Geometric Naxos, στο R. Hägg (επιμ.), *Early Greek Cult Practice. Proceedings of the Fifth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 26-29 June 1986*, Stockholm 1988, 235-246.
562. B. Wells, Early Greek Building Sacrifices, στο Hägg (επιμ.), *Early Greek Cult Practice*, ό.π., 259-266.
563. Mazarakis Ainian 1997, 148-149 και σημ. 1030, καθώς και σ. 347. Επίσης, πρβλ. Κ. Κόκκου-Βυριδή, *Πρώιμες πυρές θυσιών στο Τελεστήριο της Ελευσίνας* (αδημοσίευτη διδ. διατριβή), Αθήνα 1991, ιδ. 84-90, 142-149, 158-184, 211-235, 236-241, 242-294, 347-390, 488-495.
564. Α. Μαζαράκης Αινιάν, *Όμηρος και αρχαιολογία*, Αθήνα 2000, 115-117.

Β 3. ΕΘΙΜΑ ΤΑΦΗΣ

Β 3.1. Είδη τάφων

Κατά τη διάρκεια των πρώιμων ιστορικών χρόνων, στην Αχαΐα οι νεκροί θάβονταν σε ταφικούς πίθους και κτιστούς κιβωτιόσχημους τάφους.

Ταφικοί πίθοι

Πρόκειται για το πιο διαδεδομένο είδος τάφου. Η εμφάνισή του από την ΠΡΓ έως και τα τέλη της ΥΓ-αρχές της ΠΑ περιόδου επιτρέπει να θεωρηθούν οι ταφικοί πίθοι βασικό πολιτισμικό στοιχείο κατά τη διάρκεια της παραπάνω χρονικής περιόδου.

Η παρουσία τους στη μεταμυκηναϊκή Αχαΐα και στην Πελοπόννησο γενικότερα έχει συνδεθεί με το μεγάλο θέμα της εισβολής των νέων φύλων από το Βορρά. Ειδικότερα για την Αχαΐα, σύμφωνα με τον Schachermeyr, η πρώτη εμφάνιση των πίθων συνοδεύεται και με την παράλληλη εμφάνιση των κανθάρων, οι οποίοι εδώ δεν έχουν προβαθμίδες, ενώ αντίθετα στην Αιτωλία, από την οποία εισήχθησαν μαζί με τους πίθους, κατάγονται από τους χειροποίητους μεσοελλαδικούς[565]. Ο παραπάνω ισχυρισμός, τουλάχιστον όσον αφορά στο θέμα των κανθάρων, αποδεικνύεται αδύναμος, εάν ληφθούν υπόψη δύο στοιχεία:

1) Ο κάνθαρος της ΠΡΓ περιόδου της Αιτωλίας κατάγεται από τους μυκηναϊκούς κρατηρίσκους των τάφων της Λακκίθρας της Κεφαλονιάς[566], όπως έχει δείξει η Βοκοτοπούλου[567]. Το ίδιο φυσικά θα μπορούσε να ισχύει και για τους αντίστοιχους πρωτογεωμετρικούς κανθάρους της Αχαΐας. Ωστόσο, το σχήμα των μυκηναϊκών κρατηρίσκων της Λακκίθρας βρίσκει παράλληλα στην αντίστοιχη κεραμική παραγωγή της Αχαΐας. Συγκεκριμένα από δύο θέσεις, αυτή του Τείχους Δυμαίων στη δυτική Αχαΐα και αυτή του μυκηναϊκού νεκροταφείου της Βούντενης στην περιοχή των Πατρών, έχει έλθει στο φως ο τύπος του συγκεκριμένου αγγείου. Πρόκειται για τους σκύφους ΑΜΠ 950 και 912, με κάθετες λαβές, που χρονολογούνται στα τέλη της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου, και για δύο κρατηρίσκους της πρώιμης ΙΙΙΓ περιόδου από τη δεύτερη θέση[568]. Στα αγγεία από τη Βούντενη και το Τείχος Δυμαίων συναντώνται τρία από τα βασικά τεχνικά χαρακτηριστικά του συγκεκριμένου σχήματος, το έξω νεύον χείλος, το γωνιώδες περίγραμμα του σώματος και οι κάθετες, από το χείλος στο σώμα του αγγείου, ταινιωτές λαβές.

2) Στη Μεσσηνία, εξάλλου, όπου η παρουσία του ταφικού πίθου είναι αρκετά διαδεδομένη κατά την ίδια περίοδο[569], κυρίαρχα σχήματα αγγείων είναι ο σκύφος και η πρόχους και λιγότερο οι κάνθαροι.

Με βάση τα παραπάνω δεδομένα: 1) η εμφάνιση των κανθάρων κατά την ΠΡΓ περίοδο στην Αχαΐα δεν πρέπει να συνδέεται με την πρώτη εμφάνιση των ταφικών πίθων και 2) άμεσοι πρόγονοι του συγκεκριμένου σχήματος θα πρέπει να θεωρηθούν τα παραδείγματα από το Τείχος Δυμαίων και τη Βούντενη, τα οποία αναμφισβήτητα συνδέονται και με τους μυκηναϊκούς κρατηρίσκους της Λακκίθρας, μαζί με τους οποίους εντάσσονται στο πλαίσιο μιας κοινής κεραμικής παράδοσης[570].

565. Schachermeyr 1980, 251.
566. Μαρινάτος 1932, πίν. 4, αριθ. 1.
567. Βοκοτοπούλου 1969, 90, σημ. 54.
568. Papadopoulos 1979, πίν. 178c. Η πληροφορία για την παρουσία του συγκεκριμένου σχήματος στη Βούντενη οφείλεται στον ανασκαφέα της θέσης, Δρ. Λ. Κολώνα, τον οποίο ευχαριστώ θερμά.
569. Χατζή 1981-1982, ιδ. 344.
570. Σχέσεις και ανταλλαγές πολιτισμικών αγαθών μεταξύ των δύο περιοχών έχουν ανασκαφικά βεβαιωθεί, βλ. Papadopoulos 1979, 131 και 178-179 και Papadopoulos 1995.

Πολλά είναι επίσης τα στοιχεία που μπορούν να αντιπαρατεθούν και στο πρώτο σκέλος του παραπάνω ισχυρισμού, στο ότι η εμφάνιση των πίθων στη μεταμυκηναϊκή Πελοπόννησο και ειδικότερα στην Αχαΐα συνδέεται με την εισβολή νέων φύλων από το Βορρά.

Το έθιμο της ταφής ενηλίκων σε πίθους έχει μακρά παράδοση σε αρκετές περιοχές της Πελοποννήσου (Μεσσηνία, Αργολίδα) κατά την εποχή του Χαλκού[571].

Κατά τη μυκηναϊκή εποχή ενταφιασμός σε πίθο παρατηρείται στον τύμβο Κισσού στη Μεσσηνία[572], στην Αργολίδα[573] και στην Ηλεία στη θέση Μάγειρα[574].

Στη Μεσσηνία το έθιμο ταφής ενηλίκων σε πίθους συνεχίζεται χωρίς διακοπή και κατά την ΠΡΓ περίοδο[575], ενώ επαναλαμβάνεται στα τέλη της ΥΓ περιόδου στην τάφρο L24-111 στα Νιχώρια[576]. Επομένως, τουλάχιστον όσον αφορά στη Μεσσηνία, δεν τίθεται θέμα εξωτερικής προέλευσης των ταφικών πίθων.

Το ίδιο ισχύει και για την Αργολίδα και ιδιαίτερα το Άργος, αφού και εκεί το έθιμο ταφής σε πίθους δεν παύει να εμφανίζεται, παράλληλα με άλλες μορφές τάφων, σε όλη τη διάρκεια των πρώιμων ιστορικών χρόνων[577], με μεγαλύτερη δε συχνότητα από τα τέλη της ΠΡΓ περιόδου[578].

Η παρουσία ταφικών πίθων, αλλά και κιβωτιόσχημων τάφων, κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο στην Ηλεία έχει ερμηνευθεί ως ένδειξη εγκατάστασης προσφύγων από την Αργολίδα ή τη Μεσσηνία μετά τα τέλη της ΥΕ ΙΙΙΒ, αφού στις περιοχές αυτές, όπως αναφέρεται, διατηρήθηκε το έθιμο[579]. Αναφέρεται, επίσης, με ανασκαφικά στοιχεία (συγκέντρωση ΥΕ ΙΙΙΓ θέσεων στην περιοχή γύρω από τη συμβολή Κλαδέου και Αλφειού), η πορεία προσφύγων από τη Μεσσηνία στην Ηλεία, ενώ στις θέσεις προς την πλευρά του Πηνειού αναγνωρίζεται η επέκταση των ίδιων προσφύγων που κατέφυγαν στην Αχαΐα[580]. Η Παρλαμά θεωρεί ότι η εύφορη Ηλεία θα ήταν αφύσικο να μην είχε γίνει πόλος έλξης και για τους φυγάδες από την Αργολίδα, παρόλο που αναγνωρίζει ότι η δύσβατη και ορεινή Αρκαδία θα ήταν εμπόδιο στην πορεία τους. Σημειώνει ότι η ομοιότητα της κεραμικής της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου του τάφου από το Αγραπιδοχώρι με αυτή της Αχαΐας αντικατοπτρίζει διείσδυση φυγάδων και από την Αχαΐα στην Ηλεία[581]. Το παραπάνω θέμα θα πρέπει να εξεταστεί εκτενέστερα με βάση την κεραμική, γιατί είναι πιθανόν η περιοχή του Αγραπιδοχωρίου να εντάσσεται σε μια ενιαία πολιτισμική ενότητα με αντίστοιχες θέσεις από την Αχαΐα. Στην τελευταία περίπτωση η ομοιότητα στην κεραμική παραγωγή δεν είναι απαραίτητο να αντικατοπτρίζει μετακίνηση πληθυσμιακών στοιχείων από τη μία περιοχή στην άλλη[582].

Εξάλλου, ο εντοπισμός και η έρευνα οικισμού και νεκροταφείου της μυκηναϊκής εποχής στο Κεφαλόβρυσο Πορτών της δυτικής Αχαΐας από τον Κολώνα, οδήγησε στην αναγνώριση στενών ομοιοτήτων

571. Πρβλ. O.T. Dickinson, Cist Graves and Chamber Tombs, *BSA* 78 (1983), 55-67, όπου αναφέρονται όλα τα γνωστά παραδείγματα που χρονολογούνται στη ΜΕ εποχή.
572. Σ. Μαρινάτος, Ανασκαφαί εν Πύλω, *ΠΑΕ* 1966, 126-128, εικ. 26. Γ. Κορρές, Ανασκαφαί Πύλου, *ΠΑΕ* 1975, 512.
573. Μυκήνες, A.J.B. Wace, Mycenae. The Cyclopean Terrace Building, *BSA* 25 (1921-1923), 406-407. Άργος και Τίρυνθα, Snodgrass 1971, 183.
574. Παρλαμά 1974, 33. Για το έθιμο ταφής ενηλίκων σε πίθους, βλ. Γ. Χατζή-Σπηλιοπούλου, Ταφικοί πίθοι στην Ηλεία κατά τον 4ον αι. π.Χ. και τους ελληνιστικούς χρόνους, στο Ριζάκης 1991, 351-363, όπου γίνεται ιστορική αναδρομή και αναφέρονται όλα τα παραδείγματα.
575. Θολωτός Νικητόπουλου 6 Καρποφόρας, Χωρέμης 1973, 47-48, εικ. 12, πίν. 175 και *Nichoria* III, 269, πίθοι «Σκοτεινών Αιώνων» I-II στη θέση Λάκκουλες.
576. *Nichoria* III, 260-262.
577. Πρβλ. Hägg 1974, ιδ. 137-138· Hägg 1980· Hägg 1983, 27-28· Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη 1982, 41, όπου η ταφή ενηλίκων σε πίθους χαρακτηρίζεται ως «επιστροφή στα παλαιά έθιμα, καθαρώς μεσοελλαδικά, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται οι κιβωτιόσχημοι τάφοι, η συνεστραμμένη στάση των νεκρών, η χρήση σημάτων και κυρίως η χρήση των τύμβων για ταφές». Η διακοπή της χρήσης των παραπάνω εθίμων, που αναγνωρίζει ότι συμβαίνει τουλάχιστον στο Άργος και σε όλες τις αργολικές περιοχές όπου έχουν βρεθεί τύμβοι, ταυτίζεται από τη συγγραφέα «με την δυναστειακή αλλαγή που έφερε στην εξουσία τους Ατρείδες με επακόλουθο την αποπομπή της παλαιάς ελληνικής-αργειακής-μυκηναϊκής αριστοκρατίας, που ξαναγυρίζει στους πρώτους Πρωτογεωμετρικούς χρόνους, με την αποκατάσταση στην εξουσία και πάλι των Ηρακλειδών ηγεμόνων». Ταυτίζει Δωριείς με Αργείους με την έννοια των προατρείδιων Μυκηναίων.
578. Hägg 1983, 27-31, όπου προσπάθεια να αναγνωριστεί κοινωνική διαφοροποίηση με βάση τα είδη των τάφων.
579. Παρλαμά 1974, 33-34.
580. Ό.π., 54.
581. Ό.π., 58.
582. Βλ. σχετικά σελ. 300-304.

όσον αφορά στην κεραμική παραγωγή της θέσης με αυτήν των μυκηναϊκών θέσεων της Πατραϊκής και ιδιαίτερα του νεκροταφείου της Βούντενης[583].

Για το θέμα των σχέσεων της Αργολίδας με την Ηλεία και την Αχαΐα ενδιαφέροντα και άκρως διαφωτιστικά είναι όσα αναφέρονται στο άρθρο του Kilian[584]. Με δεδομένα τα στοιχεία που έφεραν στο φως οι νέες ανασκαφές στην Τίρυνθα καταλήγει: «Επειδή η αρχαιολογική εικόνα της Αργολίδας δεν εμφανίζει καμμία πολιτιστική διακοπή, καμμία μείωση του πληθυσμού, ενώ απ' την άλλη μεριά στην Αχαΐα/Ήλιδα δεν εμφανίζεται καμμία τυπική Αργολική κεραμεική παραγωγή ή αύξηση του πληθυσμού, δηλαδή ένας νέος συνοικισμός, εκεί θα πρέπη να διαγράψωμε από τις ιστορικές μας αντιλήψεις την μετακίνηση πληθυσμού από την Αργολίδα στην Αχαΐα/Ήλιδα». Και παραθέτει τη μελέτη του Παπαδόπουλου που έδειξε ότι στην οικιστική δραστηριότητα της Αχαΐας δεν υπάρχουν διαφορές ανάμεσα στην ΥΕ IIIB και IIIΓ εποχή. Αντίθετα, αναγνωρίζει επίδραση της βορειοδυτικής Πελοποννήσου στην Αργολίδα κατά τα τέλη της μυκηναϊκής εποχής[585]. Ωστόσο, όπως δείχνουν τα τελευταία πορίσματα των ανασκαφών, κάποια μετακίνηση Αργείων Αχαιών προς την Αχαΐα κατά τα τέλη της IIIB δεν είναι απίθανη[586] αν και φαίνεται ότι είχε το χαρακτήρα ειρηνικής διείσδυσης, χωρίς μεγάλης έκτασης επιδράσεις.

Με βάση τα παραπάνω στοιχεία, τόσο η περιοχή της Αργολίδας όσο και, με ακόμη μεγαλύτερες πιθανότητες, αυτή της Μεσσηνίας όπου, όπως σημειώθηκε παραπάνω, η παράδοση του συγκεκριμένου ταφικού εθίμου είναι μακρά και αδιάκοπη, μπορούν να θεωρηθούν ως κοιτίδες προέλευσης του εθίμου της ταφής σε πίθους στην Ηλεία/Αχαΐα.

Επιπλέον, η ύπαρξη μιας μυκηναϊκής κοινής στη βορειοδυτική Πελοπόννησο και τα νησιά Κεφαλονιά και Ζάκυνθο[587] θα πρέπει να θεωρηθεί ως ένδειξη ότι το έθιμο ταφής ενηλίκων σε πίθους δεν είναι παρά αναβίωση γνωστού από παλαιότερα στην Αχαΐα ταφικού εθίμου. Ενισχυτικό της παραπάνω άποψης θα μπορούσε να θεωρηθεί το παράδειγμα μεσοελλαδικού τύμβου με ταφές σε πίθους από την περιοχή των Φαρών[588]. Θα πρέπει, επίσης, να σημειωθεί η πληροφορία που αναφέρεται σε άρθρο της Vermeule: «at least one Achaian tomb contained a giant pithos like those found used for burial in the Messenian tombs excavated by Marinatos»[589].

Βεβαιωμένη, ωστόσο, είναι η παρουσία πρώιμων μυκηναϊκών ταφών σε πίθους που ερευνήθηκαν στη σωστική ανασκαφή του οικοπέδου της οδού Πολυχρονιάδη 8 στο Αίγιο[590].

Εξάλλου, η «κοινή» που αναγνωρίζεται στην περιοχή κατά τη μυκηναϊκή εποχή φαίνεται να συνεχίζεται καθ' όλη τη διάρκεια των πρώιμων ιστορικών χρόνων, σύμφωνα με τον Coulson[591], ο οποίος έχει δείξει την ομοιότητα που παρατηρείται στην κεραμική παραγωγή σε ολόκληρη τη βορειοδυτική Πελοπόννησο και στην Ιθάκη και στην Αιτωλία κατά τη διάρκεια των παραπάνω χρόνων, θέμα το οποίο θα συζητηθεί στη σχετική ενότητα.

Κιβωτιόσχημοι τάφοι

Εκτός από τον ενταφιασμό σε ταφικούς πίθους, που ασφαλώς αποτελεί τον κανόνα, δεν λείπουν οι κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι, με αρκετές μάλιστα και ενδιαφέρουσες ιδιαιτερότητες, σημαντικότερη εκ των οποίων είναι η παρουσία τους αποκλειστικά, μέχρι στιγμής τουλάχιστον, στην περιοχή των Φαρών (Χαλανδρίτσα, Καταρράκτης και Πλατανόβρυση).

583. Λ. Κολώνας, Μυκηναϊκές εγκαταστάσεις στην ορεινή Δυμαία χώρα, στο Ριζάκης 2000, 93-98. Βλ. επίσης I. Moschos, Western Achaea during the LHIIIC Period. Approaching the Latest Excavation Evidence, στο Greco 2002, 15-40, ιδ. 20.
584. Kilian 1981-1982, 154-159.
585. Ό.π., 158.
586. Πρβλ. Πετρόπουλος, ό.π. (υποσημ. 478), 65-92 και Papazoglou 1994, 200.
587. Βλ. Papadopoulos 1995, 201-208.
588. Ζαφειρόπουλος 1952, 398.
589. Vermeule 1960, 4, πίν. 5, σχέδ. 33.
590. Η παραπάνω πληροφορία οφείλεται στην ανασκαφέα Λ. Παπάζογλου, την οποία ευχαριστώ θερμά.
591. Coulson 1986, 71-78. Coulson 1988, 71, 73.

Ήδη έχουν παρουσιαστεί αναλυτικά οι πέντε θέσεις κτιστών κιβωτιόσχημων τάφων. Ωστόσο, μια συνοπτική αναφορά και κατηγοριοποίηση των τριών από αυτούς (για τους οποίους υπάρχουν και τα ανασκαφικά δεδομένα) κρίνεται απαραίτητη σε αυτό το σημείο.

α) Στις θέσεις αριθ. 27-28 της περιοχής του Καταρράκτη «οι πλευρές των τάφων ήταν χτισμένες με αδρά επεξεργασμένους πλακοειδείς λίθους, ενώ η μία από τις στενές πλευρές σχηματιζόταν από κατακόρυφα τοποθετημένη πλάκα, η οποία ήταν λαξευμένη μέσα στο φυσικό βράχο. Οι τάφοι καλύπτονταν από μεγάλες πλάκες ακανονίστου σχήματος».

β) Ο τάφος της θέσης αριθ. 28 στον Καταρράκτη καλυπτόταν από μεγάλους λίθους, τους οποίους συγκρατούσε τοξοειδές ανάλημμα από αργούς λίθους κατά το κυκλώπειο σύστημα. Ο συγκεκριμένος τάφος συγκρίνεται με τους κιβωτιόσχημους τάφους τύπου V της Βίτσας[592]. Αψιδωτός στο σχήμα λιθοσωρός κάλυπτε έναν υστερογεωμετρικό ταφικό πίθο και στα Νιχώρια της Μεσσηνίας[593].

γ) Στη θέση Σκόρος της Χαλανδρίτσας (αριθ. θέσης 25) οι τάφοι ήταν χτισμένοι με «ξερολιθιά» και η μία από τις δύο στενές πλευρές κατέληγε σε αψίδα. Καλύπτονταν από δύο τύμβους.

Η εμφάνιση των κιβωτιόσχημων τάφων, όπως και των ταφικών πίθων, στη μεταμυκηναϊκή Πελοπόννησο είχε κατά το παρελθόν συνδεθεί με την εισβολή φυλετικών ομάδων εκτός της μυκηναϊκής σφαίρας για να αναθεωρηθεί αργότερα, αφού το συγκεκριμένο είδος τάφου δεν έπαψε να χρησιμοποιείται καθ' όλη τη διάρκεια της εποχής του Χαλκού[594]. Ο Καλλιγάς θεωρεί ότι η συνήθεια ταφής σε ατομικούς κιβωτιόσχημους τάφους πιθανότατα δημιουργήθηκε κατά την εποχή των περιπλανήσεων (μέσα 11ου αι. π.Χ.), όταν δεν υπήρχε τόπος μόνιμης κατοικίας της οικογένειας[595].

Ειδικότερα για την Αχαΐα δεν είναι δυνατόν να ισχύει η θεωρία της από Βορρά προέλευσης των κιβωτιόσχημων τάφων, αφού το συγκεκριμένο έθιμο ταφής είναι γνωστό τουλάχιστον από δύο θέσεις της ύστερης εποχής του Χαλκού, μέχρι στιγμής[596]. Σε αυτό θα μπορούσε να προστεθεί και η συνήθεια ταφής σε λάκκους στο εσωτερικό των μυκηναϊκών θαλαμωτών τάφων, μια συνήθεια που παρατηρείται τόσο στην Αχαΐα όσο και στην Κεφαλονιά, στη Μεσσηνία και στην Ήλιδα[597] και αναμφισβήτητα δηλώνει διάθεση προς τις ατομικές ταφές.

Αρκετά είναι επίσης τα στοιχεία που επιτρέπουν να αναγνωριστούν ομοιότητες με άλλες περιοχές της Πελοποννήσου. Συγκεκριμένα, οι κιβωτιόσχημοι τάφοι, χτισμένοι με ξερολιθιά, με τη μία στενή τους πλευρά να καταλήγει σε αψίδα, στη θέση Σκόρος της Χαλανδρίτσας (αριθ. θέσης 25), βρίσκουν παράλληλα στους αντίστοιχους πρωτογεωμετρικούς στην Καρποφόρα Μεσσηνίας και σε έναν επίσης πρωτογεωμετρικό στη θέση Σταμνά Αιτωλοακαρνανίας[598]. Στη Μεσσηνία, μάλιστα, ο συγκεκριμένος τύπος τάφου φαίνεται αρκετά διαδεδομένος αυτή την περίοδο, μαζί με τους ταφικούς πίθους[599].

Με την ίδια περιοχή αλλά και με την Αργολίδα συνδέεται η Αχαΐα και ως προς την παρουσία των τύμβων που κάλυπταν τους κιβωτιόσχημους τάφους της θέσης Σκόρος Χαλανδρίτσας (αριθ. θέσης 25) και τους ταφικούς πίθους στη θέση Σεντούκα στα Άνω Σουδενέικα (αριθ. θέσης 36α).

592. Βοκοτοπούλου 1986, 330.

593. *Nichoria* III, 260.

594. Πρβλ. Δακορώνια 1987, 63-66, όπου παρουσιάζονται όλες οι θεωρίες σχετικά με το θέμα και γίνεται εκτενής συζήτηση.

595. Καλλιγάς 1987, 19.

596. Κιβωτιόσχημοι Θέας τέλη ΜΕ-αρχές ΥΕ Ι, Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1999, ΥΕ IIIA-Β (θέση Σκούρα), Παπαδόπουλος 1979, 59. Κιβωτιόσχημοι τάφοι που καλύπτονταν από τύμβο και χρονολογούνται στη ΜΕ εποχή έχουν επίσης ερευνηθεί στο Κεφαλόβρυσο Πορτών. Στη συγκεκριμένη θέση το μεσοελλαδικό νεκροταφείο χρησιμοποιήθηκε χωρίς διακοπή και στη μυκηναϊκή εποχή, βλ. Κολώνας, ό.π. (υποσημ. 502).

597. Papadopoulos 1995, 202-203, σχέδ. 2.

598. Χωρέμης 1973, 70-74, εικ. 26-27. Γ. Χριστακοπούλου, Πρωτογεωμετρικός τάφος στη Σταμνά Μεσολογγίου, στο Ν. Σταμπολίδης (επιμ.), *Πρακτικά του Συμποσίου «Καύσεις στην εποχή του Χαλκού και στην πρώιμη εποχή του Σιδήρου», Ρόδος, 29-4 έως 2-5 1999*, Αθήνα 2001, 155-166.

599. Πρβλ. και *Nichoria* III, 266-270, όπου οι κιβωτιόσχημοι τάφοι από τη θέση Λάκκουλες χρονολογούνται στη δεύτερη φάση των «Σκοτεινών Αιώνων» (975-850 π.Χ.). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τάφος αριθ. 4, η είσοδος του οποίου κλείνεται από δύο πίθους, *Nichoria* III, 268, σχέδ. 4-3.

Το θέμα των τύμβων έχει απασχολήσει την έρευνα[600]. Η παρουσία τους στην Αχαΐα των πρώιμων ιστορικών χρόνων δεν ξενίζει, αφού πρόκειται για έθιμο ταφής γνωστό στην περιοχή ήδη από τη ΜΕ περίοδο. Αποτελεί δε ένα από τα κοινά στοιχεία των ταφικών εθίμων της δυτικής Ελλάδας κατά τη μυκηναϊκή εποχή[601]. Το ενδιαφέρον στοιχείο που θα πρέπει να σημειωθεί είναι η ιδιαίτερη εμφάνισή του στην περιοχή των Φαρών, και ιδιαίτερα στη Χαλανδρίτσα και τον Καταρράκτη, περιοχή όπου κυρίαρχος τρόπος ταφής είναι αυτός σε κιβωτιόσχημο τάφο και οι θέσεις των νεκροταφείων χρονολογούνται στην ΥΓ περίοδο.

Δεδομένου ότι σε όλη την υπόλοιπη Αχαΐα κυριαρχούν οι ταφικοί πίθοι από την ΠΡΓ έως και τα τέλη της ΥΓ περιόδου και απουσιάζουν χαρακτηριστικά οι κιβωτιόσχημοι τάφοι (αν και δεν ήταν άγνωστοι κατά το παρελθόν) και ότι ο συγκεκριμένος τύπος τάφου κυριαρχεί στην περιοχή των Φαρών, είναι πολύ πιθανόν να αντικατοπτρίζεται μέσω αυτών η παρουσία μιας κοιτίδας εγκατάστασης με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά στην περιοχή.

Οι ταφές

Όπως ήδη αναφέρθηκε στην παρουσίαση των ανασκαφικών δεδομένων, ελάχιστα είναι τα στοιχεία που προκύπτουν για τη στάση του νεκρού, τη διάταξη των κτερισμάτων, το πλήθος των ταφών, το φύλο και την ηλικία. Ακόμη και για όσες από τις περιπτώσεις υπάρχουν στοιχεία, αυτά είναι τόσο ετερόκλητα που δεν επιτρέπουν την κατηγοριοποίησή τους και την εξαγωγή γενικών συμπερασμάτων[602].

Β 3.2. Είδος ταφών

Κυρίαρχο και μοναδικό είδος ταφής στην Αχαΐα των πρωτογεωμετρικών και γεωμετρικών χρόνων είναι ο ενταφιασμός. Σε καμία περίπτωση δεν παρατηρήθηκε, τουλάχιστον μέχρι στιγμής, καύση, παρόλο που το έθιμο αυτό δεν είναι άγνωστο στη μυκηναϊκή Αχαΐα[603]. Εξαίρεση αποτελεί το πολύ πρόσφατο εύρημα στο Τρεχλό Καλαβρύτων (αριθ. θέσης 19), όπου ο ταφικός πίθος 3 είχε χρησιμοποιηθεί για «δευτερογενή ταφή υπολειμμάτων καύσης», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο ανασκαφέας. Παρ' όλα αυτά, τα κτερίσματα του συγκεκριμένου ταφικού πίθου – θραύσματα χειροποίητου χυτρόσχημου αγγείου – δεν βοηθούν στην ακριβή χρονολόγηση του ευρήματος. Το έθιμο της καύσης των νεκρών στη μεταμυκηναϊκή Ελλάδα έχει εκτενώς εξεταστεί από την Woolfitt[604]. Εξετάζοντας τις θέσεις των νεκροταφείων, παρατηρεί ότι κατά την πρώιμη εποχή του Σιδήρου το έθιμο της καύσης επιχωριάζει στη βορειοανατολική Ελλάδα, ενώ στην Πελοπόννησο και στη δυτική ηπειρωτική χώρα κυριαρχεί ο ενταφιασμός. Στην Κρήτη, στις Κυκλάδες και στα Δωδεκάνησα σημειώνει την ταυτόχρονη παρουσία και των δύο τρόπων ταφής, και μάλιστα σε συνδυασμό με μυκηναϊκά στοιχεία, όπως είναι η χρήση θαλαμωτών τάφων. Χαρακτηρίζει τον ενταφιασμό ως ένδειξη συνέχισης της μυκηναϊκής παράδοσης στην Πελοπόννησο και τον αντιδιαστέλλει από την υιοθέτηση της καύσης στην ανατολική και βόρεια Ελλάδα[605].

Εξετάζοντας το θέμα της προέλευσης του εθίμου της καύσης[606], σημειώνει ότι οι περισσότεροι ερευνητές αποδίδουν την εμφάνιση του συγκεκριμένου τρόπου ταφής στις επαφές με την Ανατολή, μέσω των εμπορικών συναλλαγών, και ενισχυτικό στοιχείο αυτού του συμπεράσματος θεωρεί ότι οι περιοχές

600. Πρβλ. Δακορώνια 1987, 48-60, όπου λεπτομερής βιβλιογραφική αναφορά και παρουσίαση του θέματος.
601. Papadopoulos 1995, 205.
602. Κατά συνέπεια δεν είναι δυνατή και η χρησιμοποίηση μεθόδων ομαδοποίησης, όπως είναι η «formal and cluster analysis», βλ. J.A. Tainter, Social Inference and Mortuary Practices: An Experiment in Numerical Classification, *World Archaeology* 7 (1975), 1-15.
603. Πρβλ. Πετρόπουλος, ό.π. (υποσημ. 478), σ. 4 στα Σπαλιαρέικα Λουσικών, τάφος Ν Κλάους, Θ. Παπαδόπουλος, *Έργον* 1992, 26 και στο νεκροταφείο της Καλλιθέας Πατρών, Θ. Παπαδόπουλος, *ΠΑΕ* 1980, 108, εικ. 93α, βλ. και Papazoglou 1994, 186.
604. Woolfitt 1992.
605. Ό.π., 117-119.
606. Ό.π., 120.

της Ελλάδας που υιοθέτησαν την καύση κατά την πρώιμη εποχή του Σιδήρου βρίσκονται στην ανατολική ηπειρωτική χώρα (Λευκαντί, Αθήνα, Περατή). Στη συνέχεια, όμως, αναρωτιέται γιατί η καύση δεν υιοθετήθηκε και από άλλες περιοχές της ανατολικής Ελλάδας, αναφέροντας χαρακτηριστικά την ανατολική Πελοπόννησο. Θέλοντας να δώσει απάντηση στον τελευταίο προβληματισμό, σημειώνει την πιθανότητα οι άνθρωποι που υιοθέτησαν την καύση να ήταν διαφορετικής εθνικής προέλευσης από αυτούς που συνέχισαν να χρησιμοποιούν τον ενταφιασμό. Τον παραπάνω ισχυρισμό έχει αποκρούσει ο καθηγητής Θέμελης σε σχετικό άρθρο του[607], στο οποίο σημειώνει χαρακτηριστικά: «Όσον αφορά στα ταφικά έθιμα δεν μπορούμε να δεχτούμε εθνική διαφοροποίηση (διάκριση μεταξύ ιωνικού και δωρικού στοιχείου). Απόδειξη αυτού αποτελεί η δωρική Πελοπόννησος, όπου επικρατεί ο ενταφιασμός, και η δωρική Θήρα, όπου επικρατεί η καύση». Ούτε όμως και η Woolfitt δέχεται ότι η υιοθέτηση του εθίμου της καύσης αντικατοπτρίζει εθνική διαφοροποίηση και εξετάζει την περίπτωση σύνδεσης της καύσης με τις θρησκευτικές αντιλήψεις της εποχής χωρίς όμως να βρίσκει ικανοποιητική εξήγηση[608].

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η προσπάθεια ερμηνείας του είδους των ταφών της πρώιμης εποχής του Σιδήρου και η σύνδεσή τους με την κοινωνία. Η Woolfitt σημειώνει τη δυσκολία που αντιμετωπίζουν οι ερευνητές να καταλήξουν σε συμπεράσματα για τα ταφικά έθιμα από τα λείψανα των ταφών και ακόμη περισσότερο να ερμηνεύσουν τη σχέση ανάμεσα στα ταφικά έθιμα και την κοινωνία[609]. Συνεχίζοντας, παραθέτει και σχολιάζει τα έργα των Morris[610] και Whitley[611] που αφορούν στην ερμηνεία των ταφών της εποχής του Σιδήρου, με ιδιαίτερη έμφαση στην Αττική, οι οποίοι βλέπουν στα έθιμα ταφής της περιόδου να αντικατοπτρίζονται οι αλλαγές στις κοινωνικές δομές. Ιδιαίτερα ο Morris[612] θεωρεί ότι το έθιμο της καύσης περιορίζεται αυστηρά στους «αγαθούς» της αθηναϊκής κοινωνίας. Η τελευταία θεωρία φαίνεται ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα σε σύγκριση με τις απόψεις δύο ακόμη επιστημόνων. Ο Καλλιγάς[613] θεωρεί ότι η συνήθεια της καύσης του νεκρού και της συλλογής της τέφρας του σε τεφροδόχο αγγείο γεννήθηκε την εποχή των περιπλανήσεων (11ος αι. π.Χ.), επειδή όμως ήταν πολύ δαπανηρή διαδικασία, όπως αναφέρει, φαίνεται ότι χρησιμοποιούνταν μόνο για τον αρχηγό του «οίκου», την κοινωνική δομή που θεωρεί ότι χαρακτηρίζει την πρώιμη εποχή του Σιδήρου στην Ελλάδα. Ο Θέμελης[614], από την άλλη, θεωρεί τον ενταφιασμό ως τρόπο ταφής των ευγενών ηγεμόνων της κοινότητας στο Λευκαντί, χαρακτηρίζοντάς τον ως «παλαιό έθιμο της ηρωικής εποχής». Συνδέει δε την αύξηση των παραδειγμάτων του ενταφιασμού στις αρχές της ΥΓ περιόδου με τη συγγραφή του Ομηρικού έπους της Ιλιάδος που δηλώνει, σύμφωνα με τη γνώμη του ίδιου ερευνητή, αναβίωση του ηρωικού παρελθόντος, όπως και ο ενταφιασμός.

Η άποψη του Καλλιγά σχετίζεται με τη θεωρία του Snodgrass[615], ο οποίος έχει προτείνει το μοντέλο της «pastoral society» για την κοινωνία της πρώιμης εποχής του Σιδήρου στην Ελλάδα. Η Woolfitt θεωρεί ότι το παραπάνω μοντέλο κοινωνίας με χαρακτηριστικό την κινητικότητα ευνοούσε τη συνήθεια της καύσης, αφού όπως αναφέρει: «With cremation, however, the funeral rite could take place away from the cemetery, the remains could be collected from the pyre and later carried to the main site and the cemetery for proper burial in the grave»[616].

Η προσπάθεια ερμηνείας του εθίμου της καύσης των νεκρών κατά τη διάρκεια των πρώιμων ιστορικών χρόνων στην Ελλάδα έχει προκαλέσει τη διατύπωση πολλών θεωριών, οι περισσότερες από τις οποίες αντικρούονται μεταξύ τους. Εκτός βέβαια από τις διάφορες προσπάθειες να αναγνωριστούν κοινωνικές ή εθνικές διαφοροποιήσεις, υπάρχει και η άποψη ότι η ταυτόχρονη χρήση καύσης και ενταφιασμού στο ίδιο νεκροταφείο αποτελεί θέμα προσωπικής προτίμησης[617].

607. Π. Θέμελης, Περί του εθίμου της καύσης των νεκρών εις την Ελλάδα, *ΑΑΑ* VI (1973), 356-366.
608. Woolfitt 1992.
609. Ό.π., 124.
610. Morris 1987.
611. Whitley 1991.
612. Morris 1987, 105 κ.ε., 171 κ.ε., σημ. 47, 54, 94-95.
613. Καλλιγάς 1987, 18-19.
614. Θέμελης, ό.π. (υποσημ. 607), 359.
615. Snodgrass 1987, 193.
616. Woolfitt 1992, 130.
617. J. Boardman - D. Kurtz, *Greek Burial Customs*, London 1971, 37.

Σύμφωνα με τις παραπάνω απόψεις, η απουσία του εθίμου της καύσης των νεκρών στην Αχαΐα, είναι δυνατόν να οδηγήσει στις εξής παρατηρήσεις:

α) Αν γίνει αποδεκτό ότι η χρήση της καύσης είναι αποτέλεσμα των επαφών του ελληνικού κόσμου με την Ανατολή, θα πρέπει να θεωρηθεί ότι οι κάτοικοι της Αχαΐας δεν ήλθαν ποτέ σε επαφή με αυτή την περιοχή, συμπέρασμα το οποίο είναι εντελώς λανθασμένο, αφού σχέσεις, άμεσες ή έμμεσες της Αχαΐας με την Ανατολή, την Κύπρο και την Κρήτη μαρτυρούνται από την ΥΕ ΙΙΙ έως και την ΥΓ περίοδο[618], και, επίσης, η καύση δεν είναι φαινόμενο άγνωστο στη μυκηναϊκή Αχαΐα, όπως ήδη έχει αναφερθεί.

β) Αν πάλι ισχύει ότι η υιοθέτηση του εθίμου της καύσης δηλώνει κοινωνική διαφοροποίηση, τότε θα πρέπει να συμπεράνει κανείς τη μη ύπαρξη κοινωνικής διαφοροποίησης για την Αχαΐα των πρώιμων ιστορικών χρόνων.

γ) Το να απορριφθεί εκ προοιμίου ο χαρακτηρισμός της κοινωνίας της Αχαΐας των πρώιμων ιστορικών χρόνων ως κτηνοτροφικής-νομαδικής, επειδή δεν χρησιμοποίησαν ουδέποτε την καύση, είναι κάτι που τα ίδια τα δεδομένα θα απορρίψουν στη συνέχεια.

δ) Πιθανότερη εμφανίζεται η άποψη ότι ο ενταφιασμός αντικατοπτρίζει συνέχιση της μυκηναϊκής παράδοσης σε όλη την Πελοπόννησο.

Η απουσία του εθίμου της καύσης από την Αχαΐα των πρώιμων ιστορικών χρόνων, με βάση τα μέχρι σήμερα δεδομένα της έρευνας, υπογραμμίζει τη διαφοροποίησή της από τις υπόλοιπες περιοχές της Πελοποννήσου και δηλώνει την ιδιαιτερότητά της στο σημείο αυτό, ιδιαιτερότητα που προκύπτει από το συνδυασμό συγκεκριμένων κοινωνικοπολιτικών συνθηκών ή προσωπικών επιλογών. Ίσως η περίπτωση της Αχαΐας ενισχύει την άποψη ότι μερικές φορές τα ταφικά έθιμα αντικατοπτρίζουν λιγότερο ή περισσότερο τις προσωπικές επιλογές και επιθυμίες των μελών μιας κοινωνίας.

Β 3.3. Πλήθος ταφών - Στάση νεκρού

Στην Αχαΐα των πρώιμων ιστορικών χρόνων, με βάση τα μέχρι σήμερα αποσπασματικά στοιχεία, οι ταφές ήταν ατομικές. Εξαίρεση αποτελούν: α) ο ταφικός πίθος 2 της θέσης 10γ (Αίγιο) που περιείχε μία γυναικεία και μία παιδική ταφή, β) δύο ακόμη ταφικοί πίθοι της ίδιας θέσης όπου η αναφορά ύπαρξης συσσωρευμένων οστών αφήνει ανοικτό το ενδεχόμενο ύπαρξης περισσοτέρων της μίας ταφών και γ) ο κιβωτιόσχημος τάφος της Πλατανόβρυσης (αριθ. θέσης 32) που περιείχε δύο νεκρούς.

Μια τάση ομαδοποίησης των ταφών παρατηρείται στην περίπτωση των τύμβων του τέλους της ΥΓ περιόδου που περιέχουν κιβωτιόσχημους τάφους, στην περιοχή των Φαρών (αριθ. θέσης 25), καθώς και στην περίπτωση του θολωτού τάφου στον Μικρό Ποντιά (αριθ. θέσης 22) που περιείχε τρεις ταφικούς πίθους με ενταφιασμούς, αλλά και στην περίπτωση των Άνω Σουδενέικων (αριθ. θέσης 36α), όπου οι ταφικοί πίθοι του τέλους της ΥΓ περιόδου που ήλθαν στο φως καλύπτονταν από τύμβο.

Το φαινόμενο ενοποίησης ατομικών ταφών που παρατηρείται στην Αχαΐα κατά τη διάρκεια της ΥΓ περιόδου, βρίσκει παράλληλα στη γειτονική περιοχή της Αργολίδας[619], αλλά και σε άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου κατά την ίδια περίοδο[620]. Όπως ήδη έχει παρατηρήσει ο Snodgrass[621], η συγκεκριμένη συνήθεια συνδυάζεται με τη γενικότερη αντίληψη ότι κατά τον 8ο αι. π.Χ. επικρατεί μια τάση επιστροφής στο «ηρωικό παρελθόν», που εκφράζεται με την επιθυμία να συνδεθούν με τους ηρωικούς προγόνους και η καταλληλότερη πρακτική για να επιτευχθεί η παραπάνω επιθυμία είναι ο επαναπροσδιορισμός του ταφικού χώρου της οικογένειας. Ο ίδιος επισημαίνει την πιθανότητα σύνδεσης της παραπάνω συνήθειας με ένα κοινωνικό φαινόμενο, τη δημιουργία της φρατρίας, που χρονολογείται ακριβώς σε αυτούς τους χρόνους.

618. Papadopoulos 1979, 180. Πετρόπουλος, ό.π. (υποσημ. 586), 79. Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1993, 209.

619. Hägg 1983, 29-31.

620. Snodgrass 1971, 194-196.

621. Ό.π., 195-196.

Όσον αφορά στη στάση του νεκρού, τα στοιχεία είναι ετερόκλητα. Έτσι, στους ταφικούς πίθους οι νεκροί βρίσκονται κατά κανόνα τοποθετημένοι με το κεφάλι προς το στόμιο του πίθου και ύπτιοι, ενώ δεν λείπουν και οι περιπτώσεις (αριθ. θέσεων 10γ-δ στο Αίγιο και 19 ταφικός πίθος 6 στο Τρεχλό Καλαβρύτων) που τοποθετήθηκαν στο δεξί πλευρό και με τα πόδια λυγισμένα. Από τις ταφές στους κιβωτιόσχημους τάφους, στοιχεία υπάρχουν μόνο για δύο περιπτώσεις: την ταφή στον τάφο Β της θέσης αριθ. 27 στον Καταρράκτη, όπου τα λιγοστά λείψανα έδειξαν ότι ο νεκρός είχε τοποθετηθεί με το κεφάλι προς τα δυτικά, και την ταφή της θέσης αριθ. 28 επίσης στον Καταρράκτη, όπου τα οστά που βρέθηκαν έδειξαν ότι ο νεκρός είχε ταφεί με το κεφάλι προς τα ανατολικά, στοιχεία ωστόσο ετερόκλητα και προβληματικά.

Β 3.4. Είδος και διάταξη κτερισμάτων (Πίνακες 2-3)

Τα είδη των κτερισμάτων που συνόδευαν τις ταφές έχουν ήδη αναφερθεί. Μια πρώτη παρατήρηση της κατανομής αυτών κατά ταφές σε κάθε γεωγραφική ενότητα δίνει τα παρακάτω σημαντικά στοιχεία:

1) Οι ταφές στους ταφικούς πίθους της βορειοανατολικής Αχαΐας (σημερινές επαρχίες Πατρών και Αιγιάλειας) είναι πλούσιες, εκτός από πήλινα, και σε χάλκινα αγγεία, καθώς και σε χάλκινα και σιδερένια κοσμήματα και όπλα.

2) Οι ταφές στους κιβωτιόσχημους τάφους αλλά και στους έξι ταφικούς πίθους της δυτικής και κεντρικής Αχαΐας είναι συγκριτικά φτωχότερες, αφού σε δύο μόνον περιπτώσεις, εκτός από την κεραμική βρέθηκαν και χάλκινα κοσμήματα, ενώ μόνο σε μία ένα μικρό σιδερένιο μαχαίρι. Απουσιάζουν δε τα χάλκινα αγγεία.

3) Μόνο στη μία από τις πέντε θέσεις ταφικών πίθων της επαρχίας Καλαβρύτων (αρχαία Αρκαδία) ο νεκρός είχε κτεριστεί με σιδερένια όπλα.

Β 3.5. Φύλο

Τρεις ανδρικές ταφές, και μάλιστα πολεμιστών, καθώς και τέσσερις πιθανότατα γυναικείες έχουν αναγνωριστεί στα ταφικά σύνολα της Αχαΐας των πρώιμων ιστορικών χρόνων. Η ομοιότητα ορισμένων από τα κτερίσματα σε πέντε ακόμη θέσεις στο Αίγιο, στον Καταρράκτη και στην Πλατανόβρυση (αριθ. θέσεων 10α, 10γ, 10ε, 27 και 32), που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως γυναικείες, με την ανδρική ταφή του ταφικού πίθου 3 στο Δρέπανο (αριθ. θέσης 7β), δεν επιτρέπει την αναγνώριση με ακρίβεια του φύλου του νεκρού.

Τα όπλα και τα εργαλεία, από τη μια, και τα κοσμήματα, σε συνδυασμό με χρηστική κεραμική, από την άλλη, έχουν θεωρηθεί αντιπροσωπευτικά κτερίσματα ανδρικών και γυναικείων ταφών αντίστοιχα[622]. Εάν τα όπλα μπορούν να θεωρηθούν ασφαλές στοιχείο για την ταύτιση του φύλου του νεκρού, και αυτό όχι πάντα[623], τα κοσμήματα είναι βέβαιο ότι συνοδεύουν ταφές και των δύο φύλων, όπως φαίνεται και από τα παραδείγματα ορισμένων από τους τάφους της Αχαΐας, στο Αίγιο, στον Καταρράκτη, στην Πλατανόβρυση και στο Δρέπανο (αριθ. θέσεων 10α, 10γ, 10ε, 24, 28 και ταφικός πίθος 3 της θέσης 7β). Δεν λείπουν, βέβαια, και οι περιπτώσεις νεκροταφείων, από όπου απουσιάζουν τα χαρακτηριστικά ευρήματα που θα μπορούσαν να αποδοθούν στο ένα ή στο άλλο φύλο[624].

622. Πρβλ. Popham *et al.* 1979-1980, 205-206 και Cavanagh 1977, 365.

623. Πρβλ. Boardman - Kurtz, ό.π. (υποσημ. 617), 63, όπου διαπιστώθηκε η παρουσία μικρών εγχειριδίων και μαχαιριών σε γυναικείους τάφους. Επίσης, Βοκοτοπούλου 1986, 337, όπου μαχαίρια εντοπίστηκαν σε τέσσερις γυναικείους γεωμετρικούς τάφους του νεκροταφείου της Βίτσας.

624. Δακορώνια 1987, 76-77.

Μια πρόσφατη σχετικά μελέτη που αφορά στο θέμα των κτερισμάτων ως ενδεικτικών του φύλου του νεκρού είναι αυτή της Strömberg[625], με αναφορά στα αθηναϊκά νεκροταφεία της πρώιμης εποχής του Σιδήρου. Το ενδιαφέρον ερώτημα που θέτει, αφού κατορθώνει να προσδιορίσει ορισμένα «sex-indicating items», όπως τα χαρακτηρίζει (ο έλεγχος της ορθότητας ή όχι των οποίων είναι εκτός των στόχων της παρούσας μελέτης) είναι: «what was the main thing to emphasize with the help of the grave gifts - sex or social position? and in case of position: that of the individual or that of a family?»[626]. Καταλήγει δε ότι το φύλο δεν ήταν αυτό που επιθυμούσαν να προσδιορίσουν μέσω των κτερισμάτων, αλλά περισσότερο ο βαθμός του πλούτου των διαφόρων οικογενειών[627]. Μια ενδιαφέρουσα ερμηνεία των ταφών πολεμιστών του τέλους της εποχής του Χαλκού και της πρώιμης εποχής του Σιδήρου δίνεται από τον Whitley, ο οποίος υποστηρίζει ότι με τα κτερίσματα στις ταφές πολεμιστών προσπαθούσαν να δείξουν τις επιθυμίες και τα ιδανικά της κοινωνίας. Και φυσικά μέσα από τη μελέτη του συγκεκριμένου τύπου ταφής, στις δύο προαναφερθείσες περιόδους, προσπαθεί να δείξει την κοινωνική και πολιτιστική διαφοροποίηση που τις χαρακτηρίζει[628]. Η παραπάνω παρατήρηση δεν θα μπορούσε να έχει, κατά τη γνώμη μας, καθολική εφαρμογή. Η ισχύς της προϋποθέτει την ύπαρξη μιας ισχυρά στρωματογραφημένης κοινωνίας και η αναγνώριση κοινωνιών τέτοιου είδους στον ελλαδικό χώρο των πρώιμων ιστορικών χρόνων είναι εγχείρημα δύσκολο, αν και έχει επιχειρηθεί, για τα τέλη της περιόδου, όπως για παράδειγμα για την κοινωνία του Άργους του τέλους της ΥΓ περιόδου[629] ή και αυτή της Αττικής[630], χωρίς να λείψει η αρνητική κριτική[631].

Τα έστω και αποσπασματικά σωζόμενα παραδείγματα των ταφών της Αχαΐας έδειξαν ότι οι γενικεύσεις σχετικά με το χαρακτηρισμό των κτερισμάτων ως ενδεικτικών ανδρικών ή γυναικείων ταφών θα πρέπει να αποφεύγονται, τουλάχιστον όσον αφορά στη συγκεκριμένη περιοχή. Όπως ήδη έχει σημειωθεί, η διερεύνηση του φύλου με βάση τα ταφικά ευρήματα προϋποθέτει τη μελέτη όλων των λειψάνων ενός νεκροταφείου και εν συνεχεία τη συσχέτιση των κτερισμάτων με την ηλικία και το φύλο των νεκρών[632].

Β 3.6. Προσφορές υστερογεωμετρικών χρόνων σε μυκηναϊκούς τάφους («ηρωολατρεία» ή «λατρεία τάφων»;)

Η πολυπλοκότητα του εν λόγω θέματος αντικατοπτρίζεται άριστα στην πυκνότητα και στην ποικιλομορφία των θεωριών που έχουν διατυπωθεί για την ερμηνεία του[633].

625. Strömberg 1993.
626. Ό.π.,107.
627. Ό.π., 109.
628. J. Whitley, Objects with Attitude: Biographical Facts and Fallacies in the Study of Late Bronze and Early Iron Age Warrior Graves, *CAJ* 12.2 (2002), 217-232.
629. Hägg 1983, 27-31.
630. Morris 1987, σημ. 47.
631. Πρβλ. το άρθρο του J.K. Papadopoulos, To Kill a Cemetery: The Athenian Kerameikos and the Early Iron Age in the Aegean *JMA* 6/2 (1993), 175-206, όπου κάνει κριτική στον I. Morris (1987), καθώς και την πρόσφατη μελέτη της M. Xagorari, *Untersuchungen zu frühgriechischen Grabsitten*, Mainz 1996, όπου μελετώντας τα κτερίσματα ειδωλίων ζώων σε ταφές της Αττικής της Γ περιόδου κατέληξε στο συμπέρασμα ότι υπάρχουν ορισμένες μόνον πλούσιες ταφές στο β΄ μισό του 8ου αι. π.Χ. στην Αττική, στοιχείο που, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, έρχεται σε αντίθεση με την άποψη των I. Morris και J. Whitley, που αφορά στην ισονομία των Αθηναίων στην ΥΓ περίοδο. Το γεγονός δε ότι από την ΠΡΓ έως την ΥΓ περίοδο οι πλούσιες ταφές παιδιών είναι ευδιάκριτες αντικρούει την άποψη των παραπάνω ιστορικών ότι οι ταφές των παιδιών ήταν αρχικά δυσδιάκριτες.
632. Δ. Κοκκινίδου - Μ. Νικολαΐδου, *Η αρχαιολογική και η κοινωνική ταυτότητα του φύλου, Προσεγγίσεις στην Αιγαιακή Προϊστορία*, Θεσσαλονίκη 1993, 30-31.
633. Antonaccio 1993, 46-70. Antonaccio 1995. C. Antonaccio, Temples, Tombs and the Early Argive Heraeum, *Hesperia* 61 (1992), 85-106. N. Coldstream, Hero Cults in the Age of Homer, *JHS* 96 (1976), 8-17. Coldstream 1977, 341-357. J.M. Cook, Mycenae 1939-52 III. The Agamemnoneion, *BSA* 48 (1953), 30-68. Snodgrass 1980, 37-40. A. Snodgrass, Les origines du culte des héros dans la Grèce antique, στο G. Gnoli - J.P. Vernant (επιμ.), *La mort, les morts dans les sociétés anciennes*, Paris 1982. Snodgrass 1987, 160-164. Snodgrass 1988. Polignac 1984, 127-151. I. Morris, Tomb Cult and the «Greek Renaissance»: The Past in the Present in the 8th Century BC, *Antiquity* 62 (1988), 750-761. R. Hägg, Gifts to the Heroes

Δύο είναι οι βασικοί άξονες στους οποίους κινούνται οι παραπάνω θεωρίες: ο ιδεολογικός και ο κοινωνικοπολιτικός. Εκφραστές του πρώτου είναι οι Coldstream και Cook, οι οποίοι ερμηνεύουν το φαινόμενο της ηρωολατρείας ως αποτέλεσμα της διάδοσης του έπους, αν και ο πρώτος προσθέτει σε αυτό και μια πολιτική πτυχή, θεωρώντας ότι οι φορείς αυτών των πράξεων ήταν οι «Δωριείς», τους οποίους βλέπει ως: «rulers who may have been making a deliberate attempt to enhance their control over a subject population by annexing the central figures of Mycenaean saga as their own local heroes»[634]. Διαφορετική είναι η άποψη του Snodgrass[635], που δίνει στο συγκεκριμένο ζήτημα μια κοινωνικοπολιτική διάσταση, από την οποία χαρακτηρίζονται τόσο οι απόψεις του Bérard όσο και του De Polignac. Ειδικότερα οι δύο τελευταίοι εντάσσουν το παραπάνω φαινόμενο στην πορεία της δημιουργίας της «πόλης» και ο De Polignac το παραλληλίζει με την ίδρυση των «περιαστικών» ιερών ως μέσων με τα οποία η «πόλη» προσδιορίζει τα όριά της[636]. Ο Snodgrass θεωρεί τις προσφορές στους μυκηναϊκούς τάφους ως προσπάθεια προσδιορισμού των ορίων μιας κοινότητας, που αποτελείται από ελεύθερους γεωργούς πρόσφατα εγκατεστημένους στην παραπάνω περιοχή, οι οποίοι ζητούν με αυτήν τους την πράξη να συνδεθούν με τη γη στην οποία πρόσφατα είχαν μετακινηθεί και σχεδίαζαν να εκμεταλλευθούν[637]. Ο ίδιος, σε μια πρόσφατη θεώρηση του θέματος, έδειξε ότι οι πράξεις «ηρωολατρείας» ή «λατρείας των τάφων» στα τέλη της ΥΓ περιόδου έχουν τοπικό χαρακτήρα και με βάση αυτόν θα πρέπει να ερμηνεύονται[638]. Όπως έχει σημειωθεί και σε άλλο σημείο αυτής της εργασίας, η ορθότερη και λιγότερο παρακινδυνευμένη αντιμετώπιση των εκάστοτε θεμάτων που προκύπτουν κατά την προσπάθεια ανασύστασης και ερμηνείας του παρελθόντος μιας περιοχής (ιδιαίτερα δε όταν το χρονικό πλαίσιο που επιχειρείται το παραπάνω είναι αυτό των πρώιμων ιστορικών χρόνων, περίοδος που χαρακτηρίζεται από ποικίλες τοπικές ιδιομορφίες) είναι η εξέτασή τους σε συνδυασμό με τα δεδομένα των αρχαιολογικών καταλοίπων όλων των ειδών και η αποφυγή ερμηνείας αυτών με βάση γενικότερα συμπεράσματα[639].

Στο γενικότερο πλαίσιο της κοινωνικοπολιτικής ερμηνείας του φαινομένου εντάσσονται οι απόψεις των Whitley[640] και Morris[641]. Ο Whitley, εξετάζοντας τα δεδομένα για την Αττική, αφού παρατηρεί τη συχνότητα του φαινομένου στην ύπαιθρο και σε θέσεις αρκετά σημαντικές στη μυκηναϊκή εποχή, το ερμηνεύει ως προσπάθεια των παλαιών αριστοκρατών να εδραιώσουν τη θέση και την αυτονομία τους. Ο Morris, από την άλλη, αναγνωρίζει σε αυτή την πρακτική τον ανταγωνισμό των ιδεολογιών στον 8ο αι. π.Χ., ανάμεσα στα «παλιά αριστοκρατικά συστήματα των «Σκοτεινών Χρόνων» και την εκκολαπτόμενη «πόλη».

in Geometric and Archaic Greece, στο T. Linders - G. Nordquist (επιμ.), *Gifts to the Gods*, *Boreas* 15, Uppsala 1987, 93-99. J. Whitley, Early States and Hero Cults: A Reappraisal, *JHS* 108 (1988), 173-182. Whitley 1991, 41-42, 59-60. C. Bérard, Récuperer la mort du prince: héroïsation et formation de la cité, στο G. Gnoli - J.P. Vernant (επιμ.), *La mort, les morts, dans les sociétés anciennes*, Paris 1982, 89-105. Γ.Σ. Κορρές, Η προβληματική διά την μεταγενεστέραν χρήσιν των μυκηναϊκών ταφών Μεσσηνίας, *Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, Αθήνα 1981/1982, τ. Β΄, 363-450. Mazarakis Ainian 1997, 349 κ.ε.

634. Coldstream 1977, 347.
635. Snodgrass 1988. Snodgrass, ό.π. (υποσημ. 633), 23 (όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία).
636. Ό.π. (υποσημ. 633). Polignac 1984, 127-151.
637. Snodgrass 1980, 37-40.
638. Snodgrass 1988.
639. Το παραπάνω βρίσκει την καλύτερη έκφρασή του στο εξής: «We must also allow for similar actions (meaning tomb cults and reuse of tombs) having different functions in different contexts since communication between communities from one region to another might produce apparent uniformity of practice without uniformity of meaning», βλ. ό.π. (υποσημ. 633), Snodgrass 1988, 62. Θα πρέπει, ωστόσο, να αναφερθεί και η κριτική του Malkin (I. Malkin, Territorial Domination and the Greek Sanctuary, στο P. Hellström - B. Alroth (επιμ.), *Religion and Power in the Ancient Greek World. Proceedings of the Uppsala Symposium 1993*, Uppsala 1996, 75-81 και I. Malkin, Land Ownership, Territorial Possession, Hero Cults, and Scholarly Theory, στο *Nomodeiktes. Greek Studies in Honor of Martin Ostwald*, Ann Arbor 1993, 225-234) για τις θέσεις του Snodgrass, όσον αφορά στη σημασία του όρου «land», καθώς και στη σύγχυση των όρων της λατρείας του τάφου και της λατρείας των ηρώων.
640. Ό.π. (υποσημ. 633) και Whitley 1991, 60.
641. Morris 1987.

Η Antonaccio προτείνει τη σύνδεση της ηρωολατρείας με τον αποικισμό και το ρόλο του οικιστή ως αρχηγέτη[642]. Ιδιαίτερη έμφαση στη λατρεία των οικιστών δίνεται και από τον Malkin. Διακρίνει στην ηρωοποίηση των οικιστών των αποικιών μια ενέργεια με καθαρά πολιτική σημασία που προσδίδει στο συγκεκριμένο φαινόμενο ευρεία σημασία και σκοπιμότητα στο πλαίσιο του αρχαϊκού ελληνισμού. Ο Malkin υποστηρίζει το εξής: «Perhaps the heroization of founders in colonies influenced the mother cities to search for their own eponymous founders, around whom the communal identity and beginnings of the polis could be focused in heroic-historical terms»[643].

Στην Αχαΐα, και ιδιαίτερα στην περίπτωση της Χαλανδρίτσας (αριθ. θέσης 24) στην περιοχή των Φαρών, η πρόταση ερμηνείας του φαινομένου προσφοράς υστερογεωμετρικών αγγείων στους μυκηναϊκούς τάφους από τον Snodgrass βρίσκει την καλύτερη έκφρασή της. Στην εξέταση του είδους των τάφων και ταφικών εθίμων παρατηρήθηκε ότι στην περιοχή αυτή θα ήταν δυνατόν να αναγνωριστεί μία κοιτίδα εγκατάστασης, η ταυτότητα της οποίας είναι δυνατόν να προσδιοριστεί με το συνδυασμό και τη συζήτηση όλων των αρχαιολογικών, ιστορικών και γεωμορφολογικών δεδομένων. Μέχρι στιγμής τα στοιχεία που υπάρχουν είναι τα εξής: 1) η περιοχή διαφοροποιείται αισθητά από την υπόλοιπη Αχαΐα όσον αφορά στο είδος των τάφων (κυριαρχούν οι κιβωτιόσχημοι και οι τύμβοι), 2) τα κτερίσματα παρουσιάζονται συγκριτικά φτωχότερα από αυτά κυρίως της βορειοανατολικής Αχαΐας (Πίνακες 2-3) με χαρακτηριστική την απουσία όπλων, 3) αν και κατά τη μυκηναϊκή εποχή υπήρχε στην περιοχή τόσο οικισμός βεβαιωμένος ανασκαφικά όσο και σημαντικά νεκροταφεία, παρατηρείται ένα κενό έως την ΥΓ περίοδο, οπότε και χρονολογούνται οι καινούργιες θέσεις εγκατάστασης. Τα μέχρι σήμερα δεδομένα αντικατοπτρίζουν μια κοιτίδα εγκατάστασης με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, φανερά διαφοροποιημένη από τις αντίστοιχες στην υπόλοιπη Αχαΐα, που αρχίζει να έχει παρουσία στην περιοχή, από την ΥΓ περίοδο. Θα ήταν λοιπόν δυνατόν να αναγνωριστεί σε αυτή την κοιτίδα εγκατάστασης μια ομάδα ελεύθερων γεωργών και κτηνοτρόφων που ήλθαν να εγκατασταθούν σε μια εύφορη περιοχή που παράλληλα προσέφερε και δυνατότητες βοσκής, και με την προσφορά υστερογεωμετρικών αγγείων σε έναν από τους θολωτούς μυκηναϊκούς τάφους της περιοχής προσπαθούν να εδραιώσουν τη θέση τους[644].

Β 3.7. Χρονολογική διαφοροποίηση των ταφικών εθίμων

Από τα μέχρι σήμερα δεδομένα δεν παρατηρείται χρονολογική διαφοροποίηση όσον αφορά στα ταφικά έθιμα στην Αχαΐα των πρώιμων ιστορικών χρόνων. Το έθιμο του ενταφιασμού σε ταφικό πίθο κυριαρχεί από τις αρχές έως τα τέλη της περιόδου. Οι κιβωτιόσχημοι τάφοι εμφανίζονται σε μια συγκεκριμένη περιοχή κατά την ΥΓ περίοδο.

Όσον αφορά στα είδη των κτερισμάτων, μπορούν να σημειωθούν τα εξής: Οι προσφορές πήλινων αγγείων κυριαρχούν σε όλη τη διάρκεια της περιόδου. Χάλκινα αγγεία εμφανίζονται σε ταφές τόσο του τέλους της ΠΓ-αρχές ΜΓ όσο και της ΥΓ περιόδου. Τέλος, τα χάλκινα και σιδερένια κοσμήματα, όπως και τα χάλκινα και σιδερένια όπλα, εμφανίζονται σε όλη τη διάρκεια των πρώιμων ιστορικών χρόνων. Σε μεγαλύτερη ποσότητα, ωστόσο, συναντώνται, όπως ήδη έχει αναφερθεί, σε τάφους της βορειοανατολικής περιοχής (παραλιακή ζώνη Πατρών-Δρεπάνου-Αιγίου).

642. C. Antonaccio, Colonization and the Origins of Hero Cult, στο R. Hägg (επιμ.), *Ancient Greel Hero Cult. Proceedings of the Fifth International Seminar on Ancient Greek Cult, Göteborg University, 21-23 April 1995*, Stockholm 1999, 109-121.

643. Malkin, 1993, ό.π. (υποσημ. 639), 225-234.

644. Βλ. σελ. 45-63 και 231-234, όπου γίνεται αναφορά στη γεωμορφολογία των θέσεων.

Β 4.1. Σχήματα

Στην ενότητα που ακολουθεί θα παρουσιαστεί η τυπολογική εξέλιξη των σχημάτων των αγγείων που αντιπροσωπεύονται στην κεραμική παραγωγή της Αχαΐας, όπου θα αναφέρονται, εκτός από τους προδρόμους του κάθε σχήματος, και παράλληλα από τα υπόλοιπα εργαστήρια του νότιου ελλαδικού χώρου, προκειμένου το κάθε σχήμα να ενταχθεί στο γενικότερο τεχνοτροπικό και χρονολογικό περιβάλλον στο οποίο ανήκει.

Κάνθαρος

Η δημοτικότητα του σχήματος του κανθάρου στην κεραμική παραγωγή της δυτικής Ελλάδας καθ' όλη τη διάρκεια των πρώιμων ιστορικών χρόνων έχει ήδη επισημανθεί από τον Coldstream[645].

Στον Πίνακα που ακολουθεί παρατίθενται όλα τα παραδείγματα του σχήματος στο αχαϊκό κεραμικό εργαστήριο από την ΠΡΓ έως και τις αρχές της ΠΑ περιόδου.

ΑΡΙΘ. ΚΑΤ.	ΑΡΙΘ. ΕΙΚ.	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ
–	135	ΠΡΓ
–	135	ΠΡΓ
–	135	ΠΡΓ
–	135	ΠΡΓ
–	135	ΠΡΓ
–	135	ΠΡΓ
K 34	58	ΠΡΓ
K 73	83	ΠΡΓ
K 3	36	ΠΓ
K 7	38	ΠΓ
K 8	38	ΠΓ
K 9	39	ΠΓ
K 11	40	ΠΓ
K 19	46	ΠΓ
K 22	48	ΠΓ
K 79	85	ΠΓ
K 130	113	ΠΓ
K 152	127	ΜΓ
K 133	114	ΜΓ
K 155	129	ΜΓ
K 156	129	ΜΓ
K 1	34	ΥΓ
K 28	52	ΥΓ
K 101	96	ΥΓ
K 115	104	ΥΓ

ΑΡΙΘ. ΚΑΤ.	ΑΡΙΘ. ΕΙΚ.	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ
K 108	101	ΥΓ
K 116	104	ΥΓ
K 109	102	ΥΓ
K 110	102	ΥΓ
K 112	103	ΥΓ
K 113	103	ΥΓ
K 114	104	ΥΓ
K 122	109	ΥΓ
K 123	110	ΥΓ
K 125	111	ΥΓ
K 126	112	ΥΓ
K 128	112	ΥΓ
K 150	–	ΥΓ
K 134	115	ΥΓ
K 135	116	ΥΓ
K 81	86	ΠΑ
K 92	92	ΠΑ
K 29	53	ΥΓ
–	141	ΠΑ
K 159	130	ΠΑ
K 85	88	ΠΑ
K 87	89	ΠΑ
K 88	90	ΠΑ
K 89	90	ΠΑ
K 90	91	ΠΑ

645. Coldstream 1968, 220.

Η καταγωγή του σχήματος του κανθάρου ανάγεται στη μυκηναϊκή εποχή. Είναι σαφής η ομοιότητα που παρουσιάζει με τους βαθείς κρατήρες με κάθετες από το χείλος λαβές των τάφων της Λακκίθρας στην Κεφαλονιά της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου, αλλά και με αντίστοιχα σχήματα αγγείων από το Τείχος Δυμαίων και το μυκηναϊκό νεκροταφείο της Βούντενης στην Αχαΐα[646].

Ιδιαίτερα ενισχυτικό στοιχείο της ένταξης του κανθάρου των πρωτογεωμετρικών χρόνων στην παράδοση που χαρακτηρίζει την κεραμική παραγωγή της Αχαΐας από την ύστατη μυκηναϊκή περίοδο είναι και τα διακοσμητικά θέματα. Διαγραμμισμένα και δικτυωτά τρίγωνα με τοποθετημένη την κορυφή τους επάνω ή κάτω, δικτυωτά τρίγωνα σε μια προσπάθεια να διαταχθούν σε μετόπες με ομάδες κάθετων γραμμών, κάθετη «κροσσωτή» και κάθετη τεθλασμένη γραμμή ως διαχωριστικά στοιχεία και οριζόντια τεθλασμένη γραμμή σε εδαφόχρωμη ζώνη προς τα τέλη της περιόδου, είναι τα διακοσμητικά θέματα που φιλοξενούνται τόσο στον ευρύ όσο και στον ψηλό τύπο του πρωτογεωμετρικού κανθάρου, μοτίβα γνωστά από την ύστατη μυκηναϊκή περίοδο[647].

Ο τονισμός εναλλάξ των δύο βασικών αξόνων του σώματος στο σχήμα του κανθάρου οδήγησε στη διάκριση δύο βασικών τύπων (ευρύς και ψηλός/«broad and tall»). Στην ΠΡΓ περίοδο ανήκουν οι έξι κάνθαροι του ταφικού συνόλου του Δερβενίου. Από αυτούς, οι τρεις ανήκουν στον ψηλό τύπο και οι τρεις στον ευρύ (Ε ι κ. 135). Και οι δύο τύποι έχουν κοινά χαρακτηριστικά τις κάθετες, από το χείλος στο μέσον περίπου του σώματος, λαβές, οι οποίες στη συγκεκριμένη περίοδο είναι χαμηλές, το έντονα έξω νεύον χείλος, του οποίου το ύψος είναι κυμαινόμενο, και την κωνική βάση. Το περίγραμμα του σώματος είναι γωνιώδες.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο μελαμβαφής κάνθαρος από το ίδιο ταφικό σύνολο (Ε ι κ. 135δ) που εντάσσεται στον ευρύ τύπο, το μικρότερο όμως ύψος του, η επίπεδη βάση και η επικράτηση του μελανού γανώματος τον διαφοροποιούν από τα ανάλογα παραδείγματα. Η απουσία της κωνικής βάσης και η κυριαρχία του μελανού γανώματος ως μοναδικού τρόπου διακόσμησης τοποθετούν το συγκεκριμένο αγγείο στα τέλη της ΠΡΓ περιόδου, παρόλο που διατηρεί το ίδιο με τα υπόλοιπα παραδείγματα του ευρύ τύπου περίγραμμα του σώματος. Θεωρείται πρόδρομος του μελαμβαφούς κανθάρου Κ 22 από το Αίγιο, που χρονολογείται στην αρχή της ΠΓ περιόδου.

Σε κάνθαρο μάλλον παρά σε σκύφο θα πρέπει να ανήκει και το θραύσμα αγγείου Κ 34 από την οδό Πολυχρονιάδη 8 στο Αίγιο (αριθ. θέσης 10ζ) που βρίσκει παράλληλα στην κεραμική παραγωγή της Ιθάκης.

Παράλληλα του σχήματος του κανθάρου της ΠΡΓ περιόδου συναντώνται στην Ηλεία[658], στην Ιθάκη[649] και στην Αιτωλία[650]. Αν και στην Ιθάκη εκπροσωπούνται και οι δύο τύποι[651], στην Αιτωλία εμφανίζεται μόνον ο ψηλός. Το στοιχείο που διαφοροποιεί τις παραπάνω περιοχές είναι η διαφορετική αντίληψη στο πλάσιμο του γωνιώδους περιγράμματος του σώματος. Συγκεκριμένα, στην Αιτωλία τονίζεται η αμβλεία γωνία της κοιλιάς, ενώ στην Ιθάκη αυτή είναι περισσότερο οξεία. Αντίθετα, στην Αχαΐα η γωνιώδης τομή του σώματος χαρακτηρίζεται από μεγαλύτερη ρευστότητα[652]. Επιπλέον, οι κεραμείς της Ιθάκης προσέθεσαν σε ορισμένα παραδείγματα κανθάρων ένα ψηλό δακτυλιόσχημο πόδι[653].

Στη Μεσσηνία ο συγκεκριμένος τύπος κανθάρου απουσιάζει από το σχηματολόγιο των ανοικτών αγγείων. Δημοφιλέστερα ανοικτά αγγεία είναι οι σκύφοι, οι κρατήρες και τα κύπελλα[654]. Παρ' όλα αυτά χαρακτηριστική είναι η ομοιότητα που παρατηρείται στο περίγραμμα του σώματος των σκύφων τύπου

646. Βλ. Μαρινάτος 1932, πίν. 4, αριθ. 1, 3, 8, 9 και Papadopoulos 1979, πίν. 178c. Πρβλ. και Desborough 1972, 246, όπου διατυπώνει την ίδια άποψη σχετικά με την προέλευση του σχήματος του κανθάρου και του μοτίβου της οριζόντιας τεθλασμένης σε εδαφόχρωμη ζώνη.

647. Papadopoulos 1979, 128 κ.ε. και σχέδ. 226, 230, 240, 252-253.

648. Coldstream 1968, 221. Πρόκειται για αδημοσίευτο ταφικό σύνολο από τη Σαλμώνη. Πρβλ. και Eder 2001, πίν. 12c, d.

649. Benton 1938-1939, 11, αριθ. 25-31. Coulson 1991, 50 κ.ε.

650. Ε. Μαστροκώστας, *ΑΔ* 17 (1961-1962), Χρονικά, 183, πίν. 212α, αριθ. 1. Βοκοτοπούλου 1969, 74-94.

651. Coulson 1991, 54-56, σχέδ. 6.

652. Πρβλ. Coulson 1991, εικ. 6 και 8, όπου αντιπροσωπευτικά παραδείγματα και από τις τρεις περιοχές.

653. Ό.π., 54-57, σχέδ. 6.

654. Πρβλ. *Nichoria* III, 72.

Β και Ε της Μεσσηνίας, οι οποίοι έχουν αντίστοιχα παράλληλα στη Λακωνία[655], με τον ευρύ τύπο κανθάρου της Αχαΐας.

Στην Αττική το σχήμα του κανθάρου εμφανίζεται στα τέλη της ΠΡΓ περιόδου, αλλά είναι τελείως διαφορετικό και θεωρείται δημιουργία του αττικού κεραμέα, που είχε ως πρότυπο το μόνωτο κύπελλο με το ψηλό κωνικό πόδι[656].

Στην ΠΓ περίοδο το σχήμα του κανθάρου εκπροσωπείται μόνον από τον ευρύ τύπο (Κ 3, 8-9, 11, 19, 22, 79, 130) και αποτελεί εξέλιξη εκείνου της ΠΡΓ περιόδου.

Τα στοιχεία που διαφοροποιούν τον ευρύ τύπο είναι η ρευστή καμπυλότητα του περιγράμματος (κοίλη καμπύλη από το χείλος στη βάση των λαβών και κυρτή στο κατώτερο τμήμα του σώματος) και η αντικατάσταση της κωνικής από δακτυλιόσχημη ή επίπεδη βάση. Το τελευταίο στοιχείο εξέλιξης παρατηρήθηκε ήδη στο μελαμβαφή κάνθαρο του Δερβενίου. Επιπλέον, διατηρείται το έξω νεύον χείλος, το ύψος του οποίου είναι σταθερά μικρό και σε ορισμένες περιπτώσεις είναι και κάθετο στο σώμα του αγγείου.

Τα χαρακτηριστικά του ευρύ τύπου κατά την ΠΓ περίοδο είναι: το έξω νεύον χείλος που σε ορισμένες περιπτώσεις είναι και κάθετο, οι ταινιωτές, κάθετες από το χείλος στο μέσον περίπου του σώματος, λαβές, η ρευστή καμπυλότητα του περιγράμματος του σώματος του αγγείου, δηλαδή η κοίλη καμπύλη από το χείλος στη βάση των λαβών και η κυρτή στο κάτω μέρος του σώματος, καθώς και η δακτυλιόσχημη ή επίπεδη βάση.

Ως προς τη διακόσμηση, στον κάνθαρο της ΠΓ περιόδου εμφανίζονται και οι δύο τρόποι διακόσμησης που χαρακτηρίζουν το αχαϊκό κεραμικό εργαστήριο των πρώιμων ιστορικών χρόνων, που είναι η εκ περιτροπής επικράτηση σκοτεινών και ανοικτόχρωμων επιφανειών στην οργάνωση της διακοσμημένης επιφάνειας. Στην πρώτη περίπτωση, η μελαμβαφής επιφάνεια του αγγείου διακόπτεται από μία εδαφόχρωμη ζώνη στο ύψος γένεσης των λαβών, που φέρει περιμετρικές μελανές γραμμές (Κ 3, 8-9, 130). Στη δεύτερη περίπτωση τα διακοσμητικά θέματα (διαγραμμισμένα τρίγωνα, ρόμβοι, ενάλληλες γωνίες και οριζόντια τεθλασμένη γραμμή) τοποθετούνται σε μετόπες και διατάσσονται σε ζώνες στην εδαφόχρωμη επιφάνεια του αγγείου (Κ 11).

Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει στο μελαμβαφή κάνθαρο από το Αίγιο (Κ 22) και στον αντίστοιχο από τον Πριόλιθο των Καλαβρύτων (Κ 79). Και οι δύο συγκρίνονται με τον πρωτογεωμετρικό μελαμβαφή κάνθαρο από το Δερβένι. Από τον τελευταίο διαφοροποιούνται ως προς την καμπυλότητα που χαρακτηρίζει τη μετάβαση από τον ώμο στο σώμα και την ελαφρά ύψωση του κέντρου βάρους, στοιχεία που αφ' ενός τοποθετούν σε υστερότερη από αυτόν χρονολογική βαθμίδα εξέλιξης, αφ' ετέρου δείχνουν με τον καλύτερο τρόπο τη συνέχεια στην εξέλιξη του ευρύ τύπου κανθάρου. Ο συγκεκριμένος τύπος κανθάρου βρίσκεται επίσης πολύ κοντά στο σχήμα του σκύφου, από το οποίο φαίνεται να διαφοροποιείται μόνον από το είδος των λαβών, οι οποίες είναι κάθετες ταινιωτές στο πρώτο σχήμα και οριζόντιες κυλινδρικές στο δεύτερο[657].

Ο κάνθαρος αποτελεί ιδιαίτερο χαρακτηριστικό και ένα από τα βασικά στοιχεία που διαφοροποιούν το αχαϊκό κεραμικό εργαστήριο από την κεραμική παραγωγή των πρώιμων ιστορικών χρόνων των υπόλοιπων εργαστηρίων της νοτιοδυτικής Ελλάδας.

Από την Ιθάκη, τη Μεσσηνία και τη Λακωνία, τις περιοχές της δυτικής «κοινής» των πρωτογεωμετρικών χρόνων, απουσιάζει χαρακτηριστικά το συγκεκριμένο σχήμα[658]. Η πρώτη περιοχή παρουσιάζει ιδιαίτερο πρόβλημα στη μελέτη της κεραμικής των πρώιμων ιστορικών χρόνων, αφού είναι δύσκολο να διαχωριστούν τα εγχώρια προϊόντα από τις άφθονες εισαγωγές, κυρίως από την Κόρινθο[659]. Η απουσία της πρώιμης γεωμετρικής φάσης από την κεραμική παραγωγή των πρώιμων ιστορικών χρόνων της

655. Coulson 1986, 42-43, σχέδ. 13.

656. Desborough 1952, 102.

657. Το παραπάνω στοιχείο είναι ενδεικτικό της δυσκολίας που αντιμετωπίζει κανείς στην αναγνώριση των σχημάτων από τα οποία προέρχονται όστρακα και τμήματα αγγείων που δεν σώζουν κανένα ίχνος ή τμήμα των λαβών.

658. Coulson 1991, 43-60.

659. Snodgrass 1971, 86.

Ιθάκης[660] δημιουργεί ακόμη περισσότερες δυσκολίες στην αναγνώριση κάποιας αντιστοιχίας με την αχαϊκή κεραμική παραγωγή. Ο κάνθαρος, ωστόσο, χαρακτηρίζει το σύνολο της υστερογεωμετρικής κεραμικής από τον Αετό[661], στην παρουσία και στη σημασία του οποίου θα γίνει αναφορά στην ενότητα της αχαϊκής υστερογεωμετρικής κεραμικής παραγωγής.

Στη μεταβατική ΙΙ/ΙΙΙ περίοδο των «Σκοτεινών Αιώνων» της Μεσσηνίας, αντίστοιχη με την ΠΓ περίοδο στην Αχαΐα, από τα ανοικτά αγγεία κυριαρχούν οι σκύφοι και οι κρατήρες[662]. Χαρακτηριστική είναι η απουσία του κανθάρου και από τη λακωνική κεραμική παραγωγή της ίδιας περιόδου, η οποία παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με την αντίστοιχη της Μεσσηνίας[663].

Όσον αφορά στην παρουσία του συγκεκριμένου σχήματος, κατά την ίδια περίοδο, στα υπόλοιπα εργαστήρια του ελλαδικού χώρου μπορούν να σημειωθούν τα εξής: Στην Αττική ο κάνθαρος εμφανίζεται υπό την επίδραση του σκύφου, σαφώς διαφοροποιημένος, ωστόσο, από τον αχαϊκό τύπο[664]. Είναι ενδεικτική η διαφορετική παράδοση στην οποία εντάσσεται η παρουσία του κανθάρου στις δύο περιοχές. Το συγκεκριμένο σχήμα απουσιάζει από την Κόρινθο και η οινοχόη με το ωοειδές, και αργότερα σφαιρικό σώμα αναδεικνύεται ως το πιο δημοφιλές σχήμα της περιόδου[665].

Στην Αργολίδα από τα ανοικτά αγγεία κυριαρχεί ο σκύφος[666], ενώ ο κάνθαρος εμφανίζεται αργά στη ΜΓ ΙΙ φάση του εργαστηρίου[667].

Στη ΜΓ περίοδο του αχαϊκού εργαστηρίου χρονολογούνται οι κάνθαροι Κ 133, 152, 155-156. Το σχήμα αποκτά τη μεγαλύτερη διάμετρο στο ύψος των λαβών. Εκπροσωπείται μόνον ο ευρύς τύπος, αν και ο Κ 156 στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο χαρακτηρίζεται από μια μικρή τάση ραδινότητας. Αποτελεί εξέλιξη του ευρύ τύπου της ΠΡΓ και ΠΓ περιόδου. Παρατηρείται μια ισόρροπη ανάπτυξη του ύψους και του πλάτους, με έμφαση στο κέντρο του αγγείου, όπου και η ζώνη των λαβών, που συνήθως είναι το σημείο που δέχεται και τη χαρακτηριστική διακόσμηση της εδαφόχρωμης ζώνης με τις μελανές περιμετρικές ταινίες.

Τα χαρακτηριστικά του κανθάρου στη ΜΓ περίοδο είναι το έξω νεύον χείλος, οι ταινιωτές, κάθετες από το χείλος στο μέσον του σώματος, λαβές, η ανάπτυξη της μέγιστης διαμέτρου στο ύψος των λαβών και η χαμηλή δακτυλιόσχημη ή επίπεδη βάση. Στη διακόσμηση κυριαρχεί η τάση του εργαστηρίου για την επικράτηση των σκοτεινόχρωμων επιφανειών, που έχει ως αποτέλεσμα λιτότητα και ήρεμη δομή.

Χαρακτηριστικά, απουσιάζει και σε αυτή τη φάση το συγκεκριμένο σχήμα από τα υπόλοιπα εργαστήρια της νοτιοδυτικής Ελλάδας (Ιθάκη, Μεσσηνία, Λακωνία)[668].

Στην Αττική ο κάνθαρος είναι σπάνιος. Χαρακτηρίζεται για το αβαθές σώμα, ανάλογο των σύγχρονων σκύφων που είναι τα πιο δημοφιλή αγγεία πόσεως[669]. Ωστόσο, στη ΜΓ ΙΙ φάση του εργαστηρίου εμφανίζεται ένας τύπος κανθάρου με ψηλές λαβές, που συγκρίνεται ως προς το σχήμα του σώματος με τον τύπο ΙΙ του κρατήρα[670]. Ανάλογου σχήματος αγγεία είναι οι κάνθαροι της ίδιας περιόδου από την Ιθάκη, για την εμφάνιση των οποίων ο Robertson προτείνει κυκλαδική επίδραση[671].

Αν και ο κάνθαρος δεν είναι κοινός κατά τη ΜΓ περίοδο στην Κόρινθο, αντιπροσωπεύεται από δύο τύπους με ψηλές και χαμηλές λαβές αντίστοιχα, οι οποίοι συγκρίνονται μάλλον με τα αττικά παρά με τα αχαϊκά παραδείγματα[672].

Στην Αργολίδα εμφανίζεται στη ΜΓ ΙΙ φάση του εργαστηρίου και εξελίσσεται στην ΥΓ[673]. Διακρίνεται σε δύο τύπους, με κριτήριο το ύψος των λαβών σε σχέση με το χείλος[674]. Ωστόσο, η εμφάνιση και η εξέ-

660. Coldstream 1968, 220. Coldstream 1977, 225.
661. Heurtley 1932-1933, 1-8. Benton 1938-1939, 17-20.
662. *Nichoria* III, 90-94.
663. Coulson 1985, 65-66.
664. Coldstream 1968, 14, πίν. 2e. Πρβλ. επίσης P. Courbin, Les origines du canthare attique archaïque, *BCH* 77 (1953), 322-345.
665. *Corinth* VII, I, 21.
666. Courbin 1966, 210-218.
667. Coldstream 1968, 121.
668. Πρβλ. Coldstream 1977, 225· *Nichoria* III, 96· Coulson 1985, 34, αντίστοιχα.
669. Coldstream 1968, 18.
670. Ό.π., πίν. 4d.
671. Robertson - Heurtley 1948, αριθ. 305-311, πίν. 18-21.
672. Coldstream 1968, 97, πίν. 18g. Pfaff 1988, 57.
673. Coldstream 1968, 121, πίν. 25c.
674. Courbin 1966, 215-218, πίν. 60.

λιξη του συγκεκριμένου σχήματος, υπό την επίδραση του σκύφου αρχικά και του κρατήρα αργότερα, είχε ως αποτέλεσμα το σχήμα να μην αποκτήσει ιδιαίτερο χαρακτήρα, όπως αντίστοιχα συνέβη στην Αχαΐα, όπου παρουσιάζει μακρά εξέλιξη.

Στην περίοδο του αχαϊκού κεραμικού εργαστηρίου εκπροσωπούνται και οι δύο τύποι, και μάλιστα ο καθένας σε διάφορες παραλλαγές, οι οποίες προσδιορίζονται με βάση το είδος του χείλους, τη βάση και το περίγραμμα του σώματος[675].

Συγκεκριμένα, ο ευρύς τύπος κανθάρου εκπροσωπείται από τέσσερα παραδείγματα (Κ 1, 28, 115 και 125). Το πρώτο αγγείο αποτελεί το συνδετικό κρίκο ανάμεσα στη ΜΓ και στην ΥΓ περίοδο, αφού είναι σαφής η ομοιότητά του με τρεις μελαμβαφείς κανθάρους του ίδιου τύπου της ΜΓ περιόδου (Κ 133, 152 και 155). Τα τρία τελευταία αγγεία αποτελούν ομάδα και διαφοροποιούνται από το πρώτο ως προς το ύψος, το οποίο έχει μειωθεί, και το είδος του χείλους, που είναι περισσότερο έξω νεύον. Ένα επιπλέον χαρακτηριστικό των τριών τελευταίων αγγείων είναι η μεγαλύτερη ρευστότητα του περιγράμματος του σώματος, στοιχείο που απουσιάζει από το πρώτο αγγείο, το οποίο χαρακτηρίζεται επίσης από μια ελαφρά αυλάκωση που χωρίζει το χείλος από το σώμα.

Ο ψηλός τύπος κανθάρου της ΥΓ περιόδου εκπροσωπείται από δύο παραλλαγές, με βάση το είδος και το ύψος του χείλους και της βάσης. Στοιχείο διαφοροποίησης είναι επίσης το περίγραμμα του σώματος, το οποίο εξαρτάται από το είδος του χείλους.

Στην πρώτη παραλλαγή ανήκουν οι κάνθαροι Κ 101, 108-109, 113-114 και 128, με χαρακτηριστικά το σαφώς διαχωριζόμενο από το σώμα του αγγείου έξω νεύον χείλος, με επίπεδη την άνω επιφάνεια, η οποία διακοσμείται με μελανά κάθετα γραμμίδια ή στιγμές. Σχηματίζει γωνία στην ένωση με το σώμα του αγγείου, τα τοιχώματα του οποίου, αφού αποκτήσουν τη μεγαλύτερη διάμετρο στο μέσον περίπου του σώματος, καταλήγουν σε χαμηλή κωνική βάση. Οι λαβές ξεκινούν από την περιφέρεια του χείλους και καταλήγουν στο μέσον του σώματος.

Όσον αφορά στη διακόσμηση, στη συγκεκριμένη παραλλαγή αντιπροσωπεύεται η τάση για επικράτηση των ανοικτόχρωμων επιφανειών. Η εξωτερική επιφάνεια του χείλους διακοσμείται με οριζόντια τεθλασμένη γραμμή στα τρία παραδείγματα, ακτίνες σε ένα, ενώ στα υπόλοιπα είναι μελαμβαφής. Το κατώτερο τμήμα του σώματος σε όλα τα παραδείγματα μένει μελαμβαφές. Σε εδαφόχρωμες ζώνες διατάσσονται τα υπόλοιπα μοτίβα, που συνίστανται σε ομάδες κάθετων μελανών γραμμιδίων, οριζόντια τεθλασμένη, κάθετα σιγμοειδή, ενώ ο κάνθαρος Κ 109 φέρει σε μετόπη, η οποία ορίζεται από δύο μεμονωμένες σπείρες, ιχθύ σε περίγραμμα. Όλα τα παραπάνω αγγεία προέρχονται από την περιοχή της Χαλανδρίτσας και των Φαρών. Στην ίδια ομάδα, ωστόσο, ανήκουν δύο ακόμη κάνθαροι από τα Άνω Σουδενέικα (Κ 134-135), οι οποίοι δυστυχώς σώζονται σε θραύσματα. Ο ένας διακοσμείται με οριζόντια τεθλασμένη και ομάδες κάθετων κυματοειδών γραμμών και ο άλλος με δύο ζώνες πελαργών προς τα αριστερά.

Η συγκεκριμένη παραλλαγή του ψηλού τύπου είναι πολύ κοντά στον αντίστοιχο της ΠΡΓ περιόδου. Παράλληλα του σχήματος συναντώνται στην Ιθάκη και διατηρούν τις χαμηλές κωνικές βάσεις, ενώ διαφοροποιούνται ως προς τις λαβές, οι οποίες είναι πολύ ψηλές[676].

Ο κάνθαρος Κ 109 παραλληλίζεται από τον Ζαφειρόπουλο[677] με έναν κρατήρα από την Αίγινα[678]. Το μόνο κοινό που παρουσιάζουν τα δύο αγγεία είναι το έξω νεύον χείλος, το οποίο όμως στο παράδειγμα από την Αίγινα είναι κάθετο, σε αντίθεση με τον αχαϊκό κάνθαρο. Το περίγραμμα του σώματος είναι τελείως διαφορετικό. Μεγαλύτερη φαίνεται να είναι η σχέση του συγκεκριμένου σχήματος από την Αχαΐα με κάνθαρο από τη Δήλο[679], αν και στο δεύτερο αγγείο το περίγραμμα του σώματος έχει χάσει κάθε κα-

675. Για το σχήμα του κανθάρου ανάμεσα στην κεραμική της πρώτης ανασκαφικής περιόδου από το Άνω Μαζαράκι, βλ. Gadolou 2002, 168, Κ 19-27, πίν. 1, 9-10.

676. Coldstream 1968, πίν. 50a. Benton 1953, 286, 290-291, πίν. 46. Ειδικότερα για τον Κ 113 σημαντική είναι η ομοιότητα που παρατηρείται με τα αγγεία αριθ. 48 και 49 στο Robertson 1948, πίν. 4.

677. Ζαφειρόπουλος 1952, 408.

678. W. Kraiker, *Aigina*, Berlin 1954, 9, 39, πίν. 11, 180.

679. *Délos* X, πίν. 9, 39.

μπυλότητα και τα τοιχώματα κατεβαίνουν προς τη σχετικά στενή βάση περισσότερο ευθύγραμμα.

Ο κάνθαρος Κ 113 της ίδιας ομάδας συνδέει το αχαϊκό κεραμικό εργαστήριο με την κεραμική παραγωγή της Μεσσηνίας[680] και της Λακωνίας[681].

Στη δεύτερη παραλλαγή του ψηλού τύπου κανθάρου, που εκπροσωπεί την τάση του εργαστηρίου για κυριαρχία των σκοτεινών επιφανειών στη διαχείριση της διακοσμημένης επιφάνειας, ανήκουν οι κάνθαροι Κ 53-54, 110, 112[682], 116, 122-123, 126 και 150. Τα χαρακτηριστικά τους είναι το κάθετο στο σώμα του αγγείου ελαφρώς έξω νεύον χείλος, με ομαλή μετάβαση στο σώμα, οι ταινιωτές, κάθετες από το χείλος στον ώμο, λαβές και η χαμηλή δακτυλιόσχημη βάση. Η μεγαλύτερη διάμετρος του αγγείου είναι σχετικά ψηλά. Όλη η επιφάνεια του αγγείου είναι μελαμβαφής, εκτός από το εδαφόχρωμο χείλος και μία εδαφόχρωμη ζώνη κάτω από το σημείο γένεσης των λαβών που διακοσμούνται με μελανές περιμετρικές γραμμές.

Παράλληλα του συγκεκριμένου σχήματος προέρχονται από την Ιθάκη[683], την Ολυμπία και την Ήλιδα[684]. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η παρουσία του συγκεκριμένου σχήματος στο νεκροταφείο των γεωμετρικών χρόνων στο λόφο των Αγίων Θεοδώρων του φωκικού Μεδεώνα[685] και σε υστερογεωμετρικούς τάφους στο Γαλαξείδι[686]. Η τελευταία παρατήρηση αντικατοπτρίζει με τον καλύτερο τρόπο τις σχέσεις των δύο περιοχών.

Εξέλιξη των υστερογεωμετρικών κανθάρων της δεύτερης παραλλαγής του ψηλού τύπου αποτελούν έξι κάνθαροι των αρχών της ΠΑ περιόδου. Πρόκειται για τους Κ 92, 82 και Κ 85, 87-88 από τη Φλάμπουρα, το Ασάνι και το Τρεχλό των Καλαβρύτων αντίστοιχα, καθώς και έναν ακατάγραφο, τυχαίο εύρημα, από την Καμενίτσα Αλισσού. Τα στοιχεία της εξέλιξης στα παραπάνω αγγεία είναι η σύγκλιση των τοιχωμάτων προς τη βάση, η ύψωση της έντασης της καμπύλης προς το χείλος και οι πολύ περισσότερο υπερυψωμένες λαβές. Οι συγκεκριμένοι κάνθαροι βρίσκουν ακριβή παράλληλα στην Ολυμπία[687], στους μελαμβαφείς κανθάρους από το Κουρτάκι της Αργολίδας[688] και τους υστερότερους, επίσης μελαμβαφείς, από το Αγαμεμνόνειο στις Μυκήνες[689]. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η παρουσία τύπου στο Σατύριο του Τάραντα και στη Σύβαρη της Κάτω Ιταλίας[690]. Όσον αφορά στη διακόσμηση, ενώ στην ΠΡΓ περίοδο η διακόσμηση σε ανοικτό και σκοτεινό βάθος χρησιμοποιείται σε ισάριθμα αγγεία, στην ΠΓ κυριαρχούν οι μελαμβαφείς επιφάνειες που φωτίζονται από μία εδαφόχρωμη ζώνη στο ύψος της ζώνης των λαβών ή το χείλος. Στην ίδια περίοδο εξαίρεση αποτελεί ο κάνθαρος Κ 11 από το Δρέπανο, στον οποίο κυριαρχεί το ανοικτό βάθος σε όλη την επιφάνεια. Στη ΜΓ περίοδο κυριαρχεί η σκοτεινού βάθους διακόσμηση, ενώ στην ΥΓ επανεμφανίζονται και οι δύο τάσεις. Καθ' όλη τη διάρκεια των πρώιμων ιστορικών χρόνων δεν ταυτίζεται κάποιος από τους δύο τύπους του αγγείου με συγκεκριμένο είδος διακόσμησης. Τόσο στους ευρείς όσο και στους ψηλούς κανθάρους συναντώνται και οι δύο τρόποι οργάνωσης της διακοσμημένης επιφάνειας.

680. Coulson 1988, 57-58, σχέδ. 3.
681. Droop 1906-1907, σχέδ. 2(h).
682. Ο κάνθαρος Κ 112 εντάσσεται στην παραπάνω ομάδα, αν και παρουσιάζει περισσότερο ωοειδές περίγραμμα από ό,τι τα υπόλοιπα αγγεία. Λαμβάνοντας, ωστόσο, υπόψη ότι αυτό είναι αποτέλεσμα μεγάλης κλίμακας συμπληρώσεων, στην πραγματικότητα δεν διαφέρει από τους υπόλοιπους κανθάρους της συγκεκριμένης ομάδας.
683. Benton 1953, 289, 292, σχέδ. 11, αριθ. 768, 773.
684. *OlBer* II, 38, εικ. 24. Eder 2001, πίν. 14, I.
685. Θέμελης 1983, 215, εικ. 4.
686. Ό.π., 234, εικ. 30.
687. *OlBer* VII, εικ. 68. Πρβλ. και τη δημοσίευση των κανθάρων από τα πηγάδια κάτω από το βόρειο τοίχο του σταδίου και νοτιοανατολικά αυτών, W. Gauer, Die Tongefässe aus den Brunnen unterm Stadion-Nordwall und im Südost-Gebiet, στο *OlForsch* VIII, Berlin 1975.
688. Αγγ. Χαριτωνίδου, *ΑΔ* 22 (1967), Χρονικά, 178.
689. Cook, ό.π. (υποσημ. 633), 44, πίν. 19.
690. Felice Gino Lo Porto, Satyrion scavi e ricerche nel luogo del più antico insediamento laconico in Puglia, *Nsc* 18 (1964), 177-279, ιδ. 227, εικ. 48. E. Paribeni, Sibari saggi di scavo al parco del cavallo, *Nsc* 23 (1969) I suppl., 95, σχέδ. 82. Επίσης, Coldstream 1982, 21-37, ιδ. 34. L. Tomay, Ceramiche di tradizione achea della Sibaritide, στο Greco 2002, 331-356. Πρβλ. επίσης και το άρθρο του J. Papadopoulos, Magna Achaea: Akhaian Late Geometric and Archaic Pottery in South Italy and Sicily, *Hesperia* 70 (2001), 373-460, όπου εξετάζεται το σύνολο των παραδειγμάτων του ψηλού τύπου κανθάρου στην Ιταλία, τόσο των εισηγμένων όσο και των τοπικών μιμήσεων.

Σκύφος

Το δεύτερο σημαντικό σχήμα αγγείου είναι ο σκύφος, με σταθερή παρουσία από την ΠΡΓ περίοδο και ιδιαίτερη σημασία για την ομάδα των αγγείων τύπου «Θάψου». Αν και είναι λιγότερο δημοφιλές σχήμα από τον κάνθαρο, η εξέλιξή του εμφανίζει σταθερή πορεία από το πρωτογεωμετρικό ταφικό σύνολο του Δερβενίου και εξής.

Μέσω του συγκεκριμένου σχήματος και των παραλλαγών του επιβεβαιώνονται οι σχέσεις που έχουν αναγνωριστεί ανάμεσα στην Αχαΐα, την Ιθάκη και τη Μεσσηνία. Αναγνωρίζονται, επίσης, σχέσεις της Αχαΐας με την κεραμική παραγωγή της Αργολίδας. Επιπλέον, και η εξέλιξη του σχήματος αυτού ενισχύει την άποψη της ομαλής συνέχειας της κεραμικής παραγωγής των πρώιμων ιστορικών χρόνων από την ύστατη μυκηναϊκή περίοδο.

ΑΡΙΘ. ΚΑΤ.	ΑΡΙΘ. ΕΙΚ.	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ
–	135	ΠΡΓ
Κ 54	76	ΠΡΓ
Κ 55	77	ΠΡΓ
Κ 56	78	ΠΡΓ
Κ 57	79	ΠΡΓ
Κ 32	56	ΠΡΓ
Κ 74	83	ΠΡΓ
Κ 77	84	ΠΡΓ
Κ 52α-β	75	ΠΓ
Κ 52δ	75	ΠΓ
Κ 16	44	ΜΓ
Κ 17	45	ΜΓ
Κ 18	45	ΜΓ
Κ 64	81	ΜΓ

ΑΡΙΘ. ΚΑΤ.	ΑΡΙΘ. ΕΙΚ.	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ
Κ 139	–	ΜΓ
Κ 143	121	ΜΓ
Κ 99	95	ΥΓ
Κ 121	109	ΥΓ
Κ 127	112	ΥΓ
Κ 14	43	ΥΓ
Κ 20	47	ΥΓ
Κ 25	51	ΥΓ
Κ 26	51	ΥΓ
Κ 27	51	ΥΓ
Κ 76	83	ΥΓ
Κ 100	95	ΥΓ
Κ 104	97	ΥΓ

Με καταγωγή από το τοπικό υστερομυκηναϊκό εργαστήριο, το σχήμα εκπροσωπείται στην ΠΡΓ περίοδο στο ταφικό σύνολο του Δερβενίου και στις ομάδες οστράκων από την ανασκαφή της οδού Πολυχρονιάδη 8 στο Αίγιο.

Τα δύο παραδείγματα από το Δερβένι εκπροσωπούν και αντίστοιχους τύπους, με διαχωριστικό στοιχείο το είδος της βάσης (δακτυλιόσχημη για το ένα και ψηλό κωνικό πόδι για το άλλο, ενώ ιδιαίτερο παράδειγμα αποτελεί ο υψίπους ή κρατηροειδής σκύφος από το ίδιο ταφικό σύνολο, Ε ι κ. 135στ). Τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά είναι κοινά: βαθύ σώμα με ελαφρώς έξω νεύον χείλος, με επίπεδη την άνω επιφάνεια και ενιαίο περίγραμμα με το σώμα, και κυλινδρικές, οριζόντιες στο ανώτερο τμήμα του σώματος λαβές. Στον τύπο με τη δακτυλιόσχημη βάση ανήκουν και τα όστρακα των σκύφων με οριζόντια τεθλασμένη σε εδαφόχρωμη ζώνη από την οδό Πολυχρονιάδη 8 στο Αίγιο. Εξαίρεση αποτελεί το θραύσμα Κ 32 που ανήκει σε σκύφο με κάθετα τοιχώματα και σχεδόν κάθετη κυλινδρική λαβή, έξω νεύον χείλος και χαμηλή δακτυλιόσχημη ή κωνική βάση.

Ιδιαίτερη μνεία θα γίνει στον τύπο του κρατηροειδούς σκύφου ή σκύφου με ψηλό πόδι από το ταφικό σύνολο του Δερβενίου (Ε ι κ. 135στ). Η κυριαρχία του μελανού γανώματος στο συγκεκριμένο αγγείο διασπάται από την εδαφόχρωμη ζώνη με την οριζόντια τεθλασμένη γραμμή που τοποθετείται στο ύψος των λαβών και την επικράτηση των εδαφόχρωμων ταινιών στην περιφέρεια του κωνικού ποδιού, μεταξύ των οποίων παρεμβάλλεται μία οριζόντια τεθλασμένη γραμμή. Το χείλος του είναι επίπεδο στην άνω επιφάνεια και διακοσμείται με κάθετα μελανά γραμμίδια.

Η παρουσία του στην Αχαΐα ασφαλώς προβληματίζει. Το ίδιο και η μοναδικότητά του, αλλά και η

αδυναμία να παραλληλιστεί με κάποιο ανάλογο παράδειγμα από τις υπόλοιπες περιοχές της νοτιοδυτικής Ελλάδας. Το ψηλό κωνικό πόδι συνδυάζεται αρμονικά με το ευρύ σχήμα του σώματος, στοιχείο που το απομακρύνει από τα «δυσανάλογα» ως προς τις διαστάσεις παραδείγματα των σκύφων με το κωνικό πόδι των αρχών της ΠΓ περιόδου στην Αττική[691], αλλά το φέρνει πιο κοντά με τα πιο εξελιγμένα παραδείγματα του τύπου και ιδιαίτερα τους σκύφους αριθ. 546 και 1072 από τον Κεραμεικό, με τους οποίους, και ιδιαίτερα με το δεύτερο, σχετίζεται και ως προς τη διακόσμηση[692]. Και σε αυτή όμως την περίπτωση το ιδιόμορφο ψηλό κωνικό πόδι του παραδείγματος από το Δερβένι – πολύ ψηλότερο από τα αντίστοιχα αττικά παραδείγματα – απομακρύνει τον αχαϊκό σκύφο από την Αττική.

Η διακόσμηση – οριζόντια τεθλασμένη γραμμή σε εδαφόχρωμη ζώνη που οριοθετείται από δύο εδαφόχρωμες ταινίες – γεννά ερωτήματα, λαμβάνοντας υπόψη την παρατήρηση του Desborough για τους αττικούς σκύφους τύπου iva· «The high conical foot is certainly Attic in origin, but not necessarily so the panel, enclosing bands, and zigzags ... there is evidence from the Argolid and from Corinthia which must be taken into account». Σημειώνει πιθανή επίδραση από την Αργολίδα στα αττικά παραδείγματα και αναφέρει την ύπαρξη οστράκων σκύφων με την ίδια διακόσμηση από τη Λακωνία και τη Μεσσηνία[693].

Το συγκεκριμένο σχήμα έχει παραλληλιστεί με τους τύπους C και D των «stemmed skyphoi» της πρώτης περιόδου των «Σκοτεινών Αιώνων» από την Ιθάκη[694], τους οποίους ο Coulson[695] εντάσσει στην τοπική μυκηναϊκή παράδοση. Ωστόσο, η σύγκριση των δύο σχημάτων υποδεικνύει τον εντελώς διαφορετικό χαρακτήρα τους. Το ελαφρώς έξω νεύον χείλος και η σύγκλιση των τοιχωμάτων του αγγείου από την Αχαΐα σε μια πολύ χαμηλή βάση έρχονται σε πλήρη αντίθεση με το κάθετο και ευθύ χείλος, το ελαφρώς κωδωνόσχημο σχήμα του σώματος και τη δακτυλιόσχημη βάση του αγγείου από την Ιθάκη. Είναι ολοφάνερη, εξάλλου, η τελείως διαφορετική αντίληψη που χαρακτηρίζει το πλάσιμο των δύο αγγείων, λεπτότητα και σωστό στήσιμο για το πρώτο και σχετική βαρύτητα για το δεύτερο. Το FS 305-6 αποτελεί το μυκηναϊκό πρόδρομο του συγκεκριμένου σχήματος, που συναντάται και στην Αχαΐα[696].

Στην εξέταση των οστράκων από σκύφους με διακόσμηση οριζόντια τεθλασμένη σε εδαφόχρωμη ζώνη στο ύψος των λαβών από την οδό Πολυχρονιάδη 8 στο Αίγιο (βλ. Α 4.2.1) σημειώθηκε η καταγωγή του συγκεκριμένου διακοσμητικού θέματος από την τοπική μυκηναϊκή παράδοση. Από τα παραπάνω, γίνεται φανερό ότι τόσο ο συγκεκριμένος τύπος σκύφου, ο οποίος παραλληλίζεται με αυτόν με τις εδαφόχρωμες ταινίες στη ζώνη των λαβών (Εικ. 135ε) από το ταφικό σύνολο του Δερβενίου, όσο και η διακόσμηση εντάσσονται στην τοπική μυκηναϊκή παράδοση. Και το σημαντικότερο, εμφανίζονται σε περισσότερες από μία περιοχές, που κατά τη διάρκεια των πρώιμων ιστορικών χρόνων αποτέλεσαν μέρος της δυτικής «κοινής» στην κεραμική παραγωγή που έχει ξεκινήσει πολύ πριν από τα τέλη της μυκηναϊκής εποχής[697].

Ένα ακόμη σημαντικό στοιχείο που θα πρέπει να αναφερθεί για το συγκεκριμένο αγγείο και ιδιαίτερα για τη διακόσμηση του κωνικού ποδιού του με περιμετρικές μελανές ταινίες, είναι ότι αυτό μπορεί να σταθεί ως συνδετικός κρίκος μεταξύ της τάσης του αχαϊκού μυκηναϊκού εργαστηρίου να διακοσμείται η κατώτερη εδαφόχρωμη επιφάνεια του αγγείου με μελανές ταινίες[698] και της εμφάνισης του ίδιου χαρακτηριστικού στην ΥΓ περίοδο. Αυτή η αντίληψη της διακόσμησης της κατώτερης επιφάνειας του αγγείου με μελανές περιμετρικές ταινίες συναντάται σε όλη τη διάρκεια των πρώιμων ιστορικών χρόνων σε διαφορετική κλίμακα κάθε φορά.

Στη δημοσίευση του νεκροταφείου της Βίτσας[699], σε έναν από τους τάφους της Γ περιόδου (Τ 126), βρέθηκε αγγείο «ρυθμού δυτικής Ελλάδος» ανάλογου σχήματος με τον κρατηροειδή σκύφο ή σκύφο με ψηλό πόδι από το Δερβένι, που χρονολογήθηκε, ωστόσο, από τα συνευρήματα στα τέλη της ΜΓ περιό-

691. Desborough 1952, 79, πίν. 10.
692. Ό.π., πίν. 11.
693. Ό.π., 87-88.
694. Coulson 1991, 47, σχέδ. 1, αριθ. 5-8.
695. Ό.π., 47.
696. Papadopoulos 1979, 115, σχέδ. 178, 268.
697. Papadopoulos 1995, 201-208.
698. P. Mountjoy, Regional Mycenaean Pottery, *BSA* 85 (1990), 267-270.
699. Βοκοτοπούλου 1986, 198, σχέδ. 71. Πρβλ. Βοκοτοπούλου 1982, 95 και σημ. 30.

δου (μέσα 8ου αι. π.Χ.) (αριθ. 2215/Τ126). Η Βοκοτοπούλου[700] το ονομάζει κρατηροειδή σκύφο και το συσχετίζει με δύο αργίτικα παραδείγματα της ΠΓ και ΜΓ περιόδου[701]. Τόσο το παράδειγμα από τη Βίτσα όσο και αυτά του αργίτικου εργαστηρίου με τα οποία συσχετίζεται, διαφέρουν σημαντικά από το εξεταζόμενο αγγείο της ομάδας του Δερβενίου. Οι διαφορές συνίστανται στη διαμόρφωση του χείλους, στο σχήμα του σώματος και στις αναλογίες του κωνικού ποδιού. Συγκεκριμένα, στα πρώτα το χείλος είναι κάθετο, έξω νεύον και σαφώς διαχωριζόμενο από το σώμα, το οποίο χαρακτηρίζεται για το ωοειδές περίγραμμά του, ενώ το κωνικό πόδι σχεδόν χάνεται κάτω από το βάρος του σώματος του αγγείου. Αντίθετα, στο παράδειγμα από το Δερβένι το έξω νεύον χείλος έχει ενιαίο περίγραμμα με το σώμα του αγγείου, του οποίου το σχεδόν κωνικό σχήμα δημιουργεί αρμονική αντίθεση με το επίσης κωνικό πόδι. Η αυτοτέλεια του τελευταίου τονίζεται με την ανάγλυφη ταινία που το διαχωρίζει από το σώμα, αλλά και τη διακόσμηση με μελανές ταινίες. Ένα στοιχείο που τονίζει ακόμη περισσότερο την ισόβαθμη μεταχείριση των δύο μερών του αγγείου είναι η παρουσία του μοτίβου της οριζόντιας τεθλασμένης γραμμής τόσο στο σώμα όσο και στο κωνικό πόδι.

Αν και δεν είναι δυνατόν να συσχετιστούν άμεσα και τα τέσσερα παραδείγματα, είναι λογικό να αναγνωριστεί στη δημιουργία τους η ύπαρξη μιας κοινής κεραμικής παράδοσης. Το παραπάνω στοιχείο είναι αδιαμφισβήτητο τόσο για την Αχαΐα όσο και για την Αργολίδα και η αναγνώριση του FS 305 ως προδρόμου του υψιπύθμενου ή κρατηροειδούς σκύφου από το Δερβένι είναι δυνατόν να ισχύει και για τα ανάλογα μεταγενέστερα παραδείγματα από την Αργολίδα.

Είναι αρκετά ενδιαφέρον το γεγονός ότι σκύφοι με ψηλό πόδι ανάλογου σχήματος με το συγκεκριμένο παράδειγμα από το Δερβένι, αρκετά όμως διαφορετικοί ιδίως σε ό,τι αφορά στον τρόπο σύνδεσης της κωνικής βάσης με το σώμα του αγγείου, συναντώνται στο Λευκαντί και χρονολογούνται στην υποπρωτογεωμετρική ΙΙ/ΙΙΙα περίοδο[702]. Η διαφορά μεταξύ των παραδειγμάτων από το Λευκαντί και αυτού από το Δερβένι είναι ότι στα πρώτα η κωνική βάση στενεύει αρκετά στο σημείο που ενώνεται με το σώμα του αγγείου και δέχεται ενίοτε περιμετρικά πλαστικούς δακτυλίους.

Ένας ακόμη συσχετισμός θα μπορούσε να γίνει με τον τύπο του κρατήρα με το ψηλό κωνικό πόδι που συναντάται και στον πρωτογεωμετρικό ρυθμό της Θεσσαλίας. Για το συγκεκριμένο σχήμα έχει τονιστεί ιδιαίτερα η σημασία της μυκηναϊκής καταγωγής του[703].

Από σκύφους προέρχονται αρκετά από τα πρωτογεωμετρικά όστρακα με διακόσμηση οριζόντιας τεθλασμένης γραμμής σε εδαφόχρωμη ζώνη από την οδό Πολυχρονιάδη 8 (βλ. Α 4.2.1), σχήμα το οποίο εκπροσωπείται στο ταφικό σύνολο του Δερβενίου[704].

Το σχήμα τους συσχετίστηκε με αυτό του κρατηροειδούς σκύφου ή σκύφου με ψηλό πόδι από το Δερβένι, για το οποίο σημειώθηκε η μυκηναϊκή καταγωγή του και διαπιστώθηκε η σχέση του με τους σκύφους των πρώιμων γεωμετρικών χρόνων από την Αργολίδα.

Σε μεγάλο σκύφο ανήκει και το θραύσμα Κ 32 από την οδό Πολυχρονιάδη 8 που διακοσμείται με το μοτίβο των δικτυωτών τριγώνων και με άμεσο πρόγονο τους βαθείς σκύφους της ύστατης μυκηναϊκής περιόδου[705]. Τα χαρακτηριστικά του σχήματος είναι τα κάθετα σχεδόν τοιχώματα του σώματος και η σχεδόν κάθετη κυλινδρική λαβή. Ένα ελαφρώς έξω νεύον χείλος και χαμηλή δακτυλιόσχημη ή κωνική βάση είναι πιθανόν να συμπλήρωναν το συγκεκριμένο τύπο σκύφου κατ' αναλογία των σκύφων της δεύτερης περιόδου των «Σκοτεινών Αιώνων» από τα Νιχώρια[706].

Δύο τύποι σκύφων αναγνωρίστηκαν στην ΠΓ περίοδο του αχαϊκού κεραμικού εργαστηρίου, ο πρώτος από τους οποίους σχετίζεται άμεσα με τα πρωτογεωμετρικά παραδείγματα και αποτελεί εξέλιξη αυτών. Το στοιχείο που τους διαφοροποιεί είναι ο τρόπος μετάβασης από το χείλος στο σώμα, ομαλός για τον πρώτο τύπο, με ενιαίο περίγραμμα, και απότομος για το δεύτερο (Κ 52α-β και Κ 52δ αντίστοιχα).

700. Βοκοτοπούλου 1986, 118.
701. Coldstream 1968, πίν. 22b και 24b, αντίστοιχα.
702. M.R. Popham - I.S. Lemos, *Lefkandi* III, *The Early Iron Age Cemetery at Toumba*, *BSA* Suppl. 1996, πίν. 101.
703. Βερδελής 1958, 79-82.
704. Coldstream 1968, πίν. 48e.
705. Papadopoulos 1979, 115, σχέδ. 178, 268.
706. *Nichoria* III, 72 κ.ε.

Ωστόσο, με δεδομένα μόνον τα προαναφερθέντα όστρακα που με βάση τη διακόσμηση χρονολογούνται στην ΠΓ περίοδο, δεν είναι δυνατόν να διατυπωθούν ασφαλή συμπεράσματα όσον αφορά στην παρουσία του συγκεκριμένου σχήματος. Γεγονός, πάντως, είναι ότι η παρουσία του σκύφου στην ΠΡΓ περίοδο της αχαϊκής κεραμικής παραγωγής επιτρέπει να θεωρηθεί η εμφάνισή του και στην επόμενη χρονολογική φάση, ως φυσικό επάκολουθο της εξέλιξης των σχημάτων, και να αποτρέψει από την αναζήτηση εξωτερικών παραγόντων προκειμένου να ερμηνευθεί η παρουσία του. Ενισχυτικό της τελευταίας άποψης είναι και η παρουσία των δύο μελαμβαφών κανθάρων από το Αίγιο, οι οποίοι παραλληλίζονται με το σκύφο.

Στη ΜΓ περίοδο του αχαϊκού κεραμικού εργαστηρίου ανήκουν οι σκύφοι Κ 16-18, 64, 139 και 143. Το συγκεκριμένο σχήμα εμφανίζεται σε δύο τύπους, οι οποίοι διακρίνονται με βάση το είδος του χείλους, σαφώς διαχωριζόμενο από το σώμα στον πρώτο και ενιαίου περιγράμματος με αυτό στο δεύτερο. Ο πρώτος τύπος αντιπροσωπεύεται από αρκετά παραδείγματα. Η παρουσία ενός και μόνον οστράκου από το δεύτερο (Κ 64) δεν επιτρέπει εκτενή συζήτηση, αποτελεί, όμως, εξέλιξη των οστράκων Κ 52α-β από σκύφους από το Αίγιο.

Ο τύπος του μελαμβαφούς σκύφου Κ 16 από τον Νέο Ερινεό, που αντιπροσωπεύεται από αρκετά παραδείγματα τόσο από την ανατολική όσο και από τη δυτική Αχαΐα (Μπαχουμάς), με κύριο χαρακτηριστικό το σαφώς διαχωριζόμενο από το σώμα του αγγείου χείλος που μένει εδαφόχρωμο και διακοσμείται με μελανές περιμετρικές γραμμές, σχετίζεται άμεσα τόσο με τον ευρύ τύπο κανθάρου του αχαϊκού εργαστηρίου των πρώιμων ιστορικών χρόνων όσο και με τους σκύφους της ομάδας αγγείων τύπου «Θάψου». Το παραπάνω στοιχείο είναι ιδιαίτερα σημαντικό, δεδομένου ότι το συγκεκριμένο σχήμα θεωρείτο κορινθιακό. Το κοντινότερο παράλληλό του προέρχεται από την Κόρινθο[707]. Ωστόσο, η μεγαλύτερη σύγκλιση των τοιχωμάτων που καταλήγουν σε στενή βάση, το έντονα έξω νεύον και σαφώς διαχωριζόμενο χείλος και ο τονισμός της κάθετης διάστασης του σκύφου από το Αίγιο τον διαφοροποιούν από τα κορινθιακά κοντόχοντρα παραδείγματα.

Η ανάπτυξη και ο σαφής διαχωρισμός του χείλους των σκύφων ξεκινά στην Αττική ήδη από τη μετάβαση της ΠΓ ΙΙ στη ΜΓ Ι φάση[708]. Συγκριτικά αναφέρεται ο σκύφος αριθ. 879 από τον τάφο 25 του Κεραμεικού, που χρονολογείται στη ΜΓ ΙΙ περίοδο[709].

Ανάλογα παραδείγματα του συγκεκριμένου τύπου σκύφου (μελαμβαφείς με εξηρημένο χείλος επί του οποίου ομάδες οριζόντιων μελανών γραμμών) συναντώνται στο ερετριακό εργαστήριο[710]. Η απουσία, ωστόσο, ολόκληρων παραδειγμάτων από την Ερέτρια δεν επιτρέπει μεγαλύτερης κλίμακας συγκρίσεις με τα αχαϊκά παραδείγματα.

Στενή είναι η ομοιότητα του αγγείου από το Αίγιο με το σκύφο αριθ. 663α από την Ιθάκη[711], ο οποίος χρονολογείται στα τέλη της ΥΓ περιόδου και χαρακτηρίζεται ως κορινθιακός. Στον ίδιο τύπο ανήκει ένας εισηγμένος κορινθιακός από τη Βίτσα, που η Βοκοτοπούλου χρονολογεί στη ΜΓ περίοδο[712]. Ένα μόνωτο μελαμβαφές κύπελλο με μία μελανή ταινία στο εδαφόχρωμο χείλος από το επίπεδο ΙΙΙ στο Tell Abu Hawan χρονολογείται επίσης στη ΜΓ περίοδο[713]. Το συγκεκριμένο αγγείο ο James το θεωρεί κυκλαδικό[714].

Σημαντική είναι η συζήτηση για το συγκεκριμένο τύπο σκύφου από τον Neeft[715]. Ο σκύφος της ΠΓ-ΜΓ περιόδου είναι, κατά τον ίδιο μελετητή, το σχήμα από το οποίο προήλθε η υστερογεωμετρική κοτύλη. Το κορινθιακό εργαστήριο υιοθέτησε από τον πρωτογεωμετρικό ρυθμό της Αττικής το μελαμβαφή σκύφο με την εδαφόχρωμη ζώνη στις λαβές, η οποία φιλοξενούσε δύο ή τέσσερις οριζόντιες μελανές γραμμές. Ο τονισμός των δύο βασικών αξόνων οργάνωσης του σχήματος, που οδήγησαν στη δημιουργία των διαφόρων τύπων, και οι αλλαγές στη διακοσμημένη επιφάνεια είχαν ως αποτέλεσμα τη γέννη-

707. *Corinth* VII, I, αριθ. 41-42, πίν. 7.
708. Coldstream 1968, 18.
709. *Kerameikos* V, I, πίν. 89.
710. Ανδρειωμένου, ό.π. (υποσημ. 263).
711. Benton 1953, 275, εικ. 8. Από ίδιου σχήματος αγγείο προέρχεται και το όστρακο αριθ. 129 από τις αναστάσεις της Αίγινας, Kraiker, ό.π. (υποσημ. 678), 36, πίν. 8.
712. Βοκοτοπούλου 1986, 278.
713. Coldstream 1977, 66, σχέδ. 20a.
714. James *et al.* 1991, 109.
715. Neeft 1975, 105, σχέδ. II.

ση της υστερογεωμετρικής κορινθιακής κοτύλης, του πιο δημοφιλούς σχήματος του συγκεκριμένου εργαστηρίου. Ο Neeft[716] τονίζει ιδιαίτερα τη συμβολή του αττικού Κεραμεικού των πρώιμων ιστορικών χρόνων στην εξέλιξη του παραπάνω σχήματος.

Ωστόσο, τα νέα ανασκαφικά δεδομένα από την Αχαΐα δίνουν τη δυνατότητα να επαναξεταστεί το παραπάνω συμπέρασμα. Συγκεκριμένα, η παρουσία στο πρωτογεωμετρικό ταφικό σύνολο του Δερβενίου του μελαμβαφούς σκύφου με την εδαφόχρωμη ζώνη στο ύψος των λαβών και η μετέπειτα εμφάνιση και εξέλιξη του συγκεκριμένου σχήματος σε δύο τουλάχιστον τύπους επιτρέπουν την αναγνώριση της προέλευσής του. Έχει ήδη αναφερθεί ότι η εδαφόχρωμη ζώνη στις λαβές με μελανές ταινίες, αποτελεί κύριο χαρακτηριστικό του σχήματος του κανθάρου, που είναι και το πιο χαρακτηριστικό του αχαϊκού εργαστηρίου. Χαρακτηριστικό, επίσης, του αχαϊκού εργαστηρίου είναι η διάλυση της μελαμβαφούς επιφάνειας του κατώτερου τμήματος των αγγείων με εδαφόχρωμες ζώνες, που φέρουν μελανές περιμετρικές ταινίες.

Η σύγκριση του σκύφου Κ 16 της ΜΓ περιόδου με τους μελαμβαφείς κανθάρους του ευρύ τύπου των ΠΓ, ΜΓ και ΥΓ περιόδων (Κ 9 και 8 από το Δρέπανο, Κ 152 από τη Βαλμαντούρα, Κ 133 από το Σταροχώρι, Κ 155-156 στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο και Κ 28 από την ανασκαφή της οδού Πλαστήρα 7 στο Αίγιο) οδηγεί στις παρακάτω παρατηρήσεις: 1) κυριαρχία του μελανού γανώματος, 2) το εδαφόχρωμο έξω νεύον χείλος της ΠΓ αυξάνει το ύψος του και δέχεται δύο ή περισσότερες μελανές περιμετρικές γραμμές στη ΜΓ περίοδο, 3) η μεγαλύτερη διάμετρος του αγγείου βρίσκεται στο σημείο πρόσφυσης των λαβών, και 4) η βάση είναι κατά κανόνα επίπεδη με ορισμένα παραδείγματα χαμηλής δακτυλιόσχημης.

Αν εξαιρεθεί το είδος των λαβών, που είναι στην ουσία και το στοιχείο που προσδιορίζει το σχήμα του αγγείου, και το περισσότερο βαθύ σώμα του σκύφου, είναι σαφής η άμεση συσχέτιση του σκύφου με τον ευρύ τύπο του αχαϊκού κανθάρου.

Η παράδοση του κανθάρου είναι ισχυρή στην κεραμική παραγωγή των πρώιμων ιστορικών χρόνων της Αχαΐας, περισσότερο από κάθε άλλου εργαστηρίου. Είναι, επομένως, λογικό να αποτέλεσε την έμπνευση για το συγκεκριμένο τύπο σκύφου, το κατεξοχήν σχήμα αγγείου της ομάδας τύπου «Θάψου». Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα, ενισχυτική της τελευταίας παρατήρησης, είναι η σύγκριση του σκύφου από τον Νέο Ερινεό με τους σκύφους Κ 18 και 17, τύπου «Θάψου», από την οδό Παλαιολόγου. Η μόνη τους διαφοροποίηση είναι το ύψος και, φυσικά, η μετόπη με το μαίανδρο στα δύο αγγεία από το Αίγιο, στοιχείο που τα κατατάσσει στο συγκεκριμένο εργαστήριο και μάλιστα στην ομάδα των «predecessors» σκύφων[717]. Επιπλέον, ο κάνθαρος Κ 28 από την οδό Πλαστήρα αποτελεί ενιαίο ταφικό σύνολο με τους σκύφους Κ 25, 27 και 26 τύπου «Θάψου».

Σε αντίθεση με τον κάνθαρο, ο σκύφος γίνεται το πιο δημοφιλές σχήμα στα εργαστήρια της νοτιοδυτικής Ελλάδας κατά τη ΜΓ περίοδο. Τα ανασκαφικά δεδομένα από τα Νιχώρια οδήγησαν στη διάκριση επτά τύπων, ανάλογα με το είδος του χείλους, των λαβών και της βάσης[718]. Ωστόσο, τα παραδείγματα του αχαϊκού εργαστηρίου φαίνεται ότι αποδεσμεύονται από τα αντίστοιχα της Μεσσηνίας, τα οποία, θα πρέπει να σημειωθεί, μοιάζουν να εξαρτώνται από τον ψηλό τύπο κανθάρου της ΠΡΓ περιόδου. Οι σχέσεις της Μεσσηνίας με το λακωνικό εργαστήριο και σε αυτή τη χρονική περίοδο φαίνεται ότι είναι στενότερες[719].

Στην Αττική ο σκύφος στις αρχές της ΜΓ περιόδου χαρακτηρίζεται για το αβαθές σώμα και το χαμηλό χείλος που αρχίζει να γίνεται περισσότερο κάθετο, τάση που γίνεται εντονότερη προς τα τέλη της περιόδου, οπότε και το συνηθισμένο δακτυλιόσχημο στέλεχος αντικαθίσταται από επίπεδη βάση[720].

Ο σκύφος στη ΜΓ περίοδο της κορινθιακής κεραμικής παραγωγής αντιπροσωπεύεται από έναν αβαθή τύπο, με σαφώς διαμορφωμένο και έξω νεύον χείλος και τοιχώματα που συγκλίνουν σε επίπεδη βάση[721]. Θεωρείται ο άμεσος πρόγονος του σκύφου τύπου «Θάψου» της ΥΓ περιόδου[722]. Προέρχεται από τον αττικό ΠΓ ΙΙ σκύφο και εκπροσωπείται στην αντίστοιχη φάση της κεραμικής παραγωγής της Κορίνθου[723].

716. Ό.π., 105-106.
717. Neeft 1981, 38, σχέδ. 9a.
718. *Nichoria* III, 96-100. Από την υπόλοιπη Μεσσηνία υπάρχει μόνον ένα παράδειγμα του σχήματος του σκύφου από τον Άνω Εγκλιανό.
719. Coulson 1986, 69. Coulson 1985, 34-49.
720. Coldstream 1968, 18, πίν. 3b και 5e.
721. Ό.π., πίν. 18d.
722. Ό.π., πίν. 20c.
723. Pfaff 1988, 50.

Στην Αργολίδα το σχήμα εκπροσωπείται από μεγάλο αριθμό παραδειγμάτων σε ποικίλες διαστάσεις και διακρίνεται σε τύπους με βάση το είδος του χείλους, των λαβών και της μέγιστης διαμέτρου[724].

Στην ΥΓ περίοδο ο σκύφος αντιπροσωπεύεται από τέσσερα παραδείγματα από την περιφέρεια των Φαρών (Κ 100, 104, 121, 127). Κοινά χαρακτηριστικά είναι η διαμόρφωση του χείλους, με επίπεδη την άνω επιφάνεια και ελαφρώς κυρτή στο εξωτερικό, και η ύψωση της μέγιστης διαμέτρου στη ζώνη των λαβών κάτω από το χείλος[725].

Σταθερή παρουσιάζεται η εξέλιξη του σχήματος κατά την ΥΓ περίοδο και στα υπόλοιπα εργαστήρια του ελλαδικού χώρου. Στην Αττική το βαθύ σώμα συνδυάζεται με τα κάθετα χείλη και το ύψος του αγγείου αυξάνει σε σχέση με τα μεσογεωμετρικά παραδείγματα, από τα οποία προήλθε και ο τύπος με το πολύ ψηλό και κάθετο χείλος[726].

Από τη μεγάλη ποικιλία των τύπων, ανάλογα με το είδος του χείλους και του σώματος, χαρακτηρίζεται ο σκύφος και στην Αργολίδα[727].

Κρατήρας

ΑΡΙΘ. ΚΑΤ.	ΑΡΙΘ. ΕΙΚ.	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ
Κ 47α-δ	71	ΠΡΓ
Κ 30	54	ΠΡΓ
Κ 31	55	ΠΓ
Κ 33α-δ	57	ΠΡΓ
Κ 35α-γ	59	ΠΡΓ

ΑΡΙΘ. ΚΑΤ.	ΑΡΙΘ. ΕΙΚ.	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ
Κ 38α-η	62	ΠΡΓ
Κ 39α-θ	63	ΠΡΓ
Κ 71	82	ΠΡΓ
Κ 52γ	75	ΠΓ
Κ 132	114	ΜΓ

Ο κρατήρας[728] στην ΠΡΓ περίοδο εκπροσωπείται από τα όστρακα Κ 47α-δ, με διακόσμηση ομόκεντρων κύκλων από την οδό Πολυχρονιάδη 8, τα όστρακα Κ 30, 33α-δ, 35α-γ, 38α-η και τα 39α-θ, με διακόσμηση δικτυωτών και διαγραμμισμένων τριγώνων σε διάφορους συνδυασμούς και αλυσίδες δικτυωτών ρόμβων, επίσης από την οδό Πολυχρονιάδη 8, καθώς και το όστρακο Κ 71 από την οδό Εισοδίων 29, με όμοια με τα δεύτερα διακόσμηση. Τα χαρακτηριστικά του σχήματος είναι τα χοντρά τοιχώματα και η επίπεδη άνω επιφάνεια του χείλους που δημιουργεί περιχείλωμα. Η απουσία ολόκληρων αγγείων δεν επιτρέπει τον ακριβέστερο προσδιορισμό του σώματος και της βάσης. Ο κρατήρας εμφανίζεται σε αρκετές περιοχές της νοτιοδυτικής Ελλάδας. Στη Μεσσηνία ο αριθμός των παραδειγμάτων του συγκεκριμένου σχήματος αυξάνεται κατά τη δεύτερη περίοδο των «Σκοτεινών Αιώνων»[729]. Όπως και στις υπόλοιπες περιοχές της δυτικής «κοινής» (Ιθάκη, Αιτωλία, Ακαρνανία), είναι από τα λιγότερο δημοφιλή ανοικτά σχήματα.

Τα παραδείγματα από την Αχαΐα ενισχύουν ακόμη περισσότερο τη διαπίστωση για τη σχέση της περιοχής με τη Λακωνία, αφού σημαντική είναι η ομοιότητα που παρουσιάζεται ανάμεσα στα θραύσματα κρατήρων από το Αίγιο και τον τύπο Μ του κρατήρα από τη Λακωνία[730] τόσο στο σχήμα όσο στη διακόσμηση αλλά και στον τρόπο διάταξής της.

Το σχήμα είναι γνωστό από την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο της Αχαΐας[731], ενώ ο μεγάλων διαστάσεων κρατήρας με πυκνή γραμμική διακόσμηση θεωρείται ένα από τα χαρακτηριστικά σχήματα της «μυκηναϊκής κοινής» που έχει αναγνωριστεί από διάφορους μελετητές στη δυτική Ελλάδα.

724. Courbin 1966, 210-217, πίν. 54-59.
725. Για το σχήμα του σκύφου ανάμεσα στην κεραμική της πρώτης ανασκαφικής περιόδου από το Άνω Μαζαράκι, βλ. Gadolou 2002, 167-168, Κ 1-18, πίν. 1, 8-9.
726. Coldstream 1968, 34, πίν. 9a-d, 10h.
727. Courbin 1966, πίν. 55, 57-58.
728. Για το σχήμα του κρατήρα ανάμεσα στην κεραμική της πρώτης ανασκαφικής περιόδου από το Άνω Μαζαράκι, βλ. Gadolou 2002, 168-169, Κ 50-53, πίν. 1, 12.
729. Ό.π. (υποσημ. 718) και 81 κ.ε., όπου αναφέρονται τα παραδείγματα από τα Νιχώρια, καθώς και Coulson 1986, 28 κ.ε.
730. Coulson 1985, 55.
731. Papadopoulos 1979, 127 κ.ε. Ε. Μαστροκώστας, *Έργον*

Από δύο θραύσματα αντιπροσωπεύεται το συγκεκριμένο σχήμα στην ΠΓ περίοδο του αχαϊκού κεραμικού εργαστηρίου (Κ 31 και 52γ). Η παρουσία του στον πρωτογεωμετρικό αχαϊκό ρυθμό δεν αφήνει περιθώρια αναζήτησης εξωτερικών παραγόντων προκειμένου να ερμηνευθεί η εμφάνισή του και στην επόμενη περίοδο. Και αυτό το σχήμα εντάσσεται στην κεραμική παράδοση των πρώιμων ιστορικών χρόνων της δυτικής Ελλάδας, όπως συμπεραίνεται από την παρουσία του τόσο στο μεσσηνιακό εργαστήριο της μεταβατικής ΙΙ/ΙΙΙ περιόδου των «Σκοτεινών Αιώνων»[732] όσο και στο αντίστοιχο λακωνικό[733].

Παραλλαγή του συγκεκριμένου σχήματος αποτελεί ο σταμνοειδής κρατήρας μεσογεωμετρικών χρόνων από το Σταροχώρι (Κ 132). Παρατηρείται η ίδια αντίληψη στο πλάσιμο του αγγείου με την οινοχόη από το Άνω Καστρίτσι (Κ 2). Κοινό στοιχείο ανάμεσα στα δύο αγγεία είναι και ο ανάγλυφος δακτύλιος που χρησιμοποιείται για να διαχωρίσει το χείλος και το λαιμό αντίστοιχα από το σώμα, και παραπέμπει στο λακωνικό εργαστήριο των πρώιμων ιστορικών χρόνων[734].

Ένας σταμνοειδής κρατήρας από το νεκροταφείο της Βίτσας[735] μοιάζει με το παράδειγμα από την Αχαΐα, με μόνη διαφοροποίηση το είδος των λαβών. Το παράδειγμα από τη Βίτσα χρονολογείται στα τέλη της ΥΓ περιόδου (γ΄ τέταρτο του 8ου αι. π.Χ.), ύστερα από σύγκριση με τον κρατήρα R362 από την Ιθάκη[736].

Ο σταμνοειδής κρατήρας από το Σταροχώρι συγκρίνεται με έναν ύστερο πρωτογεωμετρικό από την Αργολίδα[737], από τον οποίο διαφοροποιείται ως προς το είδος των λαβών.

Ο κάνθαρος από το ίδιο ταφικό σύνολο χρονολογεί και τον κρατήρα στη ΜΓ περίοδο, ενώ η παρουσία του σχήματος, έστω και με μικρές παραλλαγές, σε όλη τη βορειοδυτική Πελοπόννησο το εντάσσει στην κεραμική παράδοση της περιοχής.

Οινοχόη

ΑΡΙΘ. ΚΑΤ.	ΑΡΙΘ. ΕΙΚ.	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ
–	136	ΠΡΓ
Κ 40	64	ΠΡΓ
Κ 41	65	ΠΡΓ
Κ 45	69	ΠΡΓ
Κ 46	70	ΠΡΓ
Κ 48 + Κ 49	72-73	ΠΡΓ
Κ 10	39	ΠΓ
Κ 23	49	ΠΓ
Κ 24	50	ΠΓ
Κ 80	85	ΠΓ
Κ 2	35	ΜΓ
Κ 51α-γ	–	ΜΓ
Κ 62γ	80	ΜΓ
Κ 140α-δ	119	ΜΓ
Κ 94	93	ΥΓ
Κ 98	94	ΥΓ
Κ 97	94	ΥΓ
Κ 103	97	ΥΓ
Κ 105	98	ΥΓ
Κ 106	99	ΥΓ
Κ 107	100	ΥΓ
Κ 117	105	ΥΓ
Κ 118	106	ΥΓ
Κ 119	107	ΥΓ
Κ 120	108	ΥΓ
Κ 124	–	ΥΓ
Κ 131	–	ΥΓ
Κ 81	86	ΥΓ
Κ 149	125	ΥΓ

1966, 159, εικ. 186. Ε. Μαστροκώστας, *ΠΑΕ* 1964, πίν. 65β· 1965, πίν. 174β.

732. *Nichoria* III, 94.

733. Coulson 1985, 55, σχέδ. 9.

734. Coulson 1986, 68-69.

735. Βοκοτοπούλου 1986, 285-286, σχέδ. 71ε, αριθ. 5199/ Τ32.

736. Robertson - Heurtley 1948, πίν. 24.

737. Coldstream 1968, πίν. 23g.

Η οινοχόη[738] έχει θεωρηθεί από τον Coldstream[739] ως το σχήμα που δείχνει με τον καλύτερο τρόπο, μέσω των διακοσμητικών θεμάτων (διαγραμμισμένα τρίγωνα, ζιγκ-ζαγκ σε κάθετη μετόπη, συνδυασμοί δικτυωτών ρόμβων εντός τριγώνου, τις πλευρές του οποίου διακοσμεί το κροσσωτό μοτίβο), τη σχέση ανάμεσα στα διάφορα κέντρα της κεραμικής παραγωγής της δυτικής «κοινής» στη διάρκεια της ΠΡΓ περιόδου.

Η τριφυλλόστομη οινοχόη από το Δερβένι της Αχαΐας βρίσκει ακριβές παράλληλο σε μία λήκυθο-οινοχόη από την Ιθάκη[740], αλλά και σε μία από τον Μεδεώνα της Φωκίδας[741]. Χαρακτηρίζεται για το τριφυλλόσχημο στόμιο, το σχετικά κοντό και ευρύ λαιμό, την ταινιωτή, κάθετη από το χείλος στον ώμο, λαβή, το μάλλον κωνικό σώμα και τη χαμηλή κωνική βάση. Τα διακοσμητικά θέματα τη συνδέουν με την ομάδα των οστράκων κλειστών αγγείων, από τα οποία τα περισσότερα προέρχονται από οινοχόες με διακόσμηση διαγραμμισμένων τριγώνων και ρόμβων από την οδό Πολυχρονιάδη 8 στο Αίγιο (Κ 40α-η και 41α-γ). Αρκετά όστρακα από την ίδια θέση (Κ 48 (10 όστρακα) και Κ 49), με διακόσμηση ομόκεντρων κύκλων στον ώμο και ομάδες εδαφόχρωμων ταινιών στο κατώτερο μελαμβαφές τμήμα του σώματος, ανήκουν σε οινοχόες σφαιρικού σχήματος.

Και οι δύο παραλλαγές του σχήματος του αχαϊκού εργαστηρίου σχετίζονται με παραδείγματα της οινοχόης από την Αττική[742]. Το συγκεκριμένο εργαστήριο δεν επηρέασε την εμφάνιση του σχήματος στην Αχαΐα. Την ίδια θέση, άλλωστε, υποστηρίζει και ο Desborough[743] για τα αντίστοιχα παραδείγματα από την Ιθάκη, η σχέση των οποίων με τα αχαϊκά σημειώθηκε ήδη.

Στις υπόλοιπες περιοχές της νοτιοδυτικής Ελλάδας το συγκεκριμένο σχήμα αντιπροσωπεύεται από ικανό αριθμό παραδειγμάτων κατά την ΠΡΓ περίοδο. Στη Μεσσηνία διάφορες παραλλαγές του σχήματος χρονολογούνται στη δεύτερη φάση των «Σκοτεινών Αιώνων». Ιδιαίτερα σημαντικά για τις συγκρίσεις με την οινοχόη από το Δερβένι είναι τα παραδείγματα από τα Τσουκαλέικα και την Άνθεια, που χαρακτηρίζονται για το κωνικού σχήματος σώμα[744] και παραλληλίζονται με μια σειρά ανάλογου τύπου οινοχοών από το Αγρίνιο[745]. Μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα παραδείγματα από τη Λακωνία, τα οποία χαρακτηρίζονται επίσης για το αμφικωνικό σχήμα του σώματος, ενώ τα μοτίβα αντικατοπτρίζουν την άμεση σχέση των δύο περιοχών[746]. Συγκεκριμένα, το μοτίβο του συνδυασμού δικτυωτών ρόμβων εντός μεγαλύτερου τριγώνου, που συναντάται σε ορισμένα από τα όστρακα των οινοχοών της ομάδας Κ 43-44α-ο της οδού Πολυχρονιάδη 8 βρίσκει ακριβή παράλληλα σε όστρακα του ίδιου σχήματος από τη Λακωνία[747].

Όσο για το πρόβλημα της καταγωγής του σχήματος, θα πρέπει να αναφερθεί ότι η παρουσία της μικρής σε μέγεθος σφαιρικής πρόχου κατά την ύστατη μυκηναϊκή εποχή στην Αχαΐα[748] δηλώνει την πηγή προέλευσής του.

Το σχήμα της οινοχόης κατά την περίοδο αντιπροσωπεύεται από δύο παραδείγματα στο Αίγιο (Κ 23-24). Χαρακτηρίζεται για το σφαιρικό και κοντόχοντρο σώμα, που έρχεται σε αντιστοιχία με το σχήμα του κανθάρου της ίδιας χρονολογικής φάσης. Στην Αττική εμφανίζεται ο τύπος με την ευρεία βάση, που είναι αντίστοιχος με τα αχαϊκά παραδείγματα, παράλληλα όμως με τον ωοειδή τύπο που συνεχίζει από την ΠΡΓ περίοδο[749]. Στην Κόρινθο η οινοχόη είναι το πιο δημοφιλές σχήμα. Χαρακτηρίζεται για το ωοειδές περίγραμμα του σώματος και τη μικρή σχετικά επιφάνεια έδρασης. Σε ορισμένα παραδείγματα παρατηρείται μια τάση προς σφαιρικότητα[750].

Σε κορινθιακά πρότυπα, περισσότερο από ό,τι στην Αττική, παραπέμπουν τα παραδείγματα από την Αργολίδα όπου το σχήμα εμφανίζεται σε μια πληθώρα τύπων κατά την ΠΓ περίοδο[751].

738. Για το σχήμα της οινοχόης ανάμεσα στην κεραμική της πρώτης ανασκαφικής περιόδου από το Άνω Μαζαράκι, βλ. Gadolou 2002, 169, Κ 59-85, πίν. 2-3, 13-15.
739. Coldstream 1968, 222.
740. Ό.π., πίν. 47f.
741. Desborough 1972, πίν. 22. Snodgrass 1971, 85, πίν. 42-44.
742. Desborough 1952, 46, πίν. 7-8.
743. Ό.π., 279.
744. Coulson 1986, 31-33, σχέδ. 5-6. Για τα παραδείγματα από τα Νιχώρια, βλ. *Nichoria* III, 85, πίν. 3-88.
745. Βοκοτοπούλου 1969, 80, αριθ. 18-19, πίν. 47γ.
746. Coulson 1985, 61, πίν. 11g, 13b, 15g.
747. Ό.π., πίν. 13g, αριθ. 256(ο).
748. Papadopoulos 1979, 94, 117.
749. Coldstream 1968, πίν. 2d, g.
750. Ό.π., πίν. 16a, b, e. *Corinth* VII, I, 21.
751. Courbin 1966, 194-203.

Κατά την ίδια περίοδο στη Μεσσηνία το υλικό είναι περιορισμένο και αποσπασματικό όσον αφορά στο σχήμα της οινοχόης. Η παρουσία ορισμένων λαβών, τμημάτων χειλέων και βάσεων δεν επιτρέπει την εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με τους τύπους του συγκεκριμένου σχήματος[752].

Στην Ιθάκη η οινοχόη εκπροσωπείται από ελάχιστα εγχώρια παραδείγματα, χωρίς ωστόσο αυτά να αποδεσμεύονται από την κορινθιακή επίδραση που έχει δεχθεί η ιθακήσια κεραμική παραγωγή αυτή την περίοδο[753].

Στη ΜΓ περίοδο η οινοχόη εκπροσωπείται από ένα ολόκληρο παράδειγμα (Κ 2) και από όστρακα από το Αίγιο (Κ 51α-γ, 62γ) και τη θέση Μπαχουμάς της Κάτω Αχαΐας (Κ 140α-δ). Διακρίνεται σε δύο τύπους όσον αφορά στο σχήμα του λαιμού. Πρόκειται για τον τύπο με ευρύ λαιμό που εκπροσωπείται από την οινοχόη από το Άνω Καστρίτσι (Κ 2) και ίσως το τμήμα (Κ 51α) από το χείλος οινοχόης από το Αίγιο , και για τον τύπο με το στενό κυλινδρικό λαιμό που εκπροσωπείται από τα όστρακα (Κ 51β-γ και 62γ). Στην πρώτη ομάδα πιθανότατα ανήκουν και τα όστρακα από το σώμα οινοχοών (μελαμβαφή με εδαφόχρωμες ζώνες, όπου μελανές περιμετρικές γραμμές) από την Κάτω Αχαΐα (Κ 140α-δ). Η πρώτη ομάδα εκπροσωπεί την τάση για επικράτηση των σκοτεινών επιφανειών, ενώ η δεύτερη την τάση για επικράτηση των φωτεινών επιφανειών στη διαχείριση της διακοσμημένης επιφάνειας.

Ο τύπος της οινοχόης με το στενό κυλινδρικό λαιμό εκπροσωπείται στη ΜΓ περίοδο του κορινθιακού εργαστηρίου με κύριο χαρακτηριστικό το κωνικό σώμα[754]. Ωστόσο, η παρουσία της ληκύθου-οινοχόης από τον Πριόλιθο, με το χαρακτηριστικό κυλινδρικό λαιμό και το ημισφαιρικό, με τάση προς πεπλατυσμένο, σώμα στην ΠΓ περίοδο της Αχαΐας, υποδεικνύει την παράδοση του σχήματος στην περιοχή και αποτρέπει από την αναζήτηση εξωτερικών παραγόντων για την ερμηνεία της εμφάνισης αυτού του τύπου της οινοχόης. Ανάλογου σχήματος με τα κορινθιακά παραδείγματα θα ήταν και τα συγκεκριμένα αγγεία από την Αχαΐα.

Σε διάφορους τύπους εμφανίζεται το σχήμα της οινοχόης στη ΜΓ περίοδο του αττικού εργαστηρίου. Κοινή ανάμεσα στις δύο περιοχές είναι η τάση για διάσπαση της μελαμβαφούς κατώτερης επιφάνειας του αγγείου με εδαφόχρωμες ζώνες, που φέρουν οριζόντιες μελανές περιμετρικές γραμμές, και η χρήση του μοτίβου της πολλαπλής τεθλασμένης. Αντίθετα, το τριφυλλόσχημο χείλος, τόσο κοινό στην Αττική, δεν χρησιμοποιείται στην Αχαΐα, όπου οι κεραμείς προτιμούν τα κυκλικά στόμια.

Στην Κόρινθο η τριφυλλόστομη οινοχόη συνεχίζει να είναι το πιο δημοφιλές σχήμα.

Δύο είναι οι βασικοί τύποι μαζί με τις παραλλαγές του σφαιρικού-πεπλατυσμένου τύπου της οινοχόης που συναντώνται κατά την ΥΓ περίοδο στο αχαϊκό κεραμικό εργαστήριο. Συναντώνται, κυρίως, στην κεντρική Αχαΐα και ιδιαίτερα στην περιοχή της Χαλανδρίτσας και των Φαρών και χαρακτηρίζονται για τον κοντό λαιμό, που καταλήγει σε έξω νεύον χείλος με επίπεδη την άνω επιφάνεια, και την ταινιωτή λαβή, κάθετη από την περιφέρεια του χείλους στον ώμο του αγγείου. Αν και η επιφάνεια έδρασης είναι πλατιά και επίπεδη και σε ελάχιστες περιπτώσεις ελαφρώς δακτυλιόσχημη, ο τρόπος που καταλήγουν τα τοιχώματα του αγγείου προς τη βάση είναι το στοιχείο που διαφοροποιεί τους δύο τύπους. Στον έναν τα τοιχώματα είναι ευθύγραμμα και στο δεύτερο χαρακτηρίζονται από σφαιρικότητα, που δίνουν στο σώμα του αγγείου πεπλατυσμένη όψη. Προκύπτουν, επομένως, δύο τύποι, αυτός της κωνικής οινοχόης και αυτός της σφαιρικής.

Όσον αφορά στον πρώτο τύπο, παρατηρούνται ομοιότητες με τις υστερογεωμετρικές οινοχόες από τα Βολιμίδια της Μεσσηνίας. Σχετικός με τα αχαϊκά παραδείγματα είναι ο τύπος του αργολικού εργαστηρίου με την επίπεδη βάση και το ημισφαιρικό σώμα[755], ο οποίος θεωρείται τοπική δημιουργία με χαρακτηριστικό ψηλό λαιμό και τριφυλλόσχημο στόμιο.

Δημιουργία του αχαϊκού κεραμικού εργαστηρίου της ΥΓ περιόδου θα πρέπει να θεωρηθεί η οινοχόη με τα ευθύγραμμα τοιχώματα (κωνική), ενώ ο τύπος με το σφαιρικό-πεπλατυσμένο σώμα είναι πιθανόν να κατάγεται τόσο από τη λήκυθο-οινοχόη της ΠΓ περιόδου από τον Πριόλιθο όσο και από τη μεσογεω-

752. *Nichoria* III, 94-95.
753. Benton 1953, 306.
754. Coldstream 1968, 97, πίν. 17g, 18c.
755. Courbin 1966, 200-201. Coldstream 1968, πίν. 27e.

μετρική οινοχόη με το σφαιρικό σώμα από το Άνω Καστρίτσι (Κ 2). Οι οξείες γωνίες στον ώμο και τη βάση των αχαϊκών οινοχοών οδήγησαν τον Coldstream να αναγνωρίσει για τα συγκεκριμένα αγγεία μεταλλικά πρότυπα[756]. Θεωρεί δε ως πρόδρομο αυτών τη χάλκινη οινοχόη (Μ 20) από το Δρέπανο.

Όλες οι υστερογεωμετρικές οινοχόες αντιπροσωπεύουν την ανοικτόχρωμη τάση στη διαχείριση της διακοσμημένης επιφάνειας, με κύριο χαρακτηριστικό τις περιμετρικές μελανές γραμμές στο εδαφόχρωμο κατώτερο τμήμα του σώματος. Μόνον η οινοχόη Κ 119 μένει μελαμβαφής με τέσσερις εδαφόχρωμες ζώνες με μελανές γραμμές στο λαιμό και στο σώμα, ενώ η Κ 105 φέρει μελανό γάνωμα στο κατώτερο τμήμα του σώματος. Τα διακοσμητικά θέματα, διαγραμμισμένα τρίγωνα με κεραίες στις κορυφές, συνεχόμενη σπείρα, ψευδόσπειρα, κάθετα κυματοειδή γραμμίδια μεμονωμένα και σε ομάδες, μαιανδρικά άγκιστρα, απλός μαίανδρος, ζώνη πελαργών, τοποθετούνται στο λαιμό και στον ώμο των αγγείων.

Η παρουσία, κατά την ΥΓ περίοδο, στην κοιλάδα των Φαρών, του τύπου της οινοχόης με την ευρεία βάση, ο οποίος δεν συναντάται στην υπόλοιπη Αχαΐα, είναι δυνατόν να αντικατοπτρίζει τις ανάγκες αυτής της κοινότητας στη χρήση συγκεκριμένων σχημάτων. Θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι δηλώνει την αυξημένη παραγωγή γάλακτος στην περιοχή, για την αποθήκευση του οποίου απαιτούνταν συγκεκριμένο σχήμα αγγείου[757]. Πέρα από το γεγονός ότι η περιοχή συνεχίζει να έχει κτηνοτροφικό χαρακτήρα ακόμη και σήμερα, η οινοχόη έχει την ίδια ευρεία βάση με τα ξύλινα δοχεία για γάλα που χρησιμοποιούνταν μέχρι πρόσφατα στην ελληνική ύπαιθρο.

Πρόχους

ΑΡΙΘ. ΚΑΤ.	ΑΡΙΘ. ΕΙΚ.	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ
Κ 75	83	ΠΡΓ
Κ 160	131	ΠΡΓ
Κ 6	37	ΠΓ

ΑΡΙΘ. ΚΑΤ.	ΑΡΙΘ. ΕΙΚ.	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ
Κ 157	129	ΜΓ
Κ 158	130	ΜΓ
Κ 102	96	ΥΓ

Ελάχιστα είναι τα παραδείγματα, όπως φαίνεται και από τον παραπάνω Πίνακα, του συγκεκριμένου σχήματος στην κεραμική παραγωγή του αχαϊκού εργαστηρίου των πρώιμων ιστορικών χρόνων.

Σημαντικό στοιχείο για την προέλευση της πρόχου είναι η παρουσία της στην ύστερη μυκηναϊκή κεραμική παραγωγή της Αχαΐας και της Κεφαλονιάς. Η Sherratt[758] αναφέρει ότι εμφανίζεται στην ΥΕ IIIΓ περίοδο στους τάφους της Κεφαλονιάς και είναι το πιο κοινό σχήμα κατά την περίοδο αυτήν. Ο Wardle[759] θεωρεί προδρόμους του σχήματος τις πεπλατυσμένες πρόχους του τέλους της ΥΕ IIIΒ περιόδου. Από αυτές, άλλες έχουν επίπεδη και άλλες δακτυλιόσχημη βάση. Στην πλειονότητά τους είναι μονόχρωμες, αν και υπάρχουν ορισμένα παραδείγματα με εδαφόχρωμες ταινίες. Παράλληλα του σχήματος των μυκηναϊκών χρόνων υπάρχουν στην Περατή, στο Λευκαντί, στη Μεσσηνία[760], αλλά και στην Αχαΐα[761]. Τα αγγεία από την Αχαΐα παραλληλίζονται με τα παραπάνω ως προς τα πεπλατυσμένα σώματα και τους κοντούς λαιμούς με το έξω νεύον χείλος.

Σε αυτό ακριβώς το πνεύμα εντάσσεται η πρωτογεωμετρική προχοΐσκη στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (Κ 160), με το σφαιρικό σώμα, το στενό και κοντό λαιμό και το έξω νεύον χείλος.

Στην ΠΓ περίοδο το σχήμα αντιπροσωπεύεται από χειροποίητα μόνον παραδείγματα, στα οποία έχει γίνει αναφορά στη σχετική ενότητα (Α 4.5 και Β 4.7).

Ο τύπος της ΜΓ περιόδου θα πρέπει να ενταχθεί στην κεραμική παράδοση του αχαϊκού εργαστηρίου των πρώιμων ιστορικών χρόνων, όπως αυτή διαμορφώθηκε από τους ύστατους μυκηναϊκούς χρόνους και εξής.

756. Coldstream 1998, 326.

757. Για τη σημασία άλλων σχημάτων, βλ. I. Tournavitou, Practical Use and Social Function: A Neglected Aspect of Mycenaean Pottery, *BSA* 87 (1992), 181 κ.ε.

758. Sherratt 1981, 439-440, σχέδ. 185c.

759. Wardle 1972, σχέδ. 99, αριθ. 20, 1309, 388, 14, 1504.

760. Και για τις τρεις περιοχές, βλ. Sherratt 1981, κεφ. 4, 5 και 8.

761. Papadopoulos 1979, σχέδ. 247a-b.

Στην ίδια παράδοση εντάσσονται και τα μόνωτα κύπελλα (αριθ. 777-778, 341 και 349) από την Ιθάκη[762], καθώς και τα αριθ. 360-362 από τον Άνω Εγκλιανό της Μεσσηνίας, τα οποία χρονολογούνται στην τρίτη φάση των «Σκοτεινών Αιώνων»[763] και συγκρίνονται με τις πρόχους του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου. Η διαφορά τους βρίσκεται στο ότι τα παραδείγματα από την Αχαΐα είναι χαμηλότερα, με σαφώς διακρινόμενο το χείλος.

Σε πρωιμότερη χρονολογικά βαθμίδα εξέλιξης βρίσκονται οι δύο πρόχοι του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου με ένα μόνωτο κύπελλο από το βόρειο νεκροταφείο της Κορίνθου[764]. Τα αγγεία στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αν και έχουν την ίδια μέγιστη διάμετρο με το αγγείο από την Κόρινθο (0,105-0,11 μ.), χαρακτηρίζονται για το μικρότερο ύψος, στοιχείο που συνδυαζόμενο με το χαμηλό έξω νεύον χείλος, τους προσδίδει μια σχετική βαρύτητα σε σχέση με το πρώτο αγγείο, στη ραδινότητα του οποίου συμβάλλει και το ψηλό κάθετο χείλος. Το συγκεκριμένο σχήμα είναι σπάνιο στην Κόρινθο και αντιπροσωπεύεται από δύο ακόμη παραδείγματα, που χρονολογούνται στη ΜΓ ΙΙ περίοδο.

Ακόμη μεγαλύτερες είναι οι ομοιότητες που παρουσιάζουν τα συγκεκριμένα αγγεία με τις πρόχους της ΜΓ περιόδου από την Αργολίδα[765].

Αμφορέας και αμφορίσκος

Στην ΠΡΓ περίοδο το σχήμα αντιπροσωπεύεται από θραύσμα αμφορίσκου με διακόσμηση αλυσίδας δικτυωτών ρόμβων στη ζώνη των οριζόντιων κυλινδρικών λαβών από την οδό Πολυχρονιάδη 8 στο Αίγιο (Κ 42). Η καταγωγή του αμφορίσκου ανάγεται στο μυκηναϊκό αχαϊκό κεραμικό εργαστήριο[766].

Στην ΠΓ περίοδο το σχήμα του αμφορέα αναγνωρίστηκε σε τέσσερα αδημοσίευτα όστρακα από τον Νέο Ερινεό και σε ένα παράδειγμα από τη Μαυροποδιά (Κ 4). Όσον αφορά στο αγγείο από την πρώτη θέση, η ελλιπής αναφορά του στο *Αρχαιολογικόν Δελτίον*[767] και η αδυναμία εξέτασης των συγκεκριμένων θραυσμάτων στο Μουσείο Πατρών δεν επιτρέπει εκτενέστερη συζήτηση από όσα αναφέρθηκαν κατά την παρουσίασή τους στο Α' Μέρος (Α 4.2.2).

Ο αμφορίσκος από τη Μαυροποδιά πλησιάζει περισσότερο στον ψηλό τύπο κανθάρου της ΠΡΓ περιόδου και είναι μόνον η μείωση του πλάτους, στο ανώτερο μισό του σώματος του αγγείου, που έχει ως αποτέλεσμα το στένεμα του χείλους, το στοιχείο που το διαφοροποιεί από τον κάνθαρο. Πρόκειται για έναν τύπο αμφορίσκου που εμφανίζεται στη νοτιοδυτική Ελλάδα των πρώιμων ιστορικών χρόνων υπό την επίδραση του ψηλού τύπου κανθάρου.

Ωστόσο, καμία σχέση δεν παρατηρείται με την εξέλιξη του συγκεκριμένου σχήματος στα υπόλοιπα εργαστήρια του ελλαδικού χώρου. Η παρουσία και εξέλιξη του σχήματος στην Αττική σχετίζεται με την ευρεία διάδοση του εθίμου της καύσης των νεκρών, στοιχείο που δείχνει με τον καλύτερο τρόπο την επίδραση των κοινωνιολογικών συνθηκών, μεταξύ των άλλων, στη διαμόρφωση της κεραμικής παραγωγής μιας συγκεκριμένης περιοχής.

Από ικανό αριθμό παραδειγμάτων εκπροσωπείται το συγκεκριμένο σχήμα και στην Αργολίδα[768]. Ο αμφορίσκος από τη Μαυροποδιά της Αχαΐας συγκρίνεται με τον τύπο 3 του αμφορίσκου από την Αργολίδα[769]. Η διαφορά τους βρίσκεται στο ότι στο αργολικό παράδειγμα διαμορφώνεται ένας σαφώς δια-

762. Benton 1953, 292-294, πίν. 44. Robertson - Heurtley 1948, πίν. 22.
763. Coulson 1986, πίν. 15.
764. *Corinth* XII, 29 και 48, πίν. 7, το αριθ. 22-1.
765. Courbin 1966, πίν. 71.
766. Πρβλ. Papadopoulos 1979, 95-97, σχέδ. 158h. Ανάλογα παραδείγματα προέρχονται και από τους τάφους της Λακκίθρας, βλ. Μαρινάτος 1932, πίν. 7, αριθ. 86, με το οποίο σχετίζεται και ως προς τη διακόσμηση. Το αγγείο από τη Λακκίθρα διακοσμείται με διαγραμμισμένα τρίγωνα στον ώμο, ενώ το πρωτογεωμετρικό από το Αίγιο με αλυσίδα δικτυωτών ρόμβων.
767. Ε. Μαστροκώστας, *ΑΔ* 20 (1965), Χρονικά, 223, πίν. 263, όπου αναγνωρίζεται το σχήμα του αμφορέα στα συγκεκριμένα θραύσματα χωρίς όμως να δικαιολογείται αυτή η αναγνώριση.
768. Courbin 1966, 188-193.
769. Ό.π., 193, πίν. 14.

χωριζόμενος από το σώμα του αγγείου λαιμός, από την περιφέρεια του οποίου ξεκινούν οι κάθετες λαβές, και στο ότι το περίγραμμα του σώματος είναι περισσότερο ωοειδές. Ωστόσο, και τα δύο παραδείγματα χαρακτηρίζει η ίδια αντίληψη όσον αφορά στις διαστάσεις και, κατά συνέπεια, στη χρήση τους και είναι και το στοιχείο που τα διαφοροποιεί από τους μεγάλου μεγέθους ταφικούς αμφορείς.

Από δύο μόνον παραδείγματα αντιπροσωπεύεται ο αμφορέας στην ΠΓ περίοδο της Κορίνθου. Χαρακτηρίζονται από το ωοειδές περίγραμμα του σώματος και τη βαριά γενικά μορφή[770]. Στην κεραμική παραγωγή της νοτιοδυτικής Ελλάδας των ίδιων χρόνων το σχήμα εκπροσωπείται από ορισμένα θραύσματα στη Μεσσηνία[771]. Στην αντίστοιχη περίοδο της Ιθάκης τα σωζόμενα παραδείγματα έχουν θεωρηθεί ως εισαγωγές από την Κόρινθο[772].

Είναι σαφές από τα παραπάνω ότι ο αμφορέας είναι σπάνιος στην κεραμική παράδοση της νοτιοδυτικής Ελλάδας των πρώιμων ιστορικών χρόνων. Ωστόσο, αν η επικράτηση του ενταφιασμού ως κύριου εθίμου ταφής και όχι η καύση των νεκρών δικαιολογεί εν μέρει το παραπάνω, είναι λογικό να αναρωτηθεί κανείς ποιο σχήμα αγγείου κάλυπτε τις ανάγκες αποθήκευσης. Μία πιθανή απάντηση ίσως είναι ότι χρησιμοποιούσαν πίθους ανάλογους με αυτούς που χρησιμοποιούνταν για ενταφιασμό.

Πυξίδα

Από ελάχιστα παραδείγματα εκπροσωπείται το συγκεκριμένο σχήμα στην αχαϊκή κεραμική παραγωγή των πρώιμων ιστορικών χρόνων.

Μια πυξίδα με διακόσμηση ομόκεντρων κύκλων σε εδαφόχρωμη ζώνη στον ώμο του αγγείου από το Δερβένι χρονολογείται στην ΠΡΓ περίοδο (Εικ. 136ι). Η σφαιρική πυξίδα με το μόλις διαμορφούμενο χείλος και τη χαμηλή βάση αποτελεί ένα από τα στοιχεία που δηλώνουν με τον καλύτερο τρόπο τη μη απομόνωση της Αχαΐας κατά την ΠΡΓ περίοδο και κυρίως κατά τα τέλη αυτής. Παράλληλα του συγκεκριμένου σχήματος προέρχονται από την Αττική[773] και το Λευκαντί της Εύβοιας[774]. Ιδιαίτερη σημασία έχει η εμφάνιση του συγκεκριμένου σχήματος σε δύο γειτονικές περιοχές της Αχαΐας στην αμέσως επόμενη από την ύστατη ΠΡΓ περίοδο. Πρόκειται για την Αργολίδα[775] και την Κορινθία[776].

Μια πρώτη άποψη που θα μπορούσε να διατυπωθεί, δεδομένης της μεμονωμένης παρουσίας του συγκεκριμένου σχήματος, θα ήταν ότι πρόκειται για εισαγωγή, πιθανότατα από την Αττική. Ωστόσο, μια σειρά δεδομένων, τα οποία θα αναφερθούν στη συνέχεια, είναι αρκετά για να θεωρηθεί το εν λόγω αγγείο εγχώριο προϊόν, ίσως μίμηση κάποιου αττικού ή ευβοϊκού προτύπου.

Η σφαιρική πυξίδα από το Δερβένι διαφέρει από τα ανάλογα αττικά παραδείγματα του σχήματος στη διαμόρφωση του χείλους (στα αττικά παραδείγματα το χείλος είναι έξω νεύον και φέρει συνήθως δύο οπές για τη στερέωση του πώματος) και στη διακόσμηση (είδος και διάταξη αυτής). Αν και οι ομόκεντροι κύκλοι είναι τυπικό αττικό πρωτογεωμετρικό μοτίβο δεν εμφανίζονται, μέχρι στιγμής τουλάχιστον, στον ώμο των πυξίδων και όσον αφορά στη διάταξη της διακόσμησης οι αττικές σφαιρικές πυξίδες δέχονται τα κύρια και μοναδικά μοτίβα στο ύψος περίπου της μεγαλύτερης διαμέτρου του αγγείου.

Τα αντίστοιχα ευβοϊκά παραδείγματα εμφανίζουν ορισμένα χαρακτηριστικά που αφ' ενός τα διαφοροποιούν από τα αττικά και αφ' ετέρου τα συσχετίζουν περισσότερο με την πυξίδα από το Δερβένι της Αχαΐας. Αυτά είναι το μόλις διαμορφούμενο χείλος, σε αρκετά από τα παραδείγματα από το Λευκαντί, και η τοποθέτηση των μοτίβων στον ώμο αντί για την κοιλιά του αγγείου[777]. Παρ' όλα αυτά η

770. *Corinth* VII, I, 23, πίν. 10.
771. *Nichoria* III, 95.
772. Benton 1953, 303, πίν. 52.
773. Desborough 1952, πίν. 15.
774. Popham *et al.* 1979-1980, 327-331, όπου αναφέρονται όλα τα γνωστά παραδείγματα από τις άλλες περιοχές.
775. Coldstream 1968, πίν. 23h.
776. Ch.K. Williams, II, Corinth, 1969 Forum Area, *Hesperia* 39 (1969), 16, πίν. 9.
777. Popham *et al.* 1979-1980, 327 και 329, πίν. 190, αριθ. 2,5 με μόλις διαμορφούμενο το χείλος και 151, αριθ. 16, όπου η σειρά των επάλληλων κατά κορυφήν τριγώνων τοποθετείται στον ώμο του αγγείου.

διάλυση τμήματος ολόβαφου σώματος της σφαιρικής πυξίδας από το Δερβένι σε έξι εδαφόχρωμες περιμετρικές ταινίες αντικατοπτρίζει την τάση του αχαϊκού εργαστηρίου για φωτεινότητα των επιφανειών. Το παραπάνω στοιχείο σε συνδυασμό και με το χρώμα του πηλού – από 7.5YR 7/4 έως 7.5YR 6/4 ροδόχρους έως πολύ ανοικτός καστανός, χρωματική διαβάθμιση που παρατηρείται και στα υπόλοιπα αγγεία από το ταφικό σύνολο του Δερβενίου – και την ποιότητά του (περιέχει εγκλείσματα) οδηγούν στην αναγνώριση του εν λόγω αγγείου ως προϊόντος του τοπικού εργαστηρίου. Η παραπάνω ομοιότητα είναι δυνατόν να ερμηνευθεί ως παράλληλη εξέλιξη στο πλαίσιο του πνεύματος της εποχής, παρά ως επίδραση του ενός εργαστηρίου στο άλλο.

Στη ΜΓ περίοδο η πυξίδα εκπροσωπείται από ένα θραύσμα (Κ 51δ) από την ανασκαφή της οδού Πολυχρονιάδη 8 στο Αίγιο. Τα τεχνικά χαρακτηριστικά του συγκεκριμένου οστράκου (πρασινωπός πηλός και γάνωμα μελανό που εύκολα απολεπίζεται) παραπέμπουν στην Κόρινθο[778]. Πρόκειται για μία από τις ελάχιστες εισαγωγές στην Αχαΐα από την Κόρινθο. Το μόνο που προβληματίζει στο συγκεκριμένο θραύσμα είναι το διακοσμητικό θέμα του μελανού συνεχόμενου μαιάνδρου, που, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, δεν συναντάται στο κορινθιακό εργαστήριο.

Στην ΥΓ περίοδο το σχήμα εκπροσωπείται στο εργαστήριο εμπίεστης κεραμικής, ενώ ορισμένα παραδείγματα με γραπτή διακόσμηση έχουν αναγνωριστεί στην κεραμική της πρώτης ανασκαφικής περιόδου από το Άνω Μαζαράκι. Το κύριο χαρακτηριστικό του είναι το χαμηλό κυλινδρικό με κάθετα τοιχώματα σώμα[779].

Λοιπά σχήματα αγγείων

Όσον αφορά στα υπόλοιπα σχήματα τόσο των ανοικτών όσο και των κλειστών αγγείων, η παρουσία μεμονωμένων (λεκάνη, φακοειδής ασκός, κρατηρίσκος, λάκαινα;) ή ελάχιστων (3) παραδειγμάτων (φιάλη) από το καθένα δεν επιτρέπει την εξαγωγή γενικών συμπερασμάτων. Εντάσσονται, ωστόσο, όπως αποδείχθηκε και κατά την παρουσίασή τους στο Α' Μέρος αυτής της εργασίας, στην κεραμική παράδοση της περιοχής και ορισμένα από αυτά, όπως η λεκάνη και ο φακοειδής ασκός, επιβεβαιώνουν τις σχέσεις της Αχαΐας με τα υπόλοιπα κέντρα της δυτικής Ελλάδας (Λακωνία, Μεσσηνία, Ιθάκη).

Β 4.2. Διακόσμηση

Χαρακτηριστικά διακοσμητικά θέματα της ύστατης μυκηναϊκής περιόδου, διατεταγμένα κατά τέτοιο τρόπο στην επιφάνεια των αγγείων ώστε να εντάσσονται στο πνεύμα λιτότητας και αυστηρότητας της νέας εποχής, προσδιορίζουν την αχαϊκή κεραμική παραγωγή των αρχών των πρώιμων ιστορικών χρόνων. Διαγραμμισμένα και δικτυωτά τρίγωνα σε διάφορους συνδυασμούς, αλυσίδες δικτυωτών ρόμβων, ομόκεντροι κύκλοι, οριζόντιες και κάθετες τεθλασμένες γραμμές, είναι τα πιο συνηθισμένα (Εικ. 170-171).

Στο πρωτογεωμετρικό ταφικό σύνολο του Δερβενίου εμφανίζονται δύο παράλληλες τάσεις, όσον αφορά στη διακόσμηση, που προσδιορίζουν την κεραμική παραγωγή της Αχαΐας σε όλη τη διάρκεια των πρώιμων ιστορικών χρόνων και είναι αυτές που προσδιορίζουν το αχαϊκό εργαστήριο. Πρόκειται για την εκ περιτροπής επικράτηση σκοτεινόχρωμων ή ανοικτόχρωμων επιφανειών στην οργάνωση της διακοσμημένης επιφάνειας των αγγείων.

Η πρώτη τάση που προσδιορίζεται από την επικράτηση του σκοτεινού βάθους, το οποίο φωτίζεται από την παρουσία μιας εδαφόχρωμης ζώνης, συνήθως στο ύψος των λαβών, πρωτοεμφανίζεται στην ύστατη μυκηναϊκή περίοδο και συγκεκριμένα στο σχήμα του βαθύ σκύφου[780].

778. *Corinth* VII, I, 20.
779. Gadolou 2002, 169, Κ 58, πίν. 1, 13.
780. P.A. Mountjoy, *Mycenaean Decorated Pottery*, SIMA 73, Göteborg 1986, 191-192. Το ίδιο χαρακτηριστικό πα-

Τα διακοσμητικά θέματα της ΠΓ περιόδου έχουν συγκεντρωθεί στην Ε ι κ. 172. Η σύγκριση με τα αντίστοιχα σχέδια της ΠΡΓ περιόδου (Ε ι κ. 170-171) οδηγεί στη διαπίστωση ότι η βασική διαφοροποίηση μεταξύ των δύο φάσεων είναι η εγκατάλειψη των κυκλικών μοτίβων. Όλα τα υπόλοιπα μοτίβα είναι ήδη γνωστά και είναι ο τρόπος διάταξής τους και ο συνδυασμός τους στη διακοσμημένη επιφάνεια των αγγείων που σηματοδοτούν τη χρονολογική εξέλιξη του ρυθμού.

Βασικό χαρακτηριστικό συνεχίζει να είναι η εκ περιτροπής επικράτηση φωτεινών και σκοτεινών επιφανειών στη διαχείριση της διακοσμημένης επιφάνειας. Τα δύο αγγεία που πιστοποιούν με τον καλύτερο τρόπο αυτό το χαρακτηριστικό είναι οι κάνθαροι Κ 11 και 8 από το Δρέπανο.

Ένα επιπλέον χαρακτηριστικό που εμφανίζεται στην ΠΓ περίοδο είναι η τάση για διάλυση της μελανής επιφάνειας των αγγείων με εδαφόχρωμες ζώνες που περιέχουν οριζόντιες μελανές περιμετρικές ταινίες. Τόσο ο Coldstream[781] όσο και η Δεκουλάκου[782] το θεωρούν ενδεικτικό μιας πρώιμης επίδρασης της κορινθιακής στην αχαϊκή κεραμική στις αρχές ή στο α΄ μισό του 9ου αι. π.Χ. Η Δεκουλάκου, θεωρώντας το παραπάνω ως δεδομένο, δέχεται ως σωστή την απόδοση ορισμένων μελαμβαφών αγγείων του Αετού της Ιθάκης στην ΠΓ περίοδο, στα οποία επικρατεί η ίδια με τα αχαϊκά αντίληψη. Ιδιαίτερα ο κάνθαρος αριθ. 714[783] αντιστοιχεί ως προς το σχήμα με τους αχαϊκούς κανθάρους από το Δρέπανο (Κ 8-9), καθώς και με τον κάνθαρο Κ 152 από τη Βαλμαντούρα Φαρών. Δεδομένου ότι είναι το πιο χαρακτηριστικό σχήμα του κεραμικού εργαστηρίου των πρώιμων ιστορικών χρόνων της Αχαΐας με πλήρη σειρά εξέλιξης από τους πρωτογεωμετρικούς χρόνους, ενώ δεν εμφανίζεται στην Κόρινθο, και λαμβάνοντας υπόψη ότι το χαρακτηριστικό της διάσπασης της μελαμβαφούς επιφάνειας των αγγείων από εδαφόχρωμες ζώνες δεν είναι κορινθιακό αλλά αχαϊκό, θα πρέπει να επαναξεταστεί το συμπέρασμα σχετικά με το βαθμό και το είδος της επίδρασης της Κορίνθου στα εργαστήρια της Αχαΐας και της Ιθάκης.

Το συγκεκριμένο διακοσμητικό στοιχείο θα μπορούσε να ενταχθεί στη γενικότερη αντίληψη που παρατηρείται κατά τα τέλη της ΠΓ περιόδου, για ελαφρότητα στη διακόσμηση και απομάκρυνση από την ολόβαφη επιφάνεια. Είναι στοιχείο που εντάσσεται στη γενικότερη αντίληψη της διαχείρισης της διακοσμημένης επιφάνειας των αγγείων και όχι τυπικό διακοσμητικό μοτίβο. Αποτελεί ένα από τα στοιχεία της τεκτονικής αντίληψης στη σύλληψη του σχήματος του αγγείου και όχι της διακόσμησης.

Όσον αφορά στη χρήση των διακοσμητικών θεμάτων σε σχέση με τα σχήματα των αγγείων κατά την ΠΓ περίοδο δεν υπάρχει σαφής διαχωρισμός. Είναι χαρακτηριστική η χρήση των ίδιων μοτίβων, ακόμη και η ίδια διάταξή τους στη διακοσμημένη επιφάνεια, στον κάνθαρο Κ 11 από το Δρέπανο και στην οινοχόη Κ 10 από την ίδια περιοχή, αλλά και στα όστρακα του κρατήρα από το Αίγιο (Κ 31α-γ). Επιπλέον, δεν παρατηρείται γεωγραφική κατανομή των μοτίβων. Είναι χαρακτηριστική, επίσης, η χρήση της ζώνης των δικτυωτών τριγώνων τόσο στον αμφορίσκο από τη Μαυροποδιά (Κ 4) όσο και στη λήκυθο-οινοχόη από τον Πριόλιθο των Καλαβρύτων[784] ή πάλι η παρουσία του μελαμβαφούς κανθάρου (Κ 22) στο Αίγιο και στον Πριόλιθο των Καλαβρύτων[785]. Δεδομένου ότι οι ομάδες κεραμικής αντιπροσωπεύουν συγκεκριμένες πολιτισμικές ενότητες, τα στοιχεία που αναφέρθηκαν αντικατοπτρίζουν κοινότητες με κοινή φυλετική βάση και ακόμη περισσότερο κοινή κεραμική παράδοση στην Αχαΐα της ΠΓ περιόδου.

Η σύγκριση του αχαϊκού θεματολογίου της ΠΓ περιόδου με αυτά των υπόλοιπων εργαστηρίων του ελλαδικού χώρου οδηγεί στις εξής παρατηρήσεις:

Η κυριαρχία του μελανού γανώματος και η εισαγωγή των διακοσμητικών θεμάτων των επάλξεων και των διαγραμμισμένων διαγωνίων χαρακτηρίζουν την έναρξη του γεωμετρικού ρυθμού στην Αττική[786]. Το σύστημα των μετοπών κυριαρχεί στον τρόπο διάταξης των θεμάτων στην επιφάνεια των αγγείων και η εμφάνιση

ρατηρείται στην πρώτη φάση της κεραμικής των «Σκοτεινών Αιώνων» στη Μεσσηνία. Στην Αχαΐα, ωστόσο, πρόκειται για συγκεκριμένη τάση, γιατί, όπως θα φανεί στη συνέχεια αυτής της εργασίας, εμφανίζεται έως και τις αρχές της ΠΑ περιόδου στον κάνθαρο, το δημοφιλέστερο σχήμα του εργαστηρίου.

781. Coldstream 1968, 227.
782. Δεκουλάκου 1982, 224 και σημ. 22.
783. Benton 1953, πίν. 45.
784. Ε. Μαστροκώστας, *ΑΔ* 22 (1967), Χρονικά, πίν. 156ε.
785. Ό.π., πίν. 156δ.
786. Coldstream 1968, πίν. 1b.

των αλόγων διαφοροποιεί το συγκεκριμένο εργαστήριο από τα υπόλοιπα του ηπειρωτικού ελλαδικού χώρου. Παράλληλα, διακοσμητικά θέματα από την προηγούμενη περίοδο συνυπάρχουν μαζί με τα καινούργια – χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα μιας ληκύθου-οινοχόης που συνδυάζει το μαίανδρο με τα διαγραμμισμένα τρίγωνα[787]. Προς τα τέλη της ΠΓ περιόδου τα διακοσμητικά θέματα περιορίζονται και παρατηρείται προτίμηση σε αυτά που είναι κατάλληλα για ζώνες ή μετόπες. Τα αγγεία αρχίζουν να αποκτούν πιο ελαφρά όψη, με τη διάλυση του μελανού γανώματος στο κατώτερο τμήμα τους από ομάδες εδαφόχρωμων ταινιών[788].

Σε σύγκριση με το αττικό εργαστήριο της ΠΓ περιόδου οι αχαιοί δημιουργοί παρουσιάζονται περισσότερο συντηρητικοί. Ακολουθούν στενά τη δική τους πρωτογεωμετρική παράδοση, με αποτέλεσμα τα προϊόντα του εργαστηρίου τους να μοιάζουν επαρχιακά δίπλα στα αντίστοιχα αττικά, χωρίς όμως να χάνουν τον ιδιαίτερο χαρακτήρα τους. Δεν λείπει και η χρήση κοινών διακοσμητικών θεμάτων ανάμεσα στις δύο περιοχές, όπως, για παράδειγμα, αυτό της πολλαπλής τεθλασμένης, ενώ κοινή είναι η χρήση του συστήματος των μετοπών στη διάταξη των θεμάτων, αλλά και η τάση διάλυσης του κατώτερου μελαμβαφούς τμήματος των αγγείων με εδαφόχρωμες ζώνες που περιλαμβάνουν ομάδες μελανών περιμετρικών γραμμών[789].

Η αντίστοιχη περίοδος στην Κόρινθο χαρακτηρίζεται από απλότητα. Κοινή με την Αχαΐα είναι η χρήση εδαφόχρωμης ζώνης με μελανές περιμετρικές γραμμές ή τεθλασμένης γραμμής στις οινοχόες, στους σκύφους και στους αμφορείς, καθώς και η χρήση του μοτίβου των δικτυωτών τριγώνων στον ώμο των μικρών οινοχοών. Οι κεραίες που εμφανίζονται στις κορυφές των τεθλασμένων γραμμών και έχουν θεωρηθεί χαρακτηριστικό κορινθιακό διακοσμητικό στοιχείο έχει ήδη αποδειχθεί ότι πρόκειται για χαρακτηριστικό του αχαϊκού εργαστηρίου[790]. Τέλος, κοινή είναι η διάταξη των παραπάνω μοτίβων σε μετόπες που οριοθετούνται από ομάδες κάθετων μελανών γραμμών. Αντίθετα, ο μαίανδρος που εμφανίζεται στην Κόρινθο αυτή την περίοδο απουσιάζει από το αχαϊκό θεματολόγιο[791].

Λιτή και αυστηρή η διακόσμηση στην Αργολίδα των πρώιμων γεωμετρικών χρόνων, διαφοροποιείται από την Αττική και πλησιάζει περισσότερο στο αχαϊκό και στο κορινθιακό εργαστήριο. Κυριαρχεί το μελανό γάνωμα, που διακόπτεται από στενές εδαφόχρωμες ζώνες και μετόπες που δέχονται μοτίβα, όπως την απλή και πολλαπλή τεθλασμένη, τα διαγραμμισμένα ή δικτυωτά τρίγωνα ή ακόμη και τις ομάδες οριζόντιων, μελανών γραμμών[792]. Το τελευταίο στοιχείο έχει χαρακτηριστεί από τον Coldstream ως «μανιερισμός» των εργαστηρίων της βόρειας Πελοποννήσου, που συναντάται και στην Κόρινθο και στην Αχαΐα[793].

Περιορισμένο είναι το θεματολόγιο των διακοσμητικών θεμάτων και στα εργαστήρια της νοτιοδυτικής Ελλάδας της ίδιας περιόδου. Χαρακτηριστική, όσον αφορά στο παραπάνω, είναι η παρατήρηση του Coulson ότι οι κεραμείς στη μεταβατική ΙΙ/ΙΙΙ φάση των «Σκοτεινών Αιώνων» στα Νιχώρια ενδιαφέρονται περισσότερο για το σχήμα του αγγείου παρά για τη διακόσμηση[794]. Η χρήση, έστω και σε ένα παράδειγμα, κυκλικών μοτίβων[795] δείχνει το συντηρητισμό που διακρίνει το μεσσηνιακό εργαστήριο των χρόνων αυτών σε σχέση με το αχαϊκό. Η οριζόντια τεθλασμένη γραμμή και τα διαγραμμισμένα τρίγωνα είναι τα πιο συνηθισμένα μοτίβα και αυτά που συνεχίζουν από την προηγούμενη περίοδο. Ωστόσο, η αποσπασματική διατήρηση του υλικού στη Μεσσηνία δημιουργεί πρόβλημα στην πληρέστερη αναγνώριση των διακοσμητικών θεμάτων που θα χρησιμοποιούνταν κατά την ίδια περίοδο[796].

Στενές είναι οι σχέσεις που εμφανίζεται να έχει σε αυτή την περίοδο η Μεσσηνία με τη Λακωνία, κυρίως όσον αφορά στην απουσία ΠΓ φάσης αντίστοιχης της Αχαΐας[797].

Στην Ιθάκη η ΠΓ περίοδος εκπροσωπείται κυρίως από κορινθιακές εισαγωγές, με αποτέλεσμα να μην είναι δυνατή η εξαγωγή γενικών συμπερασμάτων για την εγχώρια κεραμική παραγωγή.

Κύριο χαρακτηριστικό της ΜΓ περιόδου όσον αφορά στη διακόσμηση είναι η εγκατάλειψη μοτίβων

787. Ό.π., πίν 1e.
788. Ό.π., πίν. 2a, d, h.
789. Ό.π., πίν. 2.
790. Πρβλ. τα όστρακα Κ 43-44 από το Αίγιο.
791. *Corinth* VII, I, 23-24, πίν. 2-10.
792. Coldstream 1968, 112, πίν. 22-23.
793. *Corinth* VII, I, 39, 43 και Εικ. 135ε.
794. *Nichoria* III, 91.
795. Ό.π., 94, σχέδ. 3-47, πίν. 3-124, το P1116.
796. Ό.π., 94-95.
797. Coulson 1985, 63-66.

όπως τα διαγραμμισμένα τρίγωνα και οι ρόμβοι και η εισαγωγή του μοτίβου του μαιάνδρου, γνωστού στα εργαστήρια της Αττικής, της Κορίνθου και της Αργολίδας ήδη από την ΠΓ φάση.

Το βασικό χαρακτηριστικό του αχαϊκού εργαστηρίου, η εκ περιτροπής δηλαδή επικράτηση φωτεινών και σκοτεινών επιφανειών στη διαχείριση της διακοσμημένης επιφάνειας, δεν εγκαταλείπεται, παρόλο που γενικό χαρακτηριστικό της περιόδου είναι η επικράτηση των σκοτεινών επιφανειών με εδαφόχρωμες ζώνες να φωτίζουν είτε το χείλος είτε τη ζώνη των λαβών των αγγείων. Η τοποθέτηση των διακοσμητικών θεμάτων σε μετόπες που διαχωρίζονται μεταξύ τους με ομάδες κάθετων γραμμών συνεχίζει από την προηγούμενη φάση, ενώ αυξάνονται οι εδαφόχρωμες ζώνες με μελανές περιμετρικές γραμμές που είχαν ήδη αρχίσει να τοποθετούνται στο κατώτερο μελαμβαφές τμήμα των αγγείων. Επίσης, παρατηρείται μια τάση να προσαρμοστούν τα μοτίβα στα διάφορα τμήματα των αγγείων και να επιτευχθεί αρμονία σχήματος και διακόσμησης.

Όπως και στην ΠΓ περίοδο, δεν υπάρχει αντιστοιχία στη χρήση των μοτίβων και στα διάφορα σχήματα των αγγείων. Η διάσπαση της μελαμβαφούς επιφάνειας των αγγείων με εδαφόχρωμες ζώνες συναντάται τόσο στην οινοχόη από το Άνω Καστρίτσι (Κ 2) όσο και στο σταμνοειδή κρατήρα και στον κάνθαρο από το Σταροχώρι (Κ 132-133), αλλά και στους κανθάρους του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου (Κ 155-156). Το καινούργιο διακοσμητικό θέμα του μαιάνδρου συναντάται σε τμήματα από το λαιμό οινοχοών (Κ 51α-δ). Αντίστοιχα, δεν παρατηρείται γεωγραφική διαφοροποίηση στην εμφάνιση των μοτίβων.

Στην Ε ι κ. 173 παρατίθενται τα διακοσμητικά θέματα της ΜΓ περιόδου. Ο αριθμός τους δεν μειώνεται σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο, αφού ναι μεν καταργήθηκαν ορισμένα, αλλά ταυτόχρονα υιοθετήθηκαν καινούργια. Γενικό χαρακτηριστικό είναι το λιτό ύφος και η απλότητα, που φέρνουν το αχαϊκό εργαστήριο περισσότερο κοντά στο αργολικό[798]. Με το τελευταίο, εξάλλου, παρουσιάζει ομοιότητες και στον τρόπο χρήσης συγκεκριμένων μοτίβων, όπως η πολλαπλή τεθλασμένη στο λαιμό των οινοχοών ή το μοτίβο του απλού μελανού συνεχόμενου μαιάνδρου.

Η ΜΓ περίοδος στην Αττική χαρακτηρίζεται από την όλο και αυξανόμενη προσπάθεια να επιτευχθεί αρμονία σχήματος και διακόσμησης, κάτι που σημειώθηκε και για την Αχαΐα. Η ποιότητα του μελανού γανώματος μειώνεται, καθώς τα μοτίβα τείνουν να καταλάβουν όλο και μεγαλύτερο τμήμα της επιφάνειας. Κοινή με την Αχαΐα είναι και η τάση να φωτιστεί η κατώτερη ολόβαφη επιφάνεια των αγγείων με ομάδες εδαφόχρωμων ζωνών που φέρουν μελανές περιμετρικές γραμμές, καθώς και η διάταξη των διακοσμητικών θεμάτων σε μετόπες, μόνον που στην Αττική αυτές οι μετόπες τείνουν να καλύψουν όλο τον ελεύθερο χώρο ανάμεσα στις λαβές.

Από τα μεμονωμένα θέματα, ο μαίανδρος και η πολλαπλή τεθλασμένη ήδη έχουν κάνει την εμφάνισή τους στην Αττική από την προηγούμενη περίοδο. Νέο μοτίβο είναι τα μαιανδρικά άγκιστρα και η αλυσίδα των στιγμωτών ρόμβων. Από αυτά, το μεν πρώτο εμφανίζεται την ίδια περίοδο στην Αχαΐα, ενώ το δεύτερο, γνωστό από την προηγούμενη, θα επανεμφανιστεί στην ΥΓ περίοδο.

Οι ανθρώπινες μορφές, τα ζώα και τα πτηνά με την αρχή της ΜΓ ΙΙ στον αττικό Κεραμεικό τοποθετούνται σε τετράγωνες μετόπες και οριοθετούν το κεντρικό γραμμικό θέμα. Παροδικά οι εικονιστικές σκηνές καταλαμβάνουν την κεντρική περιοχή. Το παραπάνω αποτελεί και βασικό διαχωριστικό στοιχείο μεταξύ των δύο εργαστηρίων, αφού στην Αχαΐα οι εικονιστικές παραστάσεις είναι ελάχιστες και περιορίζονται σε ορισμένα παραδείγματα πτηνών και ζώων στην ΥΓ περίοδο.

Υπό την επίδραση της Αττικής βρίσκεται η οργάνωση των διακοσμημένων επιφανειών στην Κόρινθο κατά τη ΜΓ περίοδο. Ωστόσο, συγκεκριμένα διακοσμητικά θέματα, όπως τα μαιανδρικά άγκιστρα, εμφανίζονται νωρίτερα στην Κόρινθο από ό,τι στην Αττική και στην Αργολίδα. Συνεχίζουν η οριζόντια τεθλασμένη, απλή και πολλαπλή, και ο μαίανδρος, ενώ μοτίβα, όπως τα διαγραμμισμένα τρίγωνα χρησιμοποιούνται στους ώμους των αρυβάλλων. Και εδώ η οργάνωση των διακοσμητιών θεμάτων γίνεται σε μετόπες που τοποθετούνται συνήθως στη ζώνη των λαβών. Προς τα τέλη της περιόδου εισάγεται και το θέμα των κάθετων σιγμοειδών[799].

798. Coldstream 1968, 112-113.

799. Ό.π., 95-98.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η σύγκριση μεταξύ του αχαϊκού και του κορινθιακού εργαστηρίου όσον αφορά συγκεκριμένα διακοσμητικά θέματα. Σε θραύσματα από το λαιμό ενός μεσογεωμετρικού αμφορέα από πηγάδι στην Κόρινθο[800] εμφανίζεται το θέμα των διαγραμμισμένων κάθετων στενομήκων μετοπών, το οποίο είναι ξένο στο κορινθιακό θεματολόγιο. Στα ίδια θραύσματα εμφανίζεται και η κάθετη τεθλασμένη, επίσης σε στενομήκη μετόπη. Τόσο το δεύτερο όσο και μία παραλλαγή του πρώτου θέματος (κάθετες ενάλληλες γωνίες) χρησιμοποιούνται στο αχαϊκό εργαστήριο ήδη από την ΠΓ περίοδο[801].

Το κύριο χαρακτηριστικό στις αρχές της ΜΓ περιόδου στην Αργολίδα είναι η τοποθέτηση του κύριου διακοσμητικού θέματος σε μετόπη που ορίζεται από μελανό γάνωμα. Κυριαρχούν ο διαγραμμισμένος μαίανδρος και η πολλαπλή τεθλασμένη, ενώ παράλληλα εμφανίζονται οι αλυσίδες διαγραμμισμένων ρόμβων, οι αντιθετικές διαγώνιες και οι οριζόντιες γραμμές. Σε μερικές περιπτώσεις τα δικτυωτά τρίγωνα απαντούν στο λαιμό των ληκύθων-οινοχοών. Στη δεύτερη φάση της περιόδου επικρατεί μια τάση για επικράτηση του ανοικτού βάθους στη διακόσμηση. Εισάγονται τα διακοσμητικά θέματα των κάθετων σιγμοειδών γραμμών και των ενάλληλων γωνιών, καθώς και της δικτυωτής τεθλασμένης και των μαιανδρικών αγκίστρων και προστίθεται και δεύτερη μετόπη[802].

Αρκετές είναι οι διαφορές που σημειώνονται στο αχαϊκό εργαστήριο των μεσογεωμετρικών χρόνων από τα εργαστήρια της Μεσσηνίας και της Λακωνίας. Η μείωση των διακοσμητικών θεμάτων στις παραπάνω περιοχές τη συγκεκριμένη περίοδο, σε συνδυασμό με τη συνεχιζόμενη χρήση των μοτίβων των ομόκεντρων ημικυκλίων και του δικτυωτού – κατάλοιπα της προηγούμενης περιόδου – και την επικράτηση της μονοχρωμίας[803] έρχεται σε αντίθεση με το χαρακτήρα του αχαϊκού εργαστηρίου, όπως περιγράφηκε παραπάνω.

Το θεματολόγιο στο αχαϊκό εργαστήριο εμπλουτίζεται σημαντικά κατά την ΥΓ περίοδο (Εικ. 174). Αρκετά είναι τα μοτίβα που συνεχίζουν να χρησιμοποιούνται από τις προηγούμενες περιόδους, όπως τα δικτυωτά τρίγωνα με τις κεραίες στην κορυφή, η οριζόντια τεθλασμένη, οι κάθετες σιγμοειδείς γραμμές, ο απλός και διαγραμμισμένος μαίανδρος, τα μαιανδρικά άγκιστρα, στοιχείο που δείχνει με τον καλύτερο τρόπο την ομαλή συνέχεια στην εξέλιξη του συγκεκριμένου εργαστηρίου. Ενισχυτικό της παραπάνω άποψης είναι επίσης η σταθερή εξέλιξη του μελαμβαφούς κανθάρου με την εδαφόχρωμη ζώνη στο ύψος των λαβών που δέχεται τις επάλληλες, περιμετρικές, μελανές γραμμές από την ΠΓ περίοδο και εξής.

Καινούργια, σε σχέση με τις προηγούμενες περιόδους, είναι το θέμα της απλής συνεχόμενης[804] ή μεμονωμένης σπείρας, η ψευδόσπειρα[805], οι ακτίνες, τα κάθετα ελικοειδή στοιχεία, το κυψελοειδές και οι εικονιστικές σκηνές, που περιορίζονται όμως σε ζώνες πελαργών και στις μοναδικές σκηνές του λέοντα που καταδιώκει ζαρκάδι και του ιχθύος σε περίγραμμα.

Είναι χαρακτηριστικό ότι οι ζώνες πελαργών εμφανίζονται στα δύο πιο δημοφιλή σχήματα του εργαστηρίου κατά την περίοδο αυτή, τον κάνθαρο (Εικ. 34 και 115) και την οινοχόη (Εικ. 108), ενώ τα υπόλοιπα θέματα τοποθετούνται σε συνεχόμενες ζώνες ή μετόπες στο λαιμό ή στον ώμο. Το κατώτερο τμήμα του σώματος των αγγείων παραμένει εδαφόχρωμο, εκτός ελάχιστων περιπτώσεων που βάφεται μελανό (Κ 105-106, 109, 116) και δέχεται τις χαρακτηριστικές εδαφόχρωμες ζώνες με μελανές περιμετρικές γραμμές.

Το σχετικά σπάνιο θέμα της σκηνής του λιονταριού που καταδιώκει κάποιο ζώο έχει την εικονογραφική του προέλευση στη ΜΓ ΙΙ περίοδο του αττικού εργαστηρίου[806] και γίνεται κοινό από την ΥΓ ΙΙ πε-

800. Pfaff 1988, 41, αριθ. 1, σχέδ. 3.

801. Πρβλ. τον κάνθαρο Κ 11 και τη λήκυθο-οινοχόη Κ 10 από το Δρέπανο.

802. Coldstream 1968, 112-147.

803. *Nichoria* III, 96. Coulson 1985, 37, 44, 48, 51, 61, 63-66.

804. Πρβλ. Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά, *Ανασκαφές Νάξου, Οι ανάγλυφοι πίθοι*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αριθ. 113, Αθήνα 1990, 87, όπου αναφέρεται όλη η ιστορία του μοτίβου.

805. Το συγκεκριμένο μοτίβο συναντάται από τις αρχές της ΜΓ περιόδου, ιδιαίτερα στον κάνθαρο. Ωστόσο, η κυριαρχία του στη διακόσμηση χρονολογείται από τα μέσα του ίδιου αιώνα, τότε που χρονολογούνται και οι γνωστοί χάλκινοι σφυρήλατοι τρίποδες με την ίδια διακόσμηση (Μ. Μπρούσκαρη, *Από τον αθηναϊκό Κεραμεικό του 8ου π.Χ. αιώνα*, Αθήνα 1979, 58).

806. Th. Rombos, *The Iconography of Attic LG II Pottery*, SIMA pocket-book 68, Jonsered 1988, 305 και 310-315, για την ερμηνεία και την προέλευση της συγκεκριμένης σκηνής.

ρίοδο και εξής[807]. Ελάχιστα είναι τα παραδείγματα στην Αττική, ενώ ανάμεσα στις περιοχές που εμφανίζεται είναι η Βοιωτία, το Άργος και η Κρήτη[808]. Λιγότερο σπάνιο είναι το μοτίβο του ιχθύος, αν και εμφανίζεται με την τεχνική της σκιαγραφίας και όχι του περιγράμματος, όπως στο αχαϊκό παράδειγμα (Κ 109). Συναντάται στην κύρια διακοσμητική ζώνη των υστερογεωμετρικών και πρωτοκορινθιακών αγγείων[809] και σε ένα παράδειγμα από την Ιθάκη[810].

Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα και ίσως μοναδική για τον τρόπο σχεδίασης είναι η εμφάνιση του διακοσμητικού θέματος του ιχθύος, το οποίο είναι σχεδιασμένο με επίθετο χρώμα στη ζώνη των λαβών ενός κανθάρου από το Τρεχλό των Καλαβρύτων του τέλους της ΥΓ-αρχών ΠΑ περιόδου (Κ 88). Η συγκεκριμένη τεχνική του επίθετου χρώματος συναντάται δύο ακόμη φορές στο αχαϊκό κεραμικό εργαστήριο των πρώιμων ιστορικών χρόνων. Σε έναν κάνθαρο από τη Φλάμπουρα των Καλαβρύτων, στον ώμο του οποίου έχει σχεδιαστεί με επίθετο λευκό, φυτικό θέμα (Κ 9) και σε ένα όστρακο από τον ώμο κανθάρου από τη θέση Μπαχουμάς στην Κάτω Αχαΐα (Κ 145α). Αντίστοιχα παραδείγματα κανθάρων προέρχονται από την Ολυμπία[811] και από το ιερό της Francavilla στη Σύβαρη της Κάτω Ιταλίας[812]. Η εκτενής χρήση του επίθετου λευκού σε αρκετά σχήματα αγγείων είναι χαρακτηριστική του ευβοϊκού εργαστηρίου των ίδιων χρόνων[813].

Δημοφιλέστερο εικονιστικό μοτίβο είναι αυτό των πτηνών, που εμφανίζονται σε ποικιλία τύπων σε όλα σχεδόν τα εργαστήρια ήδη από τη ΜΓ περίοδο[814], ενώ συνδέεται άμεσα με το σχήμα της πρωτοκορινθιακής κοτύλης. Οι πελαργοί ή υδρόβια πτηνά του υστερογεωμετρικού αχαϊκού εργαστηρίου διαφέρουν από τα αντίστοιχα του κορινθιακού. Χρησιμοποιείται η ίδια τεχνική για την απόδοσή τους, αυτή του περιγράμματος, αλλά τα αχαϊκά παραδείγματα χαρακτηρίζονται από μεγαλύτερη λεπτότητα.

Ο Coldstream[815] εξετάζοντας τη διακόσμηση του υστερογεωμετρικού αχαϊκού εργαστηρίου παρατηρεί τη μείξη τοπικών με κορινθιακά στοιχεία. Αναφέρει ως κορινθιακά τα μοτίβα της σπείρας, των ακτίνων, τα κάθετα σιγμοειδή, τα πτηνά, τις κεραίες στις κορυφές των τριγώνων, αλλά και τη διάλυση του κατώτερου τμήματος του σώματος με περιμετρικές εδαφόχρωμες γραμμές. Αν εξαιρεθεί το θέμα των ακτίνων, το οποίο συναντάται σε ένα και μόνο παράδειγμα, όλα τα υπόλοιπα είναι αχαϊκά. Όσον αφορά στην παρατήρηση για τις κεραίες στις κορυφές των τριγώνων έχει αποδειχθεί ότι πρόκειται για αχαϊκό στοιχείο που δανείστηκε το κορινθιακό εργαστήριο[816].

Κάποια γενικά χαρακτηριστικά όσον αφορά στη δομή και στην οργάνωση των διακοσμητικών θεμάτων στο αχαϊκό εργαστήριο των πρώιμων ιστορικών χρόνων είναι δυνατόν να σημειωθούν, με βάση τα στοιχεία που προέκυψαν από τη δημιουργία μιας βάσης δεδομένων, η οποία βασίστηκε στην εξέταση τεσσάρων μεταβλητών (κύριο μοτίβο, θέση κύριου μοτίβου, δευτερεύοντα μοτίβα και διακόσμηση κατώτερου τμήματος του σώματος του αγγείου.

1. Στη διάταξη της διακόσμησης κυριαρχεί η οριζόντια οργάνωση.

2. Τα διακοσμητικά θέματα αναπτύσσονται σε πλάτος και όχι σε ύψος.

3. Το παραπάνω μπορεί να συσχετιστεί με το ότι η μεγαλύτερη διάμετρος στα δύο βασικά σχήματα (κάνθαρος, σκύφος) είναι το πλάτος.

4. Υπάρχει αρμονικός συνδυασμός διακοσμητικών θεμάτων και τμημάτων του σώματος των αγγείων.

5. Κυριαρχεί λιτότητα, αυστηρότητα και σχεδιαστική καθαρότητα.

807. Carter 1972, ιδ. 44.

808. Ό.π., 307.

809. Benson 1989, πίν. 3, 4 το αριθ. 2. Επίσης, F. Johansen, *Les vases Sicyoniens. Étude archéologique*, Paris - Copenhague 1923, πίν. 9,3 και H. Payne, *Protokorinthische Vasen Malerei*, Berlin 1933, πίν. 6,3.

810. Robertson - Heurtley 1948, πίν. 13, 171.

811. Πρόκειται για τα Κ 1344 και 2907, στο A. Mallwitz *et al.*, Bericht über die Ausgrabungen in Olympia: Frühjahr 1977 bis Herbst 1981, *OlBer* XI, Berlin 1999, πίν. 62, αριθ. 1-2.

812. Tomay, ό.π. (υποσημ. 690), εικ. 8 και πίν. 2.

813. J. Boardman, Pottery from Eretria, *BSA* 47 (1952), 1-49, πίν. 1b, 13 και 2b, 14. Coldstream 1968, 193-194. Α. Ανδρειωμένου, Γεωμετρική και υπογεωμετρική κεραμεική εξ Ερετρίας, *AE* 1975, 212-213, πίν. 55. Η ίδια, Γεωμετρική και υπογεωμετρική κεραμεική εξ Ερετρίας ΙΙ, *AE* 1977, 160, πίν. 45α-β, 46α-γ. Popham *et al.* 1979-1980, 76.

814. J.L. Benson, *Horse, Bird and Man*, Amherst 1970, 28-31, όπου γίνεται αναφορά και για τη συμβολική σημασία του συγκεκριμένου μοτίβου. Carter 1972, 32-33.

815. Coldstream 1968, 231-232.

816. Βλ. σελ. 289.

6. Στη διακόσμηση κυριαρχούν δύο τάσεις. Πρόκειται για την εκ περιτροπής επικράτηση σκοτεινών και φωτεινών επιφανειών στη διαχείριση της διακοσμημένης επιφάνειας των αγγείων.

7. Η εναλλαγή των χρονολογικών φάσεων στην κεραμική παραγωγή σηματοδοτείται από τα είδη των διακοσμητικών θεμάτων και όχι από τον τρόπο διάταξης και οργάνωσής τους.

Β 4.3. Τεχνικά χαρακτηριστικά

Παρατηρώντας τη βάση δεδομένων (Πίνακας 9) που αφορά στα χαρακτηριστικά του πηλού των αχαϊκών αγγείων των πρώιμων ιστορικών χρόνων, θα μπορούσαν να σημειωθούν τα παρακάτω:

Όσον αφορά στο χρώμα, τρεις βασικές κατηγορίες εμφανίζονται με περισσότερες από μία παραλλαγές η κάθε μία. Συγκεκριμένα:

1. Κατηγορία καστανού χρώματος πηλού.
2. Κατηγορία ερυθρού χρώματος πηλού.
3. Κατηγορία κίτρινου χρώματος πηλού.

Οι κατηγορίες χρώματος πηλού κατά γεωγραφική περιοχή είναι οι ακόλουθες:

ΧΡΩΜΑ ΠΗΛΟΥ	ΒΟΡΕΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΑΧΑΪΑ	ΔΥΤΙΚΗ - ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΑΧΑΪΑ
Καστανός από ανοικτός έως σκούρος	27	20
Καστανέρυθρος	10	–
Ροδόχρους	8	–
Κιτρινέρυθρος	8	11
Κιτρινωπός	6	3
Καστανοκίτρινος	3	5
Γκρίζος	1	–

Όσον αφορά στη σύσταση, ο πηλός όλων των αγγείων είναι λεπτόκοκκος, με εξαίρεση τον κάνθαρο από το Δρέπανο (Κ 7) στον οποίο είναι χονδρόκοκκος, αλλά πρόκειται για χειροποίητο αγγείο και είναι το μόνο στο οποίο ο πηλός περιέχει και εγκλείσματα. Στα υπόλοιπα παραδείγματα ο πηλός είναι καθαρός, με εξαίρεση ορισμένες περιπτώσεις όπου εμφανίζονται ελάχιστα έως λίγα εγκλείσματα στη σύστασή του.

Το γάνωμα είναι κατά βάση μελανό, με διακυμάνσεις από καστανομέλανο έως καστανέρυθρο.

Τέλος, όσον αφορά στην παρουσία επιχρίσματος, στις περιπτώσεις που έχει χρησιμοποιηθεί, και είναι αρκετές, έχει χρώμα λίγο ανοικτότερο από το χρώμα του πηλού.

Β 4.4. Σύνοψη - Συζήτηση

Β 4.4.1. Συζήτηση της μετάβασης από την ύστατη μυκηναϊκή περίοδο

Η Sherratt έχει σημειώσει ότι η εξέλιξη της κεραμικής παραγωγής της Αχαΐας, τουλάχιστον από τα μέσα της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου, φαίνεται αρκετά σταθερή και χαρακτηρίζεται από τεχνοτροπική συνέχεια. Ο αχαϊκός πρωτογεωμετρικός ρυθμός αποτελεί φυσική εξέλιξη της κεραμικής της προηγούμενης περιόδου, χαρακτηριστικό που δεν παρατηρείται σε άλλες περιοχές, όπως για παράδειγμα στην Αττική[817].

817. Sherratt 1981, 430.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9. ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΠΗΛΟΥ ΑΓΓΕΙΩΝ ΠΡΩΙΜΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ	ΧΡΩΜΑ ΠΗΛΟΥ	ΠΥΚΝΟΤΗΤΑ ΠΗΛΟΥ	ΕΓΚΛΕΙΣΜΑΤΑ ΠΗΛΟΥ	ΓΑΝΩΜΑ ΠΗΛΟΥ	ΕΠΙΧΡΙΣΜΑ ΠΗΛΟΥ
Πάτρα-Αγυιά	Ανοικτός καστανός 10YR 8/4	Λεπτόκοκκος	–	Καστανομέλανο	Καστανό
Άνω Καστρίτσι	Ροδόχρους 7.5YR 8/4	»	Ελάχιστα	Μελανό στιλπνό	–
Δρέπανο	Γκρίζος	Χονδρόκοκκος	Πολλά	–	–
»	Καστανός 10YR 8/4	Λεπτόκοκκος	–	Μελανό	–
»	Καστανέρυθρος 7.5YR 5.6	»	–	»	–
»	»	»	–	»	–
»	Κιτρινέρυθρος 7.5YR 6/6	»	–	»	Καστανό
»	»	»	Ναι	Μελανό στιλπνό	Καστανέρυθρο
»	»	»	–	Μελανό	Ερυθρό
»	Κιτρινωπός 10YR 7/6	»	–	»	–
Νέος Ερινεός	Καστανέρυθρος 7.5YR 7/5	»	–	»	Καστανό
Αίγιο	Ανοικτός καστανός 10YR 8/4	»	–	»	–
»	»	»	–	»	–
Αίγιο, οδός Κων/νου Παλαιολόγου	Καστανέρυθρος 7.5YR 7.6	»	Ναι	»	–
Αίγιο	Καστανοκίτρινος 10YR 8/4	»	–	–	–
»	Κιτρινέρυθρος 7.5YR 7/6	»	–	Μελανό	Καστανέρυθρο
Αίγιο, οδός Κων/νου Παλαιολόγου 3	»	»	–	»	–
»	Καστανέρυθρος 5YR 6/4	»	–	»	Καστανέρυθρο
»	Κιτρινέρυθρος 7.5YR 7/6	»	–	»	Ανοικτό κιτρινέρυθρο
Αίγιο	Κιτρινωπός 2.5YR 8/3	»	–	»	Σκούρο κιτρινωπό
»	Ανοικτός καστανός 10YR 8/3	»	–	Καστανομέλανο	–
»	Κιτρινωπός 5Y 8/2	»	Ελάχιστα	Μελανό	–
»	Καστανός 10YR 8/4	»	–	»	Καστανό
Φλάμπουρα Καλαβρύτων, θέση Βελβίνικο	Καστανέρυθρος 7.5YR 5/6	»	–	»	Καστανέρυθρο
Ασάνι Κρυονέρι, κτήμα Σκούρα	Κιτρινέρυθρος 7.5YR 7/6	»	Ναι	»	Καστανό
»	Καστανοκίτρινος 10YR 7/4	»	–	Καστανομέλανο	»
»	Ανοικτός καστανός 10YR 7/5	»	–	Μελανό	»
»	Κίτρινος 2.5YR 8/4	»	–	Καστανέρυθρο	Καστανοκίτρινο
Μάνεσι Καλαβρύτων	Ανοικτός καστανός 10YR 8/4	»	Ναι	Μελανό εξίτηλο	Σκούρο καστανό
»	Ροδόχρους 7.5YR 8/4	»	»	»	–
»	Καστανός 10YR 8/4	»	»	»	–
»	Καστανός 10YR 7/4	»	»	»	Σκούρο καστανό
Λόφος Τρουμπέ Χαλανδρίτσας	Ανοικτός καστανός 10YR 8/4	»	–	Μελανό	–
»	Κιτρινέρυθρος 7.5YR 6/6	»	–	»	–
»	Ανοικτός καστανός 10YR 8/4	»	–	»	–

ΠΙΝΑΚΑΣ 9. ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΠΗΛΟΥ ΑΓΓΕΙΩΝ ΠΡΩΙΜΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ	ΧΡΩΜΑ ΠΗΛΟΥ	ΠΥΚΝΟΤΗΤΑ ΠΗΛΟΥ	ΕΓΚΛΕΙΣΜΑΤΑ ΠΗΛΟΥ	ΓΑΝΩΜΑ ΠΗΛΟΥ	ΕΠΙΧΡΙΣΜΑ ΠΗΛΟΥ
Λόφος Τρουμπέ Χαλανδρίτσας	Καστανοκίτρινος 7.5YR 6/6	Λεπτόκοκκος	–	Μελανό καστανέρυθρο	Σκούρο καστανό
»	»	»	–	Μελανό	Καστανέρυθρο
»	Ανοικτός καστανός 7.5YR 6/4	»	–	»	Σκούρο καστανό
»	Κιτρινωπός 10YR 8/6	»	–	»	Καστανό
»	Ανοικτός καστανός 10YR 7/4	»	–	»	»
Σκόρος Χαλανδρίτσας	Κιτρινέρυθρος 7.5YR 8/6	»	–	»	–
»	Ανοικτός καστανός 7.5YR 6/4	»	–	»	–
Καταρράκτης, 28ο χλμ.	Ανοικτός καστανός 10YR 7/4	»	–	»	Σκούρο καστανό
»	Κιτρινέρυθρος 7.5YR 6/6	»	–	»	»
»	»	»	–	»	»
»	Ανοικτός καστανός 10YR 7/4	»	–	»	»
»	Κιτρινωπός 10YR 6/6	»	–	»	–
»	Κιτρινέρυθρος 7.5YR 6/6	»	–	»	Ερυθρωπό
»	Ανοικτός καστανός 10YR 8/4	»	–	»	Σκούρο καστανό
»	»	»	–	»	»
»	Ανοικτός καστανός 10YR 7/4	»	–	»	»
»	»	»	Ναι	»	»
»	Κιτρινωπός 10YR 7/6	»	–	»	–
»	Ανοικτός καστανός 10YR 8/4	»	–	»	–
Καταρράκτης	Κιτρινέρυθρος 7.5YR 7/6	»	–	»	Καστανό
Καταρράκτης κοντά στο 28ο χλμ.	Κιτρινέρυθρος 7.5YR 8/6	»	–	»	»
»	Ανοικτός καστανός 10YR 7/4	»	Λίγα	»	Σκούρο καστανό
»	»	»	–	»	Καστανοκίτρινο
Καταρράκτης	»	»	–	»	Καστανό
Καταρράκτης, θέση Φτέρη	Κιτρινέρυθρος 7.5YR 6.6	»	–	»	–
»	Ανοικτός καστανός 10YR 7/4	»	–	»	Ερυθρωπό
»	»	»	–	Μελανό-ερυθρό	Καστανοκίτρινο
»	Καστανοκίτρινος 10YR 6/6	»	–	Μελανό	Κιτρινωπό
»	»	»	–	»	Καστανέρυθρο
Φαραί, θέση Προφήτης Ηλίας	Ανοικτός καστανός 10YR 7/3	»	Ναι	Καστανέρυθρο	Ανοικτό καστανό
»	Ανοικτός καστανός 10YR 7/4	»	»	Μελανό	Καστανό
Πλατανόβρυση/Μέντζαινα	Ανοικτός καστανός 10YR 8/4	»	–	»	–
Σταροχώρι	»	»	–	»	Καστανό
»	Κιτρινέρυθρος 7.5YR 7/6	»	–	»	»
Σελιάνα, Πολυδεργιάνικα	Ανοικτός καστανός 10YR 8/4	»	–	–	–
»	»	»	–	–	–

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ	ΧΡΩΜΑ ΠΗΛΟΥ	ΠΥΚΝΟΤΗΤΑ ΠΗΛΟΥ	ΕΓΚΛΕΙΣΜΑΤΑ ΠΗΛΟΥ	ΓΑΝΩΜΑ ΠΗΛΟΥ	ΕΠΙΧΡΙΣΜΑ ΠΗΛΟΥ
Σελιάνα, Πολυδεργιάνικα	Ανοικτός καστανός 10YR 8/4	Λεπτόκοκκος	–	–	–
»	»	»	–	Μελανό	–
Καταρράκτης	Κιτρινέρυθρος 7.5YR 7/6	»	–	»	Καστανέρυθρο
»	Καστανοκίτρινος 10YR 7/5	»	–	»	Καστανό
Βαλμαντούρα Φαρών	Κιτρινέρυθρος 7.5YR 6/6	»	Λίγα	»	»
Νεραντζιές Καμαρών	Ροδόχρους 5YR 8/4	»	–	»	–
»	Ροδόχρους 7.5YR 8/4	»	–	»	–
Άγνωστη. ΕΑΜ	Καστανέρυθρος 7.5YR 8/4	»	–	»	–
»	»	»	–	»	–
»	Ανοικτός καστανός 10YR 8/4	»	–	»	–
»	»	»	–	»	–
»	Ανοικτός καστανός	»	–	»	–
»	»	»	–	»	–
»	Καστανοκίτρινος	»	–	»	–
Αίγιο, Καλλιθέα, οικόπ. Καρόγιαννη	Καστανέρυθρος	»	–	Καστανό	Καστανό
Κάτω Καστρίτσι, θέση Μαυροποδιά	Ροδόχρους 7.5YR 7/4	»	Ελάχιστα	Μελανό εξίτηλο	Ανοικτό καστανό
»	Ροδόχρους 7.5YR 8/4	»	»	»	Ροδαλό
»	Πολύ ανοικτός καστανός 10YR 7/4	»	»	Καστανομέλανο εξίτηλο	Καστανό
»	Πολύ ανοικτός καστανός 10YR 8/3	»	»	–	–
Πριόλιθος	Πολύ ανοικτός καστανός 10YR 8/4	»	–	Μελανό	–
»	Ροδόχρους 7.5YR 8/4	»	–	»	–
Αίγιο, οδός Εισοδίων 29	Κιτρινέρυθρος 7.5YR 7/5	»	Ελάχιστα	»	Ανοικτό καστανό
»	Ανοικτός καστανός 10YR 8/4	»	»	»	Κιτρινωπό
»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	»	»
Αίγιο, οδός Κολοκοτρώνη	Καστανέρυθρος 7.5YR 7/6	»	–	»	–
»	Ροδόχρους 7.5YR 8/4	»	–	»	–
»	Καστανέρυθρος 7.5YR 7/6	Χονδρόκοκκος	Ναι	–	–
»	Κιτρινωπός 10YR 8/3	Λεπτόκοκκος	–	Μελανό	–
»	Καστανέρυθρος 7.5YR 8/4	»	–	»	–
»	Σκούρος καστανός 10YR 7/4	»	Ναι	»	–
Τρεχλό	Ανοικτός καστανός 10YR 8/4	»	–	»	–
»	Καστανός με προσμείξεις	Χονδρόκοκκος	Ναι	–	–
»	Ανοικτός καστανός 10YR 8/4	Λεπτόκοκκος	–	Μελανό	–
»	»	»	–	»	–
»	»	»	–	»	–
»	»	»	–	»	–
»	Κίτρινος 10YR 8/3	»	–	»	–

Η τεχνοτροπική συνέχεια που παρατηρείται στην κεραμική παραγωγή μεταξύ της ΥΕ ΙΙΙΓ και της ΠΡΓ περιόδου αποτελεί έναν πολύ σημαντικό λόγο που οδήγησε αρκετούς ερευνητές να δεχθούν μια πολύ ύστερη χρονολόγηση, ίσως και στα μέσα του 10ου αι. π.Χ., για το τέλος της ύστατης μυκηναϊκής κεραμικής παραγωγής στην Αχαΐα[818]. Η Δεκουλάκου προσδιόρισε το τέλος του πρωτογεωμετρικού ρυθμού στα τέλη του 10ου ή στις αρχές του 9ου αι. π.Χ.[819]. Ο Παπαδόπουλος στη συνθετική του εργασία για τη μυκηναϊκή Αχαΐα προτείνει τη χρονολόγηση του τέλους της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου γύρω στα 1050/1000 π.Χ.[820], λαμβάνοντας υπόψη τόσο τις απόψεις της Vermeule[821] όσο και του Desborough. Ο τελευταίος επιστήμονας παρατήρησε ότι τα αχαϊκά νεκροταφεία αντικατοπτρίζουν μια αδιατάρακτη συνέχεια πιθανότατα για τουλάχιστον δύο ή τρεις γενεές μετά το 1200 π.Χ.[822]. Η αδιατάρακτη συνέχεια των νεκροταφείων αποδεικνύεται και από δύο ταφές των αρχών της ΠΡΓ περιόδου που έχουν βεβαιωθεί ανασκαφικά, η μία σε μυκηναϊκό θαλαμωτό τάφο στο Βρυσάρι των Καλαβρύτων[823] και η δεύτερη στο μυκηναϊκό νεκροταφείο Κλάους Πατρών[824]. Εξάλλου, τα ταφικά έθιμα των πρώιμων ιστορικών χρόνων, όπως δείχθηκε στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης, έχουν τεκμηριωθεί ανασκαφικά στην πολιτιστική φυσιογνωμία της προηγούμενης περιόδου (Β 3).

Από τα μέχρι σήμερα δημοσιευμένα στοιχεία, η αχαϊκή κεραμική της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου είναι πλούσια σε ποιότητα και ποσότητα, όχι όμως σε ποικιλία. Οι τεχνίτες των τοπικών εργαστηρίων που δημιουργήθηκαν μετά την κατάρρευση του ανακτορικού διοικητικού συστήματος των μεγάλων κέντρων της ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου επεξεργάστηκαν μια σειρά σχημάτων και μοτίβων, χαρακτηριστικών στην αναγνώριση της τοπικής κεραμικής. Ορισμένες από τις ιδιαιτερότητες που χαρακτηρίζουν το αχαϊκό εργαστήριο της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου, και ιδιαίτερα της ύστερης φάσης του, είναι οι κρατήρες με τους χαρακτηριστικούς δακτυλίους γύρω από το πόδι, η χρησιμοποίηση των στελεχών κυλίκων ως πωμάτων κλειστών αγγείων, οι δίωτοι και τετράωτοι πιθαμφορείς, ο αμφορέας με λαβές στην κοιλιά και απόφυση σε κεντρικό σημείο στον ώμο, ενώ, όσον αφορά στα μοτίβα, οι ζώνες με δικτυωτό στους κρατήρες και η περιμετρική διάταξη ταινιών ίσου πάχους στο σώμα των κλειστών σχημάτων[825].

Εκτός από τις παραπάνω ιδιαιτερότητες, το αχαϊκό εργαστήριο της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου χαρακτηρίζεται, όσον αφορά στα σχήματα, για το σκύφο με ψηλό πόδι, το αλάβαστρο, το ληκύθιο, το σκύφο, τον κύαθο, τα δακτυλιόσχημα αγγεία και τους πτηνόσχημους ασκούς. Ο ψευδόστομος αμφορέας και ο αμφορίσκος είναι τα πιο δημοφιλή σχήματα. Η κύλικα, τέλος, εκπροσωπείται μόνον από πέντε ολόβαφα παραδείγματα. Όσον αφορά στη διακόσμηση χαρακτηριστικά μοτίβα είναι η σπείρα με μίσχο, η αντιθετική σπείρα, η κυματοειδής γραμμή, το δικτυωτό, τα ομόκεντρα μεμονωμένα ή ενωμένα ημικύκλια, οι ομόκεντροι κύκλοι, τα τρίγωνα και οι ρόμβοι, απλοί και στιγμωτοί[826]. Ωστόσο, αρκετά νέα στοιχεία είναι βέβαιο ότι θα προκύψουν από τη δημοσίευση των νέων οικιστικών και ταφικών συνόλων που έχουν έλθει στο φως από τις ανασκαφές των τελευταίων ετών (Χαλανδρίτσα, Κλάους, Βούντενη Πατρών, Κρήνη Πατρών, πόλη Πατρών, Λαγανιδιά Καλλιθέας, πόλη Αιγίου, Αίγειρα)[827].

Στις επιμέρους ενότητες της κεραμικής, στην παρούσα μελέτη, σημειώθηκαν όλα εκείνα τα στοιχεία που δείχνουν την άμεση σχέση του πρωτογεωμετρικού αχαϊκού ρυθμού με την κεραμική παραγωγή της

818. Snodgrass 1971, 86, 134.
819. Δεκουλάκου 1982, 219.
820. Papadopoulos 1979, 185.
821. Vermeule 1960, 18.
822. Desborough 1964, 100-101, 226. Βλ. επίσης I. Moschos, Western Achaea during the LHIIIC Period. Approaching the Latest Excavation Evidence, στο Greco 2002, 15-42.
823. Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1999, 269.
824. Θ. Παπαδόπουλος, *Έργον* 1992, 26.
825. Mountjoy, ό.π. (υποσημ. 698), καθώς και P.A. Mountjoy, *Regional Mycenaean Decorated Pottery*, I, Rahden 1999, 404, όπου σημειώνεται ότι η περιμετρική διάταξη ταινιών ίσου πάχους στο σώμα των κλειστών αγγείων ξεκινά από τη μέση ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο.
826. Papadopoulos 1979, 66-137.
827. Για τους θαλαμωτούς τάφους κοντά στην ακρόπολη της Πάτρας, βλ. *ΑΔ* 40 (1985), Χρονικά, 118. Για τη Βούντενη Πατρών, βλ. την αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή του Λ. Κολώνα. Για την Κρήνη Πατρών, βλ. Papazoglou 1994.

ύστατης μυκηναϊκής περιόδου σύμφωνα με τα μέχρι σήμερα δημοσιευμένα στοιχεία. Συγκεκριμένα, και όσον αφορά στα σχήματα των αγγείων, ο κάνθαρος, το πιο δημοφιλές σχήμα της ΠΡΓ περιόδου στην Αχαΐα, βρίσκει τους άμεσους προγόνους του στον ολόβαφο σκύφο με τις κάθετες λαβές του τέλους της ΥΕ IIIΓ περιόδου, δύο παραδείγματα του οποίου προέρχονται από το Τείχος Δυμαίων, καθώς και σε δύο κρατηρίσκους από το νεκροταφείο της Βούντενης. Στα συγκεκριμένα μυκηναϊκά αγγεία συναντώνται τρία από τα βασικά τεχνικά χαρακτηριστικά του σχήματος του κανθάρου, το έξω νεύον χείλος, το γωνιώδες περίγραμμα του σώματος και οι κάθετες, από το χείλος στο σώμα του αγγείου, ταινιωτές λαβές[828]. Η ένταξη του κανθάρου των πρωτογεωμετρικών χρόνων στην παράδοση που χαρακτηρίζει την κεραμική παραγωγή της Αχαΐας από την ύστατη μυκηναϊκή περίοδο ενισχύεται και από τα διακοσμητικά θέματα που συναντώνται στο συγκεκριμένο σχήμα. Διαγραμμισμένα και δικτυωτά τρίγωνα με τοποθετημένη την κορυφή τους επάνω ή κάτω, δικτυωτά τρίγωνα σε μετόπες με ομάδες κάθετων γραμμών, κάθετη «κροσσωτή» και κάθετη τεθλασμένη γραμμή ως διαχωριστικά στοιχεία και οριζόντια τεθλασμένη γραμμή σε εδαφόχρωμη ζώνη προς τα τέλη της περιόδου είναι τα μοτίβα που φιλοξενούνται τόσο στον ευρύ όσο και στον ψηλό τύπο του πρωτογεωμετρικού κανθάρου, μοτίβα γνωστά από την ύστατη μυκηναϊκή περίοδο[829].

Ο σκύφος, που εκπροσωπείται στην ΠΡΓ περίοδο στο ταφικό σύνολο του Δερβενίου αλλά και σε όστρακο από την οδό Πολυχρονιάδη 8 στο Αίγιο (Κ 32), βρίσκει τον άμεσο πρόγονό του στους βαθείς σκύφους με οριζόντιες ή κάθετες λαβές που ξεκινούν από την ΥΕ IIIB1 περίοδο και συνεχίζουν μέχρι και την ύστατη μυκηναϊκή περίοδο[830]. Στην ίδια περίοδο συναντώνται και οι πρόδρομοι των υπόλοιπων σχημάτων της ΠΡΓ περιόδου, του κρατήρα, της οινοχόης, της πρόχου και του αμφορίσκου[831].

Τα μοτίβα των αγγείων από το Δερβένι επιβεβαιώνουν επίσης την άμεση σχέση του αχαϊκού πρωτογεωμετρικού ρυθμού με την κεραμική της ύστατης μυκηναϊκής περιόδου[832]. Ειδικότερα, για τα μοτίβα του πρωτογεωμετρικού ρυθμού θα πρέπει να σημειωθούν τα εξής: 1) η μία από τις δύο βασικές τάσεις του αχαϊκού κεραμικού εργαστηρίου των πρώιμων ιστορικών χρόνων, και συγκεκριμένα η επικράτηση του σκοτεινού βάθους, το οποίο φωτίζεται από την παρουσία μιας εδαφόχρωμης ζώνης συνήθως στο ύψος των λαβών, πρωτοεμφανίζεται στο βαθύ σκύφο[833], 2) οι ομάδες οριζόντιων τεθλασμένων γραμμών σε μετόπη και σε συνδυασμό με μετόπη ομόκεντρων κύκλων που συναντώνται σε δύο πρωτογεωμετρικά όστρακα κρατήρα (Κ 47α, δ) από την οδό Πολυχρονιάδη 8 στο Αίγιο αποτελούν χαρακτηριστικό της κεραμικής παραγωγής της ύστατης μυκηναϊκής περιόδου[834], 3) η κάθετη κροσσωτή γραμμή που χρησιμοποιείται ως διαχωριστικό των μετοπών με τους ομόκεντρους κύκλους σε πρωτογεωμετρικά όστρακα από το Αίγιο (Κ 47 και 50) και παραπέμπει στο κροσσωτό τρίγωνο της οινοχόης από το Δερβένι (Ε ι κ. 136θ) συναντάται επίσης στην ύστατη μυκηναϊκή περίοδο[835]. Ύστερα από τα παραπάνω, η άποψη της Βοκοτοπούλου ότι η συγγένεια των διακοσμητικών θεμάτων του πρωτογεωμετρικού και γεωμετρικού ρυθμού της δυτικής Ελλάδας, ιδίως της Αχαΐας, με τα βορειοδυτικά είναι πολύ πιθανόν να οφείλεται στην άμεση γνωριμία με την κεραμική μακεδονικού τύπου μέσω της Ηπείρου θα πρέπει να επανεξεταστεί[836].

Επίσης, ορισμένα από τα χαρακτηριστικά της οργάνωσης των ανθρώπινων δραστηριοτήτων στην Αχαΐα κατά την ύστατη φάση της μυκηναϊκής εποχής, τα οποία αντικατοπτρίζουν ένα αμάλγαμα των στοιχείων της περιόδου που προηγήθηκε και αυτής που ακολούθησε, δείχνουν με τον καλύτερο τρόπο την αδιάκοπη συνέχεια στη ζωή των κοιτίδων της ανθρώπινης εγκατάστασης της περιοχής.

828. Papadopoulos 1979, πίν. 178c για το παράδειγμα από το Τείχος Δυμαίων. Η πληροφορία για την παρουσία του σχήματος του κρατηρίσκου στο νεκροταφείο της Βούντενης οφείλεται στον ανασκαφέα της θέσης Λ. Κολώνα, τον οποίο ευχαριστώ θερμά.

829. Papadopoulos 1979, 128 κ.ε. και σχέδ. 226, 230, 240, 252-253.

830. Ό.π., 111-115, πίν. 177-178, 267-268.

831. Ό.π., 94, 117, σχέδ. 247a-b για το σχήμα της πρόχου, 95-97, σχέδ. 158h για το σχήμα του αμφορίσκου και 127 για το σχήμα του κρατήρα.

832. Ό.π., σχέδ. 226, 230, 240, 252-253.

833. Mountjoy, ό.π. (υποσημ. 780), 191-192.

834. Ε. Μαστροκώστας, *Έργον* 1966, 160, εικ. 187α· *ΠΑΕ* 1964, πίν. 64β· 1965, πίν. 174α.

835. Papadopoulos 1979, 128.

836. Βοκοτοπούλου 1986, 272.

Σημαντικά είναι τα νέα στοιχεία που προέκυψαν από τις ανασκαφικές έρευνες των τελευταίων ετών για την περιοχή των Πατρών. Σήμερα είναι γνωστό ότι στους πρόποδες του Παναχαϊκού όρους υπήρχαν διασκορπισμένοι οικισμοί με ανεξάρτητο νεκροταφείο ο καθένας, οι οποίοι ήλεγχαν λόγω θέσης τη θάλασσα και είχαν εξασφαλίσει πρόσβαση στην εύφορη πεδινή ζώνη[837]. Το παραπάνω στοιχείο είναι ιδιαίτερα σημαντικό για τον προσδιορισμό του τρόπου οργάνωσης της ανθρώπινης δραστηριότητας στους πρώιμους ιστορικούς χρόνους (βλ. Β 1.3). Επιπλέον, στην παραλιακή ζώνη νότια των Πατρών, που ερευνήθηκε πρόσφατα σε εκτεταμένη επιφανειακή έρευνα, εντοπίστηκε σημαντικός αριθμός νέων μυκηναϊκών θέσεων[838].

Τα παραπάνω στοιχεία αλλάζουν την εικόνα που επικρατούσε μέχρι σήμερα για τη μυκηναϊκή Αχαΐα[839]. Εμφανίζεται ως μία από τις περιοχές όπου ο μυκηναϊκός τρόπος ζωής συνέχισε για πολύ περισσότερο από ό,τι στα μεγάλα κέντρα του μυκηναϊκού πολιτισμού[840]. Η ανάπτυξη της «περιφέρειας» του μυκηναϊκού κόσμου κατά την ύστατη μυκηναϊκή περίοδο και η ομαλή μετάβαση στο νέο πολιτισμικό γίγνεσθαι των πρώιμων ιστορικών χρόνων αποτελεί φαινόμενο που ενισχύεται συνεχώς από την έρευνα των τελευταίων χρόνων[841].

Ο τρόπος οργάνωσης της ανθρώπινης δραστηριότητας που επικράτησε από τα τέλη της ΥΕ ΙΙΙΓ έως τις αρχές της ΠΑ περιόδου χαρακτηρίζεται από ομαλή συνέχεια, η οποία αντικατοπτρίζεται τόσο στην κεραμική παραγωγή όσο και στην οργάνωση του οικιστικού χώρου.

Ωστόσο, μέχρι να ανασκαφεί στην Αχαΐα ένα πλήρες οικιστικό σύνολο και να προσδιοριστούν στρωματογραφικά οι διαδοχικές φάσεις της κεραμικής παραγωγής, είναι επισφαλές να χρησιμοποιούνται απόλυτες χρονολογήσεις στη συζήτηση της μετάβασης από την ύστατη μυκηναϊκή στην ΠΡΓ περίοδο και, κατά συνέπεια, δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστούν με απόλυτη χρονολόγηση οι φάσεις της κεραμικής παραγωγής των πρώιμων ιστορικών χρόνων.

Β 4.4.2. Η αχαϊκή κεραμική παραγωγή της ΠΡΓ περιόδου

Η αύξηση του αριθμού των παραδειγμάτων της κεραμικής παραγωγής της Αχαΐας από τους χρόνους μετά την ύστατη μυκηναϊκή περίοδο, ύστερα από τα νέα δεδομένα της σωστικής ανασκαφής στην οδό Πολυχρονιάδη 8, στο Αίγιο, οδηγεί σε μια προσπάθεια επαναπροσδιορισμού των χαρακτηριστικών του πρωτογεωμετρικού ρυθμού στην περιοχή. Τα στοιχεία τα οποία θα αναφερθούν στη συνέχεια είναι:

1) Τα σχήματα των αγγείων και τα διακοσμητικά θέματα που τα χαρακτηρίζουν.

2) Οι πρόδρομοί τους.

3) Η διαμόρφωση των σχέσεων της Αχαΐας με τις υπόλοιπες περιοχές του νοτιοδυτικού ελλαδικού χώρου μέσα από την κεραμική παραγωγή.

4) Ο χαρακτήρας του συγκεκριμένου εργαστηρίου.

Μια σύντομη αναφορά θα γίνει στη «Δυτική Κοινή», όρος που χρησιμοποιήθηκε για να δηλωθεί η

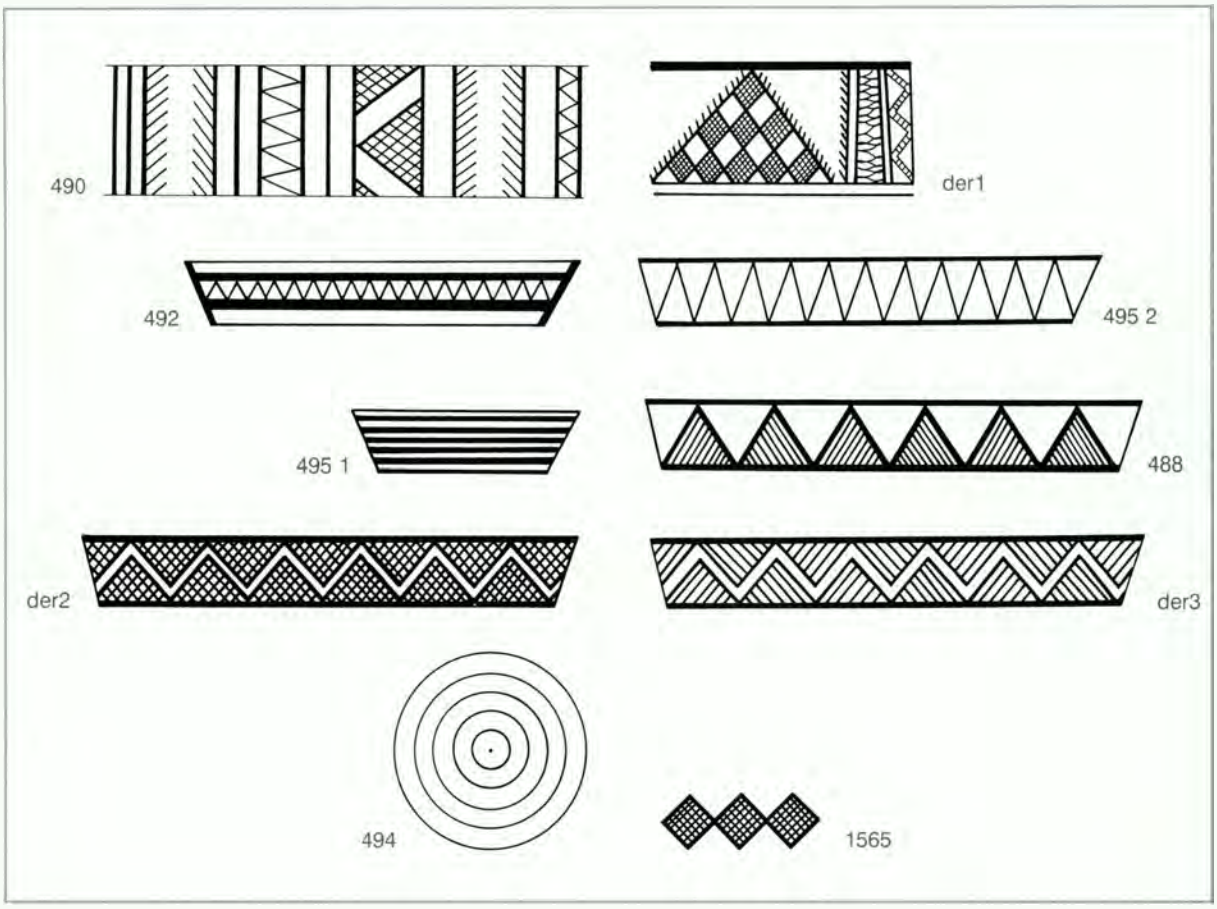
837. Papazoglou 1994, 199-200, σχέδ. 1. Ο Κολώνας θεωρεί ότι σε ένα συνοικισμό αντιστοιχούν τα πολλά και σε κοντινή απόσταση μεταξύ τους νεκροταφεία. Η διασπορά τους θεωρεί ότι οφειλόταν σε μη επαρκή ενιαία έκταση του μαλακού πετρώματος της περιοχής για τη λάξευση των θαλαμωτών τάφων. Βλ. Κολώνας, ό.π. (υποσημ. 502).

838. A.D. Rizakis (επιμ.), *Paysages d'Achaie I. Le bassin du Péiros et la plaine occidentale*, Μελετήματα 15, Αθήνα 1992, 66, πίν. 5-6.

839. Βλ. Βλαχόπουλος, ό.π. (υποσημ. 31), 481-485, όπου γίνεται συνοπτική παρουσίαση των χαρακτηριστικών της μυκηναϊκής Αχαΐας με βάση τα τελευταία δεδομένα.

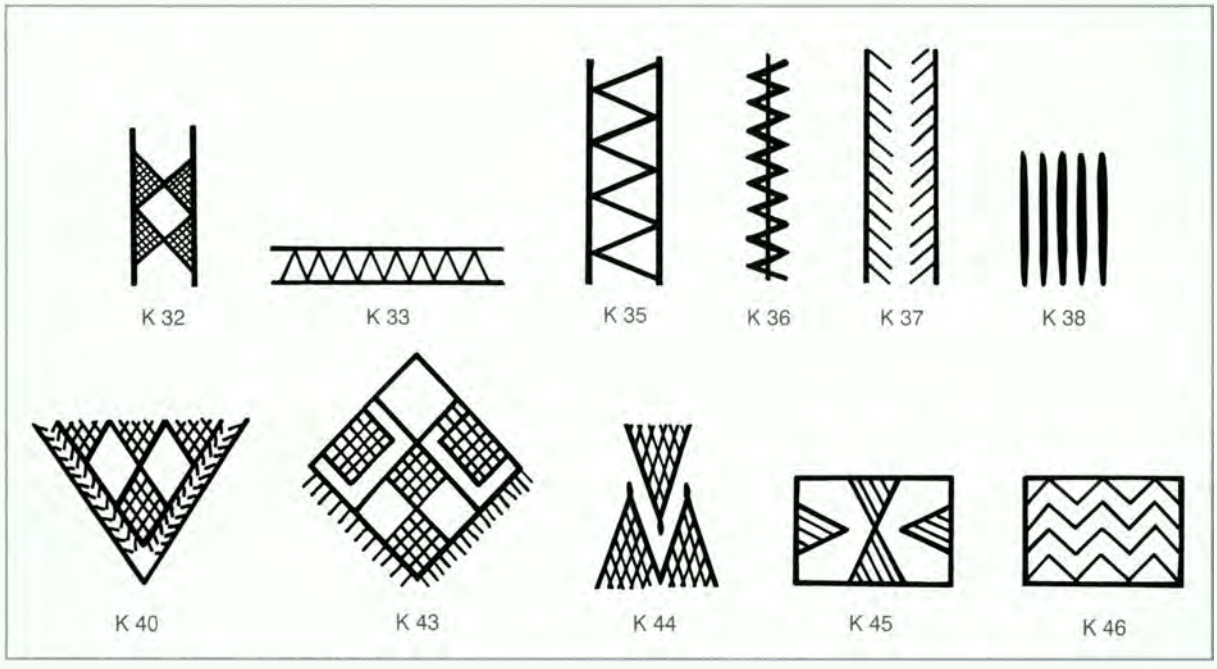
840. Βλ. σχετικά για την κατάσταση που διαμορφώνεται στη δυτική Αχαΐα, Πετρόπουλος, ό.π. (υποσημ. 478). Είναι χαρακτηριστική η σημείωση του ερευνητή, που αποδίδει την παρουσία οπλισμού στους μυκηναϊκούς τάφους της Αχαΐας στην ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙΑ και τη χρήση τους έως τα τέλη της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου σε κάποια εσωτερική αναταραχή, την οποία συνδέει με τη διάσπαση της κεντρικής εξουσίας στην Αχαΐα και τη διαμόρφωση μικρότερων περιφερειακών κέντρων.

841. Πρβλ. Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1999, καθώς και το τελευταίο βιβλίο του J. Bouzek, *Greece, Anatolia and Europe: Cultural Interrelations during the Early Iron Age*, SIMA 122, Göteborg 1997.

Εικ. 170. Διακοσμητικά θέματα πρωτογεωμετρικού ταφικού συνόλου Δερβενίου.

Εικ. 171. Διακοσμητικά θέματα πρωτογεωμετρικών αγγείων από το Αίγιο.

ομοιότητα που παρατηρήθηκε στην κεραμική παραγωγή των πρώιμων ιστορικών χρόνων της Αιτωλοακαρνανίας, της Ιθάκης, της Αχαΐας, της Ηλείας, της Μεσσηνίας και της Λακωνίας.

Κατά την ΠΡΓ περίοδο της αχαϊκής κεραμικής παραγωγής:

1. Δημοφιλή σχήματα είναι ο κάνθαρος (σε δύο τύπους, ευρύς και ψηλός), ο σκύφος (δύο τύποι, ένας με χαμηλή δακτυλιόσχημη βάση και ο υψίπους ή κρατηροειδής σκύφος), ο κρατήρας, η οινοχόη, και λιγότερο δημοφιλή ο αμφορίσκος και η σφαιρική πυξίδα.

2. Στη διακόσμηση κυριαρχούν δύο τάσεις, με κύριο χαρακτηριστικό την εκ περιτροπής επικράτηση σκοτεινού ή ανοικτού βάθους, ένα χαρακτηριστικό που διαπιστώνεται σε όλη την πορεία της αχαϊκής κεραμικής παραγωγής των πρώιμων ιστορικών χρόνων. Το σχήμα στο οποίο αντικατοπτρίζεται η εξέλιξη αυτών των τάσεων, η αρχή των οποίων εντοπίζεται στους χρόνους μετά την ύστατη μυκηναϊκή περίοδο, είναι ο κάνθαρος.

3. Στα διακοσμητικά θέματα κυριαρχούν (Εικ. 170-171):

α) Τα διαγραμμισμένα και δικτυωτά τρίγωνα, ελεύθερα τοποθετημένα σε ζώνες στην επιφάνεια του αγγείου ή και σε μετόπες. Ως διαχωριστικά των μοτίβων σε μετόπες χρησιμοποιούνται η κάθετη τεθλασμένη γραμμή, η κάθετη κροσσωτή γραμμή και οι ομάδες κάθετων ή οριζόντιων μελανών γραμμών.

β) Οι αλυσίδες δικτυωτών ρόμβων.

γ) Η οριζόντια τεθλασμένη γραμμή σε εδαφόχρωμη ζώνη ως κύριο και μοναδικό διακοσμητικό μοτίβο μιας σειράς σκύφων, οι οποίοι αποτελούν συγκεκριμένη κατηγορία.

δ) Οι ομόκεντροι κύκλοι σε μετόπες.

Όσον αφορά στο τελευταίο διακοσμητικό θέμα, αυτό είναι πολύ κοινό στον πρωτογεωμετρικό ρυθμό της Αττικής[842] και της Αργολίδας[843], ενώ συναντάται και σε ορισμένα όστρακα της ίδιας περιόδου από την Κόρινθο[844]. Στην Αχαΐα εμφανίζεται στον ώμο μιας πυξίδας από το ταφικό σύνολο του Δερβενίου και στα όστρακα κρατήρων, σκύφων και οινοχοών από το Αίγιο. Τα ομόκεντρα ημικύκλια αποτελούν ένα από τα χαρακτηριστικά διακοσμητικά θέματα του αχαϊκού εργαστηρίου της ύστατης μυκηναϊκής περιόδου[845]. Τόσο το πρώτο αγγείο όσο και η ομάδα των οστράκων αποτελούν προϊόντα του τοπικού εργαστηρίου. Εκτός από τα στυλιστικά χαρακτηριστικά, στο ίδιο συμπέρασμα παραπέμπει και ο ανοικτού καστανού χρώματος πηλός (10YR 8/4) της παραπάνω ομάδας, που αποτελεί μία από τις δύο βασικές κατηγορίες πηλού της αχαϊκής κεραμικής παραγωγής.

Η παραπάνω διαπίστωση που αφορά στην προέλευση των συγκεκριμένων διακοσμητικών θεμάτων επιτρέπει να θεωρηθούν αυτά ως ένα από τα στοιχεία που έδωσε το εργαστήριο της Αχαΐας στο θεματολόγιο της πρωτογεωμετρικής κεραμικής παραγωγής της νοτιοδυτικής Ελλάδας. Ωστόσο, η εμφάνιση των ομόκεντρων κύκλων σε μετόπες θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως παράλληλη εξέλιξη, οφειλόμενη όχι τόσο σε εξωτερικές επιδράσεις όσο στην επίσης «κοινή» κεραμική παράδοση των ύστατων μυκηναϊκών χρόνων, αφού τα κυκλικά θέματα δεν ήταν άγνωστα στα μυκηναϊκά εργαστήρια της νοτιοδυτικής Ελλάδας.

Η ιδιαιτερότητα του συγκεκριμένου εργαστηρίου δηλώνεται και από την τάση της διάλυσης του κατώτερου μελαμβαφούς τμήματος του αγγείου με εδαφόχρωμες ζώνες που φέρουν μελανές ταινίες, ένα χαρακτηριστικό που ξεκινά από τους ύστερους μυκηναϊκούς χρόνους και φθάνει έως και τα τέλη της ΥΓ περιόδου. Η αναγνώριση του παραπάνω ως ιδιαίτερου γνωρίσματος της αχαϊκής κεραμικής παραγωγής των ύστατων μυκηναϊκών χρόνων και η επανεμφάνισή του στην ΠΡΓ, ΠΓ, ΜΓ και κυρίως στην ΥΓ περίοδο της ίδιας περιοχής είναι ικανά στοιχεία για την απόρριψη της άποψης πως το συγκεκριμένο χαρακτηριστικό οφείλει την παρουσία του σε επίδραση της Κορίνθου στην Αχαΐα[846].

Ένα άλλο ιδιαίτερο στοιχείο στη διακόσμηση είναι η εμφάνιση μιας κεραίας στις κορυφές ορισμένων από τα τρίγωνα που συναντώνται σε όστρακα από την οδό Πολυχρονιάδη 8 (Κ 44θ). Το παραπάνω χα-

842. Desborough 1952, πίν. 2, 4-5, 7, 10-11.
843. Ό.π., πίν. 28.
844. Ό.π., πίν. 29Β.
845. Papadopoulos 1979, 128.
846. Βλ. Δεκουλάκου 1982, 227, 235.

ρακτηριστικό, που συναντάται στο διακοσμητικό θέμα της πολλαπλής οριζόντιας τεθλασμένης γραμμής, τοποθετημένης σε μετόπη στο λαιμό των πρώιμων γεωμετρικών κορινθιακών αγγείων[847], θεωρούνταν τυπικό γνώρισμα του κορινθιακού εργαστηρίου. Ωστόσο, η παρουσία του στα τρίγωνα των πρωτογεωμετρικών οστράκων από το Αίγιο, αλλά και ο συνδυασμός του με το μοτίβο της πολλαπλής οριζόντιας τεθλασμένης σε πρώιμο γεωμετρικό θραύσμα κρατήρα επίσης από το Αίγιο[848], επίσης σε δικτυωτή διπλή τεθλασμένη γραμμή που διακοσμεί όστρακο από το σώμα σκύφου των ίδιων χρόνων από το Αίγιο[849] και, τέλος, η εμφάνισή του στην κορυφή των δικτυωτών τριγώνων που κοσμούν τον ώμο υστερογεωμετρικής οινοχόης από την Πλατανόβρυση[850] οδηγεί στην αναγνώριση του συγκεκριμένου στοιχείου ως χαρακτηριστικού του αχαϊκού κεραμικού εργαστηρίου των πρώιμων ιστορικών χρόνων. Η παρουσία του δε στην ΠΓ περίοδο της Κορίνθου είναι δυνατόν να ερμηνευθεί ως επίδραση του αχαϊκού εργαστηρίου.

Κατά τη διεξοδική παρουσίαση των σχημάτων και των διακοσμητικών θεμάτων του αχαϊκού πρωτογεωμετρικού ρυθμού έγινε φανερή η άμεση σχέση του με την κεραμική παραγωγή των ύστατων μυκηναϊκών χρόνων. Το αχαϊκό μυκηναϊκό κεραμικό εργαστήριο, εντεταγμένο στην «κοινή» μυκηναϊκή παράδοση της νοτιοδυτικής Ελλάδας, συμπεριλαμβανομένων και των νησιών Ιθάκης και Κεφαλονιάς, αποτέλεσε τον πυρήνα για τη γέννηση του εργαστηρίου των πρωτογεωμετρικών χρόνων, το οποίο εντάσσεται στην αντίστοιχη «Δυτική Κοινή» των πρώιμων ιστορικών χρόνων.

Τα στοιχεία που διαφοροποιούν τη μία περίοδο από την άλλη και σηματοδοτούν την αλλαγή του ρυθμού είναι το καθαρότερο και ακριβέστερο περίγραμμα των αγγείων, η εξαφάνιση συγκεκριμένων σχημάτων, όπως ο ψευδόστομος αμφορέας και τα μεγάλου μεγέθους αποθηκευτικά αγγεία (τρίωτοι και τετράωτοι αμφορείς)[851], καθώς και η εμφάνιση νέων σχημάτων, όπως ο κάνθαρος που, ωστόσο, έχει προδρόμους στην προηγούμενη περίοδο, και η επικράτηση περισσότερο γραμμικών και γεωμετρικών μοτίβων στη διακόσμηση.

Β 4.4.2.1. «Δυτική Κοινή»

Ο όρος «Δυτική Κοινή» χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τον Coldstream[852], προκειμένου να προσδιορίσει την ομοιότητα που παρατήρησε στην κεραμική παραγωγή των πρώιμων ιστορικών χρόνων των περιοχών Αχαΐα, Αιτωλοακαρνανία, Ηλεία, Μεσσηνία, Λακωνία και Ιθάκη.

Ο Coulson, αρκετά χρόνια αργότερα[853], με τη μελέτη της κεραμικής των «Σκοτεινών Αιώνων» της Μεσσηνίας, ενίσχυσε περισσότερο την άποψη του Coldstream, δείχνοντας τα κοινά στοιχεία ανάμεσα στις παραπάνω περιοχές. Ο ίδιος στην προσπάθειά του να ερμηνεύσει αυτό το φαινόμενο παρατήρησε ότι η δημιουργία αυτής της «κοινής» οφείλεται τόσο στην κοινή μυκηναϊκή παράδοση όσο και στις επαφές ανάμεσα στις διάφορες πολιτισμικές κοινότητες της νοτιοδυτικής Πελοποννήσου, οι οποίες θεωρεί ότι αντικατοπτρίζουν μετακινήσεις πληθυσμιακών στοιχείων από τα δυτικά στα νότια, και συγκεκριμένα στη Μεσσηνία, και από εκεί ανατολικότερα στη Λακωνία. Στην προσπάθειά του να αναγνωρίσει ιστορικά στοιχεία στη μυθολογική παράδοση της περιοχής δέχεται το μύθο της επανόδου των Ηρακλειδών στην Πελοπόννησο κατά τους μεταμυκηναϊκούς χρόνους[854].

Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η κοινωνικοπολιτική ερμηνεία των παραπάνω μετακινήσεων που δίνεται από τον ίδιο μελετητή[855]. Συγκεκριμένα, βλέπει τις επιδράσεις που παρατηρούνται ανάμεσα στα

847. Coldstream 1968, πίν. 16b.
848. K 52γ.
849. K 52.
850. K 131.
851. Είναι αυτονόητο ότι η εξαφάνιση συγκεκριμένων σχημάτων και η εμφάνιση άλλων αντικατοπτρίζει την αλλαγή στις ανάγκες, στην κοινωνικοπολιτική οργάνωση και στον τρόπο ζωής των πολιτισμικών κοινοτήτων.
852. Coldstream 1968, 220.
853. Coulson 1986.
854. Ό.π., 13, 20, 29, 76-78.
855. Ό.π., 78.

κεραμικά εργαστήρια της Πελοποννήσου των πρώιμων ιστορικών χρόνων ως αποτέλεσμα των μετακινήσεων των κεραμέων και των προϊόντων τους, μια τακτική που ευνόησε η διάλυση της κεντρικής ανακτορικής εξουσίας της ύστερης εποχής του Χαλκού.

Τα χαρακτηριστικά του αχαϊκού κεραμικού εργαστηρίου που το εντάσσουν στη «Δυτική Κοινή» είναι τα ακόλουθα:

α) Ως προς τα σχήματα:

– Ο κάνθαρος (Αιτωλοακαρνανία, Ιθάκη, Ηλεία και έμμεσα με τη Μεσσηνία) (βλ. Α 4.2.1).

– Ο κρατήρας (Λακωνία).

– Η οινοχόη (Ιθάκη, Μεσσηνία, Λακωνία).

β) Ως προς τα διακοσμητικά θέματα:

– Τα διαγραμμισμένα και δικτυωτά τρίγωνα και οι αλυσίδες δικτυωτών ρόμβων (Αιτωλοακαρνανία, Ιθάκη, Μεσσηνία, Λακωνία – ιδιαίτερα στον τρόπο διάταξης σε μετόπες).

– Ομόκεντροι κύκλοι (Ιθάκη και περισσότερο Λακωνία).

– Οριζόντια τεθλασμένη γραμμή σε εδαφόχρωμη ζώνη συνήθως στη ζώνη των λαβών (Αιτωλοακαρνανία, Λακωνία και λιγότερο Μεσσηνία και Ιθάκη).

Ένα ακόμη χαρακτηριστικό στο πλάσιμο του σώματος του αγγείου αποτελεί κοινό στοιχείο ανάμεσα στην Αχαΐα και τη Λακωνία. Πρόκειται για έναν ανάγλυφο δακτύλιο που διακρίνει το χείλος από το σώμα του αγγείου[856].

Ο κύριος λόγος δημιουργίας της «Δυτικής Κοινής» είναι η κοινή μυκηναϊκή παράδοση αυτών των περιοχών. Στην ενότητα των ταφικών εθίμων δείχθηκε ότι παρατηρούνται σημαντικές ομοιότητες ανάμεσα στις ίδιες περιοχές, που ερμηνεύονται ως συνέχεια των αντίστοιχων συνηθειών της ύστατης μυκηναϊκής εποχής.

Εξάλλου, η διάλυση της κεντρικής ανακτορικής εξουσίας, με τις συνέπειες που θα είχε μια τέτοια κατάσταση για τα ανακτορικά κεραμικά εργαστήρια, θα ευνοούσε τις μετακινήσεις των τεχνιτών είτε αυτοί ήταν κεραμείς είτε χαλκουργοί. Οι μετακινήσεις στα όρια της Πελοποννήσου ήταν επόμενο να έχουν ως αποτέλεσμα την ανεξαρτητοποίηση των τεχνιτών από τους βασιλικούς εργοδότες τους με αποτέλεσμα τη γέννηση τοπικών κεραμικών εργαστηρίων, τα οποία, προερχόμενα από τη μυκηναϊκή κοινή, δεν έπαψαν να παρουσιάζουν ομοιότητες μεταξύ τους.

Β 4.4.2.2. Σχέσεις με τα εργαστήρια του νότιου ελλαδικού χώρου

Με το κέντρο του πρωτογεωμετρικού ρυθμού, την Αττική, αναγνωρίζονται περισσότερο ομοιότητες που βασίζονται σε κοινή εξέλιξη παρά σχέσεις επίδρασης της μίας περιοχής στην άλλη. Είναι χαρακτηριστική η παρατήρηση του Coulson στη σύνοψη των χαρακτηριστικών της δεύτερης περιόδου των «Σκοτεινών Αιώνων» στη Μεσσηνία[857]: «Influence from Attica and the Argolid, as might be expected, is minimal and is attested only by skyphos 20 from Antheia». Εξάλλου, έχει ήδη σημειωθεί (Β 3.4.1) ότι ο μυκηναϊκός τρόπος ζωής στην Αχαΐα συνέχισε για τουλάχιστον δύο γενεές μετά το 1200 π.Χ. Σε αυτό το σημείο θα μπορούσε να αναφερθεί και η παρατήρηση του Desborough: «The occasional similarities of some of the vases and those of Attic Protogeometric may be coincidental»[858].

Η αλλαγή στην πορεία της εξέλιξης της κεραμικής παραγωγής των διαφόρων πολιτισμικών κοινοτήτων συνδέεται αναπόσπαστα με τις κοινωνικοπολιτικές αλλαγές που λαμβάνουν χώρα σε συγκεκριμένες χρονικές στιγμές. Ο τρόπος που μορφοποιούνται οι αλλαγές στους κεραμικούς ρυθμούς εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό και από την παράδοση αυτών των περιοχών. Στις περισσότερες περιπτώσεις τα στοιχεία του ισχύοντος ρυθμού στην κεραμική παραγωγή αφομοιώνονται σταδιακά από αυτόν που ακολουθεί.

Επομένως, η γέννηση ενός καινούργιου κεραμικού ρυθμού σε μια περιοχή δεν σημαίνει ότι αυτή θα

856. Για τη Λακωνία, πρβλ. Desborough 1952, 241 και για την Αχαΐα την οινοχόη από το Δερβένι (Εικ. 136θ).

857. Coulson 1986, 55.

858. Desborough 1964, 14.

επηρεάσει και την εμφάνισή του σε μια άλλη, σε υστερότερη χρονική στιγμή. Οι ομοιότητες ανάμεσα στον αττικό πρωτογεωμετρικό ρυθμό και σε ορισμένα από τα δείγματα της ύστατης μυκηναϊκής περιόδου στην Αχαΐα δεν δηλώνουν ότι η γέννηση του πρωτογεωμετρικού ρυθμού στην κεραμική παραγωγή της Αχαΐας οφειλόταν στην επίδραση του αττικού εργαστηρίου. Η εμφάνιση του πρωτογεωμετρικού ρυθμού στην Αχαΐα σε υστερότερη χρονική στιγμή από την Αττική αντικατοπτρίζει την επικράτηση διαφορετικών κοινωνικοπολιτικών συνθηκών στις δύο περιοχές.

Το αχαϊκό εργαστήριο των πρώιμων ιστορικών χρόνων παρουσιάζει ορισμένα κοινά στοιχεία με την Αργολίδα, όπως για παράδειγμα στο σχήμα του σκύφου, τα οποία οφείλονται στις σχέσεις που είχαν αναπτυχθεί μεταξύ των δύο περιοχών από την προηγούμενη ήδη περίοδο. Στο κεφάλαιο των ταφικών εθίμων συζητήθηκε διεξοδικά τόσο το θέμα της ομοιότητας ανάμεσα στις δύο περιοχές, όσον αφορά στη χρήση των ταφικών πίθων και των τύμβων, όσο και το ζήτημα της μετακίνησης πληθυσμιακών στοιχείων από την Αργολίδα στην Αχαΐα κατά την ύστατη μυκηναϊκή περίοδο (Β 3.1). Αν και στη συγκεκριμένη ενότητα τονίστηκε η σημασία της ισχυρής εγχώριας μυκηναϊκής παράδοσης, δεν αποκλείστηκε η πιθανότητα κάποιου είδους μετακίνησης προσφύγων από την Αργολίδα στην Αχαΐα κατά τη διάρκεια των ταραγμένων χρόνων του τέλους του 12ου αι. π.Χ.

Οι σχέσεις ανάμεσα στις δύο περιοχές και ιδιαίτερα του ανατολικού τμήματος της Αχαΐας αντικατοπτρίζονται έμμεσα και στον Όμηρο. Συγκεκριμένα, στους στίχους 569-575 στο Β της *Ιλιάδος* αναφέρονται πόλεις του Αιγιαλού υπό την εξουσία του Αγαμέμνονα, ενώ στο Θ, 198-204 αναφέρονται οι πόλεις Ελίκη και Αιγαί. Στη ραψωδία ο της *Οδύσσειας* και στους στίχους 252-254 αναφέρεται ότι ο γιος του Μάντιου, Πολυφείδης, εγκατέλειψε την Αργολίδα και εγκαταστάθηκε στην Υπερησία, όπου άσκησε το δώρο της μαντικής που του χάρισε ο Απόλλωνας (βλ. και Πίνακα 1 το 10). Από τα παραπάνω αποσπάσματα γίνεται φανερό ότι οι πόλεις Ελίκη και Υπερησία της ανατολικής Αχαΐας σχετίζονταν με την Αργολίδα.

Η Κόρινθος, μεταξύ Αχαΐας και Αργολίδας, έχει αναγνωριστεί ότι επέδρασε στη διαμόρφωση της κεραμικής παραγωγής της πρώτης περιοχής ήδη από την ΠΓ περίοδο. Στις προηγούμενες σελίδες αυτής της ενότητας αποδείχθηκε, με ικανά επιχειρήματα, ότι δύο βασικά στοιχεία, η εμφάνιση των οποίων στα αχαϊκά αγγεία ερμηνευόταν μέχρι τώρα ως επίδραση της Κορίνθου στην Αχαΐα (η διάλυση της κατώτερης μελανής επιφάνειας των αγγείων σε εδαφόχρωμες ζώνες που φέρουν μελανές ταινίες και η εμφάνιση μιας κεραίας στις κορυφές των οριζόντιων τεθλασμένων γραμμών), θα πρέπει ύστερα από τα νέα δεδομένα των ανασκαφών στο Αίγιο να θεωρηθούν στοιχεία του πρωτογεωμετρικού αχαϊκού ρυθμού. Η εμφάνισή τους και στην Κόρινθο θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως στοιχείο παράλληλης εξέλιξης στην κεραμική παραγωγή, ιδιαίτερα όσον αφορά στο πρώτο[859], ενώ για το δεύτερο θα μπορούσε να αναγνωριστεί επίδραση όχι από την Κόρινθο στην Αχαΐα, αλλά το αντίστροφο.

Η σημασία, εξάλλου, του αχαϊκού εργαστηρίου της ύστατης μυκηναϊκής περιόδου, καθώς και οι ιδιαιτερότητες που αυτό παρουσιάζει, δεν θα πρέπει να υποτιμούνται. Με δεδομένη την έλλειψη στοιχείων που θα επέτρεπαν να προσδιοριστούν με ακρίβεια τα χαρακτηριστικά του κορινθιακού εργαστηρίου των ύστατων μυκηναϊκών χρόνων, θα πρέπει να υπάρχει σχετική επιφυλακτικότητα στην εξαγωγή συμπερασμάτων για τις επιδράσεις ανάμεσα στις δύο προαναφερθείσες περιοχές. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνεται στην πρόσφατη δημοσίευση της κεραμικής από το ιερό της Δήμητρας και της Κόρης στην Κόρινθο, κατά την ΠΡΓ περίοδο ένας αριθμός αγγείων και ιδιαίτερα σκύφοι και οινοχόες εισάγονταν από την Αττική στην Κόρινθο και αρκετά παραδείγματα του τοπικού εργαστηρίου επηρεάστηκαν από το αντίστοιχο αττικό[860].

Σχέσεις μεταξύ Αχαΐας και γενικότερα της «Δυτικής Κοινής» από τη μια και της Φωκίδας από την άλλη πιστοποιούνται μέσω μιας πρωτογεωμετρικής οινοχόης από τον Μεδεώνα[861]. Η παρουσία κοινών

859. Η διάλυση της μελανής επιφάνειας των αγγείων με εδαφόχρωμες ταινίες είναι ένα χαρακτηριστικό που συναντάται και σε άλλα εργαστήρια των πρώιμων ιστορικών χρόνων.

860. Pfaff 1999, 118.

861. Desborough 1972, πίν. 22 και 57. Snodgrass 1971, 85, πίν. 42-44.

χαρακτηριστικών στην εξέλιξη της κεραμικής παραγωγής των δύο περιοχών έχει αναγνωριστεί ήδη από τη μυκηναϊκή εποχή.

Η αναγνώριση οδών επικοινωνίας από την καρδιά της Πελοποννήσου μέχρι την κοιλάδα του Σπερχειού και τη Θεσσαλία, σε συνδυασμό με το θαλάσσιο πέρασμα προς το Αίγιο κατά τη μυκηναϊκή εποχή, έχει ιδιαίτερη σημασία για τις σχέσεις μεταξύ αυτών των περιοχών[862]. Ακόμη περισσότερο οι ενδείξεις για συνέχιση χρήσης αυτών των οδών κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους[863] ερμηνεύουν με τον καλύτερο τρόπο τις όποιες ομοιότητες παρατηρούνται μεταξύ αυτών των περιοχών και αποτελούν το καλύτερο επιχείρημα, βάσει του οποίου αποδεικνύεται η σημαντική θέση της Αχαΐας στο πολιτισμικό γίγνεσθαι των πρώιμων ιστορικών χρόνων.

Αντίστοιχες οδοί επικοινωνίας είναι πιθανόν να επιβεβαιωθούν από τη μελλοντική έρευνα και στη δυτική Αχαΐα που θα την έφερναν σε επικοινωνία με την Αιτωλία και τις βόρειες από αυτήν πολιτισμικές κοινότητες μέχρι την Ήπειρο. Η παρουσία προϊόντων του ρυθμού «Δυτικής Ελλάδος» στους τάφους του 9ου και του 8ου αι. π.Χ. του νεκροταφείου της Βίτσας[864], καθώς και οστράκων του ίδιου ρυθμού στα οικόπεδα της Άρτας (αρχαία Αμβρακία)[865] από τα τέλη του 9ου αι. π.Χ., είναι χαρακτηριστική αυτών των σχέσεων. Ακόμη πιο χαρακτηριστική είναι η ομοιότητα που παρατηρήθηκε ανάμεσα στα ελάχιστα τροχήλατα αγγεία εγχώριου τύπου από τη Βίτσα με την κεραμική της Ιθάκης και της Αχαΐας[866].

Β 4.4.3. Η αχαϊκή κεραμική παραγωγή της ΠΓ περιόδου

Ο Coldstream στην εξέταση της κεραμικής παραγωγής της Γ περιόδου των περιοχών της Αχαΐας, Ηλείας, Μεσσηνίας, Αιτωλίας, Ακαρνανίας και Ιθάκης («Δυτική Κοινή») γράφει χαρακτηριστικά: «The succesion of styles in West Greece follows the pattern that we have already observed in Laconia: Protogeometric is everywhere succeeded by Late Geometric, without any settled phase in between»[867]. Ιδιαίτερα για την Αχαΐα σημείωσε την ύπαρξη ενός τοπικού εργαστηρίου κατά την ΥΓ περίοδο, αντιμετωπίζοντας, ωστόσο, πρόβλημα στην αναγνώριση μιας ομαλής συνέχειας του ρυθμού από την ΠΡΓ περίοδο[868].

Η σωστική ανασκαφή τεσσάρων ταφικών πίθων στο Δρέπανο της Αχαΐας (αριθ. θέσης 7β) και η δημοσίευση αυτών από την Δεκουλάκου έθεσε υπό αμφισβήτηση το παραπάνω συμπέρασμα. Η εξέταση των νέων δεδομένων από την παραπάνω ανασκαφή οδήγησε στην αναγνώριση μιας πρώιμης φάσης του γεωμετρικού ρυθμού στην Αχαΐα, η οποία αντιπροσωπεύεται από τα ευρήματα των δύο πρώτων ταφικών πίθων του Δρεπάνου, αντίστοιχης με αυτή στην Αττική και στην Αργολίδα, την οποία η Δεκουλάκου τοποθέτησε χρονολογικά στα μέσα του 9ου αι. π.Χ.[869].

Η άποψη ότι την ΠΡΓ περίοδο στη δυτική Ελλάδα διαδέχεται η ΥΓ χωρίς ενδιάμεση φάση αμφισβητήθηκε ακόμη περισσότερο μερικά χρόνια αργότερα επίσης από την Δεκουλάκου[870], η οποία χρονολόγησε τα ευρήματα από το Δρέπανο, τον Πριόλιθο και τη Βαλμαντούρα των Φαρών στα τέλη της πρώιμης-αρχές της μέσης φάσης του γεωμετρικού ρυθμού.

Με βάση νεότερα ευρήματα από διάφορες θέσεις της Αχαΐας και κυρίως την ομάδα των οστράκων από την οδό Πολυχρονιάδη 8 στο Αίγιο θα προσδιοριστούν τα χαρακτηριστικά της πρώιμης φάσης του γεωμετρικού ρυθμού της Αχαΐας. Τα ήδη γνωστά παραδείγματα της κεραμικής παραγωγής συγκρινόμενα με τα νεότερα ευρήματα δίνουν νέα στοιχεία. Ορισμένα δε από αυτά αποδεικνύεται ότι ανήκουν σε διαφορετική χρονολογική φάση από αυτήν που αρχικά είχε προταθεί.

862. Papadopoulos 1979, 131 και σημ. 57-58. Επίσης, Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1999.
863. Πρβλ. Β 1.3.
864. Βοκοτοπούλου 1986, 285-286.
865. Βοκοτοπούλου 1982, 83.
866. Βοκοτοπούλου 1986, 253-254.
867. Coldstream 1968, 220.
868. Coldstream 1977, 180.
869. Δεκουλάκου 1973, 16-22.
870. Δεκουλάκου 1982.

Χαρακτηριστικά της μετάβασης από την ΠΡΓ περίοδο

Κύριο χαρακτηριστικό του τέλους της ΠΡΓ περιόδου είναι η αυξανόμενη ικανότητα του κεραμέα να επιτύχει ένα αποτέλεσμα κομψότητας και ελαφρότητας. Και στα κλειστά και στα ανοικτά αγγεία τα πρωιμότερα φαίνονται βαρύτερα όταν τοποθετούνται δίπλα στα υστερότερα. Όσον αφορά στη διακόσμηση, το θεματολόγιο των μοτίβων είναι πολύ περιορισμένο.

Ειδικότερα, όσον αφορά στο αχαϊκό κεραμικό εργαστήριο των πρώιμων ιστορικών χρόνων σε σύγκριση με την ΠΡΓ περίοδο, παρατηρούνται οι εξής διαφοροποιήσεις:

Α. Τεχνικά χαρακτηριστικά (Πίνακας 10)

Το χρώμα του πηλού κυμαίνεται από ανοικτό καστανό (10YR 8/3) έως καστανέρυθρο (7.5YR 5/6). Δεν παρατηρείται χρωματική διαβάθμιση του πηλού από την παραλιακή ζώνη των Πατρών έως το Αίγιο, από όπου προέρχονται και τα περισσότερα αγγεία που χρονολογούνται στην ΠΓ περίοδο.

Ο πηλός είναι κατά κανόνα λεπτόκοκκος με ελάχιστα, ωστόσο, εγκλείσματα. Όσον αφορά στο επίχρισμα, σε όσες περιπτώσεις διακρίνεται, παρουσιάζει μικρή χρωματική διαβάθμιση σε σχέση με το χρώμα του πηλού.

Το γάνωμα, αν και παραμένει μελανό, με μία περίπτωση καστανέρυθρου και μία καστανομέλανου, διαβαθμίσεις που οφείλονται κατά κύριο λόγο στο βαθμό ψησίματος, έχει χάσει τη στιλπνότητα της προηγούμενης περιόδου.

Β. Σχήματα αγγείων

Από την ΠΡΓ περίοδο συνεχίζουν ο κάνθαρος, η οινοχόη και ο κρατήρας. Η απουσία, ωστόσο, ολόκληρων αγγείων της συγκεκριμένης περιόδου δημιουργεί δυσκολίες στην αναγνώριση και στη διάκριση των τύπων των διαφόρων σχημάτων. Εξαίρεση αποτελεί ο σκύφος, που, όπως αποδείχθηκε (Β 3.1), ο τρόπος μετάβασης από το χείλος στο σώμα σε ορισμένα θραύσματα κυρίως από το Αίγιο (Κ 52α-β, δ) οδηγεί στην αναγνώριση δύο τύπων, με κύρια χαρακτηριστικά το ενιαίο περίγραμμα του σώματος και την απότομη μετάβαση από το χείλος στο σώμα του αγγείου.

Γενικά χαρακτηριστικά στο πλάσιμο των αγγείων που χαρακτηρίζουν τη συγκεκριμένη χρονική φάση είναι το ρευστό περίγραμμα που χαρακτηρίζει την καμπύλη του σώματος και έχει ως συνέπεια την ομαλή μετάβαση από το ένα μέρος του αγγείου στο άλλο. Παράλληλα, επικρατεί ύψωση του κέντρου βάρους, απουσία του ψηλού κωνικού ποδιού και ένας ολοένα αρμονικότερος συνδυασμός σχήματος και διακόσμησης. Το τελευταίο χαρακτηριστικό διαφοροποιεί την Αχαΐα της ΠΓ περιόδου από την αντίστοιχη περίοδο της Μεσσηνίας. Εκεί παρατηρήθηκε ότι οι κεραμείς δίνουν περισσότερο βάρος στα σχήματα των αγγείων παρά στη διακόσμηση[871].

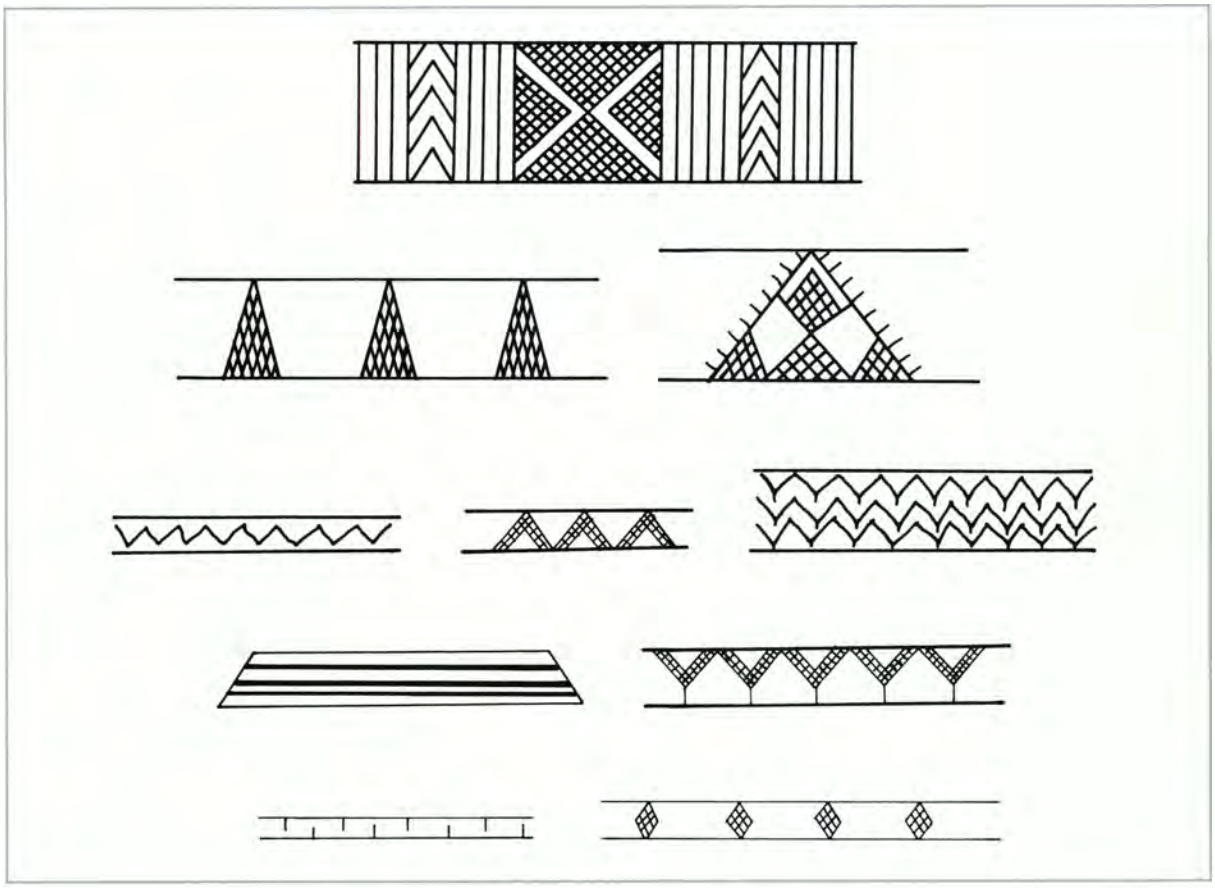
Γ. Διακόσμηση (Εικ. 172)

Συνεχίζει η εκ περιτροπής επικράτηση σκοτεινόχρωμων και ανοικτόχρωμων επιφανειών ως βασικός τρόπος οργάνωσης της διακοσμημένης επιφάνειας των αγγείων. Κυριαρχεί η διάλυση του μελανού γανώματος με εδαφόχρωμες περιμετρικές ταινίες. Η ποιότητα του σχεδίου είναι εξαιρετική. Τα κυκλικά διακοσμητικά θέματα εξαφανίζονται. Τα τρίγωνα, δικτυωτά και διαγραμμισμένα, συνεχίζουν, αλλά με τελείως διαφορετική διαχείριση στη διακοσμημένη επιφάνεια των αγγείων. Εκτός από τα τρίγωνα, συχνές είναι και οι αλυσίδες διαγραμμισμένων ρόμβων είτε μεμονωμένες είτε εναλλασσόμενες με ομάδες διαγραμμισμένων

871. *Nichoria* III, 91.

ΠΙΝΑΚΑΣ 10. ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΠΗΛΟΥ ΑΓΓΕΙΩΝ ΤΗΣ ΠΓ ΚΑΙ ΜΓ ΠΕΡΙΟΔΟΥ.

ΠΓ	ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ	ΕΙΔΟΣ ΘΕΣΗΣ	ΧΡΩΜΑ ΠΗΛΟΥ	ΠΥΚΝΟΤΗΤΑ ΠΗΛΟΥ	ΕΓΚΛΕΙΣΜΑΤΑ ΠΗΛΟΥ	ΓΑΝΩΜΑ ΠΗΛΟΥ	ΕΠΙΧΡΙΣΜΑ ΠΗΛΟΥ
	Δρέπανο	Ταφικός πίθος	Ανοικτός καστανός 10 YR 8/4	Λεπτόκοκκος	–	Μελανό	–
	»	»	Καστανέρυθρος 7.5YR 7/5	»	–	»	–
	»	»	»	»	–	»	–
	»	»	Κιτρινέρυθρος 7.5YR 6/6	»	–	»	Καστανό
	Αίγιο, οδός Κων/νου Παλαιολόγου	»	Καστανέρυθρος 7.5YR 7/5	»	Ναι	»	–
	Αίγιο, οδός Κων/νου Παλαιολόγου 3, οικόπ. Λουκόπουλου	»	Κιτρινέρυθρος 7.5YR 7/6	»	–	»	–
	»	»	Καστανέρυθρος 5YR 6/4	»	–	»	Καστανέρυθρο
	»	»	Κιτρινέρυθρος 7.5YR 7/6	»	–	»	Κιτρινέρυθρο ανοικτό
	Φαραί, θέση Προφήτης Ηλίας	»	Ανοικτός καστανός 10YR 7/3	»	Ναι	Καστανέρυθρο	Ανοικτό καστανό
	»	»	Ανοικτός καστανός 10YR 7/4	»	»	Μελανό	Καστανό
	Άγνωστη. ΕΑΜ	Τάφοι ;	»	»	–	»	–
	Κάτω Καστρίτσι, θέση Μαυροποδιά	Ταφικός πίθος	Ροδαλός 7.5 YR 7/4	»	Ελάχιστα	Μελανό εξίτηλο	Ανοικτό καστανό
	»	»	Ροδαλός 7.5 YR 8/4	»	»	»	Ροδαλό
	»	»	Πολύ ανοικτός καστανός 10YR 8/4	»	»	Καστανομέλανο εξίτηλο	»
	»	»	»	»	»	–	–
	Πριόλιθος Καλαβρύτων	»	»	»	–	Μελανό	–
	»	»	Ροδαλός 7.5YR 8/4	»	–	»	–
ΜΓ	**ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ**	**ΕΙΔΟΣ ΘΕΣΗΣ**	**ΧΡΩΜΑ ΠΗΛΟΥ**	**ΠΥΚΝΟΤΗΤΑ ΠΗΛΟΥ**	**ΕΓΚΛΕΙΣΜΑΤΑ ΠΗΛΟΥ**	**ΓΑΝΩΜΑ ΠΗΛΟΥ**	**ΕΠΙΧΡΙΣΜΑ ΠΗΛΟΥ**
	Άνω Καστρίτσι, αγρός Μπόμπολα, θέση Μάρμαρα	Ταφικός πίθος	Ροδόχρους 7.5YR 8/4	Λεπτόκοκκος	Ελάχιστα	Μελανό στιλπνό	–
	Νέος Ερινεός	Τάφοι	Καστανέρυθρος 7.5YR 7/5	»	–	Μελανό	Καστανό
	Αίγιο, οδός Κων/νου Παλαιολόγου	Ταφικός πίθος	Ανοικτός καστανός 10YR 8/4	»	–	»	–
	»	»	»	»	–	»	–
	Σταροχώρι, κτήμα Α. Πιτσή, θέση Κουφάλες ή Πυργάκι	»	»	»	–	»	Καστανό
	»	»	Κιτρινέρυθρος 7.5YR 7/6	»	–	»	»
	Άγνωστη. ΕΑΜ	Τάφοι;	Καστανέρυθρος 7.5YR 8/4	»	–	»	–
	»	»	»	»	–	»	–
	»	»	Ανοικτός καστανός 10YR 8/4	»	–	»	–
	»	»	»	»	–	»	–

Εικ. 172. Διακοσμητικά θέματα ΠΓ περιόδου.

τριγώνων ενωμένων κατά κορυφήν σε μετόπες, που διαχωρίζονται από ομάδες κάθετων μελανών γραμμιδίων. Κυριαρχούν τα ευθύγραμμα διακοσμητικά θέματα, οι ενάλληλες γωνίες και η οριζόντια τεθλασμένη. Τα παραπάνω διακοσμητικά θέματα διατάσσονται σε ζώνες, που καλύπτουν ολόκληρη την επιφάνεια των αγγείων, και σε μετόπες, που διαχωρίζονται μεταξύ τους με ομάδες κάθετων μελανών γραμμιδίων. Το μοτίβο της οριζόντιας τεθλασμένης γραμμής συναντάται σε διάφορες παραλλαγές, απλή, πολλαπλή, διπλή δικτυωτή, στις περισσότερες δε περιπτώσεις με την ύπαρξη μιας κεραίας στις κορυφές.

Σύνοψη χαρακτηριστικών της ΠΓ περιόδου

1. Δημοφιλή σχήματα είναι ο κάνθαρος και η οινοχόη και λιγότερο ο σκύφος, ο κρατήρας και ο αμφορίσκος, ενώ από ένα μεμονωμένο παράδειγμα αντιπροσωπεύεται η λάκαινα (;). Όλα συνεχίζουν από την ΠΡΓ περίοδο με εξαίρεση αυτό της λάκαινας.

2. Στη διακόσμηση συνεχίζει από την προηγούμενη περίοδο, ως βασικό χαρακτηριστικό, η εκ περιτροπής επικράτηση σκοτεινών και φωτεινών επιφανειών στην οργάνωση της διακόσμησης. Η διάταξη των μοτίβων γίνεται σε ζώνες ή μετόπες, που διαχωρίζονται μεταξύ τους με ομάδες μελανών κάθετων γραμμιδίων.

3. Στα διακοσμητικά θέματα κυριαρχούν:

α) Τα δικτυωτά τρίγωνα σε ζώνες, μεμονωμένα ή σε διάφορους συνδυασμούς σε μετόπες.

β) Οι αλυσίδες δικτυωτών ρόμβων.

γ) Η οριζόντια τεθλασμένη, απλή ή πολλαπλή, διαγραμμισμένη ή με παχιά μελανή γραμμή.

δ) Οι κάθετες ενάλληλες γωνίες ως διαχωριστικό στοιχείο των μετοπών.

ε) Αρκετά, τέλος, είναι τα μελαμβαφή αγγεία (κάνθαροι, σκύφοι, οινοχόες) με εδαφόχρωμες ζώνες πλήρεις μελανών οριζόντιων γραμμών, συνήθως στο ύψος των λαβών.

Η εξέλιξη στα σχήματα των αγγείων και ο τρόπος διάταξης των διακοσμητικών θεμάτων είναι τα στοιχεία που σηματοδοτούν το τέλος του πρωτογεωμετρικού ρυθμού στην Αχαΐα.

Η αχαϊκή κεραμική παραγωγή των πρώιμων γεωμετρικών χρόνων παρουσιάζεται σαφώς διαφοροποιημένη από το πνεύμα που κυριαρχεί στα υπόλοιπα εργαστήρια της νοτιοδυτικής Ελλάδας. Παραλληλίζεται με την κεραμική παραγωγή της Κορίνθου και της Αργολίδας και είναι σημαντικά τα στοιχεία που δανείζει στο πρώτο εργαστήριο. Διαμορφώνεται έτσι μια σαφής εικόνα με χαρακτηριστικά, ως προς τα σχήματα και τη διακόσμηση, που έχουν τις ρίζες τους στην πρώιμη γεωμετρική παράδοση της περιοχής και τα οποία εμπλουτίζονται κατά τη ΜΓ περίοδο της κεραμικής παραγωγής των πρώιμων ιστορικών χρόνων.

Β 4.4.4. Η αχαϊκή κεραμική παραγωγή της ΜΓ περιόδου

Η Δεκουλάκου[872] έχει σημειώσει την απουσία των ενδιάμεσων, από τα τέλη της ΠΓ έως την ΥΓ περίοδο, φάσεων στην εξέλιξη της κεραμικής παραγωγής των πρώιμων ιστορικών χρόνων της Αχαΐας.

Ωστόσο, ορισμένα νέα ανασκαφικά δεδομένα, καθώς και η εισαγωγή νέων μοτίβων, όπως είναι ο μαίανδρος, και η εξέλιξη των σχημάτων (το τελευταίο πιστοποιείται καλύτερα στο σχήμα του κανθάρου που είναι και το πιο δημοφιλές του αχαϊκού εργαστηρίου) είναι αρκετά προκειμένου να αναγνωριστεί η συγκεκριμένη φάση στην εξέλιξη του αχαϊκού γεωμετρικού ρυθμού. Συνεπώς, θα πρέπει να αναιρεθεί η άποψη που είχε διαμορφωθεί από τον Coldstream[873] ότι τον πρωτογεωμετρικό αχαϊκό ρυθμό διαδέχεται ο υστερογεωμετρικός, χωρίς ενδιάμεση φάση.

Χαρακτηριστικά της μετάβασης από την ΠΓ περίοδο

Η ακόμη μεγαλύτερη ύψωση του κέντρου βάρους και ο αρμονικός συνδυασμός σχήματος και διακοσμητικών θεμάτων είναι τα δύο βασικά γνωρίσματα που σηματοδοτούν τη μετάβαση από την πρώιμη στη μέση φάση εξέλιξης του γεωμετρικού ρυθμού στην Αχαΐα. Ένα επιπλέον στοιχείο είναι η πτώση της ποιότητας του μελανού γανώματος, η εγκατάλειψη συγκεκριμένων μοτίβων και η εισαγωγή νέων κατάλληλων να τοποθετηθούν σε μετόπες.

Α. Τεχνικά χαρακτηριστικά (Πίνακας 10)

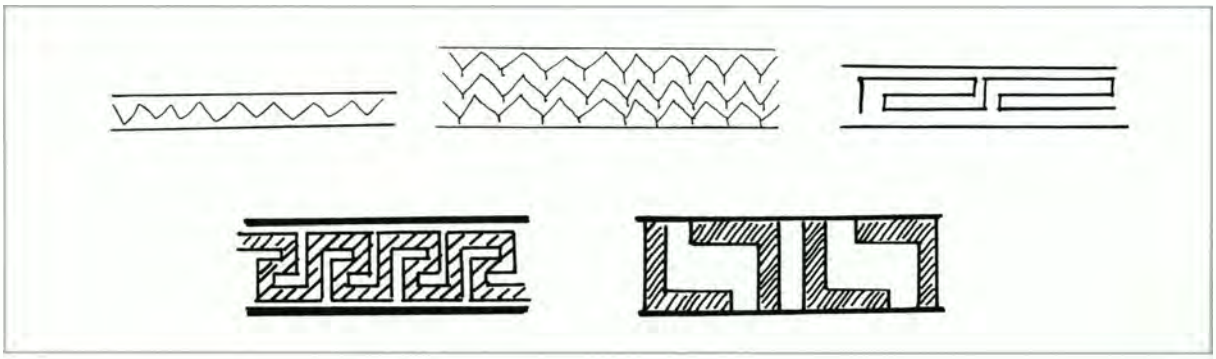
Το χρώμα του πηλού, χωρίς κάποια αλλαγή από την προηγούμενη περίοδο, κυμαίνεται από ανοικτό καστανό (10YR 8/4) έως καστανέρυθρο (7.5YR 8/4). Είναι λεπτόκοκκος χωρίς εγκλείσματα. Διαφοροποίηση από την προηγούμενη περίοδο παρατηρείται όσον αφορά στην επεξεργασία του πηλού, αφού στην ΠΓ περίοδο περιείχε σε αρκετές περιπτώσεις εγκλείσματα.

Β. Σχήματα αγγείων

Ο κάνθαρος, το δημοφιλέστερο σχήμα του αχαϊκού εργαστηρίου των πρώιμων ιστορικών χρόνων, συνεχίζει και στη ΜΓ περίοδο. Από τα υπόλοιπα σχήματα, σημαντική είναι η παρουσία του σκύφου και της οινοχόης. Επανεμφανίζεται η πρόχους, ενώ απουσιάζουν ο αμφορέας και ο κρατήρας, αν και ως σταμνοειδής κρατήρας έχει χαρακτηριστεί το αγγείο Κ 132 από το Σταροχώρι Πρεβέδου.

872. Δεκουλάκου 1982, 228.

873. Coldstream 1968, 220.

Εικ. 173. Διακοσμητικά θέματα ΜΓ περιόδου.

Γ. Διακόσμηση (Εικ. 173)

Στη διακόσμηση κυριαρχεί μεγάλη απλότητα. Τα διαγραμμισμένα και δικτυωτά τρίγωνα, καθώς και οι αλυσίδες των δικτυωτών ρόμβων εξαφανίζονται. Συνεχίζει το μοτίβο της πολλαπλής τεθλασμένης, κυρίως στους λαιμούς των αγγείων. Εισάγεται το μοτίβο του μαιάνδρου σε διάφορες παραλλαγές (απλός μελανός, διαγραμμισμένος, μαιανδρικά άγκιστρα). Αρκετά είναι τα μελαμβαφή αγγεία στα οποία το γάνωμα διασπάται με εδαφόχρωμες ζώνες μελανών ταινιών. Παρατηρείται επίσης μια τάση να προσαρμοστεί η διακόσμηση στα διάφορα μέρη του αγγείου και να χρησιμοποιηθεί για να διαχωριστούν μεταξύ τους. Συνεχίζει από την προηγούμενη περίοδο η τάση διάταξης των μοτίβων σε μετόπες, συνήθως στο ύψος των λαβών.

Σύνοψη χαρακτηριστικών της ΜΓ περιόδου

1. Το δημοφιλέστερο σχήμα είναι ο κάνθαρος και λιγότερο ο σκύφος και η οινοχόη. Η πρόχους εκπροσωπείται από δύο παραδείγματα και από ένα ο σταμνοειδής κρατήρας. Όλα τα σχήματα εντάσσονται στην κεραμική παράδοση της Αχαΐας των πρώιμων ιστορικών χρόνων.

2. Η εκ περιτροπής επικράτηση σκοτεινών ή φωτεινών επιφανειών στη διακόσμηση συνεχίζει και σε αυτή την περίοδο. Τα μοτίβα τοποθετούνται σε μετόπες, συνήθως στο ύψος της ζώνης των λαβών.

3. Στα διακοσμητικά θέματα κυριαρχούν:

α) Η απλή και η πολλαπλή τεθλασμένη.

β) Ο απλός διαγραμμισμένος μαίανδρος και τα μαιανδρικά άγκιστρα.

γ) Η διακόσμηση του κατώτερου τμήματος των αγγείων με εδαφόχρωμες ζώνες, που φιλοξενούν περιμετρικές μελανές ταινίες.

Και σε αυτή την περίοδο το αχαϊκό κεραμικό εργαστήριο διαφοροποιείται από τα υπόλοιπα της νοτιοδυτικής Ελλάδας και γίνεται σαφής η μεγαλύτερη σχέση του με τα εργαστήρια της Κορίνθου και της Αργολίδας.

Η μετάβαση από την ΠΓ περίοδο γίνεται ομαλά. Κύριο χαρακτηριστικό είναι ο αρμονικός συνδυασμός της επιβίωσης παλαιότερων μορφών στη διαδρομή της εξέλιξης αλλά και της εισαγωγής καινούργιων.

Β 4.4.5. Η αχαϊκή κεραμική παραγωγή της ΥΓ περιόδου

Η κεραμική παραγωγή του αχαϊκού εργαστηρίου αυξάνει κατακόρυφα κατά την ΥΓ περίοδο. Εκτός από το εργαστήριο που κύριο χαρακτηριστικό του είναι οι δύο βασικές τάσεις, όπως αυτές αναγνωρίστηκαν από την ΠΡΓ ήδη περίοδο (κυριαρχία ανοικτού ή σκοτεινού βάθους στη διακόσμηση), στη συγκεκριμένη περίοδο εντάσσεται και το εργαστήριο εμπίεστης κεραμικής.

Με κυρίαρχα σχήματα τον κάνθαρο και το σκύφο και την επανεμφάνιση του σχήματος της οινοχόης σε τουλάχιστον δύο τύπους, από τη μια, και την αύξηση του αριθμού και του είδους των διακοσμητικών θεμάτων, από την άλλη, γίνεται η μετάβαση από τη ΜΓ στην ΥΓ περίοδο.

Ένα άλλο σημαντικό χαρακτηριστικό είναι ότι τα προϊόντα του ύστερου γεωμετρικού εργαστηρίου απλώνονται στη βορειοδυτική ακτή και στην κεντρική Αχαΐα. Η ίδια περίοδος στο Αίγιο, σημαντικό κέντρο από την ΠΡΓ ήδη περίοδο, αντιπροσωπεύεται κυρίως από τα αγγεία τύπου «Θάψου» και από αυτά του εργαστηρίου εμπίεστης κεραμικής, για τα οποία θα γίνει λόγος σε ιδιαίτερες ενότητες.

Τα σχήματα των αγγείων αποκτούν τη χαρακτηριστική ραδινότητα της περιόδου και η διακόσμηση καταλαμβάνει όλο και μεγαλύτερο τμήμα της επιφάνειας. Τα διακοσμητικά θέματα απλώνονται σε ζώνες συνήθως περιμετρικά του σώματος, ενώ κοινή είναι πια η διακόσμηση του κατώτερου εδαφόχρωμου τμήματος των αγγείων με μελανές περιμετρικές ταινίες.

Οι δύο τάσεις του εργαστηρίου αντιπροσωπεύονται κατεξοχήν στο σχήμα του κανθάρου, ενώ στα υπόλοιπα αγγεία κυριαρχεί η ανοικτού βάθους διακόσμηση με μελανές περιμετρικές γραμμές, ενώ σπανιότερα, το κατώτερο τμήμα του σώματος μένει μελαμβαφές.

Σχετικά με τη γεωγραφική κατανομή των σχημάτων θα πρέπει να σημειωθεί ότι, ενώ ο κάνθαρος και ο σκύφος είναι δημοφιλή σε όλες τις θέσεις, η οινοχόη με τα ευθύγραμμα τοιχώματα και την επίπεδη βάση και ο τύπος με το ημισφαιρικό σώμα επιχωριάζουν μόνο στην περιοχή των Φαρών. Τα μοναδικά παραδείγματα της φιάλης, του φακοειδούς ασκού και της κωνικής ληκύθου-οινοχόης προέρχονται από το Μάνεσι των Καλαβρύτων. Ο τύπος όμως της φιάλης που συναντάται στο παραπάνω σύνολο εμφανίζεται και στην ακτή ανατολικά της Πάτρας. Από την περιοχή των Φαρών προέρχονται και τα μοναδικά παραδείγματα της πρόχου και του κρατηρίσκου.

Α. Τεχνικά χαρακτηριστικά (Πίνακας 11)

Παρατηρώντας τον Πίνακα με τα τεχνικά χαρακτηριστικά του πηλού των αγγείων της ΥΓ περιόδου θα πρέπει να σημειωθούν τα εξής: Το χρώμα δεν έχει αλλάξει σε σύγκριση με τις προηγούμενες περιόδους. Κυμαίνεται από ανοικτό καστανό (10YR 8/4, που είναι και το χρώμα του πηλού των αγγείων τύπου «Θάψου»), έως καστανέρυθρο (7.5YR 7/5). Είναι λεπτόκοκκος, χωρίς εγκλείσματα με εξαίρεση οκτώ περιπτώσεις, όπου παρατηρήθηκαν λίγα έως ελάχιστα εγκλείσματα. Το γάνωμα είναι μελανό καλής ποιότητας, εξίτηλο σε τέσσερις μόνον περιπτώσεις, και το επίχρισμα κυμαίνεται σε αντιστοιχία με το χρώμα του πηλού.

Β. Σχήματα αγγείων

Δημοφιλέστερο σχήμα και στην ΥΓ περίοδο του αχαϊκού εργαστηρίου είναι ο κάνθαρος. Διακρίνεται στον ευρύ και στον ψηλό τύπο, όπως και στις προηγούμενες περιόδους. Ο ψηλός τύπος κανθάρου αντιπροσωπεύεται από δύο παραλλαγές, ανάλογα με το είδος του χείλους και της βάσης.

Ο σκύφος αντιπροσωπεύεται επίσης από αρκετά παραδείγματα και τύπους, ενώ λιγότερο δημοφιλή σχήματα είναι η φιάλη, ο κρατηρίσκος, ο σταμνοειδής κρατήρας και η λεκάνη, από τα ανοικτά. Από τα κλειστά, δημοφιλέστερο σχήμα είναι η οινοχόη σε δύο τύπους (κωνική και σφαιρική), ενώ τα σχήματα της ληκύθου-οινοχόης, της πυξίδας και του φακοειδούς ασκού αντιπροσωπεύονται από μεμονωμένα παραδείγματα.

Χαρακτηριστική είναι η απουσία συγκεκριμένων σχημάτων, όπως οι μεγάλοι αμφορείς και οι κρατήρες που συναντώνται κυρίως στην Αττική και στην Αργολίδα σε όλη τη διάρκεια των πρώιμων ιστορικών χρόνων.

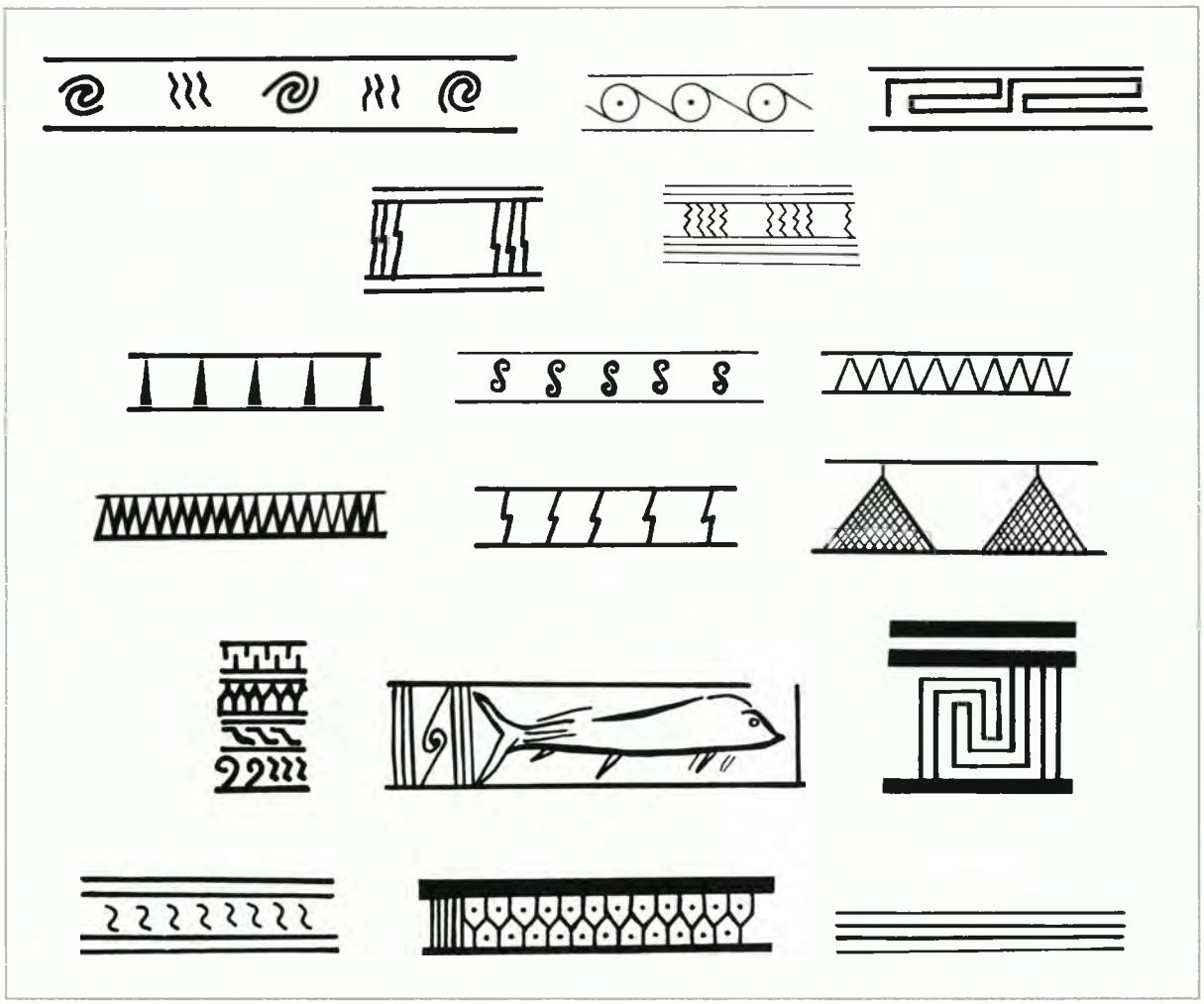
Γενικό χαρακτηριστικό των σχημάτων είναι η τάση για ραδινότητα, που ενισχύεται από τις ψηλές κάθετες λαβές κυρίως στο σχήμα του κανθάρου. Τα μοτίβα τείνουν να εναρμονιστούν με τα διάφορα τμήματα του σώματος των αγγείων. Ωστόσο, είναι η ποικιλία των μοτίβων και η εξάπλωσή τους σε όλη τη διακοσμημένη επιφάνεια που δίνουν το στίγμα της περιόδου περισσότερο από ό,τι η εξέλιξη στο πλάσιμο των αγγείων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 11. ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΠΗΛΟΥ ΑΓΓΕΙΩΝ ΤΗΣ ΥΓ ΠΕΡΙΟΔΟΥ.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ	**ΕΙΔΟΣ ΘΕΣΗΣ**	**ΧΡΩΜΑ ΠΗΛΟΥ**	**ΠΥΚΝΟΤΗΤΑ ΠΗΛΟΥ**	**ΕΓΚΛΕΙΣΜΑΤΑ ΠΗΛΟΥ**	**ΓΑΝΩΜΑ ΠΗΛΟΥ**	**ΕΠΙΧΡΙΣΜΑ ΠΗΛΟΥ**
Πάτρα-Αγυιά	Ταφικός πίθος	Ανοικτός καστανός 10YR 8/4	Λεπτόκοκκος	–	Καστανομέλανο	Καστανό
Δρέπανο	»	Κιτρινέρυθρος 7.5YR 6/6	»	Ναι	Μελανό στιλπνό	Καστανέρυρθο
»	»	Κιτρινέρυθρος 5YR 6/6	»	–	Μελανό	Ερυθρό
»	»	Κιτρινωπός 10YR 7/6	»	–	»	–
Αίγιο	»	Καστανοκίτρινος 10YR 8/4	»	–	–	–
»	»	Κιτρινέρυθρος 7.5YR 7/6	»	–	Μελανό	Καστανέρυθρο
»	»	Κιτρινωπός 2.5YR 8/3	»	–	»	Σκούρο κιτρινωπό
»	»	Ανοικτός καστανός 10YR 8/3	»	–	Καστανομέλανο	–
»	»	Κιτρινωπός 5Y 8/2	»	Ελάχιστα	Μελανό	–
»	»	Καστανός 10YR 8/4	»	–	»	Καστανό
Μάνεσι Καλαβρύτων	»	Ανοικτός καστανός 10YR 8/4	»	Ναι	Μελανό εξίτηλο	Σκούρο καστανό
»	»	Ροδόχρους 7.5YR 8/4	»	»	»	–
»	»	Καστανός 10YR 8/4	»	»	»	–
»	»	Καστανός 10YR 7/4	»	»	»	Σκούρο καστανό
Λόφος Τρουμπέ Χαλανδρίτσας	Μυκην. τάφος	Ανοικτός καστανός 10YR 8/4	»	–	Μελανό	–
»	»	Κιτρινέρυθρος 7.5YR 6/6	»	–	»	–
»	»	Ανοικτός καστανός 10YR 8/4	»	–	»	–
»	»	Καστανοκίτρινος 7.5YR 6/6	»	–	Μελανό καστανέρυθρο	Σκούρο καστανό
»	»	»	»	–	Μελανό	Καστανέρυθρο
»	»	Ανοικτός καστανός 7.5YR 6/4	»	–	»	Σκούρο καστανό
»	»	Κιτρινωπός 10YR 8/6	»	–	»	Καστανό
»	»	Ανοικτός καστανός 10YR 7/4	»	–	»	»
Σκόρος Χαλανδρίτσας	Τάφος κιβωτ.	Κιτρινέρυθρος 7.5YR 8/6	»	–	»	–
»	»	Ανοικτός καστανός 7.5YR 6/4	»	–	»	–
Καταρράκτης, 28ο χλμ.	Τάφος Α κιβωτ.	Ανοικτός καστανός 10YR 7/4	»	–	»	Σκούρο καστανό
»	»	Κιτρινέρυθρος 7.5YR 6/6	»	–	»	»
»	»	»	»	–	»	»
»	»	Ανοικτός καστανός 10YR 7/4	»	–	»	»
»	Τάφος Β κιβωτ.	Κιτρινωπός 10YR 6/6	»	–	»	–
»	»	Κιτρινέρυθρος 7.5YR 6/6	»	–	»	Ερυθρωπό

ΠΙΝΑΚΑΣ 11. ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΠΗΛΟΥ ΑΓΓΕΙΩΝ ΤΗΣ ΥΓ ΠΕΡΙΟΔΟΥ.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ	ΕΙΔΟΣ ΘΕΣΗΣ	ΧΡΩΜΑ ΠΗΛΟΥ	ΠΥΚΝΟΤΗΤΑ ΠΗΛΟΥ	ΕΓΚΛΕΙΣΜΑΤΑ ΠΗΛΟΥ	ΓΑΝΩΜΑ ΠΗΛΟΥ	ΕΠΙΧΡΙΣΜΑ ΠΗΛΟΥ
Καταρράκτης, 28ο χλμ	Τάφος Β κιβωτ.	Ανοικτός καστανός 10YR 8/4	Λεπτόκοκκος	–	Μελανό	Σκούρο καστανό
»	Τάφος Γ κιβωτ.	Ανοικτός καστανός 7.5YR 6/4	»	–	»	»
»	»	Ανοικτός καστανός 10YR 7/4	»	–	»	»
»	»	»	»	Ναι	»	Καστανοκίτρινο
»	»	Κιτρινωπός 10YR 7/6	»	–	»	–
»	»	Ανοικτός καστανός 10YR 8/4	»	–	»	–
Καταρράκτης	»	Κιτρινέρυθρος 7.5YR 7/6	»	–	»	Καστανό
Καταρράκτης κοντά στο 28ο χλμ.	Τάφος κιβωτ.	Κιτρινέρυθρος 7.5YR 8/6	»	–	»	»
»	»	Ανοικτός καστανός 10YR 7/4	»	Λίγα	»	Σκούρο καστανό
»	»	»	»	–	»	Καστανοκίτρινο
Καταρράκτης, θέση Φτέρη	»	»	»	–	»	Ερυθρωπό
»	Ταφικός πίθος	»	»	–	Μελανό-ερυθρό	Καστανοκίτρινο
»	»	Καστανοκίτρινος 10YR 6/6	»	–	Μελανό	Κιτρινωπό
»	»	»	»	–	»	Καστανέρυθρο
Πλατανόβρυση/Μέντζαινα	Τάφος κιβωτ.	Ανοικτός καστανός 10YR 8/4	»	–	»	–
Σελιάνα, Πολυδεργιάνικα	Τάφοι ;	»	»	–	–	–
»	»	»	»	–	–	–
»	»	»	»	–	–	–
»	»	»	»	–	Μελανό	–
Καταρράκτης	Τάφος κιβωτ. ;	Κιτρινέρυθρος 7.5YR 7/6	»	–	»	Καστανέρυθρο
»	»	Καστανοκίτρινος 10YR 7/5	»	–	»	Καστανό
Νεραντζιές Καμαρών	Παράδοση	Ροδόχρους 5YR 8/4	»	–	»	–
»	»	Ροδόχρους 7.5YR 8/4	»	–	»	–
Άγνωστη. ΕΑΜ	Τάφοι ;	Καστανοκίτρινος 10YR 6/6	»	–	»	–
Αίγιο, Καλλιθέα, οικοπ. Καρόγιαννη	Μυκην. τάφος	Καστανέρυθρος 5YR 8/4	»	–	Καστανό	Μελανό
Αίγιο, οδός Κολοκοτρώνη	Ταφικός πίθος	Κιτρινωπός 10YR 7/6.	»	–	Μελανό	–
Καταρράκτης	»	Ανοικτός καστανός 10YR 7/4	»	–	»	Καστανό
Καταρράκτης, θέση Φτέρη	»	Κιτρινέρυθρος 7.5YR 6/6	»	–	»	–

Εικ. 174. Διακοσμητικά θέματα ΥΓ περιόδου.

Γ. Διακόσμηση (Εικ. 174)

Τα διακοσμητικά θέματα τοποθετούνται σε εδαφόχρωμες ζώνες που περιβάλλουν συνήθως το χείλος, το λαιμό και τον ώμο των αγγείων. Συνηθισμένα θέματα της ΥΓ περιόδου στην Αχαΐα είναι: τα κάθετα σιγμοειδή σε ομάδες ή μεμονωμένα, τα κάθετα μελανά γραμμίδια, οι κάθετες κυματοειδείς ή ζητοειδείς γραμμές μεμονωμένα ή σε ομάδες, η απλή συνεχόμενη σπείρα, η ψευδόσπειρα, η μεμονωμένη σπείρα σε κάθετη μετόπη ως διαχωριστικό στοιχείο, οι εδαφόχρωμες ζώνες με μελανές περιμετρικές γραμμές είτε στη ζώνη των λαβών των κανθάρων και σκύφων είτε στο κατώτερο τμήμα του σώματος των αγγείων, το κυψελοειδές, τα μαιανδρικά άγκιστρα, ο απλός συνεχόμενος μελανός μαίανδρος, η οριζόντια τεθλασμένη, τα δικτυωτά τρίγωνα, οι ακτίνες και τα κάθετα ελικοειδή στοιχεία. Όσον αφορά στα εικονιστικά διακοσμητικά θέματα, συναντώνται πελαργοί και υδρόβια πτηνά σε ζώνη, μία παράσταση λέοντα που καταδιώκει ζαρκάδι και ο ιχθύς με την τεχνική του περιγράμματος. Τα περισσότερα διακοσμητικά θέματα του υστερογεωμετρικού αχαϊκού εργαστηρίου είναι χαρακτηριστικά τόσο των αγγείων τύπου «Θάψου» όσο και του εργαστηρίου εμπίεστης τεχνικής. Όλα είναι γνωστά από τις προηγούμενες περιόδους της κεραμικής παραγωγής του εργαστηρίου.

Αν εξαιρεθεί το διακοσμητικό θέμα των δικτυωτών τριγώνων που συναντάται αποκλειστικά στον ώμο των οινοχοών, τα υπόλοιπα εμφανίζονται σε όλα τα σχήματα των αγγείων.

Κύριο χαρακτηριστικό της διακόσμησης, που συνεχίζει από τις προηγούμενες περιόδους, είναι η μεγάλη απλότητα που κυριαρχεί τόσο στο είδος όσο και στη σύνθεση και στη διάταξη των διακοσμητικών θεμάτων. Ενισχυτική της παραπάνω άποψης είναι η απουσία εικονιστικών σκηνών. Τα υδρόβια πτηνά και οι πελαργοί έχουν την απλότητα των γραμμικών κοσμημάτων και δεν αποτελούν παρά μια παραλλαγή αυτών που εντάσσονται μαζί με το θέμα του ιχθύος σε περίγραμμα στη γενικότερη αντίληψη του εργαστηρίου. Μόνον η παράσταση του λέοντα που καταδιώκει ζαρκάδι εξαιρείται από το σύνολο.

Β 4.4.5.1. Σχέσεις του αχαϊκού εργαστηρίου της ΥΓ περιόδου με τα εργαστήρια του νότιου και νοτιοδυτικού ελλαδικού χώρου

Η εξέλιξη του ρυθμού κατά την ΥΓ περίοδο στην Αττική δεν μπορεί σε τίποτα να συγκριθεί με αυτήν του αχαϊκού εργαστηρίου. Στην Αττική η περίοδος εκπροσωπείται από τις ανεξάρτητες δημιουργίες διαφόρων εργαστηρίων, με βασικά χαρακτηριστικά την έκταση της διακόσμησης σε όλη την επιφάνεια του αγγείου και το μεγάλο αριθμό των εικονιστικών σκηνών. Αντίθετα, άμεση ή έμμεση είναι η σχέση του αχαϊκού εργαστηρίου με την κεραμική παραγωγή της Αργολίδας και της Κορίνθου.

Ο υστερογεωμετρικός τοπικός κορινθιακός ρυθμός, όπως άλλωστε οι περισσότεροι τοπικοί ρυθμοί, χαρακτηρίζεται για την ανοικτού βάθους διακόσμηση, σε αντίθεση με την κυριαρχία του σκοτεινού βάθους των προηγούμενων περιόδων. Από τα σχήματα των αγγείων η οινοχόη και η πυξίδα είναι τα πιο δημοφιλή, ενώ από τα ανοικτά αγγεία πόσεως, η κοτύλη γίνεται το δημοφιλέστερο ίσως σχήμα του εργαστηρίου. Στη διακόσμηση αναπτύχθηκε ένα ιδιαίτερο σύστημα οργάνωσης των διακοσμητικών θεμάτων σε ψηλές και στενές μετόπες. Τα θέματα περιορίζονται στις ενάλληλες γωνίες και στα κάθετα σιγμοειδή, ενώ οι σειρές των υδρόβιων πτηνών στα χείλη των κοτυλών χαρακτηρίζονται από ένα μανιεριστικό τρόπο απόδοσης[874].

Η τελευταία, πριν από την αρχαϊκή εποχή, περίοδος παραγωγής του κορινθιακού εργαστηρίου χαρακτηρίζεται από την πρωτοκορινθιακή, όπως έχει ονομαστεί, κεραμική. Μεγάλη ποσότητα έχει προέλθει από το βόρειο νεκροταφείο και τη συνοικία των κεραμέων[875]. Τα αγγεία αυτής της περιόδου διαφέρουν από τα παλαιότερα παραδείγματα στην περισσότερο εξεζητημένη διακόσμηση, η οποία είναι ακόμη περιορισμένη στη ζώνη των λαβών. Το κατώτερο τμήμα του αγγείου καλύπτεται από γάνωμα, που συνήθως διακόπτεται από ομάδες τριών οριζόντιων εδαφόχρωμων γραμμών. Τα διακοσμητικά θέματα είναι τα ίδια γραμμικά γεωμετρικά, γνωστά και από προηγούμενες περιόδους. Οριζόντιες ή κάθετες ζώνες ενάλληλων γωνιών, τεθλασμένη και κυματοειδείς γραμμές είναι τα πιο κοινά. Οι διαγραμμισμένοι μαίανδροι και τα δικτυωτά τρίγωνα είναι λιγότερο κοινά και, τέλος, τα καμπυλόγραμμα μοτίβα είναι μάλλον άγνωστα στο κορινθιακό εργαστήριο[876].

Η κορινθιακή κεραμική της περιόδου παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με αυτήν της Αττικής, της Αργολίδας και των Κυκλάδων, αν και το κορινθιακό θεματολόγιο είναι πιο περιορισμένο[877]. Αρκετές είναι και οι ομοιότητες που παρατηρούνται με το αχαϊκό εργαστήριο και μάλιστα είχε διατυπωθεί η άποψη ότι η υστερογεωμετρική αχαϊκή κεραμική παραγωγή βρισκόταν υπό την επίδραση της πρωτοκορινθιακής[878].

Ένα από τα βασικά, μέχρι σήμερα, χαρακτηριστικά του κορινθιακού εργαστηρίου, η διάλυση του κατώτερου μελαμβαφούς τμήματος του σώματος των αγγείων με εδαφόχρωμες ζώνες που φέρουν περιμετρικές μελανές γραμμές, θα πρέπει, ύστερα από τα νέα δεδομένα από την Αχαΐα, να θεωρηθεί επίδραση του δεύτερου εργαστηρίου στο πρώτο και όχι το αντίθετο. Το ίδιο ισχύει και για τις κορυφές στα τρίγωνα και τις οριζόντιες τεθλασμένες, στοιχείο που είχε θεωρηθεί χαρακτηριστικό του κορινθιακού εργαστηρίου[879].

874. Coldstream 1968, 99-100, πίν. 19.

875. T.L. Shear, Excavations in the Theatre District and Tombs of Corinth in 1929, *AJA* 33 (1929), 538-546, ιδ. 515-546. T.L. Shear, Excavations in the North Cemetery at Corinth in 1930, *AJA* 34 (1930), 403-431. A. Newhall, The Corinthian Kerameikos, *AJA* 35 (1931), 1-30.

876. Weinberg 1941, 30.

877. Ό.π., 32.

878. Δεκουλάκου 1982, 235. Ζαφειρόπουλος 1952.

879. Βλ. Β 4.2.

Με βάση τα τελευταία δεδομένα από την Αχαΐα, θα πρέπει να αναθεωρηθεί η άποψη ότι η ΥΓ περίοδος του αχαϊκού κεραμικού εργαστηρίου αναπτύχθηκε υπό τη στενή επίδραση της κορινθιακής κεραμικής παραγωγής. Ήδη αποδεσμεύθηκαν δύο βασικά στοιχεία της διακόσμησης (οι εδαφόχρωμες ζώνες με τις μελανές, επάλληλες, οριζόντιες περιμετρικές γραμμές και τα τρίγωνα με τις κεραίες στις κορυφές τους) από το κορινθιακό εργαστήριο. Το θεματολόγιο των μοτίβων του αχαϊκού κεραμικού εργαστηρίου των υστερογεωμετρικών χρόνων είναι πλουσιότερο από το αντίστοιχο κορινθιακό. Το ίδιο συμβαίνει και με τα σχήματα των αγγείων, τα περισσότερα από τα οποία εντάσσονται σε μια κεραμική παράδοση που ξεκινά από την ΠΓ περίοδο[880].

Ενδεικτικό των παραπάνω παρατηρήσεων είναι ένα αγγείο του τέλους της ΥΓ περιόδου (συγκεκριμένα του γ΄ τετάρτου του 8ου αι. π.Χ.), που είχε θεωρηθεί αντιπροσωπευτικό παράδειγμα του κορινθιακού «γραμμικού» γεωμετρικού ρυθμού. Πρόκειται για έναν κρατήρα από το βόρειο νεκροταφείο της Κορίνθου[881], τα διακοσμητικά θέματα του οποίου συναντώνται στο αχαϊκό εργαστήριο ήδη από την ΠΓ περίοδο. Αποτελεί πολύ ισχυρό παράδειγμα των στενών σχέσεων μεταξύ των δύο εργαστηρίων, σχέσεις που θα πρέπει πλέον να θεωρηθεί ότι δηλώνουν επίδραση του αχαϊκού στο κορινθιακό εργαστήριο και όχι το αντίστροφο, όπως ήταν γενικά αποδεκτό. Συγκεκριμένα, η οριζόντια τεθλασμένη στο χείλος του κρατήρα έχει ήδη συναντηθεί στο χείλος του κανθάρου Κ 152 από τη Βαλμαντούρα Φαρών της ΜΓ περιόδου. Η τριπλή οριζόντια τεθλασμένη με τις κεραίες στις κορυφές, που βρίσκεται στη ζώνη του ώμου, είναι κοινή στην ομάδα οστράκων της ΠΓ περιόδου από την ανασκαφή της οδού Πολυχρονιάδη 8 στο Αίγιο (Κ 52γ), αλλά η ίδια συνήθεια για τοποθέτηση κεραιών στις κορυφές των τριγώνων είναι κοινή σε πρωτογεωμετρικά όστρακα πάλι από το Αίγιο (Κ 44θ). Το διακοσμητικό θέμα των τεσσάρων δικτυωτών τριγώνων στις τετράγωνες μετόπες εκατέρωθεν της ζώνης της τριπλής τεθλασμένης έχει ήδη σημειωθεί στον κάνθαρο Κ 11 της ΠΓ περιόδου από το Δρέπανο. Τέλος, η διακόσμηση του κατώτερου μελαμβαφούς τμήματος του αγγείου με εδαφόχρωμες ζώνες που φέρουν περιμετρικές μελανές γραμμές είναι χαρακτηριστικό που πρωτοεμφανίζεται στο αχαϊκό εργαστήριο κατά την ύστατη μυκηναϊκή περίοδο.

Αρκετές είναι οι ομοιότητες τόσο στα σχήματα όσο και στα διακοσμητικά θέματα του αχαϊκού με το αργολικό[882] υστερογεωμετρικό εργαστήριο. Κυρίαρχα σχήματα και στα δύο εργαστήρια είναι ο κάνθαρος και ο σκύφος και φυσικά η οινοχόη, στη σχέση της οποίας με τον αχαϊκό τύπο με τα ευθύγραμμα τοιχώματα έχει ήδη γίνει αναφορά[883]. Στην οργάνωση της διακοσμημένης επιφάνειας παρατηρείται μοίρασμα της επικράτησης ανοικτού με σκοτεινού βάθους επιφανειών. Το κατώτερο μέρος του σώματος των αγγείων φέρει μελανές περιμετρικές γραμμές ή μεγάλες ζώνες μελανού γανώματος. Επικρατεί απλότητα και αρμονικός συνδυασμός των εικονιστικών σκηνών με τα γραμμικά μοτίβα. Το αργολικό διαφοροποιείται από το αχαϊκό εργαστήριο στη χρήση του μαιάνδρου σε μια ποικιλία συνδυασμών και στις εικονιστικές σκηνές (κυρίως των αλόγων, μεμονωμένες ή σε συνδυασμό με ανθρώπινες μορφές, και των γυναικείων ομάδων σε παράταξη). Κοινή είναι ανάμεσα στις δύο περιοχές η χρήση μοτίβων, όπως η οριζόντια τεθλασμένη, η αλυσίδα ρόμβων, τα δικτυωτά τρίγωνα, οι κάθετες μελανές γραμμές, το φυλλόσχημο μοτίβο, η συνεχόμενη σπείρα, αλλά ακόμη και τα υδρόβια πτηνά. Τα τελευταία, αν και θεωρούνται τυπικό κορινθιακό θέμα, στα αχαϊκά και στα αργολικά παραδείγματα αποδίδονται με μεγαλύτερη λεπτότητα και λιγότερο στυλιζαρισμένα.

Ιδιαίτερη συζήτηση θα πρέπει να γίνει για τις ομοιότητες που παρατηρούνται μεταξύ του αχαϊκού κεραμικού εργαστηρίου των υστερογεωμετρικών χρόνων και μιας ομάδας κεραμικής[884] της ίδιας περιό-

880. Πρβλ. και Papadopoulos 2001, 434 όπου σημειώνεται η πιθανότητα επίδρασης της κεραμικής παραγωγής της Αχαΐας και της Ιθάκης στην Κόρινθο.

881. T.L. Shear, Excavations in the North Cemetery..., ό.π. (υποσημ. 875), 413, σχέδ. 7.

882. Coldstream 1968, 127-130 και 143-144, πίν. 27-31. Βλ. επίσης χαρακτηριστικά παραδείγματα αργολικής κεραμικής στο C.N. Runnels - D.J. Pullen - S. Langdon (επιμ.), *Artifact and Assemblage. The Finds of a Regional Survey of the Southern Argolid, Greece*, V.1, Stanford University Press 1995, σχέδ. 387-395.

883. Βλ. σελ. 266-269.

884. Η αναφορά γίνεται σε ομάδα κεραμικής και όχι εργαστήριο, λόγω της περιορισμένης παρουσίας κεραμικής της ΥΓ περιόδου στην Ηλεία (Coldstream 1968, 229).

δου που ήλθε στο φως στις ανασκαφές της Αρμάτοβας στην Ηλεία[885], η οποία παρουσιάζει στενή σχέση με την κεραμική παραγωγή της κοιλάδας των Φαρών[886]. Όσον αφορά στις διαφορές που σημείωσε ο Coleman[887] σχετικά με την απουσία από την περιοχή σχημάτων, όπως αυτών της οινοχόης με τα ευθύγραμμα τοιχώματα και την πλατιά επίπεδη βάση και του ψηλού τύπου κανθάρου, δεν θα πρέπει να θεωρηθούν ενδεικτικές, γιατί το συγκεκριμένο σχήμα της οινοχόης,τουλάχιστον, δεν αποτελεί γενικό χαρακτηριστικό του αχαϊκού εργαστηρίου αλλά μιας συγκεκριμένης περιοχής του. Ενδιαφέρουσα είναι η παρουσία στην παραπάνω ομάδα κεραμικής μοτίβων, όπως η τρέχουσα σπείρα και οι ομάδες κάθετων σιγμοειδών, αλλά και η διακόσμηση του κατώτερου τμήματος των αγγείων με περιμετρικές μελανές γραμμές, σε εδαφόχρωμες ζώνες που αποτελούν αποκλειστικά χαρακτηριστικά του αχαϊκού εργαστηρίου.

Ύστερα από τα παραπάνω, είναι αδιαμφισβήτητο ότι το σύνολο των αγγείων από την ηλειακή Αρμάτοβα και τα περισσότερα από τα αγγεία των Φαρών αποτελούν παραγωγή της ίδιας πολιτισμικής «κοινότητας». Δεν πρόκειται για κάποιο διαφορετικό από το αχαϊκό εργαστήριο κεραμικής παραγωγής. Άλλωστε, οι μεταγενέστεροι γεωγραφικοί διαχωρισμοί δεν μπορεί να θεωρηθούν ότι ανταποκρίνονται στα γεωγραφικά όρια των πρώιμων ιστορικών χρόνων. Με το παραπάνω συμπέρασμα εναρμονίζεται και η πληροφορία από τον Παυσανία[888] ότι ο οικιστής της Ήλιδος, ο Όξυλος, ακολουθώντας το δελφικό χρησμό, πήρε ως βοηθό του τον Αγώριο από την Ελίκη της Αχαΐας, απόγονο του Πέλοπα, και μαζί με αυτόν μικρή ομάδα Αχαιών, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στην Ηλεία[889].

Η ΥΓ περίοδος στη Μεσσηνία χαρακτηρίζεται από ανάμειξη τοπικών στοιχείων και εξωτερικών επιδράσεων. Η σταθερή παρουσία των μόνωτων κυπέλλων από τη δεύτερη περίοδο των «Σκοτεινών Αιώνων» αντικατοπτρίζει την ομαλή συνέχεια στην κεραμική παραγωγή[890]. Ο κάνθαρος εμφανίζεται για πρώτη φορά στην περιοχή και τα διακοσμητικά του θέματα (οριζόντια τεθλασμένη, αλυσίδα ρόμβων και διπλά Χ στις λαβές) τον συνδέουν με το αργίτικο εργαστήριο των ίδιων χρόνων κατά τον Coulson[891], όμως τα ίδια μοτίβα απαντούν και στο αχαϊκό εργαστήριο, και μάλιστα αρκετά συχνά. Με το αχαϊκό αλλά και το λακωνικό εργαστήριο συνδέεται και μέσω της παρουσίας της λεκάνης[892], σχήμα το οποίο συναντάται στο ταφικό σύνολο από το Μάνεσι των Καλαβρύτων.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα σύνολο υστερογεωμετρικής κεραμικής από τα Βολιμίδια, στο οποίο έχει αναγνωριστεί ότι αντικατοπτρίζονται σχέσεις με τη Λακωνία, την Αργολίδα, την Κόρινθο αλλά και την Ιθάκη και την Αχαΐα[893]. Οι επιδράσεις από τις δύο τελευταίες περιοχές αναγνωρίζονται τόσο ισχυρές από τον Coulson, που μιλά για συνέχιση της «Δυτικής Κοινής» και στην ΥΓ περίοδο[894]. Όσον αφορά στην Αχαΐα, έχει ήδη αναφερθεί η κοινή παρουσία στις δύο περιοχές των σχημάτων της πυξίδας, των οινοχοών με τα ευθύγραμμα τοιχώματα και του κυάθου[895].

Με την Αχαΐα σχετίζεται επίσης το μεσσηνιακό εργαστήριο όσον αφορά στις επιδράσεις που αναγνωρίστηκαν στο δεύτερο από την Κόρινθο, την Αργολίδα και τη Λακωνία. Και από το αχαϊκό εργαστήριο των υστερογεωμετρικών χρόνων δεν λείπουν οι σχέσεις με τα παραπάνω εργαστήρια, αν και το τελευταίο ανέπτυξε μια ιδιόμορφη, αρκετά ισχυρή φυσιογνωμία.

Με το λακωνικό εργαστήριο των υστερογεωμετρικών χρόνων οι σχέσεις της Αχαΐας έχουν περισσότερο το χαρακτήρα κοινής εξέλιξης παρά αλληλεπιδράσεων. Μεταξύ των δύο περιοχών παρατηρούνται ορισμένες ομοιότητες όσον αφορά στο θεματολόγιο των διακοσμητικών μοτίβων και στο είδος της

885. Coleman 1986, 19.
886. Ό.π., 32, ειδικότερα για τα αγγεία Β12-Β14, Β21, Β23, Β28, Β31-Β32 και Β38· πρβλ. επίσης Morgan 1990, 239-242.
887. Ό.π., 32.
888. Παυσ. V 4.3
889. Σχέσεις της Ήλιδος και άλλων περιοχών της δυτικής Ελλάδας τόσο κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ όσο και κατά τους «Σκοτεινούς Αιώνες» επισημάνθηκαν και από την Eder, βλ. B. Eder, Ancient Elis in the Dark Ages, *Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Διεπιστημονικού Συμποσίου «Η περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου», Λαμία 25-29/9/1994*, Λαμία 1999, 232-268. Βλ. επίσης Papadopoulos 2001, 376.
890. *Nichoria* III, 109.
891. Ό.π.
892. Ό.π., σχέδ. 3-66, P 1575.
893. Coulson 1988.
894. Ό.π., 53 και 73.
895. Βλ. σελ. 264-269 και 271-272.

διακόσμησης. Ελάχιστες οι εικονιστικές σκηνές, ενώ τα διακοσμητικά μοτίβα σπάνια τοποθετούνται σε μετόπες. Η οριζόντια τεθλασμένη, ο απλός μαίανδρος, τα κάθετα σιγμοειδή και τα δικτυωτά τρίγωνα συναντώνται και στις δύο περιοχές και υπογραμμίζουν άλλη μια γενική ομοιότητα που είναι η απλότητα στην οργάνωση των διακοσμητικών θεμάτων[896].

Οι σχέσεις της Αχαΐας των πρώιμων ιστορικών χρόνων με την Αρκαδία αντικατοπτρίζονται και στην αρχαία γραμματεία[897]. Όλες οι πληροφορίες σχετικά με τη γεωμετρική Αρκαδία προέρχονται κατά κύριο λόγο από ανασκαφές ιερών[898]. Η κεραμική και τα χάλκινα αναθήματα που έχουν έλθει στο φως μαρτυρούν κάποιες σχέσεις της περιοχής με την Αργολίδα, την Ολυμπία, τη Λακωνία αλλά και την Κόρινθο[899]. Αν και δεν έχει σημειωθεί, η μελαμβαφής μεσογεωμετρική πυξίδα με τις ομάδες των εδαφόχρωμων ταινιών στο μέσον του σώματος και στο πώμα από την Τεγέα[900], ανήκει στο ίδιο πνεύμα με αυτό των πρώιμων γεωμετρικών οινοχοών από το Αίγιο (Εικ. 49-50) όσο και των μελαμβαφών κανθάρων του ευρύ τύπου τόσο της ΠΓ όσο και της ΜΓ περιόδου (Εικ. 38-39 και 129) του αχαϊκού εργαστηρίου. Τα χάλκινα αναθήματα, κυρίως από την Τεγέα[901], παρουσιάζουν σημαντικές ομοιότητες με τα αντίστοιχα χάλκινα από το ιερό της Αρτέμιδος στο Άνω Μαζαράκι[902]. Εξάλλου, στο ιερό των Λουσών έχουν έλθει στο φως όστρακα εμπίεστης κεραμικής, στοιχείο που αποτελεί έναν ακόμη σύνδεσμο ανάμεσα στις δύο περιοχές[903].

Η Ιθάκη αναφέρεται ότι έχει δώσει τη μεγαλύτερη ποσότητα κεραμικής της πρώτης φάσης της ΥΓ περιόδου[904] από τις περιοχές της δυτικής Ελλάδας και τη μεγαλύτερη ποικιλία σχημάτων και μοτίβων. Δύο είναι οι θέσεις από τις οποίες προέρχεται κεραμική αυτής της περιόδου. Πρόκειται για το κατώτερο στρώμα απόθεσης στον Αετό, με χαρακτηριστικότερα σχήματα το σκύφο, τον κάνθαρο, το κύπελλο, τον κρατήρα, την πυξίδα και την κοτύλη, που μιμείται κορινθιακά πρότυπα, τον αμφορέα, την υδρία και την οινοχόη, απλή και τριφυλλόστομη[905]. Η δεύτερη θέση είναι το σπήλαιο στην Πόλη, με χαρακτηριστικότερα σχήματα τον κάνθαρο με κάθετες, ελαφρώς στρεφόμενες προς τα κάτω λαβές, το μόνωτο κύπελλο, τον κρατήρα και την οινοχόη[906].

Οι κάνθαροι διακοσμούνται με επάλληλες ταινίες, ενώ η κύρια διακόσμηση βρισκόταν στο ύψος της γένεσης των λαβών. Συχνά αυτή η ζώνη επαναλαμβανόταν στο χείλος. Τα πιο συνηθισμένα διακοσμητικά θέματα ήταν τα ομόκεντρα τόξα και τα άγκιστρα, τα οποία εμφανίζονται και σε άλλα σχήματα και θεωρούνται εξελιγμένες μορφές πρωτογεωμετρικών μοτίβων. Πολύ συνηθισμένα είναι επίσης τα μοτίβα των διαγραμμισμένων τριγώνων και της κυματοειδούς γραμμής, και τα δύο πρωτογεωμετρικής προέλευσης.

Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της ιθακήσιας υστερογεωμετρικής κεραμικής παραγωγής είναι η εμφάνιση κατά τα μέσα της φάσης μιας ομάδας αντιγράφων κορινθιακών αγγείων. Η κορινθιακή επίδραση αναγνωρίζεται στις μιμήσεις της κορινθιακής οινοχόης και κοτύλης, καθώς και στις ταινίες που περιβάλλουν το σώμα των αγγείων. Αυτή η εξάρτηση που έχει αναγνωριστεί από το κορινθιακό εργαστήριο συνεχίζει και μέχρι τα τέλη της ΥΓ περιόδου[907].

Παρ' όλα αυτά, ο κάνθαρος συνεχίζει να είναι το πιο δημοφιλές σχήμα, τα κύπελλα παύουν να εμφανίζονται, ενώ οι σκύφοι απαντούν σπάνια. Γίνονται κάποιες προσπάθειες να μιμηθούν το σχήμα της κορινθιακής κωνικής ληκύθου-οινοχόης, ενώ συνεχίζει η ομάδα των οινοχοών με ωοειδές σώμα[908]. Τα διακοσμητικά θέματα του τοπικού εργαστηρίου εξαφανίζονται ακόμη και από το σχήμα του κανθάρου και τη θέση

896. J.P. Droop, The Laconian Pottery, στο Dawkins 1929, 54-56, σχέδ. 30, 37-39.
897. Πρβλ. σχετικά Anderson 1954, 73.
898. M. Voyatzis, Geometric Arcadia, *Klados. Essays in Honour of J.N. Coldstream*, London 1995, 271-283.
899. Ό.π., ιδ. 273, 275 και 277-278.
900. Ό.π., σχέδ. 3.
901. Ό.π., σχέδ. 6-7.
902. Βλ. σελ. 204-211 και 213-224.
903. Βλ. σελ. 190.
904. Coldstream 1968, 224.
905. Robertson - Heurtley 1948, 69-95, πίν. 18-42.
906. Benton 1938-1939, 17-20.
907. Robertson - Heurtley 1948, 1-8.
908. Coldstream 1968, 229-231.

τους παίρνουν θέματα δανεισμένα από τον πρωτοκορινθιακό ρυθμό· οι ενάλληλες γωνίες, τα κάθετα σιγμοειδή, το διπλό δίχτυ ρόμβων και οι οφιοειδείς γραμμές είναι τα σημαντικότερα διακοσμητικά θέματα, αν και συνεχίζουν και ορισμένα από τα παλαιότερα τοπικά, όπως τα άγκιστρα και τα ενάλληλα τόξα[909].

Αν και η ιθακήσια κεραμική παραγωγή των υστερογεωμετρικών χρόνων εμφανίζεται να εξαρτάται από την Κόρινθο, εντούτοις μια προσεκτικότερη παρατήρηση των δεδομένων είναι δυνατόν να οδηγήσει στην αναγνώριση στενών σχέσεων με την Αχαΐα κατά την ίδια περίοδο.

Όχι μόνον η κοινή παρουσία του κανθάρου στις δύο περιοχές, και μάλιστα του ψηλού μελαμβαφούς τύπου με τις εδαφόχρωμες ζώνες στο χείλος και στο ύψος των λαβών, αλλά και η παρουσία μοτίβων, όπως η οριζόντια τεθλασμένη, τα κάθετα σιγμοειδή και τα δικτυωτά τρίγωνα[910], είναι ορισμένα από τα στοιχεία που αντικατοπτρίζουν τις σχέσεις ανάμεσα στις δύο περιοχές, αλλά και την κοινή μυκηναϊκή κεραμική τους παράδοση.

Χαρακτηριστική είναι και η παρουσία αγγείων του υστερογεωμετρικού αχαϊκού εργαστηρίου στη Φωκίδα και στη Λοκρίδα. Πρόκειται για τους μελαμβαφείς κανθάρους του ψηλού τύπου, οι οποίοι αντιγράφησαν από τα τοπικά εργαστήρια του Μεδεώνα και του Γαλαξειδίου[911]. Οι ομοιότητες, εξάλλου, στη χειροποίητη κεραμική των δύο εργαστηρίων θα συζητηθούν στη σχετική ενότητα. Αρκετά είναι, ωστόσο, τα στοιχεία που σχετίζουν το αχαϊκό εργαστήριο με την κεραμική υστερογεωμετρικών χρόνων από την περιοχή των Δελφών. Κοινά στις δύο περιοχές είναι τα διακοσμητικά θέματα της συνεχόμενης σπείρας και όλων των παραλλαγών του μαιάνδρου (κυρίως απλού και διαγραμμισμένου), αλλά και αυτό της πολλαπλής οριζόντιας τεθλασμένης με κεραίες στις κορυφές της ανώτερης[912].

Εξάλλου, θα πρέπει να αναφερθεί ότι σε επίσκεψη που πραγματοποιήθηκε από τη γράφουσα στο Μουσείο Δελφών, ανάμεσα στην αδημοσίευτη υστερογεωμετρική κεραμική από το ιερό, αναγνωρίστηκαν αρκετά αγγεία του αχαϊκού κεραμικού εργαστηρίου. Ανάμεσα στα δημοφιλέστερα είναι οι μελαμβαφείς κάνθαροι του ψηλού τύπου με την εδαφόχρωμη ζώνη στο ύψος των λαβών.

Αγγεία του ρυθμού της «Δυτικής Ελλάδας» έχουν βρεθεί ακόμη βορειότερα, στην Ήπειρο, και συγκεκριμένα στις σωστικές ανασκαφές των οικοπέδων της Άρτας[913] και στη συστηματική ανασκαφή του νεκροταφείου της Βίτσας[914]. Στην παρουσίαση των αγγείων στο πλαίσιο των ταφικών συνόλων οι συγκρίσεις με το υλικό της δυτικής Ελλάδας οδήγησαν στην Αχαΐα και στην Ιθάκη. Η ανασκαφέας σημειώνει ότι τα συγκεκριμένα αγγεία πρέπει να προέρχονται από τις ηλειακές αποικίες της Ηπείρου[915].

Β 4.5. Κεραμική τέλους ΥΓ-αρχών ΠΑ περιόδου

Στα τέλη της ΥΓ-αρχές της ΠΑ περιόδου στο αχαϊκό κεραμικό εργαστήριο κυριαρχεί ο κάνθαρος, όσον αφορά στα σχήματα των αγγείων. Ιδιαίτερα επιχωριάζει ο ψηλός τύπος, που αποκτά πλέον τη μεγαλύτερη ραδινότητα, η οποία ενισχύεται τόσο από τη σύγκλιση των τοιχωμάτων στη βάση όσο και τις ψηλές ταινιωτές λαβές. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν η λήκυθος-οινοχόη και το δίωτο αγγείο από το Ασάνι των Καλαβρύτων (Κ 81 και 83), καθώς και ο κάνθαρος Κ 159 στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

Τί μπορεί να σημαίνει η παρουσία του τελευταίου σχήματος στην Αχαΐα τη συγκεκριμένη περίοδο; Δεδομένου ότι τα διακοσμητικά θέματα εντάσσονται στο πνεύμα της ΥΓ περιόδου και ο κάνθαρος είναι το κατεξοχήν σχήμα της αχαϊκής κεραμικής παραγωγής των πρώιμων ιστορικών χρόνων από τη μια, και

909. Ό.π., πίν. 50b.
910. Ό.π. (υποσημ. 908).
911. Θέμελης 1983, εικ. 4 και 30. Πρβλ. Morgan 1990, 256 και Papadopoulos 2001, 395, εικ. 15, ο οποίος θεωρεί τον εν λόγω κρατήρα από την Αντίκυρα προϊόν του αχαϊκού εργαστηρίου και τον συγκρίνει με έναν επίσης «αχαϊκό», όπως τον χαρακτηρίζει, από τη Γέλα της Σικελίας.
912. Πρβλ. M.L.W. Laistner, Geometric Pottery at Delphi, *BSA* 19 (1912-1913), 61-69, σχέδ. 1. Επίσης πρβλ. τη συζήτηση στην ενότητα για τα αγγεία τύπου «Θάψου».
913. Βοκοτοπούλου 1982, 83.
914. Βοκοτοπούλου 1986, 285-286.
915. Ό.π.

από την άλλη τα τεχνικά χαρακτηριστικά (χρώμα και σύσταση πηλού) είναι τα ίδια με αγγεία που χωρίς αμφιβολία ανήκουν στο συγκεκριμένο εργαστήριο, άρα και το συγκεκριμένο αγγείο θα πρέπει να θεωρηθεί παραγωγή του αχαϊκού κεραμικού εργαστηρίου των αρχών της ΠΑ περιόδου. Ως προς τον τύπο του σχήματος, ο δημιουργός εμπνεύστηκε από κάποιο μεταλλικό πρότυπο που πιθανώς θα είχε φθάσει στην Αχαΐα ίσως από τη γειτονική Ιταλία.

Χαρακτηριστικό των ταφικών συνόλων του τέλους της ΥΓ-αρχών της ΠΑ περιόδου είναι η σταθερή παρουσία σε αυτά εισηγμένων κορινθιακών αγγείων, τα οποία παρουσιάζονται σε ιδιαίτερη ενότητα (Α 4.6.1 και Β 3.8.1). Πρόκειται για έναν πρωτοκορινθιακό απιόσχημο αρύβαλλο από το Ασάνι (Κ 84) και για τις κοτύλες του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου (Κ 162) και από το Τρεχλό Καλαβρύτων (Κ 91).

Στη διακόσμηση και ιδιαίτερα στους κανθάρους επικρατούν οι σκοτεινόχρωμες επιφάνειες που φωτίζονται από μία εδαφόχρωμη ζώνη στο χείλος και μία δεύτερη στο ύψος των λαβών με μελανές περιμετρικές γραμμές. Από τα υπόλοιπα διακοσμητικά θέματα, χαρακτηριστική είναι η παρουσία της μεμονωμένης σπείρας (Κ 81, 83, 90), δάνειο των αγγείων τύπου «Θάψου», τα κάθετα κυματοειδή ή απλά γραμμίδια (Κ 81, 83, και 89, 90), αλλά και η τεθλασμένη σε τρεις παραλλαγές (Κ 81 και 159). Τα λογχοειδή φύλλα στον ώμο της ληκύθου-οινοχόης από το Ασάνι (Κ 81) σηματοδοτούν το πέρασμα στη φυσιοκρατική διακόσμηση που θα κυριαρχήσει στη νέα εποχή. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η τεχνική επίθετου λευκού χρώματος που χρησιμοποιήθηκε σε δύο κανθάρους από την περιοχή των Καλαβρύτων και σε ένα θραύσμα κανθάρου από τη θέση Μπαχουμάς στην Κάτω Αχαΐα. Πρόκειται για τον Κ 92 από τη Φλάμπουρα με φυτικό θέμα, τον Κ 88 από το Τρεχλό με παράσταση ιχθύος και το όστρακο Κ 145α από τον Μπαχουμά, και τα τρία μοτίβα τοποθετημένα στον ώμο των αγγείων.

Η φθορά στο πρώτο αγγείο είναι αρκετά μεγάλη και το μόνο που έχει απομείνει είναι το αποτύπωμα του διακοσμητικού θέματος. Η αναγνώριση της συγκεκριμένης τεχνικής θα ήταν πράγματι δύσκολη, εάν δεν είχε επισημανθεί από τον ανασκαφέα της θέσης στην πρώτη παρουσίαση του αγγείου[916]. Όσον αφορά στο δεύτερο αγγείο, η επιτόπια εξέτασή του στις αποθήκες της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ άφησε κάποια περιθώρια αφ' ενός για αμφισβήτηση της χρησιμοποίησης επίθετου χρώματος και αφ' ετέρου για χρήση κάποιας σύστασης διαλύματος πηλού, με τον οποίο έχει ζωγραφιστεί το συγκεκριμένο θέμα.

Η παρουσία του οστράκου από τον ώμο του μελαμβαφούς κανθάρου στον Μπαχουμά, μια θέση στη δυτική Αχαΐα που έως πρόσφατα δεν είχε δώσει αρκετά δείγματα κεραμικής των χρόνων που εξετάζονται, είναι ιδιαίτερα σημαντική και μαζί με το σύνολο του υλικού από την ίδια θέση υποδεικνύουν την επικοινωνία ανάμεσα στις θέσεις κατοίκησης της περιοχής τουλάχιστον κατά την ΥΓ και ΠΑ περίοδο.

Β 4.6. Εργαστήριο εμπίεστης τεχνικής

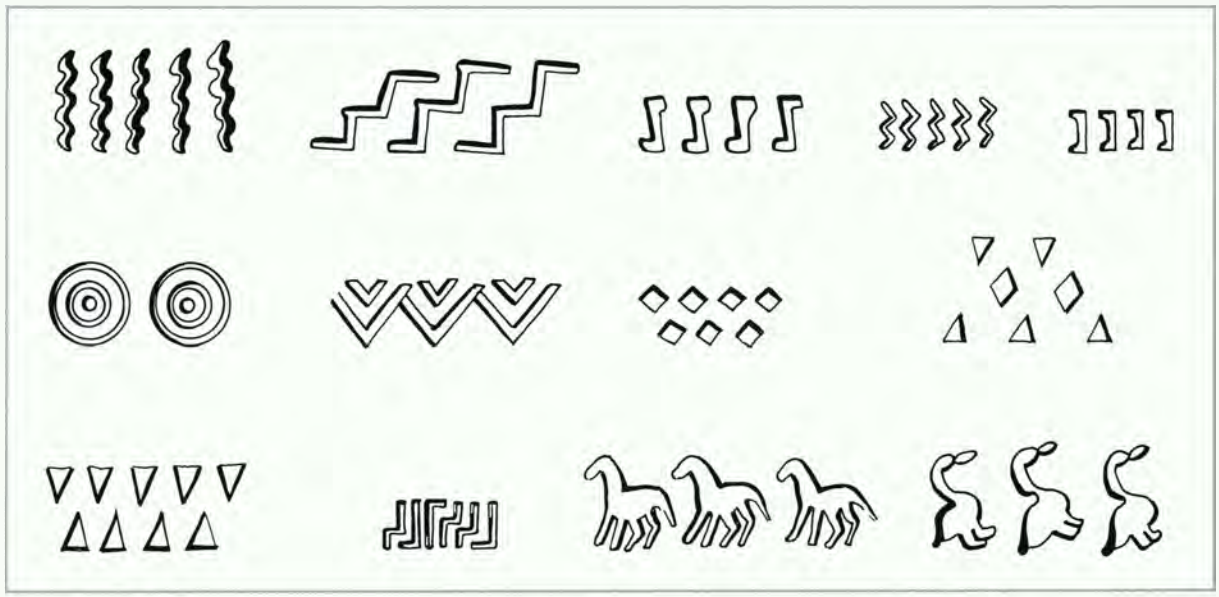
Η συγκεκριμένη κατηγορία εμπίεστης τεχνικής αποτελεί πρωτότυπη δημιουργία των αχαιών κεραμέων του τελευταίου τετάρτου της ΥΓ περιόδου και δεν βρίσκει παράλληλα σε κανένα άλλο εργαστήριο του ελλαδικού χώρου.

Η συστηματική μελέτη κυρίως των οστράκων που προέρχονται από την ανασκαφή στο ιερό της Αρτέμιδος στο Άνω Μαζαράκι έδωσε τα παρακάτω στοιχεία:

Τα σχήματα που χαρακτηρίζουν την κεραμική παραγωγή του εργαστηρίου είναι η πυξίδα (Κ 21), τα άωτα κύπελλα, τα τριποδικά αγγεία, οι καλαθίσκοι, οι οινοχοΐσκες και πιθανότατα οι κωνικές οινοχόες, καθώς και ένα αγγείο αμφικωνικού σχήματος, πιθανότατα αναθηματικού χαρακτήρα (Ε ι κ. 176). Με τον ίδιο, ωστόσο, τρόπο έχουν διακοσμηθεί πήλινα ομοιώματα σιταποθηκών, ομοιώματα οικίσκων, τραπεζών, τριπόδων, καθώς και ειδώλια (Ε ι κ. 176-177)[917]. Η τελευταία κατηγορία είναι ιδιαίτερα σημαντική,

916. Ε. Μαστροκώστας, *ΑΔ* 22 (1967), Χρονικά, 216, πίν. 155β.

917. Πετρόπουλος 1987-1988, πίν. ΙΑ, εικ. 9 και πίν. ΙΓ, εικ. 21. Βλ. και Gadolou 2003. Για αναφορά σε όστρακα εμπίεστης τεχνικής από το Άνω Μαζαράκι, βλ. Gadolou 2002, Κ 91-104 και 170, πίν. 3 και 16-17.

Εικ. 175. Διακοσμητικά θέματα εργαστηρίου εμπίεστης τεχνικής.

Εικ. 176. Αγγεία και ομοιώματα τριπόδων εργαστηρίου εμπίεστης τεχνικής.

Εικ. 177. Αγγεία και τρία ομοιώματα σιταποθηκών εργαστηρίου εμπίεστης τεχνικής.

γιατί η χρονολόγησή τους με στυλιστικά κριτήρια στην ΠΑ περίοδο δίνει ένα terminus ante quem για τη δραστηριότητα του συγκεκριμένου εργαστηρίου.

Οι δημιουργοί του εργαστηρίου εμπίεστης τεχνικής χρησιμοποιούν πηλό λεπτόκοκκο, καθαρό, που περιέχει ελάχιστα έως καθόλου εγκλείσματα. Το χρώμα του πηλού κυμαίνεται από ανοικτό καστανό (10YR 8/2 ή 8/3 ή 8/4) έως καστανέρυθρο ή κιτρινέρυθρο (7.5YR 8/6 ή 6/5 και 7/6), ενώ σε ελάχιστα παραδείγματα είναι ροδαλό (7.5YR 8/4). Σε ορισμένες περιπτώσεις τα προϊόντα του εργαστηρίου εμφανίζουν πιο σκούρο πυρήνα, αποτέλεσμα του άνισου ψησίματος. Στα περισσότερα παραδείγματα διακρίνεται καστανό επίχρισμα. Μελανό γάνωμα, το οποίο σπάνια γίνεται καστανομέλανο ή ερυθρωπό, καλύπτει την εξωτερική επιφάνεια και τα μοτίβα. Η χρωματική διαβάθμιση του γανώματος οφείλεται στο ατελές ψήσιμο (Πίνακας 9).

Ένα ακόμη χαρακτηριστικό είναι ότι αφήνει στα χέρια μια αίσθηση πούδρας, που οφείλεται πιθανότατα στο όχι και τόσο καλό ψήσιμο των αγγείων[918].

Τα διακοσμητικά θέματα που χρησιμοποιούνται είναι τα τρίγωνα, οι ρόμβοι, το πλέγμα ρόμβων, οι ομόκεντροι κύκλοι, οι κατακόρυφες κυματοειδείς γραμμές, οι τεθλασμένες και οι ζητοειδείς γραμμές, η κλεψύδρα, ο απλός μαίανδρος, τα μαιανδρικά άγκιστρα και οι αγκύλες, στραμμένες προς τα δεξιά ή προς τα αριστερά. Τα εικονιστικά μοτίβα, τέλος, των ίππων και των πτηνών αποτελούν τα διακοσμητικά θέματα σε δύο μεμονωμένα παραδείγματα (Εικ. 175).

Για το «τύπωμα» των διακοσμητικών θεμάτων στα αγγεία θα πρέπει να χρησιμοποιούσαν ειδικά σφραγιδάκια, τα οποία θα πίεζαν επάνω στο μαλακό ακόμη πηλό πριν από το τελικό ψήσιμο. Ωστόσο, κατά την εξέταση των οστράκων εμπίεστης κεραμικής από το Άνω Μαζαράκι στο Μουσείο Πατρών διαπιστώθηκε ότι συγκεκριμένα μοτίβα, όπως οι κάθετες τεθλασμένες και οι κυματοειδείς γραμμές, θα πρέπει να χαράζονταν με κάποιο ειδικό εργαλείο και όχι να τυπώνονταν επάνω στο αγγείο. Και αυτό γιατί ούτε είναι πανομοιότυπα, όπως συμβαίνει με το μοτίβο των τριγώνων, ούτε έχουν μεγάλο βάθος, όπως τα υπόλοιπα μοτίβα.

Σημαντικό για το συγκεκριμένο εργαστήριο είναι το γεγονός ότι τόσο η πυξίδα από το Αίγιο όσο και τα όστρακα εμπίεστης κεραμικής από το Άνω Μαζαράκι έχουν βρεθεί μαζί με αγγείο (σκύφος Κ 20) και όστρακα αντίστοιχα του τύπου «Θάψου» (Εικ. 178). Εκτός αυτού, και αρκετά από τα διακοσμητικά θέματα του εργαστηρίου συναντώνται και στα αγγεία τύπου «Θάψου» (η τελευταία παρατήρηση θα συζητηθεί στη σχετική ενότητα).

Β 4.7. Χειροποίητη κεραμική

Τα χειροποίητα αγγεία της ΠΓ περιόδου από την Αχαΐα εντάσσονται στην παράδοση των χειροποίητων της βορειοανατολικής Πελοποννήσου και όχι της βορειοδυτικής Ελλάδας.

Μια συνοπτική παρουσίαση των εργαστηρίων αλλά και των περιοχών προέλευσης της χειροποίητης κεραμικής των πρώιμων ιστορικών χρόνων του ελλαδικού χώρου, και κυρίως της Πελοποννήσου, κρίνεται απαραίτητη προκειμένου να εντοπιστεί το καλλιτεχνικό πλαίσιο, στο οποίο εντάσσεται η χειροποίητη κεραμική του αχαϊκού κεραμικού εργαστηρίου της αντίστοιχης περιόδου.

918. Το τελευταίο αφορά σε όλα τα αγγεία από την ανασκαφή στο Άνω Μαζαράκι. Αυτό οφείλεται πιθανότατα στην ύπαρξη ενός δευτερεύοντος εργαστηρίου κεραμικής στην περιοχή που κατασκεύαζε τα αγγεία που χρησιμοποιούνταν ως αναθήματα στο ιερό. Οι τεχνίτες προέρχονταν πιθανότατα από τα εργαστήρια της πόλης του Αιγίου, που έδινε και τις γενικές κατευθύνσεις. Στοιχεία απαραίτητα για την κεραμική παραγωγή, το κατάλληλο χώμα και το νερό, δεν έλειπαν από την περιοχή. Σε προφορική μαρτυρία των κατοίκων οφείλεται η πληροφορία ότι στις δεκαετίες μετά τον πόλεμο λειτουργούσε στο Άνω Μαζαράκι κεραμοποιείο με πρώτη ύλη από την περιοχή.

«Βορειοδυτική αμαυρόχρωμη κεραμική»

Η χειροποίητη κεραμική με αμαυρόχρωμη διακόσμηση του λεγόμενου «προϊστορικού τύπου» έχει μακρά παράδοση και εξέλιξη στη βορειοδυτική Ελλάδα. Εντάσσεται στο βορειοδυτικό αμαυρόχρωμο ρυθμό ή κεραμική τύπου Μπουμπούστι, όπως τον ονόμασε ο Heurtley[919], αν και σήμερα έχει επικρατήσει ο όρος «βορειοδυτική αμαυρόχρωμη κεραμική»[920]. Οι πρώτες περιοχές όπου βρέθηκε είναι το Μπουμπούστι, νότια από την Καστοριά, και το Πάτελε, στην όχθη της λίμνης Οστρόβου, ενώ η νεότερη έρευνα πρόσθεσε αρκετές νέες θέσεις στη δυτική Μακεδονία, στην Ήπειρο, στους τύμβους της κοιλάδας του Δρίνου και στην περιοχή της Κορυτσάς. Στον ευρύτερο κύκλο της «βορειοδυτικής/μακεδονικής αμαυρόχρωμης κεραμικής» εντάσσεται και η κεραμική πρώιμων πρωτογεωμετρικών χρόνων από τη Μαρμάριανη της Θεσσαλίας[921].

Η εξέλιξη της «βορειοδυτικής αμαυρόχρωμης κεραμικής» χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη δύο φάσεων, όπως είχε διακρίνει ο Heurtley και επιβεβαίωσαν οι ανασκαφές στην περιοχή της Κορυτσάς και τα δεδομένα του νεκροταφείου της Βίτσας. Πρόκειται για τη φάση Ι (υπομυκηναϊκή και ΠΓ περίοδος) και τη φάση ΙΙ (ΠΓ και ΜΓ περίοδος). Όσον αφορά στο θέμα της καταγωγής της «βορειοδυτικής αμαυρόχρωμης κεραμικής» της ΠΡΓ και Γ περιόδου, στη λεπτομερή συζήτηση που γίνεται από την Βοκοτοπούλου σχετίζεται άμεσα με την αμαυρόχρωμη κεραμική της κεντρικής Μακεδονίας της Υστεροχαλκής περιόδου, η οποία έχει σαφώς μεσοελλαδικό χαρακτήρα τόσο στα σχήματα όσο και στη διακόσμηση, που εντυπωσιακά μοιάζουν με ανάλογα της κεντρικής και νότιας Ελλάδας των μεσοελλαδικών χρόνων[922].

Εξάλλου, οι ομοιότητες που παρατηρήθηκαν ανάμεσα στα διακοσμητικά θέματα της «βορειοδυτικής αμαυρόχρωμης κεραμικής» και του κρητικού πρωτογεωμετρικού και γεωμετρικού ρυθμού δεν θα πρέπει να θεωρούνται ενδεικτικά μετανάστευσης δωρικών φύλων στην Κρήτη, αφού αυτά είναι δυνατόν να αναχθούν σε πρότυπα της ΜΕ, ενώ στο τέλος της ίδιας περιόδου ανάγονται παρόμοια διακοσμητικά θέματα που απαντούν σε κυπριακά γεωμετρικά αγγεία[923]. Αντίθετα, η άποψη της Βοκοτοπούλου ότι η συγγένεια των διακοσμητικών θεμάτων του πρωτογεωμετρικού και γεωμετρικού ρυθμού της δυτικής Ελλάδας με τα βορειοδυτικά είναι πιθανόν να οφείλεται στην άμεση γνωριμία με την κεραμική μακεδονικού τύπου μέσω της Ηπείρου θα πρέπει να επανεξεταστεί, τουλάχιστον όσον αφορά στην Αχαΐα, αφού όπως δείχθηκε στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης τα διακοσμητικά θέματα του πρωτογεωμετρικού αχαϊκού ρυθμού ανάγονται στην παράδοση του αχαϊκού κεραμικού εργαστηρίου της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου (βλ. και Β 4.4.1).

Η χρονολόγηση της «βορειοδυτικής αμαυρόχρωμης κεραμικής» γίνεται από τα εισηγμένα αγγεία[924]. Είναι χαρακτηριστικές οι ομοιότητες που έχουν παρατηρηθεί ανάμεσα σε συγκεκριμένα σχήματα και διακοσμητικά θέματα των χειροποίητων αγγείων από το νεκροταφείο της Βίτσας και άλλων από την Αιτωλοακαρνανία[925]. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι μια συγκεκριμένη ομάδα αμφορέων από το νεκροταφείο της Βίτσας σχετίζεται με αντίστοιχους χειροποίητους αμφορείς που έχουν βρεθεί σε μεσογεωμετρικούς και υστερογεωμετρικούς τάφους του Άργους[926]. Με χειροποίητη όλπη από το Άργος σχετίζεται μία από τις δύο όλπες της Βίτσας[927], ενώ με χειροποίητους μονόχρωμους αμφορίσκους με οριζόντιες λαβές από τον Κεραμεικό και την Αργολίδα σχετίζονται αντίστοιχοι από το νεκροταφείο της Βίτσας, στοιχείο που μαρτυρεί είσοδο πολιτισμικών στοιχείων από τις παραδουνάβιες περιοχές[928].

919. W.A. Heurtley, A Prehistoric Site in Western Macedonia and the Dorian Invasion, *BSA* 28 (1926-1927), 158-194.
920. Εκτενής αναφορά στη «βορειοδυτική αμαυρόχρωμη κεραμική» γίνεται από την Βοκοτοπούλου (Βοκοτοπούλου 1986, 255-276), όπου δίνεται και όλη η βιβλιογραφία.
921. Ό.π., 269.
922. Ό.π., 258-265 και 267-272.
923. Ό.π., 269-270.
924. Ό.π., 233-253, όπου σημειώνονται και συζητούνται οι σχέσεις με την κεραμική και άλλων περιοχών του βορειοελλαδικού χώρου.
925. Ό.π., 246 για την ομοιότητα της αμαυρόχρωμης διακόσμησης των κανθάρων της Βίτσας και του πρωτογεωμετρικού τοπικού ρυθμού του Θέρμου.
926. Ό.π., 243-244.
927. Ό.π., 249.
928. Ό.π., 245 και σημ. 47.

Τα κοινά στοιχεία, ωστόσο, μεταξύ των χειροποίητων αγγείων της αμαυρόχρωμης βορειοδυτικής κεραμικής παράδοσης και ορισμένων παραδειγμάτων από τα εργαστήρια της βορειοδυτικής Πελοποννήσου και ίσως της Αττικής δεν θα πρέπει να οδηγήσουν σε γενικεύσεις όσον αφορά στην προέλευση της συγκεκριμένης ομάδας πριν ιχνηλατηθεί η τοπική μυκηναϊκή παράδοση που είναι τόσο ισχυρή στην περιοχή[929].

Αργολίδα

Ελάχιστες είναι οι αναφορές στο σύνολο της χειροποίητης κεραμικής παραγωγής του νότιου ελλαδικού χώρου των πρώιμων ιστορικών χρόνων. Ο Coldstream, αν και αναγνωρίζει τη σημασία της, δεν προβαίνει σε καμία παρατήρηση[930].

Μία από τις σημαντικότερες και πιο γνωστές ομάδες χειροποίητης κεραμικής είναι τα «αργεία μονόχρωμα»[931]. Ο όρος χρησιμοποιήθηκε αρχικά για να προσδιοριστούν τα μικρά χειροποίητα και αδιακόσμητα αγγεία που βρίσκονταν σε μεγάλες ποσότητες στην Αργολίδα από τη ΜΓ έως και την αρχαϊκή περίοδο. Τελικά, ο ίδιος όρος κατέληξε να αποδίδεται σε όλα τα αγγεία του ίδιου τύπου, αβέβαιης, ωστόσο, προέλευσης που βρίσκονταν σε τάφους του τέλους της ΥΓ-αρχών της ΠΑ περιόδου[932].

Εκτός από την Αργολίδα συναντώνται σε πολλά άλλα μέρη, όπως στην Αττική, στην Κορινθία[933], στην Ιθάκη, στην Κω και στη Λακωνία. Η αργίτικη προέλευση της συγκεκριμένης ομάδας έχει αμφισβητηθεί από την έρευνα, που συγκλίνει υπέρ της Κορίνθου ως τον τόπο κατασκευής των παραπάνω αγγείων[934]. Σημαντική και ενισχυτική της τελευταίας άποψης είναι η παρουσία μιας ομάδας χειροποίητων αγγείων, που θεωρήθηκαν πρόδρομοι των «αργείων μονόχρωμων» σε ένα πρωτογεωμετρικό ταφικό σύνολο από την Κορινθία και στα οποία αναγνωρίστηκε η εγχώρια προέλευσή τους λόγω των τεχνικών χαρακτηριστικών. Η πρώιμη χρονολόγησή τους, η κορινθιακή τους προέλευση και το γεγονός ότι η συγκεκριμένη κατηγορία αγγείων συνέχιζε να κατασκευάζεται για αιώνες στην Κόρινθο αποτελούν σημαντικά επιχειρήματα για τον τόπο κατασκευής τους[935]. Στη συγκεκριμένη ομάδα των «αργίτικων μονόχρωμων» έχουν αναγνωριστεί αρκετές παραλλαγές, ανάμεσα στις οποίες και μία στην οποία τα αγγεία διακοσμούνται με εγχάρακτα ή εμπίεστα μοτίβα[936]. Τέλος, σημαντική για την έρευνα είναι η αναγνώριση εργαστηρίων στο πλαίσιο της ίδιας ομάδας, βασισμένη στα τεχνικά χαρακτηριστικά ορισμένων συγκεκριμένων ομάδων αγγείων[937].

Μεσσηνία - Λακωνία - Ηλεία

Από τα Νιχώρια και τη θέση Ρίζες στην Κυπαρισσία της Μεσσηνίας προέρχονται ορισμένα χειροποίητα αγγεία που χρονολογούνται στους πρώιμους ιστορικούς χρόνους.

Στη δεύτερη περίοδο των «Σκοτεινών Αιώνων» (975-850 π.Χ.) χρονολογούνται οι τέσσερις πρόχοι από τη δεύτερη θέση. Στην πρώτη δημοσίευσή τους τα συγκεκριμένα αγγεία παραλληλίστηκαν με αντίστοιχα χειροποίητα από την Αργολίδα, την Αττική και την Κεφαλονιά, ενώ σημειώθηκε η παρουσία όμοιων αγγείων στους Δελφούς[938]. Τα αγγεία από τις Ρίζες έχουν θεωρηθεί από τον Schachermeyr ως αντι-

929. Εγχώρια παράδοση για τη δημιουργία των συγκεκριμένων αγγείων δέχεται και ο Snodgrass 1971, 97.
930. Coldstream 1968, 3.
931. J.L. Caskey - P. Amandry, Investigations at the Heraion of Argos, 1949, *Hesperia* 21 (1952), 202-207.
932. Kourou 1987, 31-50.
933. Στη δημοσίευση της κεραμικής της πρώιμης εποχής του Σιδήρου από το ιερό της Δήμητρας και Κόρης στην Κόρινθο γίνεται παρουσίαση των χειροποίητων κορινθιακών αγγείων από το συγκεκριμένο ιερό με αναφορά στην αντίστοιχη κεραμική παραγωγή της Κορίνθου, βλ. Pfaff 1999, 59-60.
934. Snodgrass 1971, 94-97. H. Payne, *Perachora. The Sanctuaries of Hera Akraia and Limenia II: Pottery, Ivories, Scarabs and Other Objects from the Votive Deposits of Hera Limenia*, στο T.J. Dunbabin (επιμ.), Oxford 1962, 314-333.
935. *Corinth* VII, 1, 8, πίν. 2, αριθ. 13-19.
936. Courbin 1966, 29-34, 70-73, 235, 467-468.
937. Kourou 1987. Kourou 1988.
938. Χατζή 1981-1982, 337-342, πίν. ΞΔ, εικ. 13-15.

προσωπευτικά δείγματα της βορειοδυτικής μεταβατικής κεραμικής του πρωτόγονου τύπου και ενδεικτικά της παρουσίας των βορειοδυτικών Ελλήνων[939].

Τα παράλληλα για τις πρόχους από τις Ρίζες αυξήθηκαν μετά την ανασκαφή στα Νιχώρια[940], από όπου προήλθαν αρκετά δείγματα χειροποίητης κεραμικής, που χρονολογείται και στις τρεις περιόδους των «Σκοτεινών Αιώνων»[941]. Τα σχήματα των αγγείων που εκπροσωπούνται στη συγκεκριμένη κατηγορία είναι ο αμφορέας, η οινοχόη, η πρόχους, το άωτο κύπελλο, το τριποδικό αγγείο, ορισμένα μαγειρικά εξαρτήματα, αλλά και πώματα αμφορέων και, φυσικά, πίθοι τόσο αποθηκευτικοί όσο και ταφικοί. Ορισμένα από τα αγγεία διακοσμούνταν με απλά γραμμικά μοτίβα που χαράζονταν επάνω στην επιφάνεια του αγγείου, ενώ σε άλλες περιπτώσεις παρατηρήθηκε εμπίεστη διακόσμηση με την άκρη του δακτύλου[942]. Ο πηλός που χρησιμοποιείται για την κατασκευή των χειροποίητων αγγείων στα Νιχώρια είναι ο ίδιος και στην τροχήλατη κεραμική. Ωστόσο, η μεγάλη διαβάθμιση του χρώματος και τα ίχνη πυράς που παρατηρήθηκαν σε διάφορα σημεία των αγγείων οδηγούν στο συμπέρασμα ότι αυτά ψήνονταν σε ανοικτή φωτιά. Δεν αναφέρεται ότι γινόταν κάποια επεξεργασία της επιφάνειας των αγγείων, όπως παρατηρήθηκε ότι συμβαίνει με τα αντίστοιχα αχαϊκά παραδείγματα. Η μεσσηνιακή παραγωγή διαφέρει από την αχαϊκή και ως προς το είδος των σχημάτων που αντιπροσωπεύει. Το τελευταίο όμως είναι μάλλον φυσιολογικό, αφού η ανασκαφή στα Νιχώρια ήταν οικιστικού συνόλου, ενώ τα παραδείγματα της Αχαΐας προέρχονται από ταφικά σύνολα.

Τέσσερα μόνον παραδείγματα χειροποίητων αγγείων αναφέρονται κατά την ίδια περίοδο από τη Λακωνία[943], αριθμός πολύ μικρός για να οδηγήσει σε συγκεκριμένα συμπεράσματα.

Αν και δεν είναι δυνατόν να αναγνωριστούν ομοιότητες ανάμεσα στα παραδείγματα χειροποίητης κεραμικής από τη Μεσσηνία και τη Λακωνία με αυτήν της Αχαΐας, η λείανση της επιφάνειας και το καλό ψήσιμο, σε ορισμένα τουλάχιστον παραδείγματα, των χειροποίητων αγγείων από την Αρμάτοβα της Ηλειακής Πύλου αποτελούν κοινά χαρακτηριστικά των αχαϊκών και των συγκεκριμένων ηλειακών παραδειγμάτων[944].

Φωκίδα - Δυτική Λοκρίδα

Οι πρόχοι από τις Ρίζες της Μεσσηνίας έχουν παραλληλιστεί με αντίστοιχα αγγεία από τους Δελφούς.

Χειροποίητη κεραμική έχει προέλθει όχι μόνον από τους Δελφούς, αλλά και από άλλες θέσεις της Φωκίδας και της δυτικής Λοκρίδας. Η πρωιμότερη ομάδα εγχώριων χειροποίητων αγγείων προέρχεται από έναν πρωτογεωμετρικό τάφο του 11ου αι. π.Χ.[945]. Από το γεωμετρικό νεκροταφείο του Μεδεώνα προέρχονται αρκετά χειροποίητα αγγεία με κάποια επεξεργασία της επιφάνειάς τους[946]. Αυτή η εγχώρια ακόσμητη χονδροειδής κεραμική, που μοιάζει μεσοελλαδική, συναντάται και στην Κίρρα, στην Άμφισσα αλλά και στο Κάλλιο της Δωρίδας[947]. Στην Άμφισσα έχει βρεθεί επίσης και μία υδρία του τύπου των «αργείων μονόχρωμων», ενώ ένα προχοΐδιο της ίδιας κατηγορίας προέρχεται από το Γαλαξείδι[948].

Με βάση τα δεδομένα από την περιοχή των Δελφών, γίνεται φανερή η διαφοροποίηση στη χειροποίητη κεραμική των δύο περιοχών.

Αττική

Μια ιδιαίτερη ομάδα χειροποίητης κεραμικής χαρακτηρίζει την αττική κεραμική παραγωγή από τα τέλη της ΠΡΓ έως τη ΜΓ περίοδο. Εκτός από αγγεία (τριφυλλόστομες οινοχόες, ημισφαιρικές φιάλες, μικρές πυ-

939. Schachermeyr 1980.
940. *Nichoria* III, 157, σχέδ. 3-41, αριθ. P734 / P1590.
941. Ό.π., 71-72, 95-96, 105-108, σχέδ. 3-6, 3-45/47, πίν. 3, 127-129 και σχέδ. 3, 53-54.
942. Ό.π., 95, πίν. 3-128, καθώς και 106, πίν. 3-141.
943. Coulson 1985, 63.
944. Coleman 1986, 30-31.
945. L. Lerat, Tombes submycéniennes et géométriques à Delphes, *BCH* 61 (1937), 44. Desborough 1972, 203.
946. Θέμελης 1983, 216, εικ. 5.
947. Ό.π., 224, 232, 238, εικ. 23 και 40-42.
948. Ό.π., 224 και 237, εικ. 25 και 33 αντίστοιχα.

ξίδες, τρίποδες), περιλαμβάνονται κομβία, ποικίλων μεγεθών, ψήφοι, καθώς και κωδωνόσχημα ειδώλια. Διακοσμούνται με εγχάρακτα ή εμπίεστα μοτίβα (οριζόντιες και κάθετες γραμμές, κύκλους, ενάλληλες γωνίες, στιγμές και τεθλασμένη). Έχουν εντοπιστεί μόνο σε τάφους γυναικών και παιδιών. Εκτός από την Αττική, παράλληλα υπάρχουν στην Κρήτη (Κνωσό και Φαιστό), στη Ρόδο, στη Δήλο και στην Εύβοια, ενώ εκτός Ελλάδας στην κεντρική και βόρεια Βαλκανική και στην Κύπρο[949]. Ενδιαφέρουσα είναι η παρατήρηση του Desborough σχετικά με τη μεγάλη ομοιότητα που παρατηρήθηκε ανάμεσα στα εγχάρακτα μοτίβα στην κεραμική της πρωτοελλαδικής περιόδου και των αττικών πρωτογεωμετρικών χειροποίητων[950].

Ο Bouzek σημειώνει την επίδραση στα σχήματα και στα μοτίβα ξύλινων αντικειμένων τέχνης. Τονίζει την παρουσία τους σε καύσεις και συνδέει την εξάπλωση της συγκεκριμένης κατηγορίας κεραμικής με την εξάπλωση του εθίμου της καύσης. Τέλος, παρατηρεί ότι τα πρότυπα των διακοσμητικών μοτίβων μπορεί να εντοπιστούν στις πολιτισμικές κοινότητες των κεντρικών Βαλκανίων[951].

Οποιοδήποτε συμπέρασμα σχετικά με την προέλευση των συγκεκριμένων χειροποίητων αγγείων, ύστερα και από τα όσα έχουν αναφερθεί, θα ήταν ορθότερο να μείνει ανοικτό. Όπως άλλωστε παρατηρεί και ο Snodgrass[952], αν και τα χειροποίητα αγγεία σπανίζουν στη μυκηναϊκή Ελλάδα, δεν λείπουν ορισμένα δείγματα, κυρίως πρόχων, σε υπομυκηναϊκούς τάφους.

ΣΥΝΟΨΗ

Όσον αφορά στη γεωγραφική εξάπλωση των αχαϊκών χειροποίητων αγγείων των πρώιμων ιστορικών χρόνων, αυτά συναντώνται κυρίως στην Αιγιάλεια (Δερβένι Μαμουσιάς) και γενικότερα στη βορειοανατολική ακτή της Αχαΐας μέχρι το ακρωτήριο του Δρεπάνου, με εξαίρεση την οινοχόη από τον Προφήτη Ηλία στην κοιλάδα των Φαρών και μία χειροποίητη πρόχου που μαζί με δύο σιδερένια μαχαίρια αποτελούσαν τα κτερίσματα της τελευταίας κατά χώραν ταφής σε ένα θαλαμωτό μυκηναϊκό τάφο στο Βρυσάρι των Καλαβρύτων[953].

Όπως προκύπτει από τη σύγκριση με τα εργαστήρια και τις ομάδες χειροποίητης κεραμικής στον ελλαδικό χώρο, είναι δυνατόν να σημειωθεί ότι τα αχαϊκά χειροποίητα αγγεία των πρώιμων ιστορικών χρόνων δεν συνδέονται με καμία συγκεκριμένη ομάδα. Εξαίρεση ίσως αποτελεί ο κάνθαρος Κ 7 από το Δρέπανο, με παράλληλο στην Αιτωλία και κατ' επέκταση στη χειροποίητη κεραμική παραγωγή της βορειοδυτικής Ελλάδας. Κάποιες, εξάλλου, ομοιότητες παρατηρήθηκαν ανάμεσα στις πρόχους του Δρεπάνου και τα αντίστοιχα αγγεία από το Άργος[954], αλλά και με άλλα στην Αιτωλία και την Κεφαλονιά[955].

Ελάχιστα είναι τα χειροποίητα αγγεία της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου από την Αχαΐα. Έντεκα χειροποίητα οικιακής χρήσης αγγεία και οκτώ εν μέρει χειροποίητα σύνθετα σκεύη προέρχονται κυρίως από τάφους και μόνον τέσσερα από οικιστικά σύνολα[956]. Σημαντική είναι η μακρά μυκηναϊκή παράδοση κατασκευής χειροποίητων αγγείων στη γειτονική Κεφαλονιά[957]. Σχέσεις μεταξύ των δύο περιοχών, όσον αφορά στην ύπαρξη κοινών πολιτισμικών στοιχείων, έχουν σημειωθεί και σε άλλα σημεία αυτής της μελέτης[958]. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η πρόσφατη ανακάλυψη ομάδας χειροποίητης κεραμικής στην Κεφαλονιά, που χρονολογείται στην ΠΑ περίοδο και πιθανότατα αντικατοπτρίζει συνέχεια της μακράς μυκηναϊκής παράδοσης στην περιοχή[959].

949. Desborough 1972, 142-144.
950. Ό.π., 144.
951. Bouzek 1974, ιδ. 48-51.
952. Snodgrass 1971, 37 και 94-97.
953. Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1999.
954. Για τα σχήματα από το συγκεκριμένο εργαστήριο, πρβλ. K. Reber, *Untersuchungen zur Handgemachten Keramik Griechenlands in der submykenischen, protogeometrischen und der geometrischen Zeit*, SIMA pocket book 105, Jonsered 1991, πίν. 19 και 24.
955. Βλ. σελ. 191-192.
956. Papadopoulos 1979, 66. Χειροποίητα αγγεία του τύπου των γκρίζων μινύειων προέρχονται από το μυκηναϊκό θαλαμωτό τάφο στο Βρυσάρι και από τον πρώιμο μυκηναϊκό κιβωτιόσχημο τάφο στη Θέα Πατρών. Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1999, 272-273, εικ. 12-14 και 17-18.
957. Μαρινάτος 1932, 33.
958. Βλ. σελ. 269 και 287.
959. B. d'Agostino - A. Soteriou, Campania in the Framework of the Earliest Greek Colonization in the West, στο M. Bab -

Είναι λοιπόν πολύ πιθανόν τα ελάχιστα μέχρι στιγμής παραδείγματα, η εγχώρια παραγωγή των οποίων δεν μπορεί να αμφισβητηθεί[960], να εντάσσονται στη μυκηναϊκή κοινή της περιοχής.

Β 4.8. Εισηγμένη κεραμική

Β 4.8.1. Κορινθιακά

Ήδη το 1982 είχε σημειωθεί από την Δεκουλάκου η παρουσία εισηγμένων κορινθιακών αγγείων σε αχαϊκούς τάφους από τα τέλη της ΥΓ περιόδου και είχε θεωρηθεί ότι αυτή η κεραμική έπαιξε τον πρωταρχικό ρόλο στη διαμόρφωση ενός ιδιότυπου τοπικού ρυθμού, αντίστοιχου του πρωτοκορινθιακού[961].

Η αναλυτική παρουσίαση και εξέταση της αχαϊκής κεραμικής παραγωγής των πρώιμων ιστορικών χρόνων, που ήταν και ο βασικός στόχος της παρούσας μελέτης, οδήγησε στην κριτική αμφισβήτηση του συγκεκριμένου συμπεράσματος και έδειξε την ομαλή εξέλιξη του αχαϊκού εργαστηρίου από την ΠΡΓ έως τα τέλη της ΥΓ-ΠΑ περιόδου, αλλά και την επίδραση αυτού στο κορινθιακό εργαστήριο[962].

Ωστόσο, απαραίτητη κρίνεται στο συγκεκριμένο σημείο η προσπάθεια ερμηνείας και η σημασία που μπορεί να έχει η παρουσία κορινθιακής κεραμικής σε αρκετές από τις θέσεις της Αχαΐας του τέλους της ΥΓ περιόδου (τελευταίο τέταρτο του 8ου αι. π.Χ.).

Η παρουσία κορινθιακής κεραμικής έχει σημειωθεί σε αρκετές θέσεις κατά μήκος του Κορινθιακού κόλπου και στη βορειοδυτική Ελλάδα ήδη από τη ΜΓ ΙΙ περίοδο[963]. Όλη αυτή η κινητικότητα της Κορίνθου κατά μήκος του κόλπου, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι οι πρώτες κορινθιακές εισαγωγές στην Ιταλία χρονολογούνται από τη ΜΓ περίοδο, έχει ενταχθεί στο γενικότερο φαινόμενο του εμπορίου προς τα δυτικά που οδήγησε στον αποικισμό[964]. Τα πρωιμότερα ευρήματα κορινθιακής κεραμικής στην περιοχή που εξετάζεται προέρχονται από τη Φωκίδα, την Ιθάκη και την Ήπειρο[965], ενώ στην ύστερη ΥΓ περίοδο, όπως ήδη σημειώθηκε, χρονολογούνται οι κορινθιακές εισαγωγές στην Αχαΐα.

Όσον αφορά στην ερμηνεία της εξάπλωσης της κορινθιακής κεραμικής στις παραπάνω θέσεις η Morgan[966] σημειώνει ότι είναι πιθανόν να οφείλεται σε τοπικές ανταλλαγές μεταξύ των περιοχών και ιδιαίτερα κάποιων κεντρικών σημείων επαφής με την Κόρινθο, κυρίως λόγω του ότι η ποσότητα του υλικού που έχει εντοπιστεί δεν είναι μεγάλη. Ιδιαίτερη συζήτηση γίνεται για τις κορινθιακές εισαγωγές στην Αχαΐα, στις οποίες θα πρέπει να σημειωθεί ότι συμπεριλαμβάνονται και τα αγγεία τύπου «Θάψου». Αχαϊκές μιμήσεις κορινθιακών αγγείων θεωρούνταν τα αγγεία Κ 14 και 16 από το Δρέπανο και τον Νέο Ερινεό, η εγχώρια προέλευση των οποίων αποδείχθηκε στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης[967].

Σημαντικό, ωστόσο, στοιχείο είναι ότι στο παραπάνω άρθρο αποδεικνύεται ότι δεν είναι δυνατή η αναγνώριση άμεσων επιδράσεων στα σχήματα των αγγείων ή των διακοσμητικών θεμάτων του αχαϊκού από το κορινθιακό εργαστήριο, ενώ σημειώνεται η ισχυρή πρωτογεωμετρική παράδοση στην περιοχή, καθώς και οι τοπικές επινοήσεις και ιδιαιτερότητες[968]. Στη συζήτηση, εξάλλου, για τα διακοσμητικά θέματα, η θέση που διατυπώνεται, ότι πηγή προέλευσης αυτών είναι η Ιθάκη, θα πρέπει να αναιρεθεί ύστερα από τα νέα δεδομένα της παρούσας μελέτης και ιδιαίτερα την αναγνώριση και τον προσδιορισμό όλων των φάσεων της γεωμετρικής κεραμικής με το νέο υλικό που προστέθηκε από τις πρόσφατες

B. d'Agostino (επιμ.), *Euboica. L'Eubea et la presenza euboica in Calcidica e in Occidente, Convegno Internazionale, Napoli, 13-16 nov. 1996*, Napoli 1988, 355-363.

960. Βλ. σελ. 191-192.
961. Δεκουλάκου 1982, 235.
962. Βλ. ιδ. σελ. 278-300.
963. Coldstream 1977, 167 και 221 κ.ε. Coldstream 1968, 352-354. Boardman 1980, 161 κ.ε.
964. H.Chr. Dehl, Die Korinthische Keramik des 8. und frühen 7. Jhrs v. Chr. in Italien, *AM* 11, Berlin 1984, 147.
965. Morgan 1985, 314-323.
966. Ό.π., 323 κ.ε.
967. Βλ. σελ. 170-173.
968. Morgan 1985, 324-329.

ανασκαφές. Και φυσικά το τελευταίο ενισχύει τη γενική θέση της παρούσας μελέτης για τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της αχαϊκής κεραμικής παραγωγής και τη στυλιστική της συνέχεια από τις αρχές της ΠΓ έως και τα τέλη της ΥΓ περιόδου.

Η παρουσία των Κορινθίων κατά μήκος των θέσεων του Κορινθιακού κόλπου έχει θεωρηθεί ότι αρχικά θα είχε το χαρακτήρα περάσματος στο δρόμο προς τη Φωκίδα και την Ιθάκη και όχι άμεσου ενδιαφέροντος. Η κινητικότητά τους στην παραπάνω περιοχή αντικατοπτρίζει το ενδιαφέρον μάλλον προς τη βόρεια Ελλάδα για συγκεκριμένα προϊόντα, κυρίως σίδηρο, αλλά και την αναζήτηση σημείων επαφής στο ταξίδι τους προς τις αποικίες στην Ιταλία και τη Σικελία[969].

Β 4.8.2. Αγγεία τύπου «Θάψου» (Εικ. 178-179)

Δύο είναι τα κύρια προβλήματα που έχουν απασχολήσει την έρευνα όσον αφορά στη συγκεκριμένη κατηγορία αγγείων: ο τόπος κατασκευής και η στυλιστική και χρονολογική συνέχειά τους.

Από τις τελευταίες συνθετικές εργασίες για το θέμα αναφέρεται αυτή του C.W. Neeft στο *MEFRA* 93 (1981), 7-88, «Observations on the Thapsos Class» και το άρθρο της N. Bosana-Kourou στο *Annuario* του 1983, «Some Problems Concerning the Origin and the Dating of the Thapsos Class Vases». Μια σύντομη αναφορά γίνεται από την τελευταία στην ανακοίνωσή της «Corinthian Wares and the West» στο *Ancient and Traditional Ceramics, Seminar Held at the European University Centre for Cultural Heritage. Ravello, March, 19-24, 1990* και δημοσιεύθηκε στο *Journal of the European Study Group on Physical, Chemical, Biological and Mathematical Techniques Applied to Archaeology*, 40 (1994), 38-43.

Στο πρώτο άρθρο γίνεται μια ιστορική αναδρομή στην έρευνα και επιχειρείται η αναζήτηση της εξέλιξης στα σχήματα και στα διακοσμητικά θέματα, η χρονολόγηση των διαφόρων φάσεων και ο προσδιορισμός του τόπου κατασκευής της συγκεκριμένης ομάδας κεραμικής.

Αναγνωρίστηκαν πέντε τρόποι διακόσμησης, στην εξελικτική εμφάνιση των οποίων βασίζεται η χρονολόγηση της ομάδας. Το πιο δημοφιλές αγγείο, ο σκύφος, αποδείχθηκε ότι παρουσιάζει σταθερή εξέλιξη όσον αφορά στο σχήμα και στη διάταξη των μοτίβων. Το εργαστήριο αγγείων τύπου «Θάψου» ήκμασε κατά την ΥΓ και την πρωτοκορινθιακή περίοδο, ενώ κάποιοι πρόδρομοι των συγκεκριμένων αγγείων αναγνωρίζονται από τη ΜΓ ΙΙ περίοδο.

Όσον αφορά στο θέμα του τόπου κατασκευής των συγκεκριμένων αγγείων, αυτό συζητήθηκε με βάση τη διακόσμηση, το σχήμα, τα τεχνικά χαρακτηριστικά και ιδιαίτερα τη σύσταση του πηλού αλλά και τη διάδοσή τους. Σύμφωνα με τον Neeft, το πρόβλημα παραμένει άλυτο, αφού όπως χαρακτηριστικά σημειώνει: «Decoration, shape, distribution, and probably fabric too, favour a non-Corinthian origin»[970].

Στο δεύτερο άρθρο εξετάζονται η προέλευση της συγκεκριμένης ομάδας κεραμικής, καθώς και η χρονική διάρκεια και η στυλιστική της εξέλιξη. Σημειώνεται, επίσης, η ανάγκη για την ανεύρεση μιας καινούργιας ονομασίας, μια και ο όρος τύπου «Θάψου» είναι τελείως συμβατικός, αφού ο μόνος συσχετισμός με τη σικελική Θάψο είναι ότι εκεί βρέθηκαν τα πρώτα αγγεία του συγκεκριμένου εργαστηρίου.

Το κυρίως πρόβλημα που σημειώνεται σχετικά με την προέλευση αυτών των αγγείων είναι ότι παρόλο που η σύσταση του πηλού είναι η ίδια με αυτήν των πρωτοκορινθιακών, διαφέρουν από τα τελευταία ως προς τη διαχείριση της διακοσμημένης επιφάνειας και την εξάπλωση. Αν και δεν απουσιάζουν από τις ελληνικές αποικίες στη Δύση, στην Ελλάδα περιορίζονται στην κεντρική και στη δυτική, με σποραδικά ευρήματα από τη Θήρα, τη Νάξο και την Κρήτη. Αξιοσημείωτη είναι η σπανιότητα των συγκεκριμένων αγγείων στην ίδια την Κόρινθο. Το τελευταίο στοιχείο ήταν αρκετό ώστε να αμφισβητηθεί η κορινθιακή ταυτότητα της ομάδας από τον ίδιο τον ανασκαφέα της Κορίνθου, καθηγητή Ch. Williams. Οι κατά καιρούς προσπάθειες από διάφορους ερευνητές να δώσουν λύση στο πρόβλημα της προέλευσης απέβησαν άκαρπες, αφού περιοχές, όπως οι Δελφοί, η Αίγινα αλλά και τα Μέγαρα, προτάθηκαν, αλλά σύντομα απορρίφθηκαν.

969. Ό.π., 330 και 337-338.

970. Neeft 1981, 57.

Εικ. 178. Σκύφος και τμήματα αγγείων τύπου «Θάψου» από το Άνω Μαζαράκι.

Η ισχυρή, ωστόσο, σύνδεση των αγγείων τύπου «Θάψου» με τα προϊόντα του πρωτοκορινθιακού εργαστηρίου, όσον αφορά στη σύσταση του πηλού, ήταν και ο βασικός λόγος να είναι γενικά αποδεκτή η κορινθιακή προέλευσή τους. Ένα επιπλέον σημείο σύνδεσης των δύο παραπάνω κατηγοριών κεραμικής είναι ένας σκυφοειδής κρατήρας από το Αίγιο, το πρώτο αγγείο που συνδυάζει πρωτοκορινθιακά μοτίβα με ένα τυπικό σχήμα και χαρακτηριστικά γραμμικά μοτίβα του εργαστηρίου τύπου «Θάψου» (Εικ. 180). Εκτός από την αρχαιολογική μελέτη του παραπάνω αγγείου, πραγματοποιήθηκε και αρχαιομετρική έρευνα, κατά την οποία αποδείχθηκε ότι ο πηλός του είναι ίδιος τόσο με τον πηλό πρωτοκορινθιακών οστράκων όσο και με τον πηλό οστράκων τύπου «Θάψου» από τους Δελφούς. Ταυτότητα ως προς τη σύσταση διαπιστώθηκε και για μια ομάδα υστερογεωμετρικών κορινθιακών οστράκων.

Αν και όσον αφορά στο θέμα των τεχνικών χαρακτηριστικών θεωρήθηκε αδιαμφισβήτητη η κορινθιακή προέλευση της ομάδας στο συγκεκριμένο άρθρο, δεν θεωρήθηκε ικανοποιητική η εξήγηση όσον αφορά στα σχήματα και στα διακοσμητικά θέματα. Προκειμένου λοιπόν για την ερμηνεία της προέλευσης των σχημάτων και της διακόσμησης προτάθηκε επίδραση από κάποιο πελοποννησιακό εργαστήριο μεταλλοτεχνίας[971]. Το ζήτημα που τέθηκε ήταν να προσδιοριστεί το εργαστήριο κεραμικής στο οποίο θα είχαν εκπαιδευθεί οι πρώτοι δημιουργοί των συγκεκριμένων αγγείων. Μια ομάδα ΜΓ ΙΙ αγγείων στους Δελφούς αναγνωρίστηκαν ως οι πρόδρομοι της συγκεκριμένης κατηγορίας κεραμικής, όσον αφορά στη διακόσμηση, και χαρακτηρίστηκαν ως ο σύνδεσμος των αγγείων τύπου «Θάψου» με το μεσογεωμετρικό κορινθιακό εργαστήριο[972].

Έτσι δόθηκε και το terminus post quem στα τέλη της κορινθιακής ΜΓ περιόδου, ενώ το κατώτερο χρονολογικό όριο προσδιορίστηκε στη μέση πρωτοκορινθιακή περίοδο από τον κρατήρα του Αιγίου, περίοδος η οποία χαρακτηρίζεται από μια αργή σχετικά στυλιστική εξέλιξη[973].

Η στυλιστική εξέλιξη της ομάδας προσδιορίστηκε από τον Neeft και την Dehl, οι οποίοι προτείνουν δύο διαφορετικές κατηγοριοποιήσεις με άξονα αναφοράς την εξέλιξη στο σχήμα του σκύφου. Η παρα-

971. Κούρου 1978. Bosana-Kourou 1983, 258 κ.ε.
972. Bosana-Kourou 1983, 265-268.
973. Ό.π., 266-267.

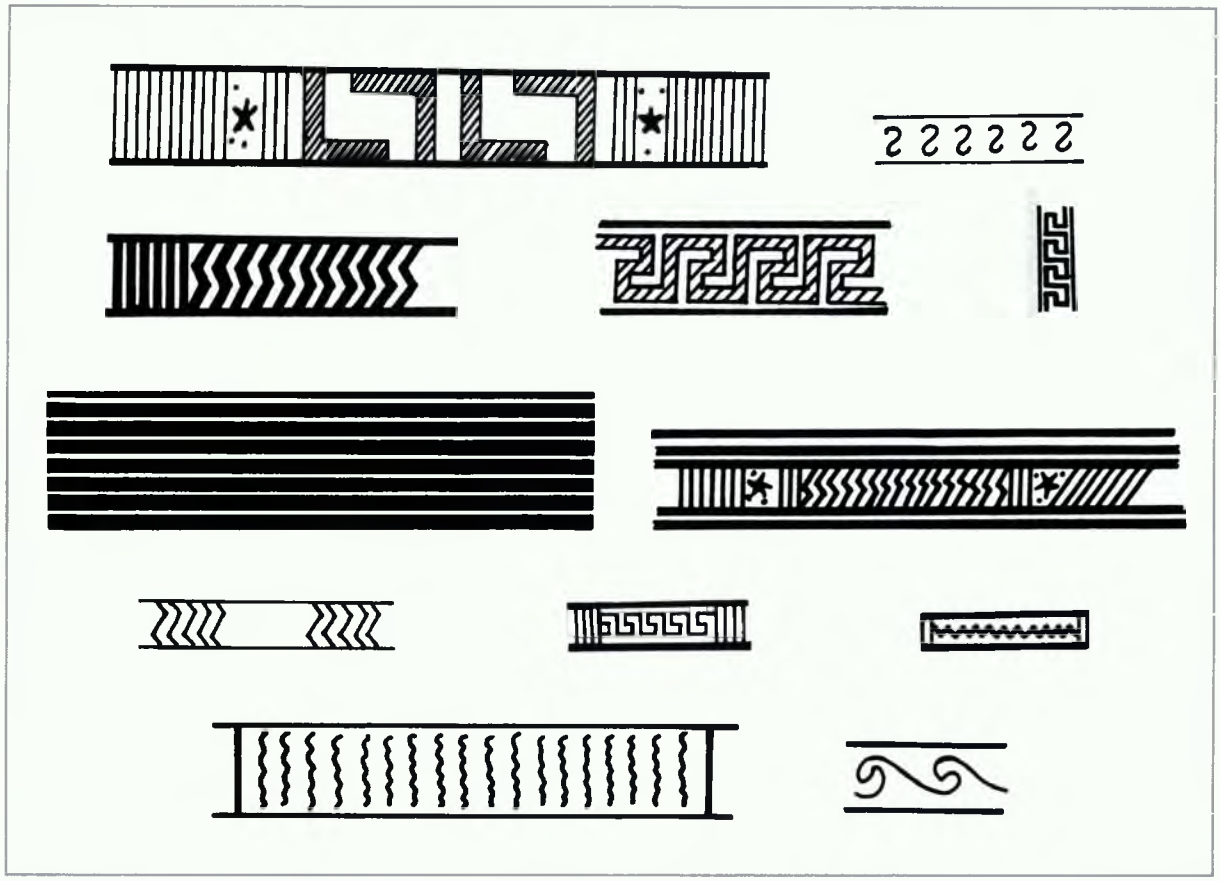
πάνω εξέλιξη αντικατοπτρίζει δύο γενεές δημιουργών στο συγκεκριμένο «εργαστήριο». Η μία εργάστηκε από τα τέλη της ΜΓ έως και τα τέλη της ΥΓ περιόδου, επηρεάστηκε από τη μεταλλοτεχνία και είναι αυτή που έδωσε το χαρακτήρα στα αγγεία τύπου «Θάψου», και η δεύτερη σε όλη τη διάρκεια της πρώιμης αλλά και για ένα μικρό διάστημα της μέσης πρωτοκορινθιακής περιόδου[974]. Σε αυτή την ομάδα ανήκει και ο δημιουργός του κρατήρα του Αιγίου, ο οποίος φαίνεται ότι επηρεάστηκε από το ανατολίζον στυλ των σύγχρονων πρωτοκορινθιακών αγγείων. Παρ' όλα αυτά, όπως σημειώνεται, είναι δύσκολο να προσδιοριστούν τα αγγεία εκείνα τύπου «Θάψου», που έδωσαν την έμπνευση για τη λεπτεπίλεπτη εργασία του συγκεκριμένου δημιουργού, αφού τα εικονιστικά μοτίβα είναι άγνωστα τόσο από τον τύπο «Θάψου» όσο και από το υστερογεωμετρικό κορινθιακό εργαστήριο. Τα παραπάνω δεδομένα αφήνουν άλυτο το πρόβλημα της μετάβασης του εργαστηρίου των αγγείων «Θάψου», από τα υστερογεωμετρικά εικονιστικά μοτίβα με την τεχνική της σκιαγραφίας, στα ανατολίζοντα μελανόμορφα μοτίβα του κρατήρα του Αιγίου. Μια πρόταση είναι η προέλευση του πρωτοκορινθιακού ρυθμού από την ΥΓ φάση εξέλιξης του τύπου «Θάψου». Σε πρόσφατο, εξάλλου, άρθρο του ο Coldstream[975] δέχεται την κορινθιακή προέλευση των συγκεκριμένων αγγείων βασιζόμενος στις αρχαιομετρικές αναλύσεις του πηλού, στο γεγονός, όπως αναφέρει, του μη συσχετισμού των μοτίβων των αγγείων τύπου «Θάψου» με αυτά του αχαϊκού εργαστηρίου, καθώς και στην αδικαιολόγητη αποσύνδεση της πρωτοκορινθιακής κεραμικής από την Κόρινθο, στην περίπτωση αναγνώρισης ως τόπου κατασκευής των αγγείων τύπου «Θάψου» κάποιου άλλου εκτός της Κορίνθου.

Ο Pfaff στη δημοσίευση της κεραμικής των πρώιμων ιστορικών χρόνων από το ιερό της Δήμητρας και Κόρης στην Κόρινθο αναφέρει ένα όστρακο τύπου «Θάψου» από την παραπάνω ανασκαφή και αναγνωρίζει τη σπανιότητα της συγκεκριμένης κεραμικής στην Κόρινθο[976]. Τμήμα από το χείλος σκύφου και ένα από το χείλος κρατήρα, καθώς και μερικά ακόμη θραύσματα από ανοικτά αγγεία αναγνωρίστηκαν από την Morgan ως χαρακτηριστικά του τύπου «Θάψου» κατά τη δημοσίευση του υλικού από το ιερό στα Ίσθμια. Στην παραπάνω δημοσίευση η Morgan συζητά το θέμα της προέλευσης των αγγείων τύπου «Θάψου» χωρίς να καταλήγει σε κάποιο καινούργιο συμπέρασμα[977]. Ο Παπαδόπουλος, τέλος, σε πρόσφατο άρθρο του διατυπώνει την άποψη για την πιθανή παραγωγή μέρους της κεραμικής «Θάψου» στην Αχαΐα, χωρίς, ωστόσο, να προχωρά σε αναλυτική συζήτηση του θέματος[978].

Η συζήτηση για τα αγγεία τύπου «Θάψου» επανέρχεται στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης για τρεις κυρίως λόγους: α) μετά τη μελέτη της εξέλιξης της κεραμικής παραγωγής στην Αχαΐα, από τα τέλη της ύστατης μυκηναϊκής περιόδου έως και τις αρχές της ΠΑ περιόδου με βάση νέα δεδομένα, προσδιορίστηκαν εκ νέου τα χαρακτηριστικά του αχαϊκού εργαστηρίου γραπτής κεραμικής των πρώιμων ιστορικών χρόνων, β) η ποσότητα κεραμικής τύπου «Θάψου» είναι αρκετά μεγάλη στη συγκεκριμένη περιοχή και γ) η αναγνώριση του αχαϊκού υστερογεωμετρικού εργαστηρίου εμπίεστης τεχνικής και ο προσδιορισμός των χαρακτηριστικών του προσφέρουν αρκετά νέα στοιχεία ικανά να οδηγήσουν στην αναγνώριση άμεσης σχέσης μεταξύ των δημιουργών του και των δημιουργών των αγγείων τύπου «Θάψου».

Όσον αφορά στα σχήματα, τα δημοφιλέστερα της ομάδας «Θάψου», ο σκύφος και ο κάνθαρος, έχουν μακρά παράδοση στο αχαϊκό εργαστήριο των πρώιμων ιστορικών χρόνων (Β 4.1). Το σχήμα του αχαϊκού μεσογεωμετρικού σκύφου σχετίζεται με το μελαμβαφή ευρύ τύπο του αχαϊκού κανθάρου και αποτελεί εξέλιξη αυτού, ενώ στην ενότητα της εξέλιξης των σχημάτων (Β 4.1) δείχθηκε ότι ο μελαμβαφής σκύφος με το εδαφόχρωμο έξω νεύον χείλος που θεωρούνταν χαρακτηριστικό κορινθιακό σχήμα που οδήγησε στην εμφάνιση της κοτύλης, εντάσσεται στην παράδοση του αχαϊκού εργαστηρίου των πρώιμων ιστορικών χρόνων.

974. Ό.π., 267-268.
975. Coldstream 1988, 327-328.
976. Pfaff 1999, 58-59, αριθ. 96, σχέδ. 31.
977. Morgan 1999, 131 και 272-277, πίν. 53, αριθ. 404-405.
978. Papadopoulos 2001, 385.

Εικ. 179. Διακοσμητικά θέματα αγγείων τύπου «Θάψου».

Όλα τα διακοσμητικά θέματα του τύπου «Θάψου» εμφανίζονται τόσο στα αγγεία της ΥΓ περιόδου του αχαϊκού εργαστηρίου όσο και σε αυτά της ΠΑ, αρκετά δε από αυτά στο εργαστήριο εμπίεστης τεχνικής που αποτελεί πρωτότυπη αχαϊκή δημιουργία του τέλους της ΥΓ περιόδου (τελευταίο τέταρτο του 8ου αι. π.Χ.) (Εικ. 174-175 και 179). Ένα ακόμη στοιχείο που συνδέει το αχαϊκό εργαστήριο γραπτής κεραμικής με τα αγγεία τύπου «Θάψου» είναι τα χαρακτηριστικά πτηνά σε σιλουέτα που συναντώνται σε μια ομάδα οστράκων στους Δελφούς[979]. Στην ενότητα παρουσίασης των αγγείων και οστράκων τύπου «Θάψου» (Α 4.6.2) από το Αίγιο σημειώθηκε η ομοιότητα του συγκεκριμένου μοτίβου με το θραύσμα του κρατηροειδούς σκύφου Κ 63 από το Αίγιο, η σύσταση του πηλού του οποίου, όπως σημειώθηκε, το εντάσσει στα προϊόντα του υστερογεωμετρικού αχαϊκού εργαστηρίου. Στην ενότητα της διακόσμησης (Β 3.2) σημειώθηκε η διαφοροποίηση των υστερογεωμετρικών αχαϊκών πτηνών από τα αντίστοιχα κορινθιακά, γεγονός το οποίο σε συνδυασμό και με κάποια άλλα στοιχεία αποτέλεσε σημαντικό επιχείρημα για την απόρριψη της άποψης της επίδρασης της Κορίνθου στο υστερογεωμετρικό αχαϊκό εργαστήριο. Είναι, επομένως, τα πτηνά των αχαιών δημιουργών που συναντώνται και στα αγγεία τύπου «Θάψου»[980].

Οι σχέσεις μεταξύ του εργαστηρίου εμπίεστης τεχνικής και των αγγείων τύπου «Θάψου» θα σημειωθούν στη συνέχεια. Τα στοιχεία που συνδέουν τις δύο κατηγορίες είναι κυρίως τεχνικά και αφορούν

979. Bosana-Kourou 1983, πίν. ΙΙ.

980. Πρβλ. ό.π., 268, όπου διαφοροποιούνται τα πτηνά των αγγείων «Θάψου» από τα αντίστοιχα υστερογεωμετρικά κορινθιακά.

στη σύσταση του πηλού, καθώς και στυλιστικά και αφορούν στο είδος των διακοσμητικών θεμάτων. Ένα τρίτο στοιχείο είναι η σχέση που προκύπτει ότι είχαν οι δύο παραπάνω ομάδες κεραμικής με τα σύγχρονα εργαστήρια μεταλλοτεχνίας. Στα παραπάνω θα πρέπει να προστεθεί και ένας «εξωτερικός παράγοντας» που αφορά στις συνθήκες εύρεσης των δύο αυτών ομάδων κεραμικής στην Αχαΐα.

Το πρώτο αγγείο του εργαστηρίου εμπίεστης τεχνικής που ήλθε στο φως από ταφικό πίθο στο Αίγιο, μία χαμηλή κυλινδρική πυξίδα (Κ 21), βρέθηκε μαζί με σκύφο τύπου «Θάψου» (Κ 20). Κατά τη μελέτη των οστράκων εμπίεστης τεχνικής από το ιερό στο Άνω Μαζαράκι, από όπου έχει προέλθει και το μεγαλύτερο μέρος των προϊόντων του εργαστηρίου, παρατηρήθηκε ότι αποτελούσαν ενιαίες ανασκαφικές ομάδες με όστρακα τύπου «Θάψου»[981].

Η σύγκριση των διακοσμητικών θεμάτων που συναντώνται στις δύο κατηγορίες κεραμικής, οδηγεί στις παρακάτω παρατηρήσεις:

Οι κυματοειδείς και τεθλασμένες γραμμές, καθώς και ο απλός μεμονωμένος μαίανδρος και τα μαιανδρικά άγκιστρα είναι κοινά διακοσμητικά θέματα. Αν και η παραπάνω κοινή προτίμηση θα ήταν δυνατόν να ενταχθεί στο γενικότερο καλλιτεχνικό πνεύμα της εποχής, είναι ο συνδυασμός των προαναφερόμενων μοτίβων που αποτελεί το βασικό, όσον αφορά στη διακόσμηση, στοιχείο που συνδέει τις δύο ομάδες. Στη δημοσίευση ενός πρωτοκορινθιακού κρατήρα τύπου «Θάψου» από το Μαυρίκι Αιγίου (Ε ι κ. 180), ο οποίος θεωρείται κορινθιακός, σημειώνεται η συχνότητα της εμφάνισης στα αγγεία τύπου «Θάψου» του συνδυασμού του μαιάνδρου με τις κυματοειδείς γραμμές[982]. Παρατηρώντας τη διακόσμηση στα αγγεία του αχαϊκού εργαστηρίου εμπίεστης τεχνικής μπορούμε να σημειώσουμε ότι τα μοτίβα των κάθετων κυματοειδών και των τεθλασμένων γραμμών είναι από τα πιο δημοφιλή τόσο στα αγγεία όσο και στα ειδώλια και τα ομοιώματα[983]. Από την άλλη, τα μοτίβα του απλού μαιάνδρου και των μαιανδρικών αγκίστρων εμφανίζονται, μέχρι σήμερα, μόνο σε δύο παραδείγματα (το Κ 21 και το ΡΑΚ 38), όπου συνδυάζονται όμως με το μοτίβο των κατακόρυφων τεθλασμένων. Το τελευταίο στοιχείο θα μπορούσε να θεωρηθεί τυχαίο εάν η κυλινδρική πυξίδα Κ 21 από το Αίγιο που διακοσμείται με ζώνες απλού μαιάνδρου και κατακόρυφων τεθλασμένων δεν αποτελούσε ενιαίο ταφικό σύνολο με ένα σκύφο τύπου «Θάψου» (Κ 20), στον οποίο επίσης η διακόσμηση αποτελείται από κατακόρυφες κυματοειδείς γραμμές σε επιμήκη μετόπη στο χείλος και μαιανδρικά άγκιστρα σε μετόπη στη ζώνη των λαβών, και εάν ο τελευταίος σκύφος δεν έμοιαζε με τον πρωτοκορινθιακό κρατήρα από το Μαυρίκι (Ε ι κ. 180), τόσο ως προς τα γραμμικά μοτίβα όσο και ως προς τα τεχνικά χαρακτηριστικά. Ο διαγραμμισμένος μαίανδρος και οι κατακόρυφες κυματοειδείς γραμμές στον κρατήρα από το Μαυρίκι είναι πανομοιότυπα με τα αντίστοιχα μοτίβα του σκύφου Κ 20 από το Αίγιο, όπως διαπιστώθηκε σε σύγκριση των δύο αγγείων στο Μουσείο Αιγίου. Ίδια είναι και η σύσταση του πηλού. Είναι, επομένως, πολύ πιθανόν να προέρχονται ακόμη και από τον ίδιο κεραμέα.

Σε δύο χαμηλές κυλινδρικές πυξίδες από το Κούμαρη[984] διαπιστώθηκε μία ακόμη ομοιότητα μεταξύ των δύο εργαστηρίων όσον αφορά στη διάταξη των διακοσμητικών θεμάτων. Η μία από τις δύο ζώνες που διακοσμούν τα εν λόγω αγγεία φέρει ομάδες κυματοειδών γραμμών, μεταξύ των οποίων παρεμβάλλονται ακόσμητα τμήματα εν είδει μετοπών. Μια προσπάθεια οριοθέτησης της διακοσμητικής επιφάνειας σε μετόπες φέρνει στο νου το τυπικό διακοσμητικό σύστημα των ύστερων γεωμετρικών αγγείων τύπου «Θάψου», στο οποίο περιλαμβάνεται η οργάνωση των μοτίβων σε μία ή περισσότερες μετόπες.

Τέλος, αν και όσον αφορά στα σχήματα δεν παρατηρείται καμία ομοιότητα ανάμεσα στα δύο εργαστήρια, ενδιαφέρον παρουσιάζει η παρουσία μιας χαμηλής κυλινδρικής πυξίδας από το Άνω Μαζαράκι, όμοιας με τις κυλινδρικές πυξίδες του εργαστηρίου εμπίεστης τεχνικής. Το συγκεκριμένο αγγείο φέρει τρέχουσα σπείρα στο ανώτερο τμήμα του σώματος, ένα από τα πιο αγαπητά διακοσμητικά θέματα των αγγείων τύπου «Θάψου»[985].

981. Gadolou 2002.
982. Κούρου 1978, 303-320, ιδ. 308.
983. Gadolou 2003.
984. Προέρχονται από ταφικό πίθο και περιλαμβάνονται στη δημοσίευση του εργαστηρίου εμπίεστης τεχνικής από τη γράφουσα (Gadolou 2003, 309 και 322, πίν. 316).
985. Gadolou 2002, 169, πίν. 1 αριθ. 58 και πίν. 13.

Σε μια προσπάθεια να προσδιοριστεί η πηγή έμπνευσης για τα σπειροειδή μοτίβα, που αποτελούν ένα από τα πιο χαρακτηριστικά μοτίβα των αγγείων τύπου «Θάψου», καθώς και ο συνδυασμός τους με το μοτίβο του μαιάνδρου, προτάθηκε η επίδραση στους δημιουργούς των παραπάνω αγγείων από τη σύγχρονη μεταλλοτεχνία. Σε επίδραση από τα σύγχρονα εργαστήρια μεταλλοτεχνίας, και κυρίως αυτά της Πελοποννήσου, θεωρήθηκε ότι οφείλονται επίσης τόσο το είδος των σχημάτων όσο και η διάταξη της διακόσμησης[986].

Επίδραση από τη μεταλλοτεχνία αναγνωρίστηκε και σε ορισμένα από τα προϊόντα του αχαϊκού εργαστηρίου εμπίεστης τεχνικής. Συγκεκριμένα, στο σχήμα και τη διακόσμηση των ομοιωμάτων τριπόδων αλλά και σε ορισμένα από τα ειδώλια[987].

Συγκρίνοντας τον Πίνακα με τα τεχνικά χαρακτηριστικά των αγγείων τύπου «Θάψου» που έχουν έλθει στο φως στην Αχαΐα, ο οποίος και παρατίθεται στο τέλος της ενότητας, με τον Πίνακα των χαρακτηριστικών του πηλού των αγγείων του αχαϊκού υστερογεωμετρικού κεραμικού εργαστηρίου (Πίνακας 11) παρατηρείται, ιδιαίτερα στο χρώμα, ότι ο πηλός των αγγείων τύπου «Θάψου» που εξετάστηκε είναι ίδιος με τον πηλό μιας από τις κατηγορίες πηλού των υστερογεωμετρικών αχαϊκών αγγείων. Ακόμη πιο ενδιαφέρουσα είναι η παρατήρηση που μπορεί να γίνει για το θραύσμα κρατηροειδούς σκύφου (Κ 63) από την οδό Εισοδίων 29 στο Αίγιο, που ενώ τα διακοσμητικά θέματα το κατατάσσουν στην κατηγορία των αγγείων τύπου «Θάψου», ο πηλός (κιτρινέρυθρος 7.5YR 7/5) δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να συγκριθεί με τον παραδοσιακά γνωστό πηλό των αγγείων της ομάδας. Αντίθετα, είναι κοινός με τον πηλό υστερογεωμετρικών αγγείων από την περιοχή του Αιγίου (Πίνακας 11). Επίσης, δύο από τις βασικές κατηγορίες πηλού των αγγείων και των οστράκων τύπου «Θάψου» παρουσιάζουν αντιστοιχία με τις κατηγορίες πηλού του εργαστηρίου εμπίεστης τεχνικής[988].

Αρχαιομετρικές έρευνες δεν έχουν γίνει μέχρι σήμερα στον πηλό των υστερογεωμετρικών αχαϊκών αγγείων, αλλά σε αγγεία της μυκηναϊκής εποχής έδειξαν κάποια σχέση του πηλού των αχαϊκών αγγείων με αυτούς της ανατολικής Πελοποννήσου[989]. Το τελευταίο είναι αρκετά σημαντικό στοιχείο και δημιουργεί κάποιες προϋποθέσεις για την επανεξέταση της σημασίας των αποτελεσμάτων της αρχαιομετρικής έρευνας που έχει δείξει ταυτότητα του πηλού των αγγείων τύπου «Θάψου» με αυτόν των υστερογεωμετρικών κορινθιακών και πρωτοκορινθιακών οστράκων[990], στοιχείο που θεωρήθηκε ενδεικτικό της κορινθιακής ταυτότητας του εργαστηρίου. Με βάση τα παραπάνω, το θέμα της σύστασης του πηλού, όταν πρόκειται για τόσο κοντινές γεωλογικά περιοχές, δεν μπορεί να αποτελεί σημαντικό παράγοντα αναγνώρισης συγκεκριμένων παραμέτρων.

Το ανώτατο χρονολογικό όριο του εργαστηρίου μπορεί να προσδιοριστεί από δύο σκύφους της κατηγορίας των «predecessors» σκύφων[991] «Θάψου» (Κ 17-18). Στο συγκεκριμένο, ωστόσο, θέμα θα μπορούσε να αντιταχθεί η ομάδα των γεωμετρικών αγγείων από τους Δελφούς, με χαρακτηριστικά διακοσμητικά στοιχεία από το μεσογεωμετρικό κορινθιακό εργαστήριο, και τα τεχνικά χαρακτηριστικά του πηλού των αγγείων τύπου «Θάψου»[992]. Το μοτίβο του απλού συνεχόμενου μαιάνδρου που συναντάται σε θραύσμα κρατήρα από τη συγκεκριμένη ομάδα των Δελφών[993] είναι όμοιο με αυτό των δύο σκύφων από το Αίγιο. Επιπλέον, η τοποθέτηση διακοσμητικών θεμάτων σε κάθετες μετόπες εκατέρωθεν της κύριας διακοσμητικής μετόπης στο θραύσμα κρατήρα, επίσης από τους Δελφούς[994], και ιδιαίτερα αυτού της κάθετης τεθλασμένης, αποτελεί χαρακτηριστικό του αχαϊκού κεραμικού εργαστηρίου ήδη από την ΠΡΓ περίοδο.

986. N. Bosana-Kourou, Some Problems Concerning the Origin and the Dating of the Thapsos Class Vases, *ASAtene* 61 (1986), 261-265.
987. Gadolou 2003, 311-314.
988. Gadolou 2002, πίν. 7.
989. Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1993, 213-214.
990. Α. Γρημάνης - Μ. Βασιλάκη-Γρημάνη - Σ. Φιλιππάκης - Ν. Γιαλούρης - Ν. Μποζάνα-Κούρου, Μελέτη κεραμεικού υλικού του κρατήρα του Αιγίου, πρωτοκορινθιακών οστράκων και οστράκων τύπου Θάψου, *Στήλη, Τόμος εις μνήμην Νικολάου Κοντολέοντος*, Αθήναι 1978, 318-320.
991. Πρβλ. σελ. 192-196.
992. Bosana-Kourou 1983, 265 κ.ε.
993. Ό.π., σχέδ. 8.
994. Ό.π., σχέδ. 9.

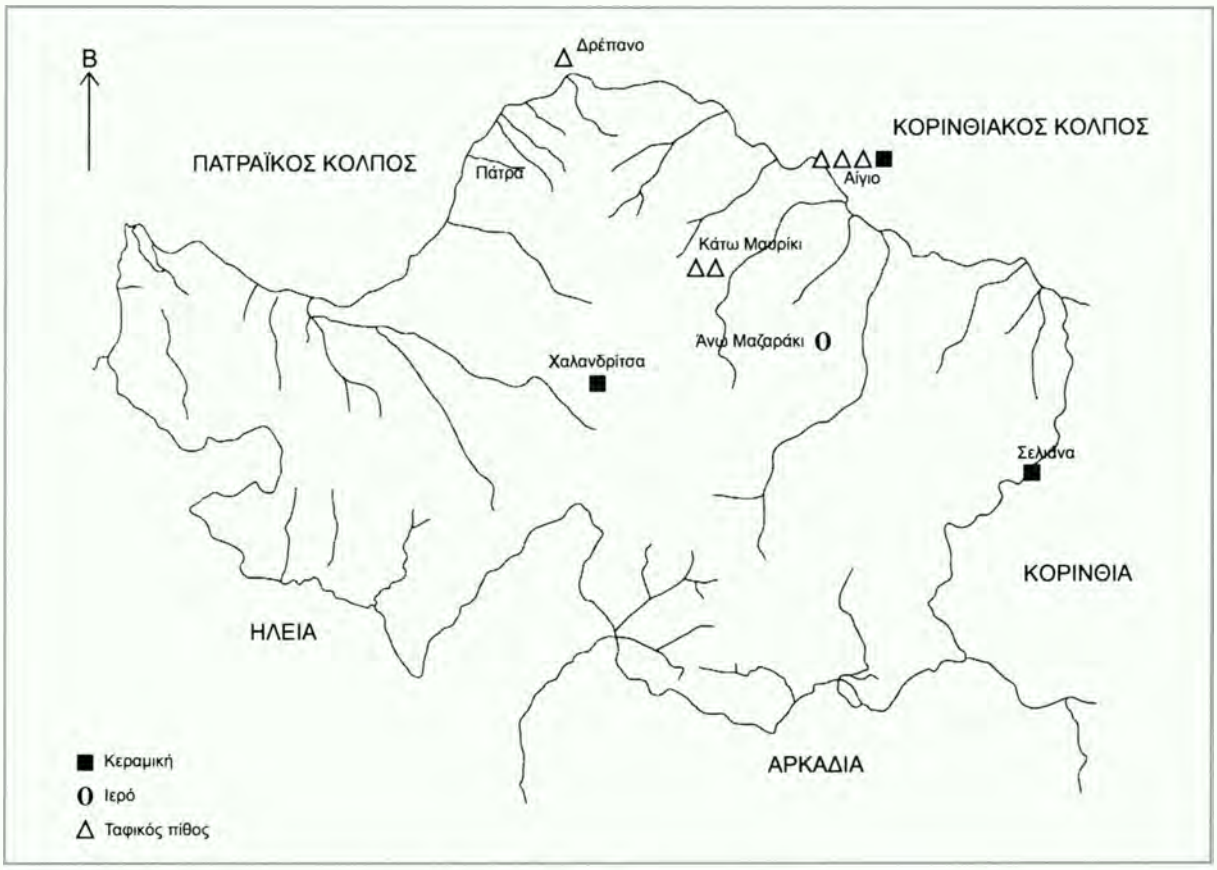

Εικ. 180. Κρατήρας τύπου «Θάψου» από το Κάτω Μαυρίκι Αιγίου (πηγή: Κούρου 1978, πίν. 141).

Το κατώτατο χρονολογικό όριο προσδιορίζεται από τον κρατήρα του Αιγίου (Εικ. 180), του οποίου η ομοιότητα, όσον αφορά στα γραμμικά διακοσμητικά μοτίβα, με τον υστερογεωμετρικό σκύφο τύπου «Θάψου» Κ 20, επίσης από το Αίγιο, έχει δειχθεί (Α 4.6.2) και πιθανότατα προσδιορίζει και τον τόπο κατασκευής του.

Σύμφωνα με τα όσα έχουν αναφερθεί, δεν θα ήταν, κατά τη γνώμη μας, παράτολμο να υποθέσουμε ότι στην Αχαΐα οι κεραμείς του εργαστηρίου εμπίεστης τεχνικής και αυτοί των αγγείων τύπου «Θάψου» βρίσκονταν σε συνεργασία. Η τελευταία υπόθεση, δεδομένης της αδιαμφισβήτητης αχαϊκής ταυτότητας του εργαστηρίου εμπίεστης τεχνικής, καθώς και της σχέσης που έχει αναγνωριστεί ανάμεσα στα αγγεία τύπου «Θάψου» και της αχαϊκής γραπτής κεραμικής των πρώιμων ιστορικών χρόνων, ενισχύει την αναγνώριση της περιοχής ως ενός από τα βασικά κέντρα παραγωγής των αγγείων τύπου «Θάψου». Παρατηρώντας, τέλος, τη διασπορά της κεραμικής τύπου «Θάψου» στην Αχαΐα (Εικ. 181), θα πρέπει να σημειώσουμε ότι αυτά συναντώνται, μέχρι τώρα, κυρίως στη βορειοανατολική παράλια ζώνη και συγκεκριμένα από το Δρέπανο έως το Αίγιο. Αν και δεν συνεχίζουν παραλιακά ανατολικότερα από το Αίγιο (από τις ανασκαφές στην ακρόπολη της Αίγειρας δεν έχει προέλθει κεραμική τύπου «Θάψου», αν και πιστοποιείται η εκεί παρουσία κορινθιακής κεραμικής), αγγεία τύπου «Θάψου» συναντώνται στην ενδοχώρα του Αιγίου (Κάτω Μαυρίκι, αριθ. θέσης 13) και νοτιοανατολικά της Αίγειρας (Σελιάνα, αριθ. θέσης 42), καθώς και στη θέση Έρημο Χωριό[995]. Μεγάλη ποσότητα, τέλος, οστράκων τύπου «Θάψου» έχει

995. Από την τελευταία θέση προέρχεται μία οινοχόη τύπου «Θάψου» με χαρακτηριστική διακόσμηση μαιάνδρου σε μετόπη στο λαιμό του αγγείου, που αποτελούσε ενιαίο ταφικό σύνολο με μία μελαμβαφή οινοχόη με τη χαρακτηριστική διάλυση του κατώτερου τμήματος του σώματος με επάλληλες εδαφόχρωμες γραμμές, έναν κάνθαρο και ένα φακοειδή ασκό, που χρονολογούνται στην ΥΓ περίοδο. Βλ. Κόλια - Νεστορίδου, ό.π. (υποσημ. 236), εικ. 4-6.

Εικ. 181. Διασπορά αγγείων τύπου «Θάψου».

προέλθει από την ανασκαφή του ιερού στο Άνω Μαζαράκι (Εικ. 178). Με δύο μόνον αγγεία αντιπροσωπεύεται η συγκεκριμένη κατηγορία κεραμικής από την περιοχή των Φαρών (κεντρική Αχαΐα), ενώ κανένα παράδειγμα δεν έχει έλθει μέχρι σήμερα στο φως από τη δυτική Αχαΐα. Δεδομένης της άφθονης παρουσίας της στην ανατολική ακτή, θα μπορούσε κάποιος να προτείνει (βλ. και Β 4.4.5) ότι το μέχρι σήμερα γνωστό εργαστήριο αγγείων τύπου «Θάψου» ταυτίζεται με το υστερογεωμετρικό αχαϊκό εργαστήριο του Αιγίου.

Όσον αφορά στο θέμα της διασποράς των αγγείων της ομάδας είναι σημαντική η παρατήρηση του Neeft: «The Thapsos import, further, lags about a quarter of a century behind that of mainstream Corinthian pottery at Aetos, Otranto, and Cavallino which are regarded as Corinthian trading-posts»[996].

Εάν θεωρηθεί ως ένας από τους τόπους κατασκευής των αγγείων η Αχαΐα και συγκεκριμένα η περιοχή της Αιγιάλειας, όσον αφορά στη διασπορά των συγκεκριμένων αγγείων, θα μπορούσαν να σημειωθούν τα εξής[997]: Η παρουσία τους στη Φωκίδα[998] και από εκεί στη Βοιωτία και στην Εύβοια είναι απόλυτα φυσιολογική, καθώς έχει σημειωθεί ήδη από τη μυκηναϊκή εποχή η ύπαρξη δρόμων επικοινωνίας από την καρδιά της Πελοποννήσου έως την κοιλάδα του Σπερχειού και τη Θεσσαλία σε συνδυασμό με το θαλάσσιο

996. Neeft 1981, 54.

997. Πρβλ. Neeft 1982, σχέδ. 14, όπου ο χάρτης με τη διασπορά των αγγείων τύπου «Θάψου».

998. Για τις ιδιαίτερες σχέσεις της Αχαΐας με τη Φωκίδα και τις εισαγωγές από την πρώτη περιοχή στη δεύτερη, πρβλ. σελ. 304.

πέρασμα από το Αίγιο[999]. Άλλωστε, το ακρωτήριο «Γύφτισσα» στη θαλάσσια περιοχή του Αιγίου είναι το πλησιέστερο σημείο με την απέναντι ακτή της Στερεάς Ελλάδας σε όλο τον Κορινθιακό κόλπο.

Ανάλογοι δρόμοι επικοινωνίας έχουν αναγνωριστεί και με την Ήπειρο μέσω της Αιτωλίας[1000]. Τέλος, η διασπορά των αγγείων τύπου «Θάψου» στην Κάτω Ιταλία και Σικελία, κυρίως σε κορινθιακές αποικίες, δεν αποτελεί επιχείρημα υπέρ και του τόπου προέλευσης των συγκεκριμένων αγγείων, γιατί ο όρος «κορινθιακή» αποικία δεν σημαίνει και απαραίτητα ότι όλοι οι άποικοι προέρχονταν από την Κόρινθο. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Snodgrass: «I think it is time to admit the likelihood that the Greek element was itself much more of a mixture – and not just in the joint ventures by more than one city – than the ancient historical accounts suggest; that the description of, say, Syracuse as 'a Corinthian colony' need mean little more than that the oikist and his immediate entourage came from Corinth»[1001].

Το γεγονός ότι αυτοί που έπαιρναν μέρος στο εμπόριο δεν μετέφεραν πάντα τα δικά τους ή μόνον τα δικά τους προϊόντα είχε ήδη σημειωθεί και από τον Larsen[1002]. Εξάλλου, στις αχαϊκές αποικίες της Σύβαρης και του Κρότωνα αγγεία τύπου «Θάψου» έχουν έλθει στο φως παράλληλα με το χαρακτηριστικό ψηλό τύπο του μελαμβαφούς αχαϊκού κανθάρου του τέλους της ΥΓ περιόδου[1003].

Με βάση τα παραπάνω στοιχεία, πιστεύουμε ότι το πρόβλημα της καταγωγής των αγγείων τύπου «Θάψου» χρειάζεται επανεξέταση. Τα νέα στοιχεία από την Αχαΐα πιθανότατα συνηγορούν υπέρ της άποψης της Morgan: «we should reconsider the existence of a specific Thapsos workshop and be skeptical about whether it is appropriate to describe a style group as a workshop»[1004]. Η συστηματική μελέτη της κεραμικής τύπου «Θάψου» από την Ελλάδα αλλά κυρίως η σύγκρισή της με τα δείγματα της αντίστοιχης κεραμικής από την Κάτω Ιταλία και Σικελία είναι βέβαιο ότι θα προσφέρει νέα διάσταση στην έρευνα.

ΠΊΝΑΚΑΣ ΜΕ ΧΡΩΜΑ ΠΗΛΟΥ ΑΓΓΕΙΩΝ ΤΥΠΟΥ «ΘΑΨΟΥ» ΠΡΟΕΡΧΟΜΕΝΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΧΑΪΑ.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ	ΣΧΗΜΑ	ΑΡΙΘ. ΚΑΤ.	ΧΡΩΜΑ
Δρέπανο	Σκύφος	Κ 14	Κιτρινωπός 10YR 7/6
Αίγιο	»	Κ 18	Ανοικτός καστανός 10YR 8/4
»	»	Κ 17	»
»	»	Κ 20	»
»	»	Κ 26	Ανοικτός καστανός 10YR 8/3
»	»	Κ 27	Κιτρινωπός 5Y 8/2
»	»	Κ 25	Κιτρινωπός 2.5YR 8/3
»	Κρατηρίσκος	Κ 63	Κιτρινέρυθρος 7.5YR 7/5
»	Σκύφος	Κ 65	Ανοικτός καστανός 10YR 8/4
»	»	Κ 67	»
»	»	Κ 70	»
Μαυρίκι	Σκυφοειδής κρατήρας	–	Ανοικτός κίτρινος προς το άσπρο 2.5Y 8/2
Σελιάνα	Τρίποδας	Κ 146	Ανοικτός καστανός 10YR 8/4

999. Βλ. σελ. 304, όπου σημειώνεται η επικοινωνία των δύο περιοχών στη συγκεκριμένη περίοδο.
1000. Βλ. σελ. 300-304.
1001. Snodgrass 1994, 1-10, ιδ. 2.
1002. Larsen 1968, 83.
1003. Lo Porto, ό.π. (υποσημ. 690). Paribeni, ό.π. (υποσημ. 690). Επίσης, Coldstream 1982, ιδ. 34. Πρβλ. Papadopoulos 2001, 373-460, ιδ. 375.
1004. C. Morgan, Problems and Prospects in the Study of Corinthian Pottery Production, στο *Corinto e l'Occidente, Atti Taranto XXXIV, 1994*, Taranto 1995, 313-344.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ	ΣΧΗΜΑ	ΑΡΙΘ. ΚΑΤ.	ΧΡΩΜΑ
Σελιάνα	Πυξίδα	Κ 147	Ανοικτός καστανός 10YR 8/4
»	»	Κ 148	»
»	Οινοχόη	Κ 149	»
Χαλανδρίτσα	Σκύφος	Κ 100	Καστανοκίτρινος 7.5YR 6/6
Άνω Μαζαράκι	»	29	Ανοικτός κίτρινος 2.5Y 7/3
»	»	9α	Ανοικτός καστανός 10YR 8/2
»	»	9β	Ανοικτός καστανός 10YR 8/4
»	»	15β	Ανοικτός καστανός 10YR 8/3
»	»	15γ	Ανοικτός καστανός 10YR 8/4
»	Οινοχόη	15α	Ανοικτός καστανός 10YR 8/2

Β 5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στόχος της ανάλυσης και της σύνθεσης των δεδομένων της κεραμικής παραγωγής και των ταφικών εθίμων, σε συνδυασμό με τα ιστορικά και αρχιτεκτονικά δεδομένα, τη γεωμορφολογία-τοπογραφία, καθώς και τα μέχρι στιγμής γνωστά δημοσιευμένα στοιχεία της μεταλλοτεχνίας-μικροτεχνίας, είναι ο προσδιορισμός της φυσιογνωμίας των κοιτίδων εγκατάστασης της Αχαΐας των πρώιμων ιστορικών χρόνων.

Το ανώτατο χρονολογικό όριο των πρώιμων ιστορικών χρόνων προσδιορίζεται για την Αχαΐα περίπου στα μέσα του 10ου αι. π.Χ. Όπως έχει σημειωθεί, ο μυκηναϊκός τρόπος ζωής διατηρήθηκε στην Αχαΐα πολύ περισσότερο από ό,τι στα υπόλοιπα μυκηναϊκά κέντρα.

Τα στοιχεία της γεωμορφολογίας και της τοπογραφίας έδειξαν ότι ο οικιστικός χώρος ήταν οργανωμένος σε μικρές κοιτίδες εγκατάστασης αγροτικού και κτηνοτροφικού χαρακτήρα[1005]. Όλες οι θέσεις βρίσκονταν σε χαμηλά υψώματα κοντά σε ποτάμια και εύφορες κοιλάδες, τους φυσικούς πόρους των οποίων εκμεταλλεύονταν. Είχαν εποπτεία του Πατραϊκού και του Κορινθιακού κόλπου και δυνατότητα εύκολης διαφυγής στην ενδοχώρα. Μεταξύ των παραπάνω οικιστικών μονάδων διαπιστώθηκε επικοινωνία μέσω ενός σημαντικότατου οδικού δικτύου που υπήρχε ήδη από τους μυκηναϊκούς χρόνους, το οποίο διευκόλυνε τις επαφές εντός των ορίων της Αχαΐας και δημιουργούσε δίοδο επικοινωνίας από την καρδιά της Πελοποννήσου, μέσω θαλάσσης, στην κεντρική Ελλάδα. Το παραπάνω πιστοποιείται τόσο από τη μη ουσιαστική διαφοροποίηση της κεραμικής παραγωγής καθ' όλη τη διάρκεια των πρώιμων ιστορικών χρόνων στην ακτή, στο εσωτερικό (κοιλάδα Φαρών και επαρχία Καλαβρύτων) στη δυτική (Κάτω Αχαΐα) και στην ανατολική Αχαΐα (Αιγιάλεια), όσο και από την παρουσία της αχαϊκής κεραμικής στη Φωκίδα. Με βάση τα στοιχεία αυτά, η άποψη της Morgan ότι κύριος και μοναδικός δρόμος για την επικοινωνία της Αιγιάλειας με την περιοχή των Καλαβρύτων ήταν αυτός που ερχόταν παράλληλα με την κοιλάδα του Σελινούντα θα πρέπει να επαναξεταστεί[1006].

Οι θέσεις στην παραλιακή ζώνη των Πατρών, από την Πάτρα μέχρι και το Αίγιο, χαρακτηρίζονται για τη συνεχή κατοίκηση από την ΠΡΓ έως και τις αρχές της ΠΑ περιόδου και είναι περισσότερες από τις θέσεις στη δυτική Αχαΐα που χρονολογούνται κυρίως στη ΜΓ και ΥΓ περίοδο. Στην περιοχή των Καλαβρύτων όλες οι θέσεις χρονολογούνται στην ΥΓ περίοδο με εξαίρεση τον Πριόλιθο που χρονολογείται στην ΠΓ. Η αριθμητική διαφοροποίηση σχετίζεται κυρίως με τη γεωμορφολογία. Η εύφορη ανατολική και κεντρική παράκτια πεδιάδα με εύκολη πρόσβαση τόσο στη θάλασσα όσο και σε βοσκοτόπους δημιούργησε περισσότερο κατάλληλες προϋποθέσεις για εγκατάσταση από ό,τι οι χαμηλές ελώδεις πεδιάδες με τις διαβρωσιγενείς επιφάνειες της βορειοδυτικής περιοχής. Σημαντικό στοιχείο αποτελεί και το γεγονός ότι όλες οι θέσεις είχαν εύκολη πρόσβαση σε πηγές αργιλοχωμάτων, κατάλληλων για την κεραμική παραγωγή.

Οι θέσεις στις οποίες έχουν αποκαλυφθεί αρχιτεκτονικά λείψανα της περιόδου περιορίζονται στην Αιγιάλεια. Τα δεδομένα αντικατοπτρίζουν παρουσία ορθογώνιων και αψιδωτών στην κάτοψη οικοδομημάτων που αντιπροσωπεύονται όμως από μεμονωμένα παραδείγματα στην ακρόπολη της Αίγειρας, στο Αίγιο και στο Άνω Μαζαράκι. Η ανακάλυψη των πήλινων ομοιωμάτων σιταποθηκών στην τελευταία θέση αντικατοπτρίζει την ύπαρξη και κυκλικών οικοδομημάτων, που πιθανότατα χρησιμοποιούνταν για αποθήκευση. Η παρουσία ενός εκατόμπεδου περίπτερου αψιδωτού ναού με την ιδιαιτερότητα του προστώου ημικυκλικής μορφής στο Άνω Μαζαράκι έχει ιδιαίτερη σημασία για την περιοχή, αν και δεν έχουν αποσαφηνιστεί ακόμη οι φάσεις κατασκευής του. Την ύπαρξη λατρείας, ωστόσο, αντικατο-

1005. Ο ίδιος τρόπος οργάνωσης ίσχυε και κατά την ύστατη μυκηναϊκή περίοδο, οπότε και μικρές σε έκταση οικιστικές μονάδες με ανεξάρτητο νεκροταφείο η κάθε μία βρίσκονταν διασκορπισμένες στους πρόποδες του Παναχαϊκού όρους. Έλεγχαν τη θάλασσα και είχαν εύκολη πρόσβαση στην εύφορη πεδινή ζώνη, βλ. σελ. 278-284.

1006. Morgan 1991, 135.

πτρίζει και ο λίθινος βωμός στο Τείχος Δυμαίων, που είχε ιδρυθεί δίπλα στην κεντρική πύλη της υστεροελλαδικής οχύρωσης.

Συγκεκριμένος οικισμός των πρώιμων ιστορικών χρόνων δεν έχει ανασκαφεί μέχρι στιγμής, αν και από επιφανειακή έρευνα και περιορισμένες δοκιμαστικές τομές έχουν εντοπιστεί έντεκα θέσεις οικισμών. Όλοι χρονολογούνται στην ΥΓ περίοδο, με εξαίρεση αυτόν στη θέση Μπαχουμάς, από όπου αναφέρεται ότι έχει προέλθει και κεραμική της ΜΓ περιόδου. Στην ακρόπολη της Αίγειρας αναφέρεται κεραμική από τους πρωτογεωμετρικούς χρόνους, ωστόσο η αποσπασματική διατήρηση των οικοδομικών λειψάνων της περιόδου δεν επιτρέπει τη διατύπωση συμπερασμάτων όσον αφορά στο είδος και στον αριθμό των οικοδομημάτων που θα ανήκαν στον οικισμό της συγκεκριμένης περιόδου. Όσον αφορά στο οικοδόμημα-«Ναό» Α, η ταύτισή του με την οικία του τοπικού άρχοντα είναι πλέον αποδεκτή. Τέλος, η σημαντικότατη θέση του Τείχους Δυμαίων από την οποία αναφέρεται ότι έχει προέλθει κεραμική πρωτογεωμετρικών και γεωμετρικών χρόνων, ένας λίθινος βωμός, καθώς και τμήματα οικιών ιστορικών χρόνων, παραμένει αδημοσίευτη. Ως εκ τούτου, πέρα από την αναγνώριση της ύπαρξης κάποιας εγκατάστασης με ιδιαίτερη σημασία λόγω της θέσης της στην έξοδο του Πατραϊκού κόλπου, καμία αναφορά δεν είναι δυνατή για την έκταση και το χαρακτήρα της.

Πολύ περισσότερες είναι οι θέσεις των νεκροταφείων. Από το σχετικά μεγάλο αριθμό τάφων είναι δυνατόν να εξαχθούν συμπεράσματα αναφορικά με τα ταφικά έθιμα, τα οποία δεν διαφοροποιούνται από την ΠΡΓ περίοδο έως και τις αρχές της ΠΑ περιόδου. Στη βορειοανατολική Αχαΐα και στην περιοχή των Καλαβρύτων μοναδικός τρόπος ταφής ήταν αυτός σε ταφικό πίθο, ενώ στη δυτική και στην κεντρική χρησιμοποιούσαν τόσο ταφικούς πίθους όσο και κιβωτιόσχημους τάφους. Οι ταφές ήταν κυρίως ατομικές. Μια τάση ομαδοποίησης, ωστόσο, διακρίνεται από τη χρήση τύμβων. Αρκετά περιορισμένα είναι τα στοιχεία για το φύλο και την ηλικία των νεκρών. Σε καμία περίπτωση δεν έχει διαπιστωθεί το έθιμο της καύσης, με εξαίρεση τη διφορούμενη περίπτωση στο Τρεχλό Καλαβρύτων. Οι νεκροί κτερίζονταν με πήλινα και χάλκινα αγγεία, καθώς και με σιδερένια κοσμήματα και λιγότερο με χάλκινα αγγεία και όπλα. Πλουσιότερες ήταν οι ταφές στη βορειοανατολική Αχαΐα. Η χρήση αποκλειστικά κιβωτιόσχημων τάφων στην περιοχή της Χαλανδρίτσας-Καταρράκτη κατά την ΥΓ περίοδο σε συνδυασμό με ορισμένα στοιχεία που προέκυψαν από τη μελέτη της γεωμορφολογίας και της κεραμικής παραγωγής, αλλά και την προσφορά υστερογεωμετρικών αγγείων σε μυκηναϊκό κτιστό θολωτό τάφο στην περιοχή, οδήγησε στην πρόταση αναγνώρισης μιας ιδιαίτερης ομάδας κτηνοτρόφων και γεωργών που είχε εγκατασταθεί στις συγκεκριμένες θέσεις προς τα τέλη της ΥΓ περιόδου και ενδεχομένως επεδίωξε να εδραιώσει τη θέση της με την τελευταία ενέργεια.

Τα ταφικά έθιμα που χαρακτηρίζουν τη ζωή των κατοίκων της Αχαΐας κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους εντάσσονται και έχουν τεκμηριωθεί ανασκαφικά στην πολιτιστική φυσιογνωμία της ύστατης μυκηναϊκής περιόδου.

Η κεραμική παραγωγή εξελίσσεται ομαλά από την ΠΡΓ έως και τις αρχές της ΠΑ περιόδου. Από την κριτική παρουσίαση και τη συγκριτική μελέτη της κεραμικής προκύπτει η παρακάτω χρονολογική τεκμηρίωση των πολιτισμικών φάσεων ανάπτυξής της: ΠΡΓ: 975/950-850, ΠΓ: 850-800, ΜΓ: 800-750 και ΥΓ: 750-700. Δεδομένου όμως ότι δεν έχει ανασκαφεί μέχρις στιγμής ένας στρωματογραφημένος οικισμός της περιόδου, καθώς και από το γεγονός ότι στα γνωστά ταφικά σύνολα δεν έχει βρεθεί κάποιο ακριβώς χρονολογημένο πρωτογεωμετρικό εισηγμένο αγγείο, κατά προτίμηση αττικού εργαστηρίου, οι παραπάνω απόλυτες χρονολογήσεις, ιδίως αυτή της αρχής της ΠΡΓ περιόδου, παραμένουν ανοικτές.

Από τη διεξοδική παρουσίαση των σχημάτων και των διακοσμητικών θεμάτων του αχαϊκού πρωτογεωμετρικού ρυθμού έγινε φανερή η άμεση σχέση με την κεραμική παραγωγή των ύστατων μυκηναϊκών χρόνων. Το αχαϊκό μυκηναϊκό κεραμικό εργαστήριο εντεταγμένο στην «κοινή» μυκηναϊκή παράδοση της νοτιοδυτικής Ελλάδας, συμπεριλαμβανομένων και των νησιών Ιθάκης και Κεφαλονιάς, αποτέλεσε τον πυρήνα για τη δημιουργία του εργαστηρίου των πρωτογεωμετρικών χρόνων, το οποίο εντάσσεται στην αντίστοιχη «Δυτική Κοινή» των πρώιμων ιστορικών χρόνων.

Τα στοιχεία που διαφοροποιούν τη μία περίοδο από την άλλη και σηματοδοτούν την αλλαγή του ρυθμού είναι το καθαρότερο και ακριβέστερο περίγραμμα των αγγείων, η εξαφάνιση συγκεκριμένων

σχημάτων, όπως ο ψευδόστομος αμφορέας και τα μεγάλου μεγέθους αποθηκευτικά αγγεία (τρίωτοι και τετράωτοι αμφορείς), καθώς και η εμφάνιση νέων σχημάτων, όπως ο κάνθαρος, που όμως έχει προδρόμους στην προηγούμενη περίοδο, καθώς και η επικράτηση περισσότερο γραμμικών και γεωμετρικών μοτίβων στη διακόσμηση.

Σημαντικότατο στοιχείο στην κεραμική παραγωγή κατά την ΠΡΓ περίοδο είναι η εκ περιτροπής επικράτηση σκοτεινόχρωμων και ανοικτόχρωμων επιφανειών στην οργάνωση της διακοσμημένης επιφάνειας, που οδήγησε στη διάκριση δύο χαρακτηριστικών ομάδων κεραμικής, οι οποίες συνεχίζουν έως και τις αρχές της ΠΑ περιόδου και είναι αυτές που δίνουν το στίγμα στο συγκεκριμένο εργαστήριο. Στη μία ομάδα κυριαρχεί το ανοικτό βάθος, επάνω στο οποίο τοποθετούνται τα μελανόγραφα μοτίβα, ενώ η άλλη χαρακτηρίζεται για την κυριαρχία του μελανού γανώματος, το οποίο διακόπτεται από ομάδες εδαφόχρωμων ζωνών με μελανές ταινίες είτε στο χείλος είτε στη ζώνη των λαβών.

Το αχαϊκό κεραμικό εργαστήριο των πρωτογεωμετρικών χρόνων παρουσιάζει σημαντικές ομοιότητες όσον αφορά στα σχήματα (κάνθαρος, κρατήρας, οινοχόη) και στα διακοσμητικά θέματα (διαγραμμισμένα και δικτυωτά τρίγωνα, αλυσίδες δικτυωτών ρόμβων, ομόκεντροι κύκλοι σε μετόπη που διαχωρίζονται με κάθετη κροσσωτή γραμμή, οριζόντια τεθλασμένη γραμμή σε εδαφόχρωμη ζώνη) με τα αντίστοιχα εργαστήρια της Ηλείας, της Αιτωλοακαρνανίας, της Ιθάκης, της Μεσσηνίας και της Λακωνίας, ομοιότητες που οδήγησαν στην αναγνώριση μιας ενιαίας πολιτισμικής ενότητας που είναι γνωστή με το χαρακτηρισμό «Δυτική Κοινή». Οι παραπάνω ομοιότητες εντάσσονται στην κοινή μυκηναϊκή παράδοση αυτών των περιοχών. Η κατάρρευση της κεντρικής ανακτορικής εξουσίας, με τις συνέπειες που θα είχε μια τέτοια κατάσταση για τα ανακτορικά κεραμικά εργαστήρια, ευνόησε τις μετακινήσεις των τεχνιτών είτε αυτοί ήταν κεραμείς είτε χαλκουργοί. Οι μετακινήσεις στα όρια της Πελοποννήσου ήταν επόμενο να έχουν ως αποτέλεσμα την ανεξαρτητοποίηση των τεχνιτών από τους βασιλικούς εργοδότες τους με επακόλουθο τη δημιουργία τοπικών κεραμικών εργαστηρίων, τα οποία δεν έπαψαν να παρουσιάζουν ομοιότητες μεταξύ τους.

Ομαλή είναι η μετάβαση στην ΠΓ περίοδο. Το τελευταίο αποδεικνύεται από την παρουσία τόσο του κρατήρα, της οινοχόης και του κανθάρου όσο και των δύο τάσεων της εκ περιτροπής επικράτησης σκοτεινόχρωμων και ανοικτόχρωμων επιφανειών στη διακόσμηση, καθώς και των μοτίβων των διαγραμμισμένων και δικτυωτών τριγώνων και ρόμβων γνωστών από την προηγούμενη περίοδο. Η διακόσμηση με ευθύγραμμα μοτίβα και συγκεκριμένα την οριζόντια τεθλασμένη γραμμή σε διάφορες παραλλαγές και τις ενάλληλες γωνίες, καθώς και η διάταξή τους σε μετόπες είναι από τα βασικά χαρακτηριστικά της περιόδου. Αν και διαφοροποιείται από τα υπόλοιπα εργαστήρια του νότιου ελλαδικού χώρου, παρουσιάζει κάποιες ομοιότητες με την κεραμική παραγωγή της Κορίνθου και της Αργολίδας και αρκετά είναι τα στοιχεία που δανείζει στο πρώτο εργαστήριο. Στην ΠΓ περίοδο, επίσης, χρονολογείται μικρός αριθμός χειροποίητων αγγείων που εντάσσονται στην αντίστοιχη παράδοση της βορειοδυτικής Πελοποννήσου. Αν και χειροποίητη κεραμική είναι ελάχιστα γνωστή από τους μυκηναϊκούς τάφους της Αχαΐας, είναι σημαντική η μακρά μυκηναϊκή παράδοση κατασκευής χειροποίητων αγγείων στη γειτονική Κεφαλονιά. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η πρόσφατη ανακάλυψη ομάδας ανάλογης κεραμικής στο νησί, που χρονολογείται στην ΠΑ περίοδο.

Αν και η ύπαρξη μιας πρώιμης φάσης στην εξέλιξη της αχαϊκής κεραμικής παραγωγής των πρώιμων ιστορικών χρόνων είχε αποδειχθεί από την έρευνα[1007], δεν ήταν δυνατόν μέχρι στιγμής, λόγω της έλλειψης ανασκαφικών δεδομένων, να αναγνωριστεί και η μέση φάση του ρυθμού. Τόσο ο Coldstream όσο και η Morgan δέχονται τη μετάβαση από την ΠΡΓ στην ΥΓ περίοδο και, επιπλέον, η Morgan σημειώνει την πλήρη αλλαγή των κεραμικών ρυθμών από την προηγούμενη ύστατη μυκηναϊκή περίοδο[1008]. Τόσο οι δύο προηγούμενοι ερευνητές όσο και η Δεκουλάκου θεωρούν ότι απουσιάζει η ΜΓ περίοδος από τις φάσεις εξέλιξης του αχαϊκού κεραμικού εργαστηρίου των πρώιμων ιστορικών χρόνων[1009].

1007. Δεκουλάκου 1982, 228.
1008. Coldstream 1968, 220. Morgan 1991, 136-141.
1009. Δεκουλάκου 1982, 228.

Η μελέτη των νέων ευρημάτων από τις σωστικές ανασκαφές στο Αίγιο (Εισοδίων 29, Πολυχρονιάδη 8, Κωνσταντίνου Παλαιολόγου), στον Νέο Ερινεό και τη δυτική Αχαΐα (Άνω Σουδενέικα και Σταροχώρι)[1010] είχε ως αποτέλεσμα την αναγνώριση και τον προσδιορισμό των χαρακτηριστικών της μεσογεωμετρικής φάσης του γεωμετρικού ρυθμού του αχαϊκού κεραμικού εργαστηρίου. Τα κύρια χαρακτηριστικά είναι οι ραδινότερες αναλογίες στο πλάσιμο των αγγείων και η οργάνωση της διακόσμησης σε μετόπες στη ζώνη των λαβών, καθώς και ο αρμονικός συνδυασμός μοτίβων και σχημάτων. Ο κάνθαρος, ο σκύφος και η οινοχόη είναι τα πιο δημοφιλή σχήματα, ενώ η πολλαπλή τεθλασμένη και ο μαίανδρος σε διάφορες παραλλαγές κυριαρχούν στη διακόσμηση. Συνεχίζει η εκ περιτροπής επικράτηση σκοτεινόχρωμων και ανοικτόχρωμων επιφανειών και είναι κοινή η διακόσμηση του κατώτερου μελαμβαφούς τμήματος του σώματος των αγγείων με εδαφόχρωμες ζώνες που φέρουν μελανές ταινίες.

Σαφής είναι η σχέση που παρουσιάζει το αχαϊκό κεραμικό εργαστήριο κατά τη διάρκεια της ΜΓ περιόδου με τα αντίστοιχα εργαστήρια της Κορίνθου και της Αργολίδας.

Στην ΥΓ περίοδο η παραγωγή του ίδιου εργαστηρίου αυξάνει κατακόρυφα. Ο ευρύς και ο ψηλός τύπος του κανθάρου αποτελεί το δημοφιλέστερο αγγείο. Εμφανίζεται σε διάφορες παραλλαγές, οι οποίες προσδιορίζονται από το είδος του χείλους, τη βάση και το περίγραμμα του σώματος. Στη διακόσμηση συνεχίζει να κυριαρχεί η εκ περιτροπής επικράτηση σκοτεινόχρωμων και ανοικτόχρωμων επιφανειών. Συχνά εμφανίζεται ο σκύφος και λιγότερο η φιάλη, ο κρατηρίσκος, ο σταμνοειδής κρατήρας και η λεκάνη. Από τα κλειστά σχήματα κυριαρχεί η οινοχόη σε δύο τύπους (κωνική και σφαιρική), ενώ η πυξίδα, η λήκυθος-οινοχόη και ο φακοειδής ασκός αντιπροσωπεύονται από μεμονωμένα παραδείγματα. Το θεματολόγιο εμπλουτίζεται και τα μοτίβα τοποθετούνται σε εδαφόχρωμες ζώνες που περιβάλλουν το χείλος, το λαιμό και τον ώμο των αγγείων. Συνηθισμένα μοτίβα της ΥΓ περιόδου στην Αχαΐα είναι: τα κάθετα σιγμοειδή σε ομάδες ή μεμονωμένα, τα κάθετα μελανά γραμμίδια, οι κάθετες κυματοειδείς ή ζητοειδείς γραμμές μεμονωμένα ή σε ομάδες, η απλή συνεχόμενη σπείρα, η ψευδόσπειρα, η μεμονωμένη σπείρα σε κάθετη μετόπη ως διαχωριστικό στοιχείο, οι εδαφόχρωμες ζώνες με μελανές περιμετρικές γραμμές είτε στη ζώνη των λαβών των κανθάρων και σκύφων είτε στο κατώτερο τμήμα του σώματος των αγγείων, το κυψελοειδές, τα μαιανδρικά άγκιστρα, ο απλός συνεχόμενος μελανός μαίανδρος, η οριζόντια τεθλασμένη γραμμή, τα δικτυωτά τρίγωνα, οι ακτίνες και τα κάθετα ελικοειδή στοιχεία. Όσον αφορά στα εικονιστικά θέματα συναντώνται πελαργοί και υδρόβια πτηνά σε ζώνη, μία παράσταση λέοντα που καταδιώκει ζαρκάδι και ιχθύς με την τεχνική του περιγράμματος.

Προς τα τέλη της ΥΓ περιόδου (τελευταίο τέταρτο του 8ου αι. π.Χ.) ξεκινά την παραγωγή του και το εργαστήριο εμπίεστης τεχνικής, τα προϊόντα του οποίου συναντώνται αποκλειστικά μέχρι σήμερα στο Αίγιο, στο Άνω Μαζαράκι και στο λόφο Τραπεζά του χωριού Κούμαρη. Τα σχήματα που το χαρακτηρίζουν είναι η πυξίδα, τα άωτα κύπελλα, τα τριποδικά αγγεία, οι καλαθίσκοι, οι οινοχοΐσκες και πιθανότατα οι κωνικές οινοχόες, καθώς και ένα αγγείο αμφικωνικού σχήματος πιθανότατα αναθηματικού χαρακτήρα. Με τον ίδιο τρόπο έχουν διακοσμηθεί πήλινα ομοιώματα σιταποθηκών, στελέχη τριπόδων αλλά και ειδώλια. Τα διακοσμητικά θέματα που χρησιμοποιούνται είναι τα τρίγωνα, οι ρόμβοι, το πλέγμα ρόμβων, οι ομόκεντροι κύκλοι, οι κατακόρυφες κυματοειδείς γραμμές, οι τεθλασμένες και οι ζητοειδείς γραμμές, η κλεψύδρα, ο απλός μαίανδρος, τα μαιανδρικά άγκιστρα και οι αγκύλες στραμμένες προς τα δεξιά ή προς τα αριστερά. Τέλος, από τα εικονιστικά μοτίβα, αυτά των ίππων και των πτηνών συναντώνται σε δύο μεμονωμένα παραδείγματα. Όλα τα διακοσμητικά θέματα είναι γνωστά από την παραγωγή του εργαστηρίου γραπτής κεραμικής της περιόδου, αλλά και από την ομάδα αγγείων τύπου «Θάψου». Αρκετά μεγάλος αριθμός αγγείων του συγκεκριμένου εργαστηρίου έχει έρθει στο φως τα τελευταία χρόνια στην Αχαΐα. Το τελευταίο στοιχείο σε συνδυασμό με μια σειρά τεχνικών κυρίως χαρακτηριστικών που συζητήθηκαν στη σχετική ενότητα οδήγησαν στην πρόταση για την υποψηφιότητα του Αιγίου ως ενός από τους τόπους παραγωγής της παραπάνω κατηγορίας κεραμικής.

Η κυριαρχία του κανθάρου χαρακτηρίζει την αχαϊκή κεραμική παραγωγή και στις αρχές της ΠΑ περιόδου, ενώ σημαντική είναι και η παρουσία της οινοχόης. Η ομαλή συνέχεια στην πορεία του εργαστηρίου

1010. Βλ. σελ. 170-175, όπου γίνεται η παρουσίαση.

δηλώνεται από την κυριαρχία του ψηλού τύπου του κανθάρου, στη διακόσμηση του οποίου κυριαρχεί η σκοτεινόχρωμη τάση. Το μελαμβαφές αγγείο φωτίζεται από ζώνες εδαφόχρωμων ταινιών. Στην ανοικτόχρωμη ομάδα κεραμικής τα περισσότερα διακοσμητικά θέματα είναι δάνεια από το εργαστήριο τύπου «Θάψου». Σημαντική, εξάλλου, στη διακόσμηση είναι η χρήση επίθετου λευκού χρώματος.

Η παρουσία προϊόντων του κορινθιακού κεραμικού εργαστηρίου των πρώιμων ιστορικών χρόνων σε διάφορες θέσεις της Αχαΐας εντάσσεται στο γενικότερο φαινόμενο της εμφάνισης κορινθιακών αγγείων σε θέσεις κατά μήκος του Κορινθιακού κόλπου και αποτελεί φυσική συνέπεια της κινητικότητας των Κορινθίων στην περιοχή λόγω του ενδιαφέροντός τους από τη μια για την προμήθεια σιδήρου από τη βόρεια Ελλάδα και από την άλλη για σταθμούς κατά τη διάρκεια του ταξιδιού τους προς την Ιταλία και Σικελία.

Η κεραμική παραγωγή της Αχαΐας κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους παρουσιάζει ομοιότητες με τα εργαστήρια της Αιτωλοακαρνανίας, της Ηλείας, της Μεσσηνίας, της Ιθάκης, της Λακωνίας, της Αρκαδίας, της Αργολίδας, της Φωκίδας και, τέλος, της Κορίνθου. Πρόκειται είτε για κοινή εξέλιξη των παραπάνω εργαστηρίων εντεταγμένη στις κοινές μορφοπλαστικές δυνάμεις της εποχής είτε για επίδραση του αχαϊκού σε ορισμένα από τα παραπάνω εργαστήρια. Η «Δυτική Κοινή» της ΠΡΓ περιόδου συνεχίζει καθ' όλη τη διάρκεια των πρώιμων ιστορικών χρόνων. Το μοτίβο των ομόκεντρων κύκλων αποτελεί δάνειο του αχαϊκού στα υπόλοιπα εργαστήρια κατά την ΠΡΓ περίοδο. Ιδιαίτερο γνώρισμα της αχαϊκής κεραμικής παραγωγής ήδη από την ύστατη μυκηναϊκή περίοδο αποτελεί η τάση να διακοσμείται το κατώτερο εδαφόχρωμο τμήμα του σώματος των αγγείων με μελανές ταινίες. Η τελευταία διαπίστωση είχε ως αποτέλεσμα να απορριφθεί η παραδεδόμενη άποψη ότι το συγκεκριμένο χαρακτηριστικό αποτελούσε επίδραση της Κορίνθου στην Αχαΐα. Δάνειο του αχαϊκού εργαστηρίου στο αντίστοιχο κορινθιακό είναι και η οριζόντια, πολλαπλή τεθλασμένη γραμμή με την προσθήκη κεραιών στις κορυφές της, καθώς και η δικτυωτή τεθλασμένη γραμμή. Εκτός από την αναγνώριση των παραπάνω μοτίβων ως χαρακτηριστικών του αχαϊκού εργαστηρίου, ιδιαίτερα σημαντικά είναι τα όσα σημειώθηκαν για το σκύφο. Συγκεκριμένα, συσχετίστηκε ο σκύφος της ΜΓ περιόδου με τον ευρύ τύπο του αχαϊκού κανθάρου και αποδεσμεύτηκε το συγκεκριμένο σχήμα από το κορινθιακό εργαστήριο. Το τελευταίο στοιχείο ήταν ιδιαίτερα σημαντικό και για την εξέταση της ταυτότητας του εργαστηρίου των αγγείων τύπου «Θάψου».

Ιδιαίτερα κατά την ΥΓ περίοδο ομοιότητες της αχαϊκής κεραμικής παραγωγής σημειώθηκαν με τα εργαστήρια της Αργολίδας, της Ηλείας, της Αρκαδίας, της Μεσσηνίας και της Ιθάκης, ενώ προϊόντα του ίδιου εργαστηρίου έχουν αποκαλυφθεί στη Φωκίδα και στην Ήπειρο.

Η μελέτη της αχαϊκής κεραμικής παραγωγής των πρώιμων ιστορικών χρόνων αντικατοπτρίζει μια κοινωνία πιστή στην παράδοση της ύστατης μυκηναϊκής περιόδου. Οι δημιουργοί της, ωστόσο, κατορθώνουν να ανταποκριθούν στο πνεύμα λιτότητας και αυστηρότητας που χαρακτηρίζει τη νέα εποχή με αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός εργαστηρίου που, αν και συντηρητικό σε σχέση με τα πρωτοπόρα εργαστήρια της περιόδου, αποκτά έναν ιδιαίτερο χαρακτήρα. Η παρουσία ιδιαίτερων σχημάτων και το σωστό πλάσιμο, ο αρμονικός συνδυασμός μοτίβων και τμημάτων του σώματος των αγγείων, η σχεδιαστική καθαρότητα, αλλά και οι πρωτότυπες δημιουργίες της εμπίεστης κεραμικής και των αγγείων τύπου «Θάψου» δηλώνουν μια κοινωνία, στη ζωή της οποίας η κεραμική τέχνη είχε ιδιαίτερη σημασία. Το τελευταίο στοιχείο, άλλωστε, αντικατοπτρίζεται και στην επιλογή και χρήση των πίθων ως βασικού τρόπου ταφής.

Η μελέτη των ταφικών εθίμων και της κεραμικής παραγωγής αποδεικνύει την ομαλή συνύπαρξη παλαιών και νέων φυλετικών ομάδων και πιθανότατα την αφομοίωση των νέων φυλετικών ομάδων από το τοπικό στοιχείο, η πολιτιστική παράδοση του οποίου ήταν ισχυρότατη[1011].

Συγκεκριμένα, η ταφή ενηλίκων σε πίθους και σε κιβωτιόσχημους τάφους, έθιμο που ανάγει την προέλευσή του στη ΜΕ περίοδο και παρατηρείται σε αρκετές περιοχές της Πελοποννήσου (Β 3.1), δηλώνει την κοινή καταγωγή του πληθυσμού. Ως εκ τούτου, η παλαιότερη άποψη ότι η πρώτη εμφάνιση των ταφικών πίθων συνδέεται με την πρώτη εμφάνιση των κανθάρων, καθώς και ότι η εμφάνιση των

1011. Βλ. σχετικά Kilian 1981-1982, 155-158. Ανάλογη είναι και η άποψη του Anderson 1954, 73.

κιβωτιόσχημων τάφων, στις αρχές των πρώιμων ιστορικών χρόνων, αντικατοπτρίζουν την εισβολή νέων φύλων από το Βορρά αποδεικνύεται αβάσιμη.

Το παραπάνω στοιχείο είναι ιδιαίτερα σημαντικό, αφού πιστοποιεί, εκτός των άλλων, και τη φυλετική ομοιογένεια των κατοίκων ανάμεσα στις δύο περιόδους. Αναφορές για τη σύσταση των κατοίκων της Αχαΐας έχουν γίνει από τον Hammond[1012] και τον Σακελλαρίου[1013]. Ο πρώτος ερευνητής από το συνδυασμό των ανασκαφικών δεδομένων με τη φιλολογική παράδοση οδηγείται στο συμπέρασμα ότι στα τέλη της Γ περιόδου ο πληθυσμός της Αχαΐας ήταν αναμεμειγμένος, με κυρίαρχο, ωστόσο, στοιχείο τους φορείς της βορειοδυτικής διαλέκτου. Σύμφωνα δε με τον Σακελλαρίου: «Η Αχαΐα γνώρισε διαδοχικά, από το τέλος της εποχής του Χαλκού, τρεις διαφορετικές εθνικές φάσεις, ιωνική, αχαϊκή και βορειοδυτική. Μερικοί Αιολείς εγκαταστάθηκαν στην περιοχή σε μια περίοδο που δεν απέχει χρονικά από την άφιξη των Αχαιών και των Βορειοδυτικών φύλων. Οι εθνικές αναστατώσεις που σημάδεψαν το πέρασμα από τη μία στην άλλη εποχή δεν είχαν ως αποτέλεσμα την ολοκληρωτική εξαφάνιση των προηγούμενων πληθυσμών. Ιωνικά, Αχαϊκά και Αιολικά στοιχεία επέζησαν ως υπόστρωμα».

Ανάλογη ανάμειξη διαφορετικών φυλετικών ομάδων στον πληθυσμό της Αχαΐας κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους αναγνωρίζει και ο Larsen και χρησιμοποιεί το παραπάνω στοιχείο προκειμένου να ερμηνεύσει τη συνήθεια η αχαϊκή ομοσπονδία, ήδη από τις αρχές του 4ου αι. π.Χ., να δέχεται ως πολίτες μη Αχαιούς[1014].

Η μακρά διατήρηση του μυκηναϊκού τρόπου ζωής στην Αχαΐα, ίσως και έως τα μέσα του 10ου αι. π.Χ., που είχε σημειωθεί από διάφορους ερευνητές, πιστοποιείται και από την τεχνοτροπική συνέχεια που διαπιστώνεται στην κεραμική παραγωγή μεταξύ της ΥΕ ΙΙΙΓ και της ΠΡΓ περιόδου, στα ταφικά έθιμα, καθώς και στην οργάνωση του οικιστικού χώρου. Δύο επιπλέον στοιχεία θα μπορούσαν να σημειωθούν υπέρ της παραπάνω άποψης: το πρώτο είναι η αναφορά, από τον ανασκαφέα, ότι στο λίθινο βωμό γεωμετρικών χρόνων στο Τείχος Δυμαίων η λατρεία υπήρχε από τη μυκηναϊκή εποχή και το δεύτερο το γεγονός ότι το οικοδόμημα-«Ναός» Α στην ακρόπολη της Αίγειρας είχε οικοδομηθεί πάνω σε λείψανα της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου. Δυστυχώς, το γεγονός ότι η πρώτη θέση παραμένει αδημοσίευτη δεν επιτρέπει την ακριβή χρονολόγηση του βωμού, στοιχείο που θα ενίσχυε την ήδη διατυπωθείσα άποψη.

Σημαντική αποδεικνύεται, με τα μέχρι στιγμής δεδομένα, και η θέση της μεταλλοτεχνίας-μικροτεχνίας στη ζωή των κοιτίδων εγκατάστασης των πρώιμων ιστορικών χρόνων. Χάλκινα σκεύη, χάλκινα και σιδερένια όπλα, χάλκινα, σιδερένια και αρκετά από ημιπολύτιμους λίθους κοσμήματα έχουν έλθει στο φως. Η παρουσία των προϊόντων της μεταλλοτεχνίας ως κτερισμάτων οδήγησε στη διάκριση πλουσιότερων ταφών στη βορειοανατολική από ό,τι στην κεντρική και στη δυτική Αχαΐα. Συγκεκριμένα δε προϊόντα, όπως οι σκαραβαίοι από φαγεντιανή, οι χάλκινες φιάλες και οι τετράπλευρες αιχμές βελών, δηλώνουν σχέσεις της Αχαΐας τόσο εντός όσο και εκτός Ελλάδας. Σημαντική πηγή προέλευσης αρκετών από τα αντικείμενα της μεταλλοτεχνίας-μικροτεχνίας είναι το ιερό της Αρτέμιδος στο Άνω Μαζαράκι.

Το ιερό της Αρτέμιδος στο Άνω Μαζαράκι, σύμφωνα με τη μέχρι σήμερα μελέτη μέρους των αναθημάτων που προέρχονται από την ανασκαφή του, ιδρύθηκε στις αρχές της ΜΓ περιόδου, αν και τόσο η ΠΡΓ όσο και η ΠΓ περίοδος αντιπροσωπεύονται από μεμονωμένα παραδείγματα οστράκων. Βρισκόταν σε νευραλγική θέση του αρχαίου οδικού δικτύου και συγκέντρωνε προσκυνητές όχι μόνον από την Αχαΐα αλλά και από αρκετά μέρη της Πελοποννήσου, όπως δείχνει το πλήθος και η ποικιλία των αναθημάτων κυρίως αυτών της μεταλλοτεχνίας-μικροτεχνίας. Συγκεκριμένες κατηγορίες αναθημάτων (σιταποθήκες του εργαστηρίου εμπίεστης τεχνικής και αιχμές δοράτων) δείχνουν τον αγροτικό και κτηνοτροφικό χαρακτήρα των προσκυνητών.

Η παράθεση των παραπάνω δεδομένων οδηγεί προς την αναγνώριση μιας πολιτισμικής και ίσως πολιτειακής ενότητας στην Αχαΐα των πρώιμων ιστορικών χρόνων. Η μορφή της πολιτισμικής ενότητας έχει

1012. Hammond, ό.π. (υποσημ. 19).
1013. Sakellariou 1991, 13-18.
1014. Larsen 1968, 80-81.

ήδη δειχθεί. Όσον αφορά στη μορφή της πολιτειακής ενότητας, που αναγνωρίζεται, αν και είναι παραδεδομένη από την έρευνα η δυσκολία προσδιορισμού των πολιτειακών συστημάτων στη διάρκεια των πρώιμων ιστορικών χρόνων[1015], είναι πολύ πιθανόν αυτή από τη ΜΓ περίοδο να είχε το χαρακτήρα μιας χαλαρής θρησκευτικής ένωσης με κέντρο το ιερό της Αρτέμιδος στο Άνω Μαζαράκι[1016]. Σύμφωνα με τις αρχαίες πηγές, οι Αχαιοί πέρασαν από ένα ενωμένο βασίλειο σε ένα δημοκρατικό ομοσπονδιακό κράτος (Πίνακας 1, Ια, Ιβ και Ιγ). Από τις φιλολογικές πηγές μαρτυρείται επίσης ότι η Αχαΐα ήταν χωρισμένη πολιτειακά σε δώδεκα μέρη και κάθε ένα από αυτά προήλθε από το συνοικισμό επτά ή οκτώ κοιτίδων εγκατάστασης. Όπως προκύπτει από τον Πίνακα των πηγών, εκτός από τη Βούρα και την Ελίκη, για τις υπόλοιπες «πόλεις» των ιστορικών χρόνων υπάρχουν στοιχεία που πιστοποιούν την ύπαρξη κοιτίδων εγκατάστασης, από την ένωση των οποίων είναι δυνατόν αυτές να προήλθαν, ήδη από τον 8ο αι. π.Χ. Εξάλλου, δεν λείπουν οι προτάσεις για την ύπαρξη μιας χαλαρής ομοσπονδίας στο τελευταίο τέταρτο του 8ου αι. π.Χ., πρόδρομο της ομοσπονδίας των ελληνιστικών χρόνων[1017]. Ο Larsen, λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι οι δύο σημαντικές αποικίες των Αχαιών στην Κάτω Ιταλία, η Σύβαρη και ο Κρότωνας, αναφέρονται ως αποικίες των Αχαιών και όχι ως αποικίες κάποιας συγκεκριμένης μητρόπολης, θεωρεί ότι τη συγκεκριμένη εποχή η Αχαΐα ήταν ένα ενωμένο κράτος είτε υπό ένα βασιλιά είτε μια ομοσπονδιακή δημοκρατία, η οποία σε κάποιο πρώιμο στάδιό της ίσως είχε το χαρακτήρα μιας θρησκευτικής αμφικτυονίας[1018]. Σημαντικό στοιχείο για την αναγνώριση του ιερού στο Άνω Μαζαράκι ως κέντρου θρησκευτικής ένωσης των κοιτίδων εγκατάστασης είναι η κεντρική του θέση στην ύπαιθρο της Αχαΐας, σε σημείο που ενώνονται δύο κύριοι οδικοί άξονες, αυτός από την περιφέρεια των Φαρών και αυτός από την περιοχή των Καλαβρύτων, οι οποίοι οδηγούν στο Αίγιο[1019]. Ήταν τέτοια η θέση του που του έδινε το χαρακτήρα ενός φυσικού τόπου συνάθροισης. Ήταν το κατάλληλο μέρος για να λειτουργήσει ως τόπος συγκέντρωσης των διαφόρων οικιστικών μονάδων, μεταξύ των οποίων θα διακινούνταν πληροφορίες και ιδέες. Στο συγκεκριμένο ιερό ερευνάται ο μόνος ανασκαφικά βεβαιωμένος ναός των χρόνων αυτών, γεγονός που αποκτά ιδιαίτερη σημασία ύστερα και από την αναγνώριση του ιδιωτικού χαρακτήρα του οικοδομήματος-«Ναού» Α στην ακρόπολη της Αίγειρας, η οποία έχει προταθεί να αναγνωριστεί ως έδρα του αχαϊκού έθνους[1020].

Τέλος, η ίδια η λατρευόμενη θεότητα αντιπροσωπεύει με τον καλύτερο τρόπο τον κοινωνικό ρόλο του ιερού και εναρμονίζεται με το γενικότερο φυσικό περιβάλλον. Η Άρτεμις αντιπροσωπεύει τα όρια και τα περάσματα[1021], αλλά και ως θεότητα του κυνηγιού λατρεύεται από κτηνοτρόφους περισσότερο στις δασώδεις περιοχές των βουνών παρά στις πεδιάδες και ακόμη λιγότερο στα «αστικά» κέντρα[1022]. Επιπλέον, ο Απόλλωνας, που έχει προταθεί από τον ανασκαφέα ως συλλατρευόμενη θεότητα, έχει το χαρακτήρα του θεματοφύλακα των τόπων συγκέντρωσης[1023].

1015. Πρβλ. Snodgrass 1987, 179 κ.ε.

1016. Πρβλ. C. Morgan, The Archaeology of Sanctuaries in Early Iron Age and Archaic Ethne: A Preliminary Report, στο L. Mitchell - P.J.Rhodes (επιμ.), *The Development of Poleis in Archaic Greece*, London 1997, 174, που υποστηρίζει ότι κατά τη διάρκεια των πρώιμων ιστορικών χρόνων ο ρόλος των ιερών στην Αχαΐα ήταν σχετικά περιορισμένος. Ωστόσο, το παραπάνω συμπέρασμα οφείλεται κατά κύριο λόγο στην έλλειψη κριτικής συζήτησης των μέχρι στιγμής γνωστών αρχαιολογικών δεδομένων από την περιοχή.

1017. Πρβλ. Hammond, ό.π. (υποσημ. 19) και Larsen 1968, 81-89.

1018. Larsen 1968, 83-85. Πρβλ. σχετικά και Anderson 1954, 72 και 77, όπου διατυπώνεται αντίθετη γνώμη. Για το θέμα της ομοσπονδίας, βλ. και E. Greco, *Αρχαιολογία της Μεγάλης Ελλάδος*, Θεσσαλονίκη 2001 (μτφρ. Κ. Σουέρεφ του *Archeologia della Magna Grecia*, Roma - Bari 1992), 175 κ.ε., καθώς και M. Petropoulos, The Geometric Temple at Ano Mazaraki (Rakita) in Achaia, στο Greco 2002, 158.

1019. Βλ. Β 1.3, όπου συζήτηση και βιβλιογραφικές παρατηρήσεις για το αρχαίο οδικό δίκτυο της περιοχής.

1020. Morgan 1990, 8.

1021. F. de Polignac, Mediation, Competition and Sovereignty: The Evolution of Rural Sanctuaries in Geometric Greece, στο S.E. Alcock - R. Osborne (επιμ.), *Placing the Gods*, Oxford 1994, 3-18.

1022. Βλ. σχετικά για το ρόλο της συγκεκριμένης θεότητας και τη θέση της στην αρκαδική ύπαιθρο το άρθρο της M. Jost, Sanctuaries and Civic Space in Arkadia, στο Alcock - Osborne (επιμ.), ό.π., 217-230, όπου αναλύεται η αμφίδρομη σχέση που είχε αναπτυχθεί στον αρχαίο ελληνικό κόσμο, ανάμεσα στη φυσική και ανθρώπινη γεωγραφία και τη θρησκευτική τοπογραφία.

1023. K. Fagestrom, *Greek Iron Age Architecture*, SIMA 81, Göteborg 1988.

Δεδομένου ότι το συγκεκριμένο ιερό ανήκε στη χώρα των Αιγιέων[1024], δεν θα ήταν παράλογο να θεωρηθεί το Αίγιο επικεφαλής αυτής της θρησκευτικής ένωσης, καθώς με βάση τα σημερινά αρχαιολογικά δεδομένα φαίνεται ότι είχε σημαίνοντα ρόλο κατά τη διάρκεια των πρώιμων ιστορικών χρόνων. Οι ανασκαφές των τελευταίων ετών δείχνουν συνεχή κατοίκηση στην περιοχή από τους μυκηναϊκούς χρόνους έως τουλάχιστον και τις αρχές της ΠΑ περιόδου. Στην επικράτεια του Αιγίου έχει προταθεί επίσης ότι ανήκε και το συγκεκριμένο ιερό[1025], το οποίο, αν και η ανασκαφή του δεν έχει ολοκληρωθεί, η μέχρι στιγμής μελέτη μέρους των αναθημάτων[1026] αποδεικνύει ότι δεν είχε τοπικό χαρακτήρα. Το άλλο πολύ σημαντικό στοιχείο για το Αίγιο είναι ότι διεκδικεί, ύστερα από τα τελευταία δεδομένα της έρευνας, με αρκετά επιχειρήματα την ταυτότητα του εργαστηρίου των αγγείων τύπου «Θάψου»[1027], τα οποία έχουν σημαντική παρουσία τόσο στις αχαϊκές όσο και στις κορινθιακές αποικίες της Κάτω Ιταλίας και Σικελίας. Το Αίγιο δεν έλαβε μέρος επίσημα στον αποικισμό. Αυτό δεν σημαίνει ότι μέρος των κατοίκων του δεν μπορούσε να είχε ακολουθήσει είτε τον Μύσκελλο από τις Ρύπες, είτε τον Ι από την Ελίκη[1028]. Άλλωστε, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Larsen[1029], το γεγονός ότι είναι γνωστές οι περιοχές από όπου κατάγονταν οι οικιστές δεν σημαίνει ότι από αυτές προερχόταν το κύριο σώμα των αποίκων. Την πιθανή συμμετοχή του Αιγίου στον αποικισμό του Κρότωνα προτείνει ο Anderson[1030], αναφέροντας χαρακτηριστικά ότι διαφορετικά δεν εξηγείται πώς η Καυλωνία, που ήταν αποικία του Κρότωνα, δεχόταν ως ιδρυτή της τον Τύφωνα από το Αίγιο. Το γεγονός ότι δεν έχει ανασκαφεί ακόμη η πόλη των Ρυπών[1031] και δεν έχει εντοπιστεί ακριβώς η Ελίκη[1032] στερούν την έρευνα από πολύ σημαντικά στοιχεία όσον αφορά στα παραπάνω θέματα.

Είναι γνωστή η σημασία των θρησκευτικών ενώσεων αλλά και των μεμονωμένων ιερών στη διαμόρφωση των πολιτειακών συνθηκών στη διάρκεια των πρώιμων ιστορικών χρόνων[1033].

Ενισχυτική της παραπάνω θέσης είναι η αναγνώριση του ιερού της Ολυμπίας από την Morgan ως τόπου συνάθροισης των μικρών τοπικών κοινοτήτων της Μεσσηνίας κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους αφού, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, δεν υπήρχε στη Μεσσηνία κάποιο ιερό πανμεσσηνιακής εμβέλειας έως την πιθανή ίδρυση του ιερού των Ακοβίτικων στα τέλη της ΥΓ περιόδου. Το χαρακτή-

1024. Πετρόπουλος 1987-1988, 87.

1025. Ό.π., 86-87. Πετρόπουλος 1997, 172-175.

1026. Ό.π. Γκαδόλου 1997, 51-72.

1027. Βλ. σελ. 313-322.

1028. Για τη σύσταση των ομάδων των αποικιστών, βλ. Morgan 1991, 147 και Snodgrass 1994, 1-10.

1029. Larsen 1968, 83.

1030. Anderson 1954, 78.

1031. Πρβλ. Α. Βόρδος, Τραπεζά Αιγίου. Επιφανειακή έρευνα του αρχαιολογικού χώρου. Τα πρώτα συμπεράσματα, στο *Forschungen in der Peloponnes, Akten des Symposions anläßlich der Feir »100 Jahre Österreichisches Archäologisches Institut Athen«, Athen 5.3-7.3 1998*, Athen 2001, 47-54 και A. Vordos, Rhypes: à la recherche de la métropole achéenne, στο Greco 2002, 217-234.

1032. Σχετικά με το θέμα του εντοπισμού της αρχαίας Ελίκης, βλ. Μ. Πετρόπουλος, Ελίκη, *Αρχαιολογία* 9 (1983), 78-79, *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου για την αρχαία Ελίκη*, Αθήνα 1981, με πλήρη βιβλιογραφία των αρχαίων πηγών και των νεότερων μελετών και ερευνών πάνω στο θέμα· Πετρόπουλος 1990, 510-513· Μ. Πετρόπουλος, Ρακίτα - Νικολέικα - Ελίκη - Σαλμενίκο, *Πρακτικά Α΄ Αρχαιολογικής Συνόδου Νότιας και Δυτικής Ελλάδος, Πάτρα, 9-12 Ιουνίου 1996*, Αθήνα 2006, 31-52· Ν. Κατσωνοπούλου, Η έρευνα της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών για την αρχαία Ελίκη: 1998-1995, ανακοίνωση στην Α' Αρχαιολογική Σύνοδο Νότιας και Δυτικής Ελλάδος. Βλ. επίσης *Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου για την αρχαία Ελίκη*, Αθήνα 1998 και D. Katsonopoulou, Helike and Her Territory in the Light of New Discoveries, στο Greco 2002, 205-216.

1033. Για τη σημασία των θρησκευτικών ενώσεων, βλ. Morgan 1990 και για τη σημασία μεμονωμένων ιερών στη διαμόρφωση της «πόλης-κράτους», βλ. Polignac 1984. Επίσης W. Burkert, *Greek Religion*, Oxford 1985, M. Fox, *Temple in Society*, USA Eisenbraus 1988, καθώς και το πολύ ενδιαφέρον άρθρο της Ch. Sourvinou-Inwood, What is Polis Religion, στο O. Murray - S. Price (επιμ.), *The Greek City, from Homer to Alexander*, Oxford 1990, όπου αναφέρεται διεξοδικά στη σημασία της θρησκείας στη ζωή της ελληνικής πόλης. Όσον αφορά δε στο χαρακτήρα των ιερών κατά τη διάρκεια των πρώιμων ιστορικών χρόνων, πρβλ. Mazarakis Ainian 1997, αλλά και το άρθρο της Ch. Sourvinou-Inwood, Early Sanctuaries, the Eighth Century and Ritual Space. Fragments of a Discourse, στο Marinatos - Hägg 1993, 1-17. Επίσης, C. Morgan, The Archaeology of Sanctuaries in Early Iron and Archaic Ethne: A Preliminary View, στο L. Mitchell - P.J. Rhodes (επιμ.), *The Development of Poleis in Archaic Greece*, London 1997, 168-198.

ρα των σημείων συγκέντρωσης των τοπικών «κοινοτήτων» φαίνεται ότι είχαν τα ιερά της Αρκαδίας κατά τη διάρκεια του 8ου αι. π.Χ.[1034].

Μία από τις περιοχές του νότιου ελλαδικού χώρου στην οποία έχει δειχθεί αρκετά ικανοποιητικά από την έρευνα των τελευταίων ετών η σημασία τόσο των μεμονωμένων ιερών όσο και των θρησκευτικών ενώσεων είναι η Αργολίδα[1035]. Το ενδιαφέρον στη συγκεκριμένη περιοχή είναι ότι μπορεί να εξεταστεί ο ρόλος των ιερών τόσο στην περιφέρεια της αργολικής πεδιάδας όπου ο κύριος πολιτικός σχηματισμός, ήδη από τον 8ο αι. π.Χ., ήταν αυτός της πόλης όσο και στην ανατολική Αργολίδα όπου κυριάρχησε για πολύ μεγαλύτερο διάστημα το φυλετικό σύστημα οργάνωσης. Η δεύτερη περιοχή μπορεί να παραλληλιστεί με την Αχαΐα και η αναφορά σε αυτήν επιτρέπει να κατανοηθεί καλύτερα η πρόταση της ύπαρξης μιας πρώιμης θρησκευτικής ένωσης στην Αχαΐα.

Στην ανατολική Αργολίδα είχε πιθανότατα ιδρυθεί η πρωιμότερη αμφικτυονία, αυτή της Καλαυρείας με κέντρο το ιερό του Ποσειδώνα στον Πόρο[1036]. Αν και οι απόψεις περί της ίδρυσης της συγκεκριμένης αμφικτυονίας διίστανται, αυτή της ίδρυσης στον 8ο αι. π.Χ. υπερτερεί μέχρι στιγμής[1037] .

Το ενδιαφέρον στοιχείο που προέκυψε από τη συνδυαστική εξέταση του αριθμού των θέσεων των οικισμών στην ανατολική Αργολίδα με τον αριθμό των θέσεων των ιερών είναι ότι μία θέση ιερού αντιστοιχούσε σε περισσότερες από μία θέσεις κατοίκησης. Η σημασία των θρησκευτικών κέντρων προς την περιφερειακή ενοποίηση κατά τη διάρκεια των πρώιμων ιστορικών χρόνων τουλάχιστον για τη συγκεκριμένη περιοχή έχει τεκμηριωθεί από τον Bintliff[1038].

Ανεξάρτητες, αλλά ίσες μεταξύ τους, κοιτίδες εγκατάστασης δημιουργούσαν μια χαλαρή θρησκευτική ένωση. Η ενότητα μεταξύ των παραπάνω θέσεων αντικατοπτρίζεται σε διάφορες οργανωμένες ενέργειες. Στην περίπτωση της Αχαΐας η οργανωμένη ενέργεια είναι αυτή του αποικισμού της Κάτω Ιταλίας στα τέλη της ΥΓ περιόδου.

Όλα τα παραπάνω αντικατοπτρίζουν μια περιοχή με ιδιαίτερη κινητικότητα. Η κινητικότητα αυτή φυσικά δεν ήταν μονόδρομη, αλλά αμφίδρομη, δηλαδή και από και προς την Αχαΐα. Προς μια τέτοιου είδους θέση στο ιστορικό γίγνεσθαι των πρώιμων ιστορικών χρόνων συνετέλεσε σε μεγάλο βαθμό και η γεωγραφική θέση της συγκεκριμένης περιοχής. Σε κεντρικό σημείο στον Κορινθιακό κόλπο, βρισκόταν στο πέρασμα του δρόμου προς τη Δύση και της διόδου από την καρδιά της Πελοποννήσου προς την κεντρική και τη βορειοδυτική Ελλάδα.

1034. C. Morgan, The Origins of Pan-Hellenism, στο Marinatos - Hägg 1993, 21-22.

1035. Βλ. σχετικά A. Foley, *The Argolid 800-600 B.C.: An Archaeological Survey from the Neolithic to the Roman Period*, SIMA 80, Göteborg 1988.

1036. Βλ. σχετικά J.-P. Harland, The Calaurian Amphictyony, *AJA* 29 (1925), 160-171· T. Kelly, The Calaurian Amphictyony, *AJA* 70 (1966), 113-121· Hammond, ό.π. (υποσημ. 19), 715-722. Η Morgan προτείνει χρονολόγηση της αμφικτυονίας στον 7ο αι. π.Χ., βλ. Morgan 1990, 218.

1037. Εκτός από τα παραπάνω άρθρα ενδιαφέρουσα είναι η σύνδεση της συγκεκριμένης αμφικτυονίας από την Sourvinou-Inwood (Sourvinou-Inwood 1979) με το μύθο του Θησέα, στοιχείο που δείχνει και την πρωιμότητά της. Πρβλ. επίσης A. Gadolou, The Formation of Sacred Landscapes of the Eastern Argolid, 900-700 B.C. A Religious, Social and Political Survey, στο R. Hägg (επιμ.), *Peloponnesian Sanctuaries and Cults. Proceedings of the Ninth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 11-13 June 1994*, Stockholm 2002, 37-43.

1038. J.L. Bintliff, *Natural Environment and Human Settlement in Prehistoric Greece*, *BAR* Suppl. Series 28, Oxford 1977, 153.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΘΕΣΕΩΝ ΤΩΝ ΠΡΩΙΜΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

Παραδόσεις αρχαίων. α) Παράδοση οινοχόης και μελαμβαφούς κανθάρου πρωτογεωμετρικών χρόνων από το Βρυσάρι Καλαβρύτων. β) Παράδοση δέκα χάλκινων μικροαντικειμένων από το Άνω Μαζαράκι (Ρακίτα) Αχαΐας.

Γ. Αλεξοπούλου, *ΑΔ* 53 (1998), Χρονικά, 290-291, πίν. 116α-β.

Μαυρίκι Αιγιάλειας. Στον κεντρικό δρόμο της κοινότητας και στο οικόπεδο Μ. Θεοδώρου ήλθε στο φως σε βάθος 1,10 μ. ταφικός πίθος γεωμετρικών χρόνων. Ήταν τοποθετημένος με προσανατολισμό Α.-Δ. με το στόμιό του προς Α., το οποίο έφραζε στρογγυλεμένη πωρόπλακα. Είχε ύψος 2 μ. και μέγ. διάμετρο 0,95 μ. Ο νεκρός ήταν κτερισμένος με δύο σκύφους, μία οινοχόη, έναν ασκό, μία χάλκινη φιάλη, ζεύγος χάλκινων περονών, ένα σιδερένιο εγχειρίδιο, τμήματα χάλκινου σφηκωτήρα, ένα χάλκινο κρίκο και οκτώ χάλκινες ψήφους διαφόρων μεγεθών.

Α. Βόρδος, *ΑΔ* 54 (1999), Χρονικά, 264.

Επαρχία Πατρών, Καταρράκτης. Έργο «Διαπλάτυνση-βελτίωση της επαρχιακής οδού Πατρών-Χαλανδρίτσας-Καλαβρύτων». Στη βορειοανατολική κλιτύ του γηλόφου στη θέση Μπακαλάρου και στα αριστερά της επαρχιακής οδού προς Καλάβρυτα, κατά τις εργασίες διαπλάτυνσής της, ήρθε στο φως συστάδα τριών ταφικών πίθων. Από τον έναν προήλθε ένα αγγείο ύστερων γεωμετρικών χρόνων.

Γ. Αλεξοπούλου, *ΑΔ* 55 (2000), Χρονικά (υπό εκτύπωση).

Πάτρα, Θερμοπυλών και Αρχιεπισκόπου Μακαρίου. Οικόπεδο ιδιοκτησίας Γιαννόπουλου - Αγγελόπουλου. Σε βάθος 4 μ. και εντός κοιλότητας που δημιουργείτο από αργούς λίθους, βρέθηκαν συστάδες από σπασμένα αγγεία πρωτογεωμετρικών χρόνων. Από τη συγκόλληση μέρους των οστράκων προέκυψε ένας κρατήρας με κυλινδρικές λαβές, ύψ. 0,555 μ., καθώς και θραύσματα που προέρχονται τουλάχιστον από δύο αγγεία.

Γ. Αλεξοπούλου, *ΑΔ* 56-59 (2001-2004), Χρονικά (υπό έκδοση).

Έρημο Χωριό, δήμου Ακράτας Αιγιάλειας. Στη θέση Έρημο Χωριό ή Σκεπαστό, στα όρια των κοινοτήτων Καλαμιά και Κάτω Ποταμιάς του δήμου Ακράτας ανασκάφηκαν τρεις τάφοι και πραγματοποιήθηκε σύντομη επιφανειακή έρευνα. Πρόκειται για έναν ταφικό πίθο που χρονολογείται στην ΥΓ περίοδο και δύο ακτέριστους κιβωτιόσχημους τάφους. Στα κτερίσματα του ταφικού πίθου περιλαμβάνονταν δύο οινοχόες (ΑΜΑ 1839-1840), ένας κάνθαρος (ΑΜΑ 1841), ένας φακοειδής ασκός (ΑΜΑ 1842), μία αιχμή δόρατος (ΑΜΑ 851), ένα εγχειρίδιο (ΑΜΑ 852) και ένα δακτυλίδι (ΑΜΑ 853). Τα κτερίσματα του ταφικού πίθου εντάσσουν το εύρημα στο γενικότερο πολιτισμικό πλαίσιο της Αχαΐας των πρώιμων ιστορικών χρόνων, όπως αυτό έχει προσδιοριστεί από τη μελέτη της τοπογραφίας, των ταφικών εθίμων, αλλά κυρίως της κεραμικής παραγωγής.

Ε. Κόλια - Σ. Νεστορίδου, Έρημο Χωριό: Μια νέα θέση στην Ανατολική Αιγιάλεια, *ΑΑΑ* XXXII-XXXIV (1999-2001), 101-112.

Βούντενη Πατρών. Μεταξύ των οικισμών Άνω Συχαινών και Βούντενης, βόρεια των Πατρών, ήλθαν στο φως δύο αγροικίες κλασικών χρόνων. Στην περιοχή της πρώτης αγροικίας, σε χαμηλότερο επίπεδο, βρέθηκε αψιδωτό κτίριο των υστερογεωμετρικών-αρχαϊκών χρόνων, ενώ όστρακα από τα γεωμετρικά έως τα ελληνιστικά χρόνια βρέθηκαν σε όλη την έκταση της ανασκαφής.

Μ. Πετρόπουλος, Επιτροπή παρακολούθησης Μεγάλων Έργων. Αρχαιολογικές έρευνες και Μεγάλα Δημόσια Έργα. Αρχαιολογική Συνάντηση Εργασίας, Θεσσαλονίκη, 18-20 Σεπτεμβρίου 2003.

Νικολέικα Διακοπτού. Στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Αθ. Κομνηνού ήρθε στο φως ναός γεωμετρικών χρόνων. Η μελέτη των αναθημάτων έχει προσδιορίσει τη χρήση του χώρου από την ΠΡΓ περίοδο, μέχρι στιγμής, έως την αρχή της ΠΑ περιόδου. Η ανασκαφή βρίσκεται σε εξέλιξη.

Μια πρώτη ανακοίνωση του ευρήματος έγινε στον Βόλο τον Ιούνιο του 2007 στο Διεθνές Συνέδριο στη μνήμη του William Coulson με τίτλο The «Dark Ages» Revisited από την ανασκαφέα Ε. Κόλια και τη γράφουσα με τίτλο: «Ναός γεωμετρικών χρόνων στα Νικολέικα Αχαΐας: Μια πρώτη παρουσίαση», Πρακτικά Συνεδρίου (υπό έκδοση).

Βλ. και Ε. Κόλια - Α. Γκαδόλου, Ναός γεωμετρικών χρόνων στην περιοχή της Αρχαίας Ελίκης, *Αρχαιολογία και Τέχνες*, τ.χ. 104, Σεπτ. 2007, 71-73.

Τραπεζά Αιγιάλειας. Οικόπεδο Κριλή. Δώδεκα ταφικοί πίθοι γεωμετρικών χρόνων. Βλ. Α. Γκαδόλου, Ομάδα ταφικών πίθων από ένα νεκροταφείο γεωμετρικών χρόνων στην Τραπεζά Αιγίου, *Annuario* 2007 (υπό έκδοση).

Βλ. Ε. Κόλια, *ΑΔ* 56-59 (2001-2004), Χρονικά (υπό έκδοση).

Σαραβάλι Πατρών. Οδός Μύλου και Γ. Γεννηματά. Κατά τη διάρκεια εκσκαφής για την ανέγερση σχολικού συγκροτήματος αποκαλύφθηκε νεκροταφείο ταφικών πίθων. Οι ταφές ήταν ακτέριστες. Δυτικά ενός από τους πίθους περισυλλέχθηκαν όστρακα γεωμετρικών χρόνων.

Γ. Αλεξοπούλου, *ΑΔ* 52 (1997), Χρονικά, 286.

Αρχαία Κερύνεια. Στη θέση Προφήτης Ηλίας στρώμα με κεραμική της ΥΓ εποχής.

Βλ. Ε. Κόλια, Αρχαία Κερύνεια: Νεότερες έρευνες, *ΑΑΑ* 35-38 (2000-2005), 132.

Σημαντικός είναι ο αριθμός των νέων θέσεων που περιλαμβάνονται στη διδακτορική διατριβή της Γ. Αλεξοπούλου, *Συμβολή στην αρχαιολογία και τοπογραφία της βόρειας Αρκαδίας, Επαρχία Καλαβρύτων (Αχαΐας)*, η οποία θα υποβληθεί στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Σχολή Επιστημών του Ανθρώπου, Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας.

SUMMARY

Achaia in Early Historical Times

Pottery Workshops and Burial Practices

The central subject of this study is a presentation of the pottery and burial practices of early historical times in Achaia, the main objective of which is to determine as fully as possible the extent of human activity in this region. The geomorphology and topography are examined at the same time, as are the architecture, metallurgy and minor arts, and also the history of those sites that have yielded traces of occupation during the same years; and an attempt is made at a synthesis aimed at a complete understanding of the period.

The pottery and burial practices of early historical times in Achaia are known mainly from rescue excavations undertaken by the responsible Ephorate of Antiquities. Cemetery sites have been excavated in the area of Pharai, Kalavryta, Drepano and the town of Aigion. Systematic excavations have also uncovered a sanctuary at Ano Mazaraki (Rakita) and settlement remains on the acropolis of ancient Aigeira. Finally, several sites have been located by surface surveys in recent years.

After the Introduction, which also deals with questions of chronology and methodology, and before the beginning of Part I, a Table of literary sources is appended, followed by a list of occupation sites in early historical times, the historical context emerging from comparison of the two lists, and an analysis of the evidence included in the first Table.

The study is divided into two parts. The first contains a detailed presentation of the evidence from Achaia and a comparison with what is known from other sites, with the aim of integrating every find or group of finds into the more general stylistic and chronological context. In the second part an attempt is made at a synthetic approach to the data on the basis of publications, on-the-spot research, and unpublished data that have been made available to the author.

In the case of Achaia, the upper chronological *terminus* for early historical times is defined as approximately the middle of the 10th century BC.

The geomorphological and topographical evidence has shown that the settlement space was organised in small agricultural and stock-raising nuclei of human installations. All the sites are on low hills near rivers and fertile valleys, the natural resources of which they exploited. They had a view over the gulf of Patras and the Corinthian gulf and an easy outlet to the hinterland. It has been noted that communications between the above settlement units was by way of a highly significant road network that existed as early as the Mycenaean period. This road network facilitated contacts within the borders of Achaia and created a communications route leading from the heart of the Peloponnese, by way of the sea, to central Greece.

The sites in the coastal zone of Patras, from Patras to Aigion, were continuously occupied from the Protogeometric to the Early Archaic period, and are greater in number than the sites in western Achaia dating from the Middle and Late Geometric period. In the region of Kalavryta, all the sites date from the Late Geometric period. The difference in numbers is associated mainly with the geomorphology.

The sites at which architectural remains of the period have been discovered are confined to Aigialeia. The evidence reflects the existence of rectangular and apsidal buildings, though they are represented only by isolated examples on the acropolis of Aigeira, at Aigion and at Ano Mazaraki. The discovery of clay models of granaries at the last site reflects the existence of circular buildings, too, which were probably used for storage purposes.

The cemetery sites are much more numerous and suggest certain conclusions about the sites of the settlements. At the same time, the fairly large number of tombs yields evidence for burial practices, which do not differ from the end of the Protogeometric to the Early Archaic period. In early historical times, the inhabitants of Achaia were interred in funerary pithoi and built cist graves. In north-east Achaia and the area

of Kalavryta, the only form of interment was in funerary pithoi, while in west and central Achaia both funerary pithoi and cist graves were used. Burials were usually single, though a trend to group burials can be detected from the use of tumuli. There is only limited evidence for the sex and age of the deceased. In no case has the practice of cremation been identified, with the exception of a disputed example at Trechlo, Kalavryta. The bodies were accompanied by clay and bronze vases, as well as iron jewellery, and to a lesser extent by bronze vases and weapons. The richest burials are found in north-east Achaia. The exclusive use of cist graves in the region of Chalandritsa-Katarraktis in the Late Geometric period, in combination with evidence emerging from the study of the geomorphology and pottery, and also the deposition of Late Geometric vases in a Mycenaean built tholos tomb in the region, has led to the recognition of a distinct group of stock-raisers and farmers who settled at these sites towards the end of the Late Geometric period and sought to consolidate their position through this last action.

The characteristic burial practices of the inhabitants of Achaia during early historical times are assigned to the cultural profile of the Latest Mycenaean period, during which they are also documented by excavation.

The pottery evolves smoothly from the Protogeometric period to the beginning of the Early Archaic period. A critical analysis and comparative study of the pottery leads to the following chronology for the cultural phases of its development: Protogeometric 1000-850, Early Geometric 850-800, Middle Geometric 800-750 and Late Geometric 750-700. The above chronology, however, is not binding, since no stratified settlement of the period, nor any organised cemetery, has been excavated in Achaia.

The thorough presentation of the shapes and decorative motifs of the Achaian Protogeometric style makes clear its direct relationship with the pottery of the Latest Mycenaean period.

A highly important feature of the pottery during the Protogeometric period is the alternating prevalence of dark and light surfaces in the organisation of the decoration. This has led to the distinguishing of two characteristic groups of pottery, which continue to appear down to the beginning of the Early Archaic period and serve as a reference point for the specific workshop. In one group the background is predominantly light, with black-painted motifs, while the other is characterised by the predominance of black glaze, alleviated by clusters of reserved bands either on the rim or in the zone at the handles.

The Achaian pottery workshop of the Protogeometric period bears significant similarities in terms of shapes (kantharos, krater, oinochoe) and decorative motifs (hatched and cross-hatched triangles, chains of cross-hatched lozenges, concentric circles in a panel, divided by a vertical fringed line, horizontal zigzag in a reserved zone) with the corresponding workshops of Aitoloakarnania, Ithaca, Messenia and Lakonia – similarities that have led to the recognition of a unified cultural entity known by the term "West Koine". The above similarities fall within the common Mycenaean tradition of these areas.

The transition to the Early Geometric period was a smooth one. This is evident from the presence both of kraters, oinochoai and kantharoi, and of the two trends – the alternating prevalence of dark and light surfaces in the decoration, and the motifs of hatched and cross-hatched triangles and lozenges familiar from the previous period. The basic features of the period include decoration with rectilinear motifs, specifically different variations of zigzags, and chevrons, and the fact that they are set in panels. Although it differs from the other workshops in south Greece, it has some similarities with the pottery of Corinth and Argos, and it lends several elements to the first workshop. A small number of handmade vases that fall within the tradition of the handmade vases of the north-west Peloponnese also date from the Early Geometric period.

Study of the new finds from rescue excavations in Aigion (Isodion Street 29, Polychroniadi Street 8, Konstantinou Palaiologou Street), in Neos Erineos and in west Achaia (Ano Soudeneika and Starochori) has led to the recognition and definition of the characteristic features of the Middle Geometric period. The main features are the slenderer proportions in the modelling of the vases, the organisation of the decoration in panels at the zone of the handles, and also the harmonious combination of motifs and shapes. The kantharos, skyphos and oinochoe are the most popular shapes, while differing versions of the multiple zigzag and the maeander dominate the decoration. The alternating prevalence of dark and light surfaces continues, and another shared feature is the dissolution of the lower, black-glazed part of the vases with reserved zones.

In the Middle Geometric period, the Achaian pottery workshop has a clear relationship with the corresponding workshops of Corinth and the Argolid.

In the Late Geometric period, the output of the same workshop increases vertically. The wide as well as the tall kantharos is the most popular vase shape. It is found in different variations, defined by the kind of rim, the base and the profile of the body. The main feature of the decoration is the alternating prevalence of dark and light surfaces. The skyphos is also quite common, and the phiale, krateriskos, stamnoid krater and lekane less so. The predominant closed shape is the oinochoe, in two types (conical and globular), while the pyxis, lekythos-oinochoe and lentoid askos are represented by isolated examples. The repertoire is enriched and the motifs are set in reserved zones encircling the rim, neck and shoulder of the vase. Common motifs of the Late Geometric period in Achaia are: vertical S-shapes, in groups or in isolation, vertical short black lines, vertical undulating or Z-lines, in isolation or in groups, simple running spiral, pseudo-spiral, isolated spiral in a vertical panel as a dividing element, reserved zones with black lines around the edge, either in the zone of the handles, in the case of kantharoi and skyphoi, or at the lower part of the body of the vase, kypseloides, swastika maeanders, plain continuous black maeander, horizontal zigzag, cross-hatched triangles, rays, and vertical volute elements. The pictorial motifs encountered include storks and waterfowl in a zone, a representation of a lion chasing a deer, and a fish rendered in outline.

Towards the end of the Late Geometric period (last quarter of the 8th c. BC) the output of the impressed-ware workshop, the products of which have been found exclusively so far at Aigion and Ano Mazaraki, makes its appearance. The shapes characteristic of this workshop are the pyxis, handleless cup, tripod vases, kalathiskoi, and probably conical oinochoai, as well as a vase of biconical shape that probably had a votive character. Clay models of granaries, temples or houses, tables, tripods and figurines, also bear impressed decoration. The decorative motifs used are triangles, lozenges, vertical undulating or zigzag lines, plain maeander, hooked maeander and concentric circles. All these are known from the pottery of the main workshop and also from vases of "Thapsos" class. A fairly large number of vases from this workshop has come to light in recent years in Achaia. This, in combination with a series of mainly technical features, has ledto the suggestion that Aigion should be recognised as the main site at which the above category of vases was manufactured.

Achaian pottery was dominated by the kantharos at the beginning of the Early Archaic period, too, though the oinochoe also had a significant presence. The smooth further development of the workshop is indicated by the predominance of the tall kantharos, the decoration of which is dominated by the dark-coloured trend. Black-glaze vases are lit by zones of reserved bands. In the light-coloured group of pottery, the majority of the motifs are borrowed from the "Thapsos"-class workshop. The use of applied white in the decoration is also notable.

The presence of products of the Corinthian workshop of early historical times at various sites in Achaia is part of the more general phenomenon of the appearance of Corinthian vases at sites along the Corinthian gulf. It is a natural consequence of the mobility of the Corinthians in the region, which arose out of their interest in procuring iron from north Greece, on the one hand, and in stations for the voyage to Italy and Sicily on the other.

The pottery of Achaia in early historical times bears similarities with the workshops of Aitoloakarnania, Elis, Messenia, Ithaca, Lakonia, Arkadia, Argolis and Phokis, and, finally, Corinth. This reflects either the common evolution of these workshops, set in the context of the shared repertoire of the period, or the influence of the Achaian workshop on the ones mentioned above. The "West Koine" of the Protogeometric period continues throughout early historical times. In particular, similarities between Achaian pottery and the workshops of the Argolid, Elis, Arkadia, Messenia and Ithaca have been noted in the Late Geometric period, while products of the same workshop have been discovered in Phokis and Epiros.

Study of the Achaian pottery of early historical times reflects a society true to the tradition of the Latest Mycenaean period. Its creators, however, successfully responded to the spirit of austerity characteristic of the new age, creating a workshop which, though conservative when compared with the pioneering workshops of the period, acquired its own character. The presence of distinctive shapes and true modelling, the harmonious combination of motifs with the parts of the body of the vase, the clarity of the drawing, and the original creations of impressed ware and "Thapsos"-class vases, point to a society in whose life the

potter's art was particularly important. This last, moreover, is also reflected in the choice and use of funerary pithoi as the basic method of interment.

Study of the burial practices and pottery reveals the smooth coexistence of new tribal groups, and probably also the assimilation of the new tribal groups by the local population, whose cultural tradition was stronger.

Specifically, the interment of adults in pithoi and cist graves, a practice that derives its origins from the Middle Helladic period and is observed in several areas of the Peloponnese, points to the common descent of the population. This feature is particularly important, since it attests, *inter alia*, to the tribal homogeneity of the inhabitants from one period to the other.

The preservation of the Mycenaean way of life in Achaia down to about the middle of the 10th century BC has been noted by various scholars and is also confirmed by the stylistic continuity observed in the pottery from LH IIIC to the Protogeometric period, in burial practices, and also in the organisation of the settlements.

Metalworking and miniature art also appear, on the available evidence, to have occupied an important place in the life of the settlement nuclei of early historical times. Bronze vessels, bronze and iron weapons, jewellery made of bronze, iron and, in several cases, of semiprecious stones, have all come to light. The presence of metal objects as grave offerings in the tombs at various sites has led to the recognition of wealthier tombs in north-east than in central and western Achaia. Specific products, such as faience scarabs and four-sided arrow-heads point to relations between Achaia and sites both inside and outside Greece. The sanctuary of Artemis Aontia at Ano Mazaraki is an important source of several of metal objects and minor artworks.

According to the study of the dedications to date, the sanctuary of Artemis Aontia at Ano Mazaraki was founded at the beginning of the Middle Geometric period. It was located at a vital point in the ancient road network and attracted worshippers not only from Achaia but also from several other parts of the Peloponnese, as is clear from the large number and variety of the votives, particularly the metal objects and minor artworks.

The above evidence has led to the recognition of a cultural entity in Achaia during early historical times. As far as it concerns the kind of this political entity, it is quite probable that this was dated as early as the Middle Geometric period and had the character of a loose religious union centred on the sanctuary of Artemis Aontia at Ano Mazaraki. An important element in identifying the sanctuary at Ano Mazaraki as the centre of a religious union of the settlement nuclei is the central position occupied by it in the Achaian countryside, at the convergence of two main road axes – that from Pharai and that from the region of Kalavryta – leading to Aigion. Its situation made it a natural meeting place. It was a suitable site to serve as a gathering place for the various settlement nuclei, amongst which information and ideas could circulate. The deity worshipped here represents in the best possible way the social role of the sanctuary and is in harmony with the general natural environment. Artemis is the patron of borders and passes, and as goddess of hunting is worshipped by stock-raisers in the forested regions of mountains rather than in plains, and is even less venerated in "urban" centres. Moreover, Apollo, who, the excavator suggests, was worshipped together with Artemis, has the capacity of guardian deity of meeting places.

Given that this particular sanctuary belonged to the area of Aigion, it would not be unreasonable to regard Aigion as the head of this religious union. On the basis of the archaeological evidence available to date, Aigion appears to have had some form of political organisation from as early as the 8th century BC. The excavations of recent years reveal continuous occupation in the region from Mycenaean times down to at least the beginning of the Early Archaic period. Another very important feature of Aigion in early historical times is that there are several arguments suggesting that it may claim to be one of the places where "Thapsos"-class vases were manufactured, which have an important presence in both the Achaian and the Corinthian colonies in South Italy and Sicily. Aigion did not officially take part in colonisation. This does not mean that some of its inhabitants could not have followed Myskellos of Rhypai or I of Helike. However, the fact that the city of Rhypai has not yet been excavated, and that Helike has not yet been located deprive research of important evidence regarding the above matters.

Religious unions and individual sanctuaries are known to have been important in the creation of political forms during early historical times. Independent, yet equal, settlement nuclei created a loose religious union. The unity between the above sites is reflected in various organised activities. In the case of Achaia, this organised activity was the colonisation of South Italy at the end of the Late Geometric period (last quarter of the 8th c. BC).

All the above reflects a region in which there was very great mobility. This mobility was, of course, not unidirectional, but bidirectional – that is, both from and to Achaia. The geographical position of this region also contributed to its occupying a similar position in the historical process. It occupied a central site in the Corinthian gulf and also on the road to the West and the route from the heart of the Peloponnese to central and north-west Greece.

Translation: David Hardy

ISBN 978-960-214-710-8
ISSN 1108-1244